

शेठ नारायणदास तथा जेठानन्द आसनमल पुष्टिमार्गीयग्रन्थमाला. रत्न १०.

श्रीवल्लभो विजयते ।

श्रीसत्सिद्धान्तमार्तण्डः ।

पञ्चनक्षुपाह्वविद्वद्रत्नश्रीचनश्चासभट्टात्मजन्मभिः भारतमार्तण्डवेदान्तभट्टाचार्या-
शुकविसहस्रायधाननिष्णातप्रभृतिनैकविरुद्भूषणालंकृतैः श्रीगट्टूलालेति
प्रसिद्धाभिधानः श्रीगोवर्धनशर्मभिः प्रणीतः ।

ओङ्कारजित्तनुजनुपा हरिशङ्करशास्त्रिणा संशोधितः ।

स च

मुम्बापुरीस्थश्रेष्ठिवर्य-‘नारायणदास आसनमल ट्रस्ट’द्रव्यादिव्यवहारा-
वलोकयितृभिः ट्रस्टद्रव्यव्ययेन मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीतः ।

निर्णयसागरमुद्रणाख्ययन्त्रालये मुद्रितः ।

स० १९९९, स० १९४२, स० १८९५, धीवल्लभाब्दाः ४६४.

मूल्यं ५ रूप्यकाः ।

[All rights reserved by the Publishers.]

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press,
1 ;, 26-28 Kolbhat Street, Bombay.

Published by the Trustees of Sheth Narayandas and Sheth Jethanand
Asanmal Trust, 236 Kalbadevi Road, Bombay 2.

॥ विजयेतेतराम्बलवीवल्लभो नन्दनन्दनः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

आविरस्तु मम वाचि वाग्ययीशः श्रीमायवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषिततनुः

श्रीवल्लभः प्रभुः ।

इदमत्र प्राप्तकालम् ।

श्रीमद्भजवनीवनितावलीलीलालितवपुः परमानन्दरसिककुलकाङ्क्षितकमनीयरसध-
नानन्दमयकरचरणमुखोदरादेर्यशोदोत्सङ्गरत्नस्य प्रजरत्नस्य परमयाऽनुकम्पया द्वितीयं
संस्करणमिदमुदेति सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्यास्य । प्रकाशयत्ययमष्टाष्टकेनानवद्यविद्याविभववि-
भूषितानां विपश्चिदपश्चिमानां सङ्ख्यावतां सचेतसां चेतोसि, समुल्लस्यति सकलवैष्णव-
सम्प्रदायसत्सिद्धान्तान्, समुद्भासयति मायाऽविद्याऽऽभासाभ्यसितकुतर्कसन्ततितिमिरा-
यितमतिमतां मानसानि, चकासयति च मीमांसाद्वितयसमवेतान्वेदवेदान्तस्मृतिपुराणे-
तिहाससिद्धान्त्यासपराशरमनुयाज्ञवल्क्यादिमुनिमानिताच्छ्रुद्धाद्वैतसिद्धान्तरत्नराजिराजि-
वान्सकलानपि सिद्धान्तान् । “भारतमार्तण्डेन” प्रकाशितस्य मार्तण्डस्यास्य समुदयेन,
तिरोभवति तूलामूलानाद्यविद्याविस्तारिता तमस्तप्तेः, शुष्यति शिवगणाङ्गणसमुत्पन्नः
शङ्कापङ्कः, नश्यति विनश्वरवादः, अपगच्छत्यात्मापहारिणां वाक्पेशलता, धूमायन्ते
च सहस्राक्षानुयायिनो मायिनः । नात्रास्माकं भारतमार्तण्डस्य, सत्सिद्धान्तमा-
र्तण्डस्य च प्रशंसन एव प्रवृत्तिः । आचूडं ग्रन्थमिमं विलोक्य सर्वस्यापि सचेतसो
विदुषस्तथैव भविताऽभिप्रायः, यो हि पक्षपातदर्बीकरादृष्टः, शास्त्रलोचनालोचकश्च ।

अयं हि सत्सिद्धान्तमार्तण्डो दैनन्दिनमवश्याचरणीयानामाचाराणां, परिपालनीयानां
नियमानां, अनुष्ठेयानां च कर्मणां निर्णायको धर्मशास्त्रमहानिवन्धो मार्तण्ड इव प्रकाशते
वैष्णवानां सदसि । अस्य निर्माताऽपि भारतमार्तण्डः, वेदान्तभट्टाचार्यः, श्रीगङ्गालालपर-
नामधेयः, पण्डितप्रवरो गोवर्धनशर्मा । यस्य भारतमार्तण्डस्यास्तादारभ्याद्यदिने यावज्ज
कोऽपि जनिमलमत तादृशो भारते वर्ये । सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्य प्रादुर्भावः कदा कुत्र
कस्माद्धेतोरजायतेत्यत्र प्रस्तावनायां स्वयमोक्तवान् निखिलमपि ग्रन्थकारः, अतो नाव-
शिष्यते विशेषतो वक्तव्यम् ।

अस्य विरचने प्रधानतया प्रयोजकास्तु गो. श्रीजीवनलालमहाराजा बृहन्मन्दिरा-
धीशा एव । ये हि सकलसुरासुरानीकप्रमुखावलीशैरःकिरीटकिरणजालमालार्चितपाद-
पद्मस्य श्रीबालकृष्णस्य चरणपरिचरणसम्प्राप्तनिःशेषामरसङ्घसंस्पर्धितानेकविद्यास्थानविधा-
माद्वितीयस्थानतया विद्वज्जनजीवनरूपा एव गोस्वामिमहाराजाः, बालकृष्णचम्पूत्रद्वयसूत्र-

वृत्तिप्रभृतीनां ग्रन्थानां निर्मातारश्च । सम्प्रति विराजमानानां गोस्वामिकुलकौस्तुभधीमद्गो-
कुलनाथमहाराजानां धर्मतः पितृपादा एवेते । श्रीमद्गोकुलनाथचरणा अपि एतर्हि
भूतलमलङ्कार्योणेषु वैष्णवाचार्येषु, प्रभुचरणचतुर्थतनयगोकुलनाथा इव कन्धरापणेनापि
स्वधर्मरक्षका नमन्यप्रतिमण्डलीमुकुटताण्डवैर्मण्डितचरणाः पण्डितमण्डलारण्डा गोस्वा-
मिवंशमण्डनरूपा एवातिशेरेते भारते । ये हि गान्धिनान्धीकृते जगतीतले, फेलाप्पन्-
प्रभृतिमिश्रण्डालपापण्डपूजापराहतान्तःकरणैराहते धर्मध्वंसे फेरलनृपतिना शामोरिन्म-
हाभागेन समाहूताः धीमच्छङ्करभगवत्पादजनिभुवि फेरलभुवि गुरुबायुरं विजयप्रस्थान-
मङ्कुर्यन् पादचारिण एव । यैश्च तत्र वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्गस्य स्थापितो विजयध्वजा,
दूरीकृतं च तत्रत्यानां श्रीमच्छङ्करभगवत्पादसजातीयानां नम्युद्रिद्राक्षणां, द्राविडानां च
धर्मसङ्कटम्, रक्षितं च पावित्र्यं द्वारकाधीश-गुरुबायुर-मन्दिरस्य ।

पुरा किल जहांगीरराजा मानितः पञ्चन चिद्रूपनामा धावदूकः संन्यासी धभूव । यो
हि महम्मदीयानां राज्याधिकारिणां प्रशंसक इक्षितानुकारी च आसीत् । मधुरामण्डले
नियुक्तानधिकारिणो धाकपेशलेन बशीष्टस्य, वैष्णवान्यपेधयदूर्ध्वपुण्ड्रकुलसीमालादिवैष्णव-
चिह्नधारणे । तस्य च्छलेन सर्वेऽपि वैष्णवा आपायांश्च धीमद्गोकुलादिपुण्यस्थानानि सन्त्यज्य
गङ्गातटं प्रस्थिताः । धीमत्प्रभुचरणचतुर्थतनयभीगोकुलनाथास्तु गोकुल एव प्राणसङ्कटमपि
तिरस्कृत्य स्थिताः । अथ गच्छति काले महता छलेन सप्तरसैः यैश्चन वैष्णवैः सम्प्रार्थिताः
धीमद्गोकुलनाथचरणाश्चतुरशीतिवर्षात्मके जराजीर्णे वयस्यपि धर्मरक्षणाय जहांगीरनृपति-
समीपं मधुरातो विजययात्रां संयोज्य धादमीरदेशं ययुः, नृपतिरुपदिष्टो, निजचमत्काराद्य
प्रदर्शितस्तस्मै । श्रीमद्गोकुलनाथैः प्रयोधिते जहागिरे तत्प्रार्थनया पुनराजमुवैष्णवाचार्यां वैष्ण-
वाश्च गोकुलतृन्दावनारिपुण्यक्षेत्रम् । इयं हि षोडशशतकीया यथा । सम्प्रति हि विंशतितमे
शतके फालदावानलज्वालामालावलीदे सञ्जनसमाने, दग्धमाने धर्मविपारैकप्रयणचिन्ते
म्राङ्गणकुले, मुहुःसहस्रहृन्परैर्निःसहमिहार्दयतः पाश्चात्यैः प्रचारितस्य विगुत्तणयादस्य
प्रचण्डैः करैस्तिग्मं तापितायामिलायां, गान्धिना विचारितस्वसंस्कृतिकायामत एव मुजला-
यामपि नलिकाजलायां, सुफलायामपि सङ्करफलतृहरानिरञ्जितायां, मलयजशीतलायामपि
वाष्पयद्गतापितायां भारतभुवि, वितर्ककण्टकाक्षीर्णे मानवीयधर्मविनाशके प्रचारे प्रचलिते
सति, युवतीनां कषयीकर्तनोपदेशे, शङ्कापङ्कावरुद्धे शास्त्रीयविचारे, एततो दार्थीनदुर्वाक्रे
विकासयादं घमति सति, इतरतो गर्जति सति साम्यवाद्-नास्तीवाद्वेसरिणि, अमृतः
स्थितायां गुमारिकापहरणोपायभूतायां शारदापरिचायां, वृष्टतश्च हरितिलभिषया गार्द-
रघ्यसुराग्रहारिणि, सिंह इत्याख्यया शुद्धसंस्कारं त्रिपृष्ठजि, सत्यामपि गौरेत्पुपास्यायां
विवाहोच्छेदादिकैः गुमारीणां विधवानां सधयानां षट्पुत्रानां च दायलामारिबै राज-
नियमचारिप्रपन्नेः द्रयामायमाने फालपुरुष इव विस्मयं घटनं समुपस्थिते, जयक्रेऽप्य-
जयक्रे वियति जगृष्यति दाश्राप्ये, यटोद्रेऽप्ययटोद्रे सगोत्रोद्वाहादिधर्मविनाशक-

विधानविमर्शनतत्परे हिन्दूराज्ये, वैदिकधर्मरक्षणेऽजस्रं वद्धपरिकरा एव श्रीमन्तो गोस्वामिनो गोकुलनाथमहाराजाः । एतेषामेव तनुजन्मानः श्रीदीक्षितमहा-
भागाश्च भारतसंरक्षणेऽहसंस्थापकाः भाष्यचतुष्टयविदः ।

स्मर्यते च सत्सिद्धान्तमार्तण्डप्रादुर्भवनप्रयोजकेषु, “सुरते” वास्तव्यानां गो० श्रीयदु-
नाथजिन्महाराजानां पुण्याभिल्या । सम्प्रति तत्पीठाधिष्ठिता गोस्वामिनः श्रीबजरत्नलाल-
महाराजाः । इमेऽपि सुगृहीतनामधेयाः पण्डितप्रकाण्डाः स्वधर्मसंरक्षणे विजयिनो
गोस्वामिमण्डले रत्नरूपा एव । नित्यलीलां प्रविष्टेषु तिलकायितश्रीगोवर्धनलालमहाराजेषु
श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यवंश्यानां गोकुलस्थभट्टानां च वेदनाटीयशुद्धाद्वैतवैष्णवसभाया अध्यक्ष-
पदमलङ्कुर्वाणाः, स्वधर्मरक्षणे दत्तचित्ताः, सिद्धपुर-कराचीप्रभृतिनगरेषु शैवदयानन्दी-
यादिजनसन्मर्दप्रचुरासु सभासु निर्भयं सत्सिद्धान्तं प्रतिपादयन्तो निरीक्ष्यन्ते वैष्ण-
वैरक्षिसौभाग्यरूपतया । एभिश्च पूज्यपादैः स्थापिताः शुद्धाद्वैतमहासभादिसंस्थाः प्रचलन्ति ।

ध्रूयते, चात्र सत्सिद्धान्तमार्तण्डयोजने प्रोत्साहकतया गो० श्रीगोकुलधीशमहाराजानां
नामधेयम् । एते हि वेदान्तसिद्धान्तरसिका, भगवत्सेवापरायणा, महानुभावाः, सत्कवयश्च
बभूवुः । एभी रचिता वल्लभस्तुतिरत्नावली दृष्टिपथमवतरिता । यस्यां भगवतो मत्स्याद्य-
वतारैस्तुलितो वल्लभभाचार्यावतारः । अत्रैवैतेषां गोकुलधीशमन्दिरं वर्तते । तत्पीठाधिष्ठिताश्च
गो० श्रीमन्नलालमहाराजा विद्यन्ते । तेषां तनुजन्मानो गोकुलनाथमहोदया व्याकरण-
काव्यादिषु कृतभूरिपरिश्रमा रासपञ्चाध्यायी-सुयोधिन्यभ्येतारश्च ।

एत एव गो० श्रीगोकुलनाथमहाराजाः, श्रीबजरत्नलालमहाराजाः, श्रीदीक्षित-
महोदयाः, श्रीमन्नलालमहाराजाः, श्रीगोकुलनाथमहोदयाश्च सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्यास्य
द्वितीयसंस्करणमुद्रापणेऽपि प्रोत्साहकाः । अतर्क्या हि भगवतो लीला । य एवास्य प्रणयने
प्रयोजकास्तेषामेव वंशजास्तस्य द्वितीयसंस्करणेऽपि प्रोत्साहकाः । एतेषामेव महताऽनुमदेण
गोलोकवासिनः श्रेष्ठिनारायणदासस्य गो० वा० श्रेष्ठिजेठानन्दस्य च विश्वस्तैः प्रकाशयते
द्वितीयमिदं संस्करणम् ।

वेदान्तभट्टाचार्यभारतमार्तण्डादिविरुदावलीसमलङ्कृतानां पण्डितगङ्गूलालमहाराजानां
सम्पूर्णं विस्मृतं च जीवनचरितं परिश्रमभूयिष्ठेनापि न कापि समुपलब्धम् । हन्त !
भावनाप्रधाने सम्प्रदायेऽसिन् वणिग्वृत्तिभूमत्वादेव पण्डितानां महती दुरवस्था
दृष्टिपथमवतरति, श्रीहरिरायमहाप्रभुश्रीमत्पुरुषोत्तममहाराजलालभट्टश्रीकृष्णभट्टप्रभृतीनां
समयादारभ्याद्यदिनं यावत्पण्डितानां वैष्णवकृताया दुरवस्थायाः परम्पराप्यनव-
च्छिन्नतया प्रचलितैव । यद्यपि धृतिस्मृतिन्यायसिद्धोऽयं पुष्टिमार्गसम्प्रदायः पदैकमपि,
क्षणैकमपि प्रगाढपाण्डित्येन विना न प्रचलति, पूर्वोत्तरमीमांसामर्मस्पृगेव तद्विचारः,
श्रोतस्मार्तनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तकर्मानुष्ठानभूयिष्ठ एवाचारः, तथापि वणिग्व्यापारेऽनु-

चीर्णानां—उत्तीर्णानां—ततो निवृत्तानां वा विद्याविद्वेषिणां वसुकामानां वणिजां प्रबन्धकर्तृ-
कतया, विद्यायाः, पुस्तकानां, सरस्वतीभण्डाराणां, विदुषां च दुरवस्था क्षणमपि नात्मानं
तिरयति । हन्त ! विद्वान्, गोस्वामी वा स्यात्, गोकुलस्थो, मथुरास्थः, सागरस्थो वा स्यात्,
अन्यजातीयो ब्राह्मणो वा स्यात्, पण्डितत्वादेव ब्राह्मणत्वादेव च तद्विद्वेषो नयनयोरवतरति ।
पण्डितप्रकाण्डानामेतेषां भारतमार्तण्डानां जीवनकाल एव तन्नयनयोरवतरन्त्यौ गङ्गायमुने
साक्षात्कुर्वन्तो जना अद्यापि विद्यन्ते जगतीतले । अद्यास्ताचलं प्रस्थितेषु भारतमार्तण्डेषु,
तत्सद्गृहीतवस्तुजातमधिकुर्बाणैर्महानुभावैरपि तज्जीवनचरितं न सद्गृहीतम् । हन्त ! सत्यपि
सद्गङ्गावधानसामर्थ्ये, दिवानिशं प्रचलितेऽपि कविताप्रवाहे, सत्यप्यन्त्याक्षरीनियमे न
कचन तत्सद्गृहः सुरक्षितः । महता प्रयत्नेन सम्पादितोऽयं जीवनसङ्क्षेपो न कस्यापि
तन्मन्दिरव्यवस्थापकस्य, पुष्टिमार्गीयपण्डितस्य, गोस्वामिनो वा लेखनीतो निःसृतः, परं
सम्भवसम्प्रदायानुवर्ति “वळे”शास्त्रिणां, शाङ्करमतवलम्बिहीरालालश्रॉफमहोदयानां “विद्व-
क्षरितपञ्चक”काराणां च लेखनीतः प्रस्तुतानामेव प्रवाहानामयं सद्गृहः । अहो, यत्र
सम्प्रदाये लक्षावधिग्रन्थानां कोटातः काशीतश्च क्रयोऽभूत्; यत्र च भाष्यप्रकाशादिसा-
म्प्रदायिकग्रन्थसंशोद्धू रत्नगोपालपण्डितस्य पाणिगृहीत्याः सकाशात् ग्रन्थसद्गृहं क्रीत्वापि
तस्यै वराटिकाऽपि न प्रदीयते, तत्र को नाम गद्गूलालस्य जीवनचरितसद्गृधनपरिश्रममुररी-
कुर्यात् । सम्यगोवावदन् वसन्तरामशास्त्रिणः, यत्, येन हरिरायाः, पुरुषोत्तमाः, गद्गू-
लालश्च क्रोशितास्तेनेदानीन्तनाः सक्रियन्त इति तु गगनकुसुमायितमेव । भवतु ।

इह च प्रथितं जीवनचरितं हीरालालश्रॉफ-वळेप्रभृतिभिर्निर्दिष्टैः प्रसङ्गैः, मम
सातपादानां सुखाच्छ्रुतैः शतावधानादिचमत्कारैः, गद्गूलालशिष्यमाधवजीशास्त्रिकथितैश्च
चरितैरेव पूर्णतामेप्यति । अत एवेतेषां महानुभावानामुपकृतिं संस्मृत्यैव नाटयामि
लेखनीम् ।

भारतमार्तण्डस्योदयो राजपूतानामण्डले प्रसिद्धतमे कोटाख्यनगरे एकोनविंशतितमवै-
क्रमशतकसमाप्तौ विंशतितमशतकप्रारम्भे पौषकृष्णद्वादश्यां सोमवारे बेलनाडुपञ्चनधु-
पाह्वानां श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानचतुराणां कुले बभूव । एतेषां पितृचरणाः श्रीधनश्यामशर्माणो
विविधविद्यानां पारावारपारदृग्भान एवासन् । माता चास्य जीर्णदुर्ग(जूनागढ)स्य गो०
श्रीब्रजवल्लभजीमहाराजानां तनया “लाडूबेटीजी” सञ्ज्ञका बभूव । जामनगरस्थाः श्री०
वावूरायजीमहाराजाः, सुदामपुरीस्थाः श्रीद्वारकानाथजीमहाराजा, इमे श्रीब्रजवल्लभजी-
महाराजाश्चेत्येते त्रयोऽपि सोदरा एव । यैः सौराष्ट्रे पुष्टिमार्गसिद्धान्तः प्रचारितः ।

पुरा किल दक्षिणात्ये जनपदे पुण्यतमे पञ्चनदक्षेत्रे निवसन्ति स महापण्डिताः
श्रोत्रियाश्चैतेषां पूर्वजाः । मूलपुरुषश्चास्य महापुरुषस्य गोविन्दशर्माऽभवत्, तज्ज्ञापुनरपति-
पुरोहितः । तस्मात्सगजनि विश्वविख्यातकीर्तिः सर्वाह्लादकारी “आह्लादभट्टशर्मा”; यः

खलु श्रीमत्प्रभुचरणानां "देवका" सर्वज्ञकां कन्यकां परिणिनाय । अयं हि आह्लादभट्टः (अल्लडभट्टो वा) पञ्चनदक्षेत्रे राजपुरोहितो दानाध्यक्षश्च बभूव । तस्य दिगन्तविस्तृतां कीर्तिं श्रुत्वा श्रीमत्प्रभुचरणैराहूतः सन् पौरोहित्यं दानाध्यक्षत्वं च स्वपितृव्याय समर्प्य स्वकुलदैवतं गोपाललालं मातरं च गृहीत्वोवासं गोकुले श्रीमत्प्रभुचरणसन्निधौ । आह्लादभट्टस्य बुद्धिकौशलं भक्तिं च समवलोक्य स्वस्य देवकानाम्नीं कनीयसीं कन्यां षोडशशतोत्तरसप्तदशवत्सरे प्रादुर्भूतां प्रददुः श्रीमत्प्रभुचरणाः (१६२३) षोडशशतोत्तरत्रयोविंशतितमे बैक्रमाब्दे । आह्लादभट्टस्य कृष्णरायजीशर्मा, तस्य नरसिंहशर्मा, तस्मान्माधवः, ततो मधुसूदनः, तस्मान्मदनगोपालः, तस्यानिरुद्धः, तस्य व्रजनाथः, तस्मान्मुरलीधरः, तस्माद्गोपीनाथः, तस्यैव घनश्यामभट्टो भारतमार्तण्डस्य जनको बभूवेति बह्वभाचार्यशरण-प्राप्ते वंशेऽस्मिन्नेकादशमाः श्रीगङ्गालालमहाभागाः । एतेषां महानुभावानां वृद्धप्रपितामहस्य व्रजनाथशर्मणो ज्येष्ठबन्धू रघुनाथशर्माऽऽसीत् । तस्य पुत्रः पुरुषोत्तमः, तस्य बालमुकुन्दः, तस्य रघुनाथः, तस्य द्वारकानाथः, तस्य दामोदरः, तस्य मन्वालालासञ्ज्ञकः, तस्य पुत्रद्वयं विद्यते सम्प्रति । तयोर्ज्येष्ठो मधुसूदनः, कोटा-मथुरा-नाथद्वार-कामवनादिपूषव-सन् गिरिराजाधिलकायां वसति साम्प्रतम् ।

पञ्चनदीत्यस्याधुनातनं नाम तिरुपादि वर्तते । तत्तु तञ्जावर (Tanjore) नगरसमीपे पञ्चक्रोशपरिमिते स्थाने विद्यते, तत्र कावेरीमहानद्याः पञ्चवृत्तयः सञ्जाता अत एव पञ्चनदीसञ्ज्ञामाप क्षेत्रमिदम् । भारतमार्तण्डानां पूर्वजो मधुसूदनशर्मा, कदाचित् तञ्जावर-नृपतिना पौरोहित्यायाकारितः । तत्सहायेन राज्ञा भगवान् यज्ञपुरुष इष्ट बहुदक्षिणैर्वैभैः । अथ यज्ञादिकार्ये सम्पन्ने पुनरपि गोकुलागमनमिच्छते मधुसूदनशर्मणे प्रसन्नेन राज्ञा द्रव्यं प्रदातुं समारब्धम्, तदा मधुसूदनशर्मणा प्रत्युत्तरितं यन्मया राजप्रतिग्रहो न क्रियते, मयाप्येको यज्ञः कर्तव्योऽस्ति, स तु द्रव्यं विना न स्यात्तदर्थं द्रव्यं प्रदेयमिति । पश्चाद्वृक्षत्रयपरिमितं द्रव्यं प्रादायि तेन राज्ञा । तद्वृक्षणाय मया भवता सह सैन्यं दीयत इति राज्ञोक्ते, रक्षणार्थं मास्तु सैन्यमिति मधुसूदनशर्मणा प्रत्युत्तरितम् । तेन क्रुद्धेन राज्ञा परीक्षार्थं गूढरूपेण सेवकाः प्रेषिताः स्तेयकरणाय । मध्ये मार्गं सेवकैस्तैरवरुद्धः पन्था इति ज्ञात्वा स्वमन्त्रसामर्थ्येन केषाञ्चिच्छरीरेषु पट् पट् प्रहाराः कृता इति तत्सामर्थ्यं दृष्ट्वा उर्वरिताः सेवकाः पलाय्य राजसमीपमुपतस्थुर्निवेदयामासुश्च निखिलमपि वृत्तान्तम् । पश्चाद्राजा स्वयमपि तत्र गत्वा क्षमाप्य पुनरपि लक्षत्रयं प्रददौ । ततो मधुसूदनशर्मा द्रव्यजातं गृहीत्वा गोकुलमागत्य कामवने यथाविधि यज्ञं चकार । तत्र सर्वमपि राजद्रव्यं वितरितम् । एतादृशस्य नररत्नस्य वंशे भारतमार्तण्डः समजनीत्यत्र नाश्चर्यावसरः ।

अस्य वाल्यकालो ग्रन्थविरचनं च

श्रीगङ्गालालमहाभागा वाल्यादारभ्यैव प्रज्ञाचक्षुष्वभाषुरिति प्रसिद्धम् । केचन, सूतिकागृह

एव पञ्चमेऽहनि बाह्यदृष्टिलोपोऽस्य जात इति वदन्ति, अपरे च पञ्चमे वर्षे, नवमे वा वर्षे शीतलाप्रकोपेनेति । यदा दृष्टिलोपो वभूव तदाऽस्य जननी करोद । मातामहेनास्य स्वकन्यायाः सान्त्वनाय कथितमस्य भावि पाण्डित्यं, शास्त्रदत्तत्वं, अन्धस्यापि भारत-मार्तण्डत्वं चेति । विश्वासाय च बालस्यास्य जिह्वायां सारस्वतं बीजं लिलेख महाप्रतापो बल्लभकुलकमलदिवाकरो गोस्वामी श्रीव्रजवल्लभजीमहाराजो मातामहोऽस्य धालस्य । शच्छता कालेन मातामहस्य वरेण कवित्वमाप नवमे वर्षे एव । अष्टादशवर्षवयस्कस्यास्य पितृचरणसमीप एव वेद-वेदाङ्ग-न्याय-मीमांसादिसम्पूर्णमध्ययनं सम्पन्नम् । अष्टादशवर्षीयो भारतमार्तण्डः पित्राभ्यां सममेकां तीर्थयात्रां कृतवान्, तदा श्रीव्रजकवित्वेन प्रथितः । तेषु तेषु तीर्थेषु दर्शनशास्त्रेषु विशेषतः शुद्धाद्वैतसिद्धान्ते शास्त्रार्थेन जितवान्पण्डितमण्डलीम् । एवं दिग्विजयं विधायैकविंशतितमे वर्षे एव रुक्मिणीहरणचम्पू-वेदान्तचिन्तामणिप्रभृती-न्ग्रन्थान्निर्ममे प्रज्ञाचक्षुरपि सकलशास्त्रचक्षुर्गदृष्टालः । एतावता कालेन विवाहोऽपि सन्वृत्त एव । परं न किञ्चिदपत्यं समुत्पन्नमिति श्रूयते, कन्यैवैकाऽऽसीदिति च ।

गदृष्टालमहाभागा वदन्ति स्र बहुवारं, यद्वंशस्तु विद्यया जन्मता चेति द्विविधः । यथा, नागोजीभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरः, शब्देन्दुशेखरश्चेति द्वौ शेखरौ द्वौ पुत्रौ, लघु-मङ्गलपेलेका कन्येत्यपत्यत्रयमस्माकं विद्यत इति स्वकीयग्रन्थे लिखितम्, तथा, वेदान्त-चिन्तामणिः, सत्सिद्धान्तमार्तण्डः, मारुतशक्तिरिति ग्रन्थत्रयमेवापत्यत्रयम् । वेदान्तचिन्ता-मणिः, सत्सिद्धान्तमार्तण्डश्चेति द्वौ पुत्रौ, मारुतशक्तिरिति कन्यका चैका ।

वेदान्तमहाचार्यैर्निर्मितानां ग्रन्थानां नामावलिः सम्पूर्णा नासादिता ग्रन्थे कृतेऽपि । अवगताश्च ग्रन्था इमे—

- (१) वेदान्तचिन्तामणिः
- (२) कठोपनिषद्भाष्या (श्रूयते अन्या अपि उपनिषद्भाष्या विरचिता इति)
- (३) रुक्मिणीहरणचम्पूः
- (४) कृष्णामिसारकाव्यम्
- (५) मारुतशक्तिः
- (६) सत्सिद्धान्तमार्तण्डः
- (७) बल्लभस्तुतिरत्नावलीटीका
- (८) घटस्पर्परकाव्यटीका

शास्त्रार्थः, सम्मानप्राप्तिश्च

१ कदाचित् दिल्लीनगरं प्रयातेषु श्रीगदृष्टालमहाभागेषु, लोकोत्तरं पाण्डित्यमाकर्ण्य तत्रत्यैर्नागरीकैः काचन महती सभा समाहृता । यत्र महामहोपाध्यायपदवीधरा महान्तो विद्वांसो राजकर्मकरा हिन्दवो मोहम्मदीया यौरोपीयाश्च जना धनिकाश्च सम्मि-

लिताः । तस्यां सभायां पण्डितप्रवराणां विविधभाषासु, बुद्धिबलादिक्रीडासाधनेषु, गणितादिषु च सहस्रावधानादिकं निरीक्ष्य सर्वैर्मिलित्वा “भारतमार्तण्डे”ति पदेन सम्मानिता विद्वद्वेसराः पण्डितगट्टलालमहाभागाः ।

२ एकदा श्रीनाथनिवासिनो बलभाचार्येवंश्याः “तिलकायित” पदवाच्या गोस्वामिनः श्रीगोवर्धनलालजिन्महाराजा मुम्बापुर्या समायाताः । तदा वेदान्तचिन्तामणि-प्रभृतयो बहवो ग्रन्था अभिर्महानुभावे रचिता इति ज्ञात्वा माधवबागसभायां ते “वेदान्त-भट्टाचार्ये”ति पदेन पूजितवन्तः ।

३ एकदा तु पुण्यपत्तने पण्डितप्रवरा इमे समाजग्मुः । तदा माध्वसम्प्रदायातुयायिनो जनार्दनाचार्यास्तत्रासन्; तैर्महती सभा कृता, तत्र पण्डितैरेभिः शीघ्रकवित्वं प्रदर्शितं, यथैव घटिकामात्रेण कालेन शताधिकाः श्लोका व्यरचि ।

४ यदा जगन्नाथयात्रा कृता तदा नागपुरे, सम्बलपुरे, कटकनगरे, जगन्नाथपुर्या, कलिकातानगरे च शतावधानप्रयोगाः कृताः । फलकत्तानगरे “पण्डितचक्रचूडामणि”रितिपदं समुपलब्धम् ।

महामहोपाध्यायपदविरोधः

मुम्बापुर्या प्रेतानां दहनं यत्रे कर्तव्यमिति राज्ञा नियमितं, तदा धर्मविरुद्धमेतत्कार्यं राज्ञ इति दृष्ट्वा धर्मशास्त्रानुसारेण विरोधः कृत इति कृत्वा महामहोपाध्याय-पदमवरुद्धम् ।

मुम्बईस्थमानपत्रम्

श्रीमान्परमेश्वरः कृपालुर्वागादीन्द्रियाद्यगोचरोऽपि प्रारब्धकर्मफलदानेन प्राणिनामनु-
ग्रहाय जगद्रूपेणाविर्भूय सर्वानर्थनिवारणहेतून् स्वनिःश्वासमभूतान्वेदान् प्रथमं हिरण्यगर्भं
प्रत्युपदिदेश । ततो मन्दमत्स्यनुजिपृक्षया खोपदिष्टवेदार्थमेवोपवृंहयितुं स्वयमेव मनुव्या-
सजैमिनिप्रभृतिमुनिरूपेणाविर्भूय धर्मप्रकाशनहेतून् स्मृतिपुराणादीन् रचयामास । एवमपि
कलिमालिन्यवशाज्ज्ञानदुर्बलाश्वनानालोच्य स्मृत्याद्युपवृंहितवेदार्थतत्त्वमेव स्फुटीकर्तुं तत्त-
दाचार्यरूपेणावतीर्य जनानन्वग्रहीत् । ततोऽप्यतिथोरकलिकालवशात्तत्तदुक्तिष्वपि नाना-
विधकृतकवशेनाविश्वासतामसद्व्यापारविपरीतमतीनां जनानां मनसि याथाध्येन तत्तात्पर्यं
प्रकाशयितुमार्यसुधर्मोदयसभायां पक्षे पक्षे धर्मतत्त्वोपदेशेन बुभुत्सूनां मतिमालिन्यं
निराकर्तुं किरणा धूतपापा चेत्याद्युक्तपञ्चनदीवज्जनचित्तानां शोधकत्वेन धर्मतत्त्वोत्तेजक-
संस्कृतगवीनां वर्धकत्वेन चान्यर्थितनामोपनामानः पञ्चनदिगोवर्धनशर्माणः सभा-
सदस्रन्मनोनुरञ्जनेनानुगृह्णन्ति । ये च स्वस्वधर्मं बुभुत्सुभिः स्वानर्थनिवृत्तये सुरैर्हरिरिव
प्रविदिनमभ्यर्थ्यन्ते, यांश्च वान्देवता स्वयमेवागल ब्राह्मणमिवायलम्बते, यैश्च विद्यासवितुः
स्वसवितुर्मुखादधिगतसकलविद्यैः श्रियुक्ताद्द्वयेटीघनश्यामभट्टाभिधानौ स्वमातापितरौ
कृतवहुतपसौ वासुदेवेन देवकीवसुदेवाविव पर समतोष्येताम् । येभ्यो निर्गता वाचः
सर्वात्मना मुजजनानन्दयन्ति । येषां च सकलशास्त्रहृदयज्ञातृत्वमखिलबुधैरभिनन्द्यते ।
येषु विलक्षणम्बदत्वं वदान्यत्वमखिलजनमनोहारिशीघ्रकविताशक्तिः सौजन्यं सदाचार-
सम्पत्तिश्च विराजन्ते । तादृशेभ्यो भवन्त्य एतदखिलं वृत्तमनुभूयामितं मोदमादधानाः सर्वे
वयमविरतसहवासमुखविच्छित्तिपरिहाराशया यथाशक्ति द्रव्यविश्राणनद्वारा साहाय्यं
कुर्वाणा अद्य यत्किञ्चिदुपचितं वित्तं वितीर्य बहुसत्कारसूचकमिदं मानपत्रं समर्पयामः ।
एतच्च भवद्गुणवर्णनापर्याप्तमपि केवलमस्मात्सनुकम्पयाङ्गीकुर्वन्त्वत्रभवन्तो भवन्त इति
विज्ञप्तयः समुहसन्तुतराम् ।

मुम्बापुर्यां माघवाराम्भे (माघववागमप्ये) काकाशयसुबसुधामिते १८०१ शकाब्दे
चैत्रबहुलचतुर्दश्यां रविवासरान्वितायामर्पितमिदम् ।

वरजीवनदास माघवदास
अध्यक्ष.

वन्दरावनदास पुरुषोत्तमदास. }
त्रिभुवनदास वरजीवनदास. } ऑनररी
पुण्ड्रुज मुरारजी. } सेक्रेटरी.
गोकुलदास जगमोहनदास.

कलिकातास्य मानपत्रम्

श्रीमन्तः सकलजनप्रशंसितसौजन्यवदान्यादिगुणरत्नराकरा अनेकदेशवास्तव्यजनजे-
गीयमानयशस्तोमनिकराः श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रवर्तिताचारविचारचातुरीधुरीणार्यजेनहृत्पुण्ड-
रीकप्रभाकरा वेदान्तभट्टाचार्याशुक्लवीश्वरेत्याद्यनेकोपमालङ्कृताः पाण्डित्यगुणगणगुम्फिताः
स्याधिष्ठानातिशयमुन्यानगरीशोभाविशेषा भवन्तः पञ्चनदिश्रीगङ्गालम्होदयाः समुपेत्यात्र
श्रीजगन्नाथतीर्थयात्राप्रसङ्गेनात्रत्याच्छिष्टान् विदुषश्च स्वात्मनः शतावधानितां यथार्थयन्तोऽ-
साधारणस्मृतिशक्तिपरिचायकेनापरिचितास्वनेकभाषासु विविधावधानप्रदर्शनेन समीक्षकज-
नाभिष्ठपितविषयानुसारिसमस्यापूर्तिपाण्डित्येन पञ्चदशपलाभ्यन्तर एव पञ्चविंशतिश्लोक-
निर्माणनैपुण्येन साङ्गवेददर्शनधर्मशास्त्रन्याकरणादिविविधविद्याविवेकशक्तिसंयुक्तत्वेन विवि-
धालङ्कारालङ्कृतकाव्यप्रणयनेन विनयादिगुणगणगरिण्या च भृशं भृशं सन्तोषयन्ति स्मेति ।
विशेषतश्चाबाल्यान्धानां भवतामेव उत्कर्षप्रकर्षोऽतीवास्माकं विस्मयावहः कौतुकावहश्चेत्ये-
तदभिज्ञानभूतमभिनन्दनप्रमदः श्रीमद्भ्यः सबहुमानं समर्प्यतेऽस्माभिरिति शम् ॥=॥

सौराभिनस्य चतुर्विंशतितमे दिने ॥ सम्बत् १९४७। कलिकाताराजधान्याम् ।

महामहोपाध्यायविद्यारत्नोपाधिकेन श्रीभु-
वनमोहनशर्मणा-

महामहोपाध्यायन्यायरत्नोपाधिकश्रीरत्ना-
लङ्कासदेवशर्मणा-

सर्कषागीशोपाधिकश्रीकामाख्यानाथ-
शर्मणा-

स्मृतिरत्नोपाधिकेन श्रीमधुसूदनशर्मणा-

श्रीवपेन्द्रमोहनशर्मगोस्वामिना-

महामहोपाध्यायश्रीदीनबन्धुदेवशर्मणा-

महामहोपाध्यायन्यायरत्नोपनामकेन श्रीम-
हेशचन्द्रशर्मणा-सी. आय्. ई.

श्रीगोविन्दशास्त्रिणा-

श्रीचन्द्रकान्तशर्मणा-

श्रीसदानन्दमिश्रेण-

श्रीरामेन्द्रन्यायवागीशमहोपाधिनिवासी-

महाराजानहादुरठाकुरोपाधिसारश्रीवती-
न्द्रमोहनशर्मणा-के. सी. एस्. ई.

राजा श्रीप्यारीमोहनमुखोपाध्याय-सी.
एस्. आर्. ई.

राजा सर श्रीसौरीन्द्रमोहनठाकुर-
सी. आर्. ई. इत्यादि-

मुखोपाध्यायोपाधिकश्रीशिवनारायणशर्मा,
श्रीविष्णुभूषणमुखोपाध्यायश्रीरामविहारी-
शर्मा-

श्रीमधुसूदनशर्मा स्मृतिरत्नोपाधिकमहोपाधि-
निवासी-

श्रीहृषीकेशशास्त्री-

विद्यारत्नोपाधिकश्रीमहेन्द्रनाथशर्मगो-
स्वामिना-

न्यायरत्नोपाधिकश्रीराजकुमारशर्मणः-
बायू श्रीदामोदरदासवर्मा-

राजा श्रीराजेन्द्रनारायणदेवचहादुर-

राजा श्रीराजेन्द्रलालमित्र, सी. आर्. ई.
एस्., एल्. एल्. डी.

बायु श्रीगिरीन्द्रचन्द्रपोष-

बायु श्रीगिरीश्वन्द्रदास रायचहादुर-

बायु भीरमानाथपोष-

बायु भीनन्दलालबसु-

बुन्दीश्वरदत्तमानपत्रम्

श्रीहरिः

॥ श्रीमन्महाराजाधिराजमहारावराजेत्यादिपदवीशोभमानैर्बुन्दीश्वर-
श्री १०८ श्रीरघुवीरसिंहवर्मभिर्वितीर्णमभिनन्दनपत्रम् ॥

श्रीरङ्गेशचरणान्न-
चञ्चरीकीर्तितचित्तमहाराजा-
धिराजमहारावराजाख्य-
श्रीरघुवीरसिंहस्य मुद्रा
सं० १९४२.

अयि पञ्चनदीत्युपनामकाः समाजद्वयलब्धभारतमार्तण्डवेदान्तभट्टाचार्येतिविशेषणद्वयाः
श्रीगोवर्धनशर्माणो गङ्गालालेतिप्रसिद्धनाम्ना व्यवहियमाणाः कार्यप्रसङ्गेनैतद्देशसौभाग्यमा-
विष्कुर्वतां भवतां यशःपुण्डरीकं बुन्दीजमताकर्णायतंसवामयासीत् । अथ तदाकर्णितव-
द्विरस्मत्सभ्यैर्यमपि शतावधानादिकौशलसाक्षात्कारोत्सुकचेतसोऽकारिष्महि । तदनु च
कोटातः स्वदेशोद्देश्यकप्रस्थानानेहसि बुन्दीमासेदिक्द्विरस्मदास्थानमुपेत्य क्षुत्तरादप्यधिकं
कौशलमन्यभाष्यत । तत्र च सर्वेन्द्रियाणि श्रवणैकरूप्यतां निनीपत्सु सभ्येषु सहकृताश-
नेकभाषाविषयकशताधिकावधाने, प्रच्छकजनोदीरितान्योन्यासम्यद्धार्यकपादग्रयस्य तदभि-
लषितवर्ण्यविषयैकपादेन झटिति समस्यापूरणे, स्वरितं श्लिष्टकाव्यनिर्माणे घटीतुयांशकाल
एव मञ्चविंशतिश्लोकग्रथने, तत्कालनिर्दिष्टयोर्मेंघनादकंसवधाख्यानयोः श्लेषेण सत्त्वदं
निर्माणे, पङ्कदर्शनीतत्त्वप्रदर्शनादौ चानत्पां वैज्ञानिकतां प्रदर्श्य विनयभूम्ना च सा परां
कोटिमनायि । ततश्चायात्यादपरिकलितवाह्यदृशामप्येतादृशीमन्तर्दृशमवगत्यातिविस्मयमो-
दमेदुरमनसो वयमेतदभिनन्दनपत्रं गौरवाभिज्ञानभूतां रजतयष्टिं चार्पयामः ॥ ऊर्जा-
सितसप्तम्यां भौमे सम्बत् १९५०

नसीराबादसनातनधर्मसभामानपत्रम्

विदित हो कि, इस नगरके निवासियों की अत्यन्त अभिलाषा तथा भक्ति देखकर यहां की सनातनधर्मसभाने श्रीमान् महाराजाधिराज श्रीमान् भारतमार्तण्ड पण्डितवर श्रीयुत १०८ श्रीगट्टूलालजी महाराज को निमन्त्रणपत्र भेजा था, और एक सभ्यजन को श्रीमान् की सेवामें प्रेरित किया तो श्रीमान् ने उक्त निमन्त्रणपत्र को ग्रहण किया, और ता. २८ मई सन् १८९५ की सन्ध्या की रेल में पधार के इस अपवित्र भूमि को पवित्र किया । स्टेशनपर नगरवासी अनुमानतः एक सौ बड़े २ रईस श्रीमान् के स्वागत को गये थे । वहां से चौपैया बग्घीमें श्रीमान् को विराजमान करके शहर में लाये और उसी दिवस सन्ध्या को श्रीविहारीजी के मन्दिरमें जो बहुत बड़ा है सभा हुई । श्रोता गणों से मन्दिर पूरित हो गया था । श्रीमान् ने धर्म विषय पर जो अपूर्व व्याख्यान दिया, कि जैसा, हमलोगोंने आज तक कभी नहीं सुना था । दूसरे दिन सरकारी बागमें सभा हुई, जिसमें बड़े २ अंग्रेज महाशय यथा, जनरल, फरनल, कैप्टन, और लेफ्टिनेंट साहिब बहादुर और मौलवी मुसलमान और नगर के सैकड़ों धर्मावलम्बी और अजमेर के बड़े २ नामधारी आर्यसमाजी पधारे थे । प्रथम जर्मन, फ्रांस, अंग्रेजी, संस्कृत, नागरी, मराठी, आदि अनेक भाषाओंमें अवधान हुआ, जिसको सुनकर लोग अचंभेमें आगये । अंग्रेज महाशय ताली बजाते २ और वाह २ कहते थक गये और नगरवासियों के आनन्दका तो पारावार नहीं था । श्रीमान् की स्मरणशक्ति की प्रशंसा जहां तक की जाय थोड़ी है । जनरल साहिब तथा मैजिस्ट्रेट साहिबोंने बड़े उत्तम २ प्रशंसापत्र श्रीमान्जीको निवेदन किये हैं । तत्पश्चात् मूर्तिमण्डन, आहुति, तर्पण, तथा तीर्थस्नान पर अति आश्चर्य युक्त व्याख्यान दिये । व्याख्यान क्या थे मानों हमलोगोंके हृदयमें अमृतरूपी वर्षा करते थे । व्याख्यानके पश्चात् श्रीमान् ने कर्माया कि यदि किसी को कुछ शंका होवे तो प्रश्न करे, परन्तु किसी ने भी कुछ नहीं पूछा । तत्पश्चात् सभा विसर्जन हुई । हम सहृदय निवेदन करते हैं कि हमने आजतक ऐसा न तो अपूर्व व्याख्यान सुनाया, और न ऐसी स्मरणशक्ति किसी में देखी थी । आप इस समय इस कलिकालमें धर्मके बड़े रक्षक हैं । आपका आहिक कर्म देख कर हम चकित हो रहे हैं । आपकी स्मरणशक्ति और व्याख्यान देनेकी शक्ति अपूर्व है । अब इस पत्रको पूर्ण करके श्रीमान् से निवेदन करते हैं, कि, यहां की सनातनधर्मसभा पर पूर्ण कृपादृष्टि वनी रहे ॥ शुभम् ॥

मिति आपाठ कृष्ण दशमी
सम्बत् १९५२ ता. २७
जून सन् १८९५ चन्द्रवार
सनातनधर्मसभा नसीराबाद
(राजपूताना)

भवानी प्रसाद

प्रधानमन्त्री

छागालाल

मन्त्री.

शाहपुरस्थमानपत्रम्

॥ श्रीरामजी ॥

श्रीमोन्भारतमार्तण्ड धर्मप्रभाकर वेदान्तमहाचार्य आशुक्श्ववीर भट्टजीमहाराजश्री
५ श्री पंचनदी गढ़ूलाजी महाराज की सेवामें

हम सर्व सनातनधर्मावलम्बी शाहपुरनिवासी अत्यन्तहर्ष और विनय पूर्वक आप श्रीमान्का धन्यवाद करते हैं, और अपने मनका वृत्तान्त प्रगट करते हैं कि आपश्रीमान्के यहाँ पधारने से और हम सब को धर्मोपदेश करने से जो आनन्द और उपकार धर्मके विषयमें आप श्रीमान्से हम को हुआ है उसके लिए जितना धन्यवाद और प्रशंसा आप श्रीमान् की हम करें बहुत थोड़ी है। विशेष करके हम इसकेलिए आप श्रीमान् का जियादहतर धन्यवाद करते हैं कि हमारे लिये आप श्रीमान्ने परिश्रम उठाकर यहाँ पधारके हम सबकी इस कलियुगमें अन्य धर्मों से प्रसित हुआँकी रक्षा की और जो संशय नवीन प्रचलित धर्मों से हमलोगोंके मनमें अल्पकालसे प्राप्त होने लगेथे सर्व आप श्रीमान्ने मिटाये। मानो हमारे धर्मरूपी जहाजद्वयते हुयेको आप श्रीमान्ने बभारा। जिसके पटलमें सर्व शक्तिमान् सर्वज्ञ सर्वव्यापी घटघटान्तर्यामी श्रीगोवर्धनधारीसे आप श्रीमान्के लिये हम सब सच्ची भक्ति और प्रेमके साथ प्रार्थना करते हैं कि आप श्रीमान् महारत्ना को चिरकालतक इस संसारमें विद्यमान रखकर सब प्रकार धर्मके विषयमें आप श्रीमान् को दिग्विजयकरे कि जिस से सनातनधर्म की प्रतिदिन उन्नति होवै। शुभ मिति

पौष कृष्णा ३ सं. १८४९

भोलानाथदीवानादयालशाहपुरा

लाला बिहारीलाल

रहाकुलचन्द बोरज

द. पं. श्रीकृष्ण

द. भागीलालतोस्णीवाल

द. पायाबहजरीसा

द. जगन्नाथ व्यासका

द. फोजमलबीराणी

दा. छोटेलाल पंचोली

दा. रमनाथचेचाड़ीका

दा. मगनीरामतोस्णीवालका

द. रामबीलाससारडाका

द. रामचन्द रेगिया

द. जीवणरामवेढाका

दसकतसोबगसलुकाफादार

द. घुलीराम प्रगदपाचका

द. रगनाथ कोठरी

द. व्यास माधोलाल

द. सिद्धवी किसनसिंह

द. घुलमल नाहार

द. यदरीलाल मुदडा

द. व्यासददमतका

द. भोमसिंगका

द. व्यास फलतेलाल

द. म्होताअमरसीघ

द. हजरीमग्नवीप्रजी

द. रहाजगननाथतोरणीवाल

हस्ताक्षर कृष्णलाल कायस्थवाल

द. रहाएकलीगदालतोरणीवाल

द. चक्रः धरजरागीरुद्धानवाल

द. रामरतनाघनगरप्रघ

द. हरालजीपनालालजी

द. द्योदान सिंहबुलजी

काशीशास्त्रार्थः

अथ कदाचिद्गोवर्धनोद्धरणधीरचरणकमलमकरन्दलुब्धमधुपायमानमातसैः श्रीमन्मुकुन्दरायदर्शनकृतमतिभिः श्रीमद्गोस्वामितिलकैः श्रीमद्गोवर्धनलालजिन्महाराजैः श्रीमदाचार्यवंशमणिभिः, विश्वेश्वरसाक्षितया पत्रावलम्बनकृतविश्वेश्वरपुरविजयानां श्रीमदाचार्यचरणानामाद्यनिवासस्थानदर्शनेऽनुसूक्तैः काशीयात्रार्थं कृतसङ्कल्पैः प्रार्थिताः श्रीगङ्गालालमहाभागा भारतमार्तण्डाः सहागमनाय । श्रीतिलकायितमहाराजमुखात्काशीयात्रानिमित्तं निश्चय्य परमप्रमोदमुपगता भारनमार्तण्डा अपि । अथ शुभे मुहूर्ते राजराजोचितेन छत्रचामरवेत्रधारिप्रतीहारिसचिवसेनापतिप्रहरीकाङ्गरक्षकादिनिकुरम्बेण समं महता संरम्भेण प्रस्थिताः श्रीतिलकायितगोवर्धनलालगोस्वामिमहाराजाः, शिष्यगणेन पुस्तकसमूहेन वृद्धीनरेशप्रवृत्तराजतयट्टिधारिणा परिवृताश्च गङ्गालालपण्डितेन्द्राः । एकतो राजराजोचिताटोपेनाचार्यवंशदिनमणिरितरतश्च वसिष्ठविश्वामित्रपराशरादिमुनिभिरुपमिता कविताकमनीयमूर्तिः पुरुषाकारा सुरसरस्वती भारतदिनमणिरिति चकितचकितमालोकयन्तिस्म नाथद्वारीयाः प्रजाः । अथ पुष्करमथुराप्रयागादिपुण्यक्षेत्रेषु विरचितविद्वज्जनसत्काराः स्वीकृतवैष्णववृन्दसत्काराश्च तिलकायितमहाराजाः, शतावधानादिचमत्कारचकितान् पण्डितान् कुर्वन्तो गङ्गालालमहाराजाश्च गङ्गाया उपकण्ठं विन्ध्याद्रेश्चाधिल्लकायां चरणाद्रिसञ्ज्ञं श्रीमत्प्रभुचरणप्राकट्यस्थानमाजग्मुः । निसर्गरमणीयं पूर्वापराशयोर्विकचसारसपरागपाण्डुरीकृतसलिलसंशोभिसरोवराभ्यां मुनिजनाश्रमस्मरणहेतुभूतं तमालतालास्रकदम्बपनसादिवृक्षराजिरञ्जितं हंसकारण्डचपुंस्कोकिलादिपतत्रिभिरावृतं मालतीमल्लिकाजातिचम्पकाशोकपुष्पागादिकुसुमनिकरसौरभसुरभितं श्रीमत्प्रभुचरणप्रादुर्भावस्थलमालोक्य प्रमुदितमानसा बभूवुः श्रीमद्गोवर्धनलालमहाराजाः श्रीगङ्गालालमहाराजाश्च । तत्र श्रीजीवनलालजीमहाराजयिनिर्मिते सकलर्तुसुखसामग्रीसमन्विते महासौख्ये द्वित्रिदिनान्युपित्वा श्रीमन्महाप्रभूणां तदङ्गे विराजमानानां श्रीमत्प्रभुचरणानां च सेवाचरणस्पर्शादिना कृतार्थतां समनुभूय काशीं प्रयाता गङ्गालालद्वितीयाः श्रीगोवर्धनलालजिन्महाराजाः । अथ क्षुते वाराणसेयैर्वैष्णवैः पण्डितैश्च तिलकायितमहाराजानां श्रीगङ्गालालमहाराजानां च ह्यभागमने समीपमुपतस्थुस्तेषां सत्काराय विविधोपायनपाणयो वैष्णवाः । गोपालमन्दिरापीशैर्जोषनलालमहाराजैश्च महामहोपाध्यायदामोदरशास्त्रिरामशास्त्रिजयरामशास्त्रिगौरीनाथदीक्षितसप्तर्षिरमानाथपण्डितादिभिर्मरतेन्दुहरिश्चन्द्ररायलहन्जीराजामोतीचन्द्रश्रेष्ठिश्यामदासादिवैष्णवैश्च समावृत्तैः सत्कृता मातुर्भागिनेया श्रीगोवर्धनलालमहाराजाः मातृसम्बन्धेन जायासम्बन्धेन च मातुलाः श्रीगङ्गालालमहाराजाश्च नगरोपकण्ठस्थिते मुकुन्दबागगोपालबागेतिप्रथितोद्याने । प्रविष्टाश्च वाराणसीं सृदङ्गतालध्वनिभिर्गीयमानश्रीमदाचार्यवंशकीर्तनैः श्रीमन्महाप्रभूणां जयघोषैश्च समाह्लादितमानसाश्चतुस्तुरङ्गमयोजितेन कलयौतपुष्परथेन श्रीतिलकायितमहाराजाः, शिविकया च श्रीगङ्गालालमहाराजाः । मध्ये मार्गं वैष्णवैर्महाधनिकैश्च माल्यार्पणादिना चरणस्पर्शनादिनाऽभिनन्दितामिबन्दितां गोस्वामिमहा-

राजात्रिरीक्षमाणा नागरिका विचित्रवसनाभरणभूषिता चातायनगवाक्षाट्टालिकादिस्थिता ललनाश्च तिलकायितमहाराजानां नगरप्रवेशनोत्सवसंरम्भं चकितनयनैरालोकयन्त्यः कुसुमान्यवाकिरन् । आभ्रपल्लवतोरणैश्चित्रपताकादिभिश्च समलङ्कृतान् गृहानवलोकयन्तो महाराजाः प्रविविधुः श्रीगोपाललालमन्दिरम् । अथ विदिते श्रीगोवर्धनलालमहाराजानां गट्टलालमहाराजानां च विश्वनाथपुरागमने सवहुमानं सादरं समुचितवसनाभरणभूषिता-स्ताम्बूलपरिपूर्णमुखमण्डला वाराणसेयाः समागमन्महाराजचरणानां दर्शनाय । एकतो वैष्णवानां समुद्बेलितो महाराजदर्शनोत्सुकः सङ्घट्टः, इतरतश्च श्यामावेटीजीनां दौहित्रस्य सुकुमारमुखचन्द्रदर्शनमनोरथो जरठतया रजतायमानकवरीकः शुभ्रोत्तरीयावगुण्ठित-गात्रपटलो भातुः सहचरीगणः, अपरतश्च साक्षामिकुञ्जनायकस्य मुख्यपीठाधीशस्य मन्म-थादपि सुन्दरस्य सुकुमारवपुषः सौन्दर्यमुधामाधुरीं नयनपट्टैः पेयीयमानो घट्टमूख्यरत्ना-भरणभूषितचरणावलम्बिविचित्रदुकूलोत्तरीयः सहासलीलेक्षणविभ्रमध्रुवा निर्निमेषमपि चकितमालोकयन्मानिनीगणश्च गोपालमन्दिरस्य सोपानेष्वारोद्भवश्चरोद्भवश्च व्यलोक-यत् । इतश्च गोवर्धनपूजाप्राङ्गणे गजपोलिकायां जगन्मोहने च शिष्यसमूहैरावृतास्ताल-मन्त्रव्यजनपाणयोऽस्तावलम्बितोत्तरीयाः भस्मरुद्राक्षाभरणभूषिताः पण्डिताश्च तमालपत्र-परिपूरितमुखमण्डला भारतमार्तण्डदर्शनाय समागमन् । रत्नवस्त्राद्यापणिका महार्घवस्त्राणि स्कन्धे निधाय, पाणिभ्यां हीरकादिजटितानामाभरणानां च पेटिकाः समादाय तिलका-यितमहाराजानां पुरतः उपतस्थुः । मन्दिरे च वीणामृदङ्गतालतन्त्रीवादनपुरःसरं कृष्ण-लीलां गायन्तो वैष्णवाः, सौवर्ण्यपट्टिं धारयन् वेत्रिकः, दर्शकसमूहं चैलापातेन त्वरयन् 'ज्ञापयित्वा' सञ्ज्ञकः, ताम्बूलचर्वणं चर्वयन् सेवकगणश्चेतस्ततोपसरन्, श्रीमन्सुकुन्दराय-गोपाललालयोः सौवर्ण्यप्रेष्ठान्दोलनदर्शनं कृत्वा जय-जयेति घोषेणेतस्ततोऽपसरन् दर्शक-समूहश्च नेत्रयोरवततार । श्यामघटा-पुष्पान्दोलन-वासन्तिकोत्सव-जलविहारविक्रम-नोरथैः सन्वत्सरसाध्या समारब्धा श्रीमन्सुकुन्दरायाणामुत्सवपरम्परा ।

इतश्च गोवर्धनपूजाप्राङ्गणे विश्वविख्यातवैदुषीविभवविभूषिताः सकलदर्शनपारावारपारी-णास्त्वरितकवितानिर्माणकर्मठाः शतावधानिनः प्रह्लाचक्षुषो भारतमार्तण्डेत्यन्वर्थमुपाधि-बहन्तः श्रीगट्टलालमहोदयाः सहामितैः शिष्यैर्विराजन्तेषु विद्वज्जनसभायां शतावधान-चातुरीप्रदर्शनोत्सुकाः । सभायामस्यां मध्ये महति क्लृप्तोत्सिंहासने श्रीजीवनलालद्वितीयाः श्रीमन्तो गोस्वामितिलकायितमहाराजाः पण्डितैरभिनन्दिताश्च शुशुभिरे । भारतेन्दुहरि-श्चन्द्रमहाभागादयोऽप्यतस्मिन् महाराजचरणान्तिकम् । दिगन्तविजयिनां भारतमार्तण्डानां वैदुष्यमाकर्ष्य काशिकायाश्चिरालसिद्धतमं गौरवं रिरक्षयिष्यन्तस्तदानीन्तना महान्तः पण्डिता वादकण्डूलमुखमण्डलाः शतशः साग्रहं समाजगुः । दर्शकाश्चेतरेऽपि सदस्रशः सङ्गता भारतमार्तण्डानां प्रथितप्रभावं निशम्य काशिकागौरवं माभाट्टीदिति समाकुलचेतसो विच्छायवदनाः पण्डितमण्डलीं सादरं सवहुमानं च पश्यन्तः परस्परं मन्दस्वरेण भारतमार्तण्डानुहत्या निर्दिशन्तः कौतुहलिनः समुपतस्थुः ।

अथ, भारतमार्तण्डैरारब्धे निजशतावधानप्रदर्शने सर्वेऽपि पण्डिता दर्शकाश्च स्तब्ध-
कर्णास्तदेकदत्तावधाना अभूवन् । विस्मिता च सा समस्ता महती सभा समीक्ष्य तेषां
समकाल शतावधानचातुरीं प्रशंस्य च साधुवादपुरः सरम् ।

अथ प्रवृत्ते विद्वद्भिन्दे, प्रचलितासु दर्शनिककथासु, प्रस्तुते चात्मानात्मविचारे,
पण्डितपरिपदुपक्षितान् पूर्वपक्षान् सद्यः समुत्तरयति भारतमार्तण्डे, मीतविस्मितसमस्त-
जनसमाजे, काशिकागौरवरक्षावद्धकङ्कणाः केचन पण्डितप्रकाण्डाः पुरतः समुपसरन्तो,
भारतमार्तण्डान् वादकथायै समाजुहुवुः । एकतः काशीस्थपण्डितप्रकाण्डानां सभ्यानां
मुमुलुः साधुवादः प्रस्तुतोऽपरतश्च वैष्णवाग्रेसरैः कृतो भारतमार्तण्डजयघोषः श्रीवल्लभाच्चा-
र्यमहाप्रभूणां विजयघोषश्च गगनविभेदनं चकार । केचन द्वित्रिभिरेव युक्तिभिः, केचन
पञ्चपैः क्षणैः, केचन च अष्टभिर्दशभिर्वा कोटिभिर्निरुत्तरता समाश्लिपन् । अथ, काशिका-
गौरव साभाङ्गीदिति मनसि विचार्य श्रोतुः श्रीमन्तो भारतमार्तण्डाः, अहो, अभ्याप-
नाभ्वरदीक्षादीक्षिता विद्वद्भ्याः, नायमदीयो विजयः, अपि तु सुरसरस्वत्या एवेति,
अत्र हि विश्वेश्वरो विजयते, न केनापि मानुषेण जेयः सः । काशी च अजेयैव । नाहं
विजयपत्राकाङ्क्षाया समागतः, प्रत्युत विश्वेश्वरदर्शनार्थैव । मया समुपक्षिप्यते हीयं
समस्या—अन्यक्षेत्रस्थैः पण्डितैर्दुष्पूरणीया भवत्सु येन केनापि पूरणीया, येन काशिका-
गौरवमच्छिद्मेव भविष्यति । समाकर्ण्य भारतमार्तण्डस्योत्तर पण्डितैः साधुवादेन
पूजितो भारतमार्तण्डः । अथ महामहोपाध्याया धीराग्रेसराः श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणः
साक्षाद्गङ्गाधर इव भारतमार्तण्डाना पुरतः समुपसृत्य श्रोतुः, एषोऽस्मि गुरुप्रसादात्सर्वदा
सन्नद्धो दुष्पूरसमस्यासहस्रमपि सद्यः पूरयितुमिति । धीरगभीरामिमा घाणीं निशन्य
भारतमार्तण्डैः समुपक्षितेयं समस्या वर्णक्रमानुसारिणी—

“बभौ मयूरो लवशेषसिंहः”

इति । १

समस्यामिमा श्रुत्वा पण्डितौघः क्षण निश्चेष्टतामाप । अथ गुरुन् विश्वेश्वर च स्मृत्वा,
पञ्चपैः क्षणैर्जगदुः श्रीमन्तो गङ्गाधरशास्त्रिणः—

अनेकवर्णक्रमरितियुक्तः

कखागघाङ्छजशावटौठः ।

१ सपरिकरविषय वाहनेषु कतमो मोदते इत्येव पृष्ठ कोऽप्युत्तरयति—अनेकेति । अथ निदाघकालो-
त्तरम्, अनेकवर्णानां कमरीत्या युक्त पीतनीलादिविविधवर्णविशिष्ट कखागघाङ् कखेन हासेन अनायासेनेति
भावत्, अत्रा कुटिलगामिना सर्पाणाम्, अथ भक्षणरूपमवति पूजयत्यादियत इति तादृश अच्छ शोभन जातो
सो भूषणरूपो मस्य सोऽच्छजश औना विराटाणां ट ध्वनि खरमाधुर्येणौठति प्रतिदन्ति तिरस्करोति यस्तथा-
भूत अङ्गण्डणोऽचपल लवो न्यूनो नानावर्णवत्त्वादिगुणे शेषसिंहो यस्मात्तादृक् मयूरोऽपरपक्षिहसादिवत् तै
क्षीणता खेदमिति यावत्, न दघौ, प्रत्युत पम्फुल सन् प्रमोदातिशय भजमानो बभौ ।

१ यकारश्च तथा शायौ नेपथ्ये समुदाहृत । २ ककारो गायने श्रोत । ३ टो ध्वनौ च प्रकीर्तित ।
४ ङण्डणश्चपलो मूर्ध्व इति रत्नदर्पण । ५ उपलयायकात्तस्य तेर्मावे किपि पुस्तकाद्यविवक्षाप्रयुक्ते लिङ्गसामान्ये
ह्रास्वत्वेऽग्नोलुकि । यद्द्व्यगन्तात्ते कर्तरि किपि ।

अडण्डणस्तोऽयं दधौ न पम्फुल्

“वभौ मयूरो लवशेपसिंहः ॥”

विस्मितसकलजनाननसहस्रेभ्यः सद्य एव साधुवादो निर्जगाम । गुणमहिलमानसाः पण्डितेन्द्रा भारतमार्तण्डा अपि भूरिशः शास्त्रिवरान्प्रशंसुः । अथ तिलकायितमहाराजैश्च गन्धमाल्यादिना सम्पूज्य पण्डितेभ्यः शतं शतं दक्षिणां प्रदाय महावस्त्रैः सुवर्णकङ्कणादिभिश्च सत्कृताः श्रीमन्तो गङ्गाधरशास्त्रिमहामहोपाध्यायाः ।

शास्त्रचर्चयाऽनया सञ्जातायां मैत्र्यां तैलद्वत्वात्साजह्येन च श्रीगङ्गाधरशास्त्रिप्रार्थनया तत्सोदरेभ्यो रामशास्त्रिभ्यः अथर्वणवेदोक्तं प्रत्यङ्गिरासूक्तमुपनिदेश केदारचट्टे केदारे-श्वरसन्निधौ भारतमार्तण्डः । रामशास्त्रिणश्च शतं दिनान्यनुष्ठाय तत् केदारेश्वरसन्निधौ, महर्ती कीर्तिमापुरिति जनश्रुतिः ।

अथ, कतिपयदिनान्युपित्वा काशीतः शिष्यगणैः समं मुम्यां समाजग्मुः श्रीभारत-मार्तण्डाः । तिलकायितमहाराजा अपि श्रीमुकुन्दरायमङ्गलोत्सवं सम्पाद्य पुनराजग्मुर्नाथ-द्वारम् । श्रूयते, तिलकायितमहाराजानां महोत्सवे चात्र पञ्चलक्षपरिमितं द्रव्यं व्ययीमूत-मिति । यावत्काशीमधियसन्तो भारतमार्तण्डा आसन्, तावत् प्रत्यहं श्रीकैलासचन्द्रभट्टा-चार्यशिवकुमारशास्त्रिगङ्गाधरशास्त्रिदामोदरशास्त्रिप्रभृतयः शतशः पण्डितप्रवरा भारत-मार्तण्डान् परिवेष्टयन्त एकासन् ।

एतेषां मन्त्रप्रभावः

पूर्वमेवाभिहितं यत् श्रीभारतमार्तण्डस्य पितामहः गो० श्रीव्रजवडभमहाराजस्य सोदरौ धाधूरायजीमहाराजद्वारकानाथजीमहाराजावास्तामिति । तावुभावपि क्रमेण व्येष्टौ जाम-नगरपोरबन्दरवास्तव्यौ च समभवताम् । जामनगरस्थश्रीवाधूरायजीमहाराजानां वनयो गो० श्रीव्रजनाथमहाराजो यभूव; योऽनपत्य एव गोलोकं प्रविवेश । तन्नार्यया सिंहासनेऽभिषिक्तः श्रीव्रजेशमहाराजः, सोऽपि गच्छता कालेन भगवद्दीलां प्रविष्टः, तदा जूनागदतः श्रीगोकुलेशमहाराजा आहूताः । शुम्बावश्च श्रीगङ्गूळालमहाभाग अपि समाहूता-स्तन्मातुलान्या श्रीव्रजनाथमहाराजभार्यया । अथ नवानगराधीनेन द्विजिह्वैर्दूषिताशयेन यवनानीसहायेन जामविभाजीसञ्ज्ञकेन राज्ञा; विमनायमानेन श्रीगङ्गूळालमहाराजानां जामनगरप्रवेशोऽवरुद्धः । प्रस्थिताश्च मुम्यां प्रति भारतमार्तण्डाः समाकर्ण्यमिमं वृत्तान्तम् । श्रीव्रजनाथमहाराजस्य भार्यायाश्च तत्क्षण एव देहपातो यभूव । श्रीगङ्गूळाल-महाराजा धोरजीमार्गेण प्रस्थिताः, इतश्च महाराजभार्यया दुःखेनानेन देहोऽपि परित्यक्त इत्याद्युदन्तजातं ध्रुत्वा नथानगरनरपतिर्दुःखेन परिभूतो मन्त्रिणः प्रेरयामास सम्प्राप्य सम्पूज्य च भारतमार्तण्डान् पुनरानेतुम् । तदानीन्तनस्य नवानगरसचिवस्य चापूभार्द्द-मगनलालसञ्ज्ञकस्य पत्रेण समं दूतमुपावृत्तान्तजातमवगत्य मातुलान्या देहोत्सर्गवृत्तान्तेन

राज्ञश्च दुर्वर्तनेन पीडितहृदया अपि मातुलस्य गो० श्रीगोकुलेशस्य सहायार्थं नवानगर-
सचिवस्य च प्रार्थनया पुनरपि जामनगरं समाजग्मुः, किन्तु, नगराद्वहिरेव श्रीमन्महा-
प्रभूणां वल्लभाचार्याणां मन्दिरे निवासं कल्पयाम्वभूवुः । जामविभाजीसञ्ज्ञकेन
राज्ञा स्वसचिवादिद्वारा सम्प्रार्थिता अपि पण्डितेन्द्रा इमे, नगरं न प्रविविशुः । ब्राह्मणस्य
तेजोवध एवाशस्त्रवधः शास्त्रेषु प्रथितः । सञ्ज्ञातेऽवमाने राजसचिवादिप्रार्थनयाऽपि न
प्रविष्टा भारतमार्तण्डा नवानगरम् । अथ, तदन्तेवासिना माधवजीशास्त्रिणा प्रार्थिता
इमे पण्डितप्रवरा यत् नरपतयेऽस्मै ब्राह्मण्यं किमपि प्रदर्शनीयमिति, तदा शिष्येच्छाम-
धिगत्य “शापावपि क्षरादपी”ति वाक्यमब्रुवन्; आह्वयश्च माधवजीशर्मा आकण्ठजलमा-
विश्य विष्णुसहस्रनामोक्तं किञ्चिदनुष्ठानम् । मन्त्रशास्त्रतत्त्वज्ञैर्भारतमार्तण्डैराख्यातेऽनुष्ठाने
समारब्धे, राज्ञो मनस्तापो वभूय । तत्सचिवो भट्टीगृहस्थैः श्यामशेठप्रभृतिभिः
समं महाप्रभूणां मन्दिरमागत्य प्रार्थितवान् पण्डितेन्द्रान् । तदा, मयेहैव श्रीमदन-
मोहदर्शनं क्रियते, मम नास्ति किञ्चिदपि कार्यं नगरे; मातुलान्या और्ध्वदेहिकं कर्म
समाप्य मुन्वां प्रयास्यामीत्युत्तरितं भारतमार्तण्डेः । द्वितीयेऽह्नि पुनरपि समायाता राजप-
दाधिकारणो नागरिकाश्च प्रार्थनायै । तृतीयेऽह्नि भिषग्बरह्मण्डूभट्टप्रभृतयो विद्वांसो
नागरिकाः सचिवादयश्च पुनरागत्य प्रार्थयामासुः, तदा “जामविभाजी वक्तव्यः, नाहमि-
दानीं प्रवेक्ष्यामि नगरं, मातुलान्या और्ध्वदेहिकं समाप्य प्रवेशविषये विचारयिष्यते”
इत्युक्त्वा विरराम भारतमार्तण्डः । अथ सम्पन्ने मातुलान्या और्ध्वदेहिके कार्ये, पुनरपि
राज्ञा विज्ञापिता भारतमार्तण्डास्तदा नगराद्वहिर्भूतेनैव मार्गेण जामविभाजीप्रासादं समा-
जग्मुः पण्डितश्रीगङ्गालालमहाभागाः । दर्शनादेव राज्ञा सिंहासनादुत्थाय शरणयोः पतित्वा
क्षमापिता भारतमार्तण्डाः, सहस्रमुद्रार्पणेन सत्कृताश्च । अथ सञ्ज्ञात औपचारिकवार्तालापे
विज्ञापिताः पण्डिता इमे, यत्, श्रीमद्भिरत्र कानिचन दिनान्युपित्वैव प्रयातव्यं मुन्वाम्प्रति,
नोचेत् ममायशः प्रसरिष्यति दिगन्ते; भवादृशानां पण्डितप्रकाण्डानां तपस्त्रिब्राह्मणानां
चावमानेन मे राज्यमपि विनश्यतीत्यादि । अथ तत्प्रार्थनया कतिपयदिनान्युपित्वा
मुन्वां समाजग्मुः ।

विदेशीयानां कुतूहलम्

१९३८ तमे वैक्रमान्दे जर्मनदेशतः केचन विद्वांसः पण्डितप्रवरानामेतेषां यशश्चन्द्र-
कया समाह्लादितमनसो भारतवर्षमाजग्मुर्भारतमार्तण्डदर्शनाकाङ्क्षया । तैः सममेव काचन
यूरोपीयाङ्गनापि समभ्यसितदेववाणी समाजगाम । पण्डितमहेन्द्रैरेभिर्विद्यालक्ष्मीत्यन्वर्था-
भिख्यया पाठशाला स्थापितासीन्मुम्बापुर्याम् । यत्र स्वयमेवाध्यापयामासुः सहस्रमृच्छान् ।
तथापि कार्यान्तरेण छात्राणां पाठविशेषो माभूदिति विचार्य पुण्यपत्तनस्थान् वासुदेवा-
चार्यान्पि तत्राध्यापने नियोजयामासुः । अथ ज्येष्ठाराममुकुन्दजीसहायास्ते जर्मनदेशीयाः

पण्डितप्रवराणां पाठशालामधिजग्मुः । वैश्वदेवादिकं समाप्य पाठशालायां स्वासने समुप-
विष्टान् भारतमार्तण्डान् दृष्ट्वा

“भक्षिकापादघातेन कम्पितं भुवनत्रयम्”

इति समस्या प्रोक्ता जर्मनदेशीयेनेकेन पण्डितेन । तच्छ्रुत्वा सत्त्वरमेव प्रोचुः
श्रीभारतमार्तण्डाः—

कृष्णस्य पितृतः पात्रे वदनात्प्रतिविम्बतः ।

‘ भक्षिकापादघातेन कम्पितं भुवनत्रयम् ॥

समाकर्ण्य भारतमार्तण्डवाक्यं साटोपं जहसुः सर्वेऽपि जर्मनीयाः ।

कच्छदेशे राजसत्कारः, जामनगरे शास्त्रार्थश्च

अथ कदाचित् कच्छमांडवीराज्ञा तत्सचिवमणिभाईजशभाईद्वारा सम्प्रार्थिता भारत-
मार्तण्डाः कच्छप्रदेशं जग्मुः, मध्ये मार्गं जामनगरराज्ञा जामविभाजीसब्जकेन सबहुमानं
स्वालयं प्रापिताः । तत्र, गो० श्रीधारायजीमहाराजानां सम्बन्धितो ग्रामोधीत्युपाहृत्य
श्रीकृष्णभट्टस्य शिष्यः केशवजीशर्माऽऽसीत् । यस्य शिष्या, महामहोपाध्यायहाथीभाई-
महाशयो, महामहोपाध्यायशङ्करलालमाहेश्वरश्च, बभूवतुः । स च केशवजीशर्मा शुद्धाद्वै-
तसम्प्रदायानुवर्तिनां शिष्यः सन्नपि बह्वर्थाचार्यविद्वेषको बभूव । भारतमार्तण्डस्यागमन-
माकर्ण्य वादकण्डूस्तन्मुखे प्रादुरभूत् । अथ जामविभाजीसब्जकं नवानगराभिपं सम्प्रार्थ्य
समाहूता काचन पण्डितसमा यत्र वादकथायां नारायणसरस्वतीनामधेयेन केनचन
संन्यासिना द्वाविडदेशादागतेन माध्यस्थ्यमूरीकृतम् । सम्प्रवृत्तायां वादकथायां केशवजी-
शर्मणोऽसम्बद्धं प्रलापमाकर्ण्य माध्यस्थ्यं परित्यज्य भारतमार्तण्डांश्च क्षमाप्य प्रययौ
नारायणसरस्वती ।

कच्छमांडवीसंस्थाने पण्डितेन्द्राणामेतेषां तदानीं स्थितेन राज्ञा दशसहस्रपरिमितेन
द्रव्येण सत्कारः कृत इति श्रूयते ।

गुर्जरदेशे सौराष्ट्रे च राजसत्कारः

बडोदानगरेऽपि यदा सचिवपदे मणिभाईजशभाईसब्जका एत एव महानुभावा
आसन् तदा तत्रापि भारतमार्तण्डाः समाहूता बडोदानरेशेन, तदा तत्र कतिपयदिनान्यु-
पित्वा विठ्ठलमन्दिरे विद्वत्सभासु सहस्रावधानमकुर्वन् श्रीगट्टलालमहाभागाः । राज्ञा
च सबहुमानं लक्ष्मिनेन द्रव्येण सत्कृताः, सचिवेन च स्वालयं प्रापयित्वा चरणयोः
पूजनपुरःसरं सहस्रं द्रव्यं निवेदितम् । सभासु तत्र ज्यम्बकनाथशास्त्रितनुजनुपसर्गवाच-

‘ १ केशवजीशर्मणं स्थितेण शङ्करलालमाहेश्वरेण कृष्णविद्विष्टा, कृष्णचन्द्राभ्युदय नाम नाटकं व्यलेखि । तस्य
टीका च हाथीभाईशास्त्रिण्य । यस्य खण्डनं नवानगरपीठाधिष्ठितनिःसलीलाप्रविष्टैर्गो० श्रीमदनिरुद्धलालमहा-
। जैर्यधामि गोपालपूर्वतपन्युपनिषटीकयाम् ।

स्पत्यादिपदविभूषितस्य पञ्चविंशतिवर्षवयस्कस्य बदरीनाथशास्त्रिणो दार्शनिकन्युत्पत्तिं तत्कृतकोटिक्रमं च निरीक्ष्य रैककुलभूषणानां गुर्जराणामेतेषां पाण्डित्येन परमं सन्तोषमा-
 पुर्भारतमार्तण्डाः । सभायामस्यां शतं पण्डिता आसन्, तेषु बहवो राजारामशास्त्रिणो-
 परेमहाभागानामन्तेवासिन आसन् । महामहोपाध्यायाः श्री. रामकृष्णशास्त्रिणः, छोट्ट-
 महाराजाः, ज्योतिर्मार्तण्डादिपदविभूषिता धर्माध्यक्षा श्रीगुरुज्ञातितिलका अमृतराम-
 शास्त्रिणो, रमणनाथशास्त्रिणः काशीनाथशास्त्रिणो, तर्मदाशंकरशास्त्रिणो, दोलतराम-
 शास्त्रिणो, देवशङ्करशास्त्रिप्रभृतयश्च विराजन्तेस्य । तदानीं स्थितेषु पण्डितेषु श्री. बाल-
 शास्त्रितैलङ्गमहाभागाः सम्प्रति भूतलमलङ्कुर्वन्ति ।

भावनगरेऽपि राजप्रार्थना शास्त्रार्थः शतावधानादिकं चाभूत् । अथ गच्छता कालेन
 सीहोरनगरे भावनगरस्य राजकुमारः समागतस्तत्प्रार्थनया तत्रापि शतावधा-
 नादिचमत्कारं दर्शयामासुः पण्डितप्रकाण्डा इमे । यत्र सदसि सङ्गीताचार्येण केशवजी-
 महाभागेन जलतरङ्गविषयका अपि केचन प्रभाः पण्डितेन्द्राणां पुरतः स्थापिताः,
 भारतमार्तण्डानां समुचितमुत्तरं निश्चय्य जलतरङ्गवाद्येन सम्मानितास्तेनापि ते । शतावधाने
 चास्मिन् गङ्गीफा-दुद्विषल-प्रभृतिक्रीडासु गणितादिवपु च कौशलं प्रादर्शि भारतमार्तण्डेन ।

मुम्बामधिबत्सु भारतमार्तण्डेषु, राजारामशास्त्रिवोढस-काशिनाथशास्त्रिगुमवेलकर-
 भीमाचार्यल्लकीकर-अप्पाशास्त्रि-भगवान्जीशास्त्रि-रणछोडजी-वद्ववजीप्रभृतयो विद्वांसः
 प्रायः प्रत्यहं भारतमार्तण्डदर्शनायागच्छन्तिस्म ।

जूनागढनगरे यदा शतावधानमभूत्, तदा नदीयादपत्तनस्थः देसाईहरिदास
 बिहारीदासमहाभागः सचिवपदमलङ्करोतिस्म । यत्र जूनागढ-नरेशेन दशसहस्रमुद्राभिः
 सम्मानिता इमे पण्डिताः ।

कृष्णगढनरेशेन कृतः सोमयागः

अथ राठोडवंशरत्नेन, श्रीमत्प्रभुचरणसेवकस्य भगवद्धर्मपरायणमानसस्य राज्ञ आश-
 करणस्य कन्यावर्षसमुद्भवेन, कृष्णगढराज्ञाऽऽहिताग्निता सोमयागचिकीर्षया काशीतः
 श्रोत्रियप्रवरान् सप्तर्षित्युपाह्वान्, गौरीनाथदीक्षितप्रभृतींश्च विद्वद्वरेण्यानाहूय श्रीमन्तो
 भारतमार्तण्डा अपि समाहूताः । मरुदेशेऽयमभूत्पूर्वं एव समारम्भ आसीत् ।
 तदानीं वैष्णवैः पिष्टपशुनैव यष्टव्यमिति कोलाहलः प्रससार । तदा यज्ञकर्ममर्मज्ञैः
 पण्डितेन्द्रैः श्रीगट्टलालमहाभागैः प्रत्यक्षपशुनैव यागो विवेक इति निर्णीते, पशुनैव
 सम्पन्ने यागे, तद्गृहे यज्ञनारायणप्रसादाद्यज्ञनारायणसिंहनामा पुत्रः समजनि । इत्थं
 धर्ममर्यादारक्षावद्वकङ्कणा भारतमार्तण्डाः सर्वत्रापि विजयिन एवामूवन् ।

मुम्बायां माध्यस्थ्यम्

अथ कदाचित् मरुदेशीयः शाङ्करमतानुयायी पण्डितो नानूरामशर्मा मुम्बामाजगाम,

तदा रामानुजानुयायिना नृसिंहाचार्येण सह तस्य वादकथा माधवयामै लक्ष्मीनारायण-
मन्दिरे प्रवृत्ता, तदा सततं दशदिनावधि प्रवृत्तायां वादकथायां भारतमार्तण्डेर्मोक्षस्थ-
भूरीकृत्य समाहितम् । इत्थं दिगन्तविख्यातविद्यावैभवानामपि भारतमार्तण्डानां सुखं
नाभूदिति जनश्रुतिः, अभियुक्तेन सत्यमेवाभ्यघायि “ज्ञातिश्चेदन्लेन किमि”ति ।

भारतमार्तण्डप्रतारणा

इत्थं भारतमार्तण्डस्य प्रचण्डेन प्रवापेन कैश्चन “यस्य पत्नी चतुर्थी च विहस्य च
विहाय चे”त्याशुक्तिं कृतार्थयद्भिः, परम्पराविषये, रामनवम्यादिव्रतोत्सवादिविषये,
भारतमार्तण्डानामनुपमपाण्डित्यविद्वेषणेन, तदौदार्येण, सहृदयतया परसान्प्रदायिकविदुषां
मैत्र्येण च केचन अधिकेषा अपि कृताः । चक्षुषाऽऽन्धोऽयं हृदयेनाप्यन्ध एवेत्यादिप्रलापै-
रेव सत्कृतो भारतमार्तण्डः कैश्चन आचार्यैर्वैष्णवैश्च ।

अथैकदा भारतमार्तण्डान्तेवासिना श्यामजीशास्त्रिणा प्रार्थितः स्वहृद्यप्रकाशनाय,
पाण्डितगङ्गलालमहानुभावो जगाद—

कालं विशालमपि ज्ञस्यधिकं स्वचितं
चित्तं शरीरिष परैर्वचनैश्च विद्वम् ।
देहश्रमं च परमं परियोज्य यावत्
किञ्चिद्यथामति कथार्यमथान्यवर्णि ॥ १ ॥
लोकेत तावदपि भावविबोधपूर्व-
मप्येकवारमसिलं सखु यः ग्रहण्यन् ।
को निश्चितो निजजनस्वमताभिमन्ता
सन्तापहृद्भटत सम्प्रति सोऽस्मदीयः ॥ २ ॥
विद्या वरेषु बलिना कलिना बिलीना
हीनादरेषु हरिभक्तिविधौ नवीना ।
प्रायेण पद्धतिरुदेति मुद्देऽतिगर्भा
लेखास्ततो गैतजनेषु वनेषु खेदाः ॥ ३ ॥
ये वा मतान्तरनितान्तरता अवान्त-
विद्यावदातवपुषो विबुधा विभिन्नाः ।
स्वैः स्वैः प्रसिद्धपुरुषैर्विहितान्विहाय
द्रक्ष्यन्ति हन्त किमु तत्त्वधिषे परोक्तिम् ॥ ४ ॥

उच्छूनमत्सरनमत्सरसावधाना

नौनागमा अपि घृतात्ममताभिमानाः ।

विद्वेषरोषकलुषेण विलोचनेन

द्रक्ष्यन्ति केचन चिखण्डिपया परेऽपि ॥ ५ ॥

प्रायः परेष्वपि बलेन कलेः समर्थाः

कल्पा जनेन सधनेन घनाशनाद्यैः ।

न प्रेरिता निरुपधिस्वमताभिमानात्

कालेऽत्र ये कुशलशालिन आलिखेयुः ॥ ६ ॥

यत्साध्वसाध्वपि विसाध्वसमात्मबुद्ध्या

श्रोतुं मया रसमयात्समयात्समग्रम् ।

बुद्ध्या बुधा इह लिखन्तु सुखं तु दोषात्

वादोऽपि मार्मिकयुधैः सह पुण्यलभ्यः ॥ ७ ॥

अग्रे न शक्त इति वक्ति विरक्तिवाचं

पण्याङ्गनौ भवितुमिच्छति भूरिपुण्या ।

पृथेति बद्धकुटिलर्ध्वबलदृगात्

मुह्यस्य हासकृदपास्यति मां जनोऽन्यः ॥ ८ ॥

आस्तामियं परकथा न तथा व्यथायै

तोदः परान्मनसि मोदमहोदयार्यः ।

अङ्गप्रभङ्ग इह सङ्गरङ्गभूमौ

भूमानमानयति मानमृतौ बलानाम् ॥ ९ ॥

या स्वैरवैरपरमैरशमैर्विहा

स्वैरेव वैवशतो निशितोक्तिरकैः ।

सा हान्ति हन्त तु निरन्तरमन्तरं तत्

श्रोत्साहमत्युपरमं परमं मनोति ॥ १० ॥

वर्यं स्वकार्यमिह किं किमकार्यमार्यैः

सत्कार्यधुर्यपदगा अविचार्य चैवम् ।

मात्सर्यमेकमुपधार्य निवार्य धैर्य-

गाम्भीर्यवृत्तिमपकुर्वत आत्मपक्षम् ॥ ११ ॥

१ अभिवृद्धमत्सरेण नमद्गुणीभूतं सरसवस्तुन्यवधानं येषां ते । २ अनेकशास्त्रज्ञा । ३ अत्यन्ता । ४ रसमयमाचारं सम्बद्ध चावलम्ब्य । ५ वृद्धा वेश्या तपस्विनीतिन्यायेन । ६ बलदृक् आस्यमिति मित्रं पदम् । ७ प्रत्युत बलबाहुल्यं मानमृत इति द्वितीयान्तमानयति क्रियाया । अर्थः । ८ प्रसाद्यमानैरप्यप्रसद्यैः । ९ लेखश्रोत्साहबुद्धेर्विरामम् ।

शक्त्याखिलागमगतिः खलु पण्डितः^१ स्यात्
 साध्यासमेकमपि शास्त्रमवाप्य शास्त्री ।
 श्लोकार्यमात्रमतिरेकं न वैदुषी स्यात्
 प्रायोऽद्य नैव सुलभा किल भाति सापि ॥ १२ ॥
 शास्त्रश्रमं परिविधाय निधाय वित्तं
 स्वाचार्यवर्यचरणेऽप्यवधाय कृते ।
 सन्धाय सैत्पतिरिति स्वयमेव सेतु-
 बन्धाय साधु सकलैर्यतनीयमेव ॥ १३ ॥
 शक्येत न स्वयमिदं यदि शुद्धचित्तं
 वित्तं प्रयुज्य च परैरपि कारणीयम् ।
 चेदुत्सृजोऽर्थ इह साधुगिरोपकार्यः
 सोत्तेजनं निजजनः स्वयमेव कुर्वन् ॥ १४ ॥
 वाचोऽव्ययेऽपि यदि भूरिपरिश्रमः स्या-
 द्वीक्ष्य स्वतः स्वजनमुद्यतमार्यकार्ये ।
 औदास्यमात्रमवलम्ब्य सदास्यमुद्रां
 कार्या दया परतयात्र परापकारे ॥ १५ ॥
 कुर्वन्ति न स्वयमस्मी कतिचित्कृतेभ्यः
 नान्यैः सहन्त इह हन्त विधीयमानम् ।
 तिन्दन्ति सत्सरणिमत्सरिणः परार्था-
 नुन्मूलयन्ति बचसा बहुमान्यवाचैः ॥ १६ ॥
 लब्ध्वा न शास्त्रमधियन्ति धियं विशालां
 तां योजयन्ति कुपयेषु नृताः कुमकैः ।
 केचित्कथञ्चिदपि शास्त्रलवानवाप्य
 स्वाचार्यवाचमतिमुच्यं परं चरन्ति ॥ १७ ॥
 आचार्यवर्यविमुपादगिरः समग्रा
 हर्षैर्गोघनकृते किल वर्णशोऽपि ।
 पीताः सकृज्जनुषि यैरधुना सुघन्याः
 स्युर्वृष्णवेषु कति तान्दिशताभिधातः ॥ १८ ॥

१ मध्यमगिन्यायेनोभयन सम्बन्धः । २ श्लोकपनराक्षिरपि । ३ भगवान् । ४ सदा सुखमुद्रां
 पूर्णभावा इति भावतः । ५ बहुभिर्विभक्त्यैर्मान्या नाक् येषाम् । ६ उल्लङ्घ्य । ७ दशोः कर्णयोश्च
 इत्यम् ।

अन्यस्तनोति न वयं निजकर्म कुर्म
 एतच्च नोचितमतो न परः करोतु ।
 एवं प्रपञ्चपदसञ्चयमञ्चयन्तः
 साधून्मृदूनघमयन्ति जनेषु वाग्भिः ॥ १९ ॥
 दोषैकसेचनविवेचनदक्षवाचो
 ग्रामेऽत्र केचन सदैव मदीयनिन्दाम् ।
 प्रत्यालयं प्रतिजनं कृतिविघ्ननिघ्ना
 आकर्त्तयन्त्यविदिताः किमु वैष्णवाभ्याः ॥ २० ॥
 यैर्भ्रांसितः स कितवामितवाक्प्रपञ्चैः
 पूर्वोदवीष्वनुदकासु तपत्तुपूतौ ।
 क्रूरैर्भ्रमन्सममदृक्स्वैजनेर्वियुक्त-
 कात्तोऽस्मि दासकरुणेन गदाधरेण ॥ २१ ॥
 श्रान्तं यथामतिबलं समधीत्य मार्गे
 तत्पारितोषिकमिदं विरुदं मयाप्तम् ।
 अत्रत्यभावकचये धृतराष्ट्रशब्दः
 किं वर्णितैरुपैकृतैरितरैः कृतैस्तैः ॥ २२ ॥
 आजीवनानि च धनानि जनानुरागा-
 न्तसौख्यानि कीर्त्तिमपि हन्त दृढैर्हन्तः ।
 जीवन्तु सन्ततमनन्तपदैकभक्ते-
 र्हेतुं विरागमिह मन्मनसेऽर्पयन्तः ॥ २३ ॥
 आचार्यवाक्यपि न चेद्यतते कथा का
 श्रीपूर्वोत्तममुखोक्तिमुधावधाने ।
 भट्टस्य मे तु रणितं मञ्जकोपमस्य
 दूरं क्षिपेच्छ्रवणतो नहि वैष्णवः कः ॥ २४ ॥
 लेखे स्वतश्च इह मेऽस्ति समाप्तकल्पो
 भागः परोऽप्युपहतो बहतो विरागम् ।
 प्रायोऽवकाशवसुचित्तविकाशहेन्या-
 द्वाख्यात्मना परिणतिं न गतस्ततः किम् ॥ २५ ॥

श्रीवल्लभप्रभुपदान्जरतिर्मुकुन्द-

सेवाकृतिः श्रुतिमतिर्हरिवक्त्रवाचाम् ।

अर्थादतिर्हृदि धृतिः प्रतिजन्म मे स्थात्

चित्रैश्चिरादिह भवे भ्रमतः स्वकृत्यैः ॥ २६ ॥

अष्टाक्षरस्मरणमेव गुरोः प्रसादा-

चित्ते चिरं शरणभावपुरःसरं चेत् ।

भव्याय किं न भविता भुवि तावदेव

सौसूयमत्सरकरैरपरैः श्रेमैः किम् ॥ २७ ॥

यै नाम केचिदिति यो भवभूतिनोक्तो

न्यायेन तेन लिखितं व्यसनेन किञ्चित् ।

कर्त्तास्म्यहो उपरतः पुरतः स्वभाव-

कृत्यं प्रसह्य हृदि मां प्रकृतिर्नियुक्ते ॥ २८ ॥

चेन्मण्डपेऽपि विदुषां च सुवर्णसूत्रे

व्याख्या मनोऽभिलषिता कृपया हरेः स्थात् ।

बह्वे मया यद्विह वाच्यतयोक्तमग्रे

प्राभञ्जनोपकरणं च समासतोऽस्याम् ॥ २९ ॥

दूरं निजोरुगुलाद्विरचय्य वासो

दृश्येत नम इह दूरयितेति जाने ।

निर्गच्छदं च सुहृदां पुरतः प्रतप्ता-

चित्ताद्विहः प्रलपितं क्षणविश्रमाय ॥ ३० ॥

वाचांति तेन कुटिलैः परिभाष्य मूर्त्त-

दुर्दैववद्वि बहुधैव समर्दयद्भिः ।

अस्मन्मतानुगतलोकविशेषवार्त्ता

स्वस्था मयाऽकपि नमः शिरसा महद्भयः ॥ ३१ ॥

१ गीतापीनां सुनोधिनां चार्थेष्वादरः । २ वैदिकज्ञानम् । ३ तासांमेव हृदये धारणम् । ४ अस्मादवतां मत्सरोत्पादकैः । ५ ग्रन्थनिर्माणदिरूपैः ।

६ ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञा जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैव यतः ।

उत्पत्त्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

७ प्रकृतिस्त्वां निशेष्यतीति भगवद्वाक्यात् । ८ विद्वन्मण्डन श्रीविठ्ठलनाथप्रभुकृतो वादग्रन्थः सुवर्णसूत्रं च तस्यैव टीका श्रीपुरुरोत्तममहाशयैः कृता । ९ गारुडशक्त्याविदमग्रे वक्ष्यामि इदमुत्तरार्थे वक्ष्यत इत्यादि-
कथनेन मया यदग्रे वाच्यतया प्रतिज्ञातं तत्तस्यां टीकायां वक्ष्ये प्राभञ्जनोपयुक्तमपि तत्रैव प्रसङ्गादधिक्यिदं ।
१० विमलाशयानां पुरः प्रतप्ताचित्ताद्विर्निर्गच्छदप्रतापः दणं विश्रान्तये भवति । ११ मूर्त्तदुर्दैवेनेवात्यन्तं पीड-
यद्भिर्वाचांति तेन मया लोकविशेषाणां वार्त्ताश्रोका न तु सर्वस्यादृश इति विशेषपदं तदेवाभिप्रेत्याह नम इति ।

गोस्वामिवंशतिलकः किल कश्मलानां
 हर्त्तोद्यतो निजमतोदयतोपहेतोः ।
 गोवर्धनोऽस्ति गिरिशृत्पदपङ्कजालि-
 र्विद्याविलास्यथ विभुः सदयो मयि स्वे ॥ ३२ ॥

श्रीदीक्षितान्वयविभूषणमार्यकार्यं
 कुर्वन्स्वयं प्रमुदितैश्च विधापयन्स्वैः ।
 सेवास्वधर्मशुचिशास्त्रनिधिः स्वमार्गो-
 द्भर्ता विभाति विभुविट्ठलनाथनामा ॥ ३३ ॥

मादृग्जनेऽपि सदयाभ्युदयाः स्वधर्म-
 शर्मस्पृहाः श्रमवहा हि महाबुभावाः ।
 अन्येऽपि सन्ति विलसन्तु यथोपकारी
 श्रीदेवकीसुतसुहृद्भूतिधर्मधुर्यः ॥ ३४ ॥

पुनरमृतघनैर्यैर्दग्धभाक्षुप्ररोहे-
 दपविघटनवक्त्रा दासवर्गे दयाद्राः ।
 दयतु सुभगसिद्धीरत्र चामुत्र सर्वाः
 सततमथ कटाक्षाः श्रीमुकुन्दस्य ते मे ॥ ३५ ॥

इत्यादि ।

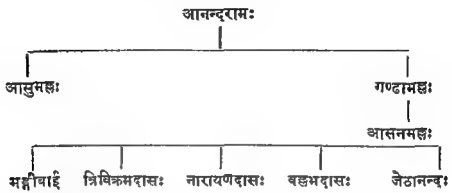
एतच्छिष्येषु सहजकवित्वम्

एतेषां सहस्रशः शिष्या अभूवन् । तेषु पं. श्यामजीशास्त्री, रवजीशास्त्री, नन्दकिशोर-
 शास्त्री, मूलशङ्करशास्त्री, माधवजीशास्त्रीलेख एव प्रायः सम्प्रदाये प्रथिततराः । महाराष्ट्रे,
 गुर्जरे, सौराष्ट्रे, मध्यदेशे चैतेषां शिष्यपरम्परा कवित्कचिदिदानीमपि दृश्यत एव ।
 एतेषां शिष्येषु कवित्वं साहजिकमिव लक्ष्यते ।

पाठशालास्तिता

सम्प्रत्यपि विद्यालक्ष्मीपाठशाला स्वास्तित्वं प्रदर्शयति बहिःस्थापितायां परिचायकफल-
 कायाम् । छात्राश्चापि निवसन्ति तन्मदिरे विश्वस्तानां कृपापात्रतया । अधीयते च तैः
 पाठशालान्तरेषु साहित्यन्यातिपादिकं, कलाशालाविषु च आङ्ग्लसाहित्यमेव । यतो
 विश्वस्ता एव, वी. ए., एल् एल्. वी., एम्. ए. इत्यादिपदमाजः । अध्यापकस्तु ब्राह्मण
 एव भवेदिति नास्ति तदावश्यकतेति मन्यन्त इव विश्वस्ताः । तेलीचालाप्रभृतिभिः प्रका-

यस्य गण्डामल्लमहाभागस्य प्रथिततरं कुलमासीत् । यत्र समुत्पन्नाविमौ सुगृहीतनामधेयौ नारायणदासजेठानन्दनामानौ भ्रातरौ । एतद्विपि तत्प्रदेशे गण्डामल्लस्य कुलं पावित्र्ये प्रतिष्ठायां च मुख्यतामापादयत्प्रसिद्धमेव । अयं हि गण्डामल्लः नारायणदासजेठानन्दयोः पितामह आसीत् । अस्य वंशवृक्षश्चेत्थम्—

नारायणदासजेठानन्दयोर्जनक आसनमल्लो भगवत्परिचर्यया यापितवान्निखिलमपि जीवनम् । गण्डामल्लो हि 'मीरो' सञ्ज्ञकस्य कस्यचन राज्ञः प्रधानसचिवो बभूव । गण्डामल्लस्यैश्वर्यं सिन्धुप्रदेशेऽनन्यजनसाधारणतया प्रथिततरमासीदिति जनश्रुतिः । प्रजाश्वेतस्य प्रेमातिशयेन न्यायपरायणयुद्धा च तद्विशयतिन्य एवाभूवन् । अयं हि गण्डामल्लो गुणगरिष्ठो दृढप्रतिष्ठः कृतिमांश्च बभूव । सिन्धुप्रान्ते यथा सम्प्रति, स्वभावतः क्रूराणां घवनानां प्राबल्यं नयनपथमवतरति, तथैव प्रागपि तत्रैतादृशी स्थितिरासीदेव, तथापि गण्डामल्लः कृतिकुशलतया न केवलं स्वमानं ररक्ष, अपि तु प्रतिक्षणं वृत्तचित्त एवासीत् हिन्दूनां मानरक्षणाय । अथ गच्छति काले कदाचित् महम्मदीयानामनुचितव्यवहारेण क्षणादेव तद्याज सचिवपदं धर्मप्राणतया । आसनमल्लस्य पितृव्य आसुमल्लोऽप्युदारचरित-तया ह्यातकीर्तिर्गुप्तदाने च कृमतिर्बभूव । स चायमसुमल्लो याणिज्येन वृन्व्यसम्पादनाय "अरब" देशं जगाम । यत्र मौक्तिकानां व्यापारे प्रभूततरं धनमार्जितम् । येन, कुलस्यास्य प्रतिष्ठा लोकोत्तरतामवाप्य नगरठठानगरे नगरश्रेष्ठितामाप । अथ कदाचिन्, महम्मदीयानामाधिक्येन प्रायः सर्वेऽपि स्रोतसस्तेषामेव स्वत्वतया बभूवुः । यत्र प्रतिपटं हिन्दूभ्य एकं ताम्रखण्डं फररूपेण ते जगृहुः । महम्मदीयानां त्रासेन त्रस्ताः प्रजाः श्रेष्ठिवरस्यासुमल्लस्य समीपमाजग्मुर्निवेदयामासुश्चाततायिनां महम्मदीयानां कष्टयाम् । अयं निशम्य वृत्तान्तजातमिमं आसुमल्लेन श्रेष्ठिना "विधानी" कुटुम्बोत्पन्नात्परशुरामात् प्रभूतां भूमिं श्रित्वा तत्रैकं सरस्वस्थानम् । तत्र सरः सम्प्रति "नानाबाग" इत्यभिख्याया प्रथितम् ।

नारायणदासस्य भगिनी याल्य एव वयसि वैधव्यकष्टमाससाद । या हि भगवच्चरण-सेवया वचसो द्विधत्वारिशतसरान् यापयित्वा भगवच्चरणान्तिकं जगाम । नारायण-

दामस्य भ्राता वल्लभदासोऽपि कदाचित् समुद्रमार्गेण स्वदेशं प्रत्यागच्छन् वाताभ्रादिनो-
द्वेलिते समुद्रे, निमग्नश्चतुर्विंशतिवर्षवयस्क एव । त्रिविक्रमदासोऽपि भगवत्पङ्कजमवाप,
तत्पत्नी च गोकुलेऽधिवसन्ती स्वदेहं परित्यज्य प्रसुचरणान्तिकं जगाम । सम्प्रति विद्यते
केवलं जैष्ठानन्दस्यैव भार्या गं. स्व. गोमतीबाईसञ्ज्ञका, या हि विश्वस्तेष्वन्यतमतया
भर्तृधार्मिकं कार्यं चालयति ।

श्रेष्ठिवरो नारायणदासो यदा मुम्बामाजगाम तदा प्रतिमासमष्टौ रूप्यकाणि भाटकं प्रदाय
भूलेश्वरसमीपे श्रीलालबाबामन्दिरे एकस्मिन्कोष्ठे स्थितः । वाल्यादारभ्य चपलबुद्धिरयं
नारायणदासो मुक्तानां हीरकादिरत्नानां च व्यापारे बद्धदृष्टिः स्वकौशलेन प्रभूतं धनमर्ज-
यामास । साधारणजनसदृक्षजीवनः कुशलतयाऽस्पृश्येन धर्ममर्यादया च यापितवान्
जीवनम् । अस्म्य पुष्टिमार्गे समभवन्महती श्रद्धा । अस्म्य मुलतानीशातीयेषु नान्यजन-
मुलभं ममत्वमासीत् । १९६४ वैक्रमाब्दे यदा रूप्यकाणां महर्घता सन्वृत्ता तदा नारा-
यणदासेनानेन मुलतानीयानां यादृशी सेवा विहिता, तादृशी न कोऽपि कुर्यादेव व्यापारै-
कचित्तः । अयं हि नारायणदासो मुलतानीयानां ज्ञातिषु सम्प्राप्तसम्मानो धुरीणश्च
बभूव । यदाऽयं मुम्बामायातो, मुक्तानां हीरकादिरत्नानां च व्यापारे पदमर्पयत्, तदार-
भ्यैवास्य श्रेष्ठिवरमाणेकचन्दपानाचन्दस्य कुटुम्बेन कौटुम्बिकेन सौहार्देन समादरः सम्बद्धः,
यद्यप्ययं पुष्टिमार्गीयो वैष्णवः, माणेकचन्दस्य कौटुम्बिका दिगम्बरजैनमतानुयायिन-
श्चासन्, तथापि, उदारचरितानामेतेषां नासीद्धर्मविरुद्धतया सौहार्दविरोधः । स चायं
सम्बन्धः स्वविश्वस्तेषु 'ताराचन्द नवलचन्द' महाभागं विश्वस्तेष्वध्यक्षतया स्वीकार्यैव
जगतीतले प्रसिद्धिं प्रापितः । महान्यायालयेनापि स्वीकृता तदध्यक्षता । स चायं श्रेष्ठितारा-
चन्दमहाभागो दिगम्बरजैनसम्प्रदाये दृढमतिः प्रथितकीर्तिरपि पुष्टिमार्गीयेषु नारायण-
दासनिर्दिष्टेषु कार्येषु दक्षतया प्रबन्धं विरच्य शिक्षापत्रादिग्रन्थानां प्रकाशनमकरोत् ।
अयमपि ग्रन्थस्तदध्यक्षतयैव मुद्रणाय स्वीकृतः । हन्त; सोऽपि दिवं प्रयातः प्रकाशना-
ष्टागोवास्य ग्रन्थस्य ।

क्षणभङ्गुरस्य देहस्य नश्वरतामधिगम्य स्वजीवनकाल एव श्रेष्ठिप्रवरेणानेन धीमताम-
त्रेसरेण नारायणदासेन स्वबुद्धिसामर्थ्येन समुपार्जितं द्रव्यं पुण्यकार्येषु योजितम् ।
(१) १९७० तमे वैक्रमाब्दे ठाण्ड्ये नगरे स्वजन्मदेशे वृद्धानां, पट्टूनां, महम्मदीयानां
च त्रासेन संरक्षितानां गवां रक्षणाय तन्नगरस्य पांजरापोलस्य स्थायिकोशमध्ये प्रभूतं
द्रव्यमर्पितम् । (-) ब्रजमण्डले उद्वज्जकुण्डक्षेत्रे चैका गोशाला स्थापिता या हि साम्प्रत-
मपि विश्वस्तैश्चास्यते । (३) नगरठठानगरे स्वभ्रातुः स्मरणाय त्रिविक्रमदासनाम्ना धर्मार्थ-
मौषधालयश्च स्थापितः, यत्रैक आयुर्वेदाचार्य आयुर्वेदरीत्या चिकित्सां करोति, यत्र जाति-
भेदो धर्मभेदो वा न गण्यते, परं हिन्दुर्वा भवेत् महम्मदीयो वा भवेत्, सर्वेभ्यो निःशुल्क-

मौपधं वितीर्यते । (४) पुष्टिमार्गस्य प्रचाराय लक्षमितं द्रव्यं पृथगेव संरक्षितम्, येन पुस्तकप्रकाशनं, कराचीनगरे पुस्तकालयश्च प्रचलति । (५) ब्रजमण्डले स्थितानां पुण्य-सरसां रक्षणाय, जीर्णोद्धाराय च, यत्र जलाशयस्याभावस्तत्र नूतनजलाशयनिर्माणाय च लक्षपरिमितं द्रव्यं स्थापितम् । (६) नगरठठ्ठाख्यनगरे माध्यमिकशिक्षाप्रचाराय हाई-स्कूलसब्ध्या पाठशाला लक्षमितेन द्रव्येण प्रचलति, यस्माच्छात्रेभ्यो मुम्बायामपि छात्र-वृत्तिः प्रदीयते । (७) स्वसेव्यभगवत्स्वरूपस्य मन्दिरनिर्माणाय तत्सेवाप्रयन्धाय च लक्षमितं द्रव्यं रक्षितम् । उद्वक्कुण्डस्थितायां गोशालायां शतद्वयाधिका गावः पाल्यन्ते । नगरठठ्ठाख्ये औपधालये प्रायो विंशतिसहस्राधिकानां रुग्णानां निःशुल्कं चिकित्सा भवति प्रतिवर्षम् । छात्रवृत्तिं गृहीत्वा माध्यमिकं शिक्षणं समाप्य बी. ए., इंजिनियर्, इत्यादिपरिक्षासु समुत्तीर्णाः स्वस्वकार्येषु परमोद्यमदारूढा बह्व्यञ्जाराः । कराचीनगरे पञ्चविंशतिसहस्रमितेन द्रव्येण पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयार्थमेको महालयो निर्मितः, यत्रास्ति दशसहस्राधिकानां पुस्तकानां सङ्ग्रहः, प्रतिवर्षं पञ्चशतपुस्तकानि च वर्धन्ते एव । प्रकाशनकार्यमपि प्रचलति यतोऽयं मार्तण्डः प्रकाश्यते, सविवरणमणुभाष्यं, पञ्चटी-क्रीपबृंहितस्तरवार्यनिबन्धश्च मासाभ्यन्तर एव प्रकाशयिष्येते; शिक्षापत्रम्, शृनासुर-चतुःश्लोकी, भागवताध्यायार्थः, सहस्रीभावना, पुष्टिमार्गोपदेशिका, कीर्तनसङ्ग्रहश्चेते प्रकाशिताः; वल्लभकुलस्य वंशचरितमपि मुद्र्यते, इतःपरं भगवद्गीता रसिकरञ्जन्यादि-टीकात्रयसमुपबृंहिता, व्याससूत्रसाहित्यं, प्राभञ्जनो मारुतशक्त्या समेतः, भक्तिमार्तण्ड इत्यादयो ग्रन्थाः प्रकाशमेप्यन्ति ।

एवमस्य नारायणदासस्य पृथग्रक्षितेन द्रव्येण बहूनि लोकोपकारकाणि कार्याणि विश्वस्तैः कुशलतया सम्पाद्यन्ते ।

एतस्य पृथगेव संरक्षिताद्रव्यात्सहस्रं प्रतिवार्षिकं ठठ्ठानगरे भाटियासूतिकागृहाय प्रदी-यते, यत्र पूर्वं केवलं भाटियाज्ञातीयानामेव सूतिकानामुपचारोऽभवत्, तत्र सहायेनानेन सर्वासामपि हिन्दूसूतिकानां चिकित्सा भवति ।

• ठठ्ठानगरे रात्रिशालायै प्रतिवर्षं शतद्वयं साहाय्यं दीयते ।

• मुम्बायां वनिताविश्रामस्थविद्यार्थिनीभ्यः प्रतिमासं चत्वारिंशद्रूप्यकाणि प्रदीयन्ते, प्रतिवर्षं चतुःसहस्रमुद्राभ्रछात्रवृत्तौ प्रदीयन्ते मुम्बायां ठठ्ठानगरे कराचीनगरे च ।

• विगतवत्सरे ७१५१३ रुग्णानां निःशुल्कं चिकित्साऽभूत् ठठ्ठानगरे । येषु ४०९९९ हिन्दूजातीयाः, ३०५१४ महम्मदीयाश्चासन् । नगरठठ्ठापुरि प्रतिवर्षं “हेण्डरसन ब्लार्डिण्ड रीलीफ एसोसियेशन” द्वारा नेत्ररोगचिकित्सकः समागच्छति, तदा नेत्र-

रोगोपचाराय विगतवत्सरे ७५१ रूप्यकाणि व्ययीकृत्य नेत्ररोगिणां साहाय्यं वितरितम् । नेत्ररोगचिकित्सार्थमपि तत्र गृहं निर्मितम् । यत्र सदाकालं नेत्रचिकित्सा भवेत् ।

प्रागेवावादि व्रजमण्डले जलाशयानां जीर्णोद्धाराय प्रयत्नत इति । तत्राद्यदिनं यावत् (१) मधुवनकुण्ड-(२) पतीवपावनकुण्ड-(३) करनावरकुण्ड-(४) कल्लोककुण्ड-(५) गोमुखकुण्ड-(६) गोविन्दकुण्ड-(७) गङ्गाकुण्ड-(८) ग्वालपोखर-(९) शीवीपोखर-(१०) बिलछुकुण्ड-(११) हरिहरकुण्ड-(१२) कृष्णकुण्ड-(१३) गोविन्दकुण्ड-(१४) चन्द्रसरोवर-(१५) हरिहरकुण्ड-(१६) क्षीरसागर (१७) विमलकुण्डगोधट्ट-प्रभृतीनां पुण्यजलाशयानां जीर्णोद्धारकार्यं सम्पन्नम्, प्रचलयेवान्य-दपि जीर्णोद्धारकार्यम् । चतुर्थपञ्चमपीठाधीश्वराणां गो. श्रीवृद्धभलालजीमहाराजानां मनीषया कामवने विमलकुण्डे स्नानं प्रचलति, कृतेऽपि प्रभूते व्यये यथोचितः समूहो जलस्य नाद्यावधि निर्गतः, किञ्च, आशास्यते भूरिजलं प्राप्स्यत इति, बोरिंगाख्ययन्त्रेण च खन्यते पुनरपि । परमत्र जलौघमिमं साक्षात्कर्तुं श्रीवृद्धभलालजीमहाराजा न विराजन्ते, यतस्ते प्रागेव लीलां प्रविष्टा इति चेक्षिष्यते चेत्तः ।

कराचीनगरे पुस्तकालये ४२००० सङ्ख्यापरिमितैर्जनैर्निःशुल्कं धार्मिकानां नैविकानां च ग्रन्थानां वाचनं कृतमिति प्रहर्षास्पदम् । पुस्तकालयश्चायं लोकाभिरुचिकरः सम्पन्नः, दैनंदिनं चास्य प्रगतिः प्रवर्धत एव । यत्र प्रो० पं० धर्मदत्तजेटलीमहाभागानां निरीक्षणं, तदनुरोधेनैव क्रयपुस्तकादिनिर्वाचनं च भवति । आनन्दाश्रम-चौलम्बा-मैसूर-काश्मीर-बडौदा-प्रभृतिषु ग्रन्थमालासु प्रकाशितानां प्रायः सर्वेषामेवास्ति तत्र सङ्ग्रहः । विश्वस्तानां प्रो. जेटलीमहाभागानां च पुस्तकालयनिरीक्षकाणां, यावत्प्राप्यं संस्कृतसाहित्यं क्रीत्वा तत्र सङ्ग्राह्यमिति वर्तते मनीषा । मन्ये पञ्चपैरेव वत्सरैः पूर्णतामेष्यति तेषां मनोरथः । सिन्धुप्रदेशेऽपि भविष्यत्ययं पुस्तकालय आदर्शरूपः संस्कृतसाहित्यसेवकानां कृते ।

ग्रन्थप्रकाशनकार्यमिदं पूज्यपादैर्गोस्वामिकुलकौस्तुभैः श्रीगोकुलनाथजिन्महाराजैः, गो. श्रीव्रजरत्नलालमहाराजैः, गो. श्रीदीक्षितजिन्महोदयैश्च परमालुप्रहेण भूरिपरिश्रमेण च सूचितानामेव ग्रन्थानां भवति । गोस्वामिचरणानामेतेषां कृपापरिपूर्णा दृष्टिः सन्ततमेवावतरत्विति प्रार्थ्यते । गो. श्रीमगनलालजिन्महाराजानां, तत्तनूद्भवानां विद्वद्भार्याणां गो. श्रीगोकुलनाथमहोदयानां, गो. श्रीपुरुषोत्तमलालजीमहाराजानां (अमरेलीवास्तव्यानां), तृतीयपीठाधीश्वर-कांफरोलीनरेड-श्रीव्रजमूषणलालजिन्महाराजानां, गो. श्रीद्वारकेश-लालजीमहाराजानां (पोरबन्दरवास्तव्यानां), गो. श्रीपुरुषोत्तमलालजीमहाराजानां (कोटावास्तव्यानां) प्रायः सर्वेषामपि महाराजानां वर्तते चात्र महती कृपा, येन

धर्मकार्यमिदं निष्प्रत्यूहं प्रचलति । अतोऽहं विश्वसाध, व्यवस्थापकाच्चेत्येते सर्वेऽपि
तेषामधमर्णा एवेति । वर्ततेऽस्मासु विद्वन्मणीनां, पं० कण्ठमणिशास्त्रिणां, पं० जटाशङ्कर-
शास्त्रिणां, प्रतिक्षणं प्रमोदावहानामामोदभाजां श्रीमतां चमनलालशास्त्रिप्रवरणां
“साम्प्रदायिकशास्त्रिणां”, शुद्धाद्वैतरत्नानां श्रीव्रजरत्नलालचरणाश्रितानां च महती कृपा;
यतोऽस्माभिः पुस्तकान्युपलभ्यन्ते निष्कण्टकेन पथा, सम्पाद्यते च सकलमपि कार्यजातं
सत्यपि बहुलतरे विरोधे ।

नारायणदासजैठानन्दयोः पृथक्संरक्षितेन द्रव्येण मुग्धायां बालुकेश्वरसन्निधौ घाण-
गङ्गायामेकमारोग्यभवनमपि निर्मितं विश्वसैः, यस्मिन् स्वल्पेनैव भाटकेन मासत्रयमधि-
वसन्त्यारोग्याकाङ्क्षिणो जनाः । तदिदमपि भवनं महान्यायालयानुस्यैव निर्मितम् ।

नारायणदासस्य पत्नी तस्य जीवनकाले अनपत्यतयैव दिवं प्रयाता; तथापि नारायण-
दासेन कनीयांसं जैठानन्दनामभ्रातरमेव पुत्रभावेन पश्यता, द्वितीयोद्वाहाय मनसापि न
विचारितम् । अयं सुगृहीतनामधेयो नारायणदासः १९८४ मिते वैक्रमाब्दे श्रावणकृष्ण-
७ म्यां दिवं प्रतस्थौ ।

कनीयसा जैठानन्देन भ्रातुः प्रयाणोत्तरं नारायणदासस्य सर्वोऽपि व्यवहारः, तेन
निर्विघ्नानि धर्मकार्याणि च सादरं सचहुमानं च सम्पादितानि । परं दैवगत्या सोऽपि
१९८५ तमे वैक्रमाब्देऽनपत्य एव भ्रातरमनु दिवं प्रययौ । तेनापि स्वजीवनकाल
एव पत्न्यै यथोचितं द्रव्यं प्रदायामशिष्टोऽपि द्रव्यसङ्ग्रहो भ्रात्रा समारब्धेवैव लोकहिता-
वहकार्येषु नियोजितः, यस्य विश्वासलेखो राजनियमानुसारेण कृत एव । महान्याया-
लयेनापि मानित एवेति ।

एवमेतेषां श्रेष्ठिप्रवरणां धनेन सत्सिद्धान्तमार्तण्डो द्वितीयवारं प्रकाशमायातीति
प्रमोदास्पदम् ।

उपकारस्मरणम् ।

श्रीमत्प्रभुचरणतुरीयकुमारश्रीगोकुलनाथ इव कन्धरापणेनापि धर्मरक्षावद्वक्त्रकृणा
विराजन्ते विजयन्ते च गोस्वामिकुलकौस्तुभाः श्रीगोकुलनाथचरणाः । पूज्यपादानामेतेषामेव
मदाराध्यचरणानां परमेणानुग्रहेण सम्पन्न कार्यमिदम् । सम्पत्स्यन्ते चावशिष्टाण्यपि कार्याणि,
पाण्डित्यनिकपाकराणां विद्वज्जनैकविश्रामाणां श्रीगोकुलनाथचरणानामेवानुकम्पया । नगरस्या-
स्य चरमे कोणे क्षारोदधितीरे निवसतो मे क्षारमपि जीवितं “शेषदृक्पातसम्पुष्टभक्तद्विद्”
इति श्रीमन्महाप्रभुचरणाभिख्यां “कृपादृगृष्टिसंहृष्टदासप्रियः” इत्यभिधानं च कृतार्थ-
द्विरेभिरेव पूज्यपादैराप्यायितं “स्वभक्तक्षणदक्ष”तया । एतेषां पूज्यपादानामुपकारान्

स्मरं स्मरं प्रहृष्यते मे मनः । अतस्तत्परिणामधूलिकां शिरसा वहन् सततं स्मरामि मुक्तक-
ण्ठतया तदुपकारान् । तत्तनुजनुपोस्तत्प्रतिबिम्बरूपयोः (भिन्मते तु तद्रूपयोरेव) पूज्यपाद-
योः श्रीकृष्णजीवनजीश्री.दीक्षितजीमहामागयोश्च विद्वत्प्रिययोर्मयि परमस्नेहवत्तयोपका-
रस्मरणेनानुभवामि कृतार्थताम् । यौ हि रामलक्ष्मणाविव परमस्नेहवन्तौ भ्रातरौ, अयो-
निर्मितचणकानां चर्वणमिव विद्याध्ययनछेदं स्वीकृत्य दार्शनिकाग्रगण्यतया ख्यातयशस्कौ,
विद्वज्जनसेवनीयौ च बल्लभवंशकीर्तिं सुधाधवलितं कुर्वाणौ विजयेतेतमाम्भूतलेऽस्मिन् ।
प्राथम्ये भगवन्तं बालकृष्णं विरञ्जीवतां भ्रावराविमौ, भवतां च विद्वज्जनकल्पवृक्षतुल्याविति ।
अस्मद्गुरुचरणानां महामहोपाध्यायश्री.बालकृष्णमिश्रमहामागानां (Principal of the
College of Oriental Learning B. H. U.) म. म. श्रीचित्रस्वामिशिक्षिणां
(The Principal of the College of Theology B. H. U.) चोपकृतिस्मरणमा-
वश्यकम् । येषां महतानुग्रहेण मे जीवनसाफल्यम् । नुतिततिपुरःसरं सौमि भगवन्तं
यन्मे जन्मनि जन्मनि एतज्जन्मेव विद्वत्कुलप्रसूतित्वं बालकृष्णमिश्रचित्रस्वामिनोरेव
गुरुचरणयोरन्तेवासित्वं च भूयादिति ।

सन्ति विश्वस्ताश्चात्र श्रेष्ठिप्रबरा गोवर्धनदासविश्वनदास-गोवर्धनदासतुलसीदासगोवर्ध-
नदासनारायणदास-पुरुषोत्तमदासब्रजमोहनदास-जैठानन्दस्य धर्मपत्नी गं. स्व. गोमतीबाई
चेलेते । एतेषां महामनसामपि विश्वस्तानां, स्मर्यन्ते उपकाराः, येन कार्यमिदं प्रत्युद्गपर-
म्परामुल्लङ्घ्य सम्पन्नम् । याज्ञिकोपाह्वानां श्री.शिवशङ्करशर्मणां (अत्र व्यवस्थापकानां),
श्री.भोगीलालशर्मणां च सत्परामर्शेन प्रचलित्यं प्रबन्धः, एतेषामप्युपकारपरम्परां स्मृत्वा
मे चेतः प्रमोदातिशयं भजते । वे. शा. सं. गोस्वामिकुलोपाध्यायाः श्री.चन्द्रशङ्करशर्मणाः
पण्डितपञ्चाननश्री.बदरीनाथशास्त्रिणश्च मे भिन्नशरीरे हृदयमेव, याभ्यां समुत्साहितोऽहं
प्रकाशनकार्येऽस्मिन् निरुद्धोऽनिरुद्धचरणश्रितोऽपि । अतस्तयोः कथङ्कारमुपकारं स्मरामि
विस्मरामि वा । शुक्लवंशप्रादुर्भूतानां मित्रवरणां शुद्धाद्वैतविशारदानां श्रीवीरजलालशास्त्रि-
महामागानां, शङ्खोष्धारवास्तव्यानां श्रीलक्ष्मीरामशास्त्रिणां, सुदामपुरिस्थानां श्रीहरिकृष्ण-
शास्त्रिणां शुद्धाद्वैतविशारदानां, साहित्याचार्याणां श्रीपुरुषोत्तमचतुर्वेदानां च स्मरामि
नामधेयानि यैरात्मसात्कृतं मे मनः प्रेमातिशयेन । पण्डितकण्ठमणयः कण्ठमणिशास्त्रिणो
मे बाल्यादेव रक्षन्ति मित्रत्वमिति न कदापि तान् विस्मरामि । अस्य संस्करणे महातु-
भावैः सद्गुरुणां शुद्धपुष्टिमार्गाप्रदिभिः तेलीवालासहायेन बहुग्रन्थशोधकैर्भाष्यप्रकाशर-
श्मिपरिसमापनकृतभूरिपरिश्रमैः साङ्गुलीयेत्युपाह्वैः वी. ए., एल्. एल्. वी. पदभा-

तेर्याकीर्णैर्धैर्यलालमहोदयैर्भगवद्धर्मैकपरायणैः कृतस्यापरिमितसहाय्यस्योदृक्कृतं न कुर्या
चेत्; कृतज्ञता नैव प्रादुर्भूयादेव “उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते मुजनता प्रथिते”-
त्याद्यभियुक्तोत्तरीत्या । निर्णयसागरमुद्रणालयव्यवस्थापनानां, रामचन्द्र येस् शेटगे
महाभागप्रभृतीनामप्युपकाराः स्मर्यन्ते एव । सीसकाक्षरसंयोजकानां श्रीघरदर्मणां,
प्रतिलिपिलेखकानां पुरुषोत्तमशर्म—प्रवासिनन्दकिशोरशर्म—नर्मदाशङ्करशर्म—परशुराम-
शर्मणामपि स्मर्यन्ते नामधेयानि ।

“गच्छतः स्मरलनं कापी”त्याद्यभियुक्तोक्तिं पुरतो निधाय विज्ञाप्यन्ते विद्वांसो,
भाट्टशस्य प्रसादमेव जानतो जनस्य शोधनप्रसादान् क्षन्तुमिति—

मुम्बापुरि
१९९८ वत्सरे श्रीमत्प्रमु-
खरणप्राकट्यमहामहोत्सवे

सुधीजनविधेयेन
शुक्रोपनाम्ना हरिशङ्करशास्त्रिणेति शिवम् ।

सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्य विषयानुक्रमः ।

विषयः

मङ्गलाचरणम्

प्रष्टुः स्थितिदेशाश्रयादिवर्णनम्

प्रश्नोत्पत्तिप्रकारः

उत्तरदानार्थं प्रवृत्तिप्रकारः

ग्रन्थारम्भः

परिभाषा

प्रथमः प्रधानप्रश्नः

उत्तरकारिके

सम्प्रदायशब्दे समुपसर्गार्थः

प्रोपसर्गार्थः

धर्मदानम्

मन्त्रद्वारा ब्रह्मप्रदानम्

ब्रह्मदानप्रशंसामुखेनार्थतः सम्प्रदायोत्कर्षबोधकवचनानि

निष्कृष्टः सम्प्रदायशब्दार्थः

मन्त्रादिदाने स्वत्वानिवृत्त्या दानत्वे नित्याशङ्का तत्परिहारश्च

सम्प्रदायशब्दस्योक्तार्थे किं शक्तिग्राहकमित्याशङ्का

तत्र शक्तिग्राहकाणि

शब्दस्य योगरूढत्वं तत्प्रत्ययार्थविचारश्च

सम्प्रदायलक्षणकारिकायां दोषः, तत्परिहारश्च

प्रथमः प्रश्नः ९

प्रश्नार्थं विकल्पाः ...	...	...	...	...	...	...	...	९
आद्यपक्षे उत्तरम् ...	...	...	...	...	...	...	...	९
द्वितीयपक्षे उत्तरस्य कारिकाः	...	...	...	...	...	...	...	९
वैष्णवसम्प्रदायानां चातुर्विध्ये भागवतं प्रमाणम्	...	...	...	...	...	...	...	१०
तत्रैव महाभारतं प्रमाणम् ...	...	...	...	...	...	...	...	१०
नामनिर्देशपूर्वकं तच्चातुर्विध्यबोधकानि पाञ्चवचनानि	...	...	...	...	...	...	...	१०
कलौ पुनस्तत्समर्थकाचार्याणां नामानि	...	...	...	...	...	...	...	१०
एषां जन्मकालतयैव कलेः प्रशंसा ...	...	...	...	...	...	...	...	११
भागवतवचसां तादृशार्थकत्वनिगमनम्	...	...	...	...	...	...	...	११

विषयः

पृष्ठे

सम्प्रदायो धर्मग्रन्थानहेतुः	...	...	...	...	...	...	१२
साम्प्रदायिकगुरूपसत्तौ श्रुतिः पुराणं च	...	...	...	...	...	...	१२
तत्रैव विस्पष्टा द्वासीतश्रुतिः	...	...	...	...	...	...	१२
उपसत्तव्यतया श्रुतस्य गुरोः श्रुत्यक्षरैः साम्प्रदायिकत्वसिद्धिः	...	...	...	...	...	...	१३
श्रुतौ मीमांसारीत्या चाक्यमेदाशङ्का	...	...	...	...	...	...	१३
मीमांसाशास्त्रार्थेन तत्परिहारः	...	...	...	...	...	...	१४
उक्तश्रुताहुंपनायनकालिकी उपनायकोपसत्तिर्विधीयत इति शङ्का तत्परिहारश्च	...	...	...	...	...	...	१४
ज्ञानस्य साम्प्रदायिकाचार्यैकसाध्यत्वे पुनः श्रुतिः	...	...	...	...	...	...	१५
तं विहाय देवेभ्योऽधिगतग्रन्थविद्यस्यापि न मोक्षादिसिद्धिः	...	...	...	...	...	...	१५
वैष्णवाचार्यैष्वाचार्यशब्दप्रवृत्तिर्वचनसिद्धिः	...	...	...	...	...	...	१५
मनुस्मृताचार्यमुखाद्देवोपनिषद्भ्यासेन ग्रन्थाधिगमः	...	...	...	...	...	...	१६
आचार्यस्याप्यापकादितो मेदः	...	...	...	...	...	...	१६
सम्प्रदायजन्यस्य ज्ञानस्य युज्यादिशोधकत्वम्	...	...	...	...	...	...	१७
प्रायश्चित्तेषु ज्ञानापेक्षा	...	...	...	...	...	...	१७
ज्ञानादेवान्तरशीचम्	...	...	...	...	...	...	१७
ज्ञानार्थमुद्योगोऽपि शुद्धिः	...	...	...	...	...	...	१८
इन्द्रियनिग्रहादौ शुद्धिः	...	...	...	...	...	...	१८
ज्ञानात्सर्वकर्मसमृद्धिः	...	...	...	...	...	...	१८
विद्याशब्दार्थः	...	...	...	...	...	...	१८
सन्ध्यायन्दनादिसर्वनित्यकर्मणां ज्ञानसहकारेण साफल्यमन्यथा वैफल्यम्	...	...	...	...	...	...	१९
पात्रत्वादिसम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात्	...	...	...	...	...	...	१९
अपात्राय दाननिषेधः, अविदुषा प्रतिग्रहनिषेधश्च	...	...	...	...	...	...	२०
धेदपारगादिभ्यो दाने फलानन्त्यम्, धेदपारगत्य च जगदाविर्भावतिरोभावादि- ज्ञानतः	...	...	...	...	...	...	२०
हेतुकादीनां कर्मानुपयोगः	...	...	...	...	...	...	२०
वैष्णवत्ववेदान्तज्ञातृत्वादिरूपं पात्रत्वं, तस्यैव देवपिड्ययोरुत्तमाधिकारिता, शारी- रदोषाणामन्धत्वादीनामकिञ्चित्करत्वं च	...	...	...	...	...	...	२१
पेङ्गिधं श्रुतम्	...	...	...	...	...	...	२२
अविदुषां निन्दा	...	...	...	...	...	...	२२
धेदार्थज्ञाने फलम्	...	...	...	...	...	...	२२
सम्प्रदायं विना संन्यासानुपपत्तिः	...	...	...	...	...	...	२३
अनुपपन्नज्ञानस्य यतेः फलमाप्नोत्यते	...	...	...	...	...	...	२४
मनुस्मृतौ निदिध्यासनशरणागत्योर्मोक्षसाधनता	...	...	...	...	...	...	२४
तत्र सम्प्रदायपदानुपादानशङ्कानिरासः	...	...	...	...	...	...	२५
याज्ञवल्क्यस्मृतौ सम्प्रदायप्रयोजनम्	...	...	...	...	...	...	२५
मीमांसाद्वयज्ञाने पङ्क्तिपावनत्वादिकफलम्	...	...	...	...	...	...	२६
मनुस्मृतौ सशरीरमोक्षः	...	...	...	...	...	...	२६
आपस्तम्बस्मृतौ मोक्षोपायः	...	...	...	...	...	...	२६
ज्ञाने श्रुत्यादिः	...	...	...	...	...	...	२७

विषयः

पृष्ठे

तपसा ब्रह्म विजिज्ञास्येति श्रुतिविचारः ...	२७
कायशोषणात्मकं तपः कृतधुरो ...	२७
ब्रह्मविचारस्वधर्मवर्तनादिरूपतपःसु प्रमाणानि ...	२७
विद्यातपोभ्यां संयुक्ताभ्यां सिद्धिः ...	२८
असच्छास्त्राधिगमनास्तिक्ययोरुपपातकत्वं च ...	२८
सम्प्रदायधर्मे निवृत्तिः ...	२८
भस्मान्तसूतकम् ...	२९
असम्प्रदायाध्ययननिन्दा ...	२९
श्रुतिस्मृतिनयने तज्ज्ञाने फलं च ...	३०
अर्थज्ञानं सम्प्रदायात् ...	३०
लेशतो भाट्टप्रभाकरमतभेदः ...	३०
स्वाचार्योक्तो विशेषः ..	३१
सूत्रव्याख्यानद्वारा वेदार्थयोधनं रुद्धिप्रसिद्धसम्प्रदायप्रयोजनम् ...	३३
अन्यथा व्याख्यातृमायावादादीनां मोहकत्वे प्रमाणानि ...	३३
सन्मानानुसारेण नित्यं ब्रह्मविचारः कार्यः ...	३५
मन्त्रापदेशाद्वैष्णवत्वादिधर्मसिद्धिः सम्प्रदायप्रयोजनम् ...	३६
वैष्णवत्वं वैष्णवाहुरोर्मन्त्रग्रहणादेव ...	३६
कण्ठरवेणासम्प्रदायमन्त्रनैष्कल्यम् ...	३७
मन्त्रस्यापि दयकता ...	३७
वैष्णवदीक्षाया आवश्यकता ...	३७
अवैष्णवस्योपदेशकत्वनिषेधः ...	३८
पुनः कण्ठरवेण सम्प्रदायाप्यदयकता ...	३८
तत एव नित्यार्चनादि ...	४०
ब्राह्मणानामन्त्रमन्त्रम् ...	४१
अर्चनं स्वैर्मन्त्रैः ...	४१
भगवत्सेवनेऽधिकारः प्रसादश्च सम्प्रदायात् ...	४१
जपे तदुपयोगः जपावश्यकता जप्यभेदश्च ...	४२
पत्रादिलिखितमन्त्रनिषेधः परस्परप्रदः ...	४२
सम्प्रदायमन्त्रग्रहणे विधिकलानि ...	४३
वैष्णवानां यमयातनाऽभावः ...	४३
मोक्षोऽपि भगवच्छरणगमनादेव ...	४४

अथ तृतीयोऽन्तरः प्रश्नः ४५

सकृतः प्रश्नार्थः ...	४५
उत्तरकारिकास्तु सम्प्रदायानां परस्परवैलक्षण्यविगर्शनादिकम् ...	४५

तुरीयोऽन्तरः प्रश्नः ४६

उत्तरकारिकायां वेदादिविरुद्धमप्रमाणं तदविरुद्धं प्रमाणमित्याचार्याः ...	४६
धर्मे ब्रह्मणोर्वेदैकगम्यत्वात्तथा ...	४६
धर्मस्य वेदैकमूलकत्वम् ...	४६

विषयः

पृष्ठे

तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतिविचारः ...	२७
कायशोपणात्मकं तपः कृतयुगे ...	२७
ब्रह्मविचारस्वधर्मवर्तनदिरूपतपःसु प्रमाणानि ...	२७
विद्यातपोभ्यां संयुक्ताभ्यां सिद्धिः ...	२८
असच्छास्त्राधिगमनास्तिक्ययोरुपपातकत्वं च ...	२८
सम्प्रदायधर्मनिवृत्तिः ...	२८
भस्मान्तसूतकम् ...	२९
असम्प्रदायाध्ययननिन्दा ...	२९
श्रुतिस्मृतिनयने तज्ज्ञाने फलं च ...	३०
अर्थज्ञानं सम्प्रदायात् ...	३०
लेशतो भाट्टप्राभाकरमतभेदः ...	३०
स्वाचार्योक्तो विशेषः ...	३१
सूत्रव्याख्यानद्वारा वेदार्थबोधनं रुढिप्रसिद्धसम्प्रदायप्रयोजनम् ...	३३
अन्यथा व्याख्यातृमायावादादीनां मोहकत्वे प्रमाणानि ...	३३
सन्मार्गानुसारेण नित्यं ब्रह्मविचारः कार्यः ...	३५
मन्त्रापदेशाद्वैष्णवत्वाविधर्मसिद्धिः सम्प्रदायप्रयोजनम् ...	३६
वैष्णवत्वं वैष्णवाहुरोर्मन्त्रग्रहणादेव ...	३६
फण्ठरवेणासम्प्रदायमन्त्रनैष्कृत्यम् ...	३७
मन्त्रस्यावश्यकता ...	३७
वैष्णवदीक्षाया आवश्यकता ...	३७
अवैष्णवस्योपदेशकत्वनिवेधः ...	३८
पुनः फण्ठरवेण सम्प्रदायावश्यकता ...	३८
तत एव नित्यार्चनादि ...	४०
ब्राह्मणानामन्नमृतम् ...	४१
अर्चनं स्वैर्मन्त्रैः ...	४१
भगवत्सेवनेऽधिकारः प्रसादश्च सम्प्रदायात् ...	४१
जपे तदुपयोगः जपावश्यकता जप्यभेदश्च ...	४२
पत्रादिलिखितमन्त्रनिषेधः परम्पराग्रहः ...	४२
सम्प्रदायमन्त्रग्रहणे विधिफलानि ...	४३
वैष्णवानां यमयातनाऽभावाच्च ...	४३
मोक्षोऽपि भगवच्छरणगमनादेव ...	४४

अथ तृतीयोऽग्रान्तरः प्रश्नः ४५

स्वरुतः प्रश्नार्थः ...	४५
उत्तरकारिकासु सम्प्रदायानां परस्परवैलक्षण्यविद्दर्शनादिकम् ...	४५

तृतीयोऽग्रान्तरः प्रश्नः ४६

उत्तरकारिकायां वेदादिविरुद्धमप्रमाणं तद्विरुद्धं प्रमाणमित्याचार्याः ...	४६
धर्मग्रहणोर्वेदकगम्यत्वात्तथा ...	४६
धर्मस्य वेदैकमूलकत्वम् ...	४६

विषयः

पृष्ठे

सम्प्रदायो धर्मग्रन्थज्ञानहेतुः	...	...	...	...	...	...	१२
साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तो श्रुतिः पुराणं च	...	...	...	...	...	...	१२
तत्रैव विस्पष्टा द्दारीतश्रुतिः	...	...	...	...	...	...	१२
उपसत्तव्यतया श्रुतस्य गुरोः श्रुत्यक्षरैः साम्प्रदायिकत्वसिद्धिः	...	...	...	...	...	...	१३
श्रुतौ मीमांसादीत्या वाक्यभेदाशङ्का	...	...	...	...	...	...	१३
मीमांसाशास्त्रार्थेन तत्परिहारः	...	...	...	...	...	...	१४
उक्तश्रुतावुपनायनकालिकी उपनायकोपसत्तिर्विधीयत इति शङ्का तत्परिहारश्च	...	...	...	...	...	...	१४
ज्ञानस्य साम्प्रदायिकाचार्यकसाध्यत्वे पुनः श्रुतिः	...	...	...	...	...	...	१५
तं विहाय देवेभ्योऽधिगतग्रन्थविचस्यापि न मोक्षादिसिद्धिः	...	...	...	...	...	...	१५
वैष्णवाचार्यैर्वाचार्यशब्दप्रवृत्तिर्येचनसिद्धिः	...	...	...	...	...	...	१५
मनुस्मृतावाचार्यमुखाद्वेदोपनिषद्भ्यासेन ग्रन्थाधिगमः	...	...	...	...	...	...	१६
आचार्यस्याप्यापकादितो भेदः	...	...	...	...	...	...	१६
सम्प्रदायजन्यस्य ज्ञानस्य युज्यादिशोधकत्वम्	...	...	...	...	...	...	१७
प्रायश्चित्तेषु ज्ञानापेक्षा	...	...	...	...	...	...	१७
ज्ञानादेवान्तरशौचम्	...	...	...	...	...	...	१७
ज्ञानार्थमुद्योगेऽपि शुद्धिः	...	...	...	...	...	...	१८
इन्द्रियनिग्रहादौ शुद्धिः	...	...	...	...	...	...	१८
ज्ञानात्सर्वकर्मसमुद्धिः	...	...	...	...	...	...	१८
विद्याशब्दार्थः	...	...	...	...	...	...	१८
सन्त्यागवन्दनादिसर्वनित्यकर्मणां ज्ञानसहकारेण साफल्यमन्यथा वैफल्यम्	...	...	...	...	...	...	१९
पात्रत्वादिसम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात्	...	...	...	...	...	...	१९
अपात्राय दाननिषेधः, अविदुषा प्रतिग्रहनिषेधश्च	...	...	...	...	...	...	२०
वेदपारगादिभ्यो दाने फलानन्त्यम्, वेदपारगत्यं च जगदाविर्भावतिरोभावादि- ज्ञानतः	...	...	...	...	...	...	२०
हेतुकादीनां कर्मानुपयोगः	...	...	...	...	...	...	२०
वैष्णवत्ववेदान्तशास्त्रादिरूपं पात्रत्वं, तत्त्वेव वैवर्षिभ्योऽप्युत्तमाधिकारिता, शारी- रद्वोषाणामन्धत्वादीनामकिञ्चित्करत्वं च	...	...	...	...	...	...	२१
पेडिधं श्रुतम्	...	...	...	...	...	...	२२
अविदुषा निन्दा	...	...	...	...	...	...	२२
वेदार्थज्ञाने फलम्	...	...	...	...	...	...	२२
सम्प्रदायं विना संन्यासानुपपत्तिः	...	...	...	...	...	...	२३
अनुत्पन्नज्ञानस्य यतेः फलमाप्नायते	...	...	...	...	...	...	२४
मनुस्मृतौ निदिष्यासनशरणागत्योर्मोक्षसाधनता	...	...	...	...	...	...	२४
तत्र सम्प्रदायपदानुपादानशङ्कानिरासः	...	...	...	...	...	...	२५
याज्ञवल्क्यस्मृतौ सम्प्रदायप्रयोजनम्	...	...	...	...	...	...	२५
मीमांसाद्वयज्ञाने पङ्क्तिपावनत्यादिफलम्	...	...	...	...	...	...	२५
मनुस्मृतौ सशरीरमोक्षः	...	...	...	...	...	...	२६
आपस्तम्बस्मृतौ मोक्षोपायः	...	...	...	...	...	...	२६
ज्ञाने श्रुत्यादिः	...	...	...	...	...	...	२६

विषयः

पृष्ठे

तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतिविचारः ...	२७
कायशोषणात्मकं तपः कृतयुगे ...	२७
ब्रह्मविचारस्वधर्मवर्तनादिरूपतपःसु प्रमाणानि ...	२७
विद्यातपोभ्यां संयुक्ताभ्यां सिद्धिः ...	२८
असञ्जालाधिगमनास्तिस्ययोरुपपातकत्वं च ...	२८
सम्प्रदायधर्मनिवृत्तिः ...	२८
भस्मान्तसूतकम् ...	२९
असम्प्रदायाध्ययननिन्दा ...	२९
श्रुतिस्मृतिनयने तज्ज्ञाने फलं च ...	३०
अर्थज्ञानं सम्प्रदायात् ...	३०
लेशतो भाट्टभाभाकरमतभेदः ...	३०
स्वाचार्योक्तो विशेषः ...	३१
सूत्रव्याख्यानद्वारा वेदार्थबोधनं रुढिप्रसिद्धसम्प्रदायप्रयोजनम् ...	३३
अन्यथा व्याख्यातमायायादादीनां मोहकत्वे प्रमाणानि ...	३३
सन्मार्गानुसारेण नित्यं ब्रह्मविचारः कार्यः ...	३५
मन्त्रापदेशाद्वैष्णवत्यादिधर्मसिद्धिः सम्प्रदायप्रयोजनम् ...	३६
वैष्णवत्वं वैष्णवाहुरोर्मन्त्रग्रहणादेव ...	३६
कण्ठरवेणासम्प्रदायमन्त्रनैष्कृत्यम् ...	३७
मन्त्रस्यापदयकता ...	३७
वैष्णवदीक्षाया आवश्यकता ...	३७
अवैष्णवस्योपदेशकत्वं निषेधः ...	३८
पुनः कण्ठरवेण सम्प्रदायावश्यकता ...	३८
तत एव नित्यार्चनादि ...	४०
ग्राह्यगान्धर्वाद्यन्तर्गतम् ...	४१
अर्चनं स्वीकृत्यैः ...	४१
भगवत्सेवनेऽधिकारः प्रसादश्च सम्प्रदायात् ...	४१
जपे तदुपयोगः जपावश्यकता जप्यभेदश्च ...	४२
पत्रादिलिखितमन्त्रनिषेधः परम्पराग्रहः ...	४२
सम्प्रदायमन्त्रग्रहणे विधिफलानि ...	४३
वैष्णवानां यमयातनाऽभायः ...	४३
मोक्षोऽपि भगवच्छरणगमनादेव ...	४४

अथ तृतीयोऽन्तरः प्रश्नः ४५

स्मृतः प्रश्नार्थः ...	४५
उत्तरकारिकासु सम्प्रदायानां परस्परवैलक्ष्यण्यदिग्दर्शनादिकम् ...	४५

तृतीयोऽन्तरः प्रश्नः ४६

उत्तरकारिकायां वेदादिविरुद्धमप्रमाणं तद्विरुद्धं प्रमाणमित्याचार्याः ...	४६
धर्मग्रहणोपदेयकमप्युक्त्या ...	४६
धर्मस्य वेदेष्वमूलक्यम् ...	४६

विषयः

श्लो

ग्रहणो वेदैकप्रमेयत्वम् ...	...	...	...	...	...	...	४७
निष्कर्षः	...	...	...	...	...	...	४७
स्मृतिकारवत्परस्परसम्मतिः	...	...	...	...	...	...	४७

पञ्चमः प्रश्नः ४८

उत्तरकारिकाः ...	...	...	...	...	...	...	४८
धर्माचरणे स्वसदाचारः प्रमाणम् ...	...	...	...	...	...	...	४९
धर्माचारयोर्भेदः ...	...	...	...	...	...	...	४९
धर्माचरणं स्वसम्प्रदायादेवेत्यत्र पुनः प्रमाणानि	...	...	...	...	...	...	४९
अन्यसाम्प्रदायिककर्मकरणे दोषः ...	...	...	...	...	...	...	५०
स्वरुच्या कश्चिदेकं सम्प्रदायमाश्रयेत्	...	...	...	...	...	...	५१
तद्धमरेय मोक्षादि ...	...	...	...	...	...	...	५१
प्रथमं स्वशास्त्राभ्ययनं कर्माणि च तदनुसारात्	...	...	...	...	...	...	५१
अन्यसाम्प्रदायिकचिह्नादिधारणनिषेधः ...	...	...	...	...	...	...	५२
अमाचरणेऽपि सम्मत्यनुच्छेदः ...	...	...	...	...	...	...	५२
रक्षितेदाज्ञानात्ताभ्रयः ...	...	...	...	...	...	...	५३

अथाऽवान्तरपट्टप्रश्नरूपं वाक्यम् ५३

पट्टप्रश्नावयवः ५४

घणों ग्राहणादिः तद्विषयं च सम्प्रदायस्य तदधिकारकत्वम् ...	...	...	...	...	...	...	५४
स्वरुतस्तदर्थः ...	...	...	...	...	...	...	५४
तत्र प्रष्टव्यांशे संशयः ...	...	...	...	...	...	...	५४
अथाद्यकोट्युत्तरम् ...	...	...	...	...	...	...	५४
धर्माणामनेकविधत्वं पट्टिधत्वञ्च ...	...	...	...	...	...	...	५४
तत्र सम्प्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वम्	...	...	...	...	...	...	५४
अहिंसाशौचादि ...	...	...	...	...	...	...	५४
अथ द्वितीयकोट्युत्तरकारिकादि ...	...	...	...	...	...	...	५५
शरणागतौ सर्ववर्णाधिकारः ...	...	...	...	...	...	...	५५
भगवन्मन्त्रप्रदे ...	...	...	...	...	...	...	५५
दीक्षायाम् ...	...	...	...	...	...	...	५६
दर्भमन्त्रादीनां मुहुर्मुहुरपयोगः ...	...	...	...	...	...	...	५६
भगवत्सेवनादिषु सर्ववर्णाधिकारः ...	...	...	...	...	...	...	५६
...	...	...	...	...	...	...	५७
...	...	...	...	...	...	...	५७
भगवद्भक्ता सधवर्णाधिकारः ...	...	...	...	...	...	...	५८
ग्रहज्ञाने सर्ववर्णानामधिकारस्तत्र प्रथमं ग्राहणस्य	...	...	...	...	...	...	५९
ज्ञानभक्तिश्च विप्रलक्षणम् ...	...	...	...	...	...	...	५९
क्षत्रियस्य तदायदपकता ...	...	...	...	...	...	...	६०
अविद्वद्विप्रधर्मातिदेशः ...	...	...	...	...	...	...	६१

विषयः

ੴ

वैश्यशूद्रयोस्तदधिकारः	...	...	...	...	...	...	६१
तत्र वैश्यस्य	...	...	...	...	...	...	६१
शूद्रस्य ब्रह्मज्ञानाद्यधिकारः पुराणादिद्वारा तत्सम्पादनं वेदानधिकारश्च	...	...	...	...	...	...	६२
वृत्तस्थविद्शूद्रयोर्वधे प्रायश्चित्तं वृत्तस्वरूपश्च	...	...	...	...	...	...	६३
दीक्षया शूद्रस्योत्कर्षः	...	...	...	...	...	...	६४

सप्तमः प्रश्नः ६५

मन्त्रार्थे विकल्पः पक्षद्वयेऽप्युत्तरञ्च ६५

सप्तमप्रश्नावयवः ६६

प्रष्टव्योश्च संशयः कोटिद्वयेऽप्युत्तरकारिकाश्च	...	...	...	...	६६
भगवन्मन्त्राणां सर्वाधमाधिकारकत्वं प्रसङ्गादृष्ट्यादिन्यासाः जीवस्य सन्निधौपत्ये					
प्रमाणं च	...	...	...	...	६६
सर्वाधमेषु मनुदशितः सम्प्रदायोपयोगः	...	...	...	...	६७
ज्ञानाद्यभावे आश्रमलिङ्गधैर्यसर्वेषामाद्यक्षयकं सत्यादिदशकञ्च	...	...	...	...	६८
याज्ञवल्क्योकाचार्याणां पुनः पुनरवतारो भाष्यादिकरणं सर्वाधमिणां सम्प्रदायो-					
पयोगश्च	...	...	...	...	६८
शमदमग्रहज्ञानादिसम्बन्धकरणपूर्वैकध्वनकीर्तनादिसेवा च सर्वेषां धर्मः भक्ति-					
सहकृतवर्णाधमधर्मात्मोक्तश्च	...	...	...	...	७०
एकैकाधमे पृथक् पृथक् सम्प्रदायोपयोगः तत्राद्युपपुर्चानकग्रहचारिणः	...	...	...	...	७१
तस्य भक्तिज्ञानसाम्प्रदायिकाचार्योपासनमोक्षहरिसेवादीनि	...	...	...	...	७१
अथ ग्रहचारिभूतीनां सत्यासः	...	...	...	...	७३
नैष्ठिकग्रहचारिणः सम्प्रदायोपयोगः तत्राऽपुनरावृत्तिचचनानि	...	...	...	...	७३
अथ गृहस्थस्य सम्प्रदायोपयोगः समर्पणभक्तिज्ञानादिकं च	...	...	...	...	७४
मनूक्तस्तदुपयोगः सर्वेषां दीक्षाग्रहणपूर्वकमुपनिषद्विद्याभ्यासश्च	...	...	...	...	७५
प्रत्यहं ग्रहविद्याभ्यासेन अपयससिद्धिः, इह पुनरावृत्तिनिषेधचाफ्यानि, ज्ञानसह-					
कृतकर्मभिर्मोक्षश्च	...	...	...	...	७६
तस्य देवपूजा मुख्यः, तत्र हरिसेवैव मुख्यः	...	...	...	...	७८
स्वकर्मत्यागो दोषः	...	...	...	...	७९
सप्तविधज्ञानानि, तत्र मानसं मुख्यम्	...	...	...	...	७९
अथ ज्ञानप्रत्यस्य सम्प्रदायोपयोगः	...	...	...	...	७९
मनुयाग्यवल्क्योक्तस्तदुपयोगः	...	...	...	...	८०
तस्य मोक्षः शोकमयामाद्यश्च	...	...	...	...	८१
स्मृतिषु तस्य भगवत्सेवापूर्वाधमधर्मातिवेदाश्च	...	...	...	...	८१
ग्रहसम्बन्धकरणं वेदान्ताभ्ययनञ्च	...	...	...	...	८२
यत्तेः सम्प्रदायोपयोगः, तत्र हरिप्यानं दण्डादीनां वैष्णवचिह्नतञ्च	...	...	...	...	८३
भक्तिज्ञानाभ्यां भगवद्भूषणं	...	...	...	...	८३
धरायतारतम्येन फुटीचरादिभेदो मनननिदिष्यासनहरिभक्त्यादिकं च	...	...	...	...	८४

विषय

पृष्ठे

ब्रह्मविद्याध्ययनं तदर्थं तस्यापि पूर्वविलक्षणा गुरुसेवा योग्यजनसङ्गश्च ...	८५
परभक्तिब्रह्मसंस्पर्शगुरुसेवादयो बहवो यतिधर्माः विष्ण्वर्चनाद्ब्रह्मशरीरप्रवेशश्च	८६
प्रणवस्य भगवद्धामत्वविष्णुरूपत्वादिकम्	८७
कुटीचरादयश्चत्वारः संन्यासिभेदाः	८८
तत्र कुटीचरस्य लक्षणं सम्प्रदायोपयोगश्च	८८
बह्वदकस्य तदुपयोगः प्रसङ्गाद्भक्षणश्च	८९
हंसस्य देवताराधनवेदान्ताभ्यासादिद्वारा तदुपयोगः	८९
परमहंसस्य विद्वद्विविदिपुमेदेन द्वेविध्यम्	९०
धिविदियोरक्षमालादिधृतिजपवेदान्ताभ्यासध्यानात्मान्वेषणादिभिस्तदुपयोगः ...	९१
अक्षरस्य सूत्रत्वं वैष्णवत्वे सत्येव परमहंसस्य तस्य श्रवणादि च	९२
विदुषः रूपं भक्तिशाने श्रुतिस्मृतिस्मृतेष्वामरतिः	९३
हरिचिन्तनयद्गुला वौधायनोक्ता यतिधर्मा ध्यानात्पुरुषोत्तमप्राप्तिश्च	९४
ज्ञानादिराहित्ये चिह्नमात्रधारणस्य दुष्फलजनकत्वञ्च	९५

अष्टमः प्रश्नः ९७

प्रश्ने विकल्पपूर्वकमाश्रमाणां मार्गाणां च भगवत्कर्तृकत्योपपादनरूपमुत्तरम् ...	९७
--	----

द्वितीयः प्रधानप्रश्नः ९८

स्वकृतः प्रश्नवाक्यार्थः	९८
पूर्व भगवानेव सम्प्रदायकर्ता	९८
ब्रह्मादयो व्यासाद्याश्च तदुपदिष्टसम्प्रदायप्रवर्तकाः अत एव तेषामाचार्यत्वम् ...	९९
सृष्ट्यारम्भे सम्प्रदायप्रवृत्तिः प्रतिकल्पं धर्मस्य सम्प्रदायानां तत्प्रवर्तकानां	
चावृत्तिः	१००
वैष्णवदीक्षाधर्माणां सनातनत्वं युगभेदेन जपे सह्याभेदः कृष्णमन्त्रेषु तक्षिवेधश्च	१०१
यह्य एव देवा ऋषयश्च भगवन्मन्त्रप्राहिणः प्रसङ्गाद्भगवता सह ध्येयाः श्रपयः	१०२
परशिवशेषब्रह्मादीनां हरिमन्त्रग्रहणप्रकारः परशिवस्यापि ब्रह्मभालोद्भवत्वम् ...	१०३
इन्द्रादिवेवानां बहुमहर्षीणाञ्च हरिदासत्वम्	१०४

नवमः प्रश्नः १०५

द्वितीयस्याद्यः प्रश्नः १०५

उत्तरकारिके मनुस्मृतौ सम्प्रदायवर्णनं च	१०५
साम्प्रदायिकाचार्योन्नति मनुः साम्प्रदायिकाचार्याभिप्रायेणानेकत्र स्मृत्यादिद्वा-	
चार्यशब्दप्रयोगश्च	१०६
स्मृतिश्रेणामुपनायकादिभ्यो भेदेन निर्देशः सर्वाश्रमसाधारणा देशधर्माश्च ...	१०७
मन्वुक्तत्वेऽपि बहूनां सद्यः प्रजाजादिधर्माणां ग्रामाणिकत्वं प्रश्नोक्तवैलक्षण्य-	
वाधश्च	१०८

दशमः प्रश्नः (द्वितीयस्य द्वितीयोऽप्यान्तरः प्रश्नः) १०९

प्रश्ने गतार्थत्वादिदोषाः	१०९
धर्मादिसत्त्वेऽपि लोकानां तत्र प्रवर्तनाय सम्प्रदायाः	१०९

विषयः

श्लो

आचारो धर्मे प्रमाणं, अन्तःकरणप्रवृत्त्या च धर्मस्तस्य दुर्बल्यता वैष्णवहेयता च ११०
ज्ञानं विना कर्म निरर्थकं, ज्ञानिन एव ह्यव्यक्त्याधिकारश्च ... १११
श्राद्धे ब्रह्मोद्यकथाः दक्षिणकर्णे त्रिवारमुपदेशः वैष्णवसिद्धान्तज्ञानादद्वैतमोक्षः ... ११२.

एकादशः प्रश्नः (द्वितीयस्य तृतीयः प्रश्नः) ११४

प्रश्नवैयर्थ्यं यथायोग्यं मधुरवाचानुशासनं, तथैव मोक्षोऽन्यथाबन्धः ... ११४
आत्मचिन्तादिकं सार्विकलक्षणं इन्द्रियनियमसङ्गन्थाभ्यासादिभिरेव ज्ञानं मोक्षश्च ११५
ब्रह्माविदुष एव कर्मोपयोगित्वं विद्यया मोक्षोऽज्ञानिनः कर्म स्वामिप्रायकृतं कर्म
व्यर्थम् ... ११६
वाह्याभ्यन्तरञ्च शौचमावश्यकं, परम्परतो वेदमीमांसादिविदुक्त एव धर्मः ... ११७
तेषां समयः प्रमाणम्, आचारावश्यकता, सदाचारस्य शिक्षानां च लक्षणम् ... ११८
शास्त्रसत्त्वेऽपि युक्त्या योचनायाचार्योपयोगः, वेदान्ताभ्यासिन्यहानिः, असच्छा-
स्त्रासद्वादाभ्यासनिषेधः ... ११९
स्वमार्गरीतिषु प्रश्नोक्तयोर्नवीनत्वाशास्त्रीयत्वयोः खण्डनम् ... १२०
वेदाद्यर्थानुयादकत्वेऽपि स्मृतिपुराणबह्वोद्यार्थत्वादाचार्यग्रन्थसार्थक्यम् ... १२१

द्वादशः प्रश्नः (द्वितीयस्य चतुर्थः प्रश्नः) १२२

परम्परया वैष्णवमन्त्रोपदेशकत्यादिरूपमाचार्यलक्षणम् ... १२२
स्वमार्गीयप्राचीनाचार्यपरम्परा तद्बोधकानि शाण्डिल्यसंहितायाफ्यानि ... १२२
पुष्टिमार्गे पुरुषोत्तमस्य ग्रथमाचार्यत्वं महादेवस्य द्वितीयाचार्यत्वं भक्तत्वं च ... १२४
ब्रह्मादयः स्वमार्गगाः परगुरौ शिवैक्यभावनादि ... १२६
नारदस्याचार्यत्वं शुद्धप्रश्नरत्नकर्तृत्वं शिवशिष्यत्वं पत्यादिभ्यो मन्त्रग्रहणनिषेधश्च १२६
व्यासादीनां धीमदाचार्यवंशपर्यन्तानामाचार्यत्वम् ... १२७

त्रयोदशः प्रश्नः (द्वितीयस्य पञ्चमः प्रश्नः) १२८

ब्राह्मणस्यैव धर्मशासनाधिकारो वेदान्तविद् उत्कर्षश्च ... १२८
ब्रह्मावर्तार्थावर्तादिस्वरूपं, तत्रैव त्रैयर्णिकवासस्तत्रोत्पन्नो विप्रो धर्मोपदेष्टा निषिद्ध-
देशश्च ... १२९
विगुणोऽप्याचार्यवन्द्यो गुरुः स्यात्, अश्रोत्रियोऽपि श्रोत्रियपुत्र उत्तमः, प्राचीना-
चार्याणां वर्णोद्देशश्च ... १३०
द्विविधादिदेशप्रशंसा, प्रयागमध्यदेशादिषु श्रुतयः ... १३१
पुण्यनद्यादिभगवदर्चातत्कीर्तनोत्साहवैष्णवसम्मर्दादियुक्ता देशा अतिपाचनाः
वासाहोस्तीर्थत्रिशोपाश्च ... १३२
परशिवस्यादिसर्गे ब्रह्मबालोद्भवत्ववैष्णवत्वं भक्तानामविनाशित्यादिरूपं माहात्म्यम् १३३
व्यासस्य पूर्वेपुरुषाः सर्वे वैष्णवाः, विष्णुसाम्यादिपरम्परालेशः प्रश्नागुद्धिश्च ... १३५

चतुर्दश-पञ्चदश-षोडशप्रश्नाः १३६

स्वमार्गे तदप्रसक्तिः ... १३६

तृतीयः प्रधान प्रश्नः १३७

उत्तरकारिकाः सम्प्रदायस्य पुनरुपनिषत्ता ... १३७

विषयः

पृष्ठे

सप्तदशाष्टादशौ प्रश्नौ (तृतीयस्य प्रथमद्वितीयौ प्रश्नौ) १३७

प्रथमप्रश्ने दोषस्तदुत्तरञ्च ...	१३७
द्वितीयप्रश्नाभिप्राय उत्तरकारिकाश्च ...	१३८
शरणागतौ श्रुतिस्मृतिपुराणानि ...	१३८
वैष्णवान्मन्त्रग्रहणं, अवैष्णवास्तन्निषेधः, वैष्णवास्तद्ग्रहणे वैष्णवत्वं मोक्षश्च ...	१३९
वैष्णवत्वाभावेऽतः सत्कर्मानुपयोगित्वादिकं, तत्स्थापितप्रतिमानामवन्धत्वादिभ- गवद्वाक्यप्रशंसा च ...	१४०
वैष्णवमन्त्रग्रहणे फलं तत् एव भक्तिज्ञानादि ...	१४१
वैष्णवमन्त्रग्रहणादेव भगवन्सेवादायधिकारः सहस्रलक्षणं, कण्ठरवेण सम्प्रदाय- प्रशंसा च ...	१४२
भक्त्या हरितोपो निर्गुणपरमुक्तिश्च मुक्तैर्ज्ञानैकसाध्यतानिरासः ...	१४४
परो भक्त्येकलभ्यः, ज्ञानं भक्तिशेषः, भक्त्याभिज्ञानं, परमकौ मुक्त्यादि ...	१४५
होमादौ मन्त्रस्यार्थज्ञानमावश्यकं, विशेषतो गायत्र्याः, गायत्र्यर्थो भगवान्, स एव परमब्रह्म, सप्रणया ब्रह्मज्ञापिका सायुज्यादिमुक्तिफलिका च ...	१४६
भक्तितत्त्वाधनादिषु वैष्णवमन्त्रः फलमुपाधिकारजनकः, धर्मपरत्वविज्ञानाध्यात्म- विर्यादिब्राह्मणलक्षणम् ...	१४८
भक्त्या क्रोधादिनाशः वैष्णवानुष्ठितकर्मभिर्निरतिशयभगवत्प्रसादः इतरानुष्ठित- भगवद्वर्षितकर्मणां जन्मान्तरे वा भक्तिप्राप्तिः फलम् ...	१४९
उक्तविधकर्मफलव्यवस्थादौ शास्त्रसम्मतिविद्वत्सम्मतिविचारः ...	१५१
अज्ञाधानसोमपानाद्यभ्रायै ब्राह्मणत्वादि ...	१५१
राज्ञः प्रतिग्रहाद्यभोजनयोर्निषेधः वैष्णवस्य भक्त्यादिमतौ राज्ञः प्रतिग्रहादौ न दोषः ...	१५१
याथार्थ्यबुद्धिरूपसम्मतिविचारः वैष्णवविप्राय दानप्रशंसा, अवैष्णवदेशनिन्दा- वैष्णवराजस्तुतिश्च ...	१५२
वैष्णवानां, यमदण्डाभावस्तेषामेव भागवतादेः कथनध्वन्यादायधिकारस्ततो मोक्षश्च ...	१५४

एकोनविंशः प्रश्नः (तृतीयस्य तृतीयः) १५५

मनुस्मृतौ स्पष्टसम्प्रदायवर्णनं विरक्तस्य निःसङ्गतया गृहे स्थितिरूपो वेदसंन्या- सश्च ...	१५५
याज्ञवल्क्यस्मृतौ सम्प्रदायः सर्वसाधारणधर्माः भगवद्दर्शनं परो धर्मः ...	१५६
स्मृतिषु सम्प्रदायशब्दोक्तिपूर्वकं वर्णनं, दक्षोक्ता भक्तिज्ञानप्रकाराः शुद्धाद्वैतद्वैता- दयः सिद्धान्तभेदाश्च ...	१५७
धर्मशास्त्रनिबन्धेषु वैष्णवादिसम्प्रदायभेदः, एकादश्यष्टमहाद्वादश्यां ब्रतानि नित्यानि, वेधविचारः, अष्टाक्षराद्यन्यतममन्त्रग्राहित्यपञ्चरात्रादिदीक्षावत्वादीनि वैष्णवलक्षणाणि ...	१५९
द्वादश्यमावास्यायोस्तुलसीच्छेदस्य निषेधप्रतिप्रसन्नौ, वैष्णववद्वत्तादि कुर्वतां गौणं वैष्णवत्वम् ...	१६१

विषयः

पृष्ठे

शैववैष्णवसम्प्रदायायनादिसिद्धौ, मन्त्रलेखनद्रव्याणि, द्विविधा वैष्णवाः	...	१६२
वैष्णवान्तःपातिनः स्वसम्प्रदायस्य वर्णनं प्रमाणेषु	...	१६३
तत्र द्रव्यमयं यजामह इति श्रुतेरर्थः, शिवस्य पुष्ट्याचार्यत्वे श्रुत्यन्तराणि च	...	१६३
माधवादिग्रन्थेषु स्फुटं विष्णुस्वामिममतस्य वर्णनं, शङ्कराचार्यैरप्यनुदितत्वम्	...	१६४

विंशः प्रश्नः (तृतीयस्य चतुर्थः प्रश्नः) १६५

स्वाचार्याणां व्यासादितो न्यूनता	...	१६५
एषां व्यासादितौल्यं तत आधिक्यं च	...	१६५

एकविंशः प्रश्नः (तृतीयस्य पञ्चमः प्रश्नः) १६६

आध्यात्मिकज्ञानद्वयस्य प्रथमाभिवाद्यता, ब्रह्मद्वयस्य सर्वेभ्योऽधिकता, मन्त्रदोषालोऽपि पिता स्यात्	...	१६६
विद्यागुरुहितोपदेशगुरुग्रन्थपुत्रादिषु गुरुवद्वृत्तिः, अध्यापकादाचार्यमेदः, विविधा गुरवस्तत्राचार्यस्योत्कर्षश्च	...	१६७
सर्वा भूमिरपि गुरोः प्रत्युपकारो न, गुरवेनादरे शास्त्रानुपस्थितिश्चेत्यत्र श्रुतयः	...	१६८
गुरुतोपरोपादिकलानि	...	१६८
यावज्जीवं गुरवेधीनवृत्तिः गुरवेनिष्ठाचरणनिन्दाश्रयणादिना ज्ञानानुत्पत्तिः	...	१६९
प्रश्नस्य द्वितीयकोटेरर्थस्तत्र दोषाश्च	...	१६९
ग्रन्थप्रचाराभावेऽपि नातौल्यं प्रचारस्वरूपविचारश्च	...	१७०

द्वाविंशः प्रश्नः (तृतीयस्य षष्ठः प्रश्नः) १७१

युगमेवेन धर्ममेदः, तत्तद्धर्मशास्त्राणां निन्दानिषेधः	...	१७१
---	-----	-----

त्रयोविंशः प्रश्नः (तृतीयस्य सप्तमः प्रश्नः) १७२

हरिसेवादौ स्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः	...	१७२
तस्मै धर्मोपदेशनिषेधवाक्यविचारस्तेषां श्राद्धदानादयो धर्माः मन्त्रवर्जं सर्वधर्मेषु तदधिकारश्च	...	१७२
पुराणादौ तदुक्तमन्त्रजपे च शूद्रस्याधिकारः	...	१७३
तस्याप्यात्मनिवेदनं मुख्यं निवेदनस्वरूपं, कथाश्रवणसेवादि च	...	१७४
चाण्डालादयोऽनुपदेक्ष्यास्तैः सद्यः भाषणविषये	...	१७५
जपादिषु तद्दर्शनाधोवातगमनादौ तथा स्पर्शसम्भाषणादिषु च	...	१७६
तेभ्यो दूरतोऽन्नदानं तैर्मरय उपास्यः भगवद्भक्ताश्रयात्तद्वचनेभ्यश्च तेषां भक्त्यादि	...	१७७
वैष्णवत्वादत्युत्कर्षेऽपि जातिभेदो न गच्छति	...	१७८
शूद्रपाचिताश्वस्य कलौ तद्वृतपकाश्वस्य दध्यादेश्च निषेधः, आमाश्वप्रद्वेणेऽदोषस्तत्र विशेषश्च	...	१७९
पृच्छककृते उपहासे शास्त्रग्रामदण्डादिकम्	...	१८१

चतुर्विंशः प्रश्नः (तृतीयस्याष्टमः प्रश्नः) १८२

उत्तरे सच्छूद्रलक्षणं, वैष्णवदीक्षायुतशूद्रस्यापि सच्छूद्रत्वं च	...	१८२
--	-----	-----

चतुर्थः प्रधानप्रश्नः १८४

भगवन्मन्त्राणां परस्परं न्यूनत्वसाम्याधिक्यानि	...	१८४
--	-----	-----

विषयः

पृष्ठे

पञ्चविंशः प्रश्नः (चतुर्थस्य प्रथमः प्रश्नः) १८५

षड्विंशः प्रश्नः (चतुर्थस्य द्वितीयः प्रश्नः) १८६

गौतमतन्त्रे कृष्णमन्त्रोत्कर्षः ... १८६
 नारदपञ्चरात्रे तदुत्कर्षः, वैष्णवमुत्पातद्वाहिणो वैष्णवत्वं, वैष्णवस्यात्युत्कर्षश्च ... १८७
 निर्धोजमन्त्राणामपि जपेन सिद्धिः ... १८८
 कृष्णनाम्न एव सर्वेषामपनियतकप्रायश्चित्तरूपत्वं महामन्त्रत्वं च ... १८८
 स्वमन्त्रा प्राह्याः, गुरुणां, निषिद्धस्य, स्वमन्त्राणां चाप्राकाश्यता ... १९०

सप्तविंशः प्रश्नः (चतुर्थस्य तृतीयः प्रश्नः) १९०

अष्टाविंशः प्रश्नः (चतुर्थस्य चतुर्थः प्रश्नः) १९१

एकोनविंशत्तमः प्रश्नः (चतुर्थस्य पञ्चमः प्रश्नः) १९१

हरिरेव मोक्षदः शिवादिदेवान्तराणि कामविशेषदान्येव, भगवदंशभूतानि च ... १९२
 अतः शैवशाक्तमन्त्रा न मोक्षदाः, देवी मायारूपा बहुदेवांशजा समुद्रशायिकार्यं
 च, पुनर्हरिमन्त्रा मोक्षदाः ... १९४

त्रिंशत्तमः प्रश्नः (चतुर्थस्य षष्ठः प्रश्नः) १९६

पट्चर्माध्यान्यमन्त्रोपासनयोर्निषेधः ... १९६
 शैवशाक्तकापालिकादीनामस्पृश्यत्वानभिघातत्वादिकं, शैवमतनिषेधः, यथार्थ-
 कथनम् अनिन्दा, स्मार्तानां स्पृश्यत्वादि ... १९७

एकत्रिंशः प्रश्नः (चतुर्थस्य सप्तमः प्रश्नः) १९९

द्वात्रिंशः प्रश्नः (चतुर्थस्याष्टमः प्रश्नः) २०१

विष्णुरस्यापि वैदिकक्रियापरव्यविद्वत्पुत्रीनत्वपुत्रवत्त्वजितकामत्वाद्यन्यतमघतः
 धातुभोजनादिषु दीक्षादाने चाधिकारः अग्निहोत्रादिष्वनधिकारः ... २०१
 विष्णुरकुमारप्रह्वारिणोरपि वैष्णवदीक्षाग्रहणेऽधिकारः ... २०३

पञ्चमः प्रधानप्रश्नः २०५

त्रयस्त्रिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्याद्यः प्रश्नः) २०६

सन्ध्यास्नानादेरध्यात्मज्ञानहरिध्यानाभ्यां साफल्यं, स्मृतिषु ध्यानविधिः ... २०७
 प्रणवो विष्णुस्तस्यैव ध्यानपूजावरणादि कार्यं, गायत्री ब्रह्माभिधा, सूर्ये भगवद्भेद-
 युद्धिकृतकमतौ मोक्षः, हरिविमुखस्य सन्ध्याऽफला ... २०८
 सन्ध्यातो दिवारान्विकृताश्चातायक्षयः, वह्निः सन्ध्यायां फलम्, अतिथिपूजायश्चा-
 दिकं हरिप्रसादज्ञानतल्लोकासिमुक्तिशेषम्, आधानयज्ञाद्यवश्यकता, आत्मयागः २१०
 सन्ध्यासिनोऽपि ध्यानावश्यकता, हरिस्मरणेनैव सर्वकर्मपरिपूर्तिः, जपादिषु विशेषः,
 हरिप्रवणस्य कर्मलोपेऽप्यदोषः ... २११
 पुनर्ध्यानस्यात्युत्कर्षः, ध्यातृध्वेयाद्यभेदः, ध्येयस्वरूपम्, षडङ्गादिवर्णाश्रमधर्मा-
 त्यागोऽपि वैष्णवचिह्नम् ... २१२

चतुस्त्रिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्य द्वितीयः प्रश्नः) २१४

सन्ध्यालक्षणं, सा सूर्योऽनुदित एव कार्या, तद्दीनस्य शुद्धत्वम्, नरकादि च, तां
 विना सर्वकर्मवैयर्थ्यं, करणेऽहोरात्रपापनाशो ब्रह्मलोकश्च ... २१४
 आतुरस्य तस्यागोऽदोषः, सूतकादौ तद्विषेधस्तत्र मानसिकसन्ध्या सन्ध्यानि-
 त्यत्वं च ... २१५

- पुनस्तद्रहितस्याब्राह्मण्याशुचित्वकर्मानधिकारादि तत्करणे पांपनाशादि देवाग्निविद्या-
दिकार्यैर्हरिसेवया चोपरुद्धस्य तस्यागोऽदोषः, हरिविमुखस्य सन्ध्यादिवैफल्यं च २१६
- इदानीं बहूनां सन्ध्यादिरहित्येऽपि तैः सह व्यवहारः सर्वेषां कालानुरूपता गाय-
त्रीमात्रादपि ब्राह्मणता, अविद्वानपि विप्रो मान्यः ... २१८
- पञ्चत्रिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्य तृतीयः प्रश्नः) २१९
- पदत्रिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्य चतुर्थः प्रश्नः) २२१
- स्येष्टदेवताया एव पूजा नित्या अन्यतमपूजाविधिवचनानि, प्रसङ्गात्स्वापोत्थानयोः
कृत्यसङ्क्षेपश्च ... २२२
- स्वसम्प्रदायदीक्षानुसारादेकैका देवता पूज्या, शेषवैष्णवगणेशादिपद्मदर्शनमेव २२४
- तादृग्दीक्षावतामेव पञ्चदेवार्चा एकार्चकसम्प्रदायमेवाङ्गतादिव्यवस्था, देवपूजाया
नित्यता कालादिवहुभक्तनिन्दा च ... २२५
- गृहदारण्यके देवतामेव, तत्रैकस्य परमात्मदेवस्यैवार्चनं नित्यम्, अत्र श्रुत्यन्त-
राणि, मध्ये विलक्षणं, घसुरुद्धादित्यादि च ... २२७
- स्वाचारोऽत्याज्यः, पट्टकर्माणि, यथासम्प्रदायमेको बहवो वाऽर्च्यः ... २२९
- कलौ हरिहरान्यतरार्चैव मुख्य्या, वैष्णवादीनां कलिदोषाभावः ... २२९
- कलौ भगवदर्चनमेव मुख्यं, हेमाद्र्यादिषु कर्तनस्य ज्ञानाद्यनपेक्षभगवद्भक्तियोगस्य
तदर्चनादेव महिमा, तेनैव सर्वार्थानां सर्वदेवार्चादिवैदिककर्मणां च सिद्धिः,
प्रतिमादीन्यधिष्ठानानि च ... २३०
- शालिग्रामचक्राङ्गयन्त्रादीनि, भूतले पूजानिषेधः, शालिग्रामोत्पत्तिस्तेन सह चक्रा-
ङ्गपूजावश्यकता तयोस्तोषणं, पूजादिकृतवर्णाः, स्त्रीशूद्रयोस्तत्र घाणलिङ्गे च
स्पर्शरहितपूजा, मूर्तिषु लिङ्गान्तरेषु च, साक्षात् सूक्ष्मशिलोत्कृष्टा, परम्पराज्ञा,
गुरुदत्ता च ... २३५
- विष्णुपूजा सन्ध्याव्रित्या, तद्रहितस्याभोज्यता, नरकात्यादि, अन्त्यजस्य मान-
सार्चा, शालिग्रामस्यात्यन्तं महिमा आवश्यकता च, शूद्राणां शिलाविशेषेऽधि-
कारः, सूतकादौ पूजाया अत्यागविचारः ... २३७
- लङ्क्यादिसहिता गुरुदत्ता प्रतिमा मुख्या, ब्रह्मरुद्धादीनां जनकः स्वामी च हरिः,
देवान्तरेण तस्य साम्यबुद्धौ दोषः ... २४०
- भारते येषं प्रतिमैव मुख्या, स्वयं च्यक्तमूर्तयः, सगृहे वा तत्स्थापनम् ... २४१
- दुर्गादय उग्रामुमुक्षुभिर्नोपास्याः, देवालकादयोऽस्पृश्यः, दुर्गाधर्चको देवालको
न तु विष्ण्वर्चकः, देवान्तरैर्भगवदंशैः कामप्राप्तिरेव तत्तत्सायुज्यं वा, यज्ञैः पूजा-
र्थत्वे स्वयं, स्मृतिसिद्धादिषु मोक्षस्तु हरेः सकाशादेव, अन्याथयरहितमकस्यैव
मुख्यादि ... २४२
- सर्वे देवा भगवदंशास्तदर्चनेनैव गतार्यं पञ्चदेवाधर्चनं भगवदर्थकस्येतरनै-
पेक्ष्यादि ... २४५
- वैष्णवस्य देवान्तरार्चननिषेधः, हर्षचनोत्तरमपि तदकरणं, अवैष्णवाव्यवहार्यता २४७
- अन्यदेवार्चनमवैधयागः, अवैधधन्वादीनादिकर्मनिषेधः विभूत्युपात्तेरभक्तित्वं,
उत्तमानां तदभावः, राजसतामसदेवताः, तदधिकारिविचारः ... २४८
- सूर्यरुद्रादितत्तदेवार्चने तत्तद्भौकप्राप्तिवचनानि ... २५०
- हर्षचर्नात्कामप्राप्तिवचनेऽपि तस्य नित्यत्वादनपायः, नित्यत्वापादकानि सङ्गृहे,
खादिरादिव्रित्यकाम्यसंयोगस्य क्रत्वर्थत्वरूपकार्यत्वादेव विचारः ... २५२

विषयः

ष्टे

महात्मनां भक्तिप्रार्थना, तत्संरणादेरेव तीर्थयज्ञादितोऽधिकं पापशोधकत्वं यात-
नाहरत्वं च प्रायश्चित्तत्वे सूत्राणि ... २५३
पादोदकस्य गृहादौ हरिसेवायाश्चातिमहिमा, देवपूजा स्वगुरुकप्रकारेण कार्या,
कायिकसेवाया अपि भक्तित्वं मोक्षाधिकत्वं च ... २५५
शिवादयोऽत्यन्तवैष्णवाः, विष्णोः सर्वयोत्कर्षः, पञ्चरात्रे भावितया स्वसम्प्रदायोक्तिः २५६

सप्तत्रिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्य पञ्चमः प्रश्नः) २५८

तत्पूजायास्त्रिपुण्ड्रद्राक्षधृतिशैवमन्त्रैकसाध्यत्वं, निष्कामस्यापि रुद्रलोकः, कुला-
चारस्य मान्यता, राशोऽपि तदुच्छेदनिषेधः, वैष्णवानां मनन्यत्वम् ... २६१
स्वधर्मस्याग्रे प्रतिवर्णं विचित्रमेतन्भावादि पृथक् पृथक् फलम्, स्वीयनित्यकर्मभ्यो
मुक्तिः, न तु काम्येभ्यः ... २६२

अष्टत्रिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्य षष्ठः प्रश्नः) २६३

वैश्वदेवादिकं मात्रसंस्कारः, अविभक्तप्रातृमिथ्य न पृथक् कार्यम्, अर्थवादस्य स्वार्थे
प्रामाण्यम्, कृत्यातुरास्त्रविद्यादीनां होतृत्वनिषेधः ... २६५
पञ्चमहायज्ञानामावश्यकत्वं, त्यागे प्रायश्चित्तं च ... २६६
सूतकमृतकयोस्तन्निषेधः, अग्निहोत्रे तात्कालिकशुद्धिः, शुष्कान्नफलादिना होमः,
आज्यं मोक्षार्थं निषेधः, वैश्वदेवत्यागिनोऽन्नभोजने प्रायश्चित्तम्, वैश्वदेवस्या-
नानि, कर्तुर्मोक्षः, त्यागे प्रायश्चित्तं च ... २६८
वैश्वदेवादिकं वैष्णववैष्णवर्षितात्रेण कर्तव्यं आज्यदिने च आज्योत्तरम् ... २६९

एकोनचत्वारिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्य सप्तमः प्रश्नः) २७०

श्रुत्यादिषु विष्णुभक्तनिर्मात्ययोर्भक्षणदिविधिः, पापनाशकत्वम्, मुक्तिदत्वम्,
पादजलतुलसीमिथस्योत्कर्षः, तेनैव आज्यवैश्वदेवादिकरणविधिः, प्रतिमादौ
निवेदितपूर्वं न निवेदनीयम्, भूमौ कणपाते दोषः, निर्णयसिन्धूक्तनिर्मूलत्वप-
रिभाषाविचारः ... २७१
हरिभुक्तान्तुलसीपुष्पधूपशेषादेः शङ्कोदकस्य पादोदकस्य च महिमा, आरार्तिक-
काले घन्दनम्, वैष्णवानां द्वादशधा शुद्धिः, भुवि पादोदकविन्दुपातेऽपि
दोषः, अभ्यङ्गपादोदकं यावत्पुंसो भक्ष्यं स्यात्तावत्सर्वैर्मर्षणीयम्, पादाम्बुपीत्वा
शिरसि न क्षेपणीयम् ... २७५
ग्रह्यादयो हरिभुक्तमोक्षारः, निवेदनोत्तरं वैश्वदेवः, देवान्तरनैवेद्यान्ननिषेधः,
हरिभुक्तान्मोक्षादि, भगवद्भुक्तमालादीनां भगवद्दीयमानत्वबुद्ध्या ग्रहणम् ... २७९
नैवेद्यनिर्मात्यभोजननिषेधाः, तयोः पारिभाषिकता, सामान्यतो निषेधा देवान्तर-
निर्मात्यादिपराः, यचनविशेषस्य भक्ताभक्तमेदेन व्यवस्था ... २८०
अपि दीपावलोकं ॥ इत्यस्यानेकधा व्यवस्थाः, अन्त्यजाऽमकादिभ्यो नैवेद्यदाननि-
षेधः, अभक्तस्य भोजननिषेधः, रागतो भोजने विधिनिषेधविचारः, सामिभुक्त-
निषेधः, वैष्णवं सात्त्विकेभ्य इत्यादिप्रतिपत्तिविचारः, स्वयमर्पितपरार्पितयोर्विषये
विवेकः ... २८२
ग्रन्थाद्यादनादिपूर्वं नैवेद्यार्पणं, यथाहाराद्यर्थं कृतं तत्सर्वैर्मर्षणीयम्, अनिवेदितस्य
भक्षणे, निवेदितस्यानादरेऽपि च दोषः ... २८६
अनेकप्रन्येष्वनिवेदितभक्षणस्यापराधत्वम्, एतन्निषेधिका श्रुतिश्च ... २८८
आत्मार्थपाके दोषः ... २८९

वृथा कुरसंयावादेरभक्ष्यता, तत्स्वरूपं भक्षणे प्रायश्चित्तम् ... २९०
सङ्गहकारोक्तानां सहशब्दप्रयोगादीनां नित्यत्वज्ञापकानां प्रकृते सङ्गमनं, साय-
म्प्रातर्नैवेद्यमेवाश्रयकम् ... २९१

चत्वारिंशः प्रश्नः (पञ्चमस्य अष्टमः प्रश्नः) २९४

पद्धिनिर्माल्यानि, पराभिमतव्यवस्थाखण्डनपूर्वकं विधिनिषेधयोरनेकधाव्यवस्था
श्रुतेश्च ... २९५

पञ्चायतनादौ शालिग्रामसाहित्याद्व्याघातपत्रादेः पावित्र्यम्, परोक्तं शिवनाभि-
विषयकत्वादेः खण्डनम्, शिवादिनिर्माल्याशनस्पर्शदिर्निषेधः ... ३०१

वैष्णवानामितरनैवेद्यभोजनेऽनन्यत्वभङ्गस्वव्रतलोपस्थाचारविरोधप्रनोदोपादयः,
कुलाचारावश्यकता, अनर्चकस्य तद्भोजननिषेधः, हरिभुक्तमात्रभोजित्वं वैष्ण-
यलक्षणम्, तेषामितरभोजननिषेधः, प्रायश्चित्तञ्च ... ३०५
नानाविधा गौणभक्तयः, तत्र नैवेद्यभक्षणमपि, शिवार्पितस्य प्रतिपत्तिविचारः,
पञ्चदेवभुक्तानां पृथक् पृथक् प्रतिपत्तिः ... ३०८

पष्ठः प्रधानः प्रश्नः ३१२

एकचत्वारिंशः प्रश्नः (पष्ठस्य प्रथमः प्रश्नः) ३१३

भगवत्पत्न्याः सुवासिनीवत्कस्तूर्यादिना तिलकम्, पूजायां तिलकमावश्यकम्,
तद्योर्ध्वपुण्ड्रमेव ... ३१५

द्विचत्वारिंशः प्रश्नः (पष्ठस्य द्वितीयः प्रश्नः) ३१७

तासां गोपीचन्दनादिनिषेधः उपधासेऽपि सुवासिनीनां गन्धताम्बूलदन्तधावन-
पुष्पाञ्जनादेरत्यागः, भाले शङ्खचतुर्लं धाद्वे चतुर्लस्यैव निषेधः ... ३१९

त्रिचत्वारिंशः प्रश्नः (पष्ठस्य तृतीयः प्रश्नः) ३२०

गोपीचन्दनस्य महिमा ... ३२१
भगवद्वर्णितचन्दनादिना तिलकम्, जले कर्मसु जलतिलकं च, गोपीचन्दनस्यापि

गोपीकृष्णाङ्गरागसम्भवत्वम् ... ३२२
विवाहादौ गोपीचन्दननिषेधः, नित्यं गोरोचनादिमङ्गलाचारः ... ३२४

भस्मोर्ध्वपुण्ड्रमृत्त्रिपुण्ड्रयोर्निषेधः, काचित्कतद्विधेरचाराद्यवस्था ... ३२४
भस्मोत्पत्तिविधिलेशः, तत्र चन्दनकुङ्कुमकाश्मीरादिमेलनाग्रहः, जलयोगविचारः,

चन्दनादिर्द्वैष्टमाप्रार्थकताखण्डनम्, गोपीचन्दनमिधकुङ्कुमादितिलकम् ... ३२६

चतुश्चत्वारिंशः प्रश्नः (पष्ठस्य चतुर्थः प्रश्नः) ३२७

तिलकस्यान्तः गोपीचन्दनमुद्रा अवश्यं कार्याः ... ३३०

पञ्चचत्वारिंशः प्रश्नः (पष्ठस्य पञ्चमः प्रश्नः) ३३१

शृङ्गारदीयब्रह्माण्डगण्डादिपूर्वपुण्ड्रविधिः, सूतस्योर्ध्वपुण्ड्रमुद्रातुलसीकाष्ठमा-
लादिष्वेतिष्ठ्यं तादृशस्यैव धेष्णवत्वम्, ब्राह्मणा स्वतो धेष्णयाः, तिलकेऽङ्गुलि-
मेदेन फलमेदः, आदर्शे जले वा हृद्भा कार्यम्, सदर्महस्तेन न कार्यम् ... ३३३

शृङ्गारशरादिस्मृतिकारैरुर्ध्वपुण्ड्रमतीव स्तुतम्, तत्र मनुसम्मतिः, स्मृतिपु-
तस्येतिर्कर्तव्यता च ... ३३६

आचारमाधयादिषु बहुतरेष्वेयातिप्रामाणिकसर्गसाधारणग्रन्थेष्वुर्ध्वपुण्ड्रविधिः,
प्रातर्मुरादिकालनं, हरिसरणं च ... ३३७

गङ्गालहयादी तद्वर्णनम्, आचारादौ तद्विधाने हेतुः, आचारमाधयादावूर्ध्व-
पुण्ड्रमात्रविधिः ... ३४०

पट्टचचारिंशः प्रश्नः (पट्टस्य पट्टः प्रश्नः) ३४१

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्याग्निहोत्रादितौल्यं आदे कर्तुर्भोक्तृध्वेषपुण्ड्रमापदयकं कश्चित्तत्र यत्तु-
लत्रिपुण्ड्रयोर्निषेधः, अथैष्णवानां काम्यआदे ऊर्ध्वपुण्ड्रस्यापि पिण्डदानात्पूर्वो-
त्तरकालयोः पुण्ड्रे विशेषः, अलङ्करणे गन्धचन्दनादिनापि यत्तुलत्रिपुण्ड्रयो-
र्निषेधः ... ३४३

सप्तचत्वारिंशः प्रश्नः (पट्टस्य सप्तमः प्रश्नः) ३४६

पूर्वपक्षे व्यवस्था, भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रप्रशंसा च तयोः क्षत्रियपरत्वम्, यस्तुतः शैव-
परत्वम्, षोडशस्यानानि, तदेवताः, धारणमन्त्राः, ध्यानम्, काम्यत्वम्, जाया-
लोकक्रियाकर्तुरन्ते शिवाग्निः तत्रैव शिवस्याक्षररूपता च ... ३५२
वैष्णवानां तदधारणम्, मन्त्रेणैव त्रिपुण्ड्रादिकार्यम्, पुनस्तस्य शैवमतत्वम् ... ३५५
सर्वेषां त्रिपुण्ड्राधारणम्, त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रयोर्युगपदधारणनिषेधः, शिवविष्णु-
ब्रह्मभक्तानां पृथक् पुण्ड्राणि ... ३५८
तैत्तिरीयशिक्षाश्रुतेरर्थः, तत्र स्नातकविषयाः, विवाहपुत्रपोत्रोत्पादनमनुष्यव्यवहार-
धनोपार्जनावश्यकत्वादयः, गार्हस्थ्यस्याश्रमनयोपजीव्यता, श्रुतेर्मसार्थकता-
खण्डनम् ... ३५९
शुद्धचित्तानामेव भस्मतः पावित्र्यम्, सर्वेषां पुण्ड्रव्यवस्था, शुद्धरूपपक्षयोस्तिल-
केषु नाममेदः, हरिपूजने त्रिपुण्ड्रघृतिरपराधः, तिलकेऽपि सम्प्रदायकुला-
चारयोर्नियामकता, आत्मतुष्टेश्च ... ३६३

अष्टाचत्वारिंशः प्रश्नः (पट्टस्य अष्टमः प्रश्नः) ३६४

तद्रहितस्य मुखदर्शने दोषः, तद्रहितस्य भगवदनवाप्तिः, सहितस्य तद्दोकास्या-
दीनि, ऊर्ध्वपुण्ड्रमात्रेण सिद्धिः, तत्रोपवीतातिदेशः, मालाग्रहः ... ३६६
वैष्णवैस्तदेव धार्यम् अमघ्नकमपि, सर्वकर्मसाफल्यमोक्षात्यादय उत्कर्षाः ... ३६७

सप्तमः प्रधानः प्रश्नः ३६९

तेषां तादात्म्यरूपोऽन्योन्यममेदः, मेददर्शने दोषः ... ३७२
पुरुषोत्तमस्य महोत्कर्षः, तत्समाधिकयोरभावः, ब्रह्मशिवादीनां तत्कलात्वं च ... ३७२

एकोनपञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य प्रथमः प्रश्नः) ३७५

साद्विकानां शिवादिपूजानिषेधः ... ३७६
भस्मरद्राक्षघृतिं विना शिवार्चनं व्यर्थं, वैष्णवानां तद्धारणनिषेधः ... ३७८
रुद्रार्चनाद भस्मरद्राक्षधारणदानादिभ्यश्च रुद्रलोकाग्निः, तयोः शैवमन्त्रैकसा-
ध्यता च ... ३७९
शिवरूपेण पञ्चदेवरूपेण च भगवानेवाचर्यते, शैववैष्णवयोर्भेदनिर्देशः ... ३८१
परधर्माश्रयनिन्दा अधर्मस्य पञ्चशाखाश्च कुलाचारात्मसन्तोषाभ्यां व्यवस्था च ३८२

पञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य द्वितीयः प्रश्नः) ३८४

एकपञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य तृतीयः प्रश्नः) ३८६

द्विपञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य चतुर्थः प्रश्नः) ३८७

त्रिपञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य पञ्चमः प्रश्नः) ३८९

चतुःपञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य षष्ठः प्रश्नः) ३८९

विषयः

पृष्ठे

पञ्चपञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य सप्तमः प्रश्नः) ३९१

षट्पञ्चाशत्तमः प्रश्नः (सप्तमस्य अष्टमः प्रश्नः) ३९२

भगवतः स्वार्चनापेक्षया स्वभक्तार्चनेऽतिप्रीतिः, तेषां भोजनादेर्महाफलानि, वैष्ण-
वार्चनस्य नित्यता च ... ३९३

शिवस्य भगवद्भक्ता एव प्रियाः, तत्सङ्गाभिलाषश्च, तस्मै भगवत्कृतवरदानादिकञ्च ३९६
अष्टमः प्रधानप्रश्नः,

अष्टमस्य प्रधानः प्रश्नः ३९८

उत्तरकारिकाः, स्वाह्निकस्वरूपम्, सर्वाङ्गोपसंहाराशक्तावपि यथाशक्ति नित्यान्य-
वश्यमनुष्ठेयानि, काम्यानि तु सर्वाङ्गोपसंहारेणैव ... ३९८

सप्तपञ्चाशत्तमः प्रश्नः (अष्टमस्य प्रथमः प्रश्नः ४००)

उत्तरे स्वशास्त्रीयमेव कर्म कार्यम्, ताद्यनैव परिपूर्तिः, अन्यशास्त्रीयस्य निषेधः,
अभ्ययनेऽपि पूर्वं स्वशास्त्रा ततोऽन्येषाम् ... ४००

यह्नुचस्यान्यशास्त्रया कर्म निषिद्धम्, अन्यशास्त्रीयैस्तु स्वशास्त्राभावे नक्षशास्त्र-
याऽस्मिहोत्रादि प्राप्यम् ... ४०१

जपोपस्थानहोमश्राद्धादिनित्यनैमित्तिकानि स्वशास्त्रयैव, स्वशास्त्राभ्ययनमेव ब्रह्मयज्ञः ४०२

अष्टपञ्चाशत्तमः प्रश्नः, (अष्टमस्य द्वितीयः प्रश्नः) ४०३

सामगानामस्मिहोत्रमिवावश्यकमविरोधि शापान्तरादपि ब्राह्मम् ... ४०३

कर्मविधानग्रन्थानिर्देशादि ... ४०३

एकोनपष्टितमः प्रश्नः, (अष्टमस्य तृतीयः प्रश्नः) ४०४

एकोनपष्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, उपपातकमहापातकादिनाशाय गायत्री जपे
नानासङ्ख्याविशेषाः, नियमविशेषाश्च, तस्या अतिपुण्यत्वम्, ततो मुक्तिः, सर्वा-
पत्तारणम्, व्याहृतिहोमादि ... ४०४

प्राणायामलक्षणम्, प्रायश्चित्तेषु जप्यानि, महापातकेषु रुद्रस्य प्रकाशमेवेन गायत्री-
जपे लक्षादिसङ्ख्याविशेषाः जप्यान्तराणि ... ४०६

गायत्रीं विना ब्राह्मण्याभावः, तस्याः पारलौकिकनिरूपकत्वम्, स्मृतिषु तदर्थः,
स्वाभेदधियोपासनादि ... ४०७

पष्टितमः प्रश्नः (अष्टमस्य चतुर्थः प्रश्नः) ४०९

उत्तरकारिका, त्रिपुण्ड्रनिषेधादि ... ४०९

भस्मरहितस्य सन्ध्यादिसर्वकर्मनधिकारः, गायत्रीजपे तदावश्यकता ... ४०९

तद्वचसां नैर्मूल्यम्, शैवपरत्वम्, रुद्रगायत्रीपरत्वं च ... ४१०

ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना सर्वकर्मवैयर्थ्यम् ... ४११

अन्योक्तमूर्ध्वपुण्ड्रस्याधौतत्यदाद्रपरत्वादिदूषणम्, धौतत्यसर्ववर्णावश्यकत्वस्थाप-
नेन तत्परिहारश्च, वैदिकावदिकशैवयोः पुण्ड्रमेदश्च ... ४१२

त्रिपुण्ड्रादिशैवस्यैव नित्यम्, नवन्येषां ब्रह्मशक्तिविष्णुशिवादिभक्तानाम्, चतुर्ल-
चतुरस्त्रादिपुण्ड्राणि, वैष्णवस्य भस्मोर्ध्वपुण्ड्रादिनिषेधः ... ४१४

साङ्ख्यारहितजपो निरर्थकः, जपेष्वावश्यकता नियमविशेषाः, अक्षमालावश्यकता,
विविधा पद्माक्षमालाः, उत्तरोत्तरोत्कृष्टाः, रुद्राक्षाधिकफलाश्च, अष्टोत्तरादि-
मणिसङ्ख्याश्च ... ४१६

विषयः

मन्त्रविशेषेषु मालाविशेषाः, रुद्राक्षमाला, कामदा, तुलसीमाला मोक्षदा, तस्या
अत्युत्कर्षोऽक्षय्यफलदत्तं च, रुद्राक्षधारणविचारश्च ... ४१८
अङ्गुलिपर्वभिरय गायत्रीजपो न मालाभिः गणनप्रकारः, आश्रमादिभेदेन सङ्ख्या-
भेदः, कचिन्मालानामभावे पाणिना जपः, वस्तुतो विकल्पः ... ४२१
वर्जावर्ज्या मालाः, जपार्थं गोमुखाकारवृत्तविधिः, पुनरङ्गुलिपर्वभिर्जपविधिस्त-
त्प्रकारश्च ... ४२२

एकपटितमः प्रश्नः (अष्टमस्य पञ्चमः प्रश्नः) ४२३

एकपटितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, सौवर्णराजतताम्रमृण्मयपालाशादिपात्राणि
पूर्वपूर्वोक्तघटानि, पित्तलादिपात्राणि, विभवाविभवविचारः, ताम्रपात्रोत्कर्षः,
हस्तस्य तदुदकतुल्यत्वादेष्वर्थावश्यकता, ज्ञानधूपदीपराजभोगशयनभोगा-
दिनिषेधदुग्धनिषेधनादिषु पात्राणां निषेधनीयद्रव्यादीनां च विचारः, ज्ञाने घण्टा-
दिपादनं धूपदीपयोश्च घामहस्तेन, रजतकांस्यमृण्मयादीनां विधिनिषेधयोर्व्यव-
स्थादि, आयसादिनिषेधः, प्रकीर्णकाः पात्रनिर्णयाश्च ... ४२३

द्विपटितमः प्रश्नः (अष्टमस्य षष्ठः प्रश्नः) ४२९

द्विपटितमः प्रश्नः, तदाशये गङ्गाया हरि परिपदांबुता शिवादिधार्यत्वं च ... ४२९
उत्तरे गङ्गाया हरिज्ञानाद्युपयोगित्वे युक्त्यः ... ४२९
पर्युपितजलपुष्पादेः पूजायां निषेधः, तुलस्यगस्त्यवित्स्वगङ्गोदकानां प्रतिप्रसवः,
तुलसीदलगङ्गाजलयोरतिमिश्रला, साधारणजलेऽपि गङ्गाद्याज्ञानात्पूजोपयोगिता,
स्पृष्टस्तत्त्वानादिविधिश्च ... ४३०
तस्या हरिज्ञानादिपूजोयोगे युक्त्यतरं स्वग्रन्थसम्मतित्वं ... ४३१

त्रिपटितमः प्रश्नः (अष्टमस्य सप्तमः प्रश्नः) ४३२

त्रिपटितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, आहारो रहसि छादित स्थल एव कार्यः ... ४३२
तथैव व्रतं कुलाचारश्च, आह्लादिप्याचाराद्वयस्था च ... ४३३
लोकसङ्गहोऽपि प्रमाणम् ... ४३४
लोकविद्विष्टोऽसुखोदकश्च धर्मोऽपि नातुष्टेयः हास्यतोऽपि बहुभिरुक्तो धर्मः सद्भि-
निन्दितो न स्यात्, काश्यपगर्हितं कार्यम् ... ४३५
पतितोदक्याकाकपाखण्ड्यवैष्णवादिदृष्टृष्टपादृष्टृष्टकालदुष्टभावदुष्टादेरभ्यस्य-
भोजननिषेधः ... ४३६

भक्तभक्तसङ्गाभ्यां भक्तेर्बुद्धिनाशौ आलापस्पर्शसहभोजनादितः परस्परपापसञ्चारः
अत एवैकपङ्क्तौ भुक्तिनिषेधः भस्माद्यन्तरायेण पङ्क्तिभेदः ... ४३७
आत्मतुष्टिः प्रमाणम् अनुष्टिर्करं नाऽऽशनीयम् अमोक्षय्यतया सङ्कल्पितमनाद्यम्,
तद्वक्षणे प्रापश्चित्तम् ... ४३९
सात्त्विकादिकर्मलक्षणम्, अनुष्टिर्लज्जा च तामसे, सन्तोषो लज्जानुदयश्च सार्विके ४४१

चतुःपटितमः प्रश्नः (अष्टमस्य अष्टमः प्रश्नः) ४४२

सदाचारस्य प्रमाण्ये श्रुतिस्मृतिपुराणानि पूर्वमीमांसा च ... ४४३
अन्ते प्रष्टुकृतप्रमाणपरिगणनलोकः, तदुत्तरल्लोके, ब्रह्ममीमांसादेरपरिगणनं दोषः,
चत्वारि वेदोपाङ्गानि ... ४४५
समाप्तिमङ्गलानि स्वप्रवर्तकस्य स्वपित्रादीनां स्वस्य च नामनिर्देशः अस्मत्कृतप-
रिभाषा च ... ४४६

શ્રેષ્ઠ નારાયણદાસ આચાર્યભલ.

જન્મ:-સંવત્ ૧૯૨૦ ધાવળ સુદી ૭.
અવસાન:-સંવત્ ૧૯૮૪ ધાવળ સુદી ૭,
૫. ૩. ૧૯૩૮ તા. ૬ ઠી માર્ગશીર.

શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનંદ આચાર્યભલ.

જન્મ:-સંવત્ ૧૯૨૮ ના કાઠ્યુન વદી ૧૧.
અવસાન:-સંવત્ ૧૯૮૫ પોષ વદી ૧૨,
૫. ૩. ૧૯૨૯ તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી.

सत्सिद्धान्तमार्तण्डे ग्रंथोत्तरसङ्क्षेपः ।

मङ्गलम्

श्रीमद्बालमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं
वन्दे सुन्दरमेकमेव न परान्निन्दामि वृन्दारकान् ।
वर्तन्तामचिरन्तनादिविपदोऽनन्ता अनन्तातले
मन्तुं ते गणयन्तु माऽप्यभितरान्मूर्धा न नन्तुं क्षमः ॥

उद्दामदानवमदाऽनवदानदुःख-

द्भुमारहारणविहारकृतावतारः ।

निष्पक्षभक्तपरिरक्षणदनदीक्ष-

चक्रायुधोऽवतु चिरान्मथुराधिपोऽस्मान् ॥

सर्वास्त्रायमयेन येन बहूतान्तःपुण्डरीकेक्षणं
हृत्पद्मानि विकासितानि सुपथा व्यक्तीकृता हर्षिताः ।
हंसालोचनरोधिनः प्रमथिता चादाः प्रमादावहा
गोभिः कर्म सतां प्रवर्तितमसौ श्रीवल्लभाऽर्कोऽव्यतात् ॥
सुरसार्थसेवनीयं श्रुत्युचितगुणं परप्रभावलयम् ।
सद्ब्रह्मसूत्रकलितं स्वाचार्याणां वपुर्वचश्च भजे ॥ ४ ॥
सद्बालिसेवितौ वन्दे परागमहितौ मृदू ।
अरविन्दरुचां चोरौ चरणौ विहलेशितुः ॥ ५ ॥

भूमिका

अथाऽस्ति भारतेऽस्मिन्वर्षे प्राच्योपान्तप्रान्तेषु
दुण्डारो नाम विषयविशेषः । तस्मिन्नाऽस्ति श्रीमद्राम-
चन्द्रकुलोद्भवतया पारम्परिकात्यन्तवैष्णवैरूपासनानि-
र्भरवशात् सर्वत्र सत्कार्येषु जानकीजानिं पुरस्कृतिः
सकलकलानिधितया सार्थकितराजभार्वर्तृपालः पाल्य-
मानं जयपुरं नाम नगरम् । तच्चेदानीं प्रशस्ति परम-
धर्मधुरीणो राजराजपदमाग्रामसिंहो नाम । तस्य च
निकटे अस्ति कथिलक्ष्मणगिरिर्नाम शैवलक्ष्मणाऽन्यतो
दण्डाति व्यपदिश्यमानः स्ववचसालं कलहंसतामुद्गाव्य
प्रजाः सकलकलाः कुर्वन् जनविशेषः । यो हि—

कालानुकूलं कलयन् किलाऽविल-
 म्बलाञ्छपालस्य मनोऽतिनिर्मलम् ।
 सदा नवश्रीसहितश्च शैशवा-
 द्रमेशमार्गेणधिकारितां गतः ॥ ६ ॥

तेनाऽधुनाऽमन्दनृपाश्रयातुन्दिलमदेन स्वच्छन्दतया
 स्वेच्छामात्रमूलान्शतुःषष्टिप्रश्रान्विधाय वसुधावलये
 सर्वत्र तत्प्रवक्तुं चतुरोऽपि प्रधानवैष्णवसाम्प्रदायिका-
 न्प्रति प्रेषितमिति किम्प्रदन्ती चिरेण सञ्चरन्ती उत्त-
 राश्रामरणमितो भवितेतीव वैश्ववर्णोपकण्ठभाससादेह-
 मोहमयीपुरवास्तव्यानां समग्रोदग्रगुणस्तव्यानां श्रीम-
 दाचार्यवंशमौक्तिकानां गोस्वामिनाम् । तेषु च—

श्रीबह्मचार्यकुलप्रदीपः
 समस्तदुर्वादतमःप्रमाथी ।
 मुवर्णसत्पात्रकृताऽऽश्रयो यो-
 ऽक्षयिष्णुसत्स्नेहरसेन पूर्णः ॥ ७ ॥

प्रज्वाल्य दारिद्र्यदशममीषां
 प्रकाशमानः स्वकरप्रभावात् ।
 विवेकहेतुः मदमत्पथानां
 श्रीजीवनाख्यो जयति प्रधानः ॥ ८ ॥

वेदान्तसाहित्यमुखाः सुविधाः
 श्रिया समं यत्र कृताधिवासाः ।
 सापेक्ष्यभावादिव दर्शयन्ति
 प्रतिक्षणं स्वस्वगुणातिरेकम् ॥ ९ ॥

सर्वदैव गुरोः कर्तुर्नित्यं सुरसभावनम् ।
 जीवस्य जीवनस्याऽपि गतो भेदः परस्परम् ॥ १० ॥

अथ स्फुरत्याकृतिलब्धकीर्ति-
 र्नेन्याकृतिः श्लाघ्यतमास्ति यस्य ।
 परः स वेदान्तवनीमृगेन्द्रः
 श्रीगोकुलाधीश इति प्रसिद्धः ॥ ११ ॥

तथाऽपरः श्रीयदुनाथनामा
 सदीक्षितो, दुर्जनशिक्षणेषु ।

पात्रं य एकं परमं मतीना-

मन्येऽप्यनन्येश्वरभक्तिमन्तः ॥ १२ ॥

ते च सर्वेऽपि—

तदा तदाकर्ण्य जनाननागतं

कुतश्चिदानाय्य तदत्र पत्रकम् ।

श्रीजीवनेशोपवने समुत्सुकाः

समेतमेतन्मिलिता व्यलोकयन् ॥ १३ ॥

ततश्च—

निरीक्ष्यासङ्गततरान् प्रश्नांस्ते नितरामिमान् ।

पराहतोत्तरीत्सुक्याः क्षणमेकं व्यमर्शयन् ॥ १४ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञ आचार्यो जीवनाभिधः ।

समाज्ञापयतिस्वेदं स मां तावत्पुरःस्थितम् ॥ १५ ॥

विचित्रसंस्कृताः प्रश्ना विचित्रार्था इमे यतः ।

विचार्यमाणा आचार्यमुखादर्हन्ति नोत्तरम् ॥ १६ ॥

वेतण्डमण्डलीगण्डकण्डूपाण्डित्यसण्डिनः ।

निपतन्ति नखा नैव हरिणां गिरिकागणे ॥ १७ ॥

तस्मादस्माकमाज्ञातस्त्वमेपां नातिविस्तरात् ।

बितरोत्तरमात्रायादिप्रमाणैः प्रपूरितम् ॥ १८ ॥

प्रायः सर्वं मुधोधार्थं नात्यन्तं तर्ककर्मणम् ।

अन्वमोदन्त ते सन्त इमां श्रीजीवनोदितिम् ॥ १९ ॥

अथो गुणवतीमेतां हेतुमामोदसम्पदाम् ।

सुमनोनन्दितां भूर्मा मालामिव बहन्महम् ॥ २० ॥

विद्वन्मणेरधनश्यामात्स्वताताह्लन्धशास्त्रदक् ।

गोवर्धनाभिधो लेखं यधामति समारमे ॥ २१ ॥

सत्यधपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्गुमाः ।

गुणं गृह्यत मा दोषं नीरखीरविवेकिनः ॥ २२ ॥

इति भूमिका । पृष्ठे ३

अष्टौ प्राधान्यतः प्रश्नाः कृतास्तत्राऽप्यवान्तराः ।

अष्टाष्टं प्रत्येकमित्थं चतुःषष्टिरिहोदिताः ॥ २३ ॥

सर्गास्तान् क्रमशः प्रश्नान् महत्त्वानिर्देशपूर्वकम् ।

विलिख्यैकैकशस्तेषामत्रोत्तरमुदीर्यते ॥ २४ ॥

सदक्षिप्योचरसारार्थः कथ्यते कारिकात्मना ।
 पूर्वं पुनः स एवार्थः सप्रमाणं प्रपश्यते ॥ २५ ॥
 अन्तेऽस्तीतार्थनिष्कर्षः पद्यैः सर्वत्र दृश्यते ।
 सर्वेषूपचरभागेषु ग्रायेणाऽयं क्रमोऽत्र मे ॥ २६ ॥
 क्वचित्प्रासङ्गिभ्योऽत्रार्थोऽनाष्टोऽपि निरूपितः ।
 स्वसिद्धान्तोपकाराय भाविप्रश्नापनुत्तये ॥ २७ ॥

इति परिभाषा । पृष्ठे ३

स्वकामितम्—

किञ्चित्सविस्तरमिदं विफलं किल स्या-
 दित्यं विधाय सहमैत्र धियं न हेयम् ।
 सन्तः परश्रमनिरर्थकताजिहीर्षा-
 वन्तः कृपालव इहाऽस्ति समार्धनेयम् ॥ २८ ॥
 किन्त्वेकनारमखिलं खलु नेत्रपात्रं
 कार्यं विचार्यमथ योऽत्र गुणश्च दोषः ।
 व्यक्तीमविष्यति स दर्पणमर्पणीयं
 किं पाणिर्दृक्परीक्षणरामनायाम् ॥ २९ ॥
 पृष्ठे ३-४

प्रश्न

उत्तरम्

अथात्राष्टसु प्रधानप्रश्ने-
 प्वाद्यः प्रश्नः
 (१) भवत्सम्प्रदायः कः
 तत्र सम्प्रदायशब्दस्य
 कोऽर्थः ?

अथ श्रीहरिदासैर्यद्ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः ।
 पुरा प्रादुष्कृतं वेदान्नेदामेदादिभेदतः ॥ १ ॥
 सम्यक् परम्पराप्राप्तं हरिमन्त्रादिकर्मकम् ।
 सर्वप्रकर्षग्रहानं सम्प्रदाय इहोच्यते ॥ २ ॥ पृष्ठे ३-४
 तस्मात्—
 सम्यक् प्रकृतं दानं म मन्त्रादेः श्रुतिमूलकम् ।
 इत्यर्थः सम्प्रदायेति शब्दस्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥

कति भेदाः (१)

पृष्ठे ९

किमयं सम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकताच्छेदकधर्म-
 विशिष्टविशेष्यकसङ्ख्याप्रकारकः प्रश्नः, आहोस्विद्वैष्णव-
 सम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकताच्छेदकधर्मवद्विशेष्यक-
 सङ्ख्याप्रकारकः ?

तत्राद्ये, वैष्णवहैरण्यगर्भशैवप्रभृतयोऽनन्ता एव, ते
 शास्त्रे लोके च तत्र तत्र प्रसिद्धाः ।

अथ द्वितीयश्चेदुच्यते—

चतुर्भुजज्ज्वालायाव्यवसायात्सुनिर्मयाः ।
 सम्प्रदायास्तु चत्वारो महामायाभयापहाः ॥ १ ॥
 रुद्रेण भगवत्पत्न्या ब्रह्मणा सनकादिभिः ।
 एतैश्चतुर्भिराचार्यैर्जगदुद्धारकारणैः ॥ २ ॥
 समुद्रशायिनः स्वान्तःशायितातिदयाम्बुधेः ।
 प्रभोः सकाशात् सम्प्राप्य प्रकाशं गमिताः पुरा ॥ ३ ॥
 द्वापरान्ते हरीच्छातो भूतैः कापालिकादिभिः ।
 दौर्दैश्चाब्रह्मवादैश्च देवैस्ते शिथिलीकृताः ॥ ४ ॥
 श्रीविष्णुस्वामिमी रामानुजैर्माध्वाभिधैस्तदा ।
 निम्बाकैश्चावतीर्णस्ते भूय एव समर्थिताः ॥ ५ ॥
 एते प्राधान्यतः प्रोक्ता अन्ये तदुपजीविनः ।
 प्रकाशानन्दमुख्यास्त्वनन्ताः सन्तो जयन्ति ते ॥ ६ ॥

तस्मात्,

“सत्सम्प्रदायस्य भिदाः प्रसिद्धा-

श्चतस्र एताश्चतुरन्धिकाश्याम् ।

दातुं समर्थाश्चतुरः पुमर्थान्

यासु प्रमाणं श्रुतयश्चतस्रः” ॥ १ ॥

शृष्टे ९-१०

कस्यै प्रयोजनाय ? (२)

ब्रह्मज्ञानश्रवणतः सर्वकर्मसमृद्धता ।
 अन्ते मुक्तिर्हरेर्भक्तिः फलसाधनरूपिणी ॥ १ ॥
 अनन्यसाध्यं मोक्षस्य द्वारमेकं गतार्गलम् ।
 यत्तस्य वैष्णवत्वस्योद्भयो मन्त्रोपदेशतः ॥ २ ॥
 आचार्यशासनाद्रेदसर्वधर्मानुपप्लवः ।
 ततश्च जगतो रक्षा समग्रस्य स्वधर्मतः ॥ ३ ॥
 एवमादीनि मुख्यानि सम्प्रदायकृतौ हरेः ।
 प्रयोजनानि दृश्यन्ते गौणानि तु सहस्रशः ॥ ४ ॥

शृष्टे १२

प्रयोजनान्यनन्तानि तत्सन्तानं कियन्मया ।
 सर्वसत्फलसन्तानसम्प्रदायस्य वर्ण्यताम् ॥ १ ॥

विद्विषां रोपपोषार्थं तोषार्थं विदुषां सताम् ।
अज्ञमोहप्रमोषार्थं तथाप्युक्तानि कानिचित् ॥ २ ॥
पृष्ठे ४४

केन केन वैलक्षण्येन
सम्मतः ?

इह जिज्ञासाबोधकः किंशब्दो वैलक्षण्ये सामाना-
धिकरण्येनान्वेति । वैलक्षण्यं त्वसाधारणो धर्मः ।
प्रयोजकत्वं च तृतीयार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतास-
म्बन्धेनान्वयः । प्रत्ययार्थप्रयोजकत्वस्य तु सम्मत-
इत्येकदेशसम्मतौ निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । सम्मति-
श्चात्र तत्तत्सम्प्रदायानुयोगिकपरस्परप्रतियोगिकभेदप्र-
कारिकाभिप्रेता स्यादिति प्रकरणानुरोधादवगम्यते ।
तथा च पूर्ववाक्ये भेदशब्दोपात्ततत्सम्प्रदायविशेष-
विषयकतादृशसम्मतिप्रयोजका साधारणधर्मविषयिणी
शुश्रुत्सा अनुयोजिकात्मसमवेतेति ज्ञायते ॥

वैलक्षण्यं बहुविधं सम्प्रदायेषु वर्तते ।

आचारेषु च चिह्नेषु साधनेषु फलेषु च ॥ १ ॥

भक्त्यादीनां प्रकारेषु सिद्धान्तेषु च विस्तराद् ।

तद्यथा तुलसीकाष्ठघटितां मालिकां गले ॥ २ ॥

दधत्येके सदा देव पूजाघवसरेऽपरे ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रे च मुद्रादौ सेवादिषु हरेस्तथा ॥ ३ ॥

प्रकारभेदा बहवस्तत्तद्वन्धेषु दर्शिताः ।

शुद्धाद्वैतं तथा द्वैतं विशिष्टाद्वैतमप्यथ ॥ ४ ॥

द्वैताद्वैतं चेति भेदा अपि वेदादिनिर्णयात् ।

विलक्षणत्वमन्योन्यमेवं ग्रन्थेषु विस्तरात् ॥ ५ ॥

तेषु तेषु विनिर्णीतमनन्ताः सन्ति ते शुचि ।

अत्यन्तविस्तरभयात्तत्सर्वमिह सर्वथा ॥ ६ ॥

वक्तुं न शक्यते स्याच्चेज्जिज्ञासा ते समुत्कटा ।

तत्तद्वन्थान् समस्यस्य तत्तदाचार्यसन्निधौ ॥ ७ ॥

कृत्वोपसृतिं तत्सर्वं वैलक्षण्यं विबुध्यताम् ।

जीवा नानाप्रकृतयः सात्त्विकादिविभेदतः ॥ ८ ॥

सर्वेषामुद्धृतिस्तेषां तत्तद्योग्योपदेशतः ।

कर्तव्या सम्प्रदायैरित्यन्योन्यमविरोधिता ॥ ९ ॥

पृष्ठे ४६

भेदेषु भवत्सम्मतितर्कं वा ?

वेदशास्त्राविरुद्धेषु भेदेष्वस्त्येव सम्मतिः ।
न कस्याप्यास्तिकस्य स्यात्तद्विरुद्धेषु सम्मतिः ॥
खेदारण्यस्य लोकानां ये दावाग्रय उत्थिताः ।
वेदादिमूलका मार्गभेदास्तेष्वस्ति सम्मतिः ॥ १ ॥

पृष्ठे ४८

सम्मतिश्चेत्तदाचरणं कुतो न ?

वेदानुसारिभेदेषु प्रोक्तोऽभ्युपगमस्तु नः ।
तथापि न स्वधर्मातिरिक्ताचरणमिष्यते ॥ १ ॥
कृतेर्विधिनिषेधाभ्यां शास्त्रे खेतरधर्मयोः ।
तथास्तिकानां सर्वेषां भिन्नेष्वपि परस्परम् ॥ २ ॥
तत्तच्छास्त्रीयपाठेषु तत्तत्सूत्रोक्तकर्मसु ।
सत्त्वेऽपि सम्मतेः पूर्वं स्वशास्त्राध्ययनं मतम् ॥ ३ ॥
सदैवाचरणं चापि स्वशास्त्रीयकर्मणाम् ।
स्वकीयमेवाचरणं तथास्ते सम्प्रदायिनाम् ॥ ४ ॥
एवं सम्मतिसत्त्वेऽपि नान्यधर्मकृतिः क्वचित् ।
प्राप्यतेऽतोऽत्ययुक्तोऽपि ह्येवं प्रश्नस्तु चातुरी ॥ ५ ॥

पृष्ठे ४८

अथावान्तरपट्टप्रश्नरूपं
द्वितीयं वाक्यम् ।
असम्मतिश्चेत्कुतोऽङ्गीक्रि-
यते ? ॥ ६ ॥

“सम्मतिर्वैदिकेपूका ततोऽयं सर्वथा वृथा ।
हेतुपर्यनुयोगोऽथवैदिकेष्वस्त्यसम्मतिः ॥ १ ॥
तत्र चेत्पृच्छयते हेतुः सविकल्पद्वयोत्तरे ।
वेदशास्त्रविरोधाख्यः पूर्वमेषोदितो मया” ॥
तस्मान्नायं प्रश्नः पुनरुत्तरमर्हतीति श्रीः ॥
मार्गकुले किल कलया
कलहाकुलतां तु कलयितुं प्रश्नः ।
रचितोऽनुचितोऽन्योन्यं
कलहायेरन् वृथा कथं सन्तः ॥ १ ॥

पृष्ठे ४८ .

किं वर्णनिष्ठः ॥ ६ ॥

“इह किमिति पृथक्पदात् सम्प्रदायस्य वर्णनिष्ठत्व-
मस्ति न त्रेत्येव जिज्ञासितमाहोस्ति कस्मिन् वर्णे निष्ठा
यसेति भ्रमस्तपदाजिज्ञासावोधककिंशब्दस्य वर्णे
सामानाधिकरण्येनान्वयात्, सम्प्रदायाधिकृतो वर्ण-
विशेषः ?” ॥

तत्राद्ये, वर्णविशिष्टेषु मनुष्येषु सम्प्रदायप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन संशयघटकस्याभावकोटेरनुदयेन प्रथम-कोटेरेव विवादानभ्यासिततया संशयस्यैवानुदयात्तस्यै-कधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपत्वात् व्यर्थः प्रश्नः ॥

अथ किमाश्रमनिष्ठ इत्यग्रिमवाक्यानुरोधान्ज्ञायते धर्मा हि द्विविधा एव, वर्णधर्मा आश्रमधर्माथेति भेदादिति प्रष्टुमर्हत् ॥ तत्र भगवन्मन्त्रग्रहणतत्सेवादीनां सम्प्रदायधर्माणां वर्णधर्मत्वमाश्रमधर्मत्वं वेत्येव विचि-कित्सितं तस्येति ॥ तत्राप्युच्यते—

न हि धर्माणामुक्तरीतिकद्वैविध्यमेव शास्त्रसम्मतम् ॥ तदतिरिक्तानामपि जातिधर्मकुलधर्मदेशधर्मादीनां तत्र तत्र निरूपणात् ॥ “किञ्च वर्णाश्रमेतराणां नो गृहि धर्मानशेषतः” इत्यत्र धर्माणां पञ्चिधत्वं विज्ञानेश्वरेणोक्तम्, तद्यथा—“वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति” ॥

तत्र सम्प्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वम्, सम्प्रदायसम्मततुलसीकाष्ठमालाद्याचाराणां प्रायेण सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वात् ॥ विज्ञानेश्वरेणाप्यहिंसाशौचाचारादीनां साधारणधर्मत्वं विलिख्य तेषामाचार्यकरणपूर्वकृत्यकथनात् ॥ इदञ्चाचार्यकरणं साम्प्रदायिकगुरूपसर्पणरूपमेव ॥ उपनयनकालिकस्य तस्य स्त्रीशूद्रादिष्वसम्भवेन साधारणधर्मत्वाभावात् ॥ तथा बाह्यान्तरभेदेन द्विविधमपि शौचं सम्प्रदायिकलभ्यमित्युपपादितं प्राक् ॥

पृष्ठे ५४

“एवं स्वधर्मशिक्षायै भगवद्भक्तिसिद्धये ।

स्वाधिकारानुसारेण ब्रह्मज्ञानाय मुक्तये ॥

तन्मूलभूतभगवन्मन्त्रसङ्ग्रहाय च ।

चतुर्णामपि वर्णानां सम्प्रदायोपसेवनम् ॥

अतो हरेः सम्प्रदायश्च ज्ज्वालापाविनिर्भयाः ।

महर्षिभिः सर्ववर्णनिष्ठाः शास्त्रेषु वर्णिताः” ॥

पृष्ठे ६४

अथास्य षष्ठप्रश्ननिवेशितस्य किंवर्णनिष्ठ इति वाक्यस्य शाखाभूतमेव वाक्यं स्वतन्त्रतयाऽवान्तरसप्तमप्रश्नत्वेन लिखितं तद्यथा—

वर्णनिष्ठश्चेत्सम्प्रदायपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकः सम्प्रदायो वा ? ।

किमत्र पूर्वत्वं नाम अवश्यकृतनियतपूर्ववृत्तित्वं पूर्वकालिकत्वमात्रं वा तत्राद्यथेत् सम्प्रदायानां “वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह”मित्यादिस्मृतिभिर्भगवत्कर्तृकत्वप्रतिपादनेन वर्णानामपि “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहुराजन्यः कृतः” इति “मुखवाहुरपजाना”मित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तथात्वप्रतिपादनेन चोभयोरपि सृष्ट्या-रम्भे परमेश्वरकर्तृकत्वनिश्चयाद्वर्णसम्प्रदाययोरन्यतरस्यान्यतरकारणकत्वशङ्कायाः किञ्चिज्ज्ञवालकबुद्धावप्यनुदयेन एवाऽयुक्ततरः ॥ अथ च यदि सर्ववर्णानामप्यावश्यको वैष्णवसम्प्रदायस्तर्हि सम्प्रदायग्रहणादेव तेषां तत्तद्वर्णवैशिष्ट्यसिद्धिरुत प्रथमतस्तद्वर्णविशिष्टानामेव सम्प्रदायग्रहणमभिप्रेयत इत्येव तव विचिकित्सितं स्यात् । तदा तु एतत्समानयोगक्षेमोऽसावपि प्रश्नो भवन्तं प्रति कुतो न प्रसरेत् ? ॥ द्विजमात्राधिकारकस्य गायत्रीमन्त्रसोपदेशादेव द्विजत्वसिद्धिं स्वीकुर्वतां सर्वविष्टानां मते गायत्र्युपदेशपूर्वकं द्विजत्वं द्विजत्वपूर्वकस्तदुपदेशो वेति ॥ तथा सर्वेष्वपि वर्णेषु प्रसह्य भस्मरुद्राक्षधारणादिशिवदीक्षाचिह्नाग्रहं कुर्वतो भवतोऽपि मते तद्वारणपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकं तद्वारणं वेति च ॥ अतः, स्वयं प्रदेयेनैतादृशप्रश्नानामुत्तरेणैव प्रकृतेऽपि सन्तुष्यतां समानयोगक्षेमत्वादित्यलम् । अनेनैव द्वितीयपक्षोऽपि दत्तोत्तरः । नित्यत्वाप्रतिदुर्हिणं प्रतिकल्पं चावर्तमानानामुभयेषामपि सृष्टिकाल एव भगवता प्रकटितत्वेन समकालिकत्वसिद्ध्याऽन्यतरसिद्धिपूर्वकालिकत्वकथनस्य गगनकुसुमसगन्धसगन्धत्वात् ॥ अतो न वर्णानां सम्प्रदायपूर्वकत्वं, नापि सम्प्रदायस्य तत्पूर्वकत्वं वेति भाष्यम् ॥

पृष्ठे ६५

अथ स्वतन्त्रप्रश्नकल्पमपीदं वाक्यमस्य सप्तमप्रश्नस्यैव कुक्षिनिवेशितमुपलभ्यते, तद्यथा—

आथमा ब्रह्मचर्यादयः, तन्निष्ठत्वं च सम्प्रदायस्य तदधिकारकत्वम् । किंपदात्तद्विषयिणी जिज्ञासा प्रष्टु-
रात्मसमवेताऽस्तीति ज्ञायते तत्र ॥

किमाश्रमनिष्ठः ? ।

अथ पूर्ववदत्राऽपि किमिति बुभुत्साबोधकं पृथ-
क्पदमाश्रित्य सम्प्रदायोपलक्षिततद्दर्माणामाश्रमधर्मत्व-
मस्ति ? न चेत्येवं जिज्ञासितमाहोस्वित्कस्मिन्नाश्रमे निष्ठा
यस्येति समासमाश्रित्य सम्प्रदायाधिकृताश्रमविशेषः ?
तत्रापक्षस्य किं वर्णनिष्ठ इति प्रश्नाद्यकल्पसमानयोग-
क्षेप्तत्वात्तदुत्तरेण दत्तोत्तरत्वात् ॥ द्वितीयश्चेत् प्रथम-
कल्पोत्तरे साधारणधर्मत्वकथनेनैव प्राप्तप्रतिवचनः ।
अथाऽप्युच्यते—

“हरेर्मन्त्रग्रहस्तस्य पूजनं वेदचिन्तनम् ।
एकपक्षावलम्बेनातृष्णाश्रमदमादिकम् ॥
ब्रह्मज्ञानं ततो मुक्तिः कृष्णभक्तिः सुनिर्मला ।
सर्वेऽप्य्पाश्रमेऽप्यस्तीत्यखिलाश्रमनिष्ठता ॥
बोधिता सम्प्रदायानां तत्र तत्र महर्षिभिः ।
स्यष्टा सा बुद्ध्यते सर्वैः सच्छास्त्रधर्महर्षिभिः” इति ।

पृष्ठे ६६

“एवं सत्सम्प्रदायानां वैष्णवानामिहोदितः ।
सर्वाश्रमेऽप्युपयोगोऽत्यावश्यकतया मया” ॥

पृष्ठे ९६

अथ स्वतन्त्रप्रभकल्पस्यापि
अनुयोजकेन सत्तमप्रभकुक्षावेव
प्रसङ्ग निक्षिप्तस्य “किमाश्रम-
निष्ठ” इति वाक्यास्यायान्तरा-
र्थविषयकमपि वाक्यं स्वातन्त्र्ये-
णावान्तराष्टमप्रभवयोद्धिस्त्रि-
सम्, तद्यथा—

आश्रमनिष्ठश्चेत्तदा सम्प्र-
दायपूर्वक आश्रम
आश्रमपूर्वकः सम्प्रदायो
वा ?

अत्रापि पूर्वत्वं नाम कारणत्वं विवक्ष्यत आहोस्वित्
पूर्वकालिकत्वमात्रम् ? नायः । उक्तवक्ष्यमाणैः,
“वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्”, “वेदशब्देभ्य एवादौ
पृथक् संस्थाश्च निर्मम” इत्यादिभिर्गीतामनुस्मृत्यादि-
ग्रमाणमूर्धन्यग्रन्थवचनशतैः सम्प्रदायानामीश्वरप्रादु-
र्भूतत्वसिद्ध्या, एवमाश्रमाणामपि द्वितीयस्कन्धे (अ०
६ श्लो० १८)—

“पादास्त्रयो वहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्भूत” इति ॥

एकादशस्कन्धे (अ० १७ श्लो० १३)—

“गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।
वक्षःस्थलाद्गने वासो न्यासः शीर्षेणि संस्थितः” ॥
इत्यादिश्रीभागवतादिवचनैर्भगवन्निर्मितत्वनिश्चयेन चा-

न्यतरसिन्नन्यतरकारणकत्वस्य वक्तुमशुक्तत्वात् ।
नान्त्यः । उभयोरपि सृष्ट्यारम्भकाले परमेश्वरप्रकटि-
तत्वेन समकालिकत्वसिद्धावेकतरस्य पूर्वकालिकत्वकथ-
नानौचित्यात् । अथाश्रमग्रहणानन्तरं सम्प्रदायग्रहणं,
तद्ग्रहणानन्तरं वाऽऽश्रमग्रहणमित्येव विचिकित्सितं
स्यात्, तदा तूभयमपि स्वीकुर्मः, अनुभवसिद्धत्वात् ।
तथाहि, गृहस्थाश्रमे ब्रह्मचर्यावस्थानुष्ठितसाम्प्रदायिक-
धर्मोत्तरकालिकत्वं तदुत्तरानुष्ठेयतद्दर्मापेक्षया पूर्वकालि-
कत्वं चास्त्येव । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । अथैवं
तर्हि ब्रह्मचर्यस्य तु न सम्प्रदायपूर्वकत्वमिति व्यभि-
चारः । नैष दोषः, “आचारं हरिभक्ति”रिति सर्व-
शिष्टप्रसिद्धैर्धुवग्रहादनारदादिषु सत्सम्प्रदायग्रहणपूर्व-
कमत्यन्तबाल्येऽपि भगवद्भक्तिभरस्य बहुपुराणप्रसिद्ध-
त्वाच्च । तस्मात्प्रपुः पाण्डित्यख्यापक एवायमीदृश-
शोधोदय इति शिवम् । एवम्—

“अज्ञानां कष्टदैरष्टप्रभैः शिष्टोपहासदैः ।

युक्तोऽनिष्टो विनिर्दिष्टोत्तरः प्रश्न इहादिमः” ॥

पृष्ठे ९७

(अथ द्वितीयः प्रधानप्रश्नः)
कियत्कालात्प्रवृत्तः ? ।

अत्र कालादिति गम्यमानप्रभृतियोगे पञ्चमी ।
“अपादाने पञ्चमी”तिसूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति
महाभाष्यप्रयोगेण प्रभृत्यारम्भादिपदयोगे तत्स्वीका-
रात् ॥ तथा चावधित्वं पञ्चम्यर्थः । अथ जिज्ञासा-
बोधकात् किञ्चिदात् “किमिदम्भ्यां घो घः” इति
शास्त्रानुशिष्टेन यत्तदेतेभ्यः “परिमाणे यतुवि”त्यतो-
ऽनुवृत्तेन परिमाणार्थकेन यतुपा निष्पन्नः कियच्छब्दश्च
सामानाधिकरण्येन कालेऽन्वेति ॥ तथा च सम्प्रदाय-
प्रवृत्त्यावधिभूतकालमारभ्य वर्तमानकालपर्यन्तकालनिष्ठं
परिमाणं सङ्गाविशेषविशिष्टसम्बन्धस्तरपुगादिरूपं प्रधुर्धु-
श्रुतिसमिति प्रतीयते ।

“अनादिसिद्धवेदोक्ताः सम्प्रदाया अनादयः ।

प्रश्नः प्रवृत्तिकालस्थानादित्वाच्च नोचितः ॥

प्रतिकल्पं जगत्सृष्टौ प्रवर्तन्ते हरीच्छया ।
वेदवद्वेदसिद्धास्ते तिरोदधति च क्षये” ॥

पृष्ठे ९८

“अनादिकालिकास्तस्मात्सम्प्रदायास्तु वैष्णवाः ।
अनादिसिद्धवेदोक्ताः प्रतिकल्पप्रवर्तिनः ॥
वैष्णवैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्देवतैर्नारदादिभिः ।
महद्भिर्मुनिभिश्चान्यैः प्राक्तनैरुपसेविताः” ॥

पृष्ठे १०५

(नवमः प्रश्नः)

अथास्य द्वितीयस्य मुख्य-
प्रश्नस्यावान्तरा अष्टौ प्रश्नाः
कृतास्तत्राष्टः प्रश्नः ।

तत्र बहुकालात्प्रवृत्तश्चेन्म-
न्वादिग्रन्थेष्वहष्टत्वात्तद्विल-
क्षणत्वाच्च कथं प्रमाणम् ?

“नूनं मनुस्मृतिर्दृष्टा नान्यत्किञ्चित्त्वया यतः ।
वेदोक्तसम्प्रदायेषु रूपे मन्वाद्यहष्टताम् ॥
स्वरूपासिद्धमग्नोक्तं हेत्वाभासद्वयं त्वया ।
तद्वृणोदयं प्रश्नो भवेद्दत्तोत्तरोऽचिरात्” ॥
“अतः प्रमाणमूर्धन्यवेदाद्यैर्वर्णितेभ्यह ।
प्रवर्तितेषु हरिणा सम्प्रदायेष्वनादिषु ॥
कथं प्रमाणमित्येष हेत्वाभासद्वयाश्रयात् ।
प्रश्नः शास्त्रादर्शनाद्वा विद्वेषाद्वेति भाति नः” ॥

पृष्ठे १०९

अथ द्वितीयस्य द्वितीयोऽ-
वान्तरः प्रश्नः

(दशमः प्रश्नः)

स्वल्पकालाच्चेद्धर्मादिनिर्ण-
यस्तद्विधिस्तत्फलानि च सर्व-
त्रोपलभ्यमानत्वात्कथं प्र-
वृत्तः ?

अत्र यद्यर्थकाच्चेदित्यव्ययात्, स्वल्पकालात्प्रवृत्तिः
पक्ष एवायं प्रश्नो भवतोऽभिप्रेत इति ज्ञायते ।

अस्माभिश्च बहुकालादेव तत्प्रवृत्तिः श्रुत्यादिसिद्ध-
त्वादङ्गीक्रियते । अतः, प्रकृतविकल्पे प्रथमकल्पसमर्थ-
नेनैवायं दत्तोत्तरः । अस्मिन् प्रश्ने उपलभ्यमानत्वादि-
त्यनेनान्वयार्थं धर्मादिनिर्णयस्य तद्विधेस्तत्फलानां
चेति पट्टीप्रयोगे कर्तव्येऽपि प्रथमान्तप्रयोगस्तु आर्य-
ग्रन्थाम्यासबाहुल्यात् पक्ष्यर्थे प्रथमाङ्गीकारेणेति भाति ।
आस्तामेतत्, ईदृशानि संस्कृतोच्चारणकौशल्यान्येतेषु
प्रश्नेऽप्यनेकत्र सन्त्येव । तानि चावलोकनक्षणे एव
विदुषां स्वतः प्रतिभासन्तीति किं परच्छिद्रोद्घाटनेन ।

तस्मात्—

“धर्मादिनिर्णयं तस्य विधिं फलयुतं जनान् ।
वेदाद्युक्तं ग्राहयित्वा प्रवर्तयितुमत्र तान् ॥

ततो ज्ञाने ततो भक्तौ धरोद्धारधुरन्धराः ।
प्रादुष्कृताः सम्प्रदायाः पुरैव परमात्मना” ॥
पृष्ठे ११४

(एकादशः प्रश्नः)

अथास्यैव द्वितीयावान्तरप्र-
भस्य पुनः प्रपञ्चनरूपो द्विती-
यप्रधानप्रभावान्तरस्तृतीयः
प्रश्नः ।

किञ्च, वेदपुराणेतिहासा-
दिषु प्रचुरतया धर्मनिर्णयस्त-
त्फलनिर्णयश्च वर्तते एव, पुन-
र्नवीनरीत्याऽऽशास्त्रीयतया किं
प्रयोजनम् ?

अथ द्वितीयस्य चतुर्थोऽवा-
न्तरः प्रश्नः

आचार्यश्च कः ?

(द्वादशः प्रश्नः)

इति वक्तव्यम्—

अनुपदग्रुपन्यस्तेन प्रश्नेन गतार्थोऽपि स्वाभिलषित-
प्रश्नसङ्ख्याप्रपूर्त्येव स एव प्रश्नः पुनः प्रकारान्तरेणोप-
न्यस्तः । अस्ति चात्र किञ्चिद्वैलक्षण्यं यत्साम्प्रदायि-
करीतौ नवीनत्वं अशास्त्रीयत्वं चोपक्षिप्तमिति ।

“अनादिवेदसिद्धेषु सम्प्रदायेष्वनादिषु ।

प्रवर्तितेषु श्रुतितो हरिणोद्धारकारिणा ॥

सहसैव नवीनत्वमशास्त्रीयत्वमीरयन् ।

भासि भोः प्राक्तनम्भन्यः परब्रह्माद्यपेक्षया ॥

वेदादौ नैव शास्त्रत्वं भवतोऽभिमतं किमु ।

शक्तो वक्तुमशास्त्रीयत्वं श्रौते कथमन्यथा” ॥

पृष्ठे १२१

किमत्र सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यलक्षणमेव विविक्तितं
उत तद्व्यक्तिविशेषः ? । तत्राद्यथेत्, सारसङ्ग्रहे पात्रे—

“सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥

यस्तु मन्त्रद्वयं मम्यगध्यापयति वैष्णवः ।

स आचार्यस्तु विज्ञेयो भगवन्धविनाशक” इति ॥

इत्थञ्चासन्मार्गाचार्याणाम्—

“परम्परा पुरा प्रोक्ता परमात्मपुरःसरा ।

चिराचराचरामीष्टा घरायां भक्तितत्परा ॥

गोपीपतिसमारम्भां श्रीविष्णुस्वामिमध्यमां ।

श्रीमदाचार्यपर्यन्तां स्तुतां गुरुपरम्पराम्” ॥

पृष्ठे १२८

अथ द्वितीयस्य पञ्चमोऽवा-
न्तरः प्रश्नः

(त्रयोदशः प्रश्नः)

तत्र वर्णनिर्देशो देशनिर्देशो

अथ पूर्वमदिहापि कसिन्वर्णे देशे वंशे चोत्पन्न
आचार्यो भवितुमर्हतीत्येव पृच्छ्यते ? आहोसिद्धव-
त्सम्प्रदायप्रवर्तका आचार्याः केषु वर्णदेशवंशेषुत्पन्नाः ?
इति ॥

वंशपरम्परानिर्देशश्च वक्तव्यः

तत्राद्यथेत्, न हि देशविशेषवंशविशेषयोर्नियम-
आचार्यत्वप्रयोजकः शास्त्रसिद्धोऽस्ति । तथापि ब्राह्मण-
वर्णोत्पन्नो मन्वादिप्रशंसितत्रैवर्णिकनिवासाहर्ष्यावर्तादि-
नीष्टदृढतो मातृपितृकुलशुद्ध एवाचार्यो भवितुमर्हतीति
बहुशिष्टसम्मतम् । तत्र वर्णान्तरव्यावर्तनायाद्यं विशे-
षणम् । मन्वादिभिर्ब्राह्मणस्यैव धर्मप्रशासनाधिकारस्म-
रणात् । यथाह प्रथमाध्याये मनुः (श्लो० ९८)—

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुप्तये” इत्यादि ॥

अथ द्वितीयश्चेत्तर्ह्युच्यते । तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्व-
कारणस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य तु वर्णनिर्देशे-
नालम् । अथ शिवनारदयोर्व्यासादीनां स्ववंशसहितः
श्रीमदाचार्यपर्यन्तानां च ब्राह्मणेष्वेव प्रादुर्भावोऽस्तीति
निर्दिष्टो वर्णः । अथ देशा निर्दिश्यन्ते । तत्राद्याचार्यस्य
तु स्वरोमरन्ध्रनिक्षिप्तानेकब्रह्माण्डमण्डलस्य न वयं
देशनिर्णये शक्ताः । शिवस्य तु भगवद्भाम वा कैलासा-
दिवासः । नारदस्य तु शबलाश्वादीनां शिष्यत्वकरणा-
नन्तरं दक्षशापस्वीकारिणो न देशविशेषनियमः, किन्तु
तस्य सर्वत्र पर्यटनमेव । “त्वं पर्यटनर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी”, “कदाचिन्मरदो योगी
लोकानुग्रहकाइक्ष्वा । पर्यटन् सकलल्लोकानि”त्यादिषु
श्रीभागवतब्रह्माण्डपुराणमहाभारतादिषु तत्र तत्र
वर्ण्यते । एवं व्यासस्य यमुनाद्वीपप्रादुर्भूतस्य बदरिका-
श्रमः स्थितिदेश इति । तथा शुकाचार्यस्य व्यासवेश्म-
न्याविर्भूतस्य जन्मतः प्रव्रजनं न स्थितौ विषयविशेष-
नियम इति च तत्र तत्र पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धमेव ।

इत्यञ्च—

“कृतदेशादिनिर्देशा उमेशादिमर्दशिक्षाः ।

जयन्तु स्वपथाचाराक्षयन्तु श्रीहरीं निजान्” ॥

(चतुर्दशपञ्चदशषोडशाः प्रश्नाः)

अथ द्वितीयस्यावान्तराः
पष्ठसप्तमाष्टमप्रश्नाः ।

पेपण्यन्ननिपतितकणवदे-
कहेलया निराक्रियन्ते, ते यथा
किञ्च, ब्राह्मणादृतेऽन्य-
वर्णोऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं
शक्नोति न वा ? । शक्नोति
चेत्तदा शास्त्रविरुद्धम्, नो
चेत्तदा कुत आचार्यत्वम् ?
तदुपदेश्याश्च हीनवर्णोप-
देश्याः कथं कल्याणभागिनः
स्युः ? ।

अथ तृतीयः प्रधानः प्रश्नः,
भवतामुपदेश्याश्चत्वारो
वर्णास्त्रयो द्वावेको वा ?

(सप्तदशाष्टादशौ प्रश्नौ)
अथास्य तृतीयप्रश्नस्याङ्ग-
प्रश्नप्रतिपादकान्यष्टौ वाक्या-
नि तत्र प्रथमद्वितीये यथा ।
तत्र त्रयो वर्णा द्विजातय-

अस्माकं सम्प्रदाये श्रीमहादेवाचार्यादारभ्य स्वरूपेण
इदानीं स्ववंशरूपेण च स्वसम्प्रदायानुशासनकारि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणपर्यन्तं न कोऽपि ब्राह्मणातिरि-
क्तवर्ण आर्यतरमाचार्यकार्यमात्मन्याचार्यत्वमवधार्य
कृतवान् । युक्तं चैतत् “वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः”,
“ब्राह्मणो नितरां गुरुरिति”त्याद्यनेकवचनेभ्यः । अतः
इयन्मात्रेणैव द्वितीयप्रश्नावयवभूताः पष्ठसप्तमाष्टमाः
प्रश्नाः प्रदत्तोत्तरा इति श्रीः । येषां च सम्प्रदाये
स्वेच्छया वा ज्ञापादिवशाद्वा क्षत्रादिवर्णेष्ववतीर्णा
अपि महानुभावा भगवदाज्ञया भक्तिधर्मोपदेशादिकं
कृतवन्तः सन्ति सन्तस्ते भवन्तमुत्तरवितरणेन सूचीकर्तुं
समर्था इति न वयमेतत्पर्यनुयोगार्हाः । इत्यम्—

“सम्प्रदायोत्पत्तिकालाचार्यपद्धत्यादिकर्मकः ।

दत्तोत्तरो द्वितीयोऽयं प्रश्नः प्रश्नैः सहाष्टभिः” ॥

पृष्ठे १३६

“जगदुद्धारचतुरो वर्णास्तु चतुरो हरिः ।

उद्धर्तुं सम्प्रदायं स्वं पुरां प्राह पुरारये ॥

मन्त्रग्रहे भगवतस्तत्तत्तन्नित्यसेवने ।

यथाधिकारे भगवज्ज्ञाने च गुरुदर्शिते ॥

ततो भुक्तौ च भुक्तौ च चतुर्णामधिकारिता ।

अविशेषान्मुमुक्षाया उपदेश्यास्ततोऽखिलाः” ॥

एतत्सर्वं “किंवर्णनिष्ठ” इत्यस्योत्तरे पूर्वमेव विस्तरात्
प्रपञ्चितम्, अयं प्रश्नश्च तस्यैव प्रपञ्चनरूपश्चतुः-
षष्टिसहस्रवापूरणाय पुनः कृत इति तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरो
वेदितव्य इति शिवम् ।

पृष्ठे १३७

अत्राद्यवाक्ये जिज्ञासाबोधकक्रियादिपदमावात्
प्रष्टव्यांश्च एव न स्फुटीभवति । यदि तु त्रैवर्णिकाना-
मेतन्मुख्यं न वेत्येवं विचिकित्सितं तदा तु एकतर-
निर्धारफलकविरुद्धकोटिद्वयोद्भावनायं न वेति विकल्प-
बोधरूपदलेखोऽपेक्षितः । अत्रोत्तरं तु शास्त्रसिद्धत्वा-

स्तेषु गर्भाधानादिसंस्कारपूर्वकं यज्ञोपवीतादिग्रहणं सावित्रीग्रहणं च मुख्यम् ।

तद्वत्ते जातित्वाभावाद्वात्यत्वं यथा तथा भवदुपदेशमात्रेऽपि किम् ? तथात्वे सर्वेषां भवदुपदेशाभावाद्वात्यत्वं स्नानदानादिकं वृथा स्यात्, तन्न शास्त्रसम्मतं विद्वत्सम्मतं च, नो धेतुतो विशेषाग्रहः ? । .

त्रैवर्णिकानां गायत्रीग्रहणमपि मुख्यमेवेति को वा ग्रामाणिकोऽनुमत्तो न ब्रूयात् । इदमेव मुख्यं न त्वन्यत्किमपीति तु न ग्रामाणिकेन शक्यं वक्तुम् । वक्ष्यमाणरीत्या वैष्णवमन्त्रग्रहणस्याप्यावश्यकत्वात् । यदि तु भवदुपदेशमात्रेऽपि किमित्यन्तः प्रथमः प्रश्नः, तदा तु प्रश्नपत्रेऽङ्कनिक्षेपः प्रमादात् । उत्तरं त्वनुपदमुच्यते ।

अथावान्तरद्वितीयप्रश्ने गायत्रीग्रहणमन्तरा त्रैवर्णिकानां द्विजत्वासिद्ध्या यथा व्रात्यत्वमत्यनिष्ठं स्ववाराण्योपदेशस्यावश्यकत्वफलकं भवति, तथा भवतां वैष्णवसाम्प्रदायिकानां मन्त्राणामुपदेशाग्रहणेऽपि किं तादृशमनिष्ठं येनोपदेशग्रहणावश्यकता सिद्धेदित्यभिप्रेत्य यदुक्तं तत्रोत्तरं ब्रूमः—

“श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां वैष्णवात्सम्प्रदायतः ।
अभावे तूपदेशस्य वैष्णवत्वं न सिद्ध्यति ॥
असिद्धौ वैष्णवत्वस्य भक्तिज्ञाने सुदुर्लभे ।
अलाभे ज्ञानभक्तयोस्तु हरितोषः दुतस्तराम् ॥
हरिप्रमादशून्यस्य दुतो मुक्तिः दुतः सुरम् ।
अतो मोक्षादिसिद्धार्थं तदावश्यकता मता ॥
किञ्चोक्तं त्रिषु गायत्र्यावश्यकत्वं त्वयाऽपि तु ।
उपदिष्टाऽपि गायत्री स्वार्थज्ञानमपेक्षते ॥
जपेन फलसिद्धार्थं तदर्थस्तु हरिः स्वयम् ।
गायत्रीद्वारतन्त्रेनोऽर्पणं कृष्णे निरायते ॥
इत्थं समन्ययाध्याये निर्णीतमपरत्र च ।
अनश्यमुपदेशोऽनः न स्यात्तस्याः फलाप्तये ॥
तमन्तरा चाधिकारः श्रीहरेः सेवनादिके ।
हेतोः चतुःपुमर्थानामतथावश्यको मतः ॥
अन्यानि चास्य धन्यानि फलानि विमलानि तु ।
समृन्धानि प्रमापूरैः प्रापश्यन्त चिरन्तनैः” ॥

इत्थमन्यत्राप्यनेकत्रार्थग्रन्थेषु उद्धाटितहृदयेक्षणेन
वीक्षणीयम्—

“अत आवश्यकतर उपदेशस्तु वैष्णवः ।

भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्या सन्तोऽसन्तोपहा हरेः ॥

प्रसन्ने तु जगन्नाथे ब्रह्मरुद्धे हरे ।

किं नस्तद्भृत्यभृत्यानां चैत्थं कृत्यं च शिष्यते” ॥

शृष्टे १५५

(एकोनविंशः प्रश्नस्तदुत्तर-
सारम्भश्च)

अथ तृतीयप्रश्नस्याधान्तर-
वृत्तीयः प्रश्नः

किञ्च, यथा वर्णाश्रमधर्म-
वर्णनं सर्वत्र ग्रन्थेषु तत्फल-
वर्णनं च तथा भवत्सम्प्रदा-
यवर्णनं तत्फलवर्णनं च कुतो
न ?

अत्र सर्वग्रन्थेषु वर्णाश्रमधर्मवर्णनकथनं प्रमादात् ।
शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोलक्षणरूपेण्वङ्गग्रन्थेषु प्राति-
शाख्यनिघण्टुब्रह्ममीमांसादिपूपाङ्गग्रन्थेषु आयुर्वेदध-
नुर्वेदगान्धर्वस्यापत्याख्योपवेदग्रन्थेषूपक्तसर्वशास्त्रानुरो-
धाञ्जनबोधानवरोधाय तैस्तैः स्वरिभिः प्रणीतेषु परा-
र्थाधिकेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु बहुषु काव्यनाटकादिषु च
सर्वत्र नियमेन तद्वर्णनानुपलब्धेर्ग्रन्थत्वेन वर्णाश्रमधर्म-
निरूपकत्वेन च व्याप्त्यसिद्धेः । उक्तेषु सर्वेषु ग्रन्थत्वस्य
च सर्वविद्वद्भवहारसिद्धत्वात् । यदि तु स्मृतिपुराणादय
एवात्र सर्वग्रन्थशब्देनाभिप्रेतास्तर्हि तेष्वस्माकं वैष्णव-
सम्प्रदायस्य तदभिमतसिद्धान्तज्ञानभक्तिभगवत्सेवोर्ध्व-
पुण्ड्रतुलसीकामुमालाशङ्खचक्रादिधारणप्रभृतिधर्माणां
भगवत्प्रसादतत्परपदावाप्तिरसांयुज्यादिलक्षणानां
सम्प्रदायफलानां च यथायथं तत्र तत्र वर्णनमहाक-
छोलादरीदृश्यन्ते एव बहुग्रन्थार्णवकर्णधारैर्निर्मितैः
सद्भिरिति न कोऽपि दोषः ।

शृष्टे १५५

इह तु—

“प्रमाणानन्त्यतः सर्वं लेखितं नैव शक्यते ।

तथापि त्वं सन्तुष्टो दिङ्मात्रं दर्शितं मया ॥

सर्वग्रन्थेऽपि वदन् सर्वज्ञः स्वमुखाद्भवान् ।

चौद्धर्भवश्चैतन्नेह दीयतां कथमुत्तरम्” ॥

शृष्टे १५५

इत्थमन्यत्राप्यनेकत्रार्थग्रन्थेषु उद्धाटितहृदयेक्षणैर्न
वीक्षणीयम्—

“अत आवश्यकतर उपदेशस्तु वैष्णवः ।

भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्या सन्तोऽसन्तोपहा हरेः ॥

प्रसन्ने तु जगन्नाथे ब्रह्मरुद्रेधरे हरौ ।

किं नस्तद्भृत्यभृत्यानां चैत्थं कृत्यं च शिष्यते” ॥

शृष्टे १५५

(एकोनविंशः प्रश्नस्तदुत्तर-
रारम्भश्च)

अथ एतीयप्रश्नस्याप्तान्तर-
हृत्तीयः प्रश्नः

किञ्च, यथा वर्णाश्रमधर्म-
वर्णनं सर्वत्र ग्रन्थेषु तत्फल-
वर्णनं च तथा भवत्सम्प्रदा-
यवर्णनं तत्फलवर्णनं च कुतो
न ?

अत्र सर्वग्रन्थेषु वर्णाश्रमधर्मवर्णनकथनं प्रमादात् ।
शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोलक्षणरूपेण्यङ्गग्रन्थेषु प्राति-
शाख्येनिघण्टुब्रह्ममीमांसादिपूपाङ्गग्रन्थेषु आप्तुर्वेदध-
नुर्वेदगान्धर्वस्थापत्याख्योपवेदग्रन्थेषूप्रक्तसर्वशास्त्रानुरो-
धाज्जनबोधानधरोधाय तैत्तैः सूत्रिभिः प्रणीतेषु परा-
र्धाधिकेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु बहुषु काव्यनाटकादिषु च
सर्वत्र नियमेन तद्वर्णनानुपलब्धेर्ग्रन्थत्वेन वर्णाश्रमधर्म-
निरूपकत्वेन च व्याप्त्यसिद्धेः । उक्तेषु सर्वेषु ग्रन्थत्वस्य
च सर्वविद्वद्ब्यवहारसिद्धत्वात् । यदि तु स्मृतिपुराणादय
एवात्र सर्वग्रन्थशब्देनाभिप्रेतास्तर्हि तेष्वस्माकं वैष्णव-
सम्प्रदायस्य तदभिमतसिद्धान्तज्ञानभक्तिभगवत्सेवोर्ध्व-
पुण्ड्रतुलसीकाष्ठमालाशङ्खचक्रादिधारणप्रभृतिधर्माणां
भगवत्प्रसादतत्परपदावाप्तिवत्सोयुज्यादिलक्षणानां
सम्प्रदायफलानां च यथायथं तत्र तत्र वर्णनमहाक-
ल्लोलादरीदृश्यन्त एव बहुग्रन्थार्णवकर्णधारैर्निर्मत्सरैः
सद्भिरिति न कोऽपि दोषः ।

शृष्टे १५५

इह तु—

“प्रमाणानन्त्यतः सर्वं लेखितुं नैव शक्यते ।

तथापि तव सन्तुष्ट्यै दिङ्मात्रं दर्शितं मया ॥

सर्वग्रन्थेष्विति वदन् सर्वज्ञः स्वमुखाद्भवान् ।

चौद्वैभवशून्यैस्तद्दीयतां कथमुचराम्” ॥

शृष्टे १५५

(विंशः प्रश्नः उत्तरकारिका च)
अथ तृतीयस्यावान्तरस्त्रिको-
टिकसंशयघटितश्चतुर्थः प्रश्नः
भगवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्या
व्यासादयो न्यूनाः, समाः,
अधिकाः, वा ?

“व्यासादिभ्योऽस्मदाचार्या न्यूना अंशेन केनचित् ।
अंशेन केनचित्तुल्याः कुतश्चांशतोऽधिकः” ॥

तथाहि—अस्मत्पूर्वाचार्यैर्व्यासाद्यनुसारैरेव धर्म-
ब्रह्मणी निर्णाय जीवोद्धारार्थं प्रतितन्त्रार्थानां प्रवर्तित-
त्वेन तस्तेषां बहुस्थलेषु स्वगुरुत्वकथनेन चास्मदाचा-
र्याणां स्वदृष्ट्या व्यासादितो न्यूनत्वमस्त्येव ।

अथ तैर्यथा साहचर्यातज्जलतर्कदिगम्बराद्यर्वाचीन-
कुराद्धान्तनिराकरणपूर्वकं जीवोद्धारार्थं ब्रह्मचतुर्लक्षण्या-
दिकं प्राणायामि । तथा अस्मदाचार्यैरपि तदर्थं तद्भाष्यसु-
बोधिनीतत्त्वदीपनिबन्धप्रभृतयो महत्तरा ग्रन्था अनेका-
र्वाचीनमायावादादिकुतर्कनिरासपूर्वकं प्रणीताः । तादृश-
वाङ्मनोऽगोचरान्यलौकिकार्थनिरूपणदर्शनेन व्यासा-
दिवत्तेषां सर्वज्ञत्वमपि निर्मत्सराणां सतां चेतसि स्वय-
मेव निश्चीयते । तथेदानीं प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनाभावेऽपि
व्यासादिष्वद्बहुजनमान्यत्वमप्यनुभूयत एव । अतोऽ-
स्मदाचार्याणां व्यासादिभिस्तुल्यत्वमपि सुस्थम्, तथा
व्यासादिकृतानेकग्रन्थसद्भावेऽपि केषाञ्चित्तुर्लक्षण्या-
दीनां सर्वथा स्वतोऽवबोधाक्षमार्थत्वात्तत्राऽप्रविशतां
मुगमेष्वपि पुराणादिषु विविधविचित्रदेवादिवर्णनदर्श-
नेनातिभ्राम्यदल्पमतीनां बहुलकलिकालकलुप्रकलहक-
वलितसकलसत्कर्मज्ञानादीनां अस्मादृशां चारम्बारमपा-
रसंसारवारिधितरङ्गैरितस्तत उत्क्षिप्यमाणानामतिजड-
मत्तितया व्यासादिभिरपि बोधयितुमशक्यानां जनानां
परमकरुणया भाष्यादिग्रन्थद्वारा निखिलश्रुतिगीता-
ब्रह्मसूत्रश्रीभागवताद्यर्थावबोधहस्तावंलम्बदानेन सहसैव
श्रीमन्नन्दसुप्रदारविन्दसेवाख्यायां सुदृढेनाविस्थापने-
नास्त्यस्मदाचार्याणां व्यासादितोऽप्याधिक्यम् ।

पृष्ठे १६६

(एकविंशः प्रश्नस्तत्राद्यकोटैरर्थः
उत्तरकारिकाश्च)

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः
न्यूनाधेत्सकलधर्ममार्गा-

अत्राद्यकोटैरयमर्थः स्यात् । यदि भगवदाचार्येभ्यो
व्यासादयो न्यूनास्तर्हि तन्माहात्म्यादिप्रतिपादकस्य
शास्त्रस्य विरोधः । सकलधर्ममार्गाणां व्यासादिकर्तृ

विष्णुः स्यात्, समाश्वेत्तदा तत्कर्तृ-
कग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र
स्यात्, तत्कुतो न ?

कत्वात्तेषां न्यूनपुरुषकर्तृकत्वापत्त्या विष्णुश्च भवेदिति ।
“आध्यात्मिकस्य ज्ञानस्य सन्मन्त्रस्य च दानतः ।
भगवत्प्रापकाः साक्षादाचार्याः सर्वतोऽधिकारः ॥
परब्रह्मतया सर्वोत्तमास्ते सर्वथा जनैः ।
मन्तव्या इति धर्मस्य मार्गो व्यासादिनिर्मितः ॥
अतो व्यासाद्यनुज्ञातः स्वाचार्योत्कर्षचिन्तने ।
नैव विप्रवगन्धोऽपि धर्ममार्गस्य कस्यचिद्” ॥

पृष्ठे-१६९

अथ समाश्वेत्तदा तत्कर्तृ-
कग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र
स्यात्तत्कुतो नेति द्वितीयको-
टेरयमर्थो भवेत् । यदि व्या-
सादयो भगवदाचार्यैस्तुल्या-
स्तर्हि व्यासादिकृतभारतादि-
ग्रन्थभगवदाचार्यकृतग्रन्थानां
सर्वत्र प्रचाराभावे को हेतु
रिति । अत्र तत्कर्तृकेति
तच्छब्देनास्मादाचार्यपरामर्शः
प्रक्रमविरुद्धः । समाश्वेदिति
व्यासादिविशेषणसाधिव्येन
व्यासादिपरामर्शस्यैव सम्भ-
वात् । तेषामेव शीघ्रोपसि-
तिक्रवात् । तथा स्यात्तत्पद-
योर्वैयर्थ्यं सर्वत्र प्रचारः कुतो
नेत्येतान्तैर निर्वाहात् । त-
दिति क्लीबप्रयोगोऽपि प्रमा-
दात् । परामृष्टव्यस्य प्रचारस्य
पुंस्त्वात् । अव्ययत्वादिक्रम-
त्पनं तु द्विष्टं आस्तामेतत् ।

न हि सादृश्ये तद्वत्सर्वधर्मत्वमुपमेये सम्मनति ।
तद्विभ्रत्वे सति तद्वत्भूयोधर्मवच्चस्यैव सादृश्यत्वात् ।
अतो ग्रन्थप्रचाररूपधर्माभावेऽपि न क्षतिः । किञ्च,
ग्रन्थप्रचाराऽभावेऽपि न महात्मना तौल्यहानिः ।
अन्यथा वेदान्ताचार्यतया व्यासतुल्यानां व्यासेन
स्वशास्त्रे समुदाहृतसिद्धान्तानामप्याश्मरथ्यौडुलोमिका-
शकृत्त्वादीनामिदानीं तत्कर्तृकग्रन्थप्रचाराभावाधर्म्यं
प्रसज्येत । तेषां वेदान्ताचार्यत्वं तु श्रीमदाचार्यरामा-
नुजाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्यनिम्बार्कभास्करशङ्कराचार्यनील-
कण्ठविज्ञानेन्द्रभिषुप्रभृतिभिः प्रायः सर्वरपि ब्रह्ममी-
मासाभाष्यकारैस्तत्तत्ग्रन्थव्याख्याने इत्यमुकं आचार्यो
मन्यते, इत्यमुकं आचार्यो मन्यत इत्येवं लिखन्निः
स्वीकृतमेव । अपिच, किमत्र प्रचारशब्देन प्रामाण्या-
भ्युपगमपूर्वकाध्ययनादिकं विप्रक्षितमाहोस्त्रिषदभावे-
ऽपि ग्रन्थानां पर्यालोचनादिमात्रम् । तत्राद्यधेत्
व्यासकर्तृग्रन्थानामपि न हि तादृशः प्रचारः सर्वत्र
मनुष्यसामान्येऽस्ति । न चैवमपि वेदप्रामाण्यरादिषु
तु सर्वत्र तत्प्रचारोऽस्त्येवेति वाच्यम् । वेदप्रामाण्य-
वादिभिरपि पूर्वमीमांसकतार्किकादिभिर्दर्शनान्तराभि-
मानिभिस्तत्त्वतो व्यासदर्शनप्रामाण्यानङ्गीकारात् ।
यथा जैमिनिना नमामाष्याये कर्मण एव परममर्षमन्त्रं
निर्णीतं न त्वीधरस्य । यथा च तार्किकरीश्वरस्य निमि-
षत्वमात्रमूरीकुर्वन्निः (अ० १ पा० ४ सू० २३)

“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि”त्यादौ व्यासोक्तमपीधरस्य जगदुपादानत्वं नाङ्गीक्रियत इति दिरु । यदि तु व्यासदर्शनानुयायिषु सर्वेषु तत्कृतग्रन्थानां तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते । तदा तु तदन्तःपातिष्वस्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्वस्मदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते, तदा तु तदन्तःपातिष्वस्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्वस्मदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेति तुल्यम् । अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि औदासीन्येन प्रियतया द्वेष्यतया वाऽस्मदाचार्यकृतग्रन्थपर्यालोचनमन्यत्रापि भवेदेव । अत एव भवताऽपि सप्तमप्रधानप्रश्नस्यावान्तरचतुर्थप्रश्ने लिख्यते । प्रमाणं चेत्तदा भवदीयरचितग्रन्थेषु हुतो विरुद्धतया वर्णनमिति । तथा भवद्गुरुतया श्रूयमाणेन सदानन्दगिरिणाऽपि इदानीं प्रारब्धे सहस्राक्षनामके स्वग्रन्थे अस्मन्मतभास्करोपरि किञ्चिद्गूढपणधूलिनिक्षेप आरब्ध इति किम्बदन्ती श्रूयते । अतोऽस्माकं ग्रन्थप्रचारे तादृशभवत्प्रश्न एव प्रमाणम् । कथमन्यथा भारेतभागवतादिटीकाविरोधो भवताऽपर्यालोचितेष्वस्मद्ग्रन्थेष्ववगतः । अनवगमे च कथं घाष्ट्येन पुष्टं स्यात् । अतः कृतमीदृशेन महात्मना निन्दाफलकेन हुतर्केण ।

• (द्वाविंशः प्रश्नस्तत्र दोषः
उत्तरं च)

अथास्यैव संशयस्य चर-
मकोटिघटितोऽवान्तरः षष्ठः
प्रश्नः अधिकाश्चेत्तदा प्रमाणं
वक्तव्यम् ?

अत्र जिज्ञासितं तु व्यासादिनिरूपितेऽस्मदाचार्यनि-
ष्ठोत्कर्षे प्रमाणं भवेत्तथापि भवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्या
व्यासादयो न्यूनाः, समाः, अधिका वेति संशयवाक्य-
प्रक्रमानुरोधाच्चत्सादाचार्यनिरूपितव्यासादिनिष्ठोत्कर्षे
प्रमाणं विधित्सितमिति फलति । तत्राद्यथेत् प्रक्रान्त-
त्रिकोटिकविकल्पे आद्यकल्पस्यानल्पोत्तरविलोकनेनैव
सन्तोऽप्यं भवता । अथ द्वितीयश्चेत्तदा न हि सर्वाध-
धिकव्यासादिपूर्वाचार्यनिष्ठोत्कर्षे कस्यापि त्रिसम्मतिर-
स्तीत्यलं बहुपुराणादिप्रमाणगणनिर्णीतेऽर्थे पोतवत्प्रमा-
णजिज्ञासया । तस्मात्—

“व्यासादितोऽस्मदाचार्येष्वसामान्यतयोदितम् ।

न्यौन्यं सामान्यमाधिक्यं मान्यं तन्माऽन्यथा भ्रमेः” ॥

पृष्ठे १७१

(त्रयोविंशः प्रश्नस्तदु-
त्तरकारिके च)

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः

शूद्राश्चेदुपदेश्यास्तदा सच्छूद्रा असच्छूद्रा वा ।
साधारणाश्चेदधमाः कुतो नोपदेश्याः ? । उपदेश्याश्चेतैः
सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा । न्यूनत्वं चेत्किं
भवदीयदीक्षया ? तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो
नाङ्गीक्रियते ? । अङ्गीक्रियत एवेति चेत्तर्हि वैष्णवदी-
क्षायां सर्वे वर्णाः समा इत्युच्यमाना भवन्तो धन्याः ।

“सदसच्छूद्रसामान्यमुपदेश्यतयाऽऽहतम् ।

शास्त्रे सामान्यतः प्रोक्ता शूद्रस्याप्यधिकारिता ॥

किं वर्णनिष्ठ इत्यत्र पुरैवेतत्प्रकाशितम् ।

किञ्चित्प्रपञ्च्यते प्राप्तावसरत्वात्पुनर्मया ॥

अथ यदुक्तं प्रश्नवाक्ये—

अथ यदुक्तं प्रश्नवाक्ये—

उपदेश्या एवेति चेत्तैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता
न्यूनता वा । न्यूनत्वं चेत्किं भवदीयदीक्षया ? तुल्यत्वं
चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते ? इति ।

इदमनुत्तरणीयम् । अस्माभिश्चाण्डालादिभ्य उपदे-
शदानानङ्गीकारात् । अथ शूद्राणामुपदेशेऽप्ययं प्रश्नः
प्राप्तावसर इति चेदुच्यते । वैष्णवत्वेन तुल्यत्वेऽपि
जातेः पाकादिकमार्गान् ईत्वा च तत्कृतं वनाङ्गीक्रियते ।

दीक्षा हि वैष्णवत्वेनोत्कर्षं सम्मान्यत्वमोक्षाधिकारि-
त्वादिलक्षणमैहिकामुष्मिकफलपर्यवसायिनं सम्पाद-
यति । न तु जातिमप्यपहरति । सम्पादयति हि वस-
न्तस्तरुणामवैषम्येणैव बहलदलसुमनःसङ्गसघनत्वं न
तु निम्बकदम्बमाकन्दमन्दारत्वादिलक्षणामपहरति जा-
तिमपि ।

पृष्ठे १७९

इत्थम्—

मन्त्रेण विन्यस्यात्मानमनन्यत्वात्पदे हरेः ।

सदसच्छूद्रसामान्यं मुनिमान्यं भवत्विह ॥

पृष्ठे १८१

(चतुर्विंशः प्रश्नस्तदर्थश्च)
अथास्य प्रक्रान्तप्रधान-
प्रश्नस्यावान्तरोऽष्टमः प्रश्नः
सच्छूद्रा इति चेत्के सच्छूद्रा
इति ? तेषां लक्षणं वक्तव्यम्

अस्यायमर्थो भवेत्, यदि सच्छूद्रा एवोपदेश्यास्तर्हि
उपदेश्यानुपदेश्ययोः परस्परं व्यावर्त्तकधर्मावगमाय
विभाजकतावच्छेदकासाधारणधर्मो निर्वक्तव्य इति ।

अस्माभिस्तु साधारण्येन सदसच्छूद्रसामान्यस्यैवो-
पदेश्यत्वं स्वीक्रियत इति नास्माकमनेन विचारेण
प्रयोजनम् । प्रश्ने चेदिति पदेन सच्छूद्रमात्रस्योपदे-
शाङ्गीकारपक्ष एव तल्लक्षणजिज्ञासावतारबोधनात् ।

“इत्यष्टमिः सपदि सङ्गतमङ्ग जलपै-

रल्पैः कुरङ्गवपि तुङ्गतरङ्गकल्पैः ।

चोर्धं प्रमाणगणयुक्तितरङ्गितेन

दचोचरं किल विचित्रतरं तृतीयम्” ।

पृष्ठे १८३

(चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः

उत्तरकारिका च)

अथ चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः

उपदेशे च रामकृष्णादि-
मन्त्राः समाना उत तेषु
न्यूनताधिकता वा ?

“सामान्यं न्यौन्यमाधिक्यमन्योऽन्यं तन्यतेऽधुना ।

सन्मन्त्राणां स्वतन्त्राणां श्रूयतां तर्कबन्धुना” ॥

इत्थम्—

“रामकृष्णादिमन्त्राणां न्यूनता च समानता ।

आधिक्यं चोचितं तेन भवद्युक्तिः समाऽऽनता” ॥

पृष्ठे १८४

(पञ्चविंशः प्रश्नः उत्तरे
स्वस्माम्प्रदायिकमन्त्रातिरि-
क्तमन्त्रमहणे बीजं च)

अथास्य चतुर्थप्रधानप्रश्न-
स्वावलम्बी प्रथमः प्रश्नः तत्र
समानश्चेन्मन्त्रान्तरनिषेधः
कथं क्रियते ?

किमत्र निषेधशब्देन केनाप्यधिकारिणा नायं
मन्त्रो ग्राह्य इत्येवंरूपः स विवक्षित उतास्मत्सम्प्रदायेऽ-
स्मदिष्टफलस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्यास्मदाचार्य-
परम्परोपदिश्यमानमन्त्रमात्रेणैव सिद्धावस्मच्छिष्यस्य न
मन्त्रान्तरग्रहणेन प्रयोजनमित्येवंरूपः सः । तत्र नाद्यः ।
अस्माभिरस्मदाचार्यैर्वा तादृशनिषेधस्य क्वापि कदाचि-
दप्यकृतत्वेन कथं क्रियत इत्याक्षेपवैयर्थ्यात् । अथ
द्वितीयश्चेत्तर्हि अस्य प्रश्नस्य तद्दानं शिष्याय कृतो न
क्रियत इत्यग्रिमप्रश्नादवैलक्ष्येऽपि स्वविवक्षितप्रश्न-
सङ्ख्यापूरणायैव पार्थक्येनोपन्यस्तत्वादुत्तरेणैवास्मां दत्तो-
त्तरत्वं स्यादिति तच्छ्रवणेनैव परितोष्टव्यं भवद्भिः ।

पृष्ठे १८५

(पञ्चविंशः प्रश्नस्तदुत्तरा-
रम्भश्च)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नाव-
लम्बी द्वितीयः प्रश्नः तद्दानं
शिष्याय कथं न क्रियते ?

अत्र प्रश्नद्वये कुत इति हेतौ प्रष्टुमुचितेऽपि कथमिति
प्रकारप्रश्नस्तु स्वस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः । उत्तरं तु
ब्रूमः । अस्मदभीष्टस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्य
फलस्यास्मदाचार्यपरम्परोपदिश्यमानकृष्णमन्त्रैरेव सिद्धौ
प्रयोजनाभावात्स्वसदाचारविरोधाच्चास्मत्सम्प्रदायपरम्प-
राप्रसिद्धगोपालादिमन्त्रत्रयव्यतिरिक्तं कमपि मन्त्रं
नास्मदाचार्याः शिष्येभ्य उपदिशन्ति ।

अस्मत्सम्प्रदाये स्वीक्रियमाणस्य कृष्णमन्त्रोत्कर्षस्य
तु न स्वोत्प्रेक्षितत्वं शङ्क्यम् । बहुप्रमाणसिद्धत्वात् ।

तस्मादस्मत्सम्प्रदायपूर्वाचार्यपरम्परयोपदिश्यमानं
कृष्णमन्त्रत्रयमेवेदानीमप्यस्मदाचार्यैः स्वशिष्येभ्य उप-
देष्टव्यं न त्वन्यत् । अस्मत्सम्प्रदायेष्टफलस्य तावत्तैः
सिद्धौ मन्त्रान्तरस्योपदेशे प्रयोजनाभावात् । तदुपदेशे
स्वाचार्यमर्यादोलङ्घनेन स्वसदाचारविरोधापत्तेश्च ।
अस्मत्सम्प्रदाये हि श्रीपुरुषोत्तममारम्य इयदवधि न
केनाप्याचार्येण कस्मैचिदपि स्वस्माम्प्रदायिकशिष्याय
मन्त्रान्तरमुपदिष्टम् । अतः, स्वस्माम्प्रदायिकमन्त्रदानमेव
स्वशिष्याय क्रियत इति सर्वं सुस्पष्टम् ।

पृष्ठे १९०

(सप्तविंशः प्रश्नः उत्तरे
मन्त्राणां स्वस्वप्रतिपाद्यावतारा-
विसायुज्यदातृत्वम्)

अथ चतुर्थप्रधानप्रभाव-
लम्बी तृतीयः प्रश्नः ।

न्यूनाश्चेत्सर्वमन्त्राणां
शास्त्रसम्मतमोक्षदातृत्वा-
विशेषेण कुतो न्यूनता ?

अस्मी रामकृष्णादिमन्त्राणां परस्परतो न्यूनतायां
समानतायामधिकतया च हेतवः पूर्वमेव समर्थिता इति
नेदानीमयं हेतुप्रश्न उत्तरणीयः । किञ्चित्तु वदामः ।
भगवन्मन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रप्रतिपादकशास्त्रेण तत्तन्मन्त्रस्य
मोक्षदातृत्वे वर्ण्यमानेऽपि नैतन्मन्त्रसामर्थ्येनैवेति वक्तुं
युक्तम् ; किन्तु, तत्तत्प्रतिपाद्यदेवताप्रसक्त्यैव । तथा
चेह भगवन्मन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रजपेन तत्तत्प्रतिपाद्यराम-
कृष्णाद्यन्यतमभगवदवतारप्रसादात्तत्तत्सायुज्यादिलक्षणे
एव मोक्षो भवति । तैत्तिरीयाणां नाराण्योपनिषदि—

“एतासामेव देवतानां सायुज्यं सादृतां समान-
लोकतामामोती”ति श्रावितन्यायात् । अतस्तत्तन्मोक्षा-
काङ्क्षिभिस्तत्तन्मन्त्रोपासनं कर्तव्यमिति युक्तम् ।

किञ्च, भगवदवतारेऽपि पूर्णत्वांश्चकलात्वादिनां
तत्तन्मन्त्रं शास्त्रसिद्धमिति तदनुसारेण तत्प्रतिपादकमन्त्र-
ेष्वपि समालोचनीयं सच्छास्त्रविचारचतुरैः ब्रह्ममतिभिः
कृतिभिरिति श्रीः ।

शृष्टे १९१

(अष्टाविंशः प्रश्नस्तदुत्तरं च)

अथ चतुर्थप्रभावलम्बी
चतुर्थः प्रश्नः

प्रशंसापरतयोपपत्तिस्तु ;
समानैव परस्परभिन्नमन्त्र-
ग्रहणकर्तुः

अस्यायमर्थो भवेत् यदि भगवतिः शास्त्रसिद्धायाः
स्वमन्त्रनिष्ठाया मोक्षदातृत्वादिलक्षणायाः स्तुतेर्वास्त-
विकत्वं मन्त्रान्तरनिष्ठायास्तस्यास्तु तद्ग्रहणविधिशेषार्थ-
वादरूपतया स्वार्थेऽग्रामाणिकत्वमित्युच्यते तर्हि मन्त्र-
न्तरोपासकेन स्वमन्त्रनिष्ठायास्तस्याः ग्रामाणिकत्वं
भवन्मन्त्रनिष्ठायास्तुक्तीतिकाग्रामाणिकत्वमिति शक्ये-
तोद्बुध्य भाषितुम् । तस्माच्चैतत्समाधानं साधीय इति ।
अस्माभिस्तु शास्त्रसिद्धाया यावद्भगवन्मन्त्रस्तुतेर्भवदुक्त-
रीतिक्रमप्रामाणिकत्वं नोररीकृतम् ; किन्तु, ग्रामाणिक-
युक्त्यन्तरत एवोचरमनन्तरमेव वितीर्णमतो विशीर्ण-
मूलो नायमनुयोग इतरदुचरवितरणमर्हतीति अभ्यं नः ।

शृष्टे १९२

(एकोनत्रिंशत्तमः प्रश्नः
उत्तरकारिकाः)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी

पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ।

शैवशाक्तिकमन्त्राणां
मोक्षदातृत्वमस्ति न वा ?

“मन्त्राणां मोक्षदातृत्वं देवतायाः प्रसादतः ।
वक्तव्यं मोक्षदो देवो मुकुन्दः सर्ववन्दितः ॥
तदंशाः सकला देवाः सकामा आश्रयन्ति तान् ।
तत्तद्दाति तद्द्वारा तेभ्यो माहात्म्यबुद्धये ॥
अतो मोक्षप्रदत्वं तु हरिमन्त्रस्य केवलम् ।
सर्वकामप्रदत्वं चानन्यमक्तेभ्य उच्यते ॥
देवतान्तरमन्त्रास्तु साक्षान्मोक्षप्रदा न हि ।
त्रैवर्गिकफलं तेभ्यस्तत्तद्द्रुपाद्वरेर्भवेत्” ॥

अतः—

“मोक्षदं केवलं कृष्णसेवनं देवनन्दितम् ।
श्रुक्तिदं शिवसक्त्यादि दैवतं नैव तं विना ॥
तस्मान्मुकुन्दमन्त्राणाममन्दं श्रुक्तिदायिताम् ।
वक्ति शास्त्रं नैव शैवशाक्तादीनां तु तां क्वचित्” ॥
पृष्ठे १९१

(त्रिंशत्तमः प्रश्नः उत्तरे
निन्दाभेदः स्वस्य तत्कर्तृत्वा-
भावः)

अथ प्रक्रान्तप्रधानप्रश्ना-
वलम्बी पष्ठः प्रश्नः अस्ति
चेन्निन्दा कथं क्रियते ?

अस्ति-चेत्पदाभ्यां शैवशाक्तादिमन्त्राणां मोक्षदातृ-
त्वपक्ष एवावतीर्णोऽयं प्रश्नस्तदभावसमर्थनैर्नैव
दत्तोत्तरः ।

किञ्च, किमत्र निन्दाशब्देनाऽविद्यमानदोषकीर्तनं,
विवक्षितश्रुतं विद्यमानतत्कीर्तनं स्वयं तद्ब्रह्मण्यपाद्य-
करणमेवेति वा ?

नायः । अस्माकमद्वैतब्रह्मवादे सर्वस्यापि ब्रह्मरूपत्वेन
“सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्य”
इत्यादिषु भक्तिवशात्तत्पक्षेऽपि नन्तन्वयविधानेन
चास्तत्सम्प्रदाये निन्दाया एवानवसरपराहृतत्वात् ।
क्वचिद्ग्रन्थेषु भगवन्मन्त्रादिस्तुतिप्रकरणे कदाचिदितर-
निन्दा चेत्तस्या न हि निन्दान्यायविचारेणादुष्टत्वात् ।

न द्वितीयः । तादृशकथने निन्दात्वाभावात् ।
अन्यथा सर्वस्तुतिप्रस्ताविकगुणदोषनिरूपकाणां
ज्यौतिषापुरंदेदीनां बहूनां शास्त्राणां सर्वस्तुतिन्द-
कत्वेन अनुपादयेताप्रसङ्गात् ।

न तृतीयः । परधर्मानाचरणस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ।

अत एव तृतीयाध्याये आपद्धर्मप्रकरणे (श्लो० ७)
 “आपद्धत” इत्यत्र आपदि क्षात्रादिवृत्त्यपेक्षया ब्राह्मणस्य
 हीनहीनतरहीनतमेभ्योऽपि प्रतिग्रहादिकमुत्कृष्टं वदता
 याज्ञवल्क्येन आपद्यपि परधर्माद्भिगुणस्यापि स्वधर्मस्यै-
 वाचरणं वरीय इति बोधितम् ।

तथा चातः—

“वन्दामहे मुकुन्दं सानन्दं नन्दनन्दनममन्दम् ।
 शुद्धाद्वैताच्चैतानितरान् वृन्दारकांस्तु निन्दामः” ॥
 पृष्ठे १९८

(एकत्रिंशः प्रश्नः, उत्तरे
 शैवादिमन्त्रा राजसत्तामसेभ्यः
 शिवसायुष्यादिप्रदाः, वदुपा-
 सना कवित्वरम्परया हरि-
 भक्तिं चोत्पादयति)

अथ प्रशान्तप्रभस्यावलम्बी
 सत्तमः प्रश्नः

नास्ति चेत्तत्प्रतिपादक-
 शास्त्रस्य का गतिः ?

(द्वात्रिंशः प्रश्नः)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नाव-
 लम्ब्यष्टमः प्रश्नः

पत्नीग्रहणरहितस्य दीक्षा-
 दानेऽधिकारोऽस्ति न वा ?

तादृशं शास्त्रमेव दुर्लभं कदाचित्तत्सम्भवेऽपि
 तामसजीवपरम् ।

इति तादृशशास्त्रार्थे सति तस्य गतिः कृता ।

मतिमन्तो रतिगोपीपतिपादेऽस्त्यतिप्रिया ॥

श्रुतिशुक्तिभवेर्युक्तिर्भाक्तिर्कैर्युक्ति भूपितः ।

युक्तिं भुक्तिं भक्तिमतामाचार्यः शास्त्रशक्तिमान् ॥

सन्तो जयन्त्वसन्तश्च लोके सुखलतोद्भवाः ।

कुशास्त्रधारिणः प्राज्योत्तमसाधनतत्पराः ॥

पृष्ठे २००

“पत्नीयुक्तोऽप्यपत्नीको यत्नी जीवोद्धतौ गुरुः ।

दयादीक्षां दयावीक्षां हृषां तन्वज्ज दोषभाक्” ॥

तथा हि, नियतब्रह्मचारिणां सनकादीनामपि
 दीक्षोपदेशादिदानेऽधिकारो दृश्यते । उद्योगपर्वणि
 त्रिद्विद्वरेण तेषां गुरुत्वनिरूपणात् । तत्रैव भूतराष्ट्राय
 तैर्विज्ञानमुपदिष्टमिति प्रख्यातम् । तथा श्रीभागवत-
 चतुर्थस्कन्धादिषु पृथुराजादिभ्यस्तैर्ज्ञानादिकमुपदिष्टम् ।
 नारदपञ्चरात्रादिषु नारदायापि भगवन्मन्त्रतत्त्वज्ञा-
 दिकं दत्तमिति प्रसिद्धम् । नारदेनाप्याजन्मब्रह्मचारिणा
 प्यामाय भगवन्मन्त्रदीक्षा दत्तेति नारदपञ्चरात्रब्रह्मवे-
 चर्चादिषु स्फुटम् । एवं भागवतगौतमतन्त्रादिषु तैर्नैव
 शुभ्रगौतमादिभ्यो ब्राह्मशास्त्रविद्याष्टादशाक्षरगोपाल-
 विद्यादय उपदिष्टा इति स्पष्टम् । एवं प्यासादिभ्यो

ज्ञानोपदेशस्यापि तत्कर्तृकत्वं भारतभागवतादिष्वपाणि-
पिहितम् । एवमपत्नीकेन नारायणमहर्षिणाऽपि सिंह-
भीतव्राह्मणवदुकाय भगवन्मन्त्रदीक्षादत्तेत्यनाच्छादितं
नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रे । एवमितरत्रापि पुराणादिषु
तादृशेतिहासा विस्फारितदृग्भ्यां निरीक्षणीयाः ।

किञ्च, “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्”,
“अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमाविशे”दित्यादिद्युति-
स्मृतिसिद्धमाश्रमासमुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रव्रजतामपि
दीक्षादानेऽधिकारो दृश्यते । यथा शङ्कराचार्याणां
दक्षिणामूर्त्यादिदीक्षादाने । अत एव च याज्ञवल्क्यप्रा-
यश्चित्ताध्याये दानप्रत्यक्षप्रकरणे (श्लो० १) “सुतवि-
न्यस्तपत्नीक” इत्यस्य मिताक्षरायां सुतविन्यस्तपत्नी-
कस्यापि हि तापसाश्रमिणो वैतानौपासनसाध्यकार्येषु
दाने चाधिकारोऽभ्यनुज्ञातोऽस्ति । दीक्षाया अपि
दानमेव । गोपृथ्वीसरस्वतीभेदेन दानत्रैविध्यस्य
सामशाखीयसाहित्यपुनिपदि बृहस्पतिस्मृतौ च
दर्शितत्वात् । अतोऽस्मत्सम्प्रदाये पत्नीरहितानामपि
नारदशुकदेवाद्याचार्याणां मन्त्रोपदेष्टृत्वस्य पूर्वत एव
प्राप्तत्वाच्छास्त्रविरोधाभावाच्च पत्नीरहितस्याप्यस्ति ।
मन्त्रोपदेशदानेऽधिकारः ।

“धुर्यं सन्मित्रविषये तुर्यं चोद्यं सहाष्टभिः ।

दुर्यन्त्रितं स्वाङ्गवाक्यैः पर्यन्तं नीतमुत्तरैः” ॥

पृष्ठे २०४

(पञ्चमः प्रधानः प्रश्नः)

अथ पञ्चमः प्रधानप्रश्नः

भवतामत्यावश्यको

धर्मः कः ?

“श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां ग्रहणं स्वगुरोर्मुखात् ।

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।

स्वाचार्यदर्शितदिशेत्यादीनां समनुष्ठितिः ॥

धर्मोऽत्यावश्यकोऽस्माकं वेदवेदान्तभाषितः ।

वैष्णवत्वप्रयुक्तोऽध्याययनाध्यापनादिकम् ॥

प्रजारक्षादिकं नानाव्यापाराद्विजसेवनम् ।

वर्णप्रयुक्ता इत्याद्या धर्मशास्त्रोदिताः क्रमात् ॥

तत्तदाश्रममूलाथ धर्माः श्रुत्यादिदर्शिताः ।
 सर्वेऽत्यावश्यकान्तेऽनुष्ठीयन्ते यथार्हणम् ॥
 देशकालवयोऽवस्थार्थाशक्त्याद्यनुसारतः ।
 तत्र वर्णाश्रमप्राप्ताः प्रत्यवायनिवृत्तये ॥
 ज्ञानेऽधिकारसिद्धयर्थं चानुष्ठीयन्त उड्वलाः ।
 हरिष्यानादिसाहित्याच्चेऽस्माकं वीर्यवत्तराः ॥
 चित्तं संशोध्य कल्पन्ते ज्ञानभक्त्यादिसिद्धये ।
 हरिसेवादयो धर्माः साक्षान्मोक्षाप्तये मताः ॥
 अत आचश्यकतरा आचार्यैरुभये स्मृताः ।
 वैष्णवस्त्वप्रयुक्ता ये ये च वर्णाश्रमोद्भवाः ॥
 ये त्वन्यदेवताभक्त्याऽन्यमन्त्रोपासनादयः ।
 पुत्रेष्वापाथ ये काम्या वर्ज्यानावश्याः क्रमात् ॥
 तत्राद्यवर्जने हेतुर्यो वै स्यां देयतामिति ।
 एवमादीनि वाक्यानि प्रत्यवायाऽद्युतिः परे ॥
 भूतिकामस्य वायव्यश्चेतालभनमुच्यते ।
 अननुष्ठानतस्तस्य प्रत्यवायोऽद्युतो यथा ॥
 मया ग्रन्थेषु वेदान्तचिन्तामण्यादिषु स्फुटम् ।
 विस्तरेणैव निर्णीतमेतत्तत्रैव दृश्यताम् ॥

श्रान्तोऽसि लेखाद्बहुलादलं वृथा
वादव्यथां मैत्र कृथा हरेः पथा ॥
यथास्ति वर्णाश्रमधर्मवर्णनं
सत्सम्प्रदायेषु गतिप्रदायिषु ।
हरौ रतेश्चारुविचारसञ्चयै-
र्न चैतरत्रास्ति तथेति बुद्ध्यताम्” ॥

पृष्ठे २१३

(चतुर्विंशः प्रश्नः)

अथ प्रक्रान्तपञ्चमप्रश्ना-
बलम्बी द्वितीयः प्रश्नः
सन्ध्यादिहीनस्याब्राह्मण्यं भ-
वत्सम्मतं न वा ?

“ब्राह्मण्यस्य तिरोधानं नित्यसन्ध्यादिलोपने ।
प्रतिबन्धैर्विहीनस्य सतकाधैररोगिणः ॥
सेनाद्यनुपरोद्धस्य देवदेवरमापतेः ।
वृथा लोपयतः कर्म यथाशास्त्रं सुसम्मतम्” ॥

अत्राब्राह्मण्यं नाम, “ब्रह्माननं क्षत्रभृजो महात्मे”-
त्यत्र द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यदर्शितदिशा
ब्राह्मणरीजस्तत्परिणीतब्राह्मणजातीयक्षेत्रोत्पत्तेः शरीरे
प्रायो गर्भाधानादिशास्त्रीयसंस्कारैरेव शक्याविर्भावस्य
क्वचिद्विधरेच्छया शरीरान्तरेऽपि तपोविशेषादिभिः
प्रादुर्भावनशालिनो भगवन्मुखरूपस्य ब्राह्मण्याख्यदेवता-
विशेषस्य सन्ध्यावन्दनलोपम्लेच्छान्नभक्षणादिप्रतिकू-
लसम्पत्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तप्रतिविधेयं तिरोधानम् । पुन-
स्तत्प्रादुर्भावकप्रायश्चित्तानि तु स्वल्पवैगुण्ये स्वल्पानि,
गुरुणि तु, पुनः संस्कारादिरूपाणि गुरुणि, यथा
शास्त्रोक्तविधिना प्रतिष्ठाकरणात्प्रतिमादौ प्रादुर्भूतया
देवतायास्तिरोधानप्रयोजके स्वल्पवैगुण्ये प्रोक्षणपञ्चा-
भृतस्नानादिकमेव पुनः प्रादुर्भावकम्, म्लेच्छसंसर्गादौ
महत्तरानाचारे तु पुनः प्रतिष्ठाकरणादीति दिरु ।

तस्मात्—

“सञ्छास्त्राणां विचारेण सञ्छाचारे सतां पथे ।
कस्मादकस्मात् प्रश्नोऽमचर्मम्पर्कुरुकुरुः” ॥

पृष्ठे २१९

(पञ्चत्रिंशः प्रश्नः)

अथ पञ्चमप्रश्नस्यावान्तर-
स्तृतीयः प्रश्नः सन्ध्यावन्द-
नाद्यकरणप्रयुक्तपापनाशाय
प्रायश्चित्तं भवत्सम्मतं न वा ?

“प्रायश्चित्तं तु भवतो नूनं नैवास्ति सम्मतम् ।
बालवत्पृच्छयते यस्मादर्धेऽसिन् सर्वसम्मतम्” ॥
पूर्वप्रश्ने सन्ध्याराहित्येन ब्राह्मण्याभावः प्रतिपा-
दितः । इह तु पापमात्रमिति पृच्छकस्य पूर्वापरानुस-
न्धानवैदग्धी । आस्तामित्यङ्कारम् । सन्ध्यालोपे सकृ-
दभ्यासादिभेदेन विविधप्रायश्चित्तानां धर्मशास्त्रसिद्ध-
त्वात्तत्तदधिकारिविशेषेण तत्तत्पापप्रणोदनाय तत्तत्प्रा-
यश्चित्तमनुष्ठेयमेवेत्यत्र को वाऽऽस्तिकः सम्मतिं न
दद्यात् ?

“सन्ध्यायतां तु नित्यं नः सन्ध्याद्यं कर्म निर्मलम् ।
प्रायश्चित्तप्रमद्भो न प्रायश्चित्तस्थिते हरौ” ॥

पृष्ठे २२०

(पदत्रिंशः प्रश्नः)

अथ पञ्चमप्रश्नान्तरप्रश्नाव-
लम्बी चतुर्थः प्रश्नः गृह-
स्थानां पञ्चदेवपूजनभावश्यकं
न वा ?

“सर्वेषां तु गृहस्थानां पञ्चदैवतपूजनम् ।
नायश्यकं तथा शास्त्रशिष्टाचाराद्यभावतः ॥
सदैव दैवतं स्वेष्टमेकं पूज्यं तु सर्वथा ।
ग्रामाणिकनिबन्धेषु बहुष्वेवं विनिर्णयात् ॥
नित्या पञ्चामरार्चा तु तादृग्दीक्षावतां मता ।
एकैकस्यार्चनं येषु सम्प्रदायेषु सम्मतम् ॥
तत्तद्वर्त्तिजनैस्ते ते लङ्घनीया न सर्वथा ।
मुरार्चनं स्मृता नित्या निन्दिता बहुभक्तता ॥
गण्यते बृहदारण्ये पुण्यमेकार्चनं सदा ।
तदेव नित्यं सर्वेषां निर्णीतं माधवादिभिः ॥
किञ्च मुख्या हरिहरान्यतरार्चनं वै कलौ ।
तत्रापि सेवनं मुख्यं देवदेवस्य केवलम् ॥
किर्तनाद्यैरेव मुक्तेः कलेर्मलविलोपनात् ।
तथा गत्यन्तराभावात्सन्ध्यावन्नित्यतोक्तितः ॥
सर्वानुकूलं तन्मूलं सर्ववैदिककर्मणाम् ।
सर्वैरवश्यं कर्तव्यं सिध्येत्सर्वार्चनं ततः ॥
तस्मात्पूज्यतमं नान्यत्साक्षान्मोक्षस्तदर्चनात् ।
शालग्रामद्वारवतीशिले प्रतिमया सह ॥

पूज्ये त्रैवर्णिकैः स्पृष्टा स्त्रीशूद्रैः प्रतिमैव तु ।
 दूराच्छूद्रैर्वैष्णवैस्ते अर्घ्ये विप्रकरेण वा ॥
 प्रत्यवेत्येव सन्ध्यावन्नित्यं मूर्त्यर्चनं विना ।
 नराणां नरकप्राप्तिस्तद्दीनानां न तद्युजाम् ॥
 शालग्रामस्य महिमा न हि मातुं तु शक्यते ।
 स्रुतकादावप्यहेयमुच्यते कचिदर्चनम् ॥
 गुरुदत्ततनौ सेव्य एकोऽखिलसुरेश्वरः ।
 मूर्त्युत्कर्षो मारतेऽस्मिन् वर्षे हर्षेण तां गृहे ॥
 भजेन्नतुग्रान् दुर्गादींस्तामसाचार्यान्मुक्तिदान् ।
 देवान्तराणां सेवा तु काम्या सान्तफलाऽधुवा ॥
 अवैधयागरूपा सा वैष्णवानां निषिद्ध्यते ।
 सिद्धोत्सर्वसु पर्वाञ्चा सर्वाशीधरसेवनाद् ॥
 विविर्धेहेतुभिर्विद्वत्केतुभिः शास्त्रसेतुभिः ।
 सेवा श्रीनेतुरेवात्र सर्ववर्णेषु वर्णिता ॥

पृष्ठे २२२

(सप्तत्रिंशः प्रश्नः)

आर्पणार्पणग्रन्थेषु पार्थिव-
 पूजाया नित्यत्वानुपलब्धिः ।
 तस्याः काम्यत्वम्, कामना-
 भेदेन द्रव्यभेदः, लिङ्गानां
 सङ्ख्याभेदः इत्यादि, तां विना
 भोजननिषेधवाक्यविचारः
 तदर्चनाद्ब्रह्मलोकाप्तिश्च
 पार्थिवपूजनमन्तरा गृह-
 स्थानां भोजनशुचितं न
 वा ? ॥ ३७ ॥

(अष्टत्रिंशः प्रश्नः उत्तरकारिके)

बलिर्वैश्वदेवादिकं कर्तव्यं
 न वा ? ॥ ३८ ॥

अयं दत्तोत्तरप्रायः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
 तथापि कथ्यते तथ्यं पथ्यं किञ्चिद्वचो नृणाम् ॥ १
 कापि पार्थिवपूजाया नित्यत्वं नोपपद्यते ।
 काम्यत्वं कीर्त्यते तस्यास्तत्सादस्याः कृतिं विना ॥ २ ॥
 सामान्यतो गृहस्थानामपि दोषो न भोजने ।
 हरेरनन्यदासनानां वैष्णवानां कुतस्ताराम् ॥ ३ ॥
 “शैवस्यावश्यकं काम्यमन्येषां पार्थिवार्चनम् ।
 ऋतेऽपि तदतो दोषो गृहस्थानां न भोजने ॥ १ ॥
 कुतस्तारां वैष्णवानां तद्धाम्यत न भोजनाः ।
 श्रीहरिं भजतानन्याः सेवन्ते यं न भोजनाः ॥ २ ॥

पृष्ठे २६३

अनावश्यकता पूर्वं स्थलभेदेन भण्यते ।
 आवश्यकं यथाशास्त्रं वैश्वदेवादिकं मतम् ॥ १ ॥
 प्रत्यवायादकरणे करणे सत्फलाप्तिः ।
 मोक्षोपयोगात्कार्यं तद्विष्णुच्छिष्टेन वैष्णवः ॥ २ ॥
 “यथाऽधिकारं कर्तव्यं वैश्वदेवादिकं नरैः ।

नित्यनैमित्तिके यस्मादावश्यकतया मते ॥ १ ॥
 वैश्वदेवाद्यकरणे ज्ञाननिष्ठादिभिर्द्विजैः ।
 उक्तमन्वादिधचनाजुरोधात्कापि न क्षतिः ॥ २ ॥
 कार्याकार्यविचारं तु वेत्त्येकस्तत्ततः प्रभुः ।
 यथाचारं यथाबुद्धिं यथाशक्तिं यथाकुलम् ॥ ३ ॥
 निराकुलं तु कर्तव्यं सर्वैः सत्कर्म निर्मलम् ।
 अतो भगवताऽप्युक्ता कर्मणो गहना गतिः ॥ ४ ॥
 पृष्ठे २७०

(एकोनचत्वारिंशः प्रश्नः
 उत्तरकारिकाः)

अथ पञ्चमप्रधानप्रश्नाव-
 लम्बी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥
 भगवन्निवेदितवस्तूनां
 ग्रहणे विधिनिषेधयोः का
 गतिः ? ॥ ३९ ॥

निवेदितानां हरये वस्तूनां ग्रहसेधनम् ।
 सुदुर्लभं कदाचिच्चेदभक्तपरं भवेत् ॥ १ ॥
 निर्माल्यादिनिषेधस्तु देवान्तरपरो मतः ।
 निषेधभ्रमकृद्वाक्यस्यार्थस्तूक्तः पुरातनैः ॥ २ ॥
 अतो निवेदितं नित्यं ग्राह्यं भगवतोऽखिलम् ।
 श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तद्भोजनविधानतः ॥ ३ ॥
 पुण्यातिशयतश्चिन्ताद्यतिशुद्धेयधृष्टयात् ।
 प्रसादः श्रीहरेर्भोज्योऽनेकसत्फलसाधकः ॥ ४ ॥
 अनिवेद्य न भुञ्जीत यत्किञ्चिदपि कर्हिचित् ।
 हरयेऽनेकधा तत्रात्यन्तदोषप्रसक्तितः ॥ ५ ॥
 सर्वसाधारणग्रन्थैर्विस्तरेण प्रमाणतः ।
 गुरुणा निरणायीदमिह किञ्चित्प्रपश्यते ॥ ६ ॥
 “अन्युत्तर्पितवस्तूनां ग्रहणे स्वरिसम्भता ।
 विधीनां च निषेधानां व्यवस्था स्थापिता मया ॥ १ ॥
 अतो रसमयाः शास्त्रसमयात्सुनिरामयाः ।
 प्रसादं श्रीहरेर्लुब्धवा प्रसादं यातु सर्वदा ॥ २ ॥
 पृष्ठे २९३

(चत्वारिंशः प्रश्नः)

देवतान्तरनिवेदितमन्नं
 भोज्यं न वा ? ॥ ४० ॥

देवतान्तरनैवेद्यभोजनं प्रतिपिद्ध्यते ।
 सौरशाक्तादिनैवेद्यभुक्तौ कामादकामता ॥ १ ॥
 तत्र तत्र निबन्धेषु प्रायश्चित्तं प्रपश्यते ।
 शिवनिर्माल्यसंसर्गनिषेधः सुतरां मतः ॥ २ ॥
 क्वचिद्विधिस्तु तद्भक्ते पञ्चदेवार्चकेऽथवा ।
 प्रवर्तते तदन्नादेः शालग्रामेण शोधनात् ॥ ३ ॥

वैष्णवानां तदन्यत्वस्मरणाच्चादशम्रतात् ।
 सत्पारम्परिकाचारान्नारात्तसङ्ग इष्यते ॥ ४ ॥
 तस्मान्न भोज्यमस्माभिः कस्मा अपि समर्पितम् ।
 रमाधरसुधामिश्रं हरिशुक्तं विनेतरत् ॥ ५ ॥
 इत्थं तदुदाहृतवहुषु वचनान्तरेष्वपि समूलत्वं
 चिन्त्यम् । भगवन्नैवेद्यस्य तु सर्वथा बाधोऽशक्य एव ।
 शिवो भूर्मा धत्ते चरणसलिलं यस्य सततं
 मखे भागान्गृह्णन्त्यपि भुवि यदङ्गौ सुरगणाः ।
 श्रुतिर्यन्निःश्वासान् हृदि च वदने विभ्रति सदा-
 ऽखिला विप्रा धाता सृजति सकलं यस्य तनयः ॥ १ ॥
 मनश्चन्द्रो यस्यौषधिचयमशेषं पचति य-
 त्पदं चादित्यः प्रोञ्जल्यति जगद्यस्य महसा ।
 कृशानौ यद्वक्त्रे जगति सकलं जुह्वति हवि- ॥ २ ॥
 द्विजन्मानः सर्वे वदनजनुषोऽश्नन्ति च ततः ॥ २ ॥
 सर्ववेदोपदिष्टाङ्गेः शिष्टाराध्यस्य तस्य कः ।
 इष्टे सम्बन्धरहितं भोक्तुमक्लिष्टकर्मणः ॥ ३ ॥
 देवतान्तरनैवेद्यस्याग्राह्यत्वं निरूपितम् ।
 काचित्कविधिवाक्यानां विषयश्च प्रदर्शितः ॥ ४ ॥
 अस्माभिर्भुज्यते नैव तस्माद्देवान्तरार्पितम् ।
 न स्मार्तैरपि सर्वत्र भस्मालिप्तैस्तु तत्कचित् ॥ ५ ॥
 कन्दर्पदर्पहाऽऽनन्दसन्दोहामन्दमन्दिरम् ।
 सेव्य एकोऽविन्दाक्षो भोज्यमेकं तदर्पितम् ॥ ६ ॥
 शृष्टे ३११

पष्ठः प्रधानप्रभः
 भवन्मार्गे तिलकं कीट्यं
 केन द्रव्येण कर्तव्यम् ? ॥ ६ ॥

निर्दोषमस्माभिरूर्ध्वपुण्ड्रमेव विधीयते ।
 गोपीचन्दनमिथेण भगवत्कुङ्कुमादिना ॥
 अस्य वैष्णवचिह्नत्वात् पावनत्वादपक्षयात् ।
 आपश्यकत्वाद्भगवत्प्रापकत्वाच्च धारणम् ॥
 पृष्ठानि द्रव्यमेदप्रमाणानि पृथक् त्वया-
 तदुचरेषु वक्तव्याः प्रमाणप्रचया मया ॥ १ ॥

शृष्टे ३१३

(एकचत्वारिंशः प्रश्नः)

अथास्यावान्तरः प्रथमः

प्रश्नः ॥ १ ॥

तत्र, पूर्वं तत्प्रियायाश्च
कीदृशं विधानम् ? ॥ ४१ ॥

ईश्वरे चोदनावाक्याऽनियोज्यत्वेन योज्यताम् ।
तिलकं किल किञ्चित्स्वरुचितो रुचिरं चिरम् ॥१॥
परम्परागताकारं द्रव्यैर्मृगमदादिभिः ।
जातरूपमयं रत्नैर्जातरूपं च तज्जनैः ॥ २ ॥
तैर्द्रव्यैस्तत्प्रियायास्तु तत्स्याल्लोके स्त्रिया इव ।
यतः शास्त्रे लोकावतु लीलाकैः ख्यमुच्यते ॥ ३ ॥
पूजाङ्गत्वाद्देवरूपं तिलकं किल केनचित् ।
सुद्रव्येणोचिताकारं यथाचारं विरच्यताम् ॥ १ ॥
तत्प्रियायाः श्रिया लोके स्त्रिया इव विधीयते ।
स्वरुच्या तिलकं भक्तैः सेवासक्तैर्निरन्तरम् ॥ २ ॥

पृष्ठे ३१६

अथ द्वितीयोऽवान्तरः
प्रश्नः ।

(द्विचत्वारिंशः प्रश्नः)

तदनु भवच्छिष्याणां तत्प-
त्नीनां च समानरीत्या वा
वैलक्षण्येनेति वक्तव्यम् ?
॥ ४२ ॥

शिष्टाचारो न हि स्त्रीणामूर्ध्वपुण्ड्रविधेः कश्चित् ।
वैदिकत्वात्स्वपतिना कृते सति च सिद्धितः ॥ १ ॥
तत्र वैदिकत्वं तु वैदमञ्जोच्चारणविशिष्टैतिकर्तव्य-
ताकत्वात् ।

तस्मात्स्त्रीभिर्नोर्ध्वपुण्ड्रं कार्यं धार्यस्तु सर्वदा ।
अमन्दसौभाग्यपदं गन्धविन्दुः सुसुन्दरः ॥ १ ॥

पृष्ठे ३२०

अथ तृतीयोऽवान्तरः
प्रश्नः ॥

(त्रिचत्वारिंशः प्रश्नः)

। तत्तद्रव्यमेदे किं प्रमा-
णम् ? ॥ ४३ ॥

द्रव्यत्वेनोर्ध्वपुण्ड्रस्य मृदोषीचन्दनादिना ।
विष्णोः प्रसादभूतं च प्रोच्यते चन्दनादिकम् ॥१॥
स्तव्यानां भुवि भव्यानां द्रव्याणां तिलके भिदा ।
किञ्चित्प्राचीनवचनविचारेण विनिश्चिता ॥ १ ॥

पृष्ठे ३२७

(चतुश्चत्वारिंशः प्रश्नः)

अथ चतुर्थोऽवान्तरः
प्रश्नः ॥ ४ ॥

आकारमेदे च किं प्रमा-
णम् ? ॥ ४४ ॥

चया वाचामनर्वाचां माधवाद्यैरुदाहृताः ।
प्राचामाचारमिलिताः पुण्ड्रकारविचारणे ॥ १ ॥
सारं सारं मया प्रोक्तमपारं शास्त्रमत्र तत् ।
नानाऽऽकारं यथाऽऽचारं सविचारं विधीयताम् ?

पृष्ठे ३२०

(पञ्चचत्वारिंशः प्रश्नः)

अथ पञ्चमोऽवन्तरः
प्रश्नः ॥ ५ ॥

भारतादिमन्वादिस्मृति-
ष्वानुशासनादिकग्रन्थेषु च
तिलकविधानं नेति किम् ?
॥ ४५ ॥

अथ षष्ठोऽवन्तरः प्रश्नः ।

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः)

अत एव तिलकावश्यक-
तायाश्च किम्प्रयोजनम् ? ।

अयमाशयः, अत्र अत
एवेत्यनेन पूर्वोक्तं भारतादि-
ग्रन्थानुक्तत्वम्, तसिलन्तसर्व-
नाम्ना हेतुत्वेन परामृश्यते ।
तथा च यद्यूर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकं
स्यात्तर्ह्युक्तग्रन्थेषु विहितं
स्यात्, न त्वेवम्, अतौ नैत-
दावश्यकमिति ।

अथ सप्तमोऽवन्तरः

प्रश्नः ।

विजातीयतिलकनिन्दायां
च किं प्रमाणम् ? ॥ ४७ ॥

श्रुतिष्वपि पुराणेषु प्रायो ग्रन्थेषु चादिके ।

सर्वेष्वस्त्यूर्ध्वपुण्ड्रास्य विधानं सर्वसम्मतम् ॥ १ ॥

तथापि नेति किमिति संशयो विस्मयाम्बुधौ ।

निमज्जयति मां यद्वा गतिश्चित्रेयमैश्वरी ॥ २ ॥

चित्तं तिलकनैर्मूल्याशङ्कापङ्ककलङ्कितम् ।

क्षालयन्त्वार्णवाग्रूपैः शीतलैर्विमलैर्जलैः ॥ १ ॥

शृष्टे ३४०

दत्तोत्तरस्तव प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण मे ।

ग्रन्थेष्वविहितत्वं हि प्रश्नबीजमिहेक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वग्रन्थेषु तु मया विहितत्वं विवेचितम् ।

हेत्वभावादतः प्रश्नोऽवतरीतुं न सोऽर्हति ॥ २ ॥

तथाप्युत्तरदानस्यौत्सुक्याद्वक्ष्यामि किञ्चन ।

पृच्छकाभावतोऽतोपो वैष्णवानां यतो महान् ॥ ३ ॥

सर्वादिकेषु सन्ध्यादिवन्नित्यत्वनिरूपणात् ।

तद्वाहित्ये च वैफल्यश्रावणात्सर्वकर्मणाम् ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रेण तौल्यातिदेशादोपादधारणे ।

सर्वेषामूर्ध्वपुण्ड्रं तदत्यावश्यकमिष्यते ॥ ५ ॥

सर्वसाधारणग्रन्थेष्वेवमावश्यकं मतम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु शैवानां वैष्णवानां च सर्वदा ॥ १ ॥

समुदाहृतमद्वाक्यसमुदायादिर्द बुधाः ।

समुदारेण मनसा समुदारं विबुध्यताम् ॥ २ ॥

शृष्टे ४४६

अरविन्दाक्षचरणारविन्दमकरन्दपाः ।

न निन्दामो विजातीयं वयं तु तिलकादिकम् ॥ १ ॥

न निन्दामपि निन्दन्ति शिष्टा अद्वैतरादिनः ।

किमु शास्त्रोदितं तर्हि गर्हणीयं भवेद्वि तैः ॥ २ ॥

शुनि चैव श्वाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

इति न्यायेन नाचार्यैः किञ्चिदप्यस्ति निन्दितम् ॥ ३ ॥

न भजामो विजातीयमन्यधर्मतया धयम् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयाऽऽवहः ॥ ४ ॥

अधारणात्कृता निन्देति चेन्मैवं स्वशाखया ।
 विहितस्य कृतौ नाऽन्यशाखानिन्दा प्रसज्यते ॥५॥
 तथाऽपि किञ्चिद्वक्ष्यामो भगवत्प्रश्नानुसारतः ।
 सूरूपं वा दुरूपं वा तादृक् दृश्येत दर्पणे ॥ ६ ॥
 ब्राह्मणैस्तु सर्वैरावश्यकत्वादूर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यं तस्यैव
 विष्णुचिह्नत्वात्, न तु देवतान्तरचिह्नानि त्रिपुण्ड्रादीनि;
 तैर्षा विष्णुचिह्नमात्रधारणविधानात् । त्रिपुण्ड्रादिधारणे
 बहुलनिषेधोपलब्धेश्च ।

निन्दाकृतिं न विन्दामो विजार्तीयेऽपि यद्वयम् ।
 अतो निन्दाप्रमाणस्यान्वेपणे किम्प्रयोजनम् ॥ १ ॥

पृष्ठे ३६४

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः)
 अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः ।
 तदनङ्गीकारे दोषस्य च
 किम्प्रमाणम् ॥ ४८ ॥

तिलकावश्यकत्वे किम्प्रयोजनमिति त्वया ।
 पृष्टं तस्योत्तरे सम्यक् तदानश्यकतोदिता ॥ १ ॥
 तेनैवायं गतार्थोऽपि प्रश्नो यस्मात् पुनः कृतः ।
 अकस्मादुत्तरं तस्मादस्माभिः पुनरुच्यते ॥ २ ॥
 विहितस्यावश्यकस्याधारणं दोषकारणम् ।
 प्रायश्चित्तं रवेर्दृष्टिस्तद्दीनाननलोकने ॥ ३ ॥
 अत्यन्तं द्योत्यते दोषस्तेनैतद्विहितस्य तु ।
 तद्दीनं च त्यजेत्कृष्णो वक्तव्यं किमतः परम् ॥४॥
 सङ्गतस्योर्ध्वपुण्ड्रांशे त्वङ्गप्रश्नैः सहाष्टभिः ।
 भङ्गः प्रश्नस्य रचितो भङ्गलं ददतोत्तरम् ॥ १ ॥

पृष्ठे ३६८

अथ सप्तमः प्रधानः प्रश्नः ।
 (सप्तमः प्रधानः प्रश्नः)
 सर्वशास्त्रसम्मतः शिववि-
 ण्वीरभेदो भवत्सम्मतो न
 वा ? ॥ ७ ॥

क्षयक्षयभ्यां एतयो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
 स निर्गुणोऽनन्तगुणोऽत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमान् ॥१॥
 नित्यानन्तनिजाभिन्नाचिन्त्यधर्माश्रयो महान् ।
 स एव सच्चिद्विज्ञितानन्दमात्रोऽक्षरः स्मृतः ॥ २ ॥
 शुण्डके बृहदारण्ये कठबह्यां स्फुटं श्रुतः ।
 अक्षरं तूपदधते सत्त्वाद्याः प्राकृता गुणाः ॥ ३ ॥
 स्यात्सत्त्वोपहितो विष्णु रजसोपहितो विधिः ।
 तमसोपहितः शम्भुर्जलैवैकमभूत्रिधा ॥ ४ ॥

उपाधिमेदाद्विनास्ते त्वभिन्ना ब्रह्मभावतः ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ५ ॥

भक्त्येकलभ्यो भगवान्निर्गुणः सर्वकारणम् ।

दास्यवद्विरूपास्यः सोऽस्माभिः प्रास्य वृथाश्रमम् ॥ ६ ॥

वेदादिवर्णितौ मेदामेदावित्युतौ तयोः ।

छेदाय भक्तदुःखानां पृथगुक्तः परः पुमान् ॥

पृष्ठे ३७४

अथैतत्सप्तमप्रधानप्रश्नाव-
लम्बिनोऽष्टौ प्रश्नाः तत्राद्यः ।

(एकोनपञ्चाशत्तमः प्रश्नः)

तत्रामेदः सम्मतश्चेत्तदुप-
देशः कुतो न क्रियते प्रत्युत
शिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते
तत्कथम् ? ॥ ४९ ॥

किमत्रोपदेशशब्देनामेदोपदेश एव विवक्षितः अहो-
स्वित्तन्मन्त्रोपदेशः ? तत्राद्यश्वेदुक्तरीतिकस्तयोरमेदोऽस्म-
दाचार्यादिभिर्भाष्यसुबोधिनीप्रभृतिषु निर्णीत एव ।
तत्तद्वन्थाध्यापनावसरे स्वशिष्येभ्योऽपि स उपदिश्यत
एवेति व्यर्थोऽयं तदभावे हेतुप्रश्नः । द्वितीयश्वेतुर्यप्र-
धानप्रश्नावान्तरपञ्चमादिप्रश्नत्रयोत्तरेणैव सर्वमुत्तरित-
मिति श्रीः ।

यत्तत्कं शिवपूजादेः कथं प्रतिषेधः क्रियत इति;
सत्यम्, क्रियते, परं त्वस्य प्रश्नस्यापमाशयो भवेत्,
यदि शिवविष्णोरमेद एव स्वीक्रियते तर्हि विष्णुरूपाणां
रामकृष्णादीनामिव शिवस्याप्युपासनं भवद्भिः कार्यमेव,
विष्णुरूपत्वाविशेषादिति । उत्तरं तु तादात्म्यरूपोऽ-
मेदो हि गुणावतारयोरेव तयोरुपपादितः । तद्यदि वयं
शुणावतारविष्णुपासका एवाभविष्यामस्तर्हि तदभिन्न-
त्वाच्छिवस्याप्युपासनं कर्तव्यत्वेनास्मानप्राप्त्यद्,
न त्वैव, अतो नैव, अस्माकं तु सर्वकारणस्य सर्वेश्वरस्य
श्रीपुरुषोत्तमस्य सेवनेनैव गतार्था सर्वदेवोपासना ।

पूज्यो नः सरलो देवो देवदेवः श्रियः प्रियः ।

न तु प्रयोजनाभावाद्दामदेवादयः परे ॥ १ ॥

देवतान्तरविद्वेषस्त्वस्माकं नैव विद्यते ।

कुर्मः स्वधर्ममात्रं तु शास्त्राधिकरणोक्तवत् ॥ २ ॥

शिवेन गुरुणाऽस्माकं देवदेवेन केवलम् ।

अदर्शि यः सम्प्रदायस्तमेवानुमृता वयम् ॥ ३ ॥

पृष्ठे ३८४

अधारणात्कृता निन्देति चेन्मैवं स्वशाखया ।
 विहितस्य कृतौ नाऽन्यशाखानिन्दा प्रसज्यते ॥५॥
 तथाऽपि किञ्चिद्वक्ष्यामो भवत्प्रश्नानुसारतः ।
 सूरूपं वा कुरूपं वा तादृक् दृश्येत दर्पणे ॥ ६ ॥
 ब्राह्मणैस्तु सर्वैरावश्यकत्वादूर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यं तस्यैव
 विष्णुचिह्नत्वात्, न तु देवतान्तरचिह्नानि त्रिपुण्ड्रादीनि;
 तेषां विष्णुचिह्नमात्रधारणविधानात् । त्रिपुण्ड्रादिधारणे
 बहुलनिषेधोपलब्धेऽथ ।

निन्दाकृतिं न विन्दामो विजातीयेऽपि यद्वयम् ।
 अतो निन्दाप्रमाणस्यान्वेपणे किम्प्रयोजनम् ॥ १ ॥

शृष्टे ३६४

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः)
 अथाष्टमोऽध्यान्तरः प्रश्नः ।
 तदनङ्गीकारे दोषस्य च
 किम्प्रमाणम् ॥ ४८ ॥

तिलकावश्यकत्वे किम्प्रयोजनमिति त्वया ।
 शृष्टं तस्योत्तरे सम्यक् तदानवश्यकतोदिता ॥ १ ॥
 तैर्नवायं गतार्थोऽपि प्रश्नो यस्मात् पुनः कृतः ।
 अकम्मादुत्तरं तस्मादस्माभिः पुनरुच्यते ॥ २ ॥
 विहितस्यावश्यकस्याधारणं दोषकारणम् ।
 प्रायश्चित्तं खेर्दृष्टिस्तद्दीनाननलोकने ॥ ३ ॥
 अत्यन्तं द्योत्यते दोषस्तेनैतद्रहितस्य तु ।
 तद्दीनं च त्यजेत्कृष्णो वक्तव्यं किमवः परम् ॥४॥
 सद्गतस्योर्ध्वपुण्ड्रांशे स्वप्नप्रश्नः सहाष्टभिः ।
 भद्रः प्रश्नस्य रचितो भद्रलं ददतोत्तरम् ॥ १ ॥

शृष्टे ३६८

अथ सप्तमः प्रधानः प्रश्नः ।
 (सप्तमः प्रधानः प्रश्नः)
 सर्वशास्त्रसम्मतः शिववि-
 ष्ण्वोरमेदो भवत्सम्मतो न
 वा ? ॥ ७ ॥

क्षराक्षराभ्यां परमो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
 म निर्गुणोऽनन्तगुणोऽत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमान् ॥१॥
 नित्यानन्तनिजामिन्नाचिन्त्यधर्माश्रयो महान् ।
 स एव मच्चिद्रणितानन्दमात्रोऽध्वरः स्मृतः ॥ २ ॥
 सुण्डके बृहदारण्ये कण्डवह्यां स्फुटं श्रुतः ।
 अधरं तूपदघने सत्पापाः प्राकृता गुणाः ॥ ३ ॥
 स्यान्मन्त्रोपहितो विष्णु रजसोपहितो विधिः ।
 तमसोपहितः शम्भुर्मन्त्रैरुपभूत्रिधा ॥ ४ ॥

उपाधिभेदाद्भिन्नास्ते त्वभिन्ना ब्रह्मभावतः ।

उचमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ॥ ५ ॥

भक्त्येकलभ्यो भगवान्निर्गुणः सर्वकारणम् ।

दासवद्भिरुपास्यः सोऽस्माभिः प्रास्य वृथाश्रमम् ॥ ६ ॥

वेदादिवर्णितौ भेदाभेदावित्युतौ तयोः ।

छेदाय भक्तदुःखानां पृथगुक्तः परः पुमान् ॥

पृष्ठे ३७४

अथैतत्सप्तमप्रधानप्रभाव-
लम्बिनोऽष्टौ प्रश्नाः तत्राद्यः ।

(एकोनपञ्चाशत्तमः प्रश्नः)

तत्राभेदः सम्मतश्चेत्तदुप-
देशः कुतो न क्रियते प्रत्युत
शिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते
तत्कथम् ? ॥ ४९ ॥

किमत्रोपदेशश्चन्देनाभेदोपदेश एव विवक्षितः अहो-
स्वित्त्तन्मन्त्रोपदेशः ? तत्राद्यश्चेदुक्तरीतिकस्तयोरभेदोऽस्म-
दाचार्यादिभिर्भाष्यसुत्रोधिनीप्रभृतिषु निर्णीत एव ।
तत्तद्बन्धाध्यापनावसरे स्वशिष्येभ्योऽपि स उपदिश्यत
एवेति व्यर्थोऽयं तदभावे हेतुप्रश्नः । द्वितीयश्चेत्तुर्ग्र-
धानप्रश्नावान्तरपञ्चमादिप्रश्नत्रयोत्तरेणैव सर्वमुत्तरित-
मिति श्रीः ।

यत्तुक्तं शिवपूजादेः कथं प्रतिषेधः क्रियत इति;
सत्यम्, क्रियते, परं त्वस्य प्रश्रयायमाशयो भवेद्,
यदि शिवविष्ण्वोरभेद एव स्वीक्रियते तर्हि विष्णुरूपाणां
रामकृष्णादीनामिव शिवस्याप्युपासनं भवद्भिः कार्यमेव,
विष्णुरूपत्वाविशेषादिति । उत्तरं तु तादात्म्यरूपोऽ-
भेदो हि गुणावतारयोरेव तयोरुपपादितः । तद्यदि ययं
गुणावतारविष्णूपासका एवाभविष्यामस्तर्हि तदभिन्न-
त्वाच्छिवस्याप्युपासनं कर्तव्यत्वेनाम्मानप्राप्त्यद्,
नत्वेवं, अतो नैन, अस्माकं तु सर्वकारणसूतस्य सर्वेश्वरस्य
श्रीपुरुषोत्तमस्य सेवनेनैव गतार्था सर्वदेवोपासना ।

पूज्यो नः सरलो देवो देवदेवः त्रिपः प्रियः ।

न तु प्रयोजनाभावाद्भामदेवादयः परे ॥ १ ॥

देवतान्तरविद्वेषस्त्वस्माकं नैव विद्यते ।

कुर्मः स्वधर्ममात्रं तु शाखाधिकरणोक्तवत् ॥ २ ॥

शिवेन गुरुणाऽस्माकं देवदेवेन केवलम् ।

अदर्शि यः सम्प्रदायस्तमेवानुसृता वयम् ॥ ३ ॥

पृष्ठे ३८४

(पञ्चाशत्तमः प्रश्नः)

भेदश्चेच्छास्त्रोक्तदोषमां-
गिनः स्युः ॥ ५० ॥

॥

ये द्रव्यरनयोर्भेदं सन्तु ते दोषभागिनः ।

तादात्म्यलक्षणास्मामिस्त्वभिदा वर्णिता तयोः ॥ १ ॥

अथवा न्यूनमेवोक्तं तयोरेवाभिदेति यत् ।

ये सर्वे सखिदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥ २ ॥

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिदर्शिनः ।

पश्यन्ति शुद्धमद्वैतं दोषः सज्जेत तेषु कः ॥ ३ ॥

पृष्ठे ३८४

अथ चतुर्थोऽवान्तरः
प्रश्नः ॥ ३ ॥

(एकपञ्चाशत्तमः प्रश्नः)

किञ्च, पूर्वाचार्यैर्भारता-
दिटीकाकारैर्यथा विरोधपरि-
हारः कृतस्तत्प्रमाणाप्रमाणं
वा ॥ ५१ ॥प्रथमतो भारतादिटीकाकाराणामाचार्यपदवीमनधि-
रूढानां श्रीधरचतुर्धरप्रभृतीनां : पूर्वाचार्यत्वमेव स्वरू-
पतोऽसिद्धम् । पूर्वोपन्यस्तेन आचार्यलक्षणेन अना-
क्रान्तत्वात् । न हि पूर्वत्वमात्रेण पूर्वाचार्यत्वं शक्यं
वक्तुम् । विशेष्याभावाप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य दुष्परिहर-
त्वात् । यदि तु पूर्वाचार्यैः अङ्गरादिभिश्च टीकाकारैः
श्रीधरादिभिश्च प्रणीतविरोधपरिहारनिष्ठप्रामाण्याप्रामा-
ण्ययोः कतरत् सम्मतमित्येव जिज्ञासितं तर्हि प्रश्नवाक्ये
भेदानगाहनाय समुच्चायकचकारल्लेखोऽपेक्षितः । आस्ता-
मेतत् । उत्तर तु दूमः—पूर्वमेव भेदेषु भरतसम्मतितर्न वेत्यस्य उत्तरे अस्मा-
भिरस्मदाचार्याभिमतस्य वेदादिमुख्यप्रमाणचतुष्टयस्य
अनुकूलमितरोक्तमपि प्रमाणं तत्प्रतिकूलं चाप्रमाणमिति
पुरवोपपादितम् । अतो भारतभागवतादिटीकास्थ-
विरोधपरिहारस्य श्रुत्यादिविरोधाविरोधाभ्यामप्रामा-
ण्यस्य प्रामाण्यस्य चाभ्युपगम आस्माकीनोऽप्यगन्तव्यः ।
अस्मत्सम्प्रदाये श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलाचार्यश्रीगुरुषो-
चमश्रीगिरिधरादिभिः सुबोधिनीटिप्पणीप्रकाशबाल-
बोधिनीप्रभृतयः श्रीभागवतादिव्याख्याः कृताः ।
साम्प्रदायिकशिष्यैश्च गोपालभट्टबालकृष्णभट्टव्रजनाथ-
भट्टादिभिस्तदनुरोधीनि विवरणान्तराणि प्रणीतानि ।
तेषु श्रुत्याद्यनुरोधेन विरोधपरिहारः कृत एव सोऽ-
स्माकं प्रमाणमेव । यदि तु सर्वेषामपि साकल्येन
भागवतादियावद्दीकाप्रामाण्यस्यावश्यमभ्युपगमे तर्ही-

कात्वमेव हेतुस्तर्हि अस्मत्साम्प्रदायिकीनामपि श्री-
भागवतादिव्याख्यानां साकल्येन प्रामाण्यं भवद्भिः
कुतो नाङ्गीक्रियते ? । टीकांत्वाविशेषात् । यदि च भिन्न-
साम्प्रदायिकत्वादेव तन्नाङ्गीक्रियत इत्युच्यते तर्ह्यस्मा-
भिरपि कथमस्मत्सम्प्रदायविरुद्धानां “तव पुरुषं वद-
न्यखिलशक्तिष्टतोऽश्वमि” त्यादौ अंश इवांशः कृत
इव इत्यादिरूपाणां, “आसुरं पार्थ मे शृणु” इत्यु-
पक्रम्य, “असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमि”
त्यादिषु स्पष्टतया जगदसत्यत्ववादप्रतिषेधपर्यवसायिषु
वचनेषु, असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं
यस्मिन् तादृशं जगदाहुरित्यादिरूपाणां विचित्राणां
व्याख्यानानां कथं प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् ? । अतोऽस्मा-
कमसदाचार्यादिभिः कृतः श्रुत्याद्यनुसारी विरोधपरि-
हार एव सर्वांशतः प्रमाणम् । इतरैर्व्याख्याकारैः
कृतस्तु श्रुत्यादि सम्मतास्तप्रतितन्त्रार्था विरुद्ध एव
प्रमाणमिति निखिलं निरवद्यम् ।

पृष्ठे ३८७

अथ चतुर्थोऽन्तरः
प्रश्नः ॥ ४ ॥

प्रमाणं चेत्तदा भवदीय-
रचितन्येषु कुतोऽविरुद्धतया
वर्णनम् ॥ ५२ ॥

• “प्रामाण्यमेव साकल्यान्नास्माभिः स्वीकृतं यतः ।
तत्स्वीकारेऽनुतीर्णोऽयं प्रश्नो नोत्तरमर्हति ॥ •
अनादिरस्मत्सिद्धान्तः श्रुतिस्मृत्यादिसम्मतः ।
कैश्चिद्वेदपुराणादिव्याख्यातं तद्विरोधतः ॥
अतस्तदुपमर्दनं सत्सिद्धान्तप्रवृत्तये ।
अवतीर्यसदाचार्यैस्तादृग्भगवदाज्ञया ॥
प्रमाणयुक्तिद्वयतो दग्ध्वा दुर्वादकाननम् ।
ग्रन्थेषु सर्वं निर्णीतं श्रुतिस्मृत्यनुसरोधतः ॥
प्राचां ग्रन्थेषु न श्रौतवाचामेवानुसारिषु ।
वाचां विरोधेऽप्यर्वाचां का चार्वाचारतः क्षतिः ॥

पृष्ठे ३८९

अथ पञ्चमोऽन्तरः
प्रश्नः ॥ ५ ॥

अर्थविशेषे विज्ञा एव तत्कृतटीकादिग्रन्थेषु स्वस्व-
मताभिप्रायेण वेदादिलापनचातुर्यस्य विरोधपरिहारार्थं
विविधयुक्तिकरणस्य स्वस्वाम्यस्तविद्याविशेषविषयक-

अप्रमाणं चेत्तदा ते विज्ञा
अज्ञा वेति वक्तव्यम् ॥५३॥

पाण्डित्यप्रदर्शनस्य च प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात् । न
तु सर्वार्थज्ञाः । अर्थविशेषे तदपेक्षया विज्ञैरितैः
स्वग्रन्थेषु कृतानां तद्वृणानामपि दृश्यमानत्वात् ।

• पृष्ठे ३८९

पष्ठोऽयान्तरः प्रश्नः ॥६॥
विज्ञाथेचदा तल्लेखः प्रमा-
णरूप एव ॥ ५४ ॥

ते विज्ञा एव नतु सर्वज्ञाः अन्यथा तेषामेव पर-
स्परविरोधो न स्यात् । अस्ति त्वेवं भवन्मतग्रन्थकारा-
णामपि रत्नप्रभामामतीनिबन्धकल्पतरुप्रभृतिषु भाष्य-
व्याख्यासु परस्परतोविरोधस्य स्वस्वानुगुण्येन भास्य-
योजनस्य च दर्शनात् । तथा कैश्चित् भावत्कैरेव
स्वीकृतस्य प्रतिविम्बपक्षस्य अपरैर्योष्माकीर्णैरेव अव-
च्छिन्नत्वपक्षावलम्बेन दूष्यमाणत्वात् । एवं न्याय-
व्याकरणयोरपि दृश्यते प्राचामर्वाचां च बहुतरौ
मतभेदः । तथा धर्मशास्त्रादिष्वप्युपलभ्यते माधव-
विज्ञानेश्वरादीनां राद्धान्त्यैलक्ष्यम् । अतो यदि ते
सर्वेऽपि सर्वज्ञा एव अमविष्यन् । कथं तर्हि परस्पर-
तोऽतीव प्यरोत्स्यन् ? । कथं च सर्वज्ञस्य एकतरस्य
वचनमन्यतरेण दूषयितुं शक्येत ? । अतो विज्ञत्वेऽपि
तेषां सर्वज्ञत्वाभावात् न तल्लेखस्य सर्वोक्ततः प्रामाण्यं
केनापि वक्तुं शक्यम् ।

नाप्यज्ञा नापि सर्वज्ञा विज्ञा एव तु केवलम् ।

तल्लेखानां प्रमाणत्वं नास्ति सर्वोक्ततस्ततः ॥ १ ॥

• पृष्ठे ३९०

अथ सप्तमोऽयान्तरः
प्रश्नः ॥ ७ ॥

अज्ञाथेचदा सर्वजगद्विरु-
द्धवादिनो यूपं कै इति विवे-
चनीयम् ॥ ५५ ॥

न तस्माभिः सर्वथाऽज्ञत्वं तेषूपपादितम् । नापि
वयं सर्वजगद्विरुद्धवादिनः अस्मदनुगुणानामपि बहूनामेव
जगति मत्तान् । यदि तु केषाञ्चिदनमित्तवादिमात्रेणैव
सर्वजगद्विरुद्धवादित्वं शक्यं वक्तुं तर्हि अनादिसिद्धानि
वैष्णवमतानि स्वग्रन्थेष्वनुवादपूर्वकं दूषयित्वाप्रवृत्ते
भवन्मत एव तत्प्रमरेत् ।

किञ्च, जगतो रज्जुजङ्घवदसत्यत्वाप्रतिष्ठत्वानी-
श्वरत्वादिवादिन एव सन्तु जगद्विरुद्धवादिनो न तु

जगति भगवत्कार्यत्वताद्व्यादिस्वीकारिणो वयं भवेम ।
यच्चाक्षिप्तं यूयं क इति विवेचनीयमिति ।

तत्र ब्रूमः । सर्ववेदशास्त्रप्रसिद्धसम्प्रदायभूमण्डलेऽपि
यावति वेदविभागोऽस्ति, यावति च वर्णविभागः, तावति
वर्तमानैश्चातुर्वर्णिकैरनन्तैः शिष्यैः सम्पन्नाः शिवादि सर्व-
इन्दारकवृन्दवन्दितपदारविन्दश्रीमन्नन्दनन्दनपञ्जलि-
पिलिन्दाः, श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिश्रीमद्वल्लभाचार्यचर-
णानुचराः, तत्कृपया वेदादिप्रमाणघोषपक्षपातेन तन्मूल-
कसद्युक्तिचयचञ्चुता च विविधविषमहितदुर्वादिपृदाकु-
भोगविदलनेन सार्थकितद्विजराजभावा, इदानीन्तना
अप्यस्मदाचार्यास्तच्चरणरजोधननस्तदनुकम्पातो वादयु-
द्धाऽविकम्पावयं, किं तवाऽविदिता एव येनैवमनुयुद्धे ।
अथवा युक्त एव हरिभक्तेषु कालानुकूल एव आक्षेपः ।
यथोक्तं माधवीयाचारकाण्डे प्रथमाध्याये (श्लो० ३०)
व्याख्याने विष्णुपुराणे—

“यदा यदा सर्वा हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेश्वद्विरनुमेया द्विजोत्तमैः ॥

न प्रीतिर्वेदवाक्येषु पाखण्डेषु यदा रतिः ।

तदा तदा कलेश्वद्विरनुमेया द्विजोत्तमैः ॥” इति ।

आस्तामेतत् । तथाप्यस्माभिस्तु नैतादृशा अकल्या-
णवादा वक्तव्याः । नापि वितण्डया शुष्कवैरं चोत्पा-
दनीयम् । शातातपस्मृतौ—

“भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा पुनः ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह” ॥

इति तन्निषेधात् ।

—ष्टे ३११

अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः ८

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि
यस्त्वामनु समामनु । त्वदु-
पासो जगन्नाथ सैवास्तु भग-
वतोपते ।

८ अ० भा० अ०

“तपोव्रतादिसहितभक्त्या तद्वशतां गतः ।

शिवादिभ्यः स्वरामभक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥

प्रभुरीदृशवाक्यानि प्रवदेच्चित्रमत्र किम् ।

पार्थादीनां स्वभक्तानां विषयेऽपि तथा जगौ” ॥

इत्यादिवाक्यानामर्थोऽपि
कया रीत्या भवतीत्यपि विवे-
चनीयम् ॥ ५६ ॥

सप्तसप्तिहृदिस्यस्य कृपया सप्तमं मया ।
सद्य उत्तरितं चोद्यमङ्गैः सङ्गतमष्टभिः ॥

पृष्ठे ३९७

अथाष्टमः प्रधानः प्रश्नः ८
भवतामाहिकं कीदृशम् ? ८

“वेदेषु स्मृतिषु प्रोक्तं यथावश्यकमाहिकम् ।
यद्यवस्थापितं सूत्रैः शास्त्रामेदान्महर्षिभिः ॥
यथोदितं च व्यासाद्यैः पुराणेषु पुरातनैः ।
महानिवन्धंकारैश्च सम्प्रदायविमेदतः ॥
वैष्णवानां तु कर्तव्यं निर्णीतं विस्तरेण यत् ।
सदाचार्यैः सदा कार्यं यत्प्रमाणैः प्रपञ्चितम् ॥
तत्तथैवाहिकं सर्वं स्वस्वशक्त्यनुसारतः ।
यथादेशं यथाकालं यथावर्णं यथाश्रमम् ॥
यथास्वसम्प्रदायं च यथाशाखं यथामति ।
अनुतिष्ठन्ति नः शिष्टा विशिष्टाः श्रद्धया सदा ॥
उत्थानकालमारभ्य यावच्छयनमत्र तत् ।
सर्वं न शक्यते वक्तुं महाविस्तरमीतितः ॥

अतो विस्तरतो जिज्ञासायां तन्निरूपकान् वेदभागान्
स्मृतिविभागान् कल्पसूत्रादिरण्डान् पुराणेतिहासदे-
शांश्च निरीक्ष्यावबुद्धयताम् । ततोऽप्यनिर्णये मदनपारि-
जाताचारमाधवहेमाद्याचारचिन्तामणिधर्मप्रवृत्त्याचारा-
र्कऋमलाकराहिकाचारप्रकाशधर्माधिसारप्रभृतयः सा-
धारणग्रन्थाः स्वमार्गाहिकप्रभृतयो विशेषग्रन्थाश्च निरी-
क्षितमात्रा एव निराकरिष्यन्ति सुरसरित्पूराश्रितोपासं
दुरितभरमिव सकलसंशयप्रसरमसदाहिकविषयकमि-
त्यलम् ।

सन्देहेन्धनमन्दोहस्त्वह्मसाकमाहिके ।

निर्निहवं शास्त्रबहिज्वालाज्वालात्समाप्यताम् ॥

पृष्ठे ४०१

अथैतत्प्रश्नानुरोधिनोऽर्थः

प्रश्नास्तत्राद्यः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रातः कृत्यादिमन्त्र्याव-
न्दनान्तं कर्म कया श्रुत्या
स्मृत्या वा क्रियते ? ॥ ५७ ॥

एतादृशेऽप्यसङ्गततरेषु प्रश्नेषु विचारचतुरेण किम्-
चरणीयम् । तथा हि । इमे हि प्रश्ना वैष्णवमाम्प्रदा-
यिकान् मार्गान्प्रति प्रवृत्ताः । मन्ति वैष्णवमाम्प्रदायेषु
मर्वशास्त्रीया ब्राह्मणादयः । अतो यदि बहुधा एव

वैष्णवाः स्युस्ताहि ऋक्शाखाश्रुत्या आश्रयनादिस्वरूपया स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरं स्यात् । यदि वा यजुःशाखीया एव भवेयुस्ताहि तैत्तिरीयमाध्यन्दिनशाखाश्रुत्या आपस्तम्बसत्यापाढकात्यायनादिस्वरूपया स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरितं भवेत् । नत्वेवमेकशाखीया एव वैष्णवाः सन्ति । अतः कया श्रुत्या स्मृत्येति जिज्ञासितो नित्यकर्मसाधकतमो नियतः श्रुतिविशेषः स्मृतिविशेषो वा न वक्तुं शक्यः । इदं तु वदामः । अन्यसम्प्रदायस्ववदस्मत्साम्प्रदायिकैरपि स्वस्वशाखाश्रुत्यनुसारेण स्वस्वगृह्यसूत्रादिरूपस्मृत्यनुसारेण च सर्वमपि नित्यं नैमित्तिकं च विधीयत इति । स्वशाखास्वसूत्रयोरनुरोधेनैव श्रौतस्मार्तकर्मकरणस्य तदुल्लङ्घने दोषातिशयस्य च शास्त्रसिद्धत्वात् ।

“यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथा” ॥ इति ।

तथा च सर्वोपसंहारेणैव धर्मानुष्ठानमिति स्थितमिति । विस्तरस्तु “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” इति शाखान्तराधिकरणभाष्यादाववधेयः । अतो यथास्मत्साम्प्रदायिकभिन्नैरपि द्विजातिभिः स्वस्वशाखानुसारेण स्वस्वसूत्रानुसारेण च श्रौतस्मार्तानि सर्वकर्माणि अनुष्ठीयन्ते तथैवास्मत्साम्प्रदायिकैरपि तैस्तानि यथादेशकालं यथाशक्ति यथामति चानुष्ठीयन्ते इति सर्वं सुखम् ।

पृष्ठे ४०३

अथैतत्प्रश्नानुबन्धी द्वि-
तीयः प्रश्नः ॥ २ ॥
विधानग्रन्थश्च कीदृशः ? ५८

अयमपि प्रश्नः पूर्वप्रश्नवदसङ्गततर एव । शाखाभेदेन विधानग्रन्थानां वैविध्यात् । तत्तच्छाखीयवैष्णवैरपि स्वस्वशाखीयविधानग्रन्थानामेवादतर्क्यत्वेनाऽमुक एव विधानग्रन्थ इति वक्तुमशक्यत्वात् । “अत्र प्रश्नवाक्ये विधानग्रन्थश्च क इति वक्तव्येऽपि कीदृश इति प्रकारप्रश्नस्तु चातुर्यातिशयात् । यदि तु प्रकार एव जिज्ञासितस्ताहि अस्मद्ग्रन्थाः समीचीनप्रकारका इत्येवोत्तरम् । अतो भीमांसानिवर्तितसर्वसन्देहास्तास्ताः श्रुतयः

“यच्छौचनिःसृतसरित्प-
चरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृ-
तेन शिवः शिवोऽभूत्” ॥
इति । न तु भगवतः स्वचर-
णोदकेन स्नानादिकं योग्य-
मिति ।

अथैतत्प्रश्नानुबन्धो सप्तमः
प्रश्नः ॥ ७ ॥

भगवत्सम्प्रदायरहितवि-
द्वत्तादिगुणयुक्तब्राह्मणेन दृष्ट-
मन्नं भोज्यं न वा ॥ ६३ ॥

उत्तमाधमभावस्याभावात्प्राकृतवद्गौरौ ।
पुराणादौ प्रभोः पूजाप्रक्रमेषु प्रशंसनात् ॥
आधिदैवादिभेदेन त्रैविध्याज्जाह्नवीभवम् ।
मुरारिस्नापने वारि पुण्यकारि विचारितम् ॥
पृष्ठे ४३१

‘आहारस्य रहस्यत्वविधानाच्छादिते स्थले’ ।
कर्तव्यताविधानाच्च तत्तादृग्व्रतवत्तया ॥
तथैवास्मत्कुलाचाराल्लोकादृग्दोषरूपणात् ।
तथैव चात्मसन्तोषात् पाकदेवार्चनादिषु ॥
दृष्टान्तरालचैलानां निवन्धनविधानतः ।
केनापि नः सम्प्रदाये स्थितेनाप्यस्थितेन वा ॥
विदुषाऽविदुषा वापि दृष्टमन्नं भुज्यते ।
पूर्वैर्भुक्तं तु यदृष्टं तदृष्टं खलु भुज्यते ॥
आहारस्य रहस्यत्वमाच्छन्नस्थलकार्यता ।
तादृग्व्रतं कुलाचारो दृष्टिदोषस्तथात्मनः ॥
असन्तोषः प्रावरणविधिः पाकादिकर्मसु ।
दृष्टान्नाभोजने त्वेते हेतवोऽत्र समर्थिताः ॥
अन्येऽपि बहवोऽनेकशास्त्ररूपविहारिभिः ।
स्वतः सुधीर्केसरिभिरुपलप्स्यन्त एव ते ॥
तस्मादस्माभिरुचितं स्वाचाररुचितश्चिरात् ।
स्थले भिक्ष्यादिनाच्छन्ने प्रावृतद्वारि वाससा ॥
प्रवासे पटवासेषु सेवापाकादिचाशनम् ।
विधीयते किं बहुलादलं लेखात्फलं परम् ॥

पृष्ठे ४४२

(चतुःषष्टितमः प्रश्नः)

अथैतत्प्रक्रान्तप्रधानप्र-
श्नानुबन्धो अष्टमः प्रश्नः ॥ ८ ॥

भवत्सम्प्रदायस्थसर्ववर्ण-
दृष्टमन्नं भुज्यते न वा ॥ ६४ ॥

“अयं दत्तोत्तरः प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
केनापि दृष्टं नास्माभिर्भोज्यमित्थं समर्थितम् ॥
तथापि कथ्यते किञ्चित्तथ्यं पथ्यं तदुत्तरम् ।
वैष्णवत्वेऽपि शूद्रादिजातिभेदो न नश्यति ॥
तस्माद्भोज्यं न तदृष्टं शूद्रदृष्टान्नसेवनात् ।
कुलाचाराद्यभावाच्चाज्ञेयत्वादुक्तचित्तसाधुम्” ॥

उक्तं च जैमिनीयाधिकरणमालायाम्—

“संदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता” ॥ इति ।

इतरदृष्टान्तस्याभोज्यत्वविषये विस्तरश्चानुपदमती-
तस्य प्रश्नोत्तरे दर्शित एवेत्यलम् । अतो यथासम्प्रदाय-
मेवेतरैर्दृष्टमदृष्टं वा श्रीमद्राधावदनारविन्दाधरामृतमक-
रन्दाखादादमन्दमामोदनिवेदकं सदन्नं सदास्माभिर्भोक्त-
व्यमिति सकलं भङ्गलं नः ।

शूद्रादिदृष्टसेधाच्चायोध्यत्वाच्छन्नः कलौ ।

सम्प्रदायविरोधाच्च दृष्टमन्नं न भुज्यते ॥

इत्थम्—

अष्टमं सहितमष्टभिरङ्गैश्चोद्यतं वदिह चोद्यमहृद्यम् ।

तस्य वैदिकसुयुक्तितरङ्गैरुचरं बहुतरं व्यतरं ते ॥

पृष्ठे ४४४

अथैतत्प्रश्नान्ते लिखितमस्ति
एतेषामुत्तरं सप्रमाणं देयम् ।
प्रमाणं च,

श्लोकः—

यन्नास्ति वेदे न च यत्पु-
राणे रामायणे भारतसागरे
वा । मन्वादिशास्त्रेषु च यन्न
वोक्तं तन्नास्ति नास्तीति न
तेन कार्यम् ॥

यदस्ति वेदेऽस्ति च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे यत् ।
मन्वादिशास्त्रेषु च यद्वहूक्तं तदेव सर्वं विमलं व्यलेखि ॥

यत्त्वसिन्धुभरच्छ्लोके सर्वशास्त्रमूर्धन्यानामपि ब्रह्ममी-
मांसादीनामपरिगणनम्, तत्तु तदनभ्यासात् । कथम-
न्यथा एतावत्सु प्रश्नेषु वेदान्ताचार्यान् प्रत्येव प्रवृत्तेषु
एकोऽपि वेदान्तगर्भितः प्रश्नो न स्यात् । यच्च स्वपरि-
गणितशास्त्रातिरिक्तोक्तं नास्त्येव ग्रामाणिकमित्यवादि ।
तदपि प्रमादात् । तदतिरिक्तायामपि ब्रह्ममीमांसायां
प्रतिपादितस्यार्थस्य केनापि सदास्तिक्तेन अतिवेदुषश्च-
क्यत्वात् । न च वेदोक्तार्थ एव व्यासेन निर्णीत इति
वेदसङ्ग्रहादेव सङ्गृहीता सेयमिति वाच्यम् । तथा सति
श्रौतानेवार्थान् स्मरतां मन्वादीनां शास्त्राणि स्वीयश्रुतार्थं
वेदार्थमेवानुवदन् महाभारतं च तेनैव सङ्गृहीतमिति
पृथगुल्लेखस्य पुनरुक्तित्वापत्तेः ।

किञ्च, वेदपदेन साङ्गस्य तस्य ग्रहणमभिप्रेतं साङ्गो-
पाङ्गस्य वा ? आद्ये, पूर्वोत्तरमीमांसयोरसङ्ग्रहः । तयो-
रुपाङ्गत्वात् । द्वितीये, पुराणेतिहासपरिगणनं पुनरुक्तिः

स्यात् । उपाङ्गत्वाविशेषात् । चरणव्यूहे अङ्गानि गुण-
यित्वा अनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क
इत्युपाङ्गानीत्युक्तेः । न च मन्वादीत्यादिपदेन तत्स-
ङ्ग्रहः । मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरादिस्मृ-
तिग्रसिद्धानां स्मृत्यन्तरकाराणामेव तौल्येन सङ्ग्रह-
सम्भवात् । तादृशस्य प्रधानस्य शास्त्रस्य सर्वथा पृथङ्-
निर्देष्टुमौचित्याच्च आस्तामेतत् ।

नहि भग्नद्विरस्मत्सिद्धान्ते प्रमाणविषये सन्देहव्यर्थं
किञ्चिदपि ।

वेदेषु सर्वेषु तथा स्मृतिष्वपि

पुरा पुराणेषु च यन्महर्षिभिः ।

श्रुतं स्मृतं वीक्षितमस्ति नोऽखिलं

तदेव जागर्ति मते समुज्ज्वलम् ॥

(युगं)

दुष्टप्रपञ्चप्रलयप्रसङ्गाद-

त्युन्मदानष्टविनष्टदृष्टीन् ।

सदन्तदैर्घ्यान् गिरिवर्यभावः

• भ्रान्त्युद्भवान् प्रश्नगजांस्तदित्थम् ॥

सद्युक्तिशूलेन निविज्य ग्रन्थाभिधौ नृत्यतु शङ्करोऽयम् ।

परप्रमाणाख्यतृतीयनेत्रज्वालावलीधेगवलीदमोहः ॥

“इत्यष्टमूर्तिमतवर्तिकृताष्टचोद्य-

ध्वान्तप्रशान्तय उदैदयमुष्णरश्मिः ॥

उल्लास हृद्य नलिनानि सतां सताव-

धामोस्तमोष्टहरितां हरतां प्रतापी ॥

अपि च—

श्रीमद्ब्रह्मविद्वलेशचरणच्छायाश्रयान्निर्मया

वेदारण्यविचारिणोऽत्र नखरैर्वादैः प्रमाणोऽयलैः ।

दुर्वादोद्धतहस्तिमस्तदलने शार्दूलविक्रीडितं

सन्तः सन्ततमाचरन्तु सुधियोऽनन्ता अतन्तालये ॥

अस्मिन् ग्रन्थे उद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमसूचिः ।

अगस्त्यः	२२८
अगस्त्यसंहिता	४१९, ४१९
अग्निपुराणम्	२२९
अङ्गिरस्स्मृतिः	३७, १७३, १७३, १८०, १८३, ४१६
अङ्गिराः	१९, ३०, ७३, १८०, ३३६, ३३८
अत्रिः	१९, ३०, ३०, ५०, ७७, ७७, ७७, ८६, २०३, २१५, २६८, ४३५
अत्रिस्मृतिः	६, २२, २२, २२, २८, २९, ५०, ११७, १५२, २२०, २२६, २५६, २६८, २६९, ३८३, ४०५
अथर्वशिरः	३५५
अधिकरणमाला	३१, ३९९
अपरार्कः	२२०, ३४४, ४१३
अपरे	३९
अप्पयदीक्षितः	१२०
अमरः	१४३
अमरविवेकः	७
अवतारवादावलिः	३२३, ३२८, ३२९, ३३५
अष्टाङ्गहृदयम्	१७
आग्नेयपुराणम्	२२४, २३४
आचारकाण्डः	१०१, २१६, २२५, २६५, ३२०, ३२५
आचारचन्द्रोदयः	२४४, ३३७
आचारचिन्तामणिः	३३७, ३३९
आचारप्रकरण—	३३७
आचारप्रकाशः	१९७, १९७, २२४, २३२, २४४, २४७, २५१, २६०, २७५, २८०, २८२, २८६, २९२, २९९, ३०४, ३०४, ३१४, ३२१, ३२२, ३२४, ३२४, ३३१, ३३३, ३३७, ३३८, ३४३, ३५७, ३६४, ४०३, ४१३, ४१३, ४१६, ४१७, ४१९, ४२२, ४३०, ४३७
आचारप्रदीपः	२२४, ३२८, ३२८, ३३७, ४२२, ४३१, ४३३

आचारमयूखः	२३२, २३९, २३९, २५१, २६०, २६१, ३२२, ३२२, ३२५, ३२८, ३२९, ३३७, ३३९, ३४३, ३४५, ३४८, ३८०, ३८०, ४१४, ४१६, ४१७, ४२२, ४३७
आचारमाघवः	२४, २७, ४१, ५०, ६२, ६२, ८२, ८४, ११२, १७३, १८३, १९८, २०९, २१५, २२४, २२६, २३७, २६८, ३०६, ३३४, ३३७, ३४२, ३४७, ३६८, ३८२, ४०२, ४०४, ४०८, ४११, ४१६, ४३३, ४४४
आचारसूत्रम्	२२२, ३६५
आचारादर्शः	२२४, २५९, २८१, ३०९, ३३७, ३६९, ४१८, ४२७, ४३७
आचारार्कः	१६२, २२५, २३२, २३२, २५५, २५५, २९९, ३०४, ३२१, ३२२, ३२५, ३३५, ३३६, ३३७, ३३९, ३४२, ३५३, ३५७, ३५७, ४२२, ४२८, ४३०, ४३३
आचार्याः	१६५, १७४, २६५, ३२९, ४०२
आथर्वणः	१८, ३१३, ३२३
आथर्वणी भृतिः	२४६, ३७३
आथर्वणोपनिषत्	३१२, ३१७, ३२१
आदिष्यपुराणम्	१६९, ३०४, ३२८, ३३४
आनुशासनिकपर्व	४३४
आनन्दमयाद्यधिकरणेषु	१६४
आपस्तम्बः	४१, ४२, १००, ११२, ११६, ११८, १९७
आपस्तम्बसूत्रम्	४००
आपस्तम्बस्मृतिः	२६
आम्नायः	७
आयुर्वेदः	१७
आयुर्वेदधनुर्वेदभान्धर्व—	
स्थापत्याख्योपवेदग्रन्थाः	१५५
आरण्यपर्व	११९
आरुणिभृतिः	९२
आवरणमङ्गः	२६५
आश्वमेधिकपर्व	२१, १०१

आश्वलायनम्	१००, २७३, ४००
इतिहासः	२४२
उत्तरमीमांसा	४७, १७८
उपनिषद्	४, २४५, २८७
उशनाः	३३६, ४३३
ऋग्वेदः	१०५
कठकौथुमादयः	१००
कठयज्ञीः	८१
कठशाखा	४७, ३१२
कडादिशाखास्थाः	३३१
कठोपनिषद्	३८४
कपिलः	१०, ३९०
कमलाकरः (कमलाकरभट्टः)	१०८, २२३, २३२, २३३, ३३३
कमलाकराह्निकम् (कमलाकरभट्टाह्निकम्)	२३०, २३४, २३५, २३५, २३९, २३९, २५९, २७५, २८८, २८८, २९१, २९९, ३२०, ३२२, ३२२, ३२५, ३२८, ३२९, ३३९, ३४२, ३४२, ३४८, ३५७, ३६३, ३६३, ४१६, ४१७, ४१७, ४१९, ४२६, ४२८, ४३१, ४३३, ४३६
करभाननः	११
कर्मविपाकः	२६०
कल्पसिन्तामणिः	४२२
कल्पसूत्रम्	२०७
कात्यायनः	८३, २११, २६९, ३२५, ३५७, ३५७, ४०२, ४३७
कात्यायनसूत्रम्	४००
काशीखण्डः	२४७, २९९
कारिका	८
कात्तिकमहात्म्यम्	१४६
काष्ठांजलिनिः	४०३
कालदीपिका	२३७
कालमाधवः	१०१, १६०
कालामिन्द्रोपनिषद्	३५३
कालिकापुराणम्	९६, २९५, २९५
कुल्लुकभट्टः (कुल्लुकभट्टीयः)	१६, ३२, ६०, ७२, ७६, ८१, ८४, १०६, ११४, १६६, २०६, २६४, २६५, २९०, ३२४, ४, २१३, ३८५
कैवल्योपनिषद्	४, २१३, ३८५

कूर्मपुराणम्	२४, २४, २७, ३३, ४०, ४१, ४७, ४७, ७१, ८२, ८३, १३०, १७१, १७५, २१०, २११, २११, २१५, २२५, २२५, २२६, २३०, २३३, २३७, २३७, २६०, २८६, ३२२, ३२६, ३५९, ३७०, ३७१
कीलगजमर्दनम्	१७८
कौपीतकीमाह्वण-	२६४
कौस्तुभ-	२३१, २३१
कृत्यकल्पतरुः	५७
कृत्यरत्नावली	३०२
कृष्णभट्टपद्धतिः	३३९, ३४२
क्रियासारः	३०१, ३५७
गङ्गालहरी	३४०
गङ्गाः	१५१
गायत्रीकल्पम्	४२३
गारुड- (गारुडपुराणम्)	२६, १४२, १६०, १६०, १६१, २८६, २८८, ३१५, ३१९, ३२१, ३३५, ३६७, ४२१
गिरिघरः	३८६
गालघः	१५९
गीता	४, ४, १७, २५, ३२, ४४, ४७, ५१, ५५, १२५, १४४, १४५, १४५, १४६, १४६, १५०, १६५, १६६, १७९, १८४, १९४, २३०, २४९, २९२
गृहपरिशिष्टम्	४०२
गोपालपुर्यतापनीयम्	४४
गोपालभट्टः	३८६
गोमिहः	१५९, २१५, २६८
गोविन्दराजः	१५६
गोविन्दार्णवः	३२२, ३३९, ३४२
गोखामिपुरुषोत्तमचरणाः	२६५
गौतमः	१०६, १०७, १६८, १७३, १७५, २१२, २२२, २३७, २६५, ४०५, ४१६, ४१७
गौतमतन्त्रम् (गौतमीयतन्त्रम्)	४, ३७, ३९, ४०, ४१, ४३, ५५, ५६, ६६, १०१, १०२, ११३, १२५, १२६, १४३, १५८, १६२, १८६, १८८, १८८, १९४, २०१, २२३, २२५, २३५, २४६, २७६, २९३, ३१४, ३१५, ३१६, ३२३, ४१८, ४२६, ४२१

गौतमकृताचारसूत्रम्	२४४, २७५, ३२३, ३८२,
गौतमस्मृतिः	८२
चतुर्धरः	३८६
चतुर्लक्षणी	१६५, ३८५
चतुर्विंशतिमतम् (चतुर्विंशतिमव्याख्या)	१९, १९१, २२१, २२५, २२६, २३०, २३२, २३४, २३५, २३९, २४०, २५१, २५९, ३०२, ३२०, ३२२, ३२५, ३२५, ३२८, ३२९, ३३९, ३४५, ३८०, ४०७, ४१६, ४१७, ४३७
छन्दोगपरिशिष्टम्	२९०
छन्दोगाः	६, २७, २९०
छन्दोगानां शाण्डिल्यविद्या	३८५
छान्दोग्य-	९४, १४५, १८४, २०७, ३०६, ४४३
जगन्नाथमहात्म्यम्	२८५
जयसंहिता	४४०
जातूकर्णी	२६८
जायालक्षुतिः	२५, ७३, ९१, ९१, १०८, ३२७
जैमिनिः	२५, २९८, ४४४
जैमिनीयाधिकरणमाला	४४४
टिप्पणी	३८६
तलवकारश्रुतिः	२७
तारयदीपः (तारयदीपनियन्धः)	१६५, २६५, ३२९
तार्यसारः	३८, १४९
तापनीयम्	१६५
तियितत्वम्	३७८, ३७९
तैत्तिरीयाः	१९१, १९६, २०७, ३०५, ४२९
तैत्तिरीयब्राह्मणम्	२९, २०९, २८९
तैत्तिरीयशाखा	४००
तैत्तिरीयश्रुतिः	२३, २८१, ३५९, ३७०, ३७३
तैत्तिरीयसंहिता	३३४, ३७६, ४१५
तैत्तिरीयोपनिषत्	२७, ९१, १३२, १४५, २६१
त्रिकाण्डमण्डनम्	१८९
दक्षः	५१, ९४, ९४, ९६, ११७, ४१६,

दक्षस्मृतिः	१७, २९, ५०, १५८, २१७, २२६, २४४, ३६१, ३७६
दानप्रकरणम् (७)	३८३, ४०५
दात्म्यः	२७१
देवीपुराणम्	५६, ५७, १७७, ४१०
देवीभागवतम्	३५२, ४१०
देवीसूक्तम्	२१४
दुर्वासाः	१४१
देवलः	३२०, ३४४, ४३३
दशमस्कन्धपूर्वार्द्धभाग-	२४६
द्वितीयस्कन्धसुबोधिनी	२१८
धर्मप्रवृत्तिः	५१, १५९, १७३, १७६, २१७, २२६, २५५, २७६, २९४, ३२२, ३२४, ३३७, ३३८, ३४२, ३४३, ३४३, ४०१, ४१८, ४१९, ४२१, ४२८, ४३०, ४३६
धर्मसारः	५७
धर्मसिन्धुः	३५, ४१, ६४, १६१, १६२, १८३, २१७, २२०, २२२, २२३, २३०, २३०, २३५, २३८, २७४, २९५, ४००, ४१३, ४४२
धर्मसूत्रम्	११२
धर्माग्धिसारः	६३, १६२, १७९, १८२, १९८, २३१, २३६, २६०, ३२१, ३३९
नन्दिपुराणम्	२६०, २६१, ३८०
नागदेवः (नागदेवान्हिकः)	२२४, २३२, ४१६, ४२२
नारदः	२९, १०६, १२६, १२७, १३१, १५९, १६१, २९५, ३१०
नारदपञ्चरात्रम्	३६, ५१, ५५, ५६, ६६, १०३, १०४, १३३, १३३, १३९, १४१, १६३, १८७, १८८, १९०, १९०, १९५, २०१, २०१, २३२, २४७, २४९, २५६, २७६, २७८, २८४, २८७, २८८, २९२, २९२, ३०७, ३१५, ३१५, ३६७, ३६७, ३७३, ३८३, ४२४, ४३०, ४३६
नारदपुराणम्	२७१
नारदस्मृतिः	१०७
नारदीयः	२३७, ३१५
नारासिंहः	२३७, ४२२
नारायणमठः	५१, १०१, १०८, २९४

नारायणसंहिता	१६९, १७४
नारायणसारः	३७९
नारायणोपनिषद्	२३, १९१, ३६९
निगमः	२३३
निर्णयसिन्धुः	२२, २६, ५६, ५७, ५७, ५८, १६१, १६१, १६२, १७३, १७४, १७६, १८०, २०२, २१८, २३४, २३९, २५९, २७४, २७४, २७४, २७५, २९८, ३००, ३०१, ३१८, ३१८, ३१९, ३३६, ३३९, ३४३, ३४३, ३४४, ३४५, ३४८, ३५७, ३८०, ३८२, ४१३, ४१३, ४३०, ४३४, ४४२
नीलकण्ठः	१२०, १२०, २३६, २३६, ३२१, ३२१, ३२२
नीलकण्ठमहकृतान्हिकम्	२२४, ३२५, ३२८, ३२८, ३३०, ३३३, ३३९, ३४२, ३४८, ३६८
नुसिंहपरिचर्या	२६९
नुसिंहपुराणम्	२३३, २३४, २४१, २५४, २५५, २६९
नुसिंहमहोपनिषद्	३२५
नैवेद्यभक्षणविचारः	२८८
न्यायमालाविस्तरः	३१
पञ्चरात्रम्,	३८, ३९, ३९, १२६, १२६, १३५, १४०, १४०, १८७, १८८
पण्डितराजजगन्नाथः	३४०
पदार्थदर्शः	२२५
पद्मपुराणम्	३५, ३९, १६३, २४६, २७१, २७७, २९४, ३०४, ३१३, ३७७, ३९५
पद्मोत्तरखण्डः	४०९
परमानन्दमन्दारः	३२५, ३३५, ३३७, ३३९, ३४२, ३६७, ४१३
परमेष्ठीसंहिता	२७७
परशुरामनिबन्धः	२२५
पराशरः	१८०, २१०, २३९, २५९, ३३६, ३६०, ४४२
पराशरपुराणम्	३७२
पराशरमाधवीय—	२३, ३६, ४०, ७१, ८३, ८३, १०७, ११९, १३०, १५२, १६८, १७१, १७५, २०७, २०९, २२०, २३४,

३१२, ३२०, ३२८, ३९९, ४०१, ४१७, ४१७, ४२७, ४३३, ४३४, ४३५, ४३५	
पराशरव्याख्या	६, २०, ६१, १५१, १६७
पराशरस्मृतिः	२२४, २२७, ३३२, ३३६, ३६५, ३९३, ४१२
पराशरस्मृतिव्याख्या	२६, ३९०
पाणिनिः	२९
पाद्म—	४, १०, १५, ३५, ३९, ३९, ५९, १०४, १२२, १५४, १५९, १६२, १७४, १७४, १७६, १८८, २१२, २३३, २३४, २३५, २३६, २४१, २४९, २५०, २७५, २८५, २८९, ३०१, ३०२, ३०८, ३२१, ३२५, ३२८, ३२९, ३२९, ३२९, ३३०, ३३४, ३३५, ३३६, ३४४, ३४५, ३४७, ३४८, ३५०, ३५०, ३६८, ३७७, ३८१, ३८८, ३९२, ३९२, ४१३, ४१५, ४२८
पाद्मनक्षत्रम्	३९
पाद्मोत्तरखण्डः	३१२, ३२१, ३४९, ३७३, ३८९
पाराशरः	२४०, २९४, ३२९, ४४०
पारिजातः	४३०
पितामहः	८३, ८८, ८९, ९०, ९२, ९४
पुराणम्	१८४, २२९, २४२, २६७
पुराणान्तरम्	२७७, १४१
पुराणसमुच्चयः	१५९
पुराणसारः	१६८, २२५
पुरुषोत्तमचरणाः	२४२, ३२३, ३८६
पुलस्त्यः	२१६, ३५६, ३८०
पूजाप्रकाशः	३०२
पूर्णप्रज्ञभाष्यम्	३२
पूर्णमीमांसा	१७८
पृथ्वीचन्द्रः	३४४
पृथ्वीचन्द्रोदयः	३३६, ३३९, ३४५, ३४८, ३५७, ४१३
प्रकाशः	३८६
प्रकृतिखण्डः	२५५
प्रजापतिः	७७, ७७, ८८, ११२, २१९, ३८१,
प्रजापतिस्तुतिः	२०२, २४९, ४२७
प्रयोगपारिजातः	३०१, ३२२, ३२५, ३२९, ३३९, ३४२

प्रायश्चित्तमयूखः	१८८, २९५
प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः	२९५, ३०४
प्राभाकराः	३१
प्रेताग्निहोत्रप्रकरणम्	२६६
बहुचब्राह्मणः	९४
बहुचः	३७६
बहुचाह्निकः	२५९, ३३९, ३४२, ३६९, ४१२
बहुचानामैतरोपनिषद्	३८४
बालकृष्णभट्टः	३८६
बालबोधिनी	३८६
बादरायणः	८१, १४७, १४८, २००
बादरायणाचार्यः	३५१
बृहज्जाबालम्	२९८, ३५३, ३५३, ३५४
बृहज्जाबालस्मृतिः	३६३
बृहज्जाबालोपनिषत्	३२६, ४११, ४१८
बृहन्नारदीयम्	१७६, २११, २४८, ३२९, ३३३, ३४२, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३९४, ४३०
बृहत्पराशरः	४२, ६३, ७७, ७९, ८७, ११६, १४७, १७१, २०८, २१४, २१८, २२९, २३४, २४८, २६४, २६७, ३०६, ३१८, ३४४, ४०२, ४०७, ४०८, ४१७
बृहत्पराशरस्मृतिः	१२९, १४८
बृहदारण्यकः	४, ४३, ४७, १४५, २०७ २२४, २२९
बृहदारण्यकभाष्यम्	९९
बृहदारण्यकोपनिषत्	२७
बृहन्नारदीयपुराणम्	१५२
बृहन्नारायणोपनिषत्	३६२, ३८४
बृहत्स्पतिस्मृतिः	६, २०, २०
बृहत्स्पतिः	२०७, २६६
बौधायनः	२४, ९४, १००, ११९, २१६, ३४७, ३९९, ४३३
बोयदेवः	२७३
ब्रह्मखण्डः	१४२, २५५
ब्रह्मपुराणम्	२३२, २८१, २८२, २८५, ३०१, ३१०, ३१९, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२८, ३३४, ३३५, ३४२, ३४७

ब्रह्ममीमांसा	७६
ब्रह्ममीमांसाभाष्यम्	१८४
ब्रह्मयामलम्	४२३
ब्रह्मरात्रम्	२४७, ३४७, ३४८, ३७८
ब्रह्मवैवर्तम्	३७, ३८, ७८, ७८, १२७, १४०, १४२, १४३, १६१, १८९, २०१
ब्रह्मसूत्रम्	१६६, २५५, २५५
ब्रह्माण्डम्	१३१, २७६, २८६, २८९, २८९, २९२, २९७, ३०७, ३२२, ३२५, ३२५, ३२५, ३२८, ३३४, ३३८, ३४२, ३४३, ३६५, ३६८, ४११, ४४४,
ब्राह्म-	८, २२४, ३३८, ४११
भगवत्तत्त्व-	१३
भगवद्गीता	२४१
भगवान्	१५०, १५०, ३३०, ३८७
भक्तिनिर्णयः	२३१
भक्तिमीमांसा	८४, ९४, १४६, २४३, २५४, २८२
भक्तिमीमांसाभाष्यम्	१४४, १७४
भक्तिसूत्रम्	२८५
भट्टः	१२०
भट्टवार्तिककृतम्	३२
भट्टोजिदीक्षितः	२२९, २३५, ३२२, २३६, ३३३
भट्टोजिदीक्षितकृतान्हिकम्	३२५, ३२८, ३४८, ३६८, ४१७
भविष्यम्	३५७, ३५७, ३७९, ३८०, ३८०
भविष्यपुराणम्	१४०, २५१, २५१, २५५, २६०, २९८, ३०३, ३१४, ३१९, ३५७, ४०३,
भागवतम्	४, ४, ५, १२, ३२, ३२, ४१, ४३, ४३, ४६, ४७, ५१, ५३, ५८, ५८, ५८, ५८, ६०, ६२, ६२, ७०, ७३, ७४, ८५, ८७, ९३, ९३, ९३, ९९, १०१, १११, १२५, १२५, १२६, १३१, १३२, १३९, १३९, १४१, १४१, १४५, १५०, १५४, १५४, १६३, १६६, १६९, १६९, १७२, १७८, १७९, १८४, १८५, १८९, १९२, १९२, १९३, १९३, १९५, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०१, २०३, २१४,

२३१, २३१, २३७, २३८, २४१, २४१,
 २४२, २४४, २४६, २४६, २५४, २५६,
 २६४, २७४, २७५, २८०, २८१, २८३,
 २९१, ३०६, ३१०, ३१४, ३२१, ३६९,
 ३७२, ३७२, ३७४, ३७५, ३७६, ३७६,
 ३७६, ३७८, ३८१, ३८२, ३८५, ३८७,
 ३८८, ३९३, ३९६, ३९६, ४२९

भागवततत्त्वभास्करः २८४, २९२, २९३,
 ३२८, ३२९, ३२९, ३३४, ३३५,
 ३३९, ३४७, ३४९, ३६३, ४१३

भाट्टाः ३०
 भारतम् ६२, ६२, १४८, २१८, २४०, २४९,
 २८४, ३२१, ३३२, ३८६,

भाट्टाजः २७२, २९१
 भाट्टाजसंहिता ४०, १३०, ४२०
 भाषार्थदीपिका ८

भाष्यम् १६४, १६५
 भाष्यप्रकाशः ३१, २६५, ३७२
 भृगुः २१२

भृगुसंहिता २८३, २८५, २८५
 भूपणोद्धारः २८६
 मैत्रवमतखण्डनम् ३७२

मत्स्यपुराणम् ८६, २७०, ३७१
 मदनपारिजातः २२४, २२५, २३३,
 २७६, ३१९, ३२१, ३२१, ३२८, ३३८,
 ३४२, ४११, ४१२, ४१३, ४३३

मदनरत्नम् ३१९, ३३९, ३४४
 मधुविद्या १६८
 मनुः ५, ६, १६, १७, १७, २१, २३, २४, २५,

२५, २६, २६, २७, २८, २८, ३२, ३७,
 ४१, ४२, ४६, ४४, ५९, ६०, ६३, ६७,
 ६८, ७२, ७३, ७४, ७४, ७५, ७८, ८०,
 ८०, ८४, ९५, ९६, १०६, १०७, १०८,
 ११०, ११०, ११२, ११२, ११४, ११४,
 ११५, ११६, ११६, ११८, ११८, १२८,
 १२८, १२९, १२९, १३०, १४४, १५५,
 १५६, १५६, १५६, १५७, १६६, १६७,
 १६७, १७२, १७५, १७७, १८२, १९६,
 २०३, २०३, २०४, २०६, २११, २१६,
 २१८, २१८, २६२, २६३, २६४, २६५,

२६५, २६६, २७०, २८१, २८९, २९०,
 २९०, २९१, २९५, ३०५, ३१७, ३१८,
 ३१९, ३२१, ३३६, ३३७, ३३७, ३६०,
 ३६०, ३६१, ३६३, ३६५, ३८२, ३८३,
 ३८३, ४०४, ४३४, ४३४, ४३५, ४३५,
 ४३६, ४३८, ४३८, ४३९, ४४१, ४४३५

मनुस्मृतिः २३, २३, २४, २५, ३४, ८०,
 ९८, १०५, १०८, १०८, १५८, १५८, २६३

मन्त्रसारः ३८, ५६, १४९

मन्वर्थमुक्तावलिः ६०, १०८, ११२

मयूखः २३६, २३९, २९५, ३२५, ३८०,
 ४१७

मयूखकारः १६०

मरीचिः २१६, २५५

महाभारतम् १०, ५२, १११, १३१, १४४,
 १७३, १८९, २३२, २५१, २५४, २८२,
 ३२२, ३३२, ३३३, ३३३, ३८०, ३९६,
 ४१२, ४३३, ४४४

महोपनिषद् २७१, ३१२

माण्डूक्योपनिषद् ४७

मात्स्यम् १७३, २३२, २७२, ३६५, ३७२

माधवः १९, १९, ४८, १०८, १२१, १५१,
 १६०, १६०, १९७, २१६, २१८, २२४,
 २२८, २२९, २२९, २३४, २३४, २५२,
 २६५, २६५, ७२७४, २९१, ३४८, ३८०,
 ३९०, ४१०, ४१३, ४३३

माधवनिर्णयः २६०

माधवीयम् २२, २९, ५१, ५६, ६०, ६१,
 ६१, ६८, ८७, ९५, १०१, ११८, १४६,
 २१०, २१२, २२२, २२२, २६७, २६९,
 ३३६, ३४७, ३९१

माधवीयस्मृतिः ९४

माध्यन्दिनशाखा ४००

माधवीयव्याख्या १९, १९

माध्वभाष्यम् ६२

मानवधर्मशास्त्रम् १६

मानवसरणम् ३१

मार्कण्डेयः ६०, ६१, १२०, १९४, २९०,
 ३३१, ३३२

मार्कण्डेयपुराणम् १९५

मार्गशीर्षमहात्म्यम्	२९३, २९४
मिताक्षरा	५२, ६३, ६९, ८३, १०६, १०६, १०७, १०७, ११७, १७३, १७३, १७५, १८३, २५९, २६६, २६८, २८९, २९०, २९१, ३०५, ३०५, ३०५, ३१४, ३६६, ४३४, ४३४, ४३८, ४४४, ४६०, ४६०
मीमांसकः	१३
मीमांसादिः	११२
मीमांसासूत्रकृतः	१००
मुण्डकः	६९, ८१, २१३
मुण्डकभाष्यम्	८
मुण्डकश्रुतिः	१२
मुण्डकोपनिषत्	२३, ९९, १५१, ३८५
मुक्तावलिः	१५८, १७७
मुनिः	८२
मैत्रेयतिथिः	७६, १५६, ४३८
मैत्रेयीब्राह्मणम्	३८५
मैत्रेयीशाखा	३७१
मोक्षधर्मः	२४०, २५४, २६३
यमः	१९, ११२, ११३, ११८, १७४, २१०, २१३, २१५, २६५, ३०६, ३८२, ४०४, ४३५
यमस्मृतिः	२०, २१, १५१, १८२
याज्ञवल्क्यः	५, १९, २३, २८, ४६, ४६, ४९, ५५, ६१, ६२, ६८, ६८, ७२, ७४, ७४, ८०, ८०, ८१, ८१, १०८, ११२, ११२, ११५, ११५, ११६, ११८, १२८, १५२, १५६, १५७, १५७, १७५, १८१, १८२, १८३, २०३, २०७, २०८, २१५, २२२, २२७, २६२, २८९, २९०, ३०५, ३०५, ३३६, ३३६, ३६०, ३६१, ३६२, ३८३, ४०६, ४३३, ४३३, ४३४, ४३५, ४३८, ४३८, ४४४
(याज्ञवल्क्यस्मृतिः)	२३, २३, २५, ६० ६३, १०६, ११९, १६७, १६७, १७२, १७५, १८३, २५९, ३०६
यामुनः	११
युधिष्ठिरः	५२
योगपर्व	३९२
योगियाज्ञवल्क्यः	२३३, ४२७

योगीश्वरः	१६७, ४२२
रघुनाथमट्टान्हिकम्	३२२, ३३९
रघुनाथमट्टः	३३३
रस्सेश्वरदर्शनम्	१६४
रामानुजः	८
रामानुजाचार्यः	१६५
रामानुजदर्शनम्	१०५
रामायणम्	१०४
रामार्चनचन्द्रिका	४१९, ४२०
रामाशमी	७
रावणभाष्यम्	३५९
ऋग्विधानम्	२३३
रंहतिपादः	२००
लक्ष्मणाचार्यः	११
लघुपराशरः	२७, ४८, ४९, ६०, ६१, ७८, १००, २६५, २६७, ३३७, ३७०
लघुविष्णुः	३६, ७३, ७७, ८१, १७४
लघुविष्णुस्मृतिः	२५९
लघ्विः	४४, २१२, ४०५
लिखितः	२९१
लिङ्ग—(लिङ्गपुराणम्)	८६, २३९, २५०, २६०, २६१, २६१, २९७, ३५६, ३५७, ३७८, ३७८, ४०१, ४०२
वराहपुराणम्	३५, ६१, १३३, ४२८
वसिष्ठः	५१, ५१, २३४२, ४१, २४७, २४९, २७५, ४०१, ४१०, ४२६
वसिष्ठस्मृतिः	२४२, २५०, ३७७, ४०२
वाजसनेयश्रुतिः	२३
वाजसनेयब्राह्मणम्	२३, ९०, ९९, १००, २२१
वादावलिः	३९, ५६, ४२०
वामनपुराणम्	६१
वायुपुराणम्	३०४, ३०७
वायवीयसंहिता	४१५
वाराहः	५७, २०९, २१, ७२५०, २८४, २८७, २८८, ३५०, ३६३, ३७८, ४१५, ४२७
वासुदेवोपनिषत्	३५२, ४१३
विष्णुयामलम्	२४२

विज्ञानेश्वरः	७, ५१, ५४, ५४, ८१, १११, १२१, १६८, १७३, १८१, १९६, २६६, २९०, २९१, २९१, ३०७, ४१०, ४३५
विज्ञानेन्द्रभिक्षुभाष्यम्-	३७१
विट्टलः	४०८
विट्टलकारिका	४०८
विट्टलाचार्यः	३८६
विद्यारण्यः	१०५, १६४, ४०८
विविदिपाधिकरणम्	२५२
विश्वामित्रः	११०
विष्णुः	७७, २८९, ३३६
विष्णुधर्मः	१५२, १६१, १९०
विष्णुधर्मोत्तरम्	२३६, ३६६
विष्णुनामसहस्रं	३५, ६२, १४९, १७५, २४१
विष्णुपुराणम्	४३, १३९, १४४, १५४, १५४, १६३, १८०, २०९, २१३, २१५, २१६, २२२, २२४, २३८, २४४, २५१, २५३, २५३, २५४, २५४, २८९, ३७०, ३७२, ३८५, ३९१, ४२९, ४३५
विष्णुयामलम्	२४७, २८२, २९३
विष्णुरहस्यम्	५७, २८४
विष्णुस्वामी	८, ११, ३३, १२४, १३१, १६४
विष्णुस्वामिदर्शनम्	१०५
विष्वक्सेनसंहिता	३७०, ३७९
वृद्धपराशरः	८८, ८९, ३३६, ३४५, ३५७, ४१३, ४३४, ४४०
वृद्धमनुः	४२२
वृद्धवसिष्ठः	१६१, ४४०
वृद्धशातातपः	१८, ११७
वृद्धाग्निः	४२८
वेदः	२४२
वेदान्तचिन्तामणिः	२०५
वैशम्पायनः	४०७
वैष्णवसाम्प्रदायिकाः	१५६
व्यवहारमिताक्षरा	१११
व्याघ्रपादः	११७, १५९
व्यासः	८, २७, ६३, १३५, १६५, १६५, १६५, १६६, १७०, १९९, २६७, ३१९, ३२१, ३२५, ३३६, ३३७, ४०४, ४०८
व्रजनाथभट्टः	३८६

शङ्करः	३८६, १२०, १२०
शङ्कराचार्यः	४, ८, १२, ६२, ९९, १६४, १६८, २२९, ३६०, ३६०, ३६१, ३६१, ४७८
शङ्खः	२६, ५६, ३७९, ४७७, ४१६
शङ्खलिखितस्मृतिद्वय-	२६७
शबलाश्वः	१३१
शाकलः	२१७, २२७
शाकल्यब्राह्मणम्	४७
शाण्डिल्यः	१४५, १४६, १७८, २४८, २५४
शाण्डिल्यसंहिता	१२३, १३१
शान्तिपर्व	६२, १८३
शातातपः	११७, २१७, २८८
शातातपस्मृतिः	१५१, १५७, १७६, २६७
शावरभाष्यम्	४४४
शिक्षाव्याकरणनिरुक्तछन्दोलक्षणरूपा अङ्गन्याः	१५५
शिक्षोपनिषत्	४४३
शिवः	१२५
शिवधर्मः	२६६१, ३, ८०
शिवपुराणम्	२२६, ३०३, ३०४
शिवरहस्यम्	३५८, ४०९
शिवगीता	४१०
शुक्रः	१३७, १६४, १९२
शुक्रयुजःशास्त्रीयानां मैथेयीब्राह्मणे, १० खण्डे	१८
शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयः	१९८
शुद्धितत्त्वम्	१८०
शुद्धकमलाकरादि	१९२
शुलपाणिः	२६०, २६१
श्वेतकेतुविद्या	१५, ३०६, ३८५
श्वेताश्वतर—(श्वेताश्वतरश्रुतिः)	१३८, १६८, २२८, २४४, ३७४, ४३०
शैवः	८
शैवसुधाकरः	३०२, ३०४, ३२६, ३५२, ३५६, ३५६, ३५८, ३६६, ३७८, ३८१, ४०९, ४१२, ४१३, ४१५, ४१९
शौनकः	३४३, ४१४, ४२१
आनन्दहेमाद्रिः	२९५
श्रीमदाचार्यः	१६४, १८४, २१४, २९३, ४३२

स्वप्नेश्वरः	१७४, १७८, २३८	२२२, २६७, २७२, ३०९, ३१५, ३३६,
स्वप्नेश्वरभाष्यम्	१७, ४४, १४६, २३२	३५०, ३६५, ३६७, ४१७, ४२६, ४३३,
पट्टविंशन्मतम्	४०७	४३३, ४३६, ४४०
हरिवंशः	६२, २६०	हेमाद्रिः १०८, १२१, २३०, २३१, २३५,
हलायुधीयम्	३३०	२३८, २३९, २७४, २९५, ३१९, ३२०,
हारीतः १३, १५, २२, ४०, ८८, १०७, ११९,		३३९, ३४२, ३४२, ३४४, ४१०, ४१२,
१२०, १२२, १२२, १४६, १६८, २१६,		४१३

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્દલાલચાર્યશ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરચરણકમલેષ્યો નમઃ ॥

સર્વવિદ્યાનિધાનું-આશુકવીશ્વર-શતાવધાનિ-વેદાન્તમહાચાર્ય-ભારતમાર્તણ્ડ-
શ્રીગોવર્ધનશર્મા(શ્રીગદ્દલાલજી)વિરચિતઃ

સત્સિદ્ધાન્તમાર્તણ્ડઃ

શ્રીમદ્દલાલમુકુન્દમિન્દુવદનં ધૃન્દાવનાનન્દિનમ્

વન્દે સુન્દરમેકમેવ ન પરાન્નિન્દામિ ધૃન્દારકાન્ ।

વર્તન્તામચિરન્તનાદવિપદોઽનન્તા અનન્તાતલે

મન્તું તે ગણયન્તુ માઝ્યમિતરાન્મૂર્ધા ન નન્તું ક્ષમઃ ॥ ૧ ॥

અન્દ્ર સમાન સુખવાળા, ધૃન્દાવનને એટલે સાં રહેનાર સ્થાવર જન્મમાત્મક અનન્ય ભક્તોને આનન્દ દેનાર એવા, સુન્દર (મનોહર) એક જ શ્રીમદ્દ લાલમુકુન્દ પરમાત્માને જ હું વન્દુ છું. (પરન્તુ દુરામણી જનોની પેઠે) હું બીજા દેવતાઓની નિન્દા કરતો નથી. ભૂતલ ઉપર અચિરન્તન (પુરાણપુરુષ પરમાત્માની અપેક્ષાથી અર્વાચીન) એવા અનન્ત દેવતાઓ ભલે બિરાજે. તેઓ મારો અપરાધ ગણે નહિ, કેમકે આ મારું મસ્તક એક પરત્વર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને નમવા માટે અર્પણ કરી 'સુકથોક્ષુ', માટે તે મસ્તક બીજા દેવને નમવાને અશક્ત છે.^૧

મદોન્મત્ત દૈસોના મદથી જ કુષ્ઠકર્મ બને છે, તેથી કુઃખી થનાર જ પૃથ્વી, તેને થનારો ભાર દૂર કરવા માટે હીલાથી અવતાર ધરનાર, નિઘ્નક ભક્તનું રક્ષણ કરવા માટે દીક્ષા ધારણ કરનાર એવું સુદર્શન^૨ ચક્ર અનાદિ કાળથી જણે હાથમાં ધર્યું છે, એવા શ્રીમધુરેશજી અમારું રક્ષણ કરો.

જેમણે પોતાના હૃદયમાં પુણ્ડરીકાક્ષ પરમાત્માને ધારણ કરીને, વેદાત્મક કિરણોથી, ભક્તોના હૃદય રૂપી કમલો પ્રકુલિત કર્યા, અને ઉત્તમ રાજમાર્ગે દૃઢપાવી હર્ષિત બનાવ્યા, તથા પરમહંસ પરમાત્માનું દર્શન થવામાં પ્રતિબંધક તથા કુમાર્ગે દોરી જનાર, એવા દુષ્ટવાદો નષ્ટ કર્યા, અને સત્પુરુષોનાં ઉત્તમ કર્મો શરૂ કર્યો, એવો આ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય રૂપ સૂર્ય (જગત્તું) રક્ષણ કરો.

૧ આ નમનાત્મક મુક્લાચરણ કરનાર, ગીતામાં કહેલા "અનન્યાચિન્તયન્તો માં વે જનાઃ પર્યુપાસતે, તેષાં નિલ્લામિયુક્તાના ચોગક્ષેમં વહામ્યહમ્" એ શ્લોક પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિ કરનાર છે, તેવા ભક્તો બીજા દેવતાના પૂજન પ્રસન્ને પોતાના હૃદયે અન્તર્યામીરૂપે જણીને જ નમન ઇલાદિ કરે છે

૨ સુદર્શન ચક્રને પરમાત્માની એવી આજ્ઞા છે કે, જ્યારે મારા કોઈ પણ અનન્ય ભક્ત ઉપર આપત્તિ આવે, ત્યારે તારે જધને તેનું રક્ષણ કરવું. જેમ અમ્બરીષ રાજાને મારવાને દુર્વાસાએ મોટી મૃત્યા મોકલી હતી, તે સમયે સુદર્શન ચક્રથી જ અમ્બરીષ રાજાનું રક્ષણ થયું હતું.

ઉત્તમ ઉત્તમ રસથી સેવાયતું, શ્રુતિ (કાન) માં પહોરવા યોગ્ય છે ગુણ (કુણ્ડલ) જેના, અસન્ત કાન્તિયુક્ત મણ્ડળવાળું, ઉત્તમ પ્રજ્ઞસૂત્ર (જનોઈ) ધારણ કરેલું એવા નિજ આચાર્યજી (શ્રીમહાપ્રભુજી) ના શ્રીઅન્ને હું લખું છું. આ શ્લોકનો ખીજો અર્થ:—

ઉત્તમ જે પ્રેમરસ તેથી સેવાએલું એવું, શ્રુતિ (વેદ) માં કહેલા (શમદમાદિ) ગુણોથી યુક્ત, પરપ્રભાવલય (ખીજ અલક્ષ્યોના કુતર્કના પ્રભાવનો નાશ કરનારા) એવા સદ્બ્રહ્મ સૂત્ર (ઉત્તર શ્રીમાંસા) ના ભાષ્યરૂપ નિજઆચાર્યજીનાં વચનોને હું માનું છું. અર્થાત્ શ્રીઆચાર્યજીની કાયા તથા વાચા બેઉ દિવ્ય હોવાથી બેઉને લાગુ પડે એવી રચના આ શ્લોકમાં કરી, પોતાની ઉલ્લસ્યતા: ગુરુલક્ષિત દર્શાવી છે.

નિરન્તર ભ્રમરે સેવેલું, પરાગથી શ્રેષ્ઠ કોમલ કમલની કાન્તિને હરનાર, એવા શ્રીવિક્લેશજી (ગુસાંઈજી) ના બે ચરણને હું વન્દુ છું.

ઉપોદ્ધાત

આ ભરતખણ્ડના વાચન્ય પ્રાન્તમાં હુણ્ડાર નામનો દેશ છે. તે દેશમાં શ્રીસૂર્ય-વંશી રામચન્દ્ર કુલોદ્ભવ હોવાથી પરમ્પરાપ્રાપ્ત અસન્ત વૈષ્ણવ ધર્માનુસાર ઉપાસનામાં તત્પર રહીને, સર્વ સત્કાર્યમાં જનકીનાથ શ્રીરામચન્દ્રનો જ આદર કરનાર, સકલ કલાનિધિ હોવાથી, પોતાનું રાજપણું જેમણે સાર્યક કર્યું છે, એવા રાજથી રક્ષણ પામેલું જયપુર નામનું નગર છે. સાં હમણા ઉત્તમ ધર્મેધુરીણ રાજરાજપદ ભોગવનાર રામસિંહ નામક રાજ રાજ કરે છે. તેની પાસે કોઈ એક શૈવમતાવલમ્બી ચિજ્ઞ ધારણ કરનાર લક્ષ્મણનાથ નામનો દણ્ડી રહે છે. તેણે પોતાના ભાવણથી સત્પુરોમાં મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરીને સમ્પૂર્ણ પ્રાજ્ઞનોમાં કોલાહલ ઉભો કર્યો છે.

જેણે રાજના અતિનિર્ભલ મનને સમય બેઈને બલાત્કારથી મલીન કર્યું છે. જે પોતે બાલપણથી જ દણ્ડી હોવાથી “નારાયણ” નામનું સદ્ગીર્તન કરનાર, તેથી લક્ષ્મીપતિની સેવાનો અધિકારી ગણાય છતાં, હમણાં દૈવ સમ્પત્તિથી યુક્ત એટલે દ્વેષી બન્યો છે.

હમણા તેણે, મોટો રાજશ્રય મળવાથી, ધૃષ્ટ પુષ્ટ મદોન્મત્તયઈ, સ્વચ્છદ પણે, ટૂંકલ પોતાની ઈચ્છા માત્રથી જ ૬૪ પ્રશ્નો તૈયાર કરીને, ભૂતલપર સર્વ ઠેકાણે તે પ્રશ્નો ચારે મુખ્ય વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય પ્રવર્તકો ઉપર મોકલી આપ્યા છે, એવી વાત ઉત્તર આશાથી^૧ લાંબા વખતથી વૈચરણે^૨ પડી હતી.

અર્થાત્ તે સુમ્ખાપુર નિવાસી, સકલ ગુણગણથી સ્તુત્ય, શ્રીમદ્ભક્ષાચાર્યનાં વંશમાં મણ્ડરૂપ ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજી મહારાજને કાને પડી.

૧ ઉત્તર આશા એટલે ઉત્તરદિશા (જયપુર) થી અને ખીજો અર્થ ઉત્તર મળવાની આશાથી.

૨ વૈચરણે એટલે ઉત્તર દિશામાં રહેનાર કુબેરને, ખીજો અર્થ કુબેર જેવા ધનાઢ્ય ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજી મહારાજને કાને.

સમ્પૂર્ણ દુષ્ટવાદ રૂપી અન્યકારને નષ્ટ કરનાર અને સુવર્ણદાનથી પોતાના આશ્રિતને જેમણે સુપાત્ર કર્યા છે, એવા અષ્ટ રોહથી પરિપૂર્ણ શ્રીવલ્લભકુલપ્રદીપ; પોતાના કિરણ પ્રભાવથી પ્રકાશમાન અને આશ્રિતોની દરિદ્રદશા દહનાર સત્ અને અસત્ માર્ગનો વિચાર કરનાર^૧, એવા શ્રેષ્ઠ ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ વિરાજે છે.

જેની પાસે વેદાન્તશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર, ઈત્યાદિક ઉત્તમ વિદ્યા અને લક્ષ્મી સાથે વસે છે, તે લક્ષ્મી-સરસ્વતીનો સાપતન્ય ભાવ છે, માટે જ કે શું? પ્રત્યેક ક્ષણે તેઓ એક બીજાથી પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ દેખાડે છે.

નિરન્તર સુરસ ભાવના (ઉત્તમ રસોનો સ્વીકાર); અથવા સુર (દેવ)ની સભાનું અવન (રક્ષણ) કરનાર; એવા જીવન અને જીવ એ બેમાં ન કારનો જ માત્ર જોડ છે. પરન્તુ જીવનું સર્વ કર્મ જીવન (પાણી) કરે છે. મતલબ કે બધા જીવો (ભક્તો)નું જીવન (જીવવાનું સાધન) તે શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ છે.

વળી, જેમણે નવીન શ્લોકો કરવાની રચ્ચિત્તી કીર્તિ સમ્પાદન કરી છે, અને જેની નવીન કાવ્ય ચમત્કૃતિ ધણી સ્તુત્ય છે, અને વેદાન્તશાસ્ત્રરૂપી વનમાં કેસરી-સિંહની માફક ગર્જના કરે છે, એવા શ્રેષ્ઠ શ્રીગોકુલાધીશજી મહારાજ પ્રસિદ્ધ છે.

તેમજ બીજા દુર્ગનોને શિક્ષા કરવા માટે દીક્ષા લેનાર, અને બુદ્ધિ સમુદાયના લણ્ડારૂપ, એવા (ચંદુનાથજી મહારાજ સુરતવાળા) વિરાજે છે. એ સિવાય બીજા પણ શ્રીપરત્માની અનન્ય સેવા કરનાર (ગોસ્વામી બાલકો) છે.

તે સર્વેએ સદરુદ્ધ ૬૪ પ્રશ્નોની પત્રિકા કોઈક સ્થલેથી મેળવીને શ્રીજીવન-લાલજી મહારાજની મોટી હવેલીના બગીચામાં મળી, અવલોકન કરી.

તે પછી, એ સર્વ પ્રશ્નો અતિશય અસફળ છે, એમ જોઈને, તેને ઉત્તર આપવાની ઉત્સુકતા નષ્ટ થતાં, એક ક્ષણ વિચાર કરવા લાગ્યા.

પછી; ‘પદ, વાક્ય, પ્રમાણને જાણનાર શ્રીજીવનાચાર્યજી મહારાજ, આગળ ઉમેશ્વા મને એવી આજ્ઞા કરી કે—

આ પ્રશ્નો વિચિત્ર અર્થના અને વિચિત્ર સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલા છે, માટે એનો ઉત્તર આચાર્યોના મુખથી આપવો ઉચિત નથી.

હાથીના ગણ્ડરથલની ખંજવાળને દૂર કરવાનું જેનું પાણિડલ છે, એવા કેસરી-સિંહના નખ, નાની ઉંદરડી ઉપર પડતા નથી;

માટે, અમારી આજ્ઞાથી તમે ઘણો વિસ્તાર ન કરતા, આ પ્રશ્નોનો ટૂંકો ઉત્તર. વેદાદિશાસ્ત્રોથી ભરપૂર એવા પ્રમાણોથી આપો;

૧ જો શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ મુળાધર્માં દરમાસે ગામપરગામના વિદ્વાનોને ભેળા કરી એક સભા કરતા હતા અને તેમાં સર્વ શાસ્ત્રનો ઠીકા પોઠ કરાવી, સર્વનો સત્કાર કરતા હતા. હાલના આચાર્યોમાં તેવી શાસ્ત્રચર્ચા તથા વિદ્યાવિનોદની અશિરચિનો બલાવ થવાથી તેવી ધર્મસભાનું સ્વપ્રમાં પલ્લુ દર્શન દુર્લભ થયું છે.

ધણું કરીને તે સર્વ ઉત્તરોનો અર્થ સુખોધ બોધે, તેમાં તર્ક-કર્કશ-કલેશ ન હોય. આ સાંભળીને બીજા બધા ગોસ્વામી ખાલકોએ શ્રીજીવનલાલજી મહારાજના વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

આ તેઓની ગુણવતી (માધુર્યાદિ ગુણોવાળી અને ગુણ એટલે દોરાવાળી) આમોદસમ્પદોહેતુ (આનન્દરૂપ સમૃદ્ધિના કારણવાળી તથા સુગન્ધ સમૃદ્ધિના કારણવાળી) સુમનોત્પન્નતા (ઉત્તમ મનથી આનન્દિત કરેલી તથા કુલોથી શોભાયમાન) એવી ઉક્તિને યુગ્મમાળાની પેઠે માથે ચઢાવનાર, પોતાના પિતૃચરણ વિદ્વન્મણી શ્રીધન-શ્યામ ભટ્ટજીથી શાસ્ત્રદષ્ટિ સમ્પાદન કરનાર, હું ગોવર્ધન શર્મા (શ્રીગદ્ગુલાલાજી) યથામતિ આ લેખનો પ્રારંભ કરું છું.

હુંસ સત્પક્ષપાતી હોય છે, તેમ વિદ્વાનો નક્કી સત્પક્ષ (સાચાપક્ષ) નો સ્વીકાર કરનાર હોય છે. તે નાલીકવલ્લીલા (કમલતત્ત્વને ખાનાર અથવા જને કપટ વહાઈ નથી); એવા વિદ્વાનો રાજહંસની પેઠે નીરક્ષીરનો વિવેક કરનાર હોય છે, માટે તેવા વિદ્વાનો આ મારી કૃતિમાંથી ગુણમાત્રનું ગ્રહણ કરો. દોષનો સ્વીકાર ન કરો, એમ હું ઈચ્છું છું.

અન્યપરિભાષા

મુખ્ય પ્રશ્નો ૮ છે; પણ પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં અવાન્તર આઠ આઠ પ્રશ્નો હોવાથી કુલ ૬૪ પ્રશ્નો થાય છે.

તે સર્વ પ્રશ્નોને સરૂખ્યાપૂર્વક લખીને એકેકનો ક્રમથી ઉત્તર અમ દર્શાવ્યો છે. કારિકા (શ્લોક)માં સરૂક્ષિત ઉત્તર પ્રથમ આપ્યો છે અને તેના જ વિવરણનો ફરીથી પ્રમાણ પૂર્વક વિસ્તર કર્યો છે—

અને ઉત્તરને અન્તે તેનો અલન્ત સાર પણ શ્લોકરૂપે દર્શાવ્યો છે. આવો ક્રમ સર્વ ઉત્તરોમાં એક સરખો રાખેલો છે.

કોઈ કોઈ સ્થલે તેમણે નહિ પૂછેલી એવી ટેટલીક પ્રાસંગિક ખાખતો પણ, પોતાના સિદ્ધાન્તની અનુકૂલતા માટે તથા ભવિષ્યમાં બીજા પ્રશ્નો ઉઠતાં અટકે તે માટે, ઉત્તરમાં નિરૂપણ કરી છે.

આ અન્ય ઘણો મોટો છે, માટે નિરર્થક છે, એવી બુદ્ધિથી તેનો સાગ ન કરવો કેમકે સન્નનો હુમેશા બીજાના અમની નિરર્થકતા નષ્ટ કરવાની ઈચ્છા રાખનાર ક્યાણ હોય છે, માટે તેઓને મારી પ્રાર્થના છે, કે—

આ અન્ય એકવાર પણ દષ્ટિગોચર કરવો, પછી તેનો વિચાર કરવો, જ્યાં તેમાં ગુણ કે દોષ જે હશે, તે, આપો આપ દેખાઈ પડશે. કેમકે, હાથના કકુણની પરીક્ષા માટે આરસીની ચી જરૂર ?

હવે આઠ મુખ્ય પ્રશ્નમાંનો પ્રથમ પ્રશ્ન

તમારો સમ્પ્રદાય કયો? તેમાં, સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ શો?

ઉત્તર.

અર્થ^૧ શ્રીહરિના ભક્ત, બ્રહ્મા, રૂદ્ર વગેરે દેવોએ વેદમાંથી ભેદ, અભેદ ઈત્યાદિ ભેદ પૂર્વક જે બહાર કાઢેલું, ઉત્તમ પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થયેલું, સર્વ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ જમાં સામાવેલો છે એવું, શ્રીહરિમન્ત્રાદિકનું જે દાન, તેને જ અમે સમ્પ્રદાય કહીએ છીએ.

તેનો સ્પષ્ટાર્થ એવો કે, સમ્ અને પ્ર એ બે ઉપસર્ગની આગળ લાધાતુને ઘડ્ય પ્રસય લાગતાં જાતો યુક્ત ચિન્નકૃતોઃ એ સૂત્રથી યુક્ત પ્રત્યય કરતાં સમ્પ્રદાયશબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તેમાં લાધાતુનો અર્થ દાન અને સમ્ એ ઉપસર્ગનો અર્થ સમ્યક્ રીતે એટલે ભગવાનની આજ્ઞાથી, તેમના બ્રહ્મરૂપાદિ ભક્તોએ, જીવો ઉપર દ્યાર્દ્ર અન્ત કરણ પૂર્વક, અનાદિસિદ્ધ વેદમાંથી બહાર કાઢીને પ્રવૃત્ત કરેલું અને શિષ્ય પરમ્પરાથી આવેલું મન્ત્રનું જે દાન તે સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ છે. બ્રહ્માદિકોએ સમ્પ્રદાયો પ્રવૃત્ત કર્યા છે, એ શ્રીશંકરાચાર્યમતાબલમ્બી તમોને પણ સમ્મત છે. કારણ કે શ્રીમદ્ધંકુરાચાર્ય-જીએ પોતાના બૃહદારણ્યકાદિક ઉપનિષદના લાભ્યના આરમ્ભમાં, બ્રહ્મવિદ્યાના સમ્પ્રદાયને પ્રવૃત્ત કરનાર બ્રહ્માદિકને નમસ્કાર, અને વંશપરમ્પરાગત ઋષિઓને પ્રણામ, કરીને પછી સદ્ગુરુને નમન કર્યું છે. આ સર્વ વિચાર વિશેષે કરીને કિયત્કાલાત્રવૃત્તઃ જ્ઞારથી શરૂ થયો છે! એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિસ્તારથી કહીશું. પ્ર ઉપસર્ગનો અર્થ પ્રકર્ષ છે, હવે દાનનો પ્રકર્ષ એટલા માટે જ છે, કે તે દાન વેદમાંથી જ નીકળેલું છે, તેનો જ સ્પષ્ટાર્થ એવો છે કે સર્વ વેદોનો પ્રમેયાર્થ બે કાણડથી ઠંઠો છે. ૧ ધર્મ, ૨ બ્રહ્મ. કારણ કે ધર્મ અને બ્રહ્મ એ બંનેનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અપૌરુષેય વાક્ય તેનેજ વેદ કહે છે. તે વેદમાં કહેલા સમ્પ્રદાયોમાં શિષ્યોને ઉપદેશદ્વારા ધર્મનું પ્રદાન કર્યું છે. કારણ કે જે પોતાનો ધર્મ બાણ્તો નથી, પણ બાણ્વાની ઈચ્છા રાખે છે. તેમણે મુનિ એવા ગુરુપાસે જવું. તે માટે સમ્પ્રદાયપ્રવર્તક ગુરુપાસે જવાનું વેદમાં વિધાન છે. ધર્મપ્રદાન, સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં ઠેર ઠેર વારંવાર કહેલું છે.

હવે બ્રહ્મદાન પણ તે તે વેદોક્ત મહામન્ત્રના ઉપદેશથી શ્રવણદ્વારા, મનન, નિદિધ્યાસન માટે ઉપયોગી છે. તે અથર્વણ વેદના કૈવલ્યોપનિષદમાં ભગવાન પરમેષ્ઠી (બ્રહ્મા) પાસે જઈને આશ્વલાયન ઋષિ બોલ્યા — મહારાજ ! સત્યુરુષોએ નિરન્તર

૧ અર્થશબ્દ આરમ્ભમા અને ક્વિત્ સમાપ્તિમા મુકવાનો વૈદિક નિયમ છે. તે બધના અર્થો અંતરક્રોધમાઃ—મજ્જાનન્તરમ્પ્રજ્ઞાકાલ્યેવલ્લયો જય મુદ્ધાચારણ, અનન્તર, આરમ્ભ, પ્રશ્ન અને કાતર્ય (સમ્પૂર્ણતા) એમ જતાવ્યા છે. આ ઠેકાણે તેમાંના ઘણા ખરા લાજુ પડતા હોવાથી અર્થ શબ્દ વાપર્યો છે.

હવે અમે કહેલા અર્થને અનુસરીને જ “વ્યાખ્યાસુધા” વગેરે અન્યોમાં ભાનુદીક્ષિત વગેરે પછિડતોએ ‘સમ્પ્રદાય’ શબ્દનું વ્યાખ્યાન ભાવાર્થ ઘબન્ત પ્રત્યય લઇને કર્યું છે. બીજા કેટલાક પછિડતો, ઉત્તમ રીતે જેનું દાન કરાય છે, એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને કર્મણિ ઘબન્ત છે, એમ વ્યાખ્યાન કરે છે. કેટલાક ઉત્તમદાન કરી શકાય છે, જેના યોગથી એવી કરણ વ્યુત્પત્તિ કરે છે. પરંતુ તેમ કરવાથી સમ્પ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ તેવો કરણાર્થી લ્યુટ્ પ્રત્યય યઇને સમ્પ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં ઓહુલ ગ્રહણ છે માટે કદાચિત્ ઘબ્ પ્રત્યય કરીને કરણાર્થ કાયમ રાખીને સમ્પ્રદાય શબ્દ તૈયાર કરવો, એ અગતિક ગતિ છે. માટે તેવા અર્થની પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરી છે. બીજું એ કે “આપી શકાય છે જ” એવો અર્થ કર્યો એટલે “આપી શકાતો” મન્ત્રજ છે, માટે સમ્પ્રદાય શબ્દથી મન્ત્રજ આવશે. એમ થાય તો, સમ્પ્રદાય સિવાય આવેલા મન્ત્રો વ્યર્થ છે. એ વચનોનો વિરોધ આવશે. અને પ્રજ્ઞા, રૂદ્ર ઇત્યાદિક તે તે સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય છે એવો જ વ્યવહાર છે, તેને વિરોધ આવશે. હવે કોઈ કોઈ સ્થલે ઉપદેશ વિષયક જે વસ્તુ તે વાચક પણ સમ્પ્રદાય શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ તે શબ્દ, સમ્પ્રદાય શબ્દનો જ મુખ્ય અર્થ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનાર હોવાથી તે મન્ત્રને પણ લક્ષણથી સમ્પ્રદાય કહ્યો છે. જેમ ગાય, પૃથ્વી, સરસ્વતી એ અતિદાન કહ્યાં છે. માટે અમે કહેલો જ સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ ઉત્તમ રીતે સર્વ સમ્મત છે, એમ સિદ્ધ થયું. કારણ વ્યુત્પત્તિ ઇત્યાદિકનું ખણ્ડન કરવા વિષે અમારો આગ્રહ નથી.

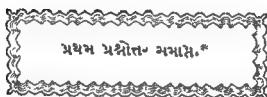
હવે એવી શક્યા આવશે કે સમ્પ્રદાય શબ્દના અર્થનો પ્રસન્ન ચાલતાં વચમાં કારિકામાં “હરિમન્ત્રાદિ કર્મક” એમ કહેવું અયોગ્ય છે. શૈવ વગેરે સમ્પ્રદાયમાં પણ, સમ્પ્રદાય શબ્દનો વ્યવહાર છે. તેમાં તમે કહ્યા પ્રમાણે સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ નથી, માટે તમારો અર્થ દૂષિત છે.

એમ કોઈનું કહેવું વ્યાજબી નથી. કારણ કે પ્રશ્ન કરતી વખતે તમારો સમ્પ્રદાય કયો? અને તમારા સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ શું? એવો પ્રશ્ન છે. માટે તેમાં તમારો સમ્પ્રદાય એવું પદ મૂક્યું છે માટે, સર્વનામથી પરામર્શ (સમ્બન્ધ) થતો હોવાથી, વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય જ લેવો સચુક્તિ છે, માટે તેનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે. બીજા કેટલાક શૈવ વગેરે મતમાં સમ્પ્રદાય એ શબ્દ ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. કારણ પરમપરાથી શૈવ સમ્પ્રદાયનું આચરણ કરવું એ વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયમાં પ્રવેશ થવાના કારણરૂપ છે. તેજ વાત બ્રહ્મપુરાણની સમાપ્તિમાં “માયાનુદીર્તન” અધ્યાયમાં શ્રીવેદવ્યાસે કહી છે:—

“હે દ્વિલેત્તમ! આ લોકમાં મનુષ્યોની કર્મ, મન, વચન અને અન્તર્યામીની પ્રેરણાથી બીજા દેવો ઉપર જે લક્ષિત ઉપજે છે, તેથી કરીને હે મુનિયો! યજ્ઞ કરવાની

ધગ્ગા ઉપજે છે પછી તે માધનપૂર્વક લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિમાં દેવીનિમિત્તે હોમહવન કરે છે હોમથી અગ્નિ પ્રગ્ન વાય છે અગ્નિ પ્રસન્ન થયેથી શ્રીમુર્યનારા યજુથી ભક્તિ કરવાનું મન થાય છે, તેથી તે નિગ્ન્તઃ સુર્યનું આગમન કરે છે સૂર્ય પ્રસન્ન થતાં, શ્રીશિવજીની પૂજા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. પ્રયત્ન અને વિવિધપૂર્વક શિવપૂજનથી શિવ પ્રસન્ન થાય છે શિવ પ્રમત્ત થતાં, અવ્યય, અગ્નિ, શ્રી વામુદેવ નામક દેશન પરમાત્માની સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. અને તે એનાથી ભોગ અને મોક્ષ અને મને છે

માટે મુખ્યને કરીને વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય ઉપર જ સમ્પ્રદાય શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે, એમ કહ્યું છે માટે મમ્યર (ઉત્તમ) પ્રકૃષ્ઠ (ચેષ્ઠ) દાન “તે મન્વાદિકનુ શ્રુતિ મૂલક દાન” એવો સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ, પ્રાચીન વિદ્વાનોએ કહ્યો છે.

પ્રથમ પ્રશ્નોત્તર મમાસ.*

* ૧ થી ૬૪ પ્રશ્નોમા શાસ્ત્રાર્થને જ મુખ્ય માનેતો હોવાથી કેવળ ગુજરાતી વાચનારને તેનો ઉપયોગ નથી માટે અમે કેવલ પ્રશ્ન અને છેવળનો જવાબ એટલાનો જ સમેષ કરીને વેળવોલી તાલુને માટે ગુજર તીમા તાત્પર્યમાન લખ્યું છે

આઠ પ્રશ્નોપૈકી પ્રથમ પ્રશ્નમાં -

પ્રથમ પ્રશ્ન

સમ્પ્રદાયના કેટલા
ભેદ છે ?

ઉત્તર—

શુ તમારો આ પ્રશ્ન સર્વ જ સમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે છે કે વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે પ્રશ્ન છે ?

જો, સર્વ જ સમ્પ્રદાયોની સંખ્યાનો આ પ્રશ્ન હોય તો, વૈષ્ણવ, હૈરણ્યગર્ભ, શૈવપ્રભૃતિ અનન્ત સમ્પ્રદાયો છે. તે શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં તે તે સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે.

જો, કેવલ વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે પ્રશ્ન હોય તો—

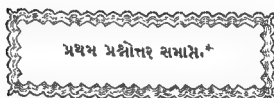
ચતુર્ભુજ એવા વિષ્ણુ ભગવાનની ભુજાની છાયામાં સ્થિતિ કરવાથી સુનિર્ભય એવા ચાર સમ્પ્રદાયો, મહા-માયાના ભયને દૂર કરનારા છે. (૧) રૂદ્ર, (૨) લક્ષ્મીજી, (૩) બ્રહ્માજી અને (૪) સનકાદિક. આ ચાર જગત્નો ઉદ્ધાર કરનારા આચાર્યોએ, ક્ષીરસાગરમાં પોદતા એવા અને દયાના સાગરને જમણે નિજ સ્વરૂપમાં લીન કરેલો છે એવા પ્રભુની પાસેથી તે મેળવી પ્રસિદ્ધ (પ્રકાશ) કરેલા છે. દ્વાપરયુગના અન્તે ભગવદ્દિગ્દશાથી કાપાલિકાદિક, ઔદ્ધ અને બ્રહ્મવાદ મત્સ્યાદિવડે દેવોએ તે સમ્પ્રદાયોને શિથિલ કર્યા. શ્રીવિષ્ણુસ્વામી, રામાનુજ, મધ્વ અને નિમ્બાર્કે અવતાર ધરી કરીથી તેમનું સમર્થન કર્યું આ ચાર સમ્પ્રદાયો મુખ્ય છે. બીજા તે તે સમ્પ્રદાયોપર જ આધાર રાખનારા હોવાથી ગૌણ છે; કે જે પ્રકાશાનન્દ વગેરે અનન્ત સમ્પ્રદાયો છે. એ સત્સમ્પ્રદાયો જગત્માં જય પામે છે.

તેથી,

સત્સમ્પ્રદાયના ભેદ ચતુસમુદ્રરૂપી કાંચીને ધારણ કરતી ધરિત્રી ઉપર પ્રસિદ્ધ છે તેઓ ચારે પુરુષાર્થોનું દાન કરવા સમર્થ છે જેમાં ચારે વેદની શ્રતિ પ્રમાણ

ધર્યા ઉપજે છે. પછી તે સાધનપૂર્વક લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિમાં દેવીનિમિત્તે હોમહવન કરે છે. હોમથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રસન્ન થયેથી શ્રીસૂર્યનારા-યણુથી ભક્તિ કરવાનું મન થાય છે, તેથી તે નિરન્તર સૂર્યનું આરાધન કરે છે. સૂર્ય પ્રસન્ન થતાં, શ્રીશિવજીની પૂજા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. પ્રયત્ન અને વિધિપૂર્વક શિવપૂજનથી શિવ પ્રસન્ન થાય છે. શિવ પ્રસન્ન થતાં, અવ્યય, જગન્નાથ, શ્રી વાસુદેવ નામક દેશવ પરમાત્માની સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. અને તે સેવાથી ભોગ અને મોક્ષ બંને મળે છે.

માટે મુખ્યત્વે કરીને વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય ઉપર જ સમ્પ્રદાય શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે, એમ કહ્યું છે. માટે સમ્યક્ (ઉત્તમ) પ્રકૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) દાન “તે મન્ત્રાદિકનું શ્રુતિ-મૂલક દાન” એવો સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ, પ્રાચીન વિદ્વાનોએ કહ્યો છે.

* ૧ થી ૬૪ પ્રશ્નોમા શાસ્ત્રાર્થને જ મુખ્ય માનેલો હોવાથી કેવળ ગુજરાતી વાચનારને તેનો ઉપયોગ નથી માટે અમે કેવલ પ્રશ્ન અને છેવટનો જવાબ એટલાનો જ સંક્ષેપ કરીને વેંધ્યવોની જાણને માટે ગુજરાતીમા તાત્પર્યમાત્ર લખ્યું છે

આઠ પ્રશ્નોપૈકી પ્રથમ પ્રશ્નમાં—

પ્રથમ પ્રશ્ન

સમ્પ્રદાયના કેટલા
ભેદ છે ?

ઉત્તર—

શું તમારો આ પ્રશ્ન સર્વ જ સમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે છે કે વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે પ્રશ્ન છે ? જો, સર્વ જ સમ્પ્રદાયોની સંખ્યાનો આ પ્રશ્ન હોય તો, વૈષ્ણવ, હૈરણ્યગર્ભ, શૈવપ્રભૃતિ અનન્ત સમ્પ્રદાયો છે. તે શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં તે તે સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે.

જો, કેવલ વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે પ્રશ્ન હોય તો—

ચતુર્ભુજ એવા વિષ્ણુ ભગવાનની ભુજની છાયામાં સ્થિતિ કરવાથી સુનિર્ભય એવા ચાર સમ્પ્રદાયો, મહા-માયાના લયને દૂર કરનારા છે. (૧) રુદ્ર, (૨) લક્ષ્મીજી, (૩) બ્રહ્માજી અને (૪) સનકાદિક. આ ચાર જગત્નો ઉદ્ધાર કરનારા આચાર્યોએ, ક્ષીરસાગરમાં પોદતા એવા અને દયાના સાગરને જેમણે નિજ સ્વરૂપમાં લીન કરેલો છે એવા પ્રભુની પાસેથી તે મેળવી પ્રસિદ્ધ (પ્રકાશ) કરેલા છે. દ્વાપરયુગના અન્તે ભગવદ્વિગ્રહાથી કાપાલિકાદિક, બૌદ્ધ અને બ્રહ્મવાદ ઇત્યાદિવડે દેવોએ તે સમ્પ્રદાયોને શિથિલ કર્યા : શ્રીવિષ્ણુસ્વામી, રામાનુજ, મધ્વ અને નિમ્બાર્કે અવતાર ધરી કરીથી તેમનું સમર્થન કર્યું : આ ચાર સમ્પ્રદાયો મુખ્ય છે. બીજા તે તે સમ્પ્રદાયોપર જ આધાર રાખનારા હોવાથી ગૌણ છે; કે જે પ્રકાશાનન્દ વગેરે અનન્ત સમ્પ્રદાયો છે. એ સત્સમ્પ્રદાયો જગત્માં જય પામે છે.

તેથી,

સત્સમ્પ્રદાયના ભેદ ચતુઃસમુદ્રરૂપી કાંચીને ધારણ કરતી ધરિત્રી ઉપર પ્રસિદ્ધ છે: તેઓ ચાર પુરુષાર્થોનું દાન કરવા સમર્થ છે; જેમાં ચારે વેદની શ્રુતિ પ્રમાણ છે:

બીજી પ્રશ્ન

શા માટે? (સમ્પ્રદાયો
શા માટે છે?)

ઉત્તર—

બ્રહ્મજ્ઞાનના અવણુથી સર્વ કર્મની સમૃદ્ધિ થાય છે. છેવટે ફલ-સાધન-રૂપા લક્ષિત અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ એક જ અર્ગલા વિનાનું (હંમેશ ઉધાકું) મોક્ષનું દ્વાર છે. વૈષ્ણવત્વનો ઉદ્ભવ મન્ત્રોપદેશથી થાય છે. આચાર્યના શાસનથી (ઉપદેશથી) વેદના સર્વ ધર્મ નિયત થાય છે. (એક બીજનો બાધ કરતા નથી). તેથી સર્વ જગત્નું સ્વધર્મતઃ (સ્વધર્મકર્તૃક) રક્ષણ થાય છે. આ પ્રકારનાં મુખ્ય પ્રયોજનો, પ્રભુએ સમ્પ્રદાય પ્રકટ કર્યા તેમાં છે. બીજાં પણ ગૌણ પ્રયોજનો હજારો છે. સમ્પ્રદાયોને પ્રકટ કરવામાં પ્રભુના અનન્ત પ્રયોજનો છે. સર્વ પ્રકારના સત્દલોની પરમ્પરાવાળા સમ્પ્રદાયોના સન્તાનને-વિસ્તારને-મારે ઢેટલો વર્ણવો ?

વિદ્વેષીઓના રોપના પોપણ માટે, સારા વિદ્વાનોના સન્તોષ માટે, અજ્ઞાનીઓનો મોહ દૂર કરવા માટે— થોડાંક મેં બતાવ્યા છે જ.

ત્રીજી પ્રશ્ન

તે સમ્પ્રદાયો કયા કયા
વૈલક્ષણ્યથી સમ્મત છે ?

ઉત્તર—

આ તમારો પ્રશ્ન જ અચ્યુત છે. તમે અહીં જિજ્ઞાસા-બોધક કિમ્ શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો વૈલક્ષણ્યમાં સામાન્યાધિકરણ્યે અન્વય થાય. જ્યારે વૈલક્ષણ્ય, અસાધારણ ધર્મ છે. કેન શબ્દ ત્રીજી વિલક્ષિતનો હોવાથી પ્રયોજકત્વ તૃતીયાનો અર્થ છે. તેમાં પ્રકૃતિ કિમ્ શબ્દના અર્થનો આધેયતા સમ્બન્ધે અન્વય થાય. પ્રત્યયાર્થ જે પ્રયોજકતા તેનો સમ્મતશબ્દનો એકદેશ જે સમ્મતિ તેમાં નિરૂપકતા સમ્બન્ધે અન્વય થાય. હવે કયા પ્રકારની સમ્મતિ માટે તમે પૃચ્છા કરી છે— તેનો સ્પષ્ટપણે બોધ થતો ન હોવા છતાં પ્રકરણને અનુસરીને સમજાય છે કે—તે તે સમ્પ્રદાયને અનુયોગી અને પરસ્પર પ્રતિયોગી ભેદવિશિષ્ટ સમ્મતિ માટે તમે પૃચ્છા કરેલી હશે. પૂર્વવાક્યમાં તમે ભેદશબ્દ ગ્રહણ

કર્થો છે. તેથી ભેદશબ્દથી અહણુ કરાયલા તે તે સમ્પ્ર-
દાયવિશેષના વિષયવાળી, તાદૃશસમ્મતિપ્રયોજિકા,
સાધારણ ધર્મવિષયિણી, તમારી ખુબ્તસા છે. ત્યારે
સાંભળો—

સમ્પ્રદાયોમાં ધણું પ્રકારનું વૈલક્ષણ્ય છે. આચારમાં,
ચિહ્નમાં, સાધનમાં, ક્લેષમાં, ભડલાદિકના પ્રકારોમાં
અને સિદ્ધાન્તોમાં વિસ્તાર સાથે વૈલક્ષણ્ય છે. જેમ કે
તુલસીકાષ્ઠની માલા કેટલાક સદા કંઠમાં ધારણુ કરે છે;
ન્યારે ખીજ કેવલ પૂજાદિક અવસરે જ ધરે છે. તે જ
રીતે હર્ષપુણ્ડ્ર, મુદ્રા અને સેવાના પ્રકારોમાં ધણા
પ્રકારભેદો છે. તે તેને અન્યોમાં દેખાડ્યા છે જ. શુદ્ધા-
દ્વૈત, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત એ રીતે સિદ્ધાન્તોમાંયે
વેદની શ્રુતિઓના નિર્ણયથી પરસ્પર વિલક્ષણતા, ધણા
વિસ્તાર સાથે તેને સમ્પ્રદાયના અન્યોમાં છે. આવા
ભેદો અનન્ત છે. અસન્ત વિસ્તારના ભયથી તે સર્વ
અહીં વર્ણવી શકાય નહિ. જો તમારી ખબર જ ઉત્કટ
જિજ્ઞાસા હોય તો પણ તે સર્વનું વૈલક્ષણ્ય એક સ્થળે
ન જ વર્ણવી શકાય. તે માટે તમારે તેને સમ્પ્રદાયના
આચાર્યો પાસે શરણે જઈ શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને તેને
અન્યોનો સારો અભ્યાસ કરવો અને વૈલક્ષણ્ય જાણી
લેવું. સાત્ત્વિકાદિક ભેદથી નાના પ્રકૃતિના જીવ છે—તે
સર્વનો ઉદ્ધાર તેને પ્રકારના યોગ્ય ઉપદેશથી થાય છે.
એ રીતે સર્વ સમ્પ્રદાયોનો અવિરોધ પણ થાય.

(આ સ્થલે યદપિ પ્રશ્નકાર કેવલ તેને સમ્પ્રદાય
માટે વૈધર્મ્યવિધયા પ્રશ્ન કરે છે; તથાપિ ભારતમાર્તણ્ડે
વૈધર્મ્ય ઉપરાંત સાધર્મ્ય પણ દેખાડી આપ્યું એ જ
ભારતમાર્તણ્ડની મહત્તા છે. વિપક્ષી દ્વેષપુદ્ધિવાળો છે
ન્યારે સિદ્ધાન્તીને તેનો સ્પર્શ પણ નથી. આ પદ્ધતિને
વાદીને નિઃશસ્ત્રાનમાં લાવવા માટે સારા પણ્ડિતો
સ્વીકારે છે.)

ચોથો પ્રશ્ન

આ ભેદોમાં તમારી સમ્મતિ છે કે નહિ ?

ઉત્તર—

વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવા ભેદોમાં સમ્મતિ છે જ. પણ વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધમાં કોઈ પણ આસ્તિકની સમ્મતિ ન જ હોઈ શકે. લોકોના ખેદસ્વી અરણ્યોના દાવાનળ એવા વેદમૂલક માર્ગભેદમાં સમ્મતિ છે જ.

પાંચમો પ્રશ્ન

જે સમ્મતિ છે તો તેમ આચરણ કેમ નહિ ?

ઉત્તર—

વેદને અનુસરતા ભેદોમાં અમારી સમ્મતિ છે; તો પણ અમને અમારા ધર્મથી જુદા ધર્મનું આચરણ ઇષ્ટ નથી. જેમ કર્મના વિધિનિવેધોથી સર્વ જ આસ્તિકોના સ્વ અને ઇતર ધર્મ પરસ્પર ભિન્ન છે. તેને શાખાના પાઠો અને તેને કલ્પસૂત્રોમાં કહેલા કર્મો હોવા છતાં અને તેમાં સર્વની સમ્મતિ હોવા છતાં જેમ સ્વશાખા-પૂર્વક અધ્યયન અને સ્વશાખીય કર્મ જ ઉક્ત છે; તેમ અમારે માટે પણ અમારા સમ્પ્રદાયનો આચાર જ ઇષ્ટ છે.

એ રીતે સમ્મતિ હોવા છતાં અન્ય સમ્પ્રદાય કે અન્ય ધર્મની કૃતિ પ્રાપ્ત નથી. તમે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે તમારી આતુરી છે.

છઠ્ઠો પ્રશ્ન

જે સમ્મતિ નથી તો ભેદ શા માટે માનો છો ? (છઠ્ઠા પ્રશ્નનો પહેલો ભાગ)

વૈદિક સમ્પ્રદાયોમાં સમ્મતિ જણાવી છે, હવે, આ અવૈદિક સમ્પ્રદાયો માટે હેતુનો પર્યંતુયોગ (બુદ્ધિપૂર્વક અણુરુત કરવા માટે જ કરેલો પ્રશ્ન) સર્વથા વૃથા છે. કારણ કે અમારી સમ્મતિ વૈદિકસમ્પ્રદાયોમાં તો છે જ. જે તમે વિકલ્પવાળા બન્ને પ્રશ્નમાં હેતુ જણાવા ઇચ્છો છો તો તેવો હેતુ વેદશાસ્ત્રવિરોધરૂપ જણાવ્યો છે. તેથી આ પ્રશ્ન ઉત્તરને યોગ્ય નથી.

આ પ્રશ્ન માર્ગકુલમાં કલહાકુલતા જણાવા માટે કલાથી (યુક્તિથી) રચવામાં આવ્યો છે, પણ તેથી સારા માણસો વૃથા કલહ શા માટે કરે ? (અર્થાત્ અમારે કોઈ સમ્પ્રદાયને અવૈદિક કહીને વૃથા કલહ શા માટે બોરી લેવો ? જેમાં વેદશાસ્ત્રનો વિરોધ હોય તે અવૈદિક સમ્પ્રદાય છે આટલું કહેવું જ ખસ છે.)

પ્રશ્નનો બીજો ભાગ

શું એ ભેદ વર્ણનિષ્ઠ છે ?

ઉત્તર—

આ પ્રશ્નમાં કિમ્ શબ્દ પૃથક્ પદ છે કે સમસ્ત ? પૃથક્ પદ માનીને સમ્પ્રદાય વર્ણનિષ્ઠ છે કે નહિ એવી જિજ્ઞાસા છે કે સમાસાન્ત એક પદ માનીને કયા વર્ણુમાં નિષ્ઠા છે એવો અર્થ કરી સમ્પ્રદાયકૃત વર્ણુવિશેષ કયો છે એમ પૂછ્યા છે ?

જો કિમ્ પદને પૃથક્ માનીને પૂછ્યા કરી હોય તો—વર્ણુવિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં સમ્પ્રદાયની પ્રવૃત્તિ હોવાથી જ વસ્તુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તેનો, સંશયનું સ્વરૂપ ધડતાં, અભાવકોટિમાં ઉદય ન થતો હોવાથી અને સંશય એ એકધર્મિક—વિરુદ્ધકોટિદ્વયાવગાહિ—જ્ઞાનરૂપ હોવાથી સંશય જ ઉત્પન્ન થતો નથી; સારે આ પ્રશ્ન અર્થ છે.

હવે, અગ્નિમવાજ્ય (ક્રિમાગ્નિમિષ્ઠઃ)ના અનુસન્ધાનથી એમ જણાય છે કે ધર્મ બે પ્રકારના પ્રશ્નકર્તાને અક્ષિમત છે, (૧) વર્ણુધર્મ અને (૨) આશ્રમધર્મ; સારે, ભગવન્મન્ત્રગ્રહણ અને ભગવત્સેવાદિ સમ્પ્રદાયધર્મો વર્ણુધર્મ છે કે આશ્રમધર્મો છે, એ જણવા માટે પ્રશ્ન છે, જો એમ હોય તો કહીએ છીએ—

ધર્મોનું દ્વિવિધ્ય એ રીતે શાસ્ત્રને સમ્મત નથી. કારણ કે વર્ણુધર્મ કે આશ્રમધર્મ ઉપરાંત પણ જાતિધર્મ, કુલધર્મ, દેશધર્મ ઇત્યાદિ ધર્મોનું વર્ણુન પણ તે તે સ્થલે શાસ્ત્રોમાં મળે છે. વળી, “વર્ણુ, આશ્રમ અને ઇતરના જ ધર્મો છે, તે, અમને સર્વ જ કહો” આ યાજ્ઞવલ્ક્ય-સ્મૃતિના પ્રશ્નવાક્યમાં મિતાક્ષરાકાર વિજ્ઞાનેશ્વર છ પ્રકારના ધર્મો જણાવે છે. (૧) વર્ણુધર્મ, (૨) આશ્રમધર્મ, (૩) વર્ણુઆશ્રમધર્મ, (૪) ગુણુધર્મ, (૫) નિમિત્તધર્મ અને (૬) સાધારણુધર્મ. તેમાં સમ્પ્રદાયધર્મો એ સાધારણુધર્મ છે. કારણ કે સમ્પ્રદાયને સમ્મત એવા તુલસી-કાષ્ઠમાલાધારણુદિક આચારો ધણુંકરીને સર્વ વર્ણુમાં સાધારણુ છે. વિજ્ઞાનેશ્વરે પણ આહિંસા—શૌચ—આચારાદિકને સાધારણુધર્મમાં કહીને તેનું આચરણુ આચાર્ય-

કરણપૂર્વક જ કહ્યું છે. આ આચાર્યકરણ સમ્પ્રદાયિક ગુરને શરણે જવારૂ છે. બે ઉપનયનકાસિક આચાર્યનું ગ્રહણ કરાય તો તેવા આચાર્યની ઉપસત્તિ સ્ત્રી-શૂદ્રાદિક કરી શકે નહિ તેથી અહિંસાદિ સાધારણધર્મ ન થઈ શકે. વળી, બાહ્ય અને આન્તર એમ બંને પ્રકારનું શૌચ દેવલ સમ્પ્રદાયથી જ લભ્ય છે.

એ રીતે સ્વધર્મના શિક્ષણાર્થે, ભગવદ્ભક્તિની સિદ્ધિ અર્થે, પોતપોતાના અધિકારને અનુસરી બ્રહ્મ-જ્ઞાન અર્થે અને મુક્તિ અર્થે, અને તેના મૂલભૂત-ભગવન્મન્ત્રગ્રહણને અર્થે પણ ચારે વર્ણોએ સમ્પ્રદાયતું સેવન કરવું. આથી જ પ્રભુની ભુજની છાયાથી નિર્ભય એવા સર્વવર્ણનિષ્ઠ સમ્પ્રદાયો બ્રહ્મર્ષિઓએ શાસ્ત્રોર્મા વર્ણવ્યા છે.

સાતમો પ્રશ્ન

ઉત્તર—

બે વર્ણનિષ્ઠ હોય તો સમ્પ્રદાયપૂર્વક વર્ણ છે કે વર્ણપૂર્વક સમ્પ્રદાય છે?

તમે સમ્પ્રદાયપૂર્વક અને વર્ણપૂર્વક શબ્દો વાપર્યા છે, તો તે તમારૂં પૂર્વત્વ શું? (૧) અવશ્ય-રચિત-નિયત-વૃત્તિત્વ, કે (૨) પૂર્વકાસિકત્વમાત્ર? બે પ્રથમ પક્ષ ધટ્ હોય તો—“વેદાન્તકૃત્ અને વેદવિદ્ હું હું” એમ ભગવાન્ શ્રીમુખે કહેતા હોવાથી સમ્પ્રદાય ભગવત્કર્તૃક હોવાથી, અને વર્ણો પણ “બ્રાહ્મણ આ વિરાટપુરુષનું મુખ છે, બાહુ ક્ષત્રિય છે”, “મુખ, બાહુ, જીરુ અને પગથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિથી ભગવત્કૃત વર્ણ પણ હોવાથી, સૃષ્ટિના આરંભમાં વર્ણ અને સમ્પ્રદાય ભગવત્કૃત હોવાથી એ બેમાંથી એક-બેમાંથી એકનું કારણ હશે એમ શંકા બાલકને પણ થતી નથી. તેથી આ પ્રશ્ન અસંત અચુકત છે.

હવે, બે, સર્વવર્ણને પણ આવશ્યક એવા વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય તમને સમ્પ્રદાયશબ્દથી ધટ્ છે, તો, સમ્પ્રદાયના ગ્રહણથી જ તેમને તેતે વર્ણવૈશિષ્ટ્ય છે કે

પ્રથમતઃ તેતે વર્ણવૈશિષ્ઠ્ય અને યજ્ઞી સમપ્રદાય એમ તમારા પ્રશ્નનો અર્થ થાય. સારે આવો જ પ્રશ્ન તમારે માટે કેમ પ્રવૃત્ત ન થાય ? દ્વિજમાત્રાધિકારક એવા ગાયત્રીમન્ત્રના ઉપદેશથી જ દ્વિજત્વસિદ્ધિ કે દ્વિજત્વ-પૂર્વક ઉપદેશ ? તેમ જ સર્વ જ વર્ણને બ્રહ્માત્મારે ભરતમ-તેદ્રાક્ષાદિધારણુરૂપ શિવદીક્ષાના ચિદ્ધારણુનો આગ્રહ કરનાર એવા તમારા પણ મતમાં તેના ધારણુપૂર્વક વર્ણ કે વર્ણપૂર્વક ધારણુ એવો સામો પ્રશ્ન થાય જ. માટે તમારે જાતે જેનો જવાબ આપવાનો છે, એવા તુલ્યયોગક્ષેમવાળા પ્રશ્નના તમારા પોતાના જ ઉત્તરથી રાન્તોષ પામો, એ જ પુરતું છે.

એ જ રીતે દ્વિતીય પ્રશ્ન (પૂર્વકાલિકત્વમાત્ર)નો પણ જવાબ છે.

પ્રશ્ન નિસ હોવાથી, પ્રશ્નએ પ્રત્યેક બ્રહ્માને અને પ્રત્યેક કદપ કે સદ્વિકાલમાં જ સંબંધી છે; તેથી કાંઈ તે એક બીજાનું કારણ થઈ શકે નહિ. છતાં તેમ કહેનારનું કથન આકાશપુષ્પના સુગન્ધ સમાન છે. આથી વર્ણો પણ સમપ્રદાયપૂર્વક નથી અને સમપ્રદાયપો પણ વર્ણપૂર્વક નથી.

સાતમા પ્રશ્નનો બીજો ભાગ ઉત્તર—
શું આશ્રમનિષ્ઠ છે ?

આ પ્રશ્નમાં પણ પહેલાની પેઠે કિમ્ એ બુદ્ધત્સા-બોધક પદને બુદ્ધ માનીને સમપ્રદાયથી ઉપલક્ષિત તેતે ધર્મો આશ્રમધર્મ છે કે નહિ ? એવી જિજ્ઞાસા છે કે સમપ્રદાયની કયા આશ્રમમાં નિષ્ઠા છે એમ બહુત્રીહિ સમાસ માનીને સમપ્રદાયકૃત આશ્રમ વિશેષ કયો છે ? એવી પૃચ્છા છે ? અહીં પણ પ્રથમ કદપમાં કિં વર્ણ-નિષ્ઠઃ એ પ્રશ્નના જેવો જ સમાનયોગક્ષેમ પ્રશ્ન હોવાથી, તેના ઉત્તરથી જ આ પ્રશ્ન પણ કતોત્તર છે. જે દ્વિતીય કદપ હોય તો પ્રથમ કદપમાં જણાવ્યું તેમ સામાન્ય-ધર્મ હોવાથી—આનો ચે જવાબ મળી જ જાય છે. તથાપિ કહીએ છીએ કે—

ભગવન્મન્ત્રગ્રહણ, ભગવત્પૂજન, વેદચિન્તન, એક પક્ષના અવલમ્બનથી અતૃષ્ણા-શમ-દમ વગેરે, બ્રહ્મ જ્ઞાન, પછી મુક્તિ અને સુનિર્મલ કૃષ્ણભક્તિ એ સર્વ જ આશ્રમોમાં છે તેથી આ ધર્મોની સર્વાશ્રમનિષ્ઠતા તે તે સમ્પ્રદાયોમાં મહર્ષિઓએ સ્પષ્ટપણે જણાવી છે અને તે જ રીતે સર્વ જ સમ્પ્રદાયથી હર્ષિત થનારા જણ છે.

એ રીતે મેં પણ સર્વ સત્સમ્પ્રદાયોમાં રહેનારા વૈષ્ણવોની સર્વ આશ્રમોમાં અસાવશ્યકતા કહી છે

આશ્રમો પ્રશ્ન

ઉત્તર—

જો આશ્રમનિષ્ઠ હોય તો આશ્રમપૂર્વક સમ્પ્રદાય કે સમ્પ્રદાયપૂર્વક આશ્રમ?

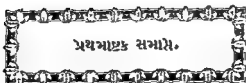
અહીં પણ પૂર્વત્વ એટલે કારણત્વ વિવક્ષિત છે કે પૂર્વકાલિકત્વમાત્ર ? પ્રથમ પક્ષ (કારણત્વ) યોગ્ય નથી ઉપર કહ્યું તેમ અને હવે કહેવાશે તેમ “વેદાન્ત-કૃત્ અને વેદવિદ હુ છું” “પ્રથમ વેદના શબ્દોથી જ પૃથક્ સસ્થા બનાવી” ઇત્યાદિ ગીતા અને મતુસ્મૃતિ જેમ પ્રમાણુમૂર્ધન્ય એવા મન્યોના સેંકડો વચનોથી સમ્પ્રદાયો ઈશ્વરે જ પ્રકટ કર્યા છે એમ સિદ્ધ થતું હોવાથી અને એ જ રીતે આશ્રમોનું પણ ભગવત્કૃતત્વ હોવાથી—

જેમને પ્રજા નથી એવા આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, વાન-પ્રસ્થ અને સન્યાસ) એ ત્રણ પ્રજાના ત્રણ ચરણ ત્રિલોકીથી બહાર છે અને એક ચરણ જે ગૃહસ્થાશ્રમ તે ત્રણે લોકમાં છે. એમ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે અને એકાદશ સ્કન્ધમાં પણ—“મારા (પ્રજાના) જઘન-માંથી ગૃહસ્થાશ્રમ, દ્વિતીયાથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ત્રીજા સ્થાનમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને ચતુર્થમાંથી સન્યાસાશ્રમ પ્રકટ થયા છે.” કહેલું હોવાથી એ આશ્રમો પ્રજાએ જ કર્યા છે એમ નિશ્ચય થતો હોવાથી, તેમ જ એકમાં બીજાને કારણ માની શકાતું ન હોવાથી—આ તમારો પ્રશ્ન અસ્થાને છે

દ્વિતીય પક્ષ સ્વીકારતા હો તો, સમપ્રદાય અને આશ્રમ એ બંને પણ પ્રભુએ સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં જ પ્રકટ કરેલા હોવાથી તેઓ સમકાલિક સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેમાંથી એકને પૂર્વકાલિક કહેવું યોગ્ય નથી.

અથવા આશ્રમનું ગ્રહણ કર્યા પછી સમપ્રદાયનું ગ્રહણ થાય કે સમપ્રદાયનું ગ્રહણ કર્યા પછી આશ્રમનું ગ્રહણ થાય ? એવી જ બે વિચિકિત્સા હોય તો અમે બંનેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. કારણ કે તે અનુભવ-સિદ્ધ છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં અનુષ્ઠિત સમપ્રદાયધર્મનું ઉત્તરકાલિકત્વ છે અને ગૃહસ્થાશ્રમનું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં અનુષ્ઠેય સમપ્રદાયધર્મનું પૂર્વકાલિકત્વ છે જ. એવી રીતે બધું સમજી લેવું. બે એમ માનો તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં સમપ્રદાયનું પૂર્વકાલિકત્વ આવતું ન હોવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય. પણ આ દોષ નથી. “બાહ્યાવસ્થાથી જ હરિભક્તિ” ઇલાદિ વાક્યોથી સર્વ શિષ્યોમાં જન્મપ્રભૃતિ હરિભક્તિનો સ્વીકાર હોવાથી અને ક્રુપ, મહાદાદિમાં અલંત બાહ્યાવસ્થાથી જ સમપ્રદાયગ્રહણ-પૂર્વક ભગવદ્ભક્તિ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી દોષ આવી શકે નહિ. ખરી રીતે તો પ્રશ્નકર્તાએ પહિંડતતા દેખાડવા પૂરતી જ ધૂર્તતા વાપરી છે.

ઉપર જણાવેલા આ આઠે પ્રશ્નો અજ્ઞાનીઓને કષ્ટ દેનારા અને શિષ્યોને ઉપહાસ દેનારા છે. આ પહેલો પ્રશ્ન અનિષ્ટ છે. તેનો જવાબ આપ્યો છે.

હવે દ્વિતીય પ્રધાન પ્રશ્ન

કેટલા સમયથી
પ્રવૃત્ત છે ?

ઉત્તર—

અહીં કાલત્ પદથી જણાતા પ્રભૃતિ પદના યોગે પચ્ચમી વિલક્ષિત છે. અપાદાને પચ્ચમી આ સૂત્રમાં કાર્તિક્યાઃ પ્રમૃતિ એમ મહાભાષ્યનો પ્રયોગ હોવાથી પ્રભૃતિ—આરભ્ય—વગેરે પદનો યોગ હોય તો પચ્ચમી થાય એમ સ્વીકાર્યું છે; તેથી અવધિત્વ પચ્ચમીનો અર્થ થયો. હવે જિજ્ઞાસાબોધક કિમ્થી ચપ્રત્યયનિષ્પન્ન પરિ-
માણુવાચક વતુપ્થી કિયત્ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે, તેનો સામાનાધિકરણુએ કાલમાં અન્વય થાય. તેથી સમ્પ્ર-
દાય—પ્રવૃત્તિ—અવધિભૂત—કાલથી આરંભી—વર્તમાન-
કાલપર્યન્ત—કાલનિષ્ઠ—પરિમાણુ (સંખ્યાવિશેષ-
વિશિષ્ટ—સમ્પત્સરયુગાદિરૂપ (કાલગણના) પ્રશ્નકારને જિજ્ઞાસિત છે એમ જણાય છે. તેના ઉત્તરમાં અમે જણાવીએ છીએ કે—

અનાદિસિદ્ધ એવા વેદોક્ત સમ્પ્રદાયો અનાદિ છે. તેથી કાલની પ્રવૃત્તિનો પ્રશ્ન, અનાદિ વસ્તુને માટેનો, ત્યાં ઉચિત નથી. સમ્પ્રદાયો કલ્પે કલ્પે હરિની ઇચ્છાથી જગત્ની સૃષ્ટિ સાથે જ પ્રવર્તે છે. તે (સમ્પ્રદાયો) વેદની પેઠે સિદ્ધ જ છે. જ્યારે જગત્નો લય થાય (ભગવત્સ્વરૂપમાં તિરોભાવ થાય) ત્યારે તે (સમ્પ્ર-
દાયો) પણ તિરોધાન પામે. તેથી વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયો અનાદિકાલિક છે. અનાદિસિદ્ધ એવા વેદમાં કંદેશા છે. કલ્પે કલ્પે પ્રવર્તે છે. બ્રહ્મ—રુદ્રાદિ દેવોએ, નારદાદિ વૈષ્ણવોએ અને પૂર્વે થયેલા અન્ય પ્રાકૃતન મહર્ષિઓએ તેમનું સેવન કર્યું છે.

બીજાનો પહેલો પ્રશ્ન
(નવમો પ્રશ્ન)

ઉત્તર—

ધણા સમયથી જો અરેખર તે મનુસ્મૃતિ જ જોઈ છે, બીજું કંઈ જોયું (સમ્પ્રદાય) પ્રવૃત્ત હોય નથી. કારણ કે તું વેદોક્તસમ્પ્રદાયોમાં મનાદિ—અદ-

મન્વાદિક ગ્રન્થોમાં (સમ્પ્રદાયો) મન્વાદિ ગ્રન્થોમાં દેખાતા ન હોવાથી અને મન્વાદિ ગ્રન્થોથી તે (સમ્પ્રદાયો) વિલક્ષણ હોવાથી કેમ પ્રમાણ હોઈ શકે ?

હતા કહે છે. આ પ્રશ્નમાં સ્વરૂપાસિદ્ધ બે હેતુભાસો તે કહ્યા છે, તેથી તારો આ પ્રશ્ન હતોત્તર છે. સમ્પ્રદાયો, પ્રમાણબુદ્ધિન્ય એવા વેદાદિમાં વર્ણિત છે, હરિએ તે પ્રવર્તાવ્યા છે, તેઓ અનાદિ છે. “કેમ પ્રમાણ હોઈ શકે” અહીં બે હેતુભાસને આશ્રય હોવાથી તારો આ પ્રશ્ન, શાસ્ત્રો બેયા ન હોવાથી કે દ્વેષથી છે એમ અમને જણાય છે.

બીજાનો બીજો પ્રશ્ન

(દશમો પ્રશ્ન)

બે સમ્પ્રદાયો થોડા સમયથી પ્રવર્ત્યા હોય, તો ધર્માદિનિર્ણય, તેનો વિધિ અને તેનાં ફલો સર્વત્ર (શાસ્ત્રોમાં) મળી આવતા હોવાથી (સમ્પ્રદાય) કેમ પ્રવર્ત્યો ?

ઉત્તર—

અહીં ચંદિના અર્થવાળા ચેત્ત અવ્યયથી, થોડા સમયથી પ્રવૃત્તિપક્ષવાળો જ આ પ્રશ્ન તમને ઇષ્ટ છે એમ જણાય છે. અમે તો ધણા સમયથી સમ્પ્રદાયો પ્રવર્તા છે એમ (સમ્પ્રદાયો) વેદસિદ્ધ હોવાથી સ્વીકારીએ છીએ. પ્રશ્નના બે પક્ષ થયા. તેમાં પ્રથમ પક્ષનું વેદાદિથી સમર્થન થતાં ઉત્તર મળી જાય છે. આ પ્રશ્નમાં ઉપલબ્ધમાનત્વાત્ આ પદ સાથે અન્વિત થતા ધર્માદિ નિર્ણય, તેનો વિધિ અને તેનાં ફલો આ પદોમાં પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ બેઈએ, તે ઠેકાણે પ્રથમા વાપરી છે; તે કદાચ તમે ધણા આર્ષ ગ્રન્થો વાંચ્યા છે તેથી આર્ષ પ્રયોગ હશે ! ભલે હો, આવાં સંસ્કૃત ભાષાનાં તમારાં કૌશલ્યો (૧) આ પ્રશ્નોમાં ધણી જગ્યાએ છે જ. તેઓ નજરે પડતાં જ વિદ્વાનોને સ્વતઃ સમજાઈ જાય છે, તેથી અમે પારકા છિદ્રોનું ઉદ્ઘાટન કરતા નથી.

ધર્માદિનિર્ણય, તેનો વિધિ અને વેદમાં જણાવેલાં, તેનાં ફલ લોકોને જણાવીને જ અને લોકોને જ્ઞાન અને ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે જ પ્રભુએ ધરાનો ઉદ્ધાર કરવા ધુરન્ધર એવા સમ્પ્રદાયો પ્રકટ કર્યા છે.

બીજાનો ત્રીજો પ્રશ્ન

(અચ્યારમો પ્રશ્ન)

વળી, વેદ-પુરાણ-ઈતિહાસમાં પુષ્કલરીતે ધર્મનિર્ણય અને તેનો ફલ-

ઉત્તર—

આનો જવાબ એમ આપાય—

એક એક રત્નુ કરેલા પ્રશ્નોથી જ આ પ્રશ્નની ગતાર્થતા થઈ જતી હોવાથી, માત્ર ચોતે કદપેલી પ્રશ્ન

નિર્ણય છે જ, ફરીથી નવી રીતે અને અશાસ્ત્રીય રીતે (સમ્પ્રદાયનું) શું પ્રયોજન છે ?

સંસ્કૃત્યાની પૂર્તિને માટે જ આ પ્રશ્ન છે. ઉપરના પ્રશ્નોમાં અને આ પ્રશ્નમાં છે કાંઈ વિલક્ષણતા ? કે જ્યાં સામ્પ્રદાયિક રીતિમાં નવનત્વ અને અશાસ્ત્રીયત્વનો ઉપશ્લેષ કર્યો ?

સમ્પ્રદાયો અનાદિ એવા વેદથી સિદ્ધ છે, અનાદિ છે, ઉદ્ધાર કરનારા પ્રભુએ શ્રુતિથી પ્રવર્તાવ્યા છે, તેમાં, નવીનત્વ અને અશાસ્ત્રીયત્વ કહેનાર, તું પરમ્પ્રજ્ઞાદિથી પણ પોતાની જાતને પ્રાક્તન માનનારો જણાય છે. શું તને વેદાદિમાં શાસ્ત્રત્વ માન્ય નથી ? જો એમ ન હોય તો વેદે જણાવેલામાં તું અશાસ્ત્રીયત્વ કેમ કહી શકે.

ખીજનો ઘોથો પ્રશ્ન

(બારમો પ્રશ્ન)

આચાર્ય કોણ હોય ?

ઉત્તર—

શુ અહીં સમ્પ્રદાયપ્રવર્તક—આચાર્યલક્ષણ ઇષ્ટ છે કે તદ્વ્યક્તિવિશેષ ? જો સમ્પ્રદાયપ્રવર્તક—આચાર્યલક્ષણ નિવસિત છે તો—

સારસંસ્કૃતમાં પદ્મપુરાણનું વચન છે કે—

અસંસ્કૃત્યશાખાઓનું અધ્યયન કરનાર અને સર્વ યજ્ઞોમાં દીક્ષિત હોય કે મોટા કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ અવૈધ્યુવ ગુરુ ન થઈ શકે. જે વૈધ્યુવ એ મન્ત્રો આપે તે ભવબન્ધનો વિનાશક આચાર્ય છે એમ જણવું.

અમારી આચાર્યપરમ્પરા—

આદૌ શ્રીપુરુષોત્તમં પુરહરં શ્રીનારદાચ્યં મુનિં
કૃષ્ણં વ્યાસશુરં શુકં તદસુ વિષ્ણુસ્વામિનં દ્રાવિદમ્ ।
તચ્છિષ્યં કિલ વિલ્વમદ્ગુલમહં વન્દે મહાયોગિનં
શ્રીમદ્વલ્લભનામ ઘામ ચ મજેઽસત્સમ્પ્રદાયાધિપમ્ ॥

(૧) શ્રીપુરુષોત્તમ, (૨) મહાદેવજી, (૩) નારદમુનિ, (૪) કૃષ્ણ, (૫) ગુરુ વ્યાસ, (૬) શુકદેવજી, (૭) વિષ્ણુસ્વામી, (૮) તેમના શિષ્ય મહાયોગી બિલ્વમદ્ગુલ, અને (૯) શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી એ રીતે શાણ્ડિલ્ય-સંહિતામાં પણ જણાવી છે. આ પરમ્પરા પરમાત્મ-

પુરુષોત્તમપુરુષર છે, ચિરકાલથી વ્યાપ્તિ આવી છે, ચરા-ચરને અબીદ, પૃથ્વીપર ભક્તિમાં તત્પર છે. શ્રીગોપી-પતિથી શરૂ થાય છે, વિષ્ણુસ્વામી તેનું (પરમ્પરાનું) મધ્ય છે અને તે છેક શ્રીમદ્વાયાર્યચરણ શ્રીમદ્વલ્લભા-ચાર્યજી પર્યન્ત છે.

બીજાનો પાંચમો પ્રશ્ન
(તેરમો પ્રશ્ન)

તેમાં (ગુરુપરમ્પરામાં)
વર્ણનિર્દેશ, દેશનિર્દેશ
અને વંશપરમ્પરાનિર્દેશ
પણ જણાવવો.

ઉત્તર—

પૂર્વવત્ અહીં પણ કયા વર્ણમાં, દેશમાં, વંશમાં આચાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ પૂછો છો ? કે તમારા સમપ્રધાયના પ્રવર્તક આચાર્યો કયા દેશ-વર્ણ-વંશમાં ઉત્પન્ન થયા તે પૂછો છો ?

જે પ્રથમપક્ષ હોય તો દેશવિશેષ કે વંશવિશેષનો શાસ્ત્રસિદ્ધ નિયમ આચાર્યત્વપ્રયોજક નથી. તથાપિ બ્રાહ્મણવર્ણોત્પન્ન, મન્વાદિએ જેની પ્રશંસા કરી છે તેવા, ત્રૈવર્ણિકને રહેવા માટે યોગ્ય આચાર્યવર્તમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને માતૃકુલ તથા પિતૃકુલ જેના શુદ્ધ હોય તેવો જ આચાર્ય થઈ શકે. આ બહુશિષ્ટસમ્મત સિદ્ધાન્ત છે. તે બ્રાહ્મણવર્ણમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. નહિ કે અન્ય વર્ણમાં. ધર્મોપદેશમાં બ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે. મનુએ પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે— બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ મૂર્તિમાન્ ધર્મ છે. તે (બ્રાહ્મણ) ધર્મને માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે—તે (બ્રાહ્મણ) મુક્તિ મેળવે છે. ધર્મરૂપી અજનાનું રક્ષણ કરવા માટે—સર્વ-જૂતનો ઈશ્વર જ પૃથ્વીપર બ્રાહ્મણરૂપે અવતરે છે.

જે દ્વિતીયપક્ષ હોય તો સૌથી પ્રથમ આચાર્ય કે જે સર્વનું કારણ છે, સર્વેશ્વર છે તેના વર્ણનો નિર્દેશ શી રીતે હોય ? શિવ, નારદ, વ્યાસાદિક સ્વવંશ સહિત શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યસુધી સર્વ જ બ્રાહ્મણ છે. હવે દેશ નિર્દેશ પણ સાંભળો. સૌથી પ્રથમ આચાર્યના તો પોતાના જ રોમમણ્ડલમાં અનેક બ્રહ્માણ્ડ હોવાથી અમે તેનો દેશનિર્દેશ ન કરી શકીએ. શિવનો દેશ ભગવદ્ભામ અથવા કૈલાસાદિ છે. નારદજીને તો દક્ષનો

શાપ હોવાથી તે ભમતા જ છે એટલે તેમના દેશનો નિયમ નથી. કિન્તુ પર્યટન જ તેમનો દેશ છે. વ્યાસજી યમુનાતીરમાં પ્રકટ થયા અને બદરીકાશ્રમમાં રહ્યા. શુકદેવજી વ્યાસજીને ત્યાં પ્રકટ થતાં જ ચાલી નિકળ્યા તેથી તેમની સ્થિતિનો નિયમ નથી. આ સર્વ કાંઈ પુરાણોમાં તે તે સ્થલે પ્રસિદ્ધ જ છે. અન્ય આચાર્યો પ્રાધાન્યે દ્રાવિડ દેશમાં જ પ્રકટ થયા છે. અમારા આચાર્યચંદ્રણનો પ્રાદુર્ભાવ અશ્વિકુણ્ડમાંથી હોવાથી અશ્વિકુણ્ડ દેશ છે. તથાપિ ચમ્પારાણ્ય છે; એમ શાશ્વિરૂપમંદિતામાં જણાવ્યું છે.

બીજાના ઉમાત-આશ્રમો

(૧૪-૧૫-૧૬)

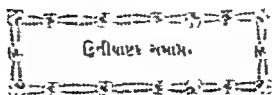
બ્રાહ્મણ શિવાય અન્ય વર્ણ પણ નિઃ આચાર્યત્વ કરી શકે કે નહિ? જો કરી શકે તો ને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, ન કરી શકે તો તેનું આચાર્યત્વ કેમ? તેણે (‘આશ્રમોત્તરવર્ણ’) ઉપદેશો પણ હીન વર્ણના જ હોય, નેઓ કલ્યાણભાગી કેમ થાય?

ઉત્તર—

અમારા મગ્ગપ્રદાયમાં શ્રીમહાદેવાચાર્યથી શરૂ કરી સ્વરૂપે અને અસારે સ્વર્ણશરૂપે સ્વસમગ્રપ્રદાયનું અનુ-શાસન કરનાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યપર્યન્ત કોઈ પણ બ્રાહ્મણનિઃશ્રિત આચાર્ય થયો નથી. આ પ્રણાલિકા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. મર્વ વર્ણનો મુગ્ધ બ્રાહ્મણ છે. ઇસાદિ વગ્નનો શાસનમાં મળી આવે છે. આટલાથી જ ત્રણે પ્રસોનો ઉત્તર આવી બચ છે.

જમના મગ્ગપ્રદાયમાં સ્વેચ્છાથી કે શાપને લીધે સત્રિયારિ વર્ણમાં ઉપજા થઈને પણ મહાનુભાવો બગ વદાતાથી બર્મિ-પર્ગોપદેશ કરે છે, તેવા પુરુષોને જ તમાને આ પ્રશ્ન મૌન પારણ કરવે. અમને આ પ્રશ્ન માર્યે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી.

એ રીતે મગ્ગપ્રદાયની ઉપસિના મમયથી આચાર્ય પદ્મિ સુધીનો બીજો પ્રશ્ન-આદ્ય પ્રશ્નો માર્યે રનોતર છે.

ઉત્તીયાદ્ય મમામ્.

ત્રીજો પ્રધાન પ્રશ્ન

તમારા ઉપદેશ ચારે ઉત્તર—
વર્ણ છે, ત્રણ છે કે બે છે?

જ્યતનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચતુર એવા પ્રશ્નએ ચારે વર્ણોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નિજ સમપ્રદાયનો ઉપદેશ સૌથી પ્રથમ મહાદેવજીને કર્યો. લગવન્મન્ત્રનું મહત્વ કરવામાં, પ્રભુની નિત્ય સેવામાં, અધિકારને અનુસરી શુરએ દેખાડેલા જ્ઞાનમાં, મુક્તિમાં અને ભુક્તિમાં ચારે વર્ણને અધિકાર છે; તેથી ચારે વર્ણ ઉપદેશ છે.

આ સર્વ “વર્ણનિષ્ઠ” પ્રશ્નમાં આવી અથ છે. છતાં જુદો પ્રશ્ન કરવાનું કારણ ચોસઠની સદ્ગુણની પૂર્તિ વિના અન્ય દેખાતું નથી.

ત્રીજાના પ્રથમ દ્વિતીય પ્રશ્નો ઉત્તર—
(સત્તરમો અને અઠારમો પ્રશ્ન)

ત્રણ વર્ણો દ્વિજ છે, તેમાં ગર્ભાધાનાદિસંસ્કારપૂર્વક યજ્ઞોપવીત ગ્રહણ અને સાવિત્રીગ્રહણ મુખ્ય છે. તે વિના દ્વિજાતિત્વના અભાવમાં જન્મ મ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તમારા ઉપદેશના અભાવે પણ મ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય કે? જો તેમ હોય તો તમારા ઉપદેશના અભાવે જ્ઞાનાદિક વૃથા થાય, પણ તેમ શાસ્ત્રને સમ્મત નથી. જો મ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત નથી થતું એમ કહો તો પછી ઉપદેશ માટે વિશેષ આગ્રહ શા માટે?

આ પ્રશ્નના પણ બે ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં જિજ્ઞાસાબોધક કિમ્ શબ્દના અભાવે પ્રશ્નચારા રુંદ થતો નથી. જો ત્રૈવર્ણિકને એ મુખ્ય છે કે નહિ એમ તમારો ભાવ હોય તો બે કોટિમાંથી કોઈ પણ એકનો નિર્ધાર થઈ શકે તેવા કોટિદ્વયની ઉદ્ભાવના માટે જ જાણીકાદિ વિકલ્પબોધક પદનો ઉદ્દેશ્ય અપેક્ષિત છે. (આ તો થયું પ્રશ્નકારની ભાષાનું દુષણ) —

હવે ઉત્તર પણ સાંભળો—ત્રૈવર્ણિકને ગાયત્રીગ્રહણ મુખ્ય છે તેમાં કયો પ્રામાણિક પ્રશ્ન ના પાડે? પણ આટલું જ મુખ્ય છે તેથી વિશેષ કંઈ જ નથી એમ પ્રામાણિકપણે ન કહી શકાય.

જો પ્રશ્નનો બીજો ભાગ એ જ પહેલો છે એમ કહો તો અંકવેષન પ્રમાદથી છે.

અથવા જન્મ ત્રૈવર્ણિકને ગાયત્રીગ્રહણ વિના દ્વિગત્વ સિદ્ધ થતું નથી અને મ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનિષ્ટ છે, તેથી ગાયત્રીગ્રહણ આવશ્યક છે; તેમ તમારા વૈષ્ણવસમપ્રદાયિક મન્ત્રોના મહત્વ વિના તેનું અનિષ્ટ થું

છે કે જથી ઉપદેશનું ગ્રહણ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય ! એવો બે અર્થ હોય તો અમે કહીએ છીએ—

શ્રીકૃષ્ણના મન્ત્રોનો વૈષ્ણવસત્પ્રદાયથી ઉપદેશ ન થયો હોય તો વૈષ્ણવત્વ સિદ્ધ થતું નથી. વૈષ્ણવત્વ નિદ્ધ ન થાય તો ભક્તિ અને જ્ઞાન અસંત દુર્લભ છે. જ્યારે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો જ અભાવ હોય ત્યારે પ્રભુની કૃપા શી રીતે થાય ! જેને ભગવત્પ્રસાદ જ પ્રાપ્ત નથી તેને મુક્તિયે જ્યાંથી હોય અને મુખ પણ ઠેમ હોય ! તેથી મોક્ષારિની સિદ્ધિ માટે ઉપદેશ આવશ્યક છે.

વળી, તમે જ કહ્યું ને કે ત્રૈવલ્લિકને ગાયત્રી આવાશ્યક છે ! પણ ગાયત્રીનો ઉપદેશ થયા પછી પણ ગાયત્રીના અર્થની અપેક્ષા તો રહે જ. કે જેના જપથી દુલભિદ્ધિ થાય. એ ગાયત્રીનો અર્થ તો રવચં દરિ જ છે. ગાયત્રીદ્વારા શુદ્ધિ કૃષ્ણને અર્પવાની છે. આ પ્રકારે સમન્વયા ગાયમાં (જ્ઞાનચત્રના પ્રથમાખ્યાયમાં), અને અન્યત્ર પણ નિર્ણય કરેલો છે જ. તેથી ગાયત્રીનું ચે દુલ ભેગવવા માટે વૈષ્ણવત્વપ્રાપ્તક દીક્ષાની જરૂર છે. તે વિના સેવામાં અધિકાર નથી. સેવા ચારે પુરુષાર્થ માટે છે. આ ઉપરાંત બીજા પણ ધન્ય અને વિભલ રહ્યો હશે છે. એ મર્ત્યનો નિર્ણય પ્રાચીન ઋષિઓએ કર્યો છે. તેતમારે દુષ્ટતા દ્વાર ઉપાદી બેઈ લેવો. એ રીતે વૈષ્ણવમન્ત્રોનો ઉપદેશ અસંત આવશ્યક છે. જગત્ના નાથ, બ્રહ્મદ્રાદિકના પણ હૃદયે એવા સીંદર પ્રસન્ન થાય તેથી વિશેષ અભાગ ચિત્તનું બીજું કૃત્ય શું હોઈ શકે !

વળી કાવ્યશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર વગેરેમાં પણ નિયમથી તેનું વર્ણન નથી. સર્વ અન્યોમાં વર્ણાશ્રમનિસ્પક્તવે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. ઉક્ત સર્વ અન્યોમાં અન્યત્વનો સર્વવેત્તાઓ દ્વારા વ્યવહાર છે જ.

જો અન્યશબ્દથી સ્મૃતિપુરાણાદિનું જ ગ્રહણ કરો તો તેમાં અમારા વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયનું અને તેને અભિમત એવા સિદ્ધાન્તનું, ભક્તિ, જ્ઞાન, ભગવત્સેવા, શિર્ષપુણ્ડ્ર, તુલસીકાષ્ઠમાલા, શરણ્યકાદિધારણ વગેરે ધર્મોત્તું; અને ભગવત્પ્રસાદ અને પરમપદપ્રાપ્તિ વગેરે સમ્પ્રદાયનાં ફલ છે તેમના વર્ણનોના મહાકલ્પોનો તે તે સ્વલે વારંવાર દેખાય છે જ. પણ તે તો તે જ જોઈ શકે કે જ્યાં બહુઅન્યરૂપી સાગરનાં કર્ણધાર હોઈ સત્પુરુષ હોય. મારે કંઈ દોષ નથી.

સર્વ જ પ્રમાણો એક ઠેકાણે લખી શકી શકાય નહિ. તેથી તમારા સન્તોષની ખાતર દ્વિજમાત્ર દેખાડ્યું છે. સર્વ અન્યોત્તું બહાનું કહી પોતાને મોટે જ સર્વજ્ઞ હોવાનો દાવો કરે તેવા બૌદ્ધ-વૈષ્ણવશ્રુત્યને (બુદ્ધિના વૈષ્ણવ રહિતને, અથવા બૌદ્ધ ચતના ચિત્ત રહિતને) ઉત્તર યું હોય :

શ્રીજાનો શ્રીધો પ્રશ્ન

(વીશમો પ્રશ્ન)

(આ પ્રશ્ન ત્રણ કોટિવાળા સંશયથી યુક્ત છે)

તમારા આચાર્યોથી પૂર્વના આચાર્યો વ્યાસાદિક ન્યૂન છે, સમાન છે કે અધિક છે ?

ઉત્તર—

વ્યાસાદિકથી અમારા આચાર્યો કોઈક અંશે ન્યૂન છે, કોઈક અંશે તુલ્ય છે અને કોઈક અંશે અધિક પણ છે. અમારા પૂર્વાચાર્યોએ વ્યાસાદિકને અનુસરીને ધર્મ અને બ્રહ્મનો નિર્ણય કરીને જીવન ઉદ્ધાર મારે પ્રત્યેક શાસ્ત્રોના અર્થો-પ્રમેયો પ્રવર્તાવ્યા, તેમ જ ધણાં સ્વલોમાં તેમણે પોતાના શ્રુત્ત્વે પણ વ્યાસાદિકને સ્વીકાર્યા, તેથી અમારા આચાર્યો વ્યાસાદિકથી ન્યૂન છે. વળી જેમ પૂર્વાચાર્યોએ સાદ્ય-પાતચ્ચ, તર્ક અને દિગમ્બરાદિ અર્વાચીન અવૈદિક સિદ્ધાન્તોના નિગમપૂર્વક ચતુર્વક્ષણી વગેરેનું પ્રણયન કર્યું; તેમ અમારા આચાર્યોએ તેને મારે સાધ્ય, સુખોધિની,

તરવદીપનિબન્ધ વગેરે ઘણા મોટા અન્થો, અનેક અર્વાચીન માયાવાદાદિકૃત કુસિદ્ધાન્તોના નિરાસ માટે પ્રકટ કર્યા, તેથી વાણી અને મનને અગોચર એવા અર્થો-પદાર્થો-પ્રમેયોનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી અમારા આચાર્યોનું વ્યાસાદિની પેઠે સર્વજ્ઞત્વ પણ નિર્મત્સર-હૃદયવાળા સહૃદય પુરુષો સ્વીકારે છે. વળી વ્યાસાદિની પેઠે તેઓ અસારે સર્વને દેખાતા ન હોવા છતાં વ્યાસાદિવત્ બહુજનમાન્ય પણ તેઓ છે જ એમ સર્વનો અતુલ્ય તમે જાણો છો. આથી અમારા આચાર્યોનું વ્યાસાદિતુલ્યત્વ સુસ્થ જ છે. તેમ જ વ્યાસાદિકના અનેક અન્થો હોવા છતાં; ચતુર્લક્ષણીના અર્થમાં પ્રવેશ કરવાની ક્ષમતા ન હોવાથી, અને તેથી સુગમ પુગણાદિકમાં વિવિધ વિચિત્ર દેવાદિકના વર્ણનો જોઈને ભ્રમમાં પડતા અદ્વયમતિવાળાઓને, કલિકાલથી કલુષિત કલ્લહે સત્કર્મ અને જ્ઞાનાદિકનો નાશ કર્યો હોય તેવા સમયમાં અમારા જવાબોના ઉદ્ધાર માટે લાભ્ય, સુબોધિન્યાદિદ્વારા હાથ લગાવનારા અને શ્રીનન્દનન્દનના ચરણકમલમાં સ્થાપનારા આચાર્યો વ્યાસાદિકથી શ્રેષ્ઠ પણ છે જ.

ત્રીજાનો પાંચમો પ્રશ્ન

(એકવીશમો પ્રશ્ન)

જે વ્યાસાદિક તમારા આચાર્યોથી ન્યૂન હોય તો સર્વ ધર્મમાર્ગનો વિપ્લવ થાય, જે સમાન હોય તો તમારા અન્થોનો પ્રચાર સર્વત્ર થાય તે કેમ નથી ?

પ્રથમ કોટિનું ઉત્તર—

પ્રથમ કોટિનો અર્થ એવો હોઈ શકે-જે તમારા આચાર્યોથી વ્યાસાદિક ન્યૂન હોય તો તેમના માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રોનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. સકલધર્મમાર્ગના વ્યાસાદિક કર્તા છે, સારે તે જે ન્યૂન હોય તો વિપ્લવ થાય. આની જવાબ નીચે મુજબ છે—

આધ્યાત્મિકજ્ઞાન અને સંમન્નના દાનથી પ્રભુને પમાડનારા આચાર્યો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. આચાર્યો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તેઓ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ માનવું એવો નિર્ણય વ્યાસાદિકે જ ધર્મમાર્ગમાં કર્યો છે. તેથી વ્યાસાદિક જ જે આચાર્યોને શ્રેષ્ઠ માનવા માટે કહેતા હોય તો વિપ્લવનો ગન્ધ પણ ધર્મમાર્ગમાં ન જ હોય.

હવે દ્વિતીય કોટિ-સમાન હોય તો ..ધ્યાનિનો

અર્થ એવો હોઈ શકે, કે વ્યાસાદિકૃત મહાભારતાદિની પેઠે તમારા આચાર્યોના અન્યોનો સર્વત્ર પ્રચાર નથી તેનું શું કારણ ?

સાદૃશ્યમાં વ્યાસાદિકૃત સર્વધર્મ, ઉપમેય અસ્મદા-ચાર્યમાં ન સમ્ભવે. કેમકે સાદૃશ્યનું લક્ષણ-તેથી વિન્ન હોવા છતાં તેમાં રહેલા ધર્મો પૈકી કેટલાક ધર્મો તેમાં હોવા-એ છે. તેથી અન્યપ્રચારરૂપ ધર્મ ન હોય તો પણ ક્ષતિ નથી. અન્યપ્રચાર હોવા છતાં તુલ્યતામાં હાનિ નથી. જે તેમ ન માનો તો વ્યાસે જ જાતે પોતાના જેવા જે આચાર્યોનાં નામ પોતાના અન્યમાં જણાવ્યાં છે-જેમકે આશ્મરથ્ય, ઔડુલોમિ, કાશકૃત્સ-તેમનાં અન્યોનો અસારે પ્રકાશ ન હોવાથી તેઓ અધમ ઠરે. ન્યારે તેઓ વેદાન્તના આચાર્યો હતા એમ લગભગ બધાજ આચાર્યો સ્વીકારે છે. હવે પ્રચારશબ્દથી તમારે શું તેમના પ્રામાણ્યના સ્વીકારપૂર્વક તેમના અન્યોનું અધ્યયન ઇચ્છે કે તેવા અન્યોનું પર્યાલોચનમાત્ર ? જે પ્રથમ ખસ ઇચ્છે હોય તો વ્યાસના ચે અન્યોનો તેવો પ્રચાર સર્વત્ર ક્યાંયે નથી. જે એમ કહો કે વેદનું પ્રામાણ્ય માનનારાઓમાં તેમનો પ્રચાર છે, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનારા પૂર્વ-મીમાંસકો, તાર્કિકો વગેરે બીજા દર્શનોને અનુસરનારા વ્યાસના વેદાન્તદર્શનનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા નથી. જેમ ભૈમિનિએ નવમાધ્યાયમાં, કર્મ જ ફલ અર્પે છે નહિ કે ઈશ્વર એમ નિર્ણય કર્યો છે. તેમ જ તાર્કિકો ઈશ્વરને નિમિત્તકારણ માને છે નહિ કે ઉપાદાનકારણ-એટલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુપરોપાત્ ઇત્યાદિ અનેક સૂત્રમાં વ્યાસે ઈશ્વરનું ઉપાદાનકારણત્વ દેખાડ્યું, છતાં તેઓ સ્વીકારતા નથી. જે એમ કહો કે વ્યાસ-દર્શનના અનુયાયીઓમાં તેનો પ્રચાર છે, તો વ્યાસ-દર્શનાન્તઃપાતિ અમારા સમપ્રદાયમાં અમારા આચાર્યોના અન્યોનો પ્રચાર છે જ. હવે જે દ્વિતીય કોટિનો આશ્રય લેતા હો તો, કેટલાક તટસ્થવૃત્તિથી, કેટલાક

પ્રિયવૃત્તિથી અને તમારા જેવા ઠેઠલાક દ્રેપવૃત્તિથી પણ
અમારા આચાર્યોના અન્થોનું પર્યાલોચન કરે છે જ.
આથી જ તમે પણ સાતમા પ્રશ્નમાં લખ્યું છે કે પ્રમાણ
હોય તો કેમ તમારા જ અન્થોમાં વિરુદ્ધ રીતે વર્ણવ્યું
છે ઇલાદિ. તેમ જ તમારા ગુરુત્વે બાણમાં આવેલા
સત્ત્વિયદાનન્દગિરિએ સહસ્રાક્ષ નામના અન્થમાં અમારા
મતરૂપી સૂર્યપર ધૂલિપ્રક્ષેપ કરવાનું શરૂ કર્યું છે, એમ
કિમ્બદન્તી સંભળાય છે. આથી, અમારા અન્થોનો પ્રચાર
છે, તેમાં આ તમારો પ્રશ્ન જ પ્રમાણ છે. જો તેમ ન
હોય તો તમે ભારત અને ભાગવતની ટીકાઓથી વિરુદ્ધ
અમારો મત છે એવો આક્ષેપ શી રીતે કરી શકો? જો
તમે અમારા અન્થોના પર્યાલોચન વિના જ લખ્યું હોય
તો એ તમારી ધૃષ્ટતા છે. માટે આવા પ્રશ્નો બસ કરો.

બૃહત્પરાશરસ્મૃતિમાં બાણાવ્ય છે કે-પ્રત્યેક કલ્પમાં
કે કલ્પોના મધ્યમાં ધર્મને ઋષિઓ રમ્ભે છે. સસ્યુગનો
ધર્મ ત્રેતામાં અને ત્રેતાનો દ્વાપરમાં ફરી ફરીને ઋષિઓ
રમ્ભે છે. એ રીતે યુગે યુગે ધર્મમાં વૈલક્ષણ્ય હોવાથી
તે તે યુગમાં તેવી તેવી પ્રવૃત્તિને માટે આચાર્યોનો
આવિર્ભાવ થાય છે. યુગે યુગમાં જે ધર્મો હોય અને
તે તે ધર્મોમાં જે બ્રાહ્મણો હોય તેમની નિન્દા કરવી
નહિ તેમ જ તે તે યુગના સિદ્ધોની, વ્રતીઓની કે
યતિઓની પણ નિન્દા કરવી નહિ.

ત્રીજાનો છઠ્ઠો પ્રશ્ન

(બાવીશમો પ્રશ્ન)

(ઉપરના જ પ્રશ્નનો અવાન્તર
આ પ્રશ્ન છે)

જો વ્યાસાદિકથી અ-
ધિક તમારા આચાર્યો હોય
તો તેમાં પ્રમાણ આપો

ઉત્તર—

જો અહીં વ્યાસાદિકની અપેક્ષાએ અમારા આચા-
ર્યોના ઉત્કર્ષમાં પ્રમાણની જિજ્ઞાસા હોય તો, તમારી
સામે પણ એ જ પ્રશ્ન રજુ કરી શકાય. તમારા આચા-
ર્યોથી વ્યાસાદિક ન્યૂન છે, સમાન છે કે અધિક છે?
તેમાં અમે જે પ્રથમ કોટિમાં ઉત્તર આપ્યું છે તેથી જ

૧ આ ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે અત્યારે જે નવા ધર્મશાસ્ત્ર રચવા માટે સત્સારથુધારાનો
દમ્ભ કરનારા લોકો કોલાહલ કરે છે તે અપ્રમાણ છે. કલ્પયુગના ધર્મો સ્મૃતિકારોએ બાણાવ્યા છે જ
તેમ જ આચાર્યોએ પણ તેનો નિર્ણય કર્યો છે જ. સલા ભરીને ભગવાનનું અસ્તિત્વ અનુકૂલ વિરુદ્ધ
મતોની ગણતરીથી કરનાર કોઈ દેશમાં ભગવાન પણ હારી ગયો અને તે દેશમાં પ્રાર્થનામંદિરો પણ
નાશ પામ્યા એમ કોઈ દેશમાં બન્યું, તેનું અનુકરણ અધર્મ છે, ધર્મ નહિ. સ્મૃતિયોનું મુન પ્રલુપ્ત
કરવામાટે ભગવાન જ અજનરે છે. મનુષ્યાધિકારની બહારની આ વાત છે.

તમારે સન્તોષ માનવો ઘટે છે. ખીજ કોટિ મુજબ જ આહું આશવું હોય તો પૂર્વાચાર્યોના ઉત્કર્ષમાં તમારે સ્મેતિપુરાણાદિની અસમ્મતિ દેખાડવી રહી. માટે આવો કુંતિતં પ્રયત્સિ ન જ કરવો. ૧૮ //

અમે વ્યસાદિકથી અમારે આચાર્યોની ન્યૂનતા, તુલ્યતા અને અધિકતા દેખાડી આપી છે; માન્ય હો કે ન હો. તમારા ભ્રમનું નિવારણ અન્ય રીતે ન જ થાય.

ત્રીજાનો સાતમો પ્રશ્ન

(ત્રેવીશમો પ્રશ્ન)

જે શૂદ્રો પણ ઉપદેશ્ય છે તો સત્ શૂદ્રો જ કે અસત્ શૂદ્રો પણ? સાધારણ શૂદ્રો જ ઉપદેશ્ય હોય તો અધમ કેમ નહિ? તે પણ ઉપદેશ્ય હોય તો વૈષ્ણવત્વે તેમની સાથે તુલ્યતા છે કે ન્યૂનતા? જે ન્યૂનતા છે તો તમારી દીક્ષાથી શું? જે તુલ્યતા છે તો તેમણે (શૂદ્રોએ) કરેલા પાકાદિકનો અંગીકાર કેમ કરતા નથી? જે શૂદ્રે કરેલા પાકનો અંગીકાર કરો છો તો સર્વ વર્ણની સમાનતા કહેનારા તમે ધન્ય છો ?

ઉત્તર—

ઉપદેશ્ય શૂદ્રસામાન્ય છે એમ અમે પહેલાં કહ્યું છે જ. ભક્તિશાસ્ત્રમાં સામાન્ય રીતે શૂદ્રને પણ અધિકાર છે. આ વસ્તુ કિં વર્ણનિષ્ઠા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવી જાય છે. છતાં જ્યારે તમે અવસર જ આપો છો તો કાંઈ કહેવું જરૂરનું લાગે છે.

હવે, તમે જે પ્રશ્નવાક્યમાં જણાવ્યું કે શૂદ્ર ઉપદેશ્ય જ છે તો તેમની સાથે વૈષ્ણવત્વે તુલ્યતા છે કે ન્યૂનતા? જે ન્યૂનતા છે તો તમારી દીક્ષાથી શું? તુલ્યત્વ છે તો તેમનું રંધેલું કેમ ખાતા નથી? આનો જવાબ સાંભળો—અમે આપુકાલાદિકને ઉપદેશ્ય માન્યા નથી. જે શૂદ્રોને ઉપદેશ્ય માનતા જ આ પ્રશ્નને અવસર છે એમ કહો તો વૈષ્ણવત્વે તુલ્યતા હોવા છતાં ભતિથી પાકાદિકમાં અયોગ્યતા છે, તેથી અમે તેમનું રંધેલું ખાતા નથી. દીક્ષાથી જે ઉત્કર્ષ થાય છે, તેનું, સમાનરીતે મોક્ષાધિકારમાં પર્યવસાન છે. તેથી કાંઈ ભતિમાં ઉત્કર્ષ થતો નથી. વસન્તઋતુમાં સર્વ વૃક્ષો ખુબ્યવાળાં બને, નવાં પાંદડાં ધારણ કરે, પણ હોળકાની કડવાશનો નાશ થતો નથી. મન્ત્રથી યુક્ત શરીર પ્રણામ ચરણમાં સમાનરીતે પ્રાપ્ત થાય છે આ સિદ્ધાન્ત સર્વ યુનિયોને માન્ય છે.

ત્રીજનો આઠમો પ્રશ્ન ઉત્તર—

(ચોવીશમો પ્રશ્ન) । ।

જે સત્ શૂદ્રો જ ઉપ- અમે તો સામાન્યરીતે સત્ શૂદ્ર અને અસત્
દેશ્ય હોય તો તેવા સત્ શૂદ્રને, ઉપદેશ્ય માનીએ છીએ તેથી અમારે આ પ્રશ્નનો
શૂદ્રો કયા ? તેમનું લક્ષણ વિચાર કરવાનું પ્રયોજન નથી.
કહો ?

તૃતીયાદ્યક સમાપ્ત.

ચોથો પ્રધાન પ્રશ્ન

ઉપદેશમાં રામકૃષ્ણા- ઉત્તર—
દિના મન્ત્રો સમાન છે કે
તેમાં પણ ન્યૂનાધિકતા છે?

તમે તર્કબન્ધુ છો રામકૃષ્ણાદિના મન્ત્રોમાં સમા-
નતા છે, ન્યૂનતા પણ છે અને અધિકતા પણ છે એ
ન્યૂનાધિક્ય તે તે પ્રકારની અપેક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે.

ચોથાનો પહેલો પ્રશ્ન
(પચીસમો પ્રશ્ન)

ઉત્તર—

જે સમાનતા છે તો
તમે અન્ય મન્ત્રને ગ્રહણ
કરવાનો નિષેધ કેમ કરો
છો ?

અહીં નિષેધશબ્દથી કોઈ પણ અધિકારીએ અમુક
મન્ત્ર ગ્રહણ ન કરવો એમ કહેવા ઇચ્છો છો કે અમારા
સમ્પ્રદાયમાં અમારૂં ઇષ્ટ ફલ જે પુરુષોત્તમ સાયુજ્ય,
તે આપનાર અમારી આચાર્યપરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થતા
મન્ત્ર વિના અન્ય મન્ત્ર ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કહો
છો ? પ્રથમ પક્ષ અયોગ્ય છે. કારણ કે અમારા આચા-
ર્યોએ તેવો નિષેધ ક્યાંયે કર્યો નથી જે દ્વિતીય પક્ષ
ઇષ્ટ હોય તો આ પ્રશ્ન હવે આવનાર પ્રશ્નથી જુદો
નથી. તેથી તેનો જવાબ પણ ત્યાં જ મળશે. તમે
માત્ર ૬૪ ની સંખ્યાપૂર્તિ માટે જ આવા અસમબલ
પ્રશ્નો ઉભેયા છે.

ચોથાનો બીજો પ્રશ્ન
(છવીસમો પ્રશ્ન)

ઉત્તર—

અન્ય મન્ત્રનું દાન
તમારા શિષ્યને કેમ કરતા
નથી ?

અમારૂં અલીષ્ટ ફલ પુરુષોત્તમ સાયુજ્ય છે, તે
અમારી આચાર્યપરમ્પરાથી ઉપદેશાતા કૃષ્ણમન્ત્રોથી જ
સિદ્ધ થાય છે. તેથી અન્ય મન્ત્રગ્રહણનું પ્રયોજન રહેતું
નથી. તેમ તેવો સદાચાર પણ નથી તેથી અમે
ગોપાલાદિત્રય મન્ત્રો વિના અન્ય મન્ત્રો ગ્રહણ કરતા
નથી. અમારા સમ્પ્રદાયમાં સ્વીકારેલા કૃષ્ણમન્ત્રનો
ઉત્કર્ષ ઘણા પ્રમાણોથી સિદ્ધ જ છે. તેથી અમારા
સમ્પ્રદાયમાં સ્વીકારેલા ગોપાલમન્ત્રાદિ, તથા મન્ત્રો જ,
અમારી આચાર્યપરમ્પરાએ પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશાય
છે. અમારૂં અલીષ્ટ તેટલાથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અન્ય
મન્ત્રોનું પ્રયોજન બાકી રહેતું નથી. છતાં અન્ય મન્ત્રો

જે ઉપદેશાય તો અમારા સમ્પ્રદાયની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને સદાચારનો યે વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા સમ્પ્રદાયમાં પુરુષોત્તમથી આરંભી અસાર-સુધીના આચાર્યોએ સામ્પ્રદાયિક કોઈ પણ શિષ્યને ઇતર મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો નથી. આથી સામ્પ્રદાયિક મન્ત્ર જ પોતાના શિષ્યને અપાય છે.

ચોથાનો ત્રીજો પ્રશ્ન

(સત્તાવીશમો પ્રશ્ન)

અન્ય મન્ત્રો જે ન્યૂન હોય તો સર્વ મન્ત્રો મોક્ષ આપનાર છે, એ શાસ્ત્ર-સમ્મત સિદ્ધાન્ત હોવાથી ન્યૂનતા શી રીતે ?

ઉત્તર—

અમે રામકૃષ્ણાદિના મન્ત્રોની ન્યૂનતા કે અધિકતા પાછલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવી દીધી છે. ભગવન્મન્ત્રોમાં તે તે મન્ત્રોનું મોક્ષદાત્વ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું હોવા છતાં પણ તે મન્ત્રના સામર્થ્યથી મોક્ષદાત્વ નથી, કિન્તુ તેની અધિષ્ઠાતૃદેવતાના સામર્થ્યથી છે. જ્યારે રામકૃષ્ણાદિના મન્ત્રોનો એ રીતે વિચાર કરીએ ત્યારે તે તે મન્ત્રોથી તે તે ભગવદ્વતાર સાથે સાયુજ્ય રૂપી મોક્ષ થાય. આ વસ્તુ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં જણાવી છે જ. તેથી તે તે અવતારો સાથે સાયુજ્યની ઇચ્છાવાળાઓએ તે તે મન્ત્રોનું ઉપાસન કરવું યોગ્ય છે. પણ ભગવદ્વતારોમાંયે પૂર્ણત્વ, અંશત્વ, કલાત્વનું તારતમ્ય શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તે રીતે તેવી દેવતાના મન્ત્રો માટે પણ સમજવું. આથી અમે પૂર્ણપુરુષોત્તમના જ મન્ત્રોનું ઉપાસન કરીએ છીએ. આનું તારતમ્ય સૂક્ષ્મ-મતિવાળાઓએ જાતે સમજી લેવું.

ચોથાનો ચોથો પ્રશ્ન

(અઠાવીશમો પ્રશ્ન)

મન્ત્રોની પ્રશંસા ઉપરથી જે તમે તમારા ઇષ્ટ મન્ત્રોની ન્યૂનાધિકતાનો વિચાર કરો તો પ્રશંસાથી પ્રાપ્ત થતી ઉપપત્તિ અન્ય મન્ત્રો માટે પણ સમાન જ છે ?

ઉત્તર—

આ પ્રશ્નનો એવો અર્થ થાય કે જે તમે તમારા ઇષ્ટ મન્ત્ર માટે જ શાસ્ત્રસિદ્ધ મોક્ષદાત્વરૂપી પ્રશંસાને વાસ્તવિક માનો અને તેવા જ અન્ય વાજ્યોને અર્થવાદ માનો તો અન્ય મન્ત્રોને પોતાના ઇષ્ટમન્ત્રત્વે સ્વીકારનારને પણ તમારા મન્ત્રો માટેની પ્રશંસાને અર્થવાદ કહેવાનો હક છે. તેથી એકને વાસ્તવિક અને અન્યને અવાસ્તવિક કહેવાય નહિ.

પણ અમે જ્યાં સર્વમન્ત્રોને માટે તમે કહ્યો છો તે રીતે અર્ચવાદરીલા સ્વીકારીએ જ છીએ. અમે તો મન્ત્રનિષ્ઠદેવતાના તારતમ્યથી તેનો નિર્ણય કરીએ છીએ. તેથી તમે કરેલા પ્રશ્નનું મૂલ જ વિશીર્ણ થઈ બચ છે.

ચોથાનો પાંચમો પ્રશ્ન
(ઓગણત્રીશમો પ્રશ્ન)

‘શૈવ, શાક્તાદિ મન્ત્રો-
નું મોક્ષદાતૃત્વ સ્વીકારો
છી કે નહિ ?

ઉત્તર—

મન્ત્રોમાં મોક્ષદાતૃત્વ દેવતાના પ્રસાદથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષને આપનાર તો સર્વવન્દિત સુકન્દ જ છે. તે જ પ્રભુના અંશો સર્વદેવો છે. સકામપુરુષો જ તેમનો આશ્રય કરે છે. પ્રભુ જ સકામ પુરુષોને તે તે દેવતાઓ દ્વારા, માહાત્મ્યભુક્તિથી ફલ અર્પે છે. આથી કેવલ વૈષ્ણવી મન્ત્ર જ મોક્ષને આપનાર છે અન્ય ભક્તોને કામના અર્પે છે. અન્ય દેવતાઓના મન્ત્રો સાક્ષાત્ મોક્ષ આપનારા નથી. તેમને પ્રભુના તે તે સ્વરૂપો દ્વારા ત્રૈવર્ગિક ફલ જ મળે છે. આથી, મોક્ષને આપનાર કેવલ શ્રીકૃષ્ણની સેવા જ છે. એ જ કૃષ્ણ દેવોને આનન્દ પ્રમાણનાર છે. શિવભક્ત્યાદિ સુક્તિને આપનાર નથી. તેથી તે વિના અમારૂં અન્ય દૈવત નથી. તેથી વૈષ્ણવમન્ત્રો જ સુક્તિને આપનારા છે એમ શાસ્ત્રો સારી પેઠે કહે છે, નહિ કે શૈવશાક્તાદિ મન્ત્રો.

ચોથાનો છઠ્ઠો પ્રશ્ન
(ત્રીશમો પ્રશ્ન)

‘જે અન્ય મન્ત્રોનું
મોક્ષદાતૃત્વ સ્વીકારો છો
તો તેમની નિન્દા શા માટે
કરો છો ?

ઉત્તર—

આ પ્રશ્નમાં ભક્તિ અને ચેત્ શબ્દોથી શૈવશાક્તાદિ મન્ત્રોના મોક્ષદાતૃત્વના પક્ષનું જ અવતરણ થાય છે. તેથી આ પ્રશ્ન ઉપરના પ્રશ્નના ઉત્તર—તે મન્ત્રો મોક્ષ દેનારા નથી—તેથી જ—દત્તોત્તર છે.

હવે તમે નિન્દાને માટે પૂછો છો, તો નિન્દા શબ્દથી શું અવિધમાન દોષનું કીર્તન તમને વિવક્ષિત છે કે વિધમાન દોષનું કીર્તન ? અથવા અમે તે મન્ત્રોનું મહત્ત્વ અને જાપાદિક કેમ કરતા નથી તે વિવક્ષિત છે ?

પ્રથમ પક્ષ—અવિધમાનદોષકીર્તન—ઓચ નથી. કારણ કે અમારા બ્રહ્મવાદમાં સર્વ જ બ્રહ્મરૂપે છે. નદી,

સમુદ્ર વગેરે સર્વ જ પ્રભુનું શરીર છે, તેથી સર્વને અનન્યરીતે પ્રણમે—જ્યાદિ વાઙ્મયોથી સર્વને જ પ્રણામ કરવાનું જણાવેલું હોવાથી અમારા સમપ્રદાયમાં કોઈની નિન્દાને અવકાશ જ નથી.

દ્વિતીય પક્ષ—વિદ્યમાનદોષનું કીર્તન—પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે જે કોઈ વિદ્યમાનદોષ કહે તો તે નિન્દા થતી નથી. જે તેમ ન હોય તો સર્વ વસ્તુઓમાં તાર્ત્વિકરીતે જ ગુણદોષ છે તેનું વર્ણન કરનારા જ્યોતિષ અને આયુર્વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ નિન્દા કરનારા હોવાથી અગ્રાહ્ય હરે.

ત્રીજો પક્ષ—અમે તે મન્ત્રોનું કેમ ગ્રહણ કરતા નથી—પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે પરધર્મનું આચરણ ન કરવું એ તો શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે. આથી જ યાજ્ઞવલ્ક્ય-રમૂતિના તૃતીયાધ્યાયમાં આપત્તિને સમયે પણ બ્રાહ્મણે હીન—હીનતર—હીનતમથી પણ પ્રતિગ્રહ કરવો શ્રેષ્ઠ છે, પણ ક્ષાત્રવૃત્તિરૂપ પરધર્મ સેવવો નહિ એમ જણાવ્યું છે. આથી શ્રીમદ્દત્તવજ્ર એવા પ્રભુના ચરણને સાનન્દ—અમન્દરીતે નમીએ છીએ. અન્ય દેવો પ્રભુ સાથે શુદ્ધ અદ્વૈતવાળા હોવાથી અમે તેમને નિન્દતા નથી.

ચોથાનો સાતમો પ્રશ્ન

(એકત્રીશમો પ્રશ્ન)

જે શૈવાદિ મન્ત્રો મોક્ષ આપનારા નથી, તો તેમ પ્રતિપાદન કરતા શાસ્ત્રની સંગતિ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર—

તમે જણાવો છો તેવું શાસ્ત્રવચન જ દુર્લભ છે. કદાચિત્ તેવું વાઙ્મય સમ્ભવે, તો તે વાઙ્મય તામસજીવ-પરત્વે છે, એ રીતે તેવા શાસ્ત્રાર્થની સજ્જતિ થાય છે. શુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રીતિ ગોપીપતિ એવા પ્રભુના ચરણમાં જ હોય છે.

ચોથાનો આઠમો પ્રશ્ન

(બત્રીશમો પ્રશ્ન)

જેને પત્ની નથી, તેવા-ઓને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર છે કે નહિ ?

ઉત્તર—

ગુરુ પત્નીયુક્ત હોય કે અપત્નીક હોય, જીવોના ઉદ્ધાર માટે યત્નવાળો જ હોય છે. દયાથી તે જે દીક્ષા આપે તો તેને દોષ નથી. જ હુંમેશા જ બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરનારા છે, એવા સનકાદિને પણ દીક્ષાદાનમાં અધિકાર છે. ઉદ્યોગપર્વ—ભારતમાં તેમણે વિદુરજીને દીક્ષા આપી એમ જણાવ્યું છે. વળી તેમણે જ ધૃત-

રાષ્ટ્રને વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમ જ ભાગવતના ચતુર્થસ્કન્ધમાં પૃથુરાજને સનકાદિકે ઉપદેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. નારદપંચરાત્રમાં પણ નારદજીને સનકાદિકે ભગવન્મન્ત્ર—કવચાદિનો ઉપદેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. નારદજીએ પણ કે જે આજ્ઞામાં પ્રણયારી છે, વ્યાસજીને ભગવન્મન્ત્રની દીક્ષા આપી એમ નારદપંચરાત્ર અને પ્રણયવર્તાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી ભાગવત અને ગૌતમીતન્ત્રમાં પણ નારદે ધ્રુવને દ્વાદશાક્ષર મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. વળી વ્યાસાદિને નારદે જ્ઞાનોપદેશ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ ભાગવત, વજ્રેશમાં સ્પષ્ટ છે. એ રીતે અપભ્રંશ નારાયણ મહર્ષિએ સિદ્ધથી લીધેલાં બ્રાહ્મણ બાલકને ભગવન્મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો તે પણ નારદપંચરાત્રમાં છે. એ જ રીતે પુરાણોમાં અન્યત્ર પણ તેવા ઇતિહાસો આપે ઉઘાડીને જોઈ લેવા.

વળી, જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે જ દિવસે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. અવિષ્ણુત પ્રણયર્થ જે આશ્રમમાં આદે તેમાં પ્રવેશ કરે, ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિવાક્યોથી આશ્રમ-સમુચ્ચય પક્ષ સ્વીકારી સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરનારને પણ દીક્ષાદાનનો અધિકાર છે. જેમ શંકરાચાર્યને દક્ષિણા-મૂર્તિની દીક્ષાનો અધિકાર છે. આથી જ યાજ્ઞવલ્ક્ય-સ્મૃતિના પ્રાયશ્ચિતાધ્યાયના વાનપ્રસ્થપ્રકરણમાં “સુત-વ્યસ્તપત્રીકઃ” ઇત્યાદિ વાક્યની ખિતાક્ષરામાં વાનપ્રસ્થા-શ્રમીને વૈતાનાગ્નિસાધ્યકર્મમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. દીક્ષા પણ દાન જ છે. દાન, ગાય, પૃથ્વી અને તરસ્વતી લેઈ ત્રણ પ્રકારે સામવેદના સાંહિત્ય ઉપનિષદમાં અને બૃહસ્પતિસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે. આથી અમારા સમ્ર-દાયમાં પરમ્પરાથી નારદ-શુક—અને દેવાદિ આચાર્યો પત્નીરહિત હોવા-છતાં દીક્ષા આપે છે; તેમાં શાસ્ત્રનો પણ વિરોધ નથી તેથી પત્ની રહિતને પણ દીક્ષાદાનનો અધિકાર છે.

‘પાંચમો પ્રધાન પ્રશ્ન

અત્યાવશ્યક, તમારો ઉત્તર—
કયો ધર્મ છે ?

સ્વચરુના મુખથી શ્રીકૃષ્ણના મન્ત્રોતું ગ્રહણ, પ્રભુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દારય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન, સ્વાચાર્યદર્શિતરીત્યા અનુષ્ઠિતિ, આ ધર્મ અમારો આવશ્યકધર્મ છે, જે વેદવેદાન્તમાં કહ્યો છે આ ધર્મ વૈષ્ણવત્વપ્રયુક્ત છે તેમ જ અધ્યાપનાદિ, પ્રજાક્ષણાદિક, વ્યાપારાદિક અને દ્વિજસેવાદિક વર્ણપ્રયુક્ત ધર્મ છે તે જ રીતે તે તે આશ્રમપ્રયુક્ત ધર્મો પણ છે તે સર્વ જ આવશ્યક છે. તેમનું અનુષ્ઠાન યથાર્થ રીતે થાય છે જ. તેમાં વર્ણાશ્રમથી પ્રાપ્ત ધર્મપ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ માટે કરીએ છીએ જ્ઞાનમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થવા માટે તેમની જરૂર છે, તેથી તેવા ઉન્નત ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીએ છીએ. તેમનાવડે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને તે વર્ણાશ્રમધર્મોનું અનુષ્ઠાન જ્ઞાનભક્ત્યાદિની સિદ્ધિ માટે છે. પ્રભુની સેવાદિક ધર્મો સાક્ષાત્ મોક્ષને માટે આચરીએ છીએ આથી જ અમારા આચાર્યચરણે પણ તે બન્ને ધર્મો જણાવ્યા છે વર્ણાશ્રમાદિક જે ધર્મો વૈષ્ણવત્વપ્રયુક્ત છે તે જ આચરીએ છીએ અન્ય દેવતાના મન્ત્રો જે તેમની ઉપાસના અથવા પુત્રેષ્ટ્યાદિ કામ્ય હોવાથી તેમને વર્જ્ય માનીએ છીએ તે આવશ્યક નથી અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરતા નથી તેમાં હેતુ યો વૈ સ્વા દેવતા ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પ્રાપ્ત થતો નિવેધ જ છે. તેમ જ વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત મૂતિકામઃ ઇત્યાદિ કેવલ કામ્ય કર્મો પણ કરતા નથી કારણુ જે કામના જ નથી. આ બધું અમે વેદાન્તચિન્તામણિમાં વર્ણવ્યું છે જ.

પાંચમાનો પહેલો પ્રશ્ન । ઉત્તર—

(તેજીશમો પ્રશ્ન)

જો હરિધ્યાનાદિકને તમે આવશ્યક કહો ત્યારે તમારે સન્ધ્યાગાયત્ર્યાદિને અનાવશ્યક કહેવું જોઈએ. ત્યારે તમારા મતમાં વર્ણાશ્રમની ગણના છે કે નહિ ?

અજ્ઞાતિત્વે ઉભયમાં વિરોધ કહેવાને કોઈ પણ શ્રુતિયુક્તિને બાજુનાર શક્ત નથી. ત્યારે ધ્યાનાદિકની આવશ્યકતાનો વિધાનમાં સન્ધ્યાદિકની અનાવશ્યકતા શી રીતે હોય ? પરસ્પર વિરુદ્ધમાંથી કોઈ પણ એકનો સ્વીકાર કરતાં અન્યનું અનાવશ્યકત્વ પ્રાપ્ત થાય. અહીં સન્ધ્યાવન્દન, ગાયત્રીજપાદિક કાંઈ પ્રથુના ધ્યાનમાં વિરુદ્ધ નથી, પ્રત્યુત અજ્ઞાતિભાવે હોવાથી અનુકૂલ જ છે. તેથી અમે ઉભયને આવશ્યકત્વે સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે તમારો આ પ્રશ્ન અવિચારે જ કરાયેલો છે.

જમ જમ શાસ્ત્રકથા વિચારાય છે તેમ તેમ યોગ્ય વચનો મળતા જ આવે છે. ખુલ્લુ લખવાથી થાક્યો છું માટે પ્રથુના માર્ગમાં નકામો વાદ ન કરો ગતિ આપનારા સમપ્રદાયમાં વર્ણાશ્રમનું વર્ણન પ્રથુમાં રીતિના મુન્દર વિચારના સચ્ચયોથી કરવામાં આવ્યું છે, તે જ સત્સમપ્રદાય છે અન્ય નહિ, એમ સમજો.

ઉત્તર—

પાંચમાનો બીજો પ્રશ્ન

(ચોત્રીશમો પ્રશ્ન)

જો સન્ધ્યાદિવિહીન હોયે તેમાં અપ્રાણલય તમને સમ્મત છે કે નહિ ?

સૂતકાદિ પ્રતિબંધ વિના, નિસસન્ધ્યાદિનો લોપ થતાં પ્રાણલય તિરોધાન પામે છે. તેમ જ દેવના દેવ એવા રમાપતિ પ્રથુની સેવાદિમાં જ રોકાયેલો નથી તેવાનું પ્રાણલય લોપાય છે અને જ વૃથા કર્મલોપ કરે છે તેનું પણ પ્રાણલય નષ્ટ થાય છે એમ શાસ્ત્રથી સુસમ્મત છે.

અહીં પ્રાણલય એટલે બ્રહ્માનન્દ ક્ષત્રમુજો મહારામા આ દ્વિતીયસ્કન્ધ શ્લોકના મુખોધિનીશ્વમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે દેખાઈ છે તે દિશાએ પ્રાણલયબીજથી પરિણીત પ્રાણલયક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા શરીરમાં ગર્ભાધિનાદિ સસ્કારોવડે ઉત્પન્ન થનારી દેવતા છે. સન્ધ્યાવન્દનાદિના લોપથી, સ્વેચ્છાજન-બ્રહ્મણથી, પ્રતિકૂલ આચરણથી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો તેનું તિરોધાન થાય છે ફરીથી તેના પ્રાદુર્ભાવ માટે સ્વલ્પ વૈગુણ્યે સ્વલ્પ અને મુરુ વૈગુણ્યે પુનઃ સસ્કારાદિરૂપ મુરુ પ્રાયશ્ચિત્તો છે.

જેમ શાસ્ત્રોક્તવિધિએ પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠા કરવાથી દેવ-
તાનો આવિર્ભાવ થાય અને કોઈ કારણે દેવતાનું તિરો-
ધાન થતાં સ્વરૂપ વૈશુણ્ણ્યે પ્રોક્ષણ, પચ્ચાશ્ર્વસિદ્ધાન્તિકથી
પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એ મ્હેરછાદિના, સંસર્ગથી
અતિશય અનાયાર થતાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરતાં દેવતાનો
પ્રાદુર્ભાવ થાય. તેથી ન્યાં સમ્બ્રજાઓના વિચારથી
સ્વમ્બ્રજાચારવાળો, સત્પુરુષનો માર્ગા છે, હાં અસર્તર્કના
મમ્પર્કથી કર્કશ અકરમાત્ શાથી બ્ધાનો પ્રશ્ન થાય !

ઉત્તર—

પાંચમાનો ત્રીજો પ્રશ્ન
(પાંચીસમો પ્રશ્ન)
સન્ધ્યાવન્દનાદિ ન
કરવાથી પ્રાપ્ત થતું પ્રાય-
શ્ચિત્ત તમને સમ્મત છે
કે નહિ ?

તમે બલાકારે દેખાડેલું પ્રાયશ્ચિત્ત સમ્મત નથી.
કારણ કે તમે બાળકની પેઠે આવા સર્વસમ્મત
વિષયમાં પ્રશ્ન કરો છો ઉપરના પ્રશ્નમાં સન્ધ્યા ન
કરનાથી બ્રાહ્મણનો અભાવ થાય છે એમ પ્રતિપાદન
કર્યું છે. હવે સન્ધ્યા ન કરવાથી દેવલ પાપ જ થાય
એમ પૂછનારની આ પૂર્વાપરાતુસન્ધ્યાનની અતુરતા છે.
અરતુ સન્ધ્યાનો લોપ સકૃત્ કે અભ્યાસથી થતાં જુદા
જુદા પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તો શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તે તે અધિ-
કારીએ પાપનો નાશ કરવા માટે તેવાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં.
આવા સર્વસમ્મત વિષયમાં કયા અસ્તિકની સમ્મતિ
ન હોય ? સન્ધ્યાદિ નિર્મલ કર્મ નિલ કરનાર એવા
અમને પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રસન્ન જ બની કારણ કે અમણા
ચિત્તમા હંમેશ હરિ સ્થિતિ કરે છે

ઉત્તર—

પાંચમાનો ચોથો પ્રશ્ન
(છત્તીસમો પ્રશ્ન)
ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પ-
ચ્ચદેવનું પૂજન આવશ્યક
છે કે નહિ ?

સર્વ જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પચ્ચદેવનું પૂજન આવ-
શ્યક નથી તેવો શિષ્ટાચાર પણ નથી. પોતાને જે ઇષ્ટ
હોય તે જ દેવનું હરમેશ પૂજન કરવું, એમ પ્રામાણિક
ધણા નિબન્ધોમાં નિર્ણય કર્યો છે. જેમને પચ્ચદેવની
પ્રીતિ હોય તેમને જ નિલ પચ્ચદેવના અર્ચનનો વિધિ
છે. જે સમ્પ્રદાયોમાં એક જ દેવનું પૂજન છે, તે
સમ્પ્રદાયના અનુયાયીઓએ તેનું ઉદ્ધરધન સર્વથા ન જ
કરવું હરમેશ દેવાર્ચન કરવું પણ બહુ દેવની ભક્તિ
નિન્દિત છે. ગૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ એક જ

દેવનું અર્ચન પુણ્યરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે. તે જ રીતે સાયણુમાધવપ્રભૃતિએ પરાશરસ્મૃતિની વ્યાખ્યામાં નિર્ણય કર્યો છે. કિન્તુ કલિયુગમાં વિષ્ણુ ઠે શિવ એ બેમાંથી એકનું અર્ચન જ મુખ્ય છે. તેમનું જ દીર્ઘન કરવાથી કલિના મલનો નાશ થાય છે. વક્ત્રી સેના-વન્દનાદિની પેઠે નિસત્વ હોવાથી અને સર્વ વૈદિક કર્મો દેવપૂજનમુલક હોવાથી દર્શક તે અવશ્ય કર્તવ્ય છે જ. તેથી બધાએ શાવકામશિક્ષા અને દ્વાગતી ચક્રનું પૂજન કરવું. અથવા પ્રતિમા સાથે તેમનું પૂજન કરવું. પ્રતિમાનું પૂજન કરવાનો સર્વને અધિકાર છે. જ્યારે શાસ-આમનું પૂજન કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને નથી. મોટે તેમણે બ્રાહ્મણ દ્વારા પૂજન કરવું. જ નિસ અર્ચન કરતો નથી તે પ્રસવાથી થાય છે. દેવાર્ચન વિના માણસ નરકનો અધિકારી બને છે, પણ જે શાસઆમાદિકનું અર્ચન કરે છે તે નહિ. શાસઆમનો મહિમા વર્ણવી શકાતો નથી, સૂતકાદિમાં પણ નિસ દેવાર્ચનનો લોપ નથી. ગુરુએ પધરાવી આપેલ સ્વરૂપની સેવા નિસ કરવી. એ જ સર્વ દેવનો દેવ છે. મૂર્તિનો ઉત્કર્ષ બારતવર્ષમાં છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિનું સેવન કરવું, નહિ કે દુર્ગાદિ ઉચ્ચ દેવોનું કે જે મોક્ષ આપી શકતા નથી. અન્ય દેવોની સેવા કામ્ય છે અને જ્ઞાન્ત દક્ષ છે, અનિષ્ઠ છે, તે અર્વેધયાગરૂપ હોવાથી વૈષ્ણવોને, મોટે નિષિદ્ધ છે. આથી જ શાસસેતુરૂપ હેતુઓવડે વિદ્વાનોમાં પતાકારૂપ પહિંડતોએ શ્રીપતિ પુરુષોત્તમની જ સેવા કરવા જણાવ્યું છે.

પાંચમાનો પાંચમો પ્રશ્ન

(સાહચર્ય પ્રશ્ન)

પાર્થિવ પૂજા વિના ભોજન કરવું ઉચિત છે કે નહિ ?

ઉત્તર—

આ પ્રશ્નનો જવાબ ઉપરના પ્રશ્નમાં જ આવી બધા છે. તથાપિ તથ્ય અને મનુષ્યોને પથ્ય થાય તેમ કહીએ છીએ. કોઈ પણ ઠેકાણે પાર્થિવ પૂજાને નિસ કહી નથી. કામ્ય જ કહી છે તેથી પાર્થિવ પૂજા વિના પણ ભોજન કરવાનો ગૃહસ્થને દોષ નથી, ત્યારે પ્રજના અતન્ય દામ એવા વૈષ્ણવોને તો દોષ હોય જ છાંથી !

જૈવને પાર્યેવ પૂજા આવશ્યક છે. અન્યને કામ્ય છે. તે વિના જો ગૃહસ્થાશ્રમી ભોજન કરે તો દોષ નથી.

ઉત્તર—

પાંચમાનો છઠ્ઠો પ્રશ્ન

(અડત્રીશમો પ્રશ્ન)

અસિ વૈશ્વદેવાદિ કરવું કે નહિ ?

પ્રથમ તો સ્વલ્લભેદે અનાવશ્યક જ છે. છતાં શાશ્વોક્ત રીતે કરવાનું છે. કારણ કે ન કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે અને કરવાથી સત્કલ્પની પ્રાપ્તિ છે. સત્કલ્પ મોક્ષોપ યોગી હોવાથી પ્રભુના પ્રસાદથી વૈષ્ણવે વૈશ્વદેવાદિક કરવાં અધિકારને અનુસરીને માણસોએ વૈશ્વદેવાદિક કરવાં. કારણ કે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો આવશ્યક છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ દ્વિજો જો વૈશ્વદેવાદિક ન કરે તો પણ પ્રત્યવાય નથી એમ મન્વાદિકના વચનથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેવો અધિકારી ન કરે તો પણ ક્ષતિ નથી. કાર્ય અને અર્થનો વિચાર તો એક પ્રભુ જ જાણે છે. પણ ખોતાના આચારને અનુસરી, કુલધર્મને અનુસરી યથા શક્તિ અને યથાબુદ્ધિ કર્મ કરવું નિર્મલ સત્કર્મ નિરાકુલ રીતે જ બધાએ કરવું આથી જ પ્રભુએ પણ કહ્યું કે કર્મજો ગહના ગતિ.

ઉત્તર—

પાંચમાનો સાતમો પ્રશ્ન

(ઓગણીસમો પ્રશ્ન)

ભગવન્નિવેદિતના અહં-ણુમાં વિધિનિષેધની સંગતિ શી રીતે થાય ?

પ્રભુએ નિવેદન કરેલી વસ્તુ પ્રસાદરૂપે પ્રાપ્ત થાય તે મહાભાગ્ય છે. સર્વને તે અસંખ્ય દુર્લભ છે તેનો ભાગ કરે તે અભક્ત કહેવાય. અભક્તને તે અપાય પણ નહિ નિર્માત્યાદિનો નિષેધ અન્ય દેવતાપરક છે શિવનિર્માત્યનું અહંણુ નથી નિષેધભ્રમકરતાં વાલ્મીકીનો નિર્ણય શિવનિર્માત્યપરત્વે કર્યો છે. તેથી, નિત્ય ભગવદ્ભક્તોએ તો પ્રભુનો પ્રસાદ જ લેવાનો છે. નિવેદન કર્યા વિના કોઈ વસ્તુનું અહંણુ નથી. ભગવન્નિવેદિત વસ્તુનું ભોજન કરવા માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં વિધાન છે નિવેદિત પદાર્થના અહંણુથી પુણ્યાતિશય થાય છે તે ચિત્ત શુદ્ધ કરે છે. પાપનો નાશ કરે છે. તેથી પ્રભુનો પ્રસાદ જ લેવો, કે જે અનેક સત્કલ્પોનો આપક છે. નિવેદન કર્યા વિના કોઈ પણ ખવાય જ નહિ નિવેદન કર્યા વિના લેવાથી અસંખ્ય દોષ પ્રાપ્ત

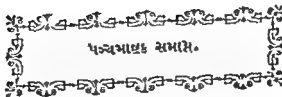
થાય છે. સર્વસાધારણ અન્યોમાં પણ તેનું વર્ણન વિસ્તાર સાથે મળે છે. પ્રભુને અર્પણ કરેલી વસ્તુઓનું અહણ કરવાના જે વિધિવાળ્યો છે તેની વ્યવસ્થા પણ કહી છે. આથી પ્રભુનો પ્રસાદ અહણ કરીને પ્રસન્નતા મેળવવી.

પાંચમાનો આઠમો પ્રશ્ન : ઉત્તર—

(ચાળીશમો પ્રશ્ન)

અન્ય દેવતાઓને નિવેદિત અન્ન ભોજ્ય છે કે નહિ ?

અન્ય દેવતાઓને નિવેદિત અન્નના ભોજનનો નિષેધ છે. સૌરશાક્રતાદિ નૈવેદ્યના ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત નિબંધ અન્યોમાં જણાવ્યું છે. તેમાંય શિવનિર્માલ્યનો સસર્ગ ન જ કરવો. શિવને નિવેદિત અન્નના ભક્ષણનો પણ કોઈક ઠેકાણે વિધિ છે તે પણ પચ્ચદેવાચર્યના અંગત્વે છે, કારણ કે પચ્ચદેવમાં શાવમામ હોવાથી દોષનું શોધન થઈ જાય છે. વૈષ્ણવોએ તે લેવાનું નથી. કારણ કે વૈષ્ણવોએ અતન્યત્રત અહણ કરવાનું છે. વૈષ્ણવોની તેવી પરમ્પરા પણ નથી. તેથી અમારે અન્ય કોઈ પણ દેવને સમર્પેલું અન્ન લેવાય નહિ. રમાપતિ પ્રભુની અધરમુધાથી મિશ્રિત અન્ન જ અમારે ગ્રાહ્ય છે. અમારે તો કન્દર્પના દર્પનું હરણ કરનાર, આનન્દના સન્દોહનું મન્દિર એવા પ્રભુનો જ પ્રસાદ લેવાનો છે.

છઠ્ઠો પ્રધાન પ્રશ્ન

તમારા આર્જમાં તિલક ઉત્તર—

કેવું છે અને તે શાથી કરવાનું છે ?
અમે નિર્દોષ એવું ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર તિલક જ કરીએ છીએ. તે ગોપીચન્દનથી મિશ્રિત ભગવત્પ્રસાદી કુરુકુમાદિ દ્રવ્યથી કરાય છે. આ વૈષ્ણવનુ ચિહ્ન હોવાથી, પાવન હોવાથી, પાપનો નાશ કરનાર હોવાથી, આવશ્યક હોવાથી અને પ્રભુને પ્રમાડનાર હોવાથી કરાય છે.

છઠ્ઠાનો પહેલો પ્રશ્ન ઉત્તર—

તમારા સમ્પ્રદાયમાં શ્રીસ્વામિનીજીને કેવું તિલક કરવાનું વિધાન છે ?
ઈશ્વર કાંઈ વેદના વાક્યોથી નિયોજ્ય નથી. પ્રભુને અને શ્રીસ્વામિનીજીને જેવું રચિર લાગે તેવું જ તિલક કરવું તેમાં પરમ્પરાનું પ્રમાણ છે. મુગમદાદિ દ્રવ્યોથી તે થાય છે. પ્રભુને જ દ્રવ્યોથી તિલક થાય તે જ દ્રવ્યોથી શ્રીસ્વામિનીજીને પણ તિલક થાય, તે સ્ત્રીને યોગ્ય આકારવાળું હોય શાસ્ત્રમાં પણ લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ ઇલાદિ સૂત્રમાં લોકવત્ સર્વ કરવાનું જણાવ્યું છે. તિલક એ પૂજનું અક્ષ હોવાથી પ્રભુને ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રતિલક કોઈ પણ ઉક્ત અને સુંદર દ્રવ્યથી કરવું. આપણો જેવો પરમ્પરાગત આચાર હોય તેમ કરવું. શ્રીસ્વામિનીજીને સ્ત્રીને યોગ્ય લાગે તેવું જ ભક્તોએ તિલક કરવું.

છઠ્ઠાનો બીજો પ્રશ્ન

(તેતાળીશમો પ્રશ્ન)

તમારા શિષ્યોને અને તેમની સ્ત્રીઓને સમાનરીતિથી જ તિલક છે કે વૈલક્ષણ્યે ?

ઉત્તર—

પુરુષોએ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર કરવાનો વિધિ છે. સ્ત્રીઓને ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રનો વિધિ જ્ઞાત્યે નથી. તિલક વૈદિક હોવાથી પતિએ કર્યું એટલે તેનું ફલ સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત જ છે. અહીં વૈદિકત્વ એટલે વેદમન્ત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક કરવાનો બધો પ્રકાર એમ સમજવું. સ્ત્રીઓએ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર કરવું નહિ. સુંદર અને સ્પષ્ટ બિન્દુરૂપ જ આંદલો કરવો.

છઠ્ઠાનો ત્રીજો પ્રશ્ન

(તેતાળીશમો પ્રશ્ન)

દ્રવ્યભેદમાં પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—

ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રતિલકને માટે પ્રભુનું પ્રસાદી ગોપીચન્દનાદિકનું જ અહણ છે. અથવા પ્રભુનું પ્રસાદી ચન્દન લેવું. તે માટે શાસ્ત્રોમાં ધણો વિસ્તૃત વિચાર કર્યો છે જ.

૧) છુટાનો થોથો પ્રશ્ન, ૧ ઉત્તર—

(ભુવણીશમો પ્રશ્ન)

તિલકના આકારએક-
માં પ્રમાણ શું ?

માધવીદિકે તિલકનો આકાર મઠિ ધણુ વિસ્તાર સાથે વર્ણુન કર્યું છે. તેમાથી તાત્પર્યરૂપે સ્વપરમ્પરાથી પ્રાપ્ત આકાર જ આજ છે.

છુટાનો પાંચમો પ્રશ્ન

(પિસ્તાળીશમો પ્રશ્ન)

ભારત-મન્વાદિસ્મૃતિ-
આચારાર્દ્રશ નગેરે અ-
ન્યોમાં તિલકનું વિધાન
છે કે નહિ ?

ઉત્તર—

શ્રુતિમા, પુરાણમા અને ધર્મા જ આદિકે અન્યોમાં બિર્ધપુરુષુ વિધાન છે અને તે સર્વને માન્ય છે તથાપિ, છે કે નહિ ? એવો સસય જ કેમ ઉદ્ભવે છે ? શકુણી કાદવના તમારૂ ચિત્ત દૂષિત થયેલુ છે તેને શ્રુતિસ્મૃત્યાદિ રૂપ નિર્મલ જયથી શુદ્ધ કરવુ બેઈએ

છુટાનો છોટો પ્રશ્ન

(છિતાળીશમો પ્રશ્ન)

આથી જ તિલકની
આવશ્યકતાનું મયોજન
શું ?

ઉત્તર—

પ્રશ્નકારનો આશય એવો હોવો બેઈએ, જત ઘઘ આ તસિન્ પ્રસયાન્તસર્વનામથી એમ સમભય છે કે પૂર્વોક્ત ભારતાદિઅન્યોમા તિલક ઉક્ત નથી, તો તેની ગરૂ ? શી ? એ ગરૂર હોત તો ભારતાદિ અન્યોમા બહુબધુ હોત ન્યારે તેમા બહુબધુ નથી, સારે તેની ગરૂર નથી, એમ સમભય છે

તમારા આ પ્રશ્નનો જવાબ પહેલા જ અપાઈ ગયો છે તમે કહ્યો છો કે તિલકનું વિધાન નથી, ન્યારે અમે તેનું પ્રતિપાદન સર્વ અન્યોમા છે એમ કર્યું છે તેથી હવે આ પ્રશ્ન હેતુના અણાવે આવી શકે નહિ તથાપિ જમ તમે પ્રશ્ન પૂછવાની ઉત્સુકતા સેવો છો, તમે અમે પણ ઉત્તર આપવાની ઉત્સુકતા સેવીએ છીએ, કારણકે વૈષ્ણવોને કોઈ પૂછનાર નથી તેથી તેમના દ્વંદ્વમા અસન્તોષ રહે છે સર્વ જ આદિકેના અન્યોમા સન્ધ્યા ધન્દનાદિની પેઠે સિનકની નિસતા બહુવારી છે તિલક વિના કશું સર્વ કમ નિષ્ફલ થાય છે અગ્નિહોત્રની સાથે તેની મુવનાનો અભિદેશ હોવાથી પણ નિલ છે તિલક ધારણ ન કરે તો દોષ છે તેથી સર્વને બિર્ધપુરુષુ આવશ્યક છે તેની આવશ્યકતા સર્વસાધા જ અન્યોમા છે બિર્ધપુરુષુ જ સેવોએ અને વૈષ્ણવોએ સદા કન્વ

એમ અમે ટાકેલા વૉખ્યોમા મળી આવે છે માટે ઉદાર દિલથી સર્વકોઈએ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર જ કરવું એમ સમજી લેવું

છઠ્ઠાનો સાતમો પ્રશ્ન

(સુક્ષ્માળીશમો પ્રશ્ન)

જીવદા પ્રકારના તિલકની નિન્દામાં પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—

અમે કમલેનયન એવા પ્રભુના ચરણકમલના શ્રમર છીએ, તેથી અમે કોઈપણ વિઝતીય તિલકાદિની નિન્દા કરતા જ નથી જ ખરા અદ્વૈતવાદી શિષ્યપુરષો છે, તે નિન્દા વસ્તુનીયે નિન્દા કરતા નથી^૧ સારે જ શાસ્ત્રમા જણાવ્યું હોય તેની તેઓ નિન્દા થી રીતે કંદે^૨ જુનિ ચૈવ સ્પષ્ટાવે^૩ જ પશ્ચિત્તા સમદર્શિન કુતરો અને ચણુડાળ પ્રત્યે પણ પહિંકતો સમદર્શી હોય છે * એ ન્યાયે આચાર્યોએ કર્શાની જ નિન્દા કરી નથી માત્ર અમે અન્યધર્મત્વે અન્યનું ભર્જન ન કરીએ કારણ કે સ્વધર્મમા મળ્યું પણ ઐયરકર છે અને પરધર્મ ભયાવહ છે

તમે અન્ય તિલકધારણ કરતા નથી માટે અધારણત્વે નિન્દા થઈ એમ જો કહો તો સ્વશાખીય કર્મ કરતા પરશાખીય કર્મની પણ નિન્દા પ્રાપ્ત થાય માટે કહું છું કે દર્પણમા મુખ જોઈ સો મુરૂપ કુરૂપતુ બાન તમને મશારી મેળે જ થશે

બ્રાહ્મણોએ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર જ ધારણ કરવું કારણ કે બ્રાહ્મણને માટે તેનો વિધિ છે ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર એ વિષ્ણુચિહ્ન છે અને બ્રાહ્મણોએ વિષ્ણુચિહ્ન જ ધારણ કરવું જોઈએ એમ શાસ્ત્રો કહે છે તેથી બ્રાહ્મણોએ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર વિના ત્રિપુણ્ડ્રાદિધારણ ન કરવું બ્રાહ્મણે ત્રિપુણ્ડ્રધારણ કરવાની નિન્દા શાસ્ત્રમા છે અમે વિઝતીયમા પણ નિન્દા કરવાનું જાણતા નથી (અમે નિન્દા મેળવી જ નથી) માટે અમારે નિન્દાના પ્રમાણની શોધ કરવાનું પ્રયોજન નથી

* સમદર્શિત્વે, ઈશ્વરશક્તિ વેળે છે નહિ કે બ્યવહાર્યત્વે બ્યવહાર તો તત્ત્વરસ્તુગત છે ઘો અને શકોઈ જાને મૃ કારણત્વે વેળે છે નહિ કે તત્ત્વરસ્તુગત્યત્વે બ્યવહાર તત્ત્વરસ્તુનિયત છે વેળના કાર્યકારણ બાબતિયત છે આ રહસ્ય સમજીને વગુ

છટ્ટાનો આઠમો પ્રશ્ન

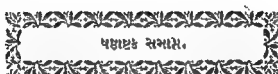
(અડતાળીસમો પ્રશ્ન)

વિજ્ઞાતીય તિલકનો
અંગીકાર કરવામાં દોષ
છે, તેમાં પ્રમાણ શું?

ઉત્તર—

તિલકની આવશ્યકતાનું પ્રયોજન શું, એમ તમે પૂછેલું તેના જવાબમાં અમે બેધું કહી દીધું છે. તેમાં આ પ્રશ્ન ગતાર્ય છે. છતાં કહીએ છીએ કે વિહિત ઓવઃ સ્વકને ધારણ ન કરવું એ જ દોષ છે. ઊર્ધ્વપુણ્ડ વિનાનાં માણસને ભેઈને સૂર્યનું દર્શન એ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવ્યું છે. જ્યારે ઊર્ધ્વપુણ્ડ રહિતનું મોઢું ભવામાં પણ શાસ્ત્ર-કાર પ્રાયશ્ચિત્ત કહે ત્યારે વિજ્ઞાતીય તિલકનો અંગીકાર કરવામાં દોષ છે એમ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. ઊર્ધ્વપુણ્ડ રહિતનો શ્રીકૃષ્ણ ભાગ કયો છે, તેથી હવે આથી વિશેષ બીજો કયો દોષ કહેવો?

શાસ્ત્રમાં સદ્ગત એવા ઊર્ધ્વપુણ્ડને મારે આઠે પ્રશ્ન સાથે આ પ્રશ્નનો જાદુ કર્યો. ઉત્તર આપનારનું મજ્જલ થાય.

સાતમો પ્રધાન પ્રશ્ન

સર્વ શાસ્ત્રને સમ્મત શિવ-વિષ્ણુનો અભેદ તમને સમ્મત છે કે નહિ ?

ઉત્તર—

હાર અને અક્ષરથી પર ભગવાન પુરપોત્તમ છે. તે નિર્ગુણ, અનન્તગુણ, અચિન્ત્ય અને અનન્તશક્તિમાન છે; નિત્ય, અનન્ત, નિજ-અભિન્ન એવા અચિન્ત્ય ધર્મનો આશ્રય છે, મહાન છે. તે જ સત્-ચિત્-ગણિતાનન્દ એવો અક્ષર છે. મુણ્ડક, બૃહદારણ્યક અને કઠવક્ત્રી ઉપનિષદોમાં એમ સ્ફુટ પ્રતિપાદન કર્યું છે. સત્વાદિક પ્રકૃતિના ગુણો અક્ષરને ઉપધાન કરે છે. સત્ત્વથી ઉપહિત વિષ્ણુ, રજસથી ઉપહિત બ્રહ્મા અને તમસથી ઉપહિત મહાદેવજી છે, એમ એક જ બ્રહ્મ ત્રિધા છે. ઉપાધિભેદ તેઓ ભિન્ન છે અને બ્રહ્મભાવે અભિન્ન છે. તેથીયે અન્ય ઉત્તમ પુરુષ છે, કે જે પરમાત્મા કહેવાય છે. એ ભગવાન એકમાત્ર ભક્તિથી જ લભ્ય છે. નિર્ગુણ છે અને સર્વનું કારણ છે. દાસ્યવાળા એવા અમારે વૃથાશ્રમ દૂર કરી એની જ સેવા કરવાની છે. વેદાદિમાં તેના ભેદ-અભેદ વર્ણવ્યા છે. પણ ભક્તોના દુઃખોનું છેદન કરવા માટે પુમાન-પુરપોત્તમ પૃથક્ છે. સર્વથી પર છે.

સાતમાનો પહેલો પ્રશ્ન

(ઓગણપચાશમો પ્રશ્ન) —

તેમાં, જે અભેદ સમ્મત છે, તો તેવો ઉપદેશ કેમ કરતા નથી? પ્રત્યુત શિવ-પૂજાદિનો નિષેધ કેમ કરો છો ?

ઉત્તર—

શુ અહીં અભેદ શબ્દથી અભેદનો ઉપદેશ જ વિવક્ષિત છે કે મન્ત્રોપદેશ ? જે દેવલ અભેદોપદેશ વિવક્ષિત હો તો અમારા આચાર્યોએ લાખ્ય, સુબોધિની વગેરેમાં ઉપદેશોનો છે જ. (નિર્ણીત છે જ.) તે તે અન્યોના અધ્યયન સમયે શિષ્યોને પણ ઉપદેશ કરે છે, માટે તમારો આ પ્રશ્ન વ્યર્થ છે. જે મન્ત્રોપદેશ માટે કહ્યો તો ચોથા પ્રધાન પ્રશ્નમાં પાંચમાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં તેનો જવાબ જોઈ લેવો.

શિવપૂજાદિકનો નિષેધ કેમ કરો છો એમ જે પૂછ્યું, તે સત્ય છે, અમે તેનો નિષેધ કરીએ છીએ. તમે એમ જ કહેવા માગો છો ને કે જ્યારે શિવ-વિષ્ણુનો અભેદ સ્વીકારો છો ત્યારે જેમ વિષ્ણુના રામ-કૃષ્ણાદિ

‘રૂપોનું ઉપાસન કરો છો તેમ શિવનું પણ ઉપાસન તમારે કરવું જોઈએ, કારણ કે તે વિષ્ણુથી અલિપ્ત છે ? આનો જવાબ એ છે કે તાદાત્મ્યરૂપ અભેદ ગુણાવતારનો જ શિવ-વિષ્ણુનો છે. જે અમે ગુણાવતાર એવા વિષ્ણુના ઉપાસક હોઈએ તો તમે કહો છો તેમ શિવોપાસના પણ પ્રાપ્ત થાય. જે અમે ગુણાવતારના ઉપાસક ન હોઈએ તો પ્રાપ્ત ન થાય. અમે તો સર્વકારણરૂપ એવા સર્વેશ્વર પુરુષોત્તમની સેવા કરીએ છીએ. તેથી તેની સેવામાં જ સર્વદેવોની ઉપાસના ગતાર્થ છે. અમારે તો સકલનો દેવ, દેવદેવ, સદ્મીત્રિય એવા પુરુષોત્તમ પૂજ્ય છે. તેથી પ્રયોજનના અભાવે વામદેવાદિક અન્ય પૂજ્ય ન હોઈ શકે. અન્ય દેવોનો દ્વેષ અમે કરતા જ નથી. શાખાધિકરણન્યાયે કેવલ સ્વધર્મેનું આચરણ માત્ર અમે કરીએ છીએ. અમને અમારા ગુરુ શિવે જે સમ્પ્રદાય દેખાવ્યો છે તેને અમે અનુસરીએ છીએ.

સાતમાનો બીજો પ્રશ્ન
(પચાસમો પ્રશ્ન)

જે (શિવ-વિષ્ણુમાં)
ભેદ હોય તો શાસ્ત્રોક્ત
દોષભાગી થાય ?

ઉત્તર—

જે લોકો શિવ અને વિષ્ણુમાં ભેદ છે એમ કહે તેઓ ભલે દોષભાગી થાય. (અમે કહેતા નથી, એટલે અમને તે દોષ પ્રાપ્ત નથી). અમે તો તેમના તાદાત્મ્યે અભેદ જ વર્ણવ્યો છે. અથવા, તેમનો અભેદ છે એમ કહેવું એ પણ ન્યૂનતા દેખાડ્યા જેવું છે. કારણ કે જેઓ “આ સર્વ જ બ્રહ્મ છે”, “અહીં નાના-અનેક-કાંઈ પણ નથી”, “આ સર્વ આત્મભાવે જ છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિયોને બેનારા છે, તેઓ તો સર્વ શુદ્ધ-અદ્વૈતરૂપે જ જુએ છે. તેમને વિષે દોષ પ્રાપ્ત કેમ થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય.

સાતમાનો ત્રીજો પ્રશ્ન
(એકાવન્તમો પ્રશ્ન)

વંણી, પૂર્વના આચાર્યોએ જેમ ભારતાદિની ટીકામાં વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે તે પ્રમાણ છે કે નહિ ?

ઉત્તર—

પ્રથમ તો ભારતાદિના ટીકાકારો શ્રીધર, ચતુર્ધર વગેરે આચાર્યપદવીએ પહોંચેલા ન હોવાથી તેમનું આચાર્યત્વ જ સ્વરૂપથી અસિદ્ધ છે. પ્રથમ જે આચાર્યનું લક્ષણ દેખાડ્યું છે તેનો તેઓમાં સમન્વય થતો નથી. કેવલ પૂર્વતથા જ પૂર્વાચાર્યત્વ કહેવાય નહિ. જે

તેમ થાય તો વિશેષ્યાભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ દુષ્પરિ-
હાર્ય થાય. ને એમ કહેવા ધર્યતા હો કે પૂર્વાચાર્ય
શંકરાદિક અને ટીકાકાર શ્રીધરાદિકે કરેલા નિર્ણયો-
માંથી ક્યાનું પ્રામાણ્ય છે : તો હાં સમુચ્ચાયક ચ
શબ્દ જોઈએ.

હવે ઉત્તર પણ સાંભળો. પહેલાં જ “ભેદમાં સમ્મતિ
છે કે નહિ” આ પ્રશ્નમાં જ અમે જણાવ્યું છે કે અમારા
આચાર્યને વેદાદિયતુલ્ય પ્રમાણ ઇષ્ટ હોવાથી વેદાદિને
અનુકૂલ જે કંઈ હોય તે પ્રમાણ છે અને વિરુદ્ધ હોય
તે અપ્રમાણ છે. આથી જ સારત-ભાગવતાદિ ટીકાસ્થ
વિરોધપરિહારનું પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય શ્રુત્યાદિના
વિરોધ અવિરોધે તમારે સમજી લેવું જોઈએ. અમારા
સમ્પ્રદાયમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ, શ્રીવિઠ્ઠલાચાર્ય, શ્રીપુરુષો-
ત્તમજી, શ્રીગિરિધરજી ઇત્યાદિએ મુખોધિની, ટિપ્પણી,
પ્રકાશ, બાલપ્રબોધિની વગેરે ભાગવતની ટીકાઓ કરી
છે. સામ્પ્રદાયિક શિષ્યોએ પણ ગોપાલભટ્ટ, બાલકૃષ્ણ-
ભટ્ટ, વજનાયભટ્ટ વગેરેએ ટીકાઓ લખી છે. તેમાં
શ્રુત્યાદિકને અનુસરીને વિરોધપરિહાર કર્યો છે. તે
અમારે માટે પ્રમાણ છે. ને ટીકાત્વે સર્વ જ ટીકાઓનું
પ્રામાણ્ય કહેતા હો, તો ટીકાત્વે અમારા સમ્પ્રદાયની
ટીકાઓનુંયે પ્રામાણ્ય તમે કેમ સ્વીકારતા નથી !
ટીકાત્વે અવિશેષ તો તેમાંયે છે જ. ને એમ કહેશો કે
ભિન્ન સમ્પ્રદાય હોવાથી અમે તેમનું પ્રામાણ્ય સ્વીકા-
રતા નથી—સારે એ જ અમારોયે જવાબ છે. તથા
પુરુષં વ્રદન્સતિલક્ષત્તિષ્ઠતોઽશ્વમ્ ઇત્યાદિ સ્થલમાં અંશ
ઈવ અંશઃ કૃત્ત ઇવ એ રીતે વ્યાખ્યાન કરનારને અને
ગીતામાં “આસુરં પાર્થ મે દ્રુણ”થી શરૂ કરી “અસત્ય-
મપ્રતિષ્ઠન્તે જગદાદુરનીશ્વરમ્” ઇત્યાદિમાં જણાવ્યા મુજબ
જગત્ના અસત્યવાદનો પ્રતિષેધ કરનારા વાક્યોનો
અસત્યમિતિ નાસ્તિ સત્યં વેદપુરાણાદિપ્રમાણં યસ્મિન્ નાદસં
જગદાદુઃ એ રીતે વિચિત્ર વ્યાખ્યાન કરનારને શી રીતે
પ્રમાણ્યત્વે સ્વીકારીએ : તેથી અમારા આચાર્યોએ

શ્રુત્યાદિના વિરોધનો જે પરિહાર કર્યો છે તે જ સર્વોચ્ચ પ્રમાણ છે. ઇતર વ્યાખ્યાનકારોએ કરેલા વ્યાખ્યાનો, શ્રુત્યાદિથી અવિરુદ્ધ હોય તે જ પ્રમાણ છે.

સાતમાનો ચોથો પ્રશ્ન

(બાવનમો પ્રશ્ન)

જો (અન્ય ટીકાકારોનો નિર્ણય) પ્રમાણ હોય તો તમારા અન્યોમાં વિરુદ્ધરીતે વર્ણન કેમ કર્યું છે ?

ઉત્તર—

અમે સમ્પૂર્ણરીતે અન્ય ટીકાકારોનું પ્રમાણ જ સ્વીકાર્યું નથી, સારે તેની સ્વીકૃતિવાળો આ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થઈ શકતો નથી. અમારા સમપ્રદાયનો સિદ્ધાન્ત અનાદિ છે અને શ્રુતિસ્મૃત્યાદિને સમ્મત છે. દેટલાક વેદ-પુરાણાદિના વ્યાખ્યાતાઓએ તેથી વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન કર્યું, સારે તેનું ખણ્ડન કરીને સત્સિદ્ધાન્તની પ્રવૃત્તિને અર્થે ઈશ્વરાજાથી અમારા આચાર્યનો અવતાર થયો. તેમણે પ્રમાણ-યુક્તિરૂપી દાવાનળથી દુર્વાદરૂપી કાનનને દબા કરીને શ્રુતિસ્મૃતિને અનુસરીને નિર્ણય કર્યો છે. તેથી પ્રાચીન શ્રુતિસ્મૃતિ સાથે અમારો વિરોધ નથી. અર્વાચીનોની વાણી સાથે વિરોધ હોય તો તેથી ક્ષતિ પણ નથી.

સાતમાનો પાંચમો પ્રશ્ન

(ત્રેપનમો પ્રશ્ન)

જો (અન્ય ટીકાકારો) અપ્રમાણ છે, તો તેઓ વિજ છે કે અજ ?

ઉત્તર—

તેઓ અર્થવિશેષમાં વિજ જ છે. તેમણે કરેલા ટીકાકાદિ અન્યોમાં પોતપોતાના અભિપ્રાયથી વેદાદિનું ભાષન કરવાનું ચાતુર્ય કર્યું છે, વિરોધપરિહાર મોટા વિવિધ પ્રકારની યુક્તિઓ જણાવી છે અને પોતે અભ્યાસ કરેલા વિષયોનું પાણિડેલ પણ પ્રદર્શિત કર્યું છે એમ પ્રેમલક્ષણે અનુભવાય છે. પણ તેઓ સર્વવિજ તો નથી જ. કારણ કે તેમના ચે અન્યોમાં અર્થવિશેષમાં તેમના કરતાં વધારે વિજ્ઞેએ તેમના દૂષણો પણ દેખાડેલા મૂળી આવે છે જ.

સાતમાનો છઠ્ઠો પ્રશ્ન

(ચોપનમો પ્રશ્ન)

જો વિજ હોય તો તેમનો લેખે પ્રમાણ જ છે.

ઉત્તર—

તેઓ વિજ જ છે. સર્વજ્ઞ નથી. જો સર્વજ્ઞ હોત તો તેમના જ વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોત. ન્યારે પરસ્પર વિરોધ તો દેખાય છે જ. તમારા અભિમત અન્યકારોના રત્નપ્રવાહ, સામતી, કદપતર વગેરે ભાષ્યનાં

વ્યાખ્યાનોમાં પરસ્પર વિરોધ અને પોતપોતાના અભિ-
પ્રાયે મુજબ વ્યાખ્યાનો અર્થને ચોક્કસો દેખાય છે. વળી
કેટલાક તમારા જ પક્ષવાળાઓએ સ્વીકારેલા પ્રતિ-
બિમ્બવાદને તમારા જ બીજાઓ અવચિંતિતવાદનો
આશ્રય લઈને દૂધ છરાવે છે. એ જ રીતે ન્યાય-વ્યાક-
રણમાંયે દેખાય છે. સાંયે પ્રાચીન અને અર્વાચીનનો
મતભેદ છે. ધર્મશાસ્ત્રાદિમાંયે તેવો જ વિરોધ છે. માર્ધવ
અને વિજ્ઞાનેશ્વરમાં તેવા વિરોધો રૂપે જણાઈ આવે છે.
તેથી જો તેઓ સર્વજ્ઞ હોત તો તેમની અન્દર પરસ્પર
વિરોધ કેમ થાત ? એક સર્વજ્ઞના વચનને બીજો સર્વજ્ઞ
કેમ દૂધ માને ? આથી જ તેઓ વિજ્ઞ હોવા છતાં સર્વજ્ઞ
ન હોવાથી તેમના લેખનું સર્વરીતે પ્રામાણ્ય કોઈ પણ
ન જ સ્વીકારે. તેઓ અજ્ઞ પણ નથી ને સર્વજ્ઞ પણ
નથી. કેવલ વિત છે. તેથી તેમના લેખનું પ્રામાણ્ય
સર્વાંશે નથી.

સાતમાનો સાતમો પ્રશ્ન

(પચાવનમો પ્રશ્ન)

જો તેઓ અજ્ઞ હોય
તો આખા જગત્થી વિ-
રુદ્ધ કહેનારા તમે કેવા ?

ઉત્તર—

અમે તેમને વિષે સર્વથા અજ્ઞાતનું, ઉપપાદન કર્યું
નથી. તેમ અમે આખા જગત્થી વિરુદ્ધ બોલનારાયે
નથી. અમારા જેવા જ જગત્માં ધણા છે. જો કેટલાક
અનભિમતવાદીઓને સર્વજગદ્વિરુદ્ધ કહી શકાતું હોય
તો અનાદિસિદ્ધ એવાં વૈષ્ણવમતો તમે તમારા અન્યોનો
અનુવાદપૂર્વક કલેષ કરી તેમનું અણટન કરો છો,
ત્યારે તમોરે વિષે પણ સર્વજગદ્વિરુદ્ધવાદિત્વ પ્રસરે જ.
વળી, જગત્ને રજ્જુ ઇજ્જની પેઠે અસત્ય, અપ્ર-
તિષ્ઠિત અને અનીશ્વર કહેનારા જ ખરી રીતે જગદ્વિ-
રુદ્ધવાદી છે. નહિ કે જગત્ને ઈશ્વરકર્મત્વે તાદ્ગુણે
સ્વીકારનારા અમે.

(પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ

કેવો હોય ?)

ઉત્તર—

હેવે તમે જ આશ્ચર્ય કર્યો કે તમે કેવા ? તે પણ
સાંભળો—સર્વ વેદશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા સમ્પ્રદાયના
અનુયાયી અમે છીએ. જ્યાં સુધી મૂંઝાણુલમાં વેદ-
વિભાગ છે, જ્યાં સુધી વર્ણવિભાગ છે, સાં સુધી ચારે

વર્ણના અમિત શિષ્યોથી સમૃદ્ધ, શિવાદિ સર્વ વૃન્દ-
રકવૃન્દે જેના પદારવિન્દને વન્દન કરેલું છે એવા નૃન્દ-
નન્દના ચરણનલિનના મિલિન્દ, વેદવ્યાસ, વિષ્ણુ-
સ્વામી, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણના અનુચર, તેમની
કૃપાથી વેદાદિના પ્રમાણના ધોષવાળા પક્ષના પાતથી—
તન્મૂલક (વેદમૂલક) સદ્યુક્તિના સમૂહની આંચવડે
વિવિધ-વિપથી મહાન્ એવા દુર્વાદિ-સર્પના ભોગનું
વિદલન કરવાની સાર્થકિત છે દ્વિજરાજ સ્વભાવ છે, જેમનો
એવા; અસારના પણ અમારા આચાર્યચરણો—તે વલ્લ-
ભાચાર્યના ચરણરજને જ ધન માનનારા હોવાથી તેમની
અનુકર્યાથી વાદ્યુદ્ધમાં અવિકર્ય એવા અમે શું
તારા અજાણ્યા છીએ, કે એ રીતે કહે છે? અથવા
હરિભક્તોપર કલિકાલને અનુકૂલ એવો આ તારો
આક્ષેપ યુક્ત જ છે. માધવીય આચારકાણ્ડના પ્રથમા-
ધ્યાયના બ્યાખ્યાનમાં વિષ્ણુપુરાણનું વાક્ય છે કે—

જ્યારે જ્યારે વેદમાર્ગને અનુસરનારા સત્પુરુષોની
હાનિ થાય, સારે સારે સારા બ્રાહ્મણોએ કલિની વૃદ્ધિનું
અનુમાન કરી લેવું. વેદવાક્યોપર પ્રીતિ ન રહે અને
પાષણ્ડમાં રતિ થાય, સારે સારે કલિની વૃદ્ધિનું અનુ-
માન ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ કરવું.

એ, ભલે હો. તથાપિ અમારે એવા અકદ્યાણવાદો
ન જ કહેવા. તેમ વિનણ્ડથી શુષ્ક વૈર પણ ઉત્પન્ન ન
કરવું. શાતાતપરમૃતિમાં કંઈ છે કે—

હુએશા ભદ્ર જ ખોસવું. શુષ્ક વૈર અને વિવાદ
કોઈની સાથે કદી પણ કરવો નહિ.

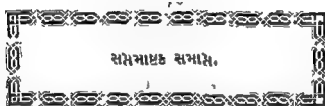
સાતમાનો આઠમો પ્રશ્ન
(છપ્પનમો પ્રશ્ન)

ઉત્તર—

“જે તમારો દ્વેષ કરે
છે, તે મારો દ્વેષ કરે છે,
જે તમને અનુસરે છે, તે
મને અનુસરે છે, જે ત-
મારી ઉપાસના કરે છે તે

તપ અને પ્રતાદિસહિત ભક્તિથી ભક્તોને વશ
થયેલા ભક્તવત્સલ ભગવાન્ શિવાદીને કે જ્યો પરમ-
ભક્ત છે, આવા વાક્યો કહે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું!
અર્જુનાદિ ભક્તોને પણ એમ જ કહ્યું છે. સિત્તોત્તર
નાડિયોની અન્દર દ્વદ્યમાં રહેનાર પ્રભુની કૃપાથી આ

મારી ઉપાસના કરે છે” સૌતમો પ્રશ્ન પાશુ આઠે અંગ્રો સાથે સદ્યઃ મારાથી
 ઇત્યાદિ વાક્યોનો અર્થ ઉત્તરિત છે.
 પેણ કયી રીતે થાય તેનું
 તેનું વિવેચન કરો!

સમમાપ્ત સમાપ્ત.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः । ।

सत्सिद्धान्तमार्तण्डः ।

श्रीमद्वल्लभमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं

वन्दे सुन्दरमेकमेव न पराबिन्दामि वृन्दारकान् ।

वर्तन्तामचिरन्तनादिविषदोऽनन्ता अनन्तातले

मन्तुं ते गणयन्तुं माऽप्यमितरान्मूर्धा न नन्तुं क्षमः ॥ १ ॥

उद्दामदानवमदाऽनवदानदुःखपद्ममारहारणविहारकृतावतारः ।

निष्पक्षमक्तपरिरक्षणदत्तदीक्षचक्रायुधोऽवतु चिरान्मधुराधियोऽस्मात् ॥ २ ॥

सर्वास्त्रायमयेन येन वहतान्तःपुण्डरीकेक्षणं

हृत्पद्मानि विक्रासितानि सुपथा व्यक्तीकृता हर्षिताः ।

हंसालोचनरोधिनः प्रमथिता बादाः प्रमादावहा

गोभिः कर्म सतां प्रवर्तितमसौ श्रीवल्लभाऽर्कोऽवतात् ॥ ३ ॥

सुरसार्धसेवनीयं श्रुत्युचितगुणं परप्रभावलयम् ।

सद्गुणसत्तत्रकलितं स्वाचार्याणां वपुर्वचश्च भजे ॥ ४ ॥

सदालिसेवितौ वन्दे परागमहितौ मृदू ।

अरविन्दरुचां चौरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ५ ॥

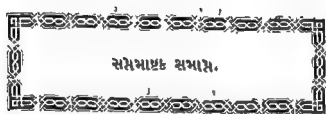
अथाऽस्ति भारतेऽसिन्धुर्षे प्राच्योपान्तप्रान्तेषु दुण्डारो नाम विषयविशेषः । तस्मिन्
थाऽस्ति श्रीमद्रामचन्द्रकुलोद्भवतया पारम्परिकात्यन्तवैष्णवैरुपासनानिर्भरवशात् सर्वत्र
सत्कार्येषु जानकीजानि पुरस्कुर्वद्भिः सकलकलानिधितया सार्धकितराजभावैर्नृपालैः
पाल्यमानं जयपुरं नाम नगरम् । तच्चेदानीं प्रशास्ति परमधर्मधुरीणो राजराजपदभा-
ग्राप्तसिंहो नाम । तस्य च निकटे अस्ति कश्चिच्छिस्मणगिरिर्नाम शैवलस्मणाऽन्वितो
दण्डीति ज्यपदिश्यमानः स्ववचसालं कलहंसतामुद्भाव्य प्रजाः सकलकलाः कुर्वन् जन-
विशेषः । यो हि—

कालानुकूलं कलयन् किलाऽविलंबलानृपालस्य मनोजतिनिर्मलम् ।

सदा नवश्रीसहितश्च शैशवाद्रमेशमार्गेण्वधिकारितां गतः ॥ ६ ॥

तेनाऽधुनाऽमन्दनृपाश्रयातुन्दिलमदेन खञ्जन्दतया खञ्जामात्रमूलांश्चतुःपाष्टि-
प्रश्नान्विधाय वसुधातले सर्वत्र तत्पत्रकं चतुरोऽपि प्रधानवैष्णवसाम्प्रदायिकान्प्रति

મોરી ઉપાસના કરે છે” સીતમો પ્રશ્ન પણ આઠે આઠો સાથે સઘઃ મારાથી
 ઇત્યાદિ વાક્યોનો અર્થ ઉત્તરિત છે.
 પણ કયી રીતે થાય તેનું
 તેનું વિવેચન કરો.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः ।

सत्सिद्धान्तमार्तण्डः ।

श्रीमद्वल्लभकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं

वन्दे सुन्दरमेकमेव न पराव्रिन्दामि वृन्दारकान् ।

वर्तन्तामचिरन्तनादिविषदोऽनन्ता अनन्तातले

मन्तुं ते गणयन्तुं माऽयमितरान्मूर्धा न नन्तुं क्षमः ॥ १ ॥

उद्दामदानवमदाऽनवदानदुःख्यद्भूभारहारणविहारकृतावतारः ।

निष्पक्षभक्तपरिरक्षणदत्तदीक्षचक्रायुधोऽवतु चिरान्मथुराधिपोऽस्मात् ॥ २ ॥

सर्वाभ्रायमयेन येन वहतान्तःपुण्डरीकेक्षणं

हृत्पद्मानि विकासितानि सुपथा व्यक्तीकृता हर्षिताः ।

हंसालोचनरोधिनः प्रमथिता वादाः प्रमादावहा

गोभिः कर्म सतां प्रवर्तितमसौ श्रीवल्लभाऽकौऽवतात् ॥ ३ ॥

सुरसार्थसेवनीयं श्रुत्युचितगुणं परप्रभावलयम् ।

सद्गुरुपुत्रकलितं स्वाचार्याणां वपुर्वचश्च भजे ॥ ४ ॥

सदालिसेवितौ वन्दे परागमहितौ मृदू ।

अरविन्दरुचां चोरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ५ ॥

अथाऽस्ति भारतेऽस्मिन्वर्षे प्राच्योपान्तग्रान्तेषु वृण्डारो नाम विषयविशेषः । तस्मिन्
थाऽस्ति श्रीमद्वल्लभचन्द्रकुलोद्भवतया प्राग्भूपुरिकात्यन्तवैष्णवैरूपासननिर्भवशात् सर्वत्र
सत्कार्येषु जानकीजानिं पुरस्कृतेभिः सकलकलानिधितया सार्धकितराजभावैर्नृपालैः
पाल्यमानं जयपुरं नाम नगरम् । तच्चेदानीं प्रशास्ति परमधर्मधुरीणो राजराजपदभा-
ग्राप्तसिंहो नाम । तस्य च निकटे अस्ति कश्चिद्वल्लभगिरिनाम शैवलक्ष्मणाऽन्वितो
दण्डीति व्यपदिश्यमानः स्ववचसालं कलहंसताम्रद्राव्य प्रजाः सकलकलाः कुर्वन् जन-
विशेषः । यो हि—

कालानुकूलं कलयन् किलाऽविलंबलानृपालस्य मनोजतिनिर्मलम् ।

सदा नवश्रीसहितश्च शैशवाद्भ्रमेशमार्गेणधिकारितां गतः ॥ ६ ॥

तेनाऽधुनाऽमन्दनयात्रयातुन्दिलमदेन खच्छन्दतया खेच्छामात्रमूलांश्चतुःषष्टि-
प्रश्नान्विधाय वसुधावलये सर्वत्र तत्पत्रकं चतुरोऽपि प्रधानवैष्णवसाम्प्रदायिकान्प्रति

प्रेषितमिति किञ्चदन्ती चिरेण सञ्चरन्ती उत्तराशाभरणमितो भवितेतीव वैश्रवणोपकण्ठ-
भाससादेहमोहमयीपुरवास्तव्यानां समग्रोदग्रगुणस्तव्यानां श्रीमदाचार्यवैश्वामृतिकानां
गोस्वामिनाम् । तेषु च—

श्रीवल्लभाचार्यकुलप्रदीपः समस्तदुर्वादितमः प्रमाथी ।
सुवर्णसत्पात्रकृताऽऽश्रयो योऽक्षयिष्णुसत्त्वेहरसेन पूर्णः ॥ ७ ॥
प्रज्वाल्य दारिद्र्यदशामभीषां प्रकाशमानः स्वकरप्रभावात् ।
विवेकहेतुः सदसत्पथानां श्रीजीवनारूपो जयति प्रधानः ॥ ८ ॥
वेदान्तसाहित्यमृताः सुविद्याः श्रिया समं यत्र कृताधिवासाः ।
सापह्नयभावादिव दर्शयन्ति प्रतिक्षणं स्वस्वगुणातिरेकम् ॥ ९ ॥
सर्वदैव गुरोः कर्तुर्नित्यं मुरसभावनम् ।
जीवस्य जीवनस्याऽपि नतो भेदः परस्परम् ॥ १० ॥
अय स्फुरद्वाकृतिलब्धकीर्तेर्नव्याकृतिः श्लाघ्यतमाऽस्ति यस्य ।
परः स वेदान्तननीमृगेन्द्रः श्रीगोकुलावीश इति प्रसिद्धः ॥ ११ ॥
तथाऽपरः श्रीयदुनाथनामा सदीक्षितो दुर्जनशिक्षणेपु ।
पात्रं य एकं परमं मतीनामन्येऽप्यनन्येश्वरभक्तिमन्तः ॥ १२ ॥

ते च सर्वेऽपि—

तदा तदाकर्ण्य जनाननागतं कुतश्चिदानाय्य तदत्र पत्रकम् ।
श्रीजीवनेशोपवने समुत्सुकाः समेतमेतन्मिलिता व्यलोकयन् ॥ १३ ॥
ततश्च— निरीक्ष्यासङ्गततरान् प्रभ्रांस्ते नितराभिमान् ।
पराहतोत्तरीतसुकयाः क्षणमेकं व्यमर्शयन् ॥ १४ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञ आचार्यो जीवनाऽभिधः ।
समाज्ञापयतिसेदं स मां तावत्पुरः स्थितम् ॥ १५ ॥
विचित्रसंस्कृताः प्रश्ना विचित्रार्था इमे यतः ।
विचार्यमाणा आचार्यमुखादर्हन्ति नोत्तरम् ॥ १६ ॥
चेतण्डमण्डलीगण्डकण्डूपाण्डित्यखण्डिनः ।
निपतन्ति नरा नैव हरीणां गिरिकागणे ॥ १७ ॥
तस्मादस्माकमाज्ञातस्त्वमेपां नातिविस्तरात् ।
वितरोत्तरमाज्ञायादिप्रमाणैः प्रपूरितम् ॥ १८ ॥
प्रायः सर्वं सुचोद्यार्थं नात्यन्तं तर्ककेशम् ।
अन्वमोदन्त ते सन्त इमां श्रीजीवनोदितिम् ॥ १९ ॥

अथो गुणवतीमेतां हेतुमामोदसम्पदाम् ।
 सुमनोनन्दितां भूर्भा मालामिव बहन्तम् ॥ २० ॥
 विद्वन्मणेर्यनश्यामात्स्वतातुल्यन्धशास्त्रदृक् ।
 गोवर्धनाभिघो लेखं यथामतिं समारभे ॥ २१ ॥
 सत्पक्षपातिनो हंसा चूर्नं नालीकवल्लभाः ।
 गुणं गृह्यत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ २२ ॥
 इति भूमिका ।

अष्टौ प्राधान्यतः प्रश्नाः कृतास्तत्राऽप्यवान्तराः ।
 अष्टाष्टं प्रत्येकमित्थं चतुःषष्टिरिहोदिताः ॥ २३ ॥
 सर्वास्तान् क्रमशः प्रश्नान् सङ्ख्यानिर्देशपूर्वकम् ।
 विलिख्यैकैकशस्तेषामत्रोत्तरमुदीर्यते ॥ २४ ॥
 सङ्क्षिप्योत्तरसाराथः कथ्यते कारिकात्मना ।
 पूर्वं पुनः स एवार्थः सप्रमाणं प्रपञ्चयते ॥ २५ ॥
 अन्तेऽस्तीतार्थनिष्कर्षः पद्यैः सर्वत्र दर्श्यते ।
 सर्वेष्वुत्तरभागेषु प्रायेणाऽयं क्रमोऽत्र मे ॥ २६ ॥
 क्वचित्प्रासङ्गिकोऽत्रार्थोऽनाष्टोऽपि निरूपितः ।
 स्वसिद्धान्तोपकाराय भाविप्रश्नापनुत्तये ॥ २७ ॥
 इति परिभाषा ।

किञ्चित्सविस्तरमिदं विफलं किल स्या-
 दित्थं विधाय सहसैव धियं न हेयम् ।
 सन्तः परश्रमनिरर्थकताजिहीर्षा-
 वन्तः कृपालव इहाऽस्ति ममार्थनेयम् ॥ २८ ॥
 किन्त्वेकवारमखिलं खलु नेत्रपात्रं
 कार्यं विचार्यमथ योऽत्र गुणश्च दोषः ।
 व्यक्तीभविष्यति स दर्पणमर्पणीयं
 किं पाणिकङ्कणपरीक्षणकामनायाम् ॥ २९ ॥

अथात्राष्टसु प्रधानप्रश्नेष्वाद्यः प्रश्नः

(१) भवत्सम्प्रदायः कः तत्र सम्प्रदायशब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरम्

अथ श्रीहरिदासैर्यद्ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः ।

पुरा प्रादुष्टं वेदाङ्गेदामेदादिभेदतः ॥ १ ॥

सम्यक् परम्पराप्राप्तं हरिमन्त्रादिकर्मकम् ।

सर्वप्रकर्षवदानं सम्प्रदाय इहोच्यते ॥ २ ॥

तथाहि—सम्प्रपूर्वाद्दातेर्ध्वि आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि निष्पन्नः सम्प्रदाय-
शब्दः । तत्राऽस्य मन्त्रादिकर्मकदानस्य समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं नाम भगवदाज्ञया
तद्भक्तैर्जीवेषु पूर्णकरुणार्णवान्तःकरणैर्ब्रह्मरुद्रादिभिरनादिसिद्धवेदादुद्धृत्य प्रवर्तितत्वेन
तच्छिष्यपरम्पराप्राप्तत्वम् । सम्प्रदायानां ब्रह्मादिप्रवर्तितत्वं तु भवतामपि सम्मतम् ।
यथा बृहदारण्यकभाष्यारम्भ आहुः शङ्कराचार्याः । “ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्र-
दायकर्तृभ्यो वंशपिंभ्यो नमो गुरुभ्यः” इति । इदं च विशेषतः कियत्कालात्प्रवृत्त इत्य-
स्योत्तरे प्रपञ्चयिष्यते । प्रकृतत्वं चाऽस्य दानस्य वेदार्थकर्मकत्वादेव । तथाहि—
धर्मब्रह्मणी एव काण्डभेदेन कृत्स्नस्य वेदस्य प्रमेयत्वादर्थः । धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषे-
यवाक्यस्यैव वेदत्वात् । तत्र सम्प्रदायेषु धर्मप्रदानं तु शिष्येभ्यः शिक्षणोपदेशाद्वारा ।
“अजिज्ञासितमद्वमो गुरुं युनिमुपाग्रजेदि”त्यादिषु; तदर्थं साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तेर्विहित-
त्वात् । धर्मदानस्य सर्वोत्कृष्टत्वं तु तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धमेव । अथ
ब्रह्मप्रदानमपि तत्तन्महामन्त्रोपदेशद्वारा मनननिदिध्यासनोपकृतश्रवणद्वारा च ।

तत्र, आथर्वणानां कैवल्योपनिषदि । “ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनं
परिसमेत्योवाच अपीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढां
ययाऽचिरात् सर्वपापं व्यपोष्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वान् । तस्मै स होवाच पितामहश्च
श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनाऽमृतत्वमान-
शुरि”ति ।

गीतायाम्—

“भक्त्या त्वनन्यया शक्यः” । “भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया” ।

श्रीभागवते—

“प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्” । “भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन
केनचित्” इत्यादिभिः श्रौतस्मार्तपौराणवचनैर्भगवतो भक्तिमदेकलभ्यत्वश्रावणात्,
भक्तत्वस्य च “एवं धर्ममनुप्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः” ।
“भक्तिरुत्पद्यते पुंसाम् ।” “विना श्रीवैष्णवं धर्मं प्रसादं सहस्रोर्विना । विना श्रीवैष्णवीं
दीक्षां कथं भागवतो भवेदि”त्यादिश्रीभागवतपात्रादिवचनैरेष्णवमन्त्रोपदेशकसाध्य-
त्वकथनात् मन्त्राणां च पात्रगौतमीयतन्त्रादिषु “सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला
मताः” इति सर्वथा सम्प्रदायैकमाध्यग्रहणकत्ववचनात् मन्त्रद्वारा ब्रह्मदानं सम्प्रदायेषु ।
अथ विविधोपनिषत्सूत्रगीतादिश्रावणद्वारा ब्रह्मप्रदानमपि एतदधीनम् । “तद्विज्ञानार्थं
स गुरुमेवाभिगच्छेदि”ति नियमेन श्रवणस्य पारम्परिकगुरुरूपसत्त्येकमाध्यत्यश्रावणात् ।

श्रवणस्य मनननिदिध्यासनोपकृतस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं तु सतां राजमार्गेषु अनेको-
पनिषद्भिः सहस्रशो घुप्यत इत्यलम् । एवं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वादेव सम्प्रदाय-
पदार्थस्य सर्वदानेभ्यः प्रकृष्टत्वम् । अत एव याज्ञवल्क्यः स्वस्मृतौ (अ० १) दान-
प्रकरणे विविधदानानि निरूप्य सर्वान्ते उपदेशादिद्वारकं सर्वफलभूतब्रह्मणः प्रदानं
सम्प्रदायापरपर्यायं सर्वेभ्योऽप्यत्यन्तगरीयस्त्वेनाह (श्लो० १५)—

“सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः । तद्वत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ।
नचाऽत्र ब्रह्मशब्देन वेदमात्रं शङ्क्यम् । ब्रह्मशब्देन परमात्मनोऽपि स्मृतिषु व्यव-
हियमाणत्वात् । एतदग्रे श्राद्धप्रकरणे श्राद्धार्हब्राह्मणेषु वेदविद्भ्यः पार्थक्येन श्रोत्रियो
ब्रह्मविद्युवेति परमात्मज्ञानिनो गणनेन तद्वदत्रापि ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपरत्वावगमाच्च ।
अत एव द्वितीयाध्याये मनुरपि (श्लो० १४०)—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः” इत्यादिना सम्पूर्णवेदवेदैकदेशाध्या-
पकादीन्निरूप्य, सर्वान्ते (श्लो० ४४)—

“य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ । स माता स पिता ज्ञेयस्तं न ह्युहो-
त्कदाचने”ति

सर्वाधिकतया प्रदातुरुत्कर्षमुखेन ब्रह्मदानस्यैव सम्प्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्षं भूते ।
कौथुमीयानां सार्धहस्त्युपनिषदि तृतीयखण्डे चेदं स्फुटम् । तदिह याज्ञवल्क्यवचने
ब्रह्मशब्देन परमात्मा ।

अथ चास्तु वेदोऽपीह ब्रह्मशब्देन तन्नात्सङ्गहीतः । परमात्मदानस्याऽपि उपनिष-
दादिरूपवेदोपदेशद्वारकत्वात् ।

तथा सम्बर्तस्मृतावपि (श्लो० ४३)—

“दानं च विधिना देयमशुभान्तकरं शुभमि”त्यादिना दाननिरूपणमुपक्रम्य
क्रियन्ति दानानि निरूप्य (श्लो० ५१)—

भूताभयप्रदानेन सर्वकामानवाप्नुयादि”त्यादिना सर्वेभ्यो दानेभ्योऽस्य प्रकर्ष उक्तः ।
अतिप्रशंसितमभयदानं चेदं ब्रह्मप्रापणरूपमेव । सर्वथा भयाभावस्य तदेकसाध्यत्वमिति
श्रुतिसिद्धान्तात् ।

अत एव तृतीयस्कन्धसप्तमाध्याये (श्लो० ४०)—

“सर्ववेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चानऽथ । जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलाम-
पी”ति मैत्रेयं प्रति तच्चजिज्ञासोर्विदुरस्य वचने ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वचोपदेशद्वारकमेव जीवा-
भयप्रदानं श्रीधरस्वामी व्याचष्टे ।

एवमेव, “धारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुरमह्यमन्नदः” इत्यादिना दानेषु देयविशेषेण

फलविशेषं यदन्मनुः सर्वदानान्ते, “ब्रह्मदो ब्रह्म श्लाघ्यतम् । सर्वेषामेव दानानां ब्रह्म-
दानं विशिष्यत” इति सर्वदानापेक्षया अस्य दानस्य सम्प्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्षमाह ।

तथा, माधवकृतायां पराशरव्याख्यायां प्रथमाध्याये (श्लो० ३७ व्याख्याने)
भविष्योत्तरे—“आर्त्तानामन्नदानं चे”त्याद्युपक्रम्य, “सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवो-
र्ध्वरेतसाम् । कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुचमे”ति । विद्या ब्रह्मप्रापिका उपनिष-
न्महामन्त्रादिरूपा । ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां त्रयाणाम् । विद्याशब्दस्येदृशार्थकत्वं
तु “यदेव विद्याया करोती”त्यादिषु प्रसिद्धम् । न चैवं गृहस्थस्य सम्प्रदायानधिकारः
शङ्क्यः । ऊर्ध्वरेतस्सु विद्यादानस्य शीघ्रं मोक्षरूपफलसम्पत्त्या दातुः फलाधिक्यमित्येव
वचनतात्पर्येण; इतरत्र तद्दाननिषेधासिद्धेः सर्वाश्रमेष्वपि सम्प्रदायावश्यकत्वं च विस्त-
रात् किमाश्रमनिष्ठ इति प्रश्नस्योत्तरे निरूपयिष्यामः ।

एवमार्त्तादिषु अन्नादिदानस्यापि फलाधिक्यमेव विवक्षितम् । अन्यथा अन्नार्त्तादिषु
तद्दाननिषेधप्रसङ्गात् ।

एवमग्निस्मृतावपि (श्लो० ३१६)—

“क्षौमजं वाऽथ कार्पासमि”त्यादिना दानानि निरूप्य, सर्वान्ते (श्लो० ३२८)—
“सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् । पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च विकैतवे” ।

“सकामः स्वर्गमामोति निष्कामो मोक्षमामुयादि”ति

फलोत्कर्षकथनेन ब्रह्मविद्यादानापरपर्यायस्य सम्प्रदायस्य तत्त्वनिर्वाहकः सर्वापेक्षया
प्रकर्षो दर्शितः ।

एतन्मूलभूतां श्रुतिमपि मधुविद्यान्ते छन्दोगा आमनन्ति (अ० ३ खंड ११)—

“तद्वैतद्वद्वा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाम्यस्तद्वैतदुद्दालकायारुणये
ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच इदं वाच तज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्
प्राणाय्याय वान्तेवासिने नान्यसै कस्यचन यद्यप्यस्मा इमामग्निः परिगृहीतां धनस्य
अन्तेपूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इती”ति । प्राणाय्याय योग्याय
वासिने शिष्याय ।

इहापि सम्प्रदायपदघटकसमुपसर्गार्थनिर्वाहिकां परम्परामुक्त्वा प्रशब्दार्थभूतः सर्व-
दाननिरूपितः प्रकर्षोऽपि धनपूर्णसमुद्रान्तपृथ्वीदानादपि भूयस्त्वकथनेन दर्शितः ।

चूहस्पतिस्मृतौ “इष्टा क्रतुशतं राजा समाप्तवरदक्षिणम् । भगवन्तं गुरुश्रेष्ठं पर्य-
पृच्छदृहस्पतिम् । भगवन् केन दानेन सर्वतः सुखमेघते । यदक्ष्यं महार्थं च ततो
ब्रूहि महातप” इत्यक्षय्यमहार्थदानविषयप्रश्ने सति—

“एवमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ देवदेवपुरोहितः । वाचस्पतिर्महाप्राज्ञो चूहस्पतिरुवाच हे”-
त्युपक्रम्य, भूम्यादिदानप्रशंसानन्तरमुच्यते—

“त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती । तारयन्तीह दातारं जपयापनदोहनै-
रिति सरस्वतीदानमुक्तम् । इदमेवोत्तममत्रोत्तमशास्त्रविषयकं पारम्परिकं चेत्सम्प्र-
दायशब्दवाच्यं भवति । इदं चैतन्मूलभूतायां कौथमीयानां सांहित्योपनिषदि तृतीय-
चतुर्थखण्डविचारेण स्फुटीभवति । इदं वाक्यं च तत्रैव चतुर्थखण्डे “नरकादुद्धरन्त्येते
जपयापनदोहनादि”त्युत्तरार्द्धपाठभेदेन दृश्यते । एवमितराण्यपि अर्थतः सम्प्रदायो-
त्कर्षबोधकानि वचनानि तत्र तत्र स्मृतिपुराणादिषु द्रष्टव्यानि । तस्मात्परम्पराप्राप्तत्वेन
समीचीनं भगवन्मन्त्रादिकर्मकतया मोक्षसाधकत्वेन सर्वेभ्यः प्रकृष्टं उपदेशरूपं सून्म-
न्त्रादिदानमेव सम्प्रदायशब्दार्थः ।

नन्वेवमपि नाऽस्य दानत्वं युक्तम्, स्वस्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोपपादनस्यैव दान-
त्वात् । इह च शिष्येभ्य उपदिष्टे मन्त्रादौ गुरोः स्वस्वनिवृत्त्यभावात् तन्निवृत्त्यङ्गीकारे च
स्वयं तज्जपकरणस्य शिष्यान्तराय तद्दानस्य चाऽसम्भवापत्तेः । मन्त्रादेः सुवर्णादिवद्वस्ते
दातुमशक्यत्वाच्चेति चेन्नैवम्, धर्मशास्त्रे हि स्वकपोलकल्पितपुक्तिं विहाय व्यवसामात्रं
शास्त्रानुसारेणैव कर्तुमुचितम्, शास्त्रं चास्य स्पष्टमेव दानत्वं निरूपयति पूर्वोपन्यस्त-
वचनेभ्यः । अतोऽत्र गुरोर्मन्त्रादिषु स्वस्वनिवृत्त्यभावेऽपि तेऽप्युपदेशद्वारा परस्वत्वो-
पपादनरूपमेव दानमित्यादरणीयम् ।

अत एवाचाराध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १५) —

“सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यत्”इत्यस्य व्याख्याने विज्ञानेश्वरः । अत्र च
ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानम् । स्वस्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादित्याह ।

यत्तु, शङ्कितं हस्ते दातुमशक्यत्वान्नास्य दानत्वं युक्तमिति तत्राप्युत्तरं तत्रैव
(श्लो० १४) —

“यानं वृक्षं प्रियं शय्यामि”त्यस्य व्याख्याने प्रियपदेन धर्मस्यापि प्रदेयत्वं व्याख्या-
याह स एव । नच हिरण्यादिवद्वस्ते दातुमशक्यत्वात् धर्मस्य दानासम्भयः । भूमिदाना-
दावपि समानत्वात्, स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानवचनादिति । अतः पारम्परिकत्वात् सम्य-
न्त्रीषदादत्त्वात् प्रकृष्टं मन्त्रादिदानमेव सम्प्रदायशब्दस्यार्थः इत्यत्र न कोऽपि शङ्कान-
काशः । नन्वेवमपि योगबलात्समीचीनप्रकृष्टदानत्वमेव सम्प्रदायशब्दशक्यतामुच्छेदक-
मित्यवच्छेदकावच्छेदेनैव तादृशशब्दप्रवृत्तिसम्भवेऽपि पारम्परिकत्वाच्चिन्तनमन्त्राद्यु-
पदेशत्वमेव तदवच्छेदकमित्यवच्छेदकसङ्कोचस्तादृशशक्तिग्राहकमानशून्यत्वादयुक्त इति
चेत्, नैवम् ; । (कां० ३ व० २ श्लो० ७) —

अथाऽऽम्नायः सम्प्रदाय इत्यमरोक्तेरेव शक्तिग्राहकत्वात् । अत्रैव रामाश्रम्यमरविवे-
कादिषु तट्टीकासु द्वे परम्परागतगुरुमदुपदेशस्येति व्याख्यानस्याऽपि तथात्वाच्च । अत्र
परम्पराऽऽगतत्वं सङ्गुपसर्गार्थः । सचं च प्रोपसर्गार्थं इति तु दक्षितं प्राह । शक्ति-

फलविशेषं यदन्मनुः सर्वदानान्ते, “ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् । सर्वेषामेव दानानां ब्रह्म-
दानं विशिष्यते” इति सर्वदानापेक्षया अस्य दानस्य सम्प्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्षमाह ।

तथा, माधवकृतायां पराशरव्याख्यायां प्रथमाध्याये (श्लो० ३७ व्याख्याने)
भविष्योत्तरे—“आर्चनामन्नदानं च” त्याद्युपक्रम्य, “सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवो-
र्ध्वरेतसाम् । कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुचमे”ति । विद्या ब्रह्मप्रापिका उपनिष-
न्महामन्त्रादिरूपा । ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां त्रयाणाम् । विद्याशब्दस्येदृशार्थकत्वं
तु “यदेव विद्यया करोती”त्यादिषु प्रसिद्धम् । न चैवं गृहस्थस्य सम्प्रदायानधिकारः
शङ्क्यः । ऊर्ध्वरेतसु विद्यादानस्य शीघ्रं मोक्षरूपफलसम्पत्त्या दातुः फलाधिक्यमित्येव
यचनसात्पर्येण; इतरत्र तदाननिषेधासिद्धेः सर्वाश्रमेऽपि सम्प्रदायावश्यकत्वं च विस्त-
रात् किमाश्रमनिष्ठ इति प्रश्नस्योत्तरे निरूपयिष्यामः ।

एवमार्त्तादिषु अन्नादिदानस्यापि फलाधिक्यमेव विवक्षितम् । अन्यथा अन्नार्त्तादिषु
तदाननिषेधप्रसङ्गात् ।

एवमग्निस्मृतावपि (श्लो० ३१६)—

“क्षौमजं वाऽथ कार्पासमि”त्यादिना दानानि निरूप्य, सर्वान्ते (श्लो० ३२८)—
“सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् । पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च विकैतवे ।

“सकामः स्वर्गमामोति निष्कामो मोक्षमामुयादि”ति

फलोत्कर्षकथनेन ब्रह्मविद्यादानापरपर्यायस्य सम्प्रदायस्य तत्त्वनिर्वाहकः सर्वोपेक्षया
प्रकर्षो दर्शितः ।

एतन्मूलभूतां श्रुतिमपि मधुविद्यान्ते छन्दोगा आमनन्ति (अ० ३ खंड ११)—

“तद्वैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुद्दालकायारुणये
ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच इदं वाव तज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्
प्राणाय्याय वान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य
अन्तेपूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इती”ति । प्राणाय्याय योग्याय
वासिने शिष्याय ।

इहापि सम्प्रदायपदघटकसमुपसर्गार्थनिर्वाहिकां परम्परामुक्त्वा प्रशब्दार्थभूतः सर्व-
दाननिरूपितः प्रकर्षोऽपि धनपूर्णसमुद्गान्तपृथ्वीदानादपि भूयस्त्वकथनेन दर्शितः ।

बृहस्पतिस्मृतौ “इष्ट्वा क्रतुशतं राजा समाप्तवरदक्षिणम् । भगवन्तं गुरुश्रेष्ठं पर्य-
पृच्छद्बृहस्पतिम् । भगवन् केन दानेन सर्वतः सुखमेधते । यदक्षयं महार्थं च ततो
ब्रूहि महातप” इत्यक्षय्यमहार्थदानविषयप्रश्ने सति—

“एवमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ देवदेवपुरोहितः । वाचस्पतिर्महाप्राज्ञो बृहस्पतिरुवाच हे”-
त्युपक्रम्य, भूम्यादिदानप्रशंसानन्तरमुच्यते—

तुष्टे विलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशुवे ।

सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥

ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमः” इति ।

तस्मान्मुख्यतया सम्प्रदायशब्दप्रवृत्तिर्वैष्णवसम्प्रदायेष्वेवेत्यप्याहुः ।

तस्मात्—

‘सम्यक् प्रकृतं दानं स मन्त्रादेः श्रुतिमूलकम् ।

इत्यर्थः सम्प्रदायेति शब्दस्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥

अथास्यैव प्रश्नस्यावान्तरप्रश्ना अष्टौ ।

तत्राद्यः प्रश्नः

कतिभेदाः (१)

उत्तरम्

(प्रश्नार्थे विकल्पः)

किमयं सम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मविशिष्टविशेष्यकसङ्ख्याप्रकारकः
प्रश्नः, आहोस्त्रिद्वैष्णवसम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मविशिष्टविशेष्यकसङ्ख्याप्र-
कारकः ३

(भाष्यस्य उत्तरम्)

तत्राद्ये, वैष्णवहैरण्यगर्भैर्गवप्रभृतयोऽनन्ता एव, ते शास्त्रे लोके च तत्र तत्र प्रसिद्धाः ।

(द्वितीयस्य उत्तरस्य कारिका)

अथ द्वितीयश्चेदुच्यते—

चतुर्भुजशृङ्गच्छायाव्यवसायात्सुनिर्मयाः ।

सम्प्रदायास्तु चत्वारो महामायाभयापहाः ॥ १ ॥

रुद्रेण भगवत्पत्न्या ब्रह्मणा सनकादिभिः ।

एतैश्चतुर्भिर्नाचार्यैर्जगदुद्धारकारणैः ॥ २ ॥

समुद्रशायिनः स्वान्तःशायितातिदयाम्बुधेः ।

प्रभोः सकाशात् सम्प्राप्य प्रकाशं गमिताः पुरा ॥ ३ ॥

द्वापारान्ते हरीच्छातो मर्तः कापालिकादिभिः ।

मार्द्व्याम्रक्षवादेथ देवैस्ते शिथिलीकृताः ॥ ४ ॥

श्रीविष्णुस्वामिमी रामानुजमार्ज्ज्याभिर्घस्तदा ।

निम्बार्कश्चावतीर्णस्ते भूय एव समर्थिताः ॥ ५ ॥

ग्राहकाणि हि, व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारवाक्यशेषविवृत्त्यादीनि । तत्र व्याकरणमुपन्यस्तं कोशश्चोपन्यस्तः । आप्तवाक्यानि च मुण्डकभाष्यभाष्यार्थदीपिकादिषु विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षणसम्बन्धमादावेवाहेति सम्प्रदायानुरोधेन “पार्वार्यानुसारत” इत्यादीनि शङ्कराचार्यश्रीधरस्वाम्यादिवचनरूपाणि प्रसिद्धान्येव । व्यवहारश्च अयं विष्णुस्वामिसम्प्रदायोऽयं रामानुजसम्प्रदाय इत्यादिरूपः सर्वजनीन एव । उक्तस्थलव्याख्यासुधाप्रभृतिषु अनेकग्रन्थविवृतिषु चेदं स्फुटमेवेति नास्य शक्तिग्रहे संशय-
लेशोऽपि । तस्माद्योगरूढोऽयं सञ्ज्ञाशब्दः । सम्प्रदायशब्दस्य उक्तार्थानुरोधेन भावार्थपञ्चन्तत्वं तु व्याख्यासुधादिषु भानुदीक्षितादयो बहवो व्याचख्युः । अन्ये तु सम्प्रदी-
यत इति व्युत्पत्तिं वदन्तः कर्मणि घञं द्योतयन्ति । परे च करणव्युत्पत्तिर्माहुः, स तु व्युदा वाधाद् दुर्लभो बाहुलकाद्यगतिकगतिसाध्यश्चेत्युपेक्षन्ते-प्राञ्चः ।

किञ्च, तथासति, सम्प्रदीयमानस्य मन्त्रादेरेव सम्प्रदायत्वं सिद्धमिति “सम्प्रदाय-
विहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः” इत्यादिविरोधः । ब्रह्मरुद्राद्याचार्याणां तत्तत्सम्प्र-
दायकर्तृत्वव्यवहारविरोधश्च । क्वचिदुपदेशविषयवस्तुन्यपि सम्प्रदायपदव्यवहारस्तु
कर्मतया शक्यसम्बन्धाह्लाक्षणिकः । “ग्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती”-
त्यादिवत् । तस्मादुक्त एव सम्प्रदायशब्दार्थः सर्वसम्मतः सम्यगिति भाति ।
करणव्युत्पत्त्यादिप्रत्याख्याने तु नास्माकं निर्वन्धः ।

नन्वेवमपि सम्प्रदायशब्दार्थकथनस्य प्रक्रान्तत्वात् कारिकायां हरिमन्त्रादिकर्मक-
मिति कथनमयुक्तम् । शैवादिसम्प्रदायेष्वपि सम्प्रदायशब्दव्यवहारात्, तत्र तन्नामा-
वाचेति चेन्नैव दोषः । प्रश्ने भवत्सम्प्रदायस्तत्र सम्प्रदायशब्दस्य कोऽर्थ इति भवत्स-
म्प्रदायपदोपात्तं वैष्णवसम्प्रदायमेव तत्रेति सर्वनाम्ना परामृश्य तदर्थस्यैवानुयुक्तत्वेन
तल्लक्षणस्यैव वक्तव्यत्वात् ।

अपरे तु, शैवादिमतेषु सम्प्रदायशब्द औपचारिक एव । परम्परया वैष्णवसम्प्रदाय-
प्रवेशहेतुत्वात् । यथाह ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्याये व्यासः ।

“अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते ।

कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना ॥

तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजेते मुनिसत्तमाः ।

स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः ॥

तुष्टे हुताग्ने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे ।

पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ॥

प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः ।

सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः ॥

तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्मवति कैलासे ।

सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥

ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमः” इति ।

तस्मान्मुख्यतया सम्प्रदायशब्दप्रवृत्तिर्वैष्णवसम्प्रदायेवेत्यप्याहुः ।

तस्मात्—

“सम्यक् प्रकृतं दानं स मन्त्रादेः श्रुतिमूलकम् ।

इत्यर्थः सम्प्रदायेति शब्दस्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥

अथास्यैव प्रश्नस्यावान्तरप्रश्ना अष्टौ ।

तत्राद्यः प्रश्नः

कतिभेदाः (१)

उत्तरम्

(प्रकार्ये विकल्पः)

इकमय सम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मविशिष्टविशेष्यकसङ्ख्याप्रकारकः
प्रश्नः, -आहोस्त्रिद्वैष्णवसम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मवद्विशेष्यकसङ्ख्याप्र-
कारकः ३ :

(भाष्यस्य उत्तरम्)

तत्राद्ये, वैष्णवहैरण्यगर्भसैवप्रभृतयोऽनन्ता एव, ते शास्त्रे लोके च तत्र तत्र प्रसिद्धाः ।

(द्वितीयस्ये उक्तस्य कारिकाः)

अथ द्वितीयभेदुच्यते—

चतुर्भुजजच्छायाव्यवसायात्सुनिर्भयाः ।

सम्प्रदायास्तु चत्वारो महामायाभयापहाः ॥ १ ॥

रुद्रेण भगवत्पत्न्या ब्रह्मणा सनकादिभिः ।

एतैश्चतुर्भिराचार्यैर्जगदुद्धारकारणैः ॥ २ ॥

समुद्रशायिनः स्वान्तःशायितातिदयाम्बुधेः ।

प्रभोः सकाशात् सम्प्राप्य प्रकाशं गमिताः पुरा ॥ ३ ॥

द्रापारान्ते हरीच्छातो मतैः कापालिकादिभिः ।

मोक्षश्चाब्रह्मवादैश्च देवैस्ते शिविलीकृताः ॥ ४ ॥

श्रीविष्णुस्वामिमी रामानुजैर्माध्वाभिर्देवैस्तदा ।

निम्नार्कश्चावतीर्णस्ते भूय एव समर्पिताः ॥ ५ ॥

एते प्राधान्यतः प्रोक्ता अन्ये तदुपजीविनः ।

प्रकाशानन्दमुखास्त्वनन्ताः सन्तो जयन्ति ते ॥ ६ ॥

(वैष्णवसम्प्रदायानां चातुर्विध्ये भागवतं प्रमाणम्)

तथाहि—

श्रीमद्विष्णुभक्तिप्रवर्तकानामनादिसिद्धानां सत्सम्प्रदायानां चतुष्टमेवाऽभिप्रेत्य ग्राह्यं तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये भगवान् कपिलः (श्लो० ३७)—

“प्रावोचं भक्तियोगस्य लक्षणं ते चतुर्विधमिति ।

इदं च, चातुर्विध्यं सम्प्रदायशब्दवाच्यविष्णुसाम्यादिमार्गाभिप्रायादेव । (अ० २९ श्लो० ७)—

“भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाष्यत” इति पूर्ववाक्यात् ।

तत्रैवाग्रे, “अभिसन्धाय यो हिंसामि”त्यादिस्लोकत्रयेण द्वैतप्रतिपादकसम्प्रदायत्रयस्य “मद्गुणश्रुतिमात्रेणे”त्यादिना शुद्धमद्वैतं निरूपयतो भक्तिसम्प्रदायस्य च सहस्रिष्य स्पष्टतया दर्शितत्वात्, पुरतोऽपि तदवगमाच्च । मार्गशब्दस्य सम्प्रदायपर्यायत्वं तु तदाप्यभिमतम् ।

भवत्सम्प्रदाये इतिवक्तव्ये भवन्मार्गे तिलकं कीदृशमिति कथनात्;

(तत्रैव महाभारते प्रमाणम्)

एवमेव श्रुतिसिद्धानां साम्प्रदायिकधर्माणां चातुर्विध्यं देशधर्मकुलधर्माद्वपेक्षया । तेषामेव प्राथमिकत्वेन प्राधान्यं च स्मर्यते महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमा-महेश्वरसन्वादे—

“धर्माश्चतुर्विधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः ।

दत्तधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥

जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।

शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥

एतद्धर्मस्य मान्यत्वं क्रियते लोकवासिभिः”रिति ॥

(नामनिर्देशपूर्वकं तच्चतुर्विध्यबोधकानि पाञ्चवचनानि)

अन्ये त्विमानि पाञ्चवचनान्यप्युदाहरन्ति—

“सम्प्रदायविहीना ये भवन्नास्ते निष्फला मताः ।

अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः साम्प्रदायिनः ॥

• (कलौ पुनस्तत्समर्थकाचार्याणां नामानि)

श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाः क्षितिपावनाः ।

चत्वारस्ते कलौ भाव्याः सम्प्रदायप्रवर्तकाः ॥

रामानुजानां सरणी रमातो गौरीपतेर्विष्णुमतानुगानाम् ।

निम्बार्कगानां सनकादितश्च माध्वानुगानां परमेष्ठितः सा ॥” इति ।

त एव च पुनः शिथिलीभूताः सन्तः श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीलक्ष्मणाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्य-
प्रभृतिभिर्भगवदाज्ञया प्रादुर्भूतैः स्वाचार्यविष्णुस्वामिनाञ्च यासुनाश्वोभ्यतीर्थाद्युक्तदिशा
समर्थिताः ।

(एषां जन्मकालतथैव कले प्रशसा)

ईदृशानामाचार्याणां प्रादुर्भावकालतथैव कलेः सभाजनपूर्वकं करभाजनेन मुनिना
सामान्यतो वैष्णवाचार्याविर्भावो निरूपित एकादशस्कन्धे (अ० ५ श्लो० ३६)—

“कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।

यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलम्प्यते ॥

न ह्यतः परमो लाभो देहिनां आम्रपतामिह ।

यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥

कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम् ।

कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥

कचित्कचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ।

ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयसिनी ॥

कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ।

ये पिवन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ॥

प्रायो भक्ता भविष्यन्ति वासुदेवेऽमलाशयाः ॥

देवर्षिभूतामनुणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।

सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य सर्वम् ॥” इति ।

(भागवतवचसां तादृशार्थरूपवनिगमनम्)

इदं च भाविष्टुत्तान्तकथनं वैष्णवाचार्यप्रादुर्भावविविधतन्त्रिष्यसम्भ्रममिप्रायेणैव ।
वैष्णवाचार्याणां प्राशयः सर्वेषामपि आन्ध्रकर्णाटकद्रविडप्रान्तेष्वेव प्रादुर्भूतत्वाद् । इह
च द्रविडेषु च भूरिश इति कथनात् । अत एवाचार्योपदेशैश्च माध्या भगवच्छरणागति-
रपि जीवानां स्वफलविशिष्टाऽत्रानुपदमेवोक्ता । इदं च भाविष्टुत्तान्तकथनं विस्तराद्यात्र-
वल्क्यादिवचनोपन्यासपुरःसरं पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्याम इति शुभम् । सामान्यतो नारायण-
परायणा । इत्युक्त्या चैतन्यप्रकाशानन्दादय उपसम्प्रदाया अपि पुनर्भावित्वेन सङ्गृहीता
वेदितव्या इति सर्वं क्षेपम् ।

तस्मात्, “सत्सम्प्रदायस्य भिदाः प्रसिद्धाश्चतस्र एताश्चतुराष्टिकाश्चाम् ।

दातुं समर्थाश्चतुरः पुमर्थान् यासु प्रमाणं श्रुतयश्चतस्रः” ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः कस्मै प्रयोजनाय ? (२)

उत्तरम् ।

ब्रह्मज्ञानश्रवणतः सर्वकर्मसमृद्धता ।

अन्ते मुक्तिर्हरेर्भक्तिः फलसाधनरूपिणी ॥ १ ॥

अनन्यसाध्यं मोक्षस्य द्वारमेकं गतार्गलम् ।

यत्तस्य वैष्णवत्वस्योद्भवो मन्त्रोपदेशतः ॥ २ ॥

आचार्यशासनाद्वेदसर्वधर्मानुपप्लवः ।

ततश्च जगतो रक्षा समग्रस्य स्वधर्मतः ॥ ३ ॥

एवमादीनि मुख्यानि सम्प्रदायकृतौ हरेः ।

प्रयोजनानि दृश्यन्ते गौणानि तु सहस्रशः ॥ ४ ॥

(सम्प्रदायो धर्मब्रह्मज्ञानहेतुः)

तथाहि । सम्प्रदायो हि परम्पराप्राप्ताचार्यसदुपदेश इत्युक्तं प्राक् । स एव हि
मीमांसाद्वयानुसारात्सन्देहवारणपुरःसरं जीवानां समग्रवेदार्थावगमेन धर्मब्रह्मणोर्ज्ञानं
जनयति । अन्यथा—

“अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।

जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

(साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तौ भ्रुतिः पुराणं च)

“अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमान्यन्ति बालाः” इति मुण्डकश्रु-
त्युक्तमेव सर्वत्र प्रसज्येत । अतस्तद्धारणाय तत्रैवोपनिषद्यनुपदं परमानुग्राहिणी श्रुतिर्ज्ञा-
नस्य सम्प्रदायेतरासाध्यत्वबोधनपुरःसरं साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तिं विधत्ते—

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स
विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचिन्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति ।

(तत्रैव विस्पष्टा द्दारीतश्रुतिः)

“प्रोवाचेति लकारव्यत्ययः । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेयमित्युक्तेः । व्यत्ययो
बहुलमित्यनुशासनाच्च । प्रवृत्त्यादित्यर्थः । शङ्कराचार्यैरपि तथैव भाष्ये व्याख्यातम् ।
एवमेव गुरुरूपसत्तिः श्रीभागवतेऽप्युच्यते । (स्क० ११ अ० ३ श्लो० २१)—

“तस्माद्गुरुं मपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उच्यते ।

शान्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपरमाश्रयम्” इत्यादि ॥

सारसङ्ग्रहभगवत्तत्त्वविवेकादिषु च हारीते,

“आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजः ।
शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥
सत्सम्प्रदायसंयुक्तं मन्त्ररत्नार्थकोविदम् ।
ज्ञानधैराग्यसम्पन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
शासितारं सदाचारैः सर्वधर्मविदाम्बरम् ।
महाभागवतं विभ्रं सदाचारनिपेविणम् ॥
आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः” इति ॥

अत्रोक्तश्रुतौ गुरुमेवेत्यवधारणेन सम्प्रदायेतरासाध्यत्वं विज्ञानस्य नियम्यते । तेन पुस्तकलेखदर्शनादिना न ब्रह्मनिष्ठोत्पत्तिः, किन्तु साम्प्रदायिकगुरुपसत्तिपूर्वकं तन्मुखाच्छ्रवणादिनैवेति निश्चीयते ।

(उपसत्तव्यतया श्रुतस्य गुरोः श्रुत्यर्थैः साम्प्रदायिकत्वसिद्धिः)

नन्यत्र गुरुरूपसत्तिमात्रमुच्यते, न तु साम्प्रदायिकगुरुपसत्तिरिति कथं तस्य साम्प्रदायिकत्वमेवाऽऽहत्य प्रतिपत्तव्यमिति चेत्, न; उक्तरीत्या ब्रह्मनिष्ठाया गुरुपसत्तिरिति साधनाऽसाध्यत्वनिश्चयादुपसत्तव्यस्य गुरोश्च अरुणैकहायनीन्यायेन श्रोत्रियत्वब्रह्मनिष्ठत्ववैशिष्ट्यस्यावश्यमपेक्षितत्वाच्च । तदर्थं गुरोरपि तादृशगुरुपसत्तिर्भूतपूर्वाऽध्यवसीयते, पुनस्तद्गुरोरपि तथात्वप्रयोजिका सा भूतपूर्वाऽवगम्यत इति परमात्मपर्यन्तपरम्पराप्राप्त्या उपसत्तव्यस्य सुखेन साम्प्रदायिकत्वगुणवैशिष्ट्यनिश्चयात् ।

(श्रुती मीमांसरीत्या वाक्यभेदात्तद्वा)

ननु श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठत्वाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यात् । गुरुमभिगच्छेत् यमभिगच्छेत्स श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठश्चापेक्षित इति । स चासङ्गतः । अन्यथा, चित्रया यजेतेत्यादौ यजेतेत्यनेनाग्नीषोमीयं पशुमालमेतेति विहिताग्नीषोमीयपशुयागानुवादमङ्गीकृत्य तत्र चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानस्य वक्तुं शक्यत्वेन चित्रापदस्य दध्यादिविचित्रद्रव्यपदकसंस्पृष्टप्राजापत्यपागनामधेयत्वोद्घोषो मीमांसकानां विरुध्यते । अतो यथा तत्र वाक्यभेदभयात् बहुगुणविधानं नाङ्गीकृतम्, तथाऽत्राऽप्यस्तु; ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादावेकत्वसङ्ख्याया इव विशेषणयोरविवक्षितत्वमिति । किन्तु तत्र यथा पात्रत्वेन सजातीयेषु सोमयागाङ्गेषु चमसेषु सम्मार्गवाणायोद्देश्यगतं गृहत्वमात्रं विवक्षितम्, तथाऽत्र गुरुत्वमेवेति चेदुच्यते ।

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः

कस्मै प्रयोजनाय ? (२)

उत्तरम् ।

ब्रह्मज्ञानश्रवणतः सर्वकर्मसमृद्धता ।

अन्ते मुक्तिर्हरेर्भक्तिः फलसाधनरूपिणी ॥ १ ॥

अनन्यसाध्यं मोक्षस्य द्वारमेकं गतार्गलम् ।

यत्तस्य वैष्णवत्वस्योद्भवो मन्त्रोपदेशतः ॥ २ ॥

आचार्यशासनाद्वेदसर्वधर्मानुपप्लवः ।

ततश्च जगतो रक्षा समग्रस्य स्वधर्मतः ॥ ३ ॥

एवमादीनि मुख्यानि सम्प्रदायकृतौ हरेः ।

प्रयोजनानि दृश्यन्ते गौणानि तु सहस्रशः ॥ ४ ॥

(सम्प्रदायो धर्ममहाज्ञानहेतुः)

तथाहि । सम्प्रदायो हि परम्पराप्राप्ताचार्यसदुपदेश इत्युक्तं प्राक् । स एव हि मीमांसाद्वयानुसारात्सन्देहवारणपुरःसरं जीवानां समग्रवेदार्थावगमेन धर्मब्रह्मणोर्ज्ञानं जनयति । अन्यथा—

“अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।

जहन्त्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

(साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तां श्रुतिः पुराणं च)

“अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमान्यन्ति बालाः” इति मुण्डकधृत्युक्तमेव सर्वत्र प्रसज्येत । अतस्तद्वारणाय तत्रैवोपनिषद्यनुपदं परमानुग्राहिणी श्रुतिज्ञानस्य सम्प्रदायेतरासाध्यत्वबोधनपुरःसरं साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तिं विधत्ते—

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्पक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेदः सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामि”ति ।

(यत्रैव विस्पष्टा हारीतश्रुतिः)

• प्रोवाचेति लकारव्यत्ययः । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेपामित्युक्तेः । व्यत्ययो बहुलमित्यनुशासनाच्च । प्रवृत्त्यादित्यर्थः । शङ्कराचार्यैरपि तथैव भाष्ये व्याख्यातम् । एवमेव गुरुरूपसत्तिः श्रीभागवतेऽप्युच्यते । (स्क० ११ अ० ३ श्लो० २१)—

“तस्माद्गुरुं मपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उर्त्तमम् ।

ज्ञाच्चे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपरमाश्रयम्” इत्यादि ॥

सारसङ्ग्रहभगवत्तत्त्वविवेकादिषु च हारीते,
 “आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजः ।
 शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥
 सत्सम्प्रदायसंयुक्तं मन्त्रतार्थकोविदम् ।
 ज्ञानवैराग्यसम्पन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 शासितारं सदाचारैः सर्वधर्मविदाम्बरम् ।
 महाभागवतं विप्रं सदाचारनिषेविणम् ॥
 आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
 तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः” इति ॥

अत्रोक्तश्रुतौ गुरुभेदेत्यवधारणेन सम्प्रदायेतरासाध्यत्वं विज्ञानस्य नियम्यते । तेन पुस्तकलेखदर्शनादिना न ब्रह्मनिष्ठोत्पत्तिः, किन्तु साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तिपूर्वकं तन्मुख-
 च्छब्दणादिनैवेति निश्चीयते ।

(उपसत्तत्त्वतया श्रुतस्य गुरोः श्रुत्यङ्गवैः साम्प्रदायिकत्वसिद्धिः)

नन्वत्र गुरुरूपसत्तिमात्रमुच्यते, न तु साम्प्रदायिकगुरुरूपसत्तिरिति कथं तस्य साम्प्रदायिकत्वमेवाऽऽहृत्य प्रतिपत्तव्यमिति चेत्, न; उक्तीरित्या ब्रह्मनिष्ठाया गुरुरूपस-
 त्पत्तिरिक्तसाधनाऽसाध्यत्वनिश्चयादुपसत्तत्त्वस्य गुरोश्च अरुणैकहायनीन्यायेन श्रोत्रिय-
 त्वब्रह्मनिष्ठत्ववैशिष्ट्यस्यावश्यमपेक्षितत्वाच्च । तदर्थं गुरोरपि तादृशगुरुरूपसत्तिर्भूतपूर्वाध्य-
 यसीयते, पुनस्तद्गुरोरपि तथात्वप्रयोजिका सा भूतपूर्वाऽवगम्यत इति परमात्मपर्यन्तपर-
 म्पराप्राप्त्या उपसत्तत्त्वस्य मुखेन साम्प्रदायिकत्वगुणवैशिष्ट्यनिश्चयात् ।

(श्रुतौ मीमांसरीत्या वाक्यभेदादङ्गा)

ननु श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठत्वाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यात् । गुरुमभिगच्छेत् यम-
 भिगच्छेत्स श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठत्वापेक्षित इति । स चासङ्गतः । अन्यथा, चित्रया यजेते-
 त्यादौ यजेतेत्यनेनामीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितामीषोमीयपशुयागानुवादमङ्गीकृत्य
 तत्र चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानस्य वक्तुं शक्यत्वेन चित्रापदस्य दध्यादिविचित्र-
 व्यपदकसंसृष्टप्राजापत्ययागनामधेयत्वोद्घोषो मीमांसकानां विरुध्यते । अतो यथा तत्र
 वाक्यभेदमपात्तं बहुगुणविधानं नाङ्गीकृतम्, तथाऽत्राप्यस्तु; अहं सम्मार्ष्टीत्यादावेक-
 त्वसङ्ख्याया इव विशेषणयोरविवक्षितत्वमिति । किन्तु तत्र यथा पात्रत्वेन सजातीयेषु
 सोमयागाङ्गेषु चमसेषु सम्मार्गवारणायोद्देश्यगतं गृहत्वमात्रं विवक्षितम्, तथाऽत्र गुरु-
 त्वमेवेति चेदुच्यते ।

(मीमांसाशास्त्रार्थेन तत्परिहारः)

तत्र पशुयागस्य प्राप्तत्वेन बहुगुणविधानमयोग्यम् । अप्राप्तस्य तु “यदाग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽमावास्यायां च पूर्णमास्यां चाच्युतो भवती”त्यादावनेकगुणविधानस्य स्वीकृत-
त्वात् ; तथाऽत्राप्युपसत्तेरप्राप्तत्वेन तत्रैकहेलयाऽनेकगुणविधानमविरुद्धम् । उक्तं च,—

“प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः” इति ॥

यत्तुक्तम्, ग्रहगतसङ्ख्यावद्विद्वेषणयोरविशितत्वमिति । तत्रापि द्रूमः, तत्र हि, ग्रह-
मिति द्वितीयाश्रुत्येप्सिततमत्वेन उद्देश्यत्वात् प्रयोजनवच्चाद्य तस्य प्राधान्यमध्यवसी-
यते । सम्मार्गस्य तु गुणत्वमिति प्रतिग्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन प्रतिग्रहं सम्मार्ग-
प्राप्त्या कति ग्रहाः सम्मार्जनीया इति बुधुत्साया अनुदयाच्छ्रूयमाणमप्येकत्वं न विव-
क्ष्यते; इह तु यथा “पशुना यजेते”त्यत्र तृतीयाविभक्त्याऽभिहितयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः
करणकारकशक्त्यात्मसात्कृतत्वेन कारकाणां च क्रियान्वयित्वनियमेन यागान्वयित्वे प्राप्ते,
प्रथमं तयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येणान्वयमनङ्गीकृत्य द्रव्यबहुगुणत्वेन क्रियायामन्वये
कृते पश्चात् परस्परान्वयः । यागाङ्गत्वेन यः पशुर्विहितः स पुमानेकश्चेति । यथा वा
“अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाती”त्यत्र कारकाणां सर्वत्र क्रियान्वय-
नियमात् करणविभक्त्या आरुण्यपिङ्गाक्षत्वादीनां चतुर्णां परस्परमनन्वितानामेव सोम-
क्रयणाङ्गत्वेनाऽन्वये सति आरुण्यादेर्गुणस्यामूर्तस्य स्वतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रिया-
साधनगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात्परस्परं पार्ष्णिकान्वयः । या एकहायनी गौः सा
पिङ्गाक्षी अरुणेतीत्युक्तं परिभाषाकृता । एवं प्रकृतेऽपि कर्मकारकविशिष्टानां गुरुश्रोत्रि-
यब्रह्मनिष्ठप्रातिपदिकार्थानां अन्योन्यमनन्वितानामेव ईप्सिततमतया स्वातन्त्र्येण अभि-
गमनक्रियायामन्वये पश्चाद्यो गुरुः स श्रोत्रियो यः श्रोत्रियः स ब्रह्मनिष्ठ इति पार्ष्णि-
कान्वय इति सर्वमनवधम् । तस्मादुक्तरीत्या साम्प्रदायिकसंबोपसत्तिरिह ब्रह्मविज्ञान-
फलकतया विधीयते ।

(उक्तश्रुताद्युपनायनबालिकी उपनायनोपमत्तिविधीयत इति शङ्का तत्परिहारश्च)

न चेयमुपनायकं प्रत्युपनयनकालिक्येवोपसत्तिरिति वाच्यम् । इतःपूर्वं “परीक्ष्य
लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादि”ति उपसत्तिप्रयोजकजिज्ञासाजनकनिर्वेदक-
रणस्य ऐहिकाप्नुमिककर्मचितत्वपरीक्षाप्रयुक्तस्य विधित्सितोपसत्त्यङ्गतया विधानात्,
स्थानप्रमाणेन स इति पूर्वपरामर्शकमर्वनामबोधितैकवाक्यतया चोपसत्तेस्तदुत्तरकालिक-
त्वनिश्चयात् । एवं निर्वेदकरणं च माणवकस्याशक्यमिति विधिन्यापारकौण्ड्येन तथा-
कल्पनाऽयोगात् । न क्षशक्ये शास्त्रं प्रवर्तत इति मीमांसककोलाहलात् ।

न च “प्रोवाच तां तच्चतो ब्रह्मविद्याम्” इति प्रवचनविधिनिधुक्तेनाचार्येण माणवकस्य प्रवर्तनसम्भवान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, चित्तप्रज्ञानत्यादिपूर्विकायां सम्यगुपसत्तौ सत्यां प्रवचनमात्रविधानेन उपसत्तेः पूर्वमाचार्यस्य प्रवर्तनाऽसम्भवात् । “नाऽष्टः कश्चन ब्रूयान्न चान्प्रायेण पृच्छतः” इति मनुना तन्निषेधाच्च । अतः कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तस्माद्ब्रह्मविज्ञानार्थं साम्प्रदायिकाचार्योपसत्तिरावश्यिकैव ।

(शावस्य साम्प्रदायिकाचार्यैकसाध्यत्वे पुनः श्रुतिः)

श्वेतकेतुविद्यायामप्येवं भगवन्मार्गप्रदर्शकाचार्यवत् एव भगवज्ज्ञानं श्रूयते (ख० १४)—

“यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्वाक्षमानीयं तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथाऽत्र प्राङ्वा उदङ्वाऽधराङ्वा प्रध्मायीताभिनद्वाक्ष आनीतोऽभिनद्वाक्षो विसृष्टः तस्य यथाऽभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येत्तैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य” इतीति । अत्राचार्यवत् एव मोक्षस्यातिसान्निध्यमोक्षात् ।

(तं विहाय देवेभ्योऽधिगतब्रह्मविद्यस्यापि न मोक्षादिसिद्धिः)

किञ्च, साम्प्रदायिकाचार्यसत्त्वे देवेभ्योऽधिगतब्रह्मविद्यस्यापि पुनराचार्योपदेश-मन्तरा विद्याया न मोक्षादिरूपसाधुतमफलप्रापकत्वम् । यथा सत्यकामब्राह्मणे बली-वर्दादिसकाशच्छ्रुतब्रह्मविद्यस्यापि गुरुगवीश्वारयित्वा पुनर्गृहमागतस्य सत्यकामस्य स्वाचार्येण सह सम्वादः श्रूयते । (ख० ९)—

“प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि कोऽनु त्वानुशशसेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाऽस्तुवेवमेका मे ब्रूयात् । श्रुतश्चोव मे भगवद्दुशेभ्य आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति” इति ।

(वैष्णवाचार्येष्व्वाचार्यशब्दप्रवृत्तिर्वचनसिद्धिः)

न चोक्तसामश्रुतिष्व्वाचार्यपदेन वैष्णवसाम्प्रदायिकस्य मन्त्रोपदेष्टाचार्यस्य ग्रहणं न शक्यं कर्तुं तेष्वाचार्यशब्दप्रवृत्तेः शास्त्रेष्वष्टत्वादिति शङ्क्यम् ; उक्तहारीतरचनेषु—

• आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।

तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः” इति ॥

सारसङ्ग्रहे च पाद्ये—

“यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगप्यापयति वैष्णवः ।

स आचार्यस्तु विज्ञेयो भवन्नन्धविनाशक” इति ॥

एवमादिवचनेषु तत्प्रवृत्तेः सुप्रसिद्धत्वात् । एवं मानवधर्मशास्त्रेऽपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १६०) —

“यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्” ॥

इत्यादिना परद्रोहराहित्यापमानसहनादीन् वेदान्ताधिकारजनकधर्माभिरूप्य तादृशस्य (श्लो० १६४) —

“गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः”

इति ब्रह्माधिगमो विधीयते ।

(मनुस्मृतावाचार्यमुखाद्देशेऽपि पदभ्यासेन ब्रह्माधिगमः)

अथ कथं ब्रह्माधिगमः स्यादित्याकाङ्क्षायां वेदद्वारा मुख्यतया तद्रहस्यभूतोपनिषद्द्वारा चेत्याशयेनोच्यते (१६५) —

“तपोविशेषैर्विधिर्वैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना” इति ।

अत्र रहस्यमुपनिषदः, प्राधान्यख्यापनाय पृथग्निर्देश इति कुल्लूकभट्टः । अयं चोपनिषदभ्यासस्तत्संशयवारकोत्तरमीमांसाभाष्यकारसाम्प्रदायिकाचार्यमन्तरा न सम्भवतीति तदुपसचिरेवाभिप्रेता ।

किञ्च तत्र (श्लो० २२५) —

“आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः” ।

इत्यादिना भगवत्स्वरूपत्वादिधर्मः प्रशंसितात्, साम्प्रदायिकाचार्यान्मोक्षसाधकभगवद्धर्मग्रहणस्यावश्यकतां कैमुतिकेन बोधयितुमुच्यते (श्लो० २३८) —

“श्रद्धधानः शुभां विद्यामाददीताञ्जरादपि ।”

“अन्त्यादपि परं धर्ममिति ।

इह परं धर्मं मोक्षोपायमाददीतेति व्याख्यानम् । न चात्राचार्यशब्देनाध्यापक एवेति वाच्यम् ;

(आचार्यस्याध्यापकादितो भेदः)

मनुनैव (अध्याय ४ श्लो० १६५) —

“आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्” ।

इत्यध्यापकाद्भेदेन निर्देशात् ।

तस्मात्साम्प्रदायिकसाध्यब्रह्मज्ञानस्य सम्भव आद्यं सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(सम्प्रादयजन्वस्य ज्ञानस्य बुद्ध्यादिशोधकत्वम्)

तच्च, ज्ञानमावश्यकम् । बुद्ध्यादिशोधकत्वात्, सर्वकर्मसमृद्धिजनकत्वात्, मोक्ष-
फलकत्वाच्च ।

यथोक्तं स्वप्नेश्वरभाष्ये. चायुर्वेदे अष्टाङ्गहृदये (अ० १ श्लो० २३) —

“धीर्यैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परमि”ति ।

मनुरापि (अध्याय ५ श्लो० १०५) —

“ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनोवार्युपाञ्जनम्” इत्यादिना —

बुद्धिहेतुमुपक्रम्य (श्लोक १०९) —

“विद्यतपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती”त्याह ।

(प्रायश्चित्तेषु ज्ञानापेक्षा)

किञ्च, सर्वथा पापविशोधकत्वेन प्रसिद्धानि प्रायश्चित्तान्यपि किञ्चिदात्मज्ञानसहकृ-
तान्येव स्मृतिपूच्यन्ते, अतः किं वाच्यं साक्षाज्ज्ञानस्य विशोधकत्वे ?

यथाह प्रायश्चित्तानि निरूपयन्नेकादशाध्याये. मनुः (श्लोक ८६) —

“अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवचसा” इति ॥

गीतायामपि —

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” इति ।

(ज्ञानादेवान्तरसौषम्य)

. दक्षस्मृतौ —

“सार्वभौतिकमन्नाद्यं कर्तव्यं ग्रहमेधिना ।

ज्ञानवज्रः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।

शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृजलाभ्यां स्तुतं बाह्यं भावशुद्ध्या तथाऽऽन्तरम् ॥

अशौचं तु परं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं परम् ।

उभयेन शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः” ॥ इति ।

अत्र शौचस्यात्यावश्यकत्वमुक्त्वा तस्य द्वैविध्यमभिधाय ज्ञानसाध्यस्य निरतिशयभा-
वशुद्धिलक्षणशौचस्यैव बाह्यशौचोपजीन्यत्वाभिधानाज्ज्ञानस्यैव परमविशोधकत्वमत्या-
वश्यकत्वं च सिद्धयति । निरतिशयान्तःशुद्धेर्ज्ञानसाध्यत्वं तु “बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती”-
त्यादौ स्फुटम् ॥

(ज्ञानार्थमुद्योगेऽपि शुद्धिः)

अथ ज्ञानस्याऽमुलभत्वेन तदनुद्भवेऽपि तदर्थं यतमानस्य साधनदशायां वर्तमान-
स्यापि सम्प्रदायानुसाराद्वेदरहस्यभूतोपनिषदादिग्रन्थार्थं विज्ञानतः सम्प्रदायशिक्षितधर्मा-
नाचरतः मद्यःशौचमुच्यते ।

तत्रैव सूतकमुपक्रम्य—

“ग्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः ममन्वितम् ।

मकल्पं सरहस्यं च क्रियावाञ्छेन सूतकम्” ॥ इति ।

अतः सद्यःशौचवन्तो भवामेति सेव्यः सम्प्रदायः ॥

(इन्द्रियनिग्रहादौ शुद्धिः)

एवं ज्ञानोद्भवार्थमिन्द्रियनिग्रहादीनि तत्साधनान्याचरतोऽपि परमपावित्र्यं बोधयति-
स्वस्मृतौ धृष्टशातातपः (श्लो० ६०)—

“निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र तत्र वसेन्नरः ।

तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च” ॥ इति ।

तथा चोक्तरीत्या ज्ञानस्य सम्प्रदायैकसाध्यत्वात् ज्ञानं तदभ्यासं वा विना कथमपि
विशुद्ध्यनुदयात् सर्वेषां मूलभूतस्य शौचस्यापि ज्ञानद्वारा तत्साधनद्वारा वा सम्पादनं
सम्प्रदायप्रयोजनम् । एवं बुद्ध्यादिशोधकत्वं ज्ञानस्य व्याख्यातम् ।

(ज्ञानात्सर्वकर्मसमृद्धिः)

अपि च, “ब्रह्मज्ञानात्समृद्धानि विफलानि तदन्तरा ।

नित्यनैमिषिकादीनि सर्वकर्माणि शास्त्रतः ॥

अतः समृद्धिकरणं सर्वाविश्यककर्मणाम् ।

वैफल्यवारणं ज्ञानात्सम्प्रदायप्रयोजनम्” ॥

(विद्यातत्त्वार्थः)

तत्र विद्यया कर्मसमृद्धिं सामगाः पठन्ति—

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवृत्तरं भवती”ति ।

विद्या च सम्प्रदायलभ्यमद्वैतज्ञानम् । “विद्याऽऽत्मनि भिदा बाध” इत्येकादश-
स्कन्धवाक्यात् । तथैव कर्माणि समृद्ध्यन्ते । ज्ञानसम्पादका भगवन्मन्त्रसद्व्यन्यादयोऽपि
विद्याशब्देनोच्यन्ते ।

आथर्षणैः—

“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यद्वद्विदो वदन्ति परा चवापरा च” इत्युपनिषत्—

“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत” इत्याज्ञानात् ।

शुक्लयजुःशाखीयानां मैत्रैयीब्राह्मणेऽपि (खं० १०)—

“श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानी”ति

ब्रह्मसूत्रभाष्यादीनामलौकिकत्वश्रावणाच्च । अतोऽपरोक्षज्ञानसम्पत्तिपर्यन्तं तत्सम्पादकसद्ब्रह्मभ्यासेन च तानि समृद्ध्यन्ते ।

(सन्ध्यावन्दनादिसर्वनित्यकर्मणां ज्ञानसहकारेण साफल्यमन्यथा वैफल्यम्)

अन्यच्च, स्मृतिष्वपि सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्माणि ज्ञानसहकृतान्येवोच्यन्ते ।

यथाह माधवीये (अ० १ श्लो० ३९), व्याख्यायां अत्रिः—

“सन्ध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणेऽथ गृहेऽपि” ॥

किञ्च, तत्रैव होमान्तमाह्निकं निरूप्याह माधवः—

“एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम्, अन्यथा दोषस्य श्रवणादि”ति ।

दोषं त्वाहाङ्गिराः—

“स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्”ति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

“हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।

अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नापि च पङ्गुलः” ॥ इति ।

अतो ज्ञानाभावे कर्मदोषः स्यात्, कर्मदोषे च निन्द्यत्वमेव ।

यथाह याज्ञवल्क्यः—

“कर्मदुष्टाश्च निन्दिता” इति । अतः स्वाङ्गसाध्यपरोक्षपरोक्षज्ञानद्वारा सर्वसत्कर्मणां समृद्धिकरणं तद्वैयर्थ्यवारणं च सर्वेषामप्यास्तिकानामत्यावश्यकं सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(पात्रत्वादि सम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात्)

किञ्च, पात्रत्वादिसम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात् । तथाहि, माधवीय एव (अ० १ श्लो० ३७) व्याख्यायां यमः—

“विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः धान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।

“स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः” ॥ इति ।

अत्र विद्यायुक्तः सम्प्रदायैकमाध्यब्रह्मविद्यायुक्तः । स्वाध्यायस्य पृथग्निर्देशात् । तादृशस्यैव च पात्रतोक्ता । अपात्राय च दानं तस्मिन्नेव प्रकरणे बहु निषिद्धम् । तस्मात् सात्त्विकदानादिसम्पत्तिरपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(ज्ञानाद्यमुद्योगेऽपि शुद्धिः)

अथ ज्ञानस्याऽऽमूलभवेन तदनुद्भवेऽपि तदर्थं यतमानस्य माधनदशायाम् वर्त्तमान-
स्यापि सम्प्रदायानुसाराद्देहसहस्यभूतोपनिषदादिग्रन्थार्थं विज्ञानतः सम्प्रदायशिक्षितधर्मा-
नाचरतः सद्यःशौचमुच्यते ।

तथैव सूतकमुपक्रम्य—

“ग्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः ममन्वितम् ।

मकल्पं भरहस्यं च क्रियावाञ्छेन सूतकम्” ॥ इति ।

अतः सद्यःशौचवन्तो भवामेति सेच्यः सम्प्रदायः ॥

(इन्द्रियनिग्रहादौ शुद्धिः)

एवं ज्ञानोद्भवार्थमिन्द्रियनिग्रहादीनि तत्माधनान्याचरतोऽपि परमपाधिव्यं बोधयति-
स्वस्मृतौ दृढज्ञातातपः (श्लो० ६०)—

“निगृहीतेन्द्रियग्राभो यत्र तत्र वसेन्नरः ।

तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च” ॥ इति ।

तथा चोक्तरीत्या ज्ञानस्य सम्प्रदायैकमाध्यत्वात् ज्ञानं तदम्पासं वा विना कथमपि
विशुद्ध्यनुदयात् सर्वेषां मूलभूतस्य शौचस्यापि ज्ञानद्वारा तत्साधनद्वारा वा सम्पादनं
सम्प्रदायप्रयोजनम् । एवं बुद्ध्यादिशोधकत्वं ज्ञानस्य व्याख्यातम् ।

(ज्ञानात्सर्वकर्मसमृद्धिः)

अपि च, “ब्रह्मज्ञानात्समृद्धानि विफलानि तदन्तरा ।

नित्यनैमिचिकादीनि सर्वकर्माणि शास्त्रतः ॥

अतः समृद्धिकरणं सर्वावश्यककर्मणाम् ।

वैफल्यवारणं ज्ञानात्सम्प्रदायप्रयोजनम्” ॥

(विद्याशब्दाद्यर्थः)

तत्र विद्यया कर्मसमृद्धिं सामगाः पठन्ति—

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती”ति ।

विद्या च सम्प्रदायलभ्यमद्वैतज्ञानम् । “विद्याऽऽत्मनि भिदा बाध” इत्येकादश-
स्कन्धवाक्यात् । तथैव कर्माणि समृद्ध्यन्ते । ज्ञानसम्पादका भगवन्मन्त्रसद्वन्त्यादयोऽपि
विद्याशब्देनोच्यन्ते ।

आथर्वणैः—

“द्वे विधे वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च” इत्युपक्रम्य—

“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत” इत्याम्नानात् ।

शुक्लयजुःशास्त्रीयानां मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि (सं० १०)—

“श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानी”ति

ब्रह्मसूत्रभाष्यादीनामलौकिकत्वश्रावणाच्च । अतोऽपरोक्षज्ञानसम्पत्तिपर्यन्तं तत्सम्पादकसद्ब्रह्मन्धाभ्यासेन च तानि समृद्ध्यन्ते ।

(सन्ध्यावन्दनादिसर्वनित्यकर्मणां ज्ञानसहकारेण साफल्यमन्यथा वैफल्यम्)

अन्यच्च, स्मृतिष्वपि सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्माणि ज्ञानसहकृतान्येवोच्यन्ते ।

यथाह माधवीये (अ० १ श्लो० ३९), व्याख्यायां अत्रिः—

“सन्ध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि” ॥

किञ्च, तत्रैव होमान्तमाह्निकं निरूप्याह माधवः—

“एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम्, अन्यथा दोषस्य श्रवणादि”ति ।

दोषं त्वाहाङ्गिराः—

“स्वामिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनमि”ति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

“हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।

अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्गुलः” ॥ इति ।

अतो ज्ञानाभावे कर्मदोषः स्यात्, कर्मदोषे च निन्द्यत्वमेव ।

यथाह याज्ञवल्क्यः—

“कर्मदुष्टाश्च निन्दिता” इति । अतः स्वाङ्गसाध्यपरोक्षपरोक्षज्ञानद्वारा सर्वसत्कर्मणां समुद्दिक्करणं तद्वैयर्थ्यव्यवहारं च सर्वेषामप्यास्तिकानामत्यावश्यकं सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(पात्रत्वादि सम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात्)

किञ्च, पात्रत्वादिसम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात् । तथाहि, माधवीय एव (अ० १ श्लो० ३७) व्याख्यायां यमः—

“विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।

“स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो दाता यज्ञा ब्राह्मणः पात्रमाहुः” ॥ इति ।

अत्र विद्यायुक्तः सम्प्रदायैकमाध्यब्रह्मविद्यायुक्तः । स्वाध्यायस्य पृथग्निर्देशात् । तादृशस्यैव च पात्रतोक्ता । अपात्राय च दानं तस्मिन्नेव प्रकरणे बहु निषिद्धम् । तस्मात् सान्निधिकदानादिमम्पत्तिरपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे तृतीयपरिच्छेदे—

“शतायुर्वेदार्थविदौ प्रवक्ता स्याद्ब्रह्मचारी च तथाग्निचिह्न ।
सीदद्वृत्तिः सत्यवाक् पूरुषैः स्वर्मातापित्रोः पञ्चभिः ख्यातवंशः ॥
पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामा पुराणवेत्ता पुत्री चेतिहासेष्वभिज्ञः ।
योगी भिक्षुः सामगो ब्रह्मवेत्ता पञ्चाग्निश्च श्रोत्रियस्तत्सुतो वा ॥
शम्भुध्यायी श्रीशपादान्जसेवी पान्थश्चैते तूत्तमाः सम्प्रदिष्टाः” ॥ इति ।

अत्रापि वेदार्थविदो ब्रह्मविदो वैष्णवाश्च उत्तमत्वेनोक्ताः ।

(पञ्चिधं श्रुतम्)

अन्यच्च, माधवीये आचारकाण्डे हारीतः—

“वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति पञ्चविधं श्रुत”मिति ॥
श्रुतवन्तो भवामेति सेव्यः सम्प्रदायः ॥

(अविदुषां निन्दा)

अपि च—अत्रिस्मृतौ (श्लो० २०)—

“अव्रताश्चानधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्ब्राजा चौरशुक्तं प्रदण्डवत् ॥
विद्वद्भोज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।
तेऽप्यनाष्टिभिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ॥
ब्राह्मणान्वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान् ।
तत्त्वं वर्णयतो मान्यान् यत्र तान् पूजयेन्नृपः” ॥ इति

अविद्वांसो मा भूमेति सेव्यः सम्प्रदायः ।

(वेदार्थज्ञाने फलम्)

किञ्च, सम्प्रदायानुसरणात् स्वाचार्यसूत्रभाष्यादिदर्शितदिशा वेदार्थज्ञाने सति,
अत्रिस्मृतौ तृतीयाध्याये,—

“यथाऽतिप्रबलो बन्धिर्दहत्यार्द्रानपि हुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ॥ इति ।

अतः सर्वदोषविनिर्मुक्तस्य वेदार्थज्ञानस्य सिद्धिरपि सम्प्रदायप्रयोजनम् । अन्य-
थाऽनुपपत्तेर्व्युत्पादयिष्यमाणत्वात् ।

पुनरत्रिस्मृतौ पञ्चमाध्याये—

“न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदपासाः ।
नापो मूत्रपुरीषेण नाग्निर्दहनकर्मणा” ॥ इति ।

१ इदानीमुपलब्धायामत्रिस्मृतौ तु—“न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्मणा । नापो मूत्रपुरीषाभ्यां
नाग्निर्दहति कर्मणा” ॥ इति पाठः समुक्तः भवति ।

वेदपारगतं च सम्प्रदायैकसाध्यादाविर्भावतिरोभावविद्याविद्यादिज्ञानादेव भवति उक्तसम्बर्तवचनात् ; किमनेन प्रासङ्गिकप्रयोजनान्तरकथनेन । तस्मात्कर्मसमृद्ध्यर्थमपि ज्ञानमावश्यकं ज्ञानार्थं च सम्प्रदाय आवश्यकः ॥

(सम्प्रदायं विना संन्यासानुपपत्तिः)

किञ्च; सम्प्रदायं विना संन्यासानुपपत्तिः स्यात् । पारम्परिकसद्गुरुरूपसत्तिजनितवेदान्तविज्ञानेन सुनिश्चितब्रह्मस्वरूपसाधनफलादिसर्वपदार्थस्य सञ्जातात्मज्ञानस्य सञ्चिन्नसङ्गस्यैव तत्राधिकारश्रवणात् ।

तथाच, तैत्तिरीये नारायणोपनिषदि (मुण्डकोपनिषदि ?) श्रूयते—

“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिशुच्यन्ति सर्वे” ॥ इति ।

वाजसनेयब्राह्मणेऽपि (पृ० ५९०)—

“एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विचैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ती”ति ।

मनुषि (अ० ६ श्लो० ३३)—

“चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेदि”ति ।

याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये संन्यासप्रकरणे (श्लो० ६)—

“सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय तु ।

भयं हत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः” ॥ इति ।

अत्र तैत्तिरीयश्रुतौ संन्यासस्य वेदान्तविज्ञानहेतुकार्यसुनिश्चयावश्यपूर्वकत्वं पाठक्रमदेवावगम्यते पञ्चमस्य प्रथमे पादे—

“अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयती”त्यादौ, श्रुतेरिव समिधो यजति तन्नूतपातं यजतीत्यादिषु पाठस्यापि क्रमनियामकत्वस्य जैमिनिना स्वीकृतत्वात् ।

वाजसनेयिश्रुतौ तु क्त्वाश्रुत्यैवात्मवेदनस्य पूर्वकालिकत्वं द्योत्यते । एवं मानवयाज्ञवल्क्यादिष्वपीति कृतमग्निन्सर्वसम्मतं विषये बहुप्रपञ्चनेन ।

एतच्च वेदान्तविज्ञानार्थसुनिश्चयादिकं नहि साम्प्रदायिकगुरुमन्तरा सम्भवतीति तु पूर्वमेवावोचाम ।

संन्यासार्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वं तु अन्यत्राप्यनेकत्रोच्यते । यथा पराशरमाधवीये द्वितीयाध्याये स्मृत्यन्तरे—

“ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्ब्रह्मात्” ॥ इति ।

कर्मपुराणेऽपि—

“अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।
योगाम्यांसुरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः” ॥ इति ।

बौधायनः—

“एतद्गृहीत्वा निष्कम्प्य स्वग्रामं बान्धवांस्त्यजेत् ।
निःस्पृहोऽन्यत्र गत्वा व्रतैः स्वैर्वर्चयेत्सदा” ॥ इति ।

पुनः कर्मपुराणे—

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमात्रेयीमथवा पुनः ।
अन्तःपक्कपायोऽयौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्” ॥ इति ।

इदं निर्ममत्वादिकं सम्प्रदायैकमाध्यम् । एवं सम्प्रदायमन्तरा विद्वत्संन्यासानुप-
पत्तिर्व्याख्याता । विविदिषुसंन्यासे तु ज्ञानार्थं सम्प्रदायस्यावश्यमुपयोगोऽस्तेवेति
तु किमाश्रमनिष्ठ इत्यस्योत्तरे प्रपञ्चयिष्यामः ।

अत एव सम्प्रदायासेनानुत्पन्नज्ञानस्य यतः फलमाप्नायते आचारमाधवे—

(अनुत्पन्नज्ञानस्य यतः फलमाप्नायते)

“काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसञ्ज्ञितानि”ति ॥

इतराण्यप्येतदनुकूलानि कालिकापुराणमनुदक्षादिवचनानि बहूनि किमाश्रमनिष्ठ
इत्यत्र व्याख्यास्यामः । तथाचातः सर्वकर्मसमृद्धिहेतोः संन्यासाद्युपजीव्यस्य ज्ञानस्य
श्रवणादिद्वारा उपसन्नपुरुषे सम्पत्तिः सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(मनुस्मृतौ तिदिध्यासनशरणागत्योर्मोक्षसाधनता)

अत एव मनुनाऽपि स्मर्यते पष्ठे (श्लो० ८०)—

“यदा भावेन भवति सर्वभवेषु निःस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति त्रेत्य चेह च श्लाघ्यतम् ॥
अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सद्भान् शनैः शनैः
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
ध्यानिकं सर्वमेवैतत् यदेतदभिज्ञन्दितम् ।
न ह्यनध्यात्मचित् कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विज्ञानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥

अत्र ध्यानिकं सर्वमेवेतदित्यत्र इतः पूर्ववाक्येषु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां “नारायणपरो ध्याता” “ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानं” इत्याद्युक्तध्यानैकसाध्यत्वं मोक्षसोद्बुध्य यदता मनुनापि साम्प्रदायिकगुरुपसत्तिरङ्गीकृतैव । अन्यथा श्रवणासम्भवात् । श्रवण-मननोपजीव्यत्वाच्च निदिध्यासनस्य । अत्र च ध्यानशब्देन तस्यैव सङ्ग्रहात् । स्वातन्त्र्येण साधनत्वे तु श्रोतव्यमन्तव्यश्रुतिविरोधात् । तथा अनेकधा ब्रह्मणो जप्यत्वविधानेन इदं शरणमज्ञानमित्यनेन तदेवाविदुषां विदुषां च शरणमिति ब्रह्मण एव शरणत्वभावं नविधानेन च सर्वेषां भगवदेकशरणत्वबोधकज्ञाप्यसमन्वोपदेष्टव्यसम्प्रदायानुसार्थैव ज्ञानं मोक्षसाधकत्वेन मनोरभितममिति निश्चीयते । अधिकपञ्चादिसरूपं तु गीतायां स्फुटम् ।

(तत्र सम्प्रदायपदानुपादानशान्तिरासः)

न चैवमपि मनुना स्फुटतया सम्प्रदायपदोपादानपुरःसरं तदुपसत्तेरनुक्तत्वाभेदं तत्सम्मतमिति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धत्वादुक्तरीत्या स्फुटं तत्सिद्धेः । अन्यथा श्रुतिविरोधो पल्लिष्ठः ।

यथाह प्रथमस्य तृतीयपादे जैमिनिः (श्लो० ३)—“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति शनुमानमिति । अत एव यद्यपि मनुना (श्लो० ३४) आधमादाधमं गच्छेदिति पक्ष एव पष्ठे स्फुटमुक्तः, तथापि जावालादिश्रुत्युक्तत्वात् “यदहरेव विरजेदि”ति पक्षोऽपि (मनु० अ० ६ श्लो० ३८) “ब्राह्मणः प्रव्रजेद्ब्रह्मादि”ति । तथा (श्लो० ३९), “प्रव्रजत्यभयं गृहात् । तस्य तेजोमया लोका” इति ।

तथा (श्लो० ४१), “अगारादभिनिष्कान्त” इति,

गृहागारपदोपादानात् व्याख्याकृता बुद्धरुभङ्गेन स्फुटीकृतः । एवं पूर्वोक्तमपि प्राक्तनैः ।

(वाङ्मयत्वसंभूतौ सम्प्रदायप्रयोजनम्)

एवमेव याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये अध्यात्मप्रकरणे पुनः पुनरवर्तीयं घट्टभाष्यादिकरणादनादिसिद्धवेदान्तसम्प्रदायप्रवर्तकान् महर्षीन् सम्प्रदायाविच्छेदाय निरूप्य तद्वारा श्रवणादिकमाह (श्लो० १३६)—

“स ह्यार्धमर्षिजिज्ञासः समन्तरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्तव्य मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभि”ति ॥

एवं सम्प्रदायोपसत्तिर्ष्वरुश्रवणादिनोत्पन्नानामो अर्चिगादिगत्याऽपुनरार्हात्तं चानुपदमाह “पुनराशुषितेषामिह न विद्यते” इत्यन्तेन ।

(भीमांसाद्यज्ञाने पङ्क्तिपावनत्वादिकलम्)

किञ्च सम्प्रदायाचार्यप्रणीतमीमांसासूत्रभाष्याद्यालोचनान्मीमांसाज्ञानेन निर्विचि-
कित्सब्रह्मज्ञाने सति पङ्क्तिपावनत्वं सिध्येत् ।

यथाह निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे मात्से मनुः—

“यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च भीमांसतेऽप्यस्मृ ।

सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनः” ॥ इति ।

गारुडेऽपि—

“श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा ब्रह्मविचिताः” इति ।

पराशरस्मृतिव्याख्यायां च तृतीयाध्याये शङ्खः—

“नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाश्चनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः” ॥ इत्यलं प्रहृता ।

(मनुस्मृतौ सशरीरमोक्षः)

एवं सम्प्रदायोपसत्त्या सम्पादितज्ञानस्य शिक्षितसर्वधर्माचारस्य ज्ञानबलात् समु-
द्भूतसर्वसत्कर्मजातस्य दग्धदुष्कर्मतूलजालस्य भगवद्भक्तस्य नियतं मोक्षः स्यात् ।

यथाह मनुः (अ० ४ श्लो० २४३)—

“धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।

परलोकं नयत्याशु भास्वतं स्वशरीरिणम्” ॥ इति ।

सशरीरिणं स्रं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मस्वरूपम् । अत एव भास्वन्तमानन्दांशप्रकाशादीप्य-
मानं जीवं ब्रह्माख्यं परलोकं प्रापयतीत्यर्थः ।

(आपस्तम्बस्मृतौ मोक्षोपायः)

आपस्तम्बस्मृतावपि दशमाध्याये—

“न यमं यममित्याहुरात्मा वै यम उच्यते ।

आत्मा संयमितो येन तं यमः किं करिष्यति ॥

न तथासिस्तथा तीक्ष्णः सर्पो वा दुरधिष्ठितः ।

अरिर्वा नित्यसङ्गद्वो यथात्मा दुरधिष्ठितः ॥

एकः क्षमायतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।

यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥

न शब्दशास्त्राभिस्तस्य मोक्षो न चैव रम्यासथप्रियस्य ।

न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोभविचग्रहणे रतस्य ॥

एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य मोक्षो भवेत्प्रीतिनिवर्तकस्य ।

अध्यात्मयोगैरुत्तरतस्य सम्यग्मोक्षो भवेन्नित्यमहिंसकस्य” इति ॥

(ज्ञाने श्रुत्यादिः)

अथ श्रुतयोऽपि सहस्रशः पारम्परिकगुरुलब्धाज्ज्ञानादेव मोक्षमुद्बुध्यन्ति । “ब्रह्म-
विदामोति परम्” “तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय” “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति” “तरति शोकमात्मवित् आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दते-
ऽमृतमि” त्याद्यास्तैत्तिरीयवृहदारण्यकच्छन्दोगभूमविद्याकेनोपनिषदादिरूपाः ।

किञ्चास्यास्तलवकारश्रुतेरर्थं मनुरप्याह (अ० १२ श्लो० १०४)—

“तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति ॥

(तपसा ब्रह्म विजिज्ञासत्येति श्रुतिविचारः)

ननु “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासत्ये”ति तपस एव ज्ञानं प्रति साधनत्वं श्रूयते कथं तर्हि
सम्प्रदायः साधनमिति चेत्, मैवम् ;

(कायशोषणात्मकं तपः कृत्युमे)

“यद्वि वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः” इति ॥

एवमन्यत्रापि कायशोषणात्मकं तप उक्तं तत्सर्वं प्राधान्येन कृत्युगमात्रविषयम् ॥

अत एव लघुपराशरः (अ० १ श्लो० २३)—

“तपः परं कृत्युमे” इत्याह ॥

• ब्रैतादिषु तपसोऽप्राधान्ये कारणं तु तत्रैव “कृते त्वस्थिगताः प्राणा” इत्यस्य
व्याख्यायां साधनेन दर्शितम् ।

(ब्रह्मविचारस्वधर्मवर्तनादिरूपतपःसु प्रमाणाणि)

न चैवं श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तपःशब्देनात्र सम्प्रदायानुसारात् ब्रह्मविचारस्वधर्म-
वर्तनप्रभृतीनामेव विवक्षितत्वात् ।

यथोक्तमाचारमाधवे (२३ श्लोकव्याख्यायां) स्कान्द—

“कोऽहं मोक्षः कथं तेन संसारं प्रतिपचवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः” ॥ इति ।

अत्रैव व्यासेनापि स्मर्यते—

“तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्गनिरर्हणमि”ति ।

परा० (श्लो० ३१) व्याख्यायामपि । कूर्मपुराणे युगान्तराभिप्रायेण तपोन्तरं
वर्णितम् ।

“अहिंसा सत्यवचनमानृशंसं दमो घृणा ।

एतच्चपो विदुर्धाम न शरीरस्य शोषणमि”ति ॥

“अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।

हिंसास्तथ यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते” ॥

इत्यादिना अधर्मफलं निरूप्य, तद्वारणाय सम्प्रदायिकान् सदाचार्यान् प्रत्याह
(श्लो० १७५) —

“सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।

शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्वाहदरसंपत” ॥ इति ।

तथा दक्षस्मृतायत्रिस्मृतौ च—

(भस्मान्तस्तकम्)

“क्रियाहीनस्य सूर्यस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ।

व्यसनासक्तचित्तस्य परार्थीनस्य नित्यशः ॥

श्रद्धात्यागाविहीनस्य भस्मान्तं स्रतर्कं भवेदि”ति ।

सर्वप्रशासकजगद्गुरुभूतसम्प्रदायिकाचार्याभावात् शिक्षणभयाभावेन क्रियार्हीनत्वा-
ज्ञानानुत्पत्त्या व्यसनाद्यासक्तत्वात् श्रद्धाशून्यत्वाच्च महवो भस्मान्तस्रतर्किनो मा भूय-
न्नित्यपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(भस्मप्रदायाध्ययननिन्दः)

घातूपाणां सर्वेषां शास्त्राणां यथाव्यवसं सुप्रवृत्तिः सम्प्रदायैरेवेति तु लोकास्तु-
भयसिद्धम् । स्वयमेव वेदाद्यर्थानवबोधस्य सर्वजनीनत्वात्, शास्त्रसिद्धं च, लिखित-
पाठादिनिषेधात्, तादृशविद्यायाः साधुतमफलजनकत्वाच्च । यथा छन्दोगा आमनन्ति—

“आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयती”ति ।

स्वयमेव लिखितपाठस्य निषेधं त्वाह स्वशिक्षायां पाणिनिः ॥

“गीती शीघ्री त्रिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः” ॥ इति ।

माधवीये प्रथमाध्याये नारदोऽपि—

“पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।

भ्राजते न सभायां चारमर्भ इव स्त्रियाः” ॥ इति ।

अतो धेदोपनिषन्मीमांसाप्रवृत्तीनां प्रस्थानानां सर्वशास्त्राणां च प्रवृत्तिरपि सम्प्रदा-
यप्रयोजनम् ।

सम्प्रदायाभावे हि तत्प्रवृत्तिविच्छेदेन देवलोकैऽपि मदचरोऽनर्थः स्यात् । देवानां
वागुपजीवित्वाद् । यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे आम्नायते—

“यार्चं देवा उपजीवन्ति विश्व” इत्यादि ।

(श्रुतिस्मृतिनयने तज्ज्ञाने फलं च)

किञ्च, इह लोकेऽपि श्रुतिस्मृत्युच्छेदादनर्थः स्यात् । श्रुतिस्मृतिविहीनानां निन्दा त्वाहात्रिः (श्लो० ३४०)—

“श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे प्रकीर्तिते ।
काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥
न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शीलं न कुलं यतः ।
तस्य श्राद्धं न दातव्यमन्धकार्यत्रिरव्रवीदि”ति ॥

श्रुतिस्मृतिज्ञाने फलं त्वाहाङ्गिराः—

“कृत्वा पापं हि शौचं वै ब्राह्मणो वेदपारगः ।
स्मृत्यर्थं विन्दते योऽपि तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ॥
नैव कुर्या पुनरिति निवृत्त्यत्मा भवेद्यदि ।
बहिर्बेदागमाभ्यासः सर्वं पापं विशुद्ध्यति ॥
यथा जातबलो बहिर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
एवं दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ॥ इति ।

(भयैशानं सम्प्रदायात्)

ननु वेदाध्ययने पारम्परिकत्वमात्रमपेक्षितम्, तच्च यतः कुतश्चापि सम्भवति न तत्र रूढ्या सम्प्रदायशब्देन प्रसिद्धानां विष्णुस्वाम्यादिसम्प्रदायानामुपयोग इति चेदुच्यते, अक्षरग्रहणस्य यतः कुतश्चित्सम्भवेऽपि तावन्मात्रेणाध्ययनविधिव्यापार-
पूर्त्यभावेनार्थज्ञानार्थमुक्तः सम्प्रदायोपयोगः ॥

(लेगलो भाट्टग्राभाकरमतक्षेदः)

यत्तु केचित्, विधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वं वेदन्ति ।

तत्र भाट्टास्तावत्—

अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वे अदृष्टार्थत्वकल्पनापत्त्या तस्योपस्थितार्थ-
ज्ञानरूपदृष्टफलकत्वमेव युक्तम् । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । उक्तं च—
लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना ।

विधेयस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ॥

एतेन विश्वजिन्यायेन स्वार्थत्वकल्पनं प्रत्युक्तम् । तथा अर्थज्ञानस्यात्यन्तमप्राप्त-
त्वाभावात् तद्विधानं योग्यम् ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तावित्युक्तेरित्यपि निरस्तम् ।

अर्थज्ञानांशेऽपूर्वविधित्वाऽसम्भवेऽपि नियमविधित्वस्य मुखेन सम्भवात् । अवघात-
नखविदलानान्यतरेण यत्तुप्यसम्भवेऽपि अवघातेन वितुषीकृततण्डुलैरेव क्रत्यपूर्वसिद्धि-

वदध्ययनं लिखितपाठाद्यन्यतमेनार्थज्ञानसम्भवेऽपि अध्ययनलब्धार्थज्ञानेनैव तत्सिद्धिरिति कथने प्रतिबन्धकाभावात् । तस्मादध्ययनविधिनैरार्थज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं लभ्यत इत्याहुः । तेन व्यवहारे भट्टनय इति वदद्भिरपीदमेव स्वीकार्यम् ।

प्राभाकरास्तु—

“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत” इति विधिवाक्ये “सम्माननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” इत्याचार्यकरणरूपेऽर्थे । विहितेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेन नियोज्यस्याचार्यत्वं कामस्य तमध्यापयीतेत्यग्रिमवाक्येन “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते” इति मानवस्मरणेन चोपनयनपूर्वकमुपनिषदादिसहितवेदाध्यापनं विधीयते । तद्योपनयनसंस्कृतस्य माणवकस्याकिञ्चित्कस्त्वे न सम्भवतीति तेनैव तस्याध्ययनमपि लभ्यते । श्रूयमाणमध्ययनविधिवाक्यं तु नित्यानुवादरूपं स्यात् ।

उक्तं चाधिकरणमालायाम्—

“अथवाऽध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिरिति”ति ।

अथाध्ययनस्यापि प्रयोजने विचार्यमाणे दृष्टत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वाच्चाथार्थज्ञानमेव तत्सिद्धयति । स्वतन्त्रवेतत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च । न त्वाचार्यकरणम्, गहिरङ्गत्वात् । तथा चाध्यापनविधिनैवाध्ययनमर्थज्ञानं च लभ्यत इत्याहुः । प्रपञ्चस्तु न्यायमालाविस्तरादिषु, भाष्यप्रकाशाद्यास्माकीनग्रन्थेषु चावधेयः ।

इत्थं च मीमांसकमतद्वयेऽप्यर्थज्ञानस्य तदाक्षितविचारशास्त्रयोश्च वैधत्वात्तच्छास्त्रानुसारेण तदावश्यकत्वमस्त्येव ।

(स्वाचार्योक्तो विशेषः)

किञ्चासदाचार्या अपि—

“काण्डद्वयार्थसिद्धयर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ।

वाक्यत्रयं तथा वेदेऽन्तरभ्याधीतमेव हि ॥

एकार्थता ॥ सर्वत्र विशेषोऽप्युच्यते स्फुटः ।

स्वाध्यायशब्दो वेदे हि स्फुटो योगोऽपि वर्तते ॥

सुष्मासमन्तादध्वेयः शोभनं नियमैर्मुतम् ।

देशे काले गुरौ स्वसिन्धेऽपेक्ष्यन्ते गुणा इह ॥

आ सर्वतः पुनस्तत्र यथा शृङ्गा न जायते ।

शब्दे सार्थं तनुष्ठाने तथाऽध्वेयो हि वैदिकः” ॥

इत्याद्याहुः । अतः स्वाध्यायविध्यनुरोधान्, वाक्यान्तरे ज्ञेयत्वेन पृथगर्थज्ञानविधानाच्च, “साधुरयं भारहारः किलाश्रुदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्” इत्यर्थज्ञान-

शून्यस्य तिन्दाश्रवणात् “अनर्थज्ञोऽल्पकृण्ठश्च” इत्यधमत्वम्भरणाच्चाधीतस्य वेदस्यार्थ-
ज्ञानमावश्यकम् । अत एव महाभाष्ये च पस्पशान्हिक इदमुदाहृतम्—

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्धते ।

अनग्राविब शुष्कैधो न तञ्जलति कर्हिचित् ॥ इति १

निगदेन पाठमात्रेण । न तञ्जलति निष्कलं भवतीति कैयटः । निरुक्ते तु यद्वृ-
हीतमविज्ञातमिति पाठः । गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति विवरणम् । तच्चार्यज्ञानं
पूर्वोत्तरमीमासादिसाध्यम् ।

यथाह द्वादशाध्याये मनुः (श्लो० १०६)—

“आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणालुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ इति ।

अत्रैव ऋषिदृष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तदविरुद्धेन
मीमासादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति, नतु मीमांसाज्जनिज्ञः । धर्मे करणं
वेदो मीमांसा चेति कर्तव्यतास्थानीयेति कुल्लूकभट्टादयो व्याख्यातारः ।

उक्तं च भट्टयार्तिककृता—

“धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इति कर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यती”ति ॥

एतमुत्तरमीमांसाविषयेऽपि ।

गीताया—

“ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरिति ॥

श्रीभागवतेऽपि (स्कं० १ अ० ५ श्लो० ४)—

“जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्म सनातनमिति ॥

तथा (श्लो० ३)—

“जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महद्ब्रुवतम्” इति ।

पूर्णप्रज्ञभाष्ये च स्कान्दे—

“नारायणाद्वि निष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।

किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ॥

गीतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।

सङ्कीर्णयुद्धयो देवा ब्रह्मरूपुरःसराः ॥

शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ।
 तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
 अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
 उत्सन्नान् भगवान् वेदानुजहार हरिः स्वयम् ॥
 चतुर्धा व्यभजच्छात्रं चतुर्निशतिघा मुनः ।
 शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
 कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
 चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमज्ञता ॥
 अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
 अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
 निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः ।
 यथा व्याससत्त्वमेकस्य कृष्णसान्धे विशोषणात् ॥
 सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः ।
 मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्वेषां विशेषतः ॥
 इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः ।
 सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णयाः समुदीरिताः ॥
 शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणं निर्णयः ।
 एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महाशयः ॥
 ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु ।
 ज्ञानं संसाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः ॥ इत्यादि ।

(सूत्रव्याख्यानद्वारा वेदार्थबोधनं रुद्रिप्रसिद्धसम्प्रदायप्रयोजनम्)

एवं भीमांसाद्वयानुसारेणैव वेदार्थोऽगन्तव्य इति सर्वसदास्तिरुमम्ममम् । भीमां-
 सार्थश्च नेदानीन्तनैः स्वतोऽगन्तुं शक्य इति सर्वजनीनम् । सूत्रमात्रावलोकने तदर्थान-
 वबोधदर्शनात् । अतस्तदुभयभाष्यकरणादिना वास्तविकतदर्थबोधनपूर्वकं तन्निर्णयानु-
 सारेण पारमार्थिकवेदार्थबोधनमनन्यसाधारणं रुद्रिप्रसिद्धसम्प्रदायानां प्रयोजनम् ।

(अन्यथा व्याख्यातुमायायादादीनां मोहकरत्वे प्रमाणानि)

ननु तथापीतरेषु कतिमिथिन्भीमांसादिभाष्यकरणात् तदर्थबोधनस्य तद्वाराऽपि
 सम्भवाद्भेदमनन्यसामान्यं विष्णुस्वाम्यादिसम्प्रदायप्रयोजनं भवितुमर्हतीति चेत्,
 मैवम् ; पारमार्थिकार्थबोधनस्य सत्सम्प्रदायैरुमाप्यत्वात् । इतरेषां तु कलिपुगेऽसुरप्रभृति-
 मोहनार्थं शिरःशेषविनिमित्तत्वेन बहूनां प्रस्थानानां वास्तविकवेदार्थरूपापरुन्वाभवात् ।
 तथाहि—कौर्मै पूर्वभागे द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीराक्षसम्—

“नच वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकम् ।
 योज्यत्र रमते सोऽसौ न सम्भाष्यो द्विजातिभिः ॥
 यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते युगेऽसिन् विविधानि तु ।
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा हि तामसी ॥
 कापालं पञ्चरात्रं च यामलं वाममार्हतम् ।
 एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
 ये पुश्चात्प्राभियोगेन मोहयन्तीन् मानवान् ।
 मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहार्येषां भवान्तरे” इति ॥

अत्र पञ्चरात्रशब्दो महाभारतमोक्षधर्मादिप्रशंसितनारदपञ्चरात्रातिरिक्तकापिलादिप-
 ञ्चरात्रविषय इत्यन्यत्र चित्तरः ।

तथा तत्रैव षोडशाध्याये देवदारुनस्यानां गौतमशस्त्रानां मुनीनां प्रसङ्गे शिवं प्रति
 नारायणवाक्यानि—

रुद्राय तथाज्ञापनं तु पुनर्वराहपुराणेऽपि स्फुटम्—

“त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

अतध्यानि वितध्यानि दर्शयस्व महाशुभ्र ॥

प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु” ॥ इत्यादि ।

तथा पद्मपुराणेऽपि विष्णुनामसहस्रे शिवः स्वसौ भगवताज्ञप्तं स्वयं पार्वतीं प्रत्याह—

“त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा ।

द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु ॥

स्वामैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखां कुरु ।

मां च गोपाय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा” ॥ इति ।

पुनः पाञ्चोत्तरखण्डे उमामहेश्वरसम्वादे तामसशास्त्रकथनं प्रतिज्ञाय कानिचिदस-
च्छास्त्राण्युक्त्वा—

“मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शितं लोकगर्हितम् ।

कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते ॥

सर्वकर्मपरिश्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते ।

परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥

ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।

सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्” ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तस्मात्पारम्परिकास्तविरुद्धेदार्थज्ञानार्थं कृतयुगे रुद्रसम्प्रदाया-
दिशब्दैः प्रसिद्धा इदानीं विष्णुस्वाम्यादिभिर्मगरदाज्ञयाज्यतीर्णः सदाचार्यैरुद्धृताः
सम्प्रदाया आवश्यका एव ।

(सन्मायांनुसारेण सितं मङ्गविचारः कार्यः)

किञ्च, धर्मसिन्धौ (परि० ३ पूर्वाद्धे) आह्निकप्रकरणे दिवसस्य द्वितीयभागे वेद-
शास्त्राभ्यासः—

“पठेदध्यापयेद्देवान् अपेक्षैव विचारयेत् ।

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः” ॥ इति ।

“नच वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकम् ।
 योज्यत्र रमते सोऽसौ न सम्माप्यो द्विजातिभिः ॥
 यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते युगेऽसिन् विविधानि तु ।
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा हि तामसी ॥
 कापालं पञ्चरात्रं च ग्रामलं वाममार्हतम् ।
 एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
 ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयन्तीव भानवान् ।
 मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरे” इति ॥

अत्र पञ्चरात्रशब्दो महाभारतमोक्षधर्मादिप्रशंसितनारदपञ्चरात्रातिरिक्तकापिलादिपञ्चरात्रविषय इत्यन्यत्र विस्तरः ।

तथा तत्रैव षोडशाध्याये देवदारुवनस्यानां गौतमशस्त्रानां मुनीनां प्रसन्नारायणवाक्यानि—

“न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर ।
 सङ्गच्छते महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्भवौ ॥
 तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर ।
 अस्माभिः सर्व एवैते गन्तारो नरकानपि ॥
 तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् ।
 विमोहनानि शास्त्राणि करिष्यामो वृषध्वज ॥
 एवं सम्मोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
 चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः” ॥

मनुस्मृतावपि द्वादशाध्याये (श्लो० ९४)—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
 अशक्यं चाग्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥
 या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
 सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥
 उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
 तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥
 चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥

अतो मोहार्थं भगवदाज्ञसैः शिवादिदैवैस्त्वरतीर्थं निर्मितानि व्याख्यानादीन्यर्वाचीनानीति सङ्गिर्नादतर्कव्यानि ।

रुद्राय तथाज्ञापनं तु पुनर्वराहपुराणेऽपि स्फुटम्—

“त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

अतध्यानि वितध्यानि दर्शयस्व महामुज ॥

प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु” ॥ इत्यादि ।

तथा पद्मपुराणेऽपि विष्णुनामसहस्रे शिवः स्वसौ भगवताज्ञप्तं स्वयं पार्वतीं प्रत्याह—

“त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रीहीष्यामि वरं सदा ।

द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुपादिषु ॥

स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु ।

मां च गोपाय येन स्यात् सृष्टिरेपोचरोचरा” ॥ इति ।

पुनः पाद्योत्तरखण्डे उमाभैश्वरसम्वादे तामसशास्त्रकथनं प्रतिज्ञाय कानिचिदस-
च्छास्त्राण्युक्त्वा—

“मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्रह्मण्यरूपिणा ॥

अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शितं लोकगर्हितम् ।

कर्मस्वरूपत्याज्यत्यमत्रैव प्रतिपाद्यते ॥

सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते ।

परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥

ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।

सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्” ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तस्मात्पारम्परिकवास्तविकवेदार्थज्ञानार्थं कृतयुगे रुद्रसम्प्रदाया-
दिशब्दैः प्रसिद्धा इदानीं विष्णुसाम्पादिभिर्भगवदाज्ञायाज्वतीर्णः सदाचार्यैरुद्धृताः
सम्प्रदाया आवश्यका एव ।

(सम्मार्गानुसारेण निरुद्धं महाविघातः कार्यः)

किञ्च, धर्मसिन्धौ (परि० ३ पूर्वोद्धे) आहिकप्रकरणे दिवसस्य द्वितीयमामे वेद-
शास्त्राभ्यासः—

“पठेदध्यापयेद्देवान् जपेच्चैव विचारयेत् ।

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि दिजोचमः” ॥ इति ।

लघुविष्णुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० ५)—

“भुक्तोपविष्टो विथ्रान्तो ब्रह्म किञ्चिद्विचारयेत् ।
इतिहासं प्रयुञ्जीत द्विकालसमये गृही”ति ॥

अयं विचारश्च धर्मब्रह्मविचारशास्त्रमीमांसाद्वयनिर्णायकविष्णुस्वाम्यादिसम्प्रदायाधीन
एवेति तु पूर्वमेवोपपादयाम । अतः अत्रहं ब्रह्मविचारसिद्धिरपि सत्सम्प्रदायप्रयोजनम् ।
अत एव पराशरमाधवीये विष्णुपुराणे—

“अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ।
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना ॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः” ॥ इति ।

अत्र भोजनान्तरमपि सम्प्रदायविरोधेनैव सच्छास्त्रादिविनोद उच्यते । मार्गशब्दस्य
सम्प्रदायपर्यायत्वमपीति तु स्वमार्गः परमार्गः शैवमार्गो वैष्णवमार्ग इत्यादिबिद्वद्ब्रह्म-
हारप्रसिद्धम् । पुरस्तात् भवन्मार्गे तिलकं कीदृशमित्यनुयुञ्जानस्य तदापि चाभिमत-
मिति किमनेन ?

(मन्त्रापदेशाद्वैष्णवत्वादि धर्मसिद्धि सम्प्रदायप्रयोजनम्)

अपि च,

“वैष्णवत्वादिधर्माणां सिद्धिर्मन्त्रोपदेशतः ।
असम्प्रदायवैफल्यात्सम्प्रदायप्रयोजनम्” ॥

(वैष्णवत्वं वैष्णवाहुरोर्मन्त्रग्रहणादेव)

तथाहि—

वैष्णवत्वं हि वैष्णवसाम्प्रदायिकगुरुसकाशाद्भगवन्मन्त्रग्रहणादेव सिद्ध्यति ।

यथाह नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रनवमाध्याये पार्वतीगजवक्रनारदान्प्रति शिवः—
(श्लो० २०)—

“कृष्णमन्त्रोपासकानां शुद्धं पादोदकं मुत ।
पुनाति सर्वतीर्थानि वसुधामपि पार्वति ॥
कृष्णमन्त्रो द्विजमुखायस्य कर्णं प्रयाति च ।
तं वैष्णवं जगत्पूतं श्रवदन्ति पुराविदः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण नरो नारायणात्मकः ।
पुनाति लीलामात्रेण पुरुषाणां शतं शतम्” ॥ इत्यादि ।

तथा तत्रैव (श्लो० २६)—

“सखातः सर्वतीर्थेषु सर्वयत्रेषु दीक्षितः ।
फलं स लेभे पूजानां अती सर्वव्रतेषु च ॥

विष्णुमन्त्रं यो लभेच्च वैष्णवाच्च द्विजोत्तमात् ।
कोटिजन्मार्जितात् पापान्मुच्यते नाम संशयः” ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्तखण्डैकादशाध्याये—

“गुरोर्मुखाद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
तं वैष्णवं महापूतं जीन्मुक्तं वदेद्विधिः” ॥ इति ।

(कण्ठरवेणासम्प्रदायमन्त्रेणैकस्मिन्)

नन्वेवं वैष्णवाद्गुरोः सकाशान्मन्त्रग्रहणमभिधीयते, तच्च यस्मात्कस्मादपि द्विजात्
सम्भवतीति नैतन्मात्रेण सम्प्रदायस्यानन्यसाधारणं प्रयोजनमाप्नोति । सम्प्रदायपद-
घटिततादृगावश्यकताबोधकवाक्यानुपलम्भादिति चेत्, नैवम्; गौतमीये तत्रैकौ-
नविंशाध्याये (श्लो० ५)—

“धर्मार्थकाममोक्षाणामालयः साम्प्रदायिकः ।
सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः” ॥ इति वचनात् ।

साम्प्रदायिकाचार्यभिन्नायस्मात्कस्मादपि वैष्णवाद्ग्रहीतस्य मन्त्रस्य नैष्कल्पक्यनेन
सम्प्रदायसेवनस्यावश्यकत्वात् ।

(मन्त्रस्यावश्यकता)

मन्त्रावश्यकता तु, (अ० ३ श्लो० ६५, ६६)—

“अयान्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
कुलान्पाशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥
मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधानान्यपि ।
कुलसङ्ख्या च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः” ॥

इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां तृतीयाध्याये मनुनाऽपि दर्शिता ।

किञ्च, आङ्गिरसः स्मरणेऽपि—

“यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्ताः कुलानयोनयान्” ॥

इत्यमन्त्रविदो हव्यकव्यानधिकार आशुष्मिक दुष्फलं चोक्तम् । तस्मान्मन्त्रग्रह-
णावश्यकम् । न चात्र मन्त्रशब्देन सीमासकादिप्रसिद्धनुरोधाद्वैदिकमन्त्रमात्रं श्रूयत
इति शङ्क्यम्; तथासति ब्राह्मणभागस्यानादरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

(वैष्णवदीक्षणाया आवश्यकता)

अथ मन्त्रशब्देन सोऽपि लभ्यत इति चेत्, तर्हि, एकत्रोपेण वैष्णवदीक्षणा
अपि वेदादिसिद्धाः कुतो न ग्रहीतुं शक्याः ?

“अदीक्षितस्य वामोरु कृतं सर्वमनर्थकम् ।
 पशुयोनिमवाप्नोति दीक्षाहीनो नरो मृतः ॥
 विना श्रीवैष्णवीं दीक्षां प्रसादं सद्गुरोर्विना ।
 विना श्रीवैष्णवं धर्मं कथं भागवतो भवेत्” ॥

इत्यादिपाञ्चोत्तरखण्डादिवाक्यानुसारात् । श्रीवैष्णवीं श्रीयुक्तां वैष्णवीमित्यर्थः ।
 शाकपार्थिवादिवत्समासः । मान्यत्वादेवं वचनम्, श्रीकृष्णादिवत् ।

मन्त्रसारे—

“दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥
 एवं स्त्रियो वा यत्नेन गुरुमेव समाश्रयेत्” ॥ इति ।

तत्त्वसारे—

“अवश्यं वैष्णवीं दीक्षां विशेषेत्सर्वप्रयत्नतः ।
 दीक्षिताय विशेषेण संसिद्धिर्नात्र संशयः” ॥ इति ।

(अवैष्णवस्योपदेशकत्वनिषेधः)

अथ “युगे युगे तु दीक्षा स्यादुपदेशः कलौ युगे” इत्यादिवाक्यानुसारात् पूर्वोक्त-
 पञ्चरात्रब्रह्मवैवर्तादिवचनेषु वैष्णवगुरुमुखान्मन्त्रश्रवणमात्रस्यैव वैष्णवत्वजनकत्वकथ-
 नाच्च बहुशिटसम्मत उपदेशपक्ष एवेदानीमाद्रियते; तदापि—

“मन्त्रोपदेशमात्रेण नरा मुक्ताश्च भारते ।
 पूर्वश्च कोटिपुरुषैः परैः साङ्गं हरेरहो ॥
 कोटिजन्मार्जितात्पापान्मन्त्रग्रहणमात्रतः ।
 मुक्ताः शुद्ध्यन्ति यत्पूर्वं कर्म निर्मूलयन्ति च ॥
 पुत्रान् दारांश्च शिष्यांश्च सेवकान् धान्यवांस्तथा ।
 यो दर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेद्भुवम्” ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डाध्याये ब्रह्माणं प्रति नारदवाक्यैरेवमादिभिरुक्तवक्ष्यमाणवच-
 नान्तैरेवावश्यकताबोधनाद्भगवन्मन्त्रग्रहणमावश्यकमेव ।

(पुनः कण्ठरवेण सम्प्रदायावश्यकता)

नन्वेवं मन्त्रग्रहणे सम्प्रदायावश्यकत्वमुच्यते । न तु वैष्णवसम्प्रदायावश्यकत्वम् ।
 अतो यतः कुतश्चिदपि साम्प्रदायिकाच्छ्रद्धादेः सकाशादपि वैष्णवमन्त्रग्रहणं शक्यवच-
 नमिति नैतदुपदेशोऽप्यनन्यसामान्यं वैष्णवसम्प्रदायानां प्रयोजनं सिद्धयतीति चेत्;
 अलमलं तूष्णीं भवमनर्थं ब्रूयाः । अवैष्णवोपदिष्टो वैष्णवमन्त्रो नरकसाधनमिति वद-
 निर्वचनसहस्रैः कर्णवधिरिकारात् ।

तथा हि—सारसङ्ग्रहे पञ्चरात्रे—

“न्यासे वाप्यर्चने वापि मन्त्रमेकान्वितः श्रयेत् ।
अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् ॥
अवैष्णवाऽऽहृतं मन्त्रं यः पठेद्वैष्णवो द्विजः ।
कल्पकोटिसहस्राणि पच्यते नरकाग्निना” इति ॥

तत्रैव पद्मपुराणे—

“अवैष्णवोपदिष्टं च पूर्वमन्त्रं परित्यजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्वाहयेन्मनुम्” इति ॥

पुनः पाद्म एव—

“सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ।
स आचार्यस्तु विज्ञेयो मवबन्धविनाशकः” ॥ इति ।

वादावल्यां पञ्चरात्रे—

“यो वक्ति न्यापरहितं विना न्यायं शृणोति यः ।
ताडुमौ नरकं धोरं व्रजतः कालमभयम्” ॥ इति ।
“महाकुलप्रसूतोऽपि सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवः” ॥ इति ।
“अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्वाहयेद्गुरोः” ॥ इति ।

पाद्मोत्तरखण्डे द्वात्रिंशाध्याये—

“अवैष्णवोपदिष्टं तु पूर्वमन्त्रवरद्वयम् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्वाहयेद्गुरोः” ॥ इति ।

एवमादिष्णनेकवचनेष्ववैष्णवान्मन्त्रग्रहणस्य नरकाद्यनिष्प्राप्तिसाधनत्वकथनेनाधर्म-
त्वपोधनाद्वैष्णवसाम्प्रदायिक एव गुरुरावश्यकः । न चैरमपि वचनेषु साम्प्रदायिक-
वैष्णवाहुपदेशग्रहणस्यानुक्तत्वेन वैष्णवत्वमात्रमेव गुरुविशेषणमस्तु, नतु साम्प्रदायि-
कत्वमपीति शङ्क्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । याज्ञगौतमतन्त्रयोः—

“सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः” इति वाक्यात् ।
अपरे तु—

“न जातु मन्त्रदा नारी न शूद्रो नान्तरोद्भवः ।
नाभिःशूलो न यतितः कामकामोऽप्यकामिनाम् ॥

रासपुरुषातिचिद्येये सन्तर्तकान्तनिर्मले ।

उले जातो गुणैर्मुक्तो विप्रः श्रेष्ठतमो गुरुः” ॥

इति भारद्वाजसंहितायननान्यप्युदाहरन्ति, तेनापि परम्परया सम्प्रदायेन विख्याता-
चार्यमाचस्य गुरुत्वं युक्तं नान्यस्येति सिद्ध्यति ।

किञ्च, शांतमत्रेऽपि त्रिंशत्पात्रे सम्प्रदायलब्धोपदेशतमेन मन्त्रस्य सिद्धिहेतु-
त्वेनोच्यते ।

तथाहि तत्र (श्लो० ५)—

“इदानीं कथय ब्रह्मन् ! मन्त्रसिद्धेस्तु लक्षणम् ।

सिद्धयुपायः कतिचिद्यः कथयम्यानुकम्पया” ॥

इति शांतमत्रे नारदः (श्लो० ६)

मनोरथानामङ्गैश्च सिद्धेरुत्तमलक्षणम् ।

इत्यादिनोत्तममध्यमलक्षणान्युक्त्वा, क्रमप्राप्तं सिद्धयुपायमाह (श्लो० १५)—

“सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिरो नात्र संशयः ।

सिद्धिलक्षणमित्युक्तं तदुपाय इहोच्यते ॥

पितृमातृविशुद्धा ये शुद्धाचारा जितेन्द्रियाः ।

सम्प्रदायेनोपदिष्टास्तेषां सिद्धिर्द्रुतं भवेत्” ॥ इति ।

तत्रोपसंहारे (श्लो० ४२)—

“दीयमानस्य मन्त्रस्य दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।

याः कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते” ॥ इति ।

तस्माद्भगवन्मन्त्रोपदेशेन वैष्णवत्वमम्पादनमपि सर्वथाऽनन्यसामान्यमेवाऽस्मैतन्मन्त्र-
दायानां प्रयोजनम् ।

(तत एव नित्यार्चनादि)

अपि चैवं मन्त्रस्य सम्प्रदायैकलभ्यत्वे सिद्धे तमन्तरालब्धमन्त्रस्य च निष्फलत्वे, सिद्धे
सम्प्रदायोपसरणमात्रव्यक्रमेण । अन्यथा नित्यत्वेन निरूपितानामपि देवार्चनजपादी-
नामसम्भवापत्तेः । तथाहि पराशरमाधरीये (अ० १) कौर्मे—

“यो मोहादधराऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।

शुद्धे स याति नरकं स्रक्प्रेप्सभिजायते” ॥ इति

देवतार्चनं नित्यं विधीयते ।

तत्रैव हारीतोऽपि—

“दुर्योत देवतापूजां जपयद्वादनन्तरम्” ॥ इति ।

द्वितीयाध्याये मनुषि (श्लो० १७६)—

“नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यादेवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च” ॥ इति
देवार्चनस्य नित्यत्वमाह ॥

(ब्राह्मणानामत्रममृतम्)

आपस्तम्बोऽप्यष्टमाध्याये देवार्चनजपादिनैव ब्राह्मणस्यान्नेऽमृतत्वमाह—

“अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य त्वन्नमेवात्रं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः ।

अमृतं तेन विप्राक्षमृग्यजुःसामसंस्कृतम्” ॥ इति ।

तत्रापि विष्ण्वर्चनं त्वत्यावश्यकमेवेति पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यामः ।

(अर्चनं स्वमंत्रैः)

तच्चार्चनं स्वमंत्रैरेव । आचारमाधवे—

“निष्पीड्य स्नानयस्त्रं चैव समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वमंत्रैर्चयेद्देवान् यत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः” ॥

इति कर्मपुराणात् ।

मन्त्राश्च सम्प्रदायैकलभ्या इत्युक्तं प्राक् ।

(भगवत्सेवनेऽधिकारः प्रसादश्च सम्प्रदायात्)

किञ्च, भगवत्सेवनेऽधिकारोऽपि वैष्णवसम्प्रदायैकलभ्य इति गौतमतन्त्रादिषु स्फुटम् ।

अपि च । अर्चने भगवत्प्रसादोऽपि सम्प्रदायैकाधीनः (स्कं० ५ अ० १२-

श्लो० १२)—

“रहूगणैस्तत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ।

न च्छन्दसा नैव जलाभिसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभियेकम्” ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिवचनेभ्यः । अर्चनातिशायनस्यापि सेवाप्रकारनिर्वन्धक-
सम्प्रदायतन्त्रत्वाच्च । उदाहृता हि धर्मसिन्धौ पूर्वार्धे स्मृतिः—

“अर्चकस्य तपोयोगादर्चनसाऽतिशयानात् ।

आभिरूप्याच्च विम्बानां देवः साविध्यमृच्छति” ॥ इति ।

गौतमतन्त्रेऽपि (अ० २ श्लो० ११६)—

“भक्त्या तु पूजयेद्देवं सोऽमीष्टं फलमाप्नुयात्” ।

इत्यभक्तिपूजनस्य व्यर्थत्वमुक्तम् । पुनस्तत्रैव त्रयोदशाध्याये साम्प्रदायिकगुरोः
संक्राशान्मन्त्रोपदेशग्रहणनिरूपणानन्तरम्—

“ततः प्रभृतिमन्त्रज्ञो गुरुशासनसंस्थितः ।
यथा मन्त्रे तथा देवे यथा देवे तथा गुरौ ॥
पश्येदमेदतो मन्त्री एवं भक्तिक्रमो मुने ।
अभक्तिभजनाल्लोके देवताह्येशदायकः” ॥ इति ।

भक्तिश्च सम्प्रदायादेवेत्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥

(जपे तदुपयोग जपावश्यकता जप्यमेदश्च)

अथ जपमप्यनेकविधं भगवतः शरणत्नमागमनपूर्वकं मुक्तिफलकं 'कर्तव्यत्वेनाह
पद्याध्याये मनुः (श्लो० ८३)—

“अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विज्ञानताम् ।
इदमन्विच्छता स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
अनेन क्रमयोगेन परित्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति” ॥

दशमाध्याये आपस्तम्बोऽपि तपोवृद्धिहेतुत्वेन जपानामावश्यकत्वमाह—

“अपमानात्तपोवृद्धिः सम्मानात्तपसः क्षयः ।
अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव गच्छति ॥
आप्याययेद्यथा धेनुस्तृणरमृतसम्भवैः ।
एवं जप्यैश्च होमैश्च पुनराप्यायते द्विजः” ॥ इति ।

अत्र जप्यैरिति बहुवचनाद् गायत्र्यादयः साम्प्रदायिकवैष्णवादिमन्त्राश्च सङ्गृह्यन्ते ।
बृहत्पराशरोऽपि एतानि द्वितीयाध्याये कण्ठरवेणाह जपप्रकरणे—

“जपस्याथ प्रवक्ष्यामी”त्युपक्रम्य—

“जप्यानि ब्रह्मसूक्तानी”त्यारभ्य—

“पौराणिकानि चाऽन्यानि तथा सैद्धान्तिकानि चै”त्यन्तेन ।

अत्र शैववैष्णवादिमन्त्राणामेकीभावेनोक्तानामपि सम्प्रदायभेदेन जप्यत्वं सूक्तवाक्ये
एकीकृत्योक्तानामपि देवताना दर्शपूर्णमासयागभेदेन प्रस्तरप्रहरणे तत्तद्देवताग्रहण-
वदिति प्रासङ्गिकम् ।

तस्मात्स्योपदिष्टमन्त्राणां जीवस्य भगवदेकशरणत्वबोधकानां जपद्वारा मुक्तिप्रापणं
साधनदशायामपि तद्वारा तपोवृद्धिकरणञ्च सम्प्रदायप्रयोजनम् ॥

(पत्रादिलिखितमन्त्रमिषेध परम्पराग्रह)

न च लिखितपत्रादितोऽपि मन्त्रालाभसम्भवेन नेदं सम्प्रदायप्रयोजनमिति शङ्क्यम् ।
सम्प्रदायहीनमन्त्रे नैरर्थक्यस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् ।

(स्कं० ३ अ० ८ श्लो० ३)—

“आसीनमुन्यां भगवन्तमाद्यमि”त्यादिपौराणिकोपदेशेषु ।

(बृहदारण्य० पृ० ४९५)—

“दध्यङ्गार्थर्वणोऽश्विम्यामुवाचे”त्यादिषु श्रौतोपदेशेषु च गुरुपरम्परायाः प्रदर्शनेनापि तथा निश्चयात् ।

“यदृच्छया श्रुतं वापि छन्नेनापि छलेन वा ।

पत्रे स्थितं वा गाथायां वर्जयेत्तदनर्थवत्” ॥

इति तत्रोक्तनियमस्यापि सर्वशिष्टादृतत्वाच्च ।

(सम्प्रदायमन्त्रग्रहणे विधिक्रमानि)

अथ सम्प्रदायान्मन्त्रग्रहणे लौकिकालौकिकानि तज्जन्यप्रयोजनान्यनेकविधान्याह गौतमतन्त्रप्रथमाध्याये कृष्णमन्त्रं प्रशंस्य तद्ग्राहकाणां ब्रह्मादीनां तज्जन्यं फलं चोक्त्वा नारदः (श्लो० १८)—

“मन्त्राणां परमो मन्त्रो गुह्यानां गुह्यमुत्तमम् ।

मन्त्रराजमिमं ज्ञात्वा कृतार्थो जायते नरः ॥

पुत्रवान् धनवान् चाग्मी लक्ष्मीवान्पशुमान्भवेत् ।

सुभगः सम्मतः श्लाघ्यो यशस्वी कीर्तिमान्भवेत् ॥

सर्वलोकाभिरामः स्यात्सर्वज्ञश्च भवेन्नरः ।

अनेन त्रिषु लोकेषु याता मुक्तिं मुमुक्षुवः ॥

मन्त्रेणानेन मन्त्रज्ञो भक्तिः स्यात्प्रेमलक्षणा ।

समस्ततीर्थपूतश्च समस्तक्षेत्रपावनः ॥

रवेरिव दुराधर्पः शुचेरिव शुचिः सदा ।

शङ्करसेव सिद्धीशो विष्णोरिव सदाश्रयः ॥

बहुना किमिहोक्तेन रहस्यं शृणु गौतम ! ।

निर्वाणफलदो मन्त्रः किमन्यैर्बहुजल्पितः” ॥ इति ।

(वैष्णवानां यमयातनाऽभ्यासः)

किञ्च, वैष्णवत्वे सति सर्वा अपि मुक्तयः कर्म्या एव सर्वमुत्पयधिका मक्तिरपि सुलभैव, किमुतान्यत् इतस्तत्रात्र तेषां यमयातनादिकम् । अत एव विष्णुपुराणे तृतीयांशे सप्तमाध्याये (श्लो० १०)—

“स्वपुरुषमभिर्वीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।

परिहर मधुसूदन प्रपन्नान् प्रसुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्” ॥ इत्यादि ।

भीमागवते षष्ठस्कन्धतृतीयाध्याये स्वदूतान्प्रति यमः—

“तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं नच वयः प्रभवाम दण्डे” ॥ इत्यादि ।
स्वप्नेश्वरभाष्ये च वचनम्—

“नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः ।

किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः” इति ॥

(मोक्षोऽपि भगवच्छरणगमनादेव)

किञ्च, मोक्षोऽपि साम्प्रदायिकगुरुद्वारा भगवच्छरणगमनादेव । अत एव गोपाल-
पूर्वतापनीये मुमुक्षोः शरणगमनं विधीयते—

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति कृष्णः यस्तं देवमात्मवृत्ति-
प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमनुब्रजेत्” ॥ इति ।

गीतांयामपि सप्तमाध्याये (स्तो० १४)—

“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति ॥

पुनर्द्वादशाध्याये—

“तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्” ॥

पुनरष्टादशे—

“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” इति ।

लघ्वत्रिंशत्तौ नवमाध्याये—

“विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।

शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः” इति ॥

इदं भक्तिमीमांसाभाष्येऽपि प्रथमान्हिकपट्टसूत्रव्याख्याने उदाहृतम्, इत्थम्—

प्रयोजनान्यनन्तानि तत्सन्तानं कियन्मया ।

सर्वसत्फलसन्तानसम्प्रदायस्य वर्ण्यताम् ॥ १ ॥

विद्विषां रोपपोपार्थं तोपार्थं विदुषां सताम् ।

अज्ञमोहप्रमोपार्थं तथाप्युक्तानि कानिचित् ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ३ ॥

केन केन वैलक्षण्येन सम्मताः ?

(स्मृतः प्रश्नार्थः)

इह जिज्ञासाबोधकः किंशब्दो वैलक्षण्ये सामानाधिकरण्येनान्वेति । वैलक्षण्यं त्वसाधारणो धर्मः । प्रयोजकत्वं च तृतीयार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । प्रत्ययार्थप्रयोजकत्वस्य तु सम्मता इत्येकदेशसम्मता निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । सम्मतिश्चात्र तत्तत्सम्प्रदायानुयोगिकपरस्परप्रतियोगिकभेदप्रकारिकाभिप्रेता स्यादिति प्रकरणानुरोधादवगम्यते । तथा च पूर्ववाक्ये भेदशब्दोपात्ततत्तत्सम्प्रदायविशेषविषयकतादृशसम्मतिप्रयोजका साधारणधर्मविषयिणी युभुत्सा अनुयोजिकात्मसमवेतेति ज्ञायते ॥

उत्तरम् ।

(उत्तरकारिकासु सम्प्रदायानां परस्परवैलक्षण्यदिग्दर्शनादिकम्)

वैलक्षण्यं बहुविधं सम्प्रदायेषु वर्तते ।
 आचारेषु च चिह्नेषु साधनेषु फलेषु च ॥ १ ॥
 भक्त्यादीनां प्रकारेषु सिद्धान्तेषु च विस्तरात् ।
 तद्यथा तुलसीकाष्ठटितां मालिकां गले ॥ २ ॥
 दधत्येके सदा देव पूजायवसरेऽपरे ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रे च मुद्रादौ सेवादिषु हरेस्तथा ॥ ३ ॥
 प्रकारभेदा बहवस्तत्तद्वन्धेषु दर्शिताः ।
 शुद्धाद्वैतं तथा द्वैतं विशिष्टाद्वैतमप्यथ ॥ ४ ॥
 द्वैताद्वैतं चेति भेदा अपि वेदादिनिर्णयात् ।
 विलक्षणत्वमन्योन्यमेवं ग्रन्थेषु विस्तरात् ॥ ५ ॥
 तेषु तेषु विनिर्णीतमनन्ताः सन्ति ते भुवि ।
 अत्यन्तविस्तरभयात्तत्सर्वमिह सर्वथा ॥ ६ ॥
 वस्तुं न शक्यते साद्येज्जिज्ञासा ते समुत्कटा ।
 तत्तद्वन्धान् समम्यस्य तत्तदाचार्यसन्निर्या ॥ ७ ॥
 कृत्वोपसृतिं तत्सर्वं वैलक्षण्यं विबुध्यताम् ।
 जीवा नाना प्रकृतयः सात्त्विकादिविभेदतः ॥ ८ ॥
 सर्वेषामुद्धृतिस्तेषां तत्तद्योग्योपदेशतः ।
 कर्तव्या सम्प्रदायेरित्यन्योन्यमविरोधिता ॥ ९ ॥

अथ तुरीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ।

भेदेषु भवत्सम्मतर्तिर्न वा ?

उत्तरम् ।

(उत्तरवार्तिकार्या वेदादिविरुद्धप्रमाणं तदविरुद्धं प्रमाणमित्याचार्याः ।)

वेदशास्त्राविरुद्धेषु भेदेष्वस्त्येव सम्मतिः ।

न कस्याप्यास्तिकस्य स्थाचद्विरुद्धेषु सम्मतिः ॥

(धर्मब्रह्मणोर्वेदैकगम्यवाच्यता)

ननु वेदाद्यनुरोधानुरोधाम्यामेव सम्प्रदायभेदेषु सम्मतिस्वीकारे किं बीज-
मिति चेदुच्यते—

सत्सम्प्रदायभेदा हि मुख्यतया धर्मब्रह्मनिर्णयार्थमेव प्रवृत्ताः । धर्मब्रह्मणोश्च वेदैक-
गम्यत्वम् । तत्तन्मीमांसायां यथायथं चोदनालक्षणादिद्वयैः शास्त्रयोनित्वादिवैद्वैश्च
तयोर्वेदैकमुख्यप्रमाणकत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् । अत एवाचाराध्याये ब्रह्मचारिप्रकरणे
याज्ञवल्क्यः (अ० १ श्लो० ३२)—

“यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः” इति ॥

(धर्मस्य वेदैकमूलकत्वम्)

किञ्च, धर्मस्य वेदैकमूलकत्वं मनुरप्याह द्वितीयाध्याये (श्लो० ६)—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति” ।

पुनर्द्वादशाध्याये—

“आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १ श्लो० ३)—

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

“वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” इति ।

श्रीभागवतेऽपि षष्ठस्कन्धे—

“वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः” इति ।

पुनरेकादशस्कन्धे—

“कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसञ्ज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः” इति ।

कूर्मपुराणेऽपि पूर्वभागे षोडशाध्याये शिवं प्रति नारायणः—

न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर !

सङ्गच्छते महादेव धर्मो वेदाद्धि निर्वर्तौ" इत्यादि ।

इत्थमन्यत्रापि सहस्रशो द्रष्टव्यम् ।

(ब्रह्मणो वेदैकप्रमेयत्वम्)

एवं ब्रह्मणोऽपि प्राधान्येन वेदैकप्रमेयत्वम् ।

बृहदारण्यके—

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" ।

कठशाखायां—

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" ।

शाकल्यब्राह्मणे—

"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" ।

माण्डूक्ये—

"ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" ।

गीतायां—

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" । इत्यादि ।

उत्तरमीमांसासाधनाध्याये गुणोपसंहारपादे (सू० १)—

"सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्" ।

एकादशे—

"मां विधत्तेऽभिधत्ते मामि"ति ।

कौर्मे पूर्वभागे द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवचः—

"न च वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकम् ।

योज्यत्र रमते सोऽमौ न सम्भाष्यो द्विजातिभिः" ॥ इति ।

एवंमादिभिस्तैस्तैरनेकैः श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणग्रन्थैर्निरूपितमेवेत्यलं सर्वशिष्टसम्मत-
ेऽसिन्नर्ये बहुविस्तरण ।

(निष्कर्षः)

तस्माद्धर्मब्रह्मणोर्मुख्यतया वेदैकप्रमेयत्वेन सम्प्रदायानां च तदुभयनिर्णयार्थमेव
प्रवृत्तत्वेन वेदानुकूलेष्वेव तेषु सम्मतिस्तद्विरुद्धेषु च तेष्वसम्मतियुक्तैवेति श्रीः ।

(स्मृतिक्रान्तवत्परस्परसम्मतिः)

किञ्चैवमेव प्राचां स्मृतिस्मृत्यमहर्षीणां परस्परविरुद्धप्रायश्चित्तादिसरणेऽपि । नहि

परस्परस्योक्तौ विसम्मतिरस्ति, किन्तु व्रतादीनां क्वचित्समुच्चयात् क्वचिद्विकल्पाच्च पुंसां स्वरुच्यनुसारेणान्यतमे प्रवृत्तिरेवाभिप्रेता ।

आह च लघुपाराशरस्मृतिव्याख्यायां भाष्यः—

“मुनिनैकेन यत्प्रोक्तस्तदन्यो न निषेधति ।

प्रत्युतोदाहरेत्स्मात्सर्वोक्तिः सर्वसम्मता” ॥ इति ।

तथैव भगवदाज्ञया समग्रं जगदुद्दिधीर्षतां निरतिशयकारुणिकानां परमाचार्याणां वेदादिमूलकाऽनादिसिद्धसत्सम्प्रदायभेदः प्रवर्ततेऽनेकविधविचित्रप्रकृतिजीवानां रुच्यनुसारेणान्यतमे प्रवृत्त्या तत्तदिष्टावाप्तिरेव सिसाधयिषितत्वेनाऽभिप्रायगोचरो नत्वितरे-तराद्धान्तेषु विसम्मतिरिति वेदाद्यनुकूलेषु शिष्टसम्मतभेदेषु सर्वत्र सर्वेषां समुज्जांगतिं सम्मतिरिति शिवम् ।

अतः—

खेदारण्यस्य लोकानां ये दावाग्रय उत्थिताः ।

वेदादिमूलका मार्गभेदास्तेष्वस्ति सम्मतिः ॥ १ ॥

पञ्चमः प्रश्नः ।

अथासिन् प्रश्ने उपन्यस्तयोः सम्मतिभावाऽभावकोट्योरेकतरस्वीकारे क्रमेण दोष-निःक्षेपकं वाक्यद्वयं पञ्चमपट्टप्रश्नत्वेन लिखितम् । तत्राद्यं प्रश्नवाक्यम्—

सम्मतिश्चेत्तदाचरणं कुतो न ?

उत्तरम् ।

(उत्तरकारिका)

वेदानुसारिभेदेषु प्रोक्तोऽभ्युपगमस्तु नः ।

तथापि न स्वधर्मातिरिक्ताचरणमिष्यते ॥ १ ॥

कृतेर्विधिनिषेधाभ्यां शास्त्रे स्वेतरधर्मयोः ।

तथास्तिकानां सर्वेषां भिन्नेऽपि परस्परम् ॥ २ ॥

तत्तच्छास्त्रीयपाठेषु तत्तत्सूत्रोक्तकर्मसु ।

सत्त्वेऽपि सम्मतेः पूर्वं स्वशाखाध्ययनं भवम् ॥ ३ ॥

सदैवाचरणं चापि स्वशास्त्रीयकर्मणाम् ।

स्वकीयमेवाचरणं तथास्ते सम्प्रदायिनाम् ॥ ४ ॥

एवं सम्मतिसत्त्वेऽपि नान्यधर्मकृतिः क्वचित् ।

प्राप्यतेऽतोऽत्ययुक्तोऽपि ह्येवं प्रश्नस्तु चातुरी ॥ ५ ॥

(धर्माचरणे स्वसदाचारः प्रमाणम्)

तथाहि—सर्वेषां वेदाद्यविरुद्धेषु सर्वसदाचारेषु सम्मतिसत्त्वेऽपि धर्माचरणे स्वसदाचार एव प्रमाणत्वेनोक्तो याज्ञवल्क्येन (अ० १ श्लो० ७)—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥ इति ।

; मनुष्ये द्वितीयाध्याये (श्लो० १२)—

“वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्दर्शस्य लक्षणम्” ॥ इति ।

अत्र स्वस्येति पदं सदाचारेणैव सम्बद्ध्यते नतु प्रियमित्यनेन । चकारेण व्यवधानात् । आत्मन इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च सदाचारसम्प्रदायशब्दयोश्च परस्परपर्यायत्वमिति प्राञ्चः । धर्मप्रवृत्तिश्च तत्कार्यमिति ॥

(धर्माचारयोर्भेदः)

अत एव धर्माचारयोर्भेदमाह लघुपराशरः प्रथमाध्याये—

“.....आचारो धर्मपालकः ।

आचारहीनदेहानां भवेद्धर्मः पराबुद्धः” ॥

एतत्स्मृतिव्याख्यायामितः पूर्वं (अ० १ श्लो० ३४) चातुर्वर्ण्यसमाचारमित्यस्य व्याख्याने माधवोऽप्याह—

समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यजनयाजनादिकर्मलक्षणो धर्मः समाचारः । अत एवाचारधर्मयोर्हेतुहेतुमद्भावेण भेदं व्युत्पत्ति “आचारो धर्मपालक” इति । श्रुतिश्च धर्माचारो भेदेन तथा व्यपदिशति । यथाचारी यथाचारी तथा भवतीत्यादि । इत्यङ्कारम् । (अ० १ श्लो० ११०)—

“यथाचारी तथैव धर्माचारो भवति” इति

(प्रश्न० १ रां० १)—

आचाराल्लभते धर्ममाचारादेव धनमाचारादेव सुखमाचारादेव मोक्षं प्राप्नुयादिति । एवमादिषु मनुस्मृतिगौतमस्मृतिवचनादिष्वपि भेदनिर्देशादाचारशब्दः सम्प्रदायपर्याय एवावगम्यते । सन्ध्यायन्दनादिरूपसाधारणस्य यजनयाजनादिवद्दर्मान्तःपातित्वेन भेदनिर्देशायोगादित्यन्यदेतत् ॥

(धर्माचरणं स्वसम्प्रदायादेवेत्यत्र पुनः प्रमाणम्)

एवमाचारस्य धर्मप्रमाणत्वबोधकवचनेषु सामान्यतः सम्प्रदायपर्यायाचारशब्दप्रयोगेऽपि स्वसम्प्रदाय एव स्वसाचरणीयधर्मे प्रमाणत्वेन निर्दिष्टो बोध्यः । पूर्वोक्ते

याज्ञवल्क्यवचने सर्वस्मृतिप्रधानमनुवचने च 'कण्ठरवेण तथैवोक्तेः' । तस्मात्सर्व-
सम्प्रदायेषु सम्मतिसत्त्वेऽपि धर्माचरणं तु स्वस्वसम्प्रदायानुसारेणैव युक्तम् ॥

अत एवाचारमाधवे प्रथमाध्याये—

“वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्वि कुर्वन् यथाशक्ति ग्रामोति परमां गतिम्” ॥

इति वेदोदितमपि स्वकं स्वसाम्प्रदायिकमेव नित्यं कुर्यात्, नत्वितरसम्प्रदायप्राप्त-
मपि । धर्माणां सम्प्रदायभेदेन व्यवस्थितत्वादिति भावः ।

अत्रैव तृतीयाध्याये यमः—

“वेदविद्याव्रतस्त्राताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।

स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥

तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयताम्” इति ॥

किञ्च, अत्रिस्मृतावपि—

“तानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।

प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्युपस्थिताः” ॥ इति ।

दक्षस्मृतावपि—

गृहस्योऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।

तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जितः” ॥ इति ।

क्रियायुक्तः स्वाश्रमानुरुपशास्त्रीयक्रियायुक्तः । स्वकर्म स्वसाम्प्रदायिकं कर्म ।
अन्यथा क्रियायुक्तस्य कर्मवर्जितत्वासम्भवेन वचनव्याघातापातात् । एतेनोक्तवक्ष्य-
माणवचनेषु स्वधर्मादिशब्दैः प्रातिस्निकवर्णाश्रमधर्ममात्रं ग्राह्यं, न तु स्वसाम्प्रदायिक-
धर्मोऽपीति कुचोद्यमपि निरस्तं वेदितव्यम् । सङ्कोचे मानाभावाच्च । मनुयाज्ञवल्क्य-
जैमिन्यादिभिः सम्प्रदायस्यापि धर्मे प्रमाणत्वादरणाच्च ।

तथा मुनः ॥ एवाह—

“विभागशीलसम्पन्नः क्षमायुक्तो दयालुः ।

स्वकर्मणि सदा युक्तो गृहस्थः शेषशुभवेत्” ॥ इति ।

(अन्यसाम्प्रदायिककर्मकरणे दोषः)

अन्यच्च—स्वसाम्प्रदायिकं कर्म त्यक्त्वाऽन्यसाम्प्रदायिककर्मकरणे दोषं सर-
त्यत्रिः—

“येऽप्यपेताः स्वधर्माद्ये परधर्मे व्यवस्थिताः ।

तेषां ज्ञास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥”

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।
परधर्मो भवेत्त्याज्यः स स्वयं परदारवत् ॥ इति ।

दक्षोऽपि (श्लो० १८)—

“स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत्” ॥ इति ।

नारायणभट्टकृतायां धर्मग्रन्थौ वसिष्ठोऽपि—

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।

(स्वख्या कश्चिदेकं सम्प्रदायमाश्रयेत्)

अतः स्वमतपरमतोत्कर्षापकर्षप्रयोजकं प्रमाणशून्यं शुष्कवादं त्यक्त्वा स्वरुच्यनु-
सारेण कश्चिदेकं सम्प्रदायमाश्रयेत्, न तु एकतरसम्प्रदायानवलम्बेन शुष्ककर्मवादतर्क-
पाखण्डादिरतः स्यादित्याहोद्वेगं प्रत्येकादशस्कन्धे भगवान् (अ० १८ श्लो० ३०)—

“वेदवादरतो न स्यान्न पाखण्डी न हैतुकः ।
शुष्कवादविवादे न कश्चित्पक्षं समाश्रयेत्” ॥ इति ।

अतः सर्वैः स्वसाम्प्रदायिकधर्माचरणमेव विधेयम् । अत एव कृच्छ्रादिसाधारणे-
तिकर्तव्यतां व्याख्यायाह विज्ञानेश्वरः—

“एवमन्येऽपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयोऽविरोधिषु समुच्चयः । शास्त्रा-
न्तराधिकरणन्यायेन सर्वसृष्टिप्रत्ययत्वात्कर्मणः” इति ।

(तदर्थमेव मोक्षादि)

तस्मादामरणमपि स्वसम्प्रदायानुसार्येव धर्माचरणं श्रेयस्तदेव च मोक्षसाधनं भवति ।
यथाह गीतायां भगवान्—

“स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” इति ।

नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रे सप्तमाध्याये नारदेन मोक्षकारणानि पृष्टत्तानि वदन्
शिवः (श्लो० ४०)—

“स्वधर्माचरणं शुद्धं विधर्माच्च निवर्तनम् ।
वेदोक्ताचरणं विप्र ! परं निर्वाणकारणम्” ॥ इति ।

(प्रथमं स्वशास्त्राध्ययनं कर्माणि च तदनुसारम्)

नापि हि तत्तदाचरणाभावमात्रेण तत्रासम्पत्तिः शक्या वक्तुम् । अन्यथा स्वशा-
खायाः प्रथमतोऽध्ययनं ब्रह्मयज्ञं तदुक्तकर्माणि च तन्मन्त्राद्यनुसारेण कुर्वतामपि शास्त्रा-
न्तरीयेषु तेऽसम्पत्तिः प्रसज्येत । विधीयते हि स्वशाखाया एव प्रथमतोऽध्ययनादि-
कम्, यथाह माधवीये (अ०.१) वसिष्ठः—

“पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिचृंहणः ।
तच्छास्त्रं कर्म कुर्यात् तच्छास्त्राध्ययनं तथा” ॥ इति ।

स्वशास्त्रापरित्यागं च न एव निषेधति—

“यः स्वशास्त्रां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रचद्वहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥
स्वीया शास्त्रोऽज्ञिता येन ब्रह्म तेनोऽज्ञितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः ॥
अधीत्य शास्त्रमात्मीयां परशास्त्रां पठेदिति” ॥

अत एव सायनमाधवीयभाष्ये स्वाध्यायब्राह्मणव्याख्याने स्वाध्यायशब्दः “स्वशा-
ध्यायः स्वाध्यायः” इति विग्रहेण स्वशास्त्रापरतया व्यनस्यापितः ।

आस्तां किमिहानेनाऽप्रकृतेन विचारेण ॥

(अन्यसाम्प्रदायिकविद्वादिधारणनिषेधः)

तस्मादन्यशास्त्रीयकर्मवदन्यसम्प्रदायप्रोक्तप्रकारकं चिह्नधारणभगवत्सेवादिकमपि
शिष्टा नाचरन्ति उक्तवचनेषु तन्निषेधात् ।

(भनाचरणेऽपि सम्मत्यनुष्ठेदः)

यदि त्वनाचरणमात्रेणैवासम्मतं मन्यते भवान्, तर्हि सर्वेषामपि स्वान्यशास्त्रीयं
कर्मानाचरतां तत्र तत्रासम्मतमभ्युपगच्छतस्तत्र सर्वेष्वपि वेदवहिर्मुखत्वादयो दोषा
अभिमतता भवेयुः ।

किञ्च, सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च परस्परस्य विहितान् धर्मान् अननुतिष्ठतामितरे-
तरधर्मेऽसम्मतं मन्यमानेन भवता सर्वत्रैव वर्णाश्रमधर्मच्युतत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात् ।
यदि च शास्त्रप्राप्तत्वात्परस्परधर्मानाचरणस्य न दोषप्रयोजकत्वं नाप्यन्योन्यधर्मेऽ-
सम्मतत्वं चेति ब्रूये, तर्ह्युक्तमनुयाज्ञवल्क्यादिवचनबलात्प्रातिस्विकधर्माचरणे स्वसम्प्रदा-
यस्यैव प्रमाणत्वं सिद्धयतीत्यन्यत्र सम्मतिसत्त्वेऽप्याचरणं तु स्वसम्प्रदायानुसारेणैवेत्यत्र
न कोऽपि शङ्कावकाशः ।

अत एव महाभारते आजगरे युधिष्ठिरवाक्यम्—

“तर्कोऽप्रतिष्ठितः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः न पन्थाः ॥” इति ।

“साधूनां समयथापि प्रमाणं वेदवद्भवेत्” ॥ इति मिताक्षरादिवहुप्रामाणिकनि-
बन्धलिखितब्रह्माण्डवाक्ये कलौ तु सम्प्रदायस्यैव विशेषतः प्रामाण्यं न बोध्यत
इति श्रीः । तथा च, सम्मत्याचरणयोर्व्याप्त्यभावात्सम्मतश्चेत्तदाऽऽचरणं बुद्धौ नेति

प्रश्नस्तु प्रष्टुश्चातुर्यव्यापनायैवेति दिक् । तस्माच्छाखाधिकरणन्यायेन सर्वैः स्वस्वसम्प्र-
दायानुसारेणैव धर्माचरणं विधेयमित्यैव युक्ततरं न त्वितरानुसारेण ॥

(रुचिभेदाज्ञानाभवाच्चयः)

जीवानां रुचिभेदेन विविधमतानुसरणं तु भवद्वन्द्वेष्वप्युच्यते—

“रुचीनां वैचित्र्याद्भुङ्कुटिलनानापथ्यजुषाम्” इति ।

तृतीयस्कन्धे च भगवान् कपिलः (अ० २९ श्लो० ७)—

“भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते” इति ।

सम्प्रदायभेदेन भक्तिभेदेन भक्तिभेदं प्रतिज्ञाय तत्र तत्र प्रवृत्तौ जीवानां स्वभाव-
भूतगुणवैचित्र्यमेव हेतुत्वेनाह—

“स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते” इति ।

नैतावता सर्वेषां सर्वत्रासम्प्रतिगन्धोऽपि, इति सर्वं क्षेमम् ॥

अथावान्तरपष्ठप्रश्नरूपं द्वितीयं वाक्यम् ।

असम्प्रतिश्रेत्कुतोऽङ्गीक्रियते ? ॥ ६ ॥

उत्तरम् ।

“सम्प्रतिर्वैदिकेषूक्ता ततोऽयं सर्वथा वृथा ।

हेतुपर्यनुयोगोऽथावैदिकेष्वस्त्यसम्प्रतिः ॥ १ ॥

तत्र चेत्पृच्छयते हेतुः सविकल्पद्वयोत्तरे ।

वैदशास्त्रविरोधाख्यः पूर्वमेवोदितो मया” ॥

तस्मान्नायं प्रश्नः पुनरुत्तरमर्हतीति श्रीः ॥

मार्गकुले किल कलया कलहाकुलतां तु कलयितुं प्रश्नः ।

रचितोऽनुचितोऽन्योन्यं कलहायेरन् वृथा कथं सन्तः ॥ १ ॥

अथास्यावान्तरस्य षष्ठप्रश्नस्यैव कुक्षावेतद्वाक्यं वक्तुर्विवित्सारव्यापकं लिखितमुप-
लभ्यते ॥

(पष्ठप्रश्नावयवः)

किं वर्णनिष्ठः ॥ ६ ॥

(वर्णो ग्राहणादिः तन्निष्ठत्वं च सम्प्रदायस्य तदधिकारवत्वम्)

उत्तरम् ।

(स्वकृतसदर्थः)

“इह किमिति पृथक्पदात् सम्प्रदायस्य वर्णनिष्ठत्वमस्ति न वेत्येव जिज्ञासितमाहोस्वित् कस्मिन् वर्णे निष्ठा यस्येति समस्तपदाजिज्ञासाबोधककिंशब्दस्य वर्णे सामानाधिकरण्येनान्वयात् सम्प्रदायाधिकृतो वर्णविशेषः ?” ॥

(तत्र प्रष्टव्यादौ संसयः)

तत्राद्ये, वर्णविशिष्टेषु मनुष्येषु सम्प्रदायप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन संशयघटकस्याभावात्कोटेरनुदयेन प्रथमकोटेरेव विवादानध्यासिततया संशयस्यैवानुदयास्तस्यैकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपत्वात् व्यर्थः प्रश्नः ॥—

(अथावकोटयुत्तरम्)

अथ किमाश्रमनिष्ठ इत्यग्रिमवाक्यानुरोधाज्ज्ञायते धर्मा हि द्विविधा एव, वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्चेति भेदादिति प्रष्टुर्मतम् ॥ तत्र भगवन्मन्त्रग्रहणतत्सेवादीनां सम्प्रदायधर्माणां वर्णधर्मत्वमाश्रमधर्मत्वं वेत्येव विचिकित्सितं तस्येति ॥ तत्राप्युच्यते—

(धर्माणामनेकविधत्वं यद्विधत्वं)

न हि धर्माणामुक्तरीतिकद्वैविध्यमेव शास्त्रसम्मतम् ॥ तदतिरिक्तानामपि जातिधर्मकुलधर्मदेशधर्मादीनां तत्र तत्र निरूपणात् ॥ किञ्च वर्णाश्रमेतराणां नो गृहि धर्मानशेषत इत्यत्र धर्माणां पद्विधत्वं विज्ञानेश्वरेणोक्तम्, तद्यथा—“वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति” ॥

(तत्र सम्प्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वम्)

तत्र सम्प्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वम्, सम्प्रदायसम्मततुलसीकाष्ठमालाद्याचारणं ग्रहेण सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वात् ॥ विज्ञानेश्वरेणाप्यहिंसाशौचाचारादीनां साधारणधर्मत्वं विलिख्य तेषामाचार्यकरणपूर्वकत्वकथनात् । इदञ्चाचार्यकरणं साम्प्रदायिकगुरुपसर्पणरूपमेव ॥ उपनयनकालिकस्य तस्य स्त्रीशूद्रादिष्वसम्भवेन साधारणधर्मत्वमाभावात् ॥ तथा बाह्यान्तरमेदेन द्विविधमपि शौचं सम्प्रदायैकलभ्यमित्युपपादितं प्राक् ॥

(अहिंसा-शौचादिः)

• मनुस्मृत्याह (अ० १ श्लो० ६३)—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥” इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि गृहस्यप्रकरणे वर्णधर्मानुत्तवाऽऽह (अ० १ श्लो० २६) —

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया शान्तिः सर्वेषां धर्मपालनम्” ॥ इति ।

इहान्तरशौचेन्द्रियनिग्रहौ सम्प्रदायोपजीव्यकौ । एवमन्यत्रापि तद्धर्माणां साधारणधर्मत्वमनेकत्र सिद्धमित्यलम् ॥

(अथ द्वितीयकोट्यनुत्तरकात्मादि)

अथ द्वितीयपक्षावलम्बनेन वर्णस्य किञ्चिदसामानाधिकरण्यात् सम्प्रदायाधिकृतं किं वर्णमाश्रयत तद्विशेष एवेत्येव जिज्ञासितं स्यात्तदा तु साधारणधर्मत्वस्यापनेनेव दत्तोत्तरमथापि ब्रूमः—

“कृपालोर्दीननाथस्य सर्वोद्धरणकारिणः ।

सर्वेशितुर्हरिर्मार्गाः प्रायः सर्वाधिकारकाः ॥ १ ॥

दैत्यवद्विपताश्चापि नृणां सर्वाधिकारकाः ।

हरिर्मन्त्रगृहे ज्ञाने नानामक्तिषु मोक्षणे ॥ २ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां श्रुता शास्त्रेऽधिकारिता ।

सम्प्रदायेषु तत्सिद्धयै ते सर्वेऽप्यधिकारिणः” ॥ ३ ॥

(शारणामयी सर्ववर्णाधिकारः)

तथा हि—सर्वेषामपि वर्णानां स्वशरणागतवशान्मोक्षलक्षणपरगतिप्राप्तिं प्रवक्ति भगवान् (गी० अ० ९ श्लो० ३२) —

“मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ १ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथे”ति ॥

व्यपाश्रयः शरणागतिरिति व्याख्यातारः ॥

(भगवन्तन्मन्त्रगृहे)

किञ्च भगवन्मन्त्राणामपि बहूनां गोपालादीनां सर्ववर्णाधिकारकत्वं तत्र तत्र स्मर्यते ॥ यथोक्तं नारदपञ्चरात्रे तृतीयरात्रप्रथमाध्याये (श्लो० १३) —

सर्वेषु वर्णेषु तथाऽऽश्रमेषु नारीषु नानासु यजन्मुखेषु ।

दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमत्र एषः” इत्यादि ।

पुनः कृष्णमन्त्रान्तरमुपक्रम्य गौतमीयतन्त्रे (अ० २४ श्लो० २३) —

“रक्तपशायुतं हुत्वा द्विजो ज्ञानमवाप्नुयात् ।

सर्वलोकैकशान्तिं च क्षत्रियो नात्र संशयः ॥ १ ॥

अन्येषां यद्यदिष्टं तत्साधयेन्मनुनाऽश्रुने”ति ॥

भगवन्मन्त्रे तु चातुर्वर्ण्याधिकारो दर्शितस्तत्रैव प्रथमाध्यायेऽपि—

“एते समफलाः सर्वे समन्त्रा इति नः श्रुतम् ।

येन सर्वफलावाप्तिः सर्वेषां बन्धुरेव सः ॥ १ ॥

सर्ववर्णाधिकारश्च नारीणां योग्य एव यः ।

तं ब्रूहि भगवन्मन्त्रमल्पायासफलप्रदम्” ॥ २ ॥

इत्यादिना वैष्णवमन्त्रोपदेशग्रहणाधिकारश्चातुर्वर्ण्यस्य दर्शितः ॥

(दीक्षाध्यायः)

एवं दीक्षाधिकारोऽपि मन्त्रसारे—

“दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥ १ ॥

एवं स्त्रियो वा यत्नेन गुरुमेव समाश्रयेद्”ति ॥

धादावर्त्या विष्णुध्यायले—

“ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् सच्छूद्रान् सत्स्त्रियोऽपि वा ।

विष्णुभक्तिरतान् साधून् दीक्षयेद्विधिना गुरुरिति ॥ १ ॥

(धर्ममन्त्रादीनां मुहुर्मुहुर्होमयोगः)

न चानेकैभ्य उपदेशेन मन्त्राणां नैर्बल्यं शङ्कनीयम् (अ० १)

“दर्माः कृष्णाजिनं भन्ना ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

इति माधवीये शङ्खवचनात् ॥

(भगवत्सेवनादिषु सर्ववर्णाधिकारः)

किञ्च मन्त्रोपदेशानन्तरं भगवत्सेवनादिषु साम्प्रदायिकरुधर्मेषु चतुर्णामपि वर्णाना-
मधिकारस्मरणादपि सम्प्रदायस्य चतुर्वर्णनिष्ठत्वं स्पष्टमेवोरीकृतं महर्षिभिः । तथा हि
निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे देवीपुराणे—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते ।

स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा” इति ॥

नारदपञ्चरात्रे (रात्र० २ अ० ७) मुक्तिकारणान्मुपक्रम्य शिवः—

“चतुर्णामपि वर्णानां गुरुकृष्णार्चनं परम् ।

द्विजानां वैष्णवानाञ्च सेवनं मुक्तिकारणमिति ॥

गौतमतन्त्रे च षोडशाध्याये भगवत्सेवाप्रकारमुक्त्वा निगद्यते ॥ (श्लो० ९१)—

“एवमम्यर्च्य जगतां पतिं शुद्धमनीषया ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां दायादो भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥

विप्रो देवाधिपो भूयात् साक्षाद्भूमिपुरन्दरः ।
 क्षत्रियो राजवर्यश्च वैश्यो धनसमृद्धिमान् ॥ २ ॥
 शूद्रः सुखानि सर्वाणि भुक्त्वाऽच्युतपुरं व्रजेत् ।
 एवं ते कथितं विप्र संसारभयनाशनम् ॥ ३ ॥
 अर्चनं त्रिविधं यत्ने मूलाविद्यानिकृन्तनमिति ॥

(स्त्रीशूद्रयोः पूजाधिकारानधिकारौ)

न च स्त्रीशूद्रयोर्भगवत्सेवनेऽधिकारोऽथ दूरात् पूजनाधिकारसत्त्वेऽपि स्पर्शादौ
 त्वनधिकार एव—

“शूद्रो वाऽनुपनीतो वा सधवा विधवाङ्गना ।
 दूरादेवास्पृशन्पूजां प्रकुर्याच्छिवकृष्णयोः” ॥

इति वाक्यादिति शङ्क्यम् ॥ स्पर्शनिषेधस्य शालग्रामविषयकत्वेन भगवत्प्रतिमादौ
 स्त्रीशूद्रयोरपि पूजाधिकारात् ॥ निर्णयसिन्धौ—

“शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णो वसुन्धरे ।
 स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः ॥ १ ॥
 मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रो योपिद्रापि कदाचन ।
 स्वपते नरके घोरे यावदाभूतसम्भुवम् ॥ २ ॥
 यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ।
 दूरादेवास्पृशन्पूजां कारयेत्सुसमाहितः” ॥

इति वाराहोक्तेः शालग्रामशिलामात्रे निर्बन्धो न प्रतिमादौ—

“सर्ववर्णस्तु सम्पूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः” इति तत्रैवोक्तेरिति निर्णीतम् । धर्म-
 सारेऽपि (परि० ३)—

“स्त्री शूद्रो वा स्पर्शसहितं शालग्रामचक्राङ्कितयाणलिङ्गानि नाचयेत्” इत्यादिना
 तदेव स्वीकृतम् ॥

अथ सेवार्थं भगवत्स्वरूपग्रहणेऽपि चतुर्णामपि वर्णानामधिकारो दर्शितः । कृत्य-
 कल्पतरौ देवीपुराणे—

“चतुर्वर्णस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थमिरिति ॥

(पवित्रकरणार्थं सर्ववर्णाधिकारः)

इदं सिन्धुद्वयेऽप्युदाहृतम्, एवं पवित्रकरणादिषु नैमित्तिकेष्वपि साम्प्रदायिकधर्मेषु
 चातुर्वर्ण्याधिकारः स्मर्यते निर्णयसिन्धौ (परिच्छे० २) पवित्रकप्रकरणे विष्णुरहस्ये—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।
 स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकमिति ॥

(भगवद्भक्तौ सर्ववर्णाधिकारः)

एवं सम्प्रदायैकसाध्यायां भगवद्भक्तावपि चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः स्मर्यमाण-
स्तेषां सम्प्रदायाधिकारं बोधयति । यथा सारसङ्ग्रहे स्कन्दपुराणे—

“विष्णुभक्तिसमायुक्तो मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।

पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥ १ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः ।

विष्णुभक्तिसमायुक्तो ज्ञेयः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ २ ॥

दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा ।

समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया धरणं हि यः ॥ २ ॥

निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मनः” इति ।

श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे सप्तमाध्याये प्रहादः—

“सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।

भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसञ्चिनः ॥ १ ॥

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च ।

भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् ॥ २ ॥

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ।

प्रीणनाय मुकुन्दस्य न घृत्तं न बहुज्ञता ॥ ३ ॥

न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।

प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्यनम् ॥ ४ ॥

ततो हसौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ।

आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५ ॥

दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ।

खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ६ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ।

एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणमि”ति ॥

अत्र चतुर्णां वर्णानां देवासुरादीनां च भगवद्भक्तावधिकार उक्तः ॥ भक्तिसाधनं
च प्रथमतः साम्प्रदायिकगुरूपसर्पणमात्मनिवेदनं ततस्तदनुसारेण सत्सङ्गभगवत्सेवादिकं
चेतः पूर्वमेव (श्लो० ३०)—

“गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च”त्यादिनोक्तम् ।

एवमेवैकादशस्कन्धेऽपि (अ० १७ श्लो० १)—

“यस्त्वयाऽभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ।

वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि” ॥

इत्युदवेनाऽपि भगवद्भक्तौ चातुर्वर्ण्याधिकार उक्तः । तत्रैव द्वादशाध्याये भगवान्
(श्लो० ३) —

“सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुषाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाध्वारण्यगुह्यकाः ॥ १ ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः ।
रजस्तमप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्द्युगेऽनघ ॥ २ ॥
बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्राष्टका यादवादयः ।
धृपपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाऽथ विभीषणः ॥ ३ ॥
सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ।
व्याधः कुब्जा ब्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथाऽपरे” ॥ ४ ॥

इति सर्वेषामपि स्वभक्त्याधिकारं वक्ति । निर्णयसिन्धौ (परि० २) माघस्तान-
प्रकरणे पाठे—

“सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे”ति ।

(ब्रह्मज्ञाने सर्ववर्णानामधिकारस्य प्रथमं ब्राह्मणम्)

अथ सम्प्रदायसाध्ये ब्रह्मज्ञानेऽप्यस्ति सर्वेषां वर्णानामधिकारोऽस्तः क्रमात् प्रत्येकं
स निरूप्यते । तत्र प्रथमं ब्राह्मणेऽपि ब्रह्मविदामेवात्युत्कर्षमाह मनुः (अ० १
श्लो० ९६) —

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ १ ॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः” इति ॥ २ ॥

एवमन्यत्राप्यनेकत्र ब्रह्मविद उक्तर्षो वचनसहस्रैरुक्तः ॥

(ज्ञानभक्तिश्च विप्रलक्षणम्)

किञ्च ब्राह्मणस्य भगवद्भक्त्याऽप्युक्ता श्रीभागवतादिपुनरेकरोच्यते (स्क० ७
अ० ९ श्लो० १०) —

“विप्राद्विपद्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखान्द्रुपचं वरिष्ठम् ।
मन्ये तदपि तमनो वचने हितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरि मान” इति ॥
एकादशस्कन्धे (अ० १७) वर्णधर्मानुपक्रम्य भगवान् (श्लो० १५) —

“शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः धान्तिरार्जवम् ।
महत्तिष्ठ दया सत्यं ब्रह्मप्रकृत्यस्त्विमाः” इति ॥

सप्तमस्कन्धेऽपि (अ० ११) वर्णधर्मानुपक्रम्य नारदः (श्लो० २१)

“शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः शान्तिरार्जवम् ।

ज्ञानं दयाऽच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम्” इति ॥

अत्रैव श्रीधरकृतव्याख्यायां वर्णानामभिव्यञ्जकरूपान् धर्मानाह । शम इति चतुर्भिरच्युतात्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वं सर्वेषामिति व्याख्यातमतः श्रीहरिभक्तत्वमपि शुद्ध-
कुलोद्भवविप्रस्य स्वाभाविकम् । स्वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् ॥

(क्षत्रियस्य तदावश्यकता)

एवं क्षत्रियस्याऽपि आन्वीक्षिक्यादिवद्ब्रह्मविद्याभ्यासस्याऽवश्यकतां वक्ति मनू राज-
धर्मानुपक्रम्य सप्तमे (श्लो० ४३)

“त्रिविद्यैर्म्यत्त्वयो विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः” इति ॥

आत्मविद्यां ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविद्यादप्रशमनहेतुं शिक्षेदिति व्याख्या-
तमन्वर्थमुक्तावल्याम्—

“शाश्वतीमित्यात्मविद्यान्तानां सर्वासां विशेषणम्, विद्यायां नित्यत्वं च पारम्परिक-
गुरुसदुपदेशपरपर्यायसम्प्रदायलब्धत्वमेव” । अत एव पारम्पर्यागतत्वेन नित्यामिति
कुल्लूकमद्वः । न चैवमप्यभिपिक्तस्यैव तदावश्यकत्वं न तु क्षत्रियसामान्यस्येति वाच्यम् ।
(लघुपराशरे अ० २ श्लो० १) “वर्णधर्मान् प्रवक्ष्यामी”त्युपक्रम्य (श्लो० ३)—

“प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा ।

यजनाध्ययने राज्ञि विपयासक्तिवर्जनम्” इति ॥

अत्रोपक्रमानुरोधेन राजशब्दस्य गर्भादेकादशे राज्ञ इत्यादिवत्, क्षत्रियसामान्यप-
रत्वात्तत्तद्वर्गेषु च ब्रह्मविद्यैकमाध्यस्य विपयासक्तिवर्जनस्य परिगणितत्वेन तेष्वपि
सत्सम्प्रदायानुसारेण ज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वं निश्चीयते ॥ अपि चाभिपिक्तविषये याज्ञ-
वल्क्यस्मृतावपि राजादिधर्मप्रकरणे (अ० १ श्लो० १)—“महोत्साहः स्थूललक्षो”
(श्लो० ३) इत्यारभ्य—“अग्न्यां चैव नराधिपः” इत्यन्तं राजस्वरूपवर्णने स्थूललक्षो
बृहत्सेवकः सत्त्वसम्पन्नः शुचिर्धार्मिकोऽव्यसनः प्राज्ञ इत्यादिभिः सम्प्रदायसेवनकार्य-
भूतविशेषणै राज्ञस्तदधिमारो गम्यते । इदञ्च मिताक्षरापर्यालोचनात्सम्यगेव
स्फुटति ॥ माधवीये राजधर्मप्रकरणे (अ० २) मार्कण्डेयः—

“स्थानशुद्धिर्धनज्ञानपाङ्गुप्रविजितात्मना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना” ॥

इति कामासक्तिवर्जनमुखेन ज्ञानावश्यकत्वं वक्ति ॥

(अविद्वद्विप्रधर्मातिदेशः)

अपि च ब्राह्मणस्य सम्प्रदायलभ्यभगवद्धर्मतज्ज्ञानतत्त्वेवाधाचाराणामावश्यकत्वं साधितमेव, तच्च क्षत्रियेऽपि प्राप्नोति । माधवीये वामनपुराणे (अ० २)—

“क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि” इति तदतिदेशादिहापि क्षत्रियपदेन सम्प्रदायोपसेवनं हि न ह्यभिप्रेक्तमात्रस्य धर्मः, किन्तु क्षत्रियसामान्यस्यैवेति बोध्यते । अपरञ्च भगवदर्चनस्य सत्सम्प्रदायैकसाध्यत्वं दिदृग्मात्रेण प्रतिपादितं प्राक् कस्यै प्रयोजनाद्येत्यस्योत्तरे ग्रन्थान्तरेषु चेदं स्फुटतरम्, तस्य च ब्राह्मणवत् क्षत्रियादीनामपि कलियुगेऽप्यावश्यकत्वम् । यथाह लघुपराशरो द्वितीयाध्याये कलौ गृह्यस्य धर्मानुपक्रम्य (श्लो० १३)—

“क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ।

वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात्” इति ॥

(वैश्यशूद्रयोस्तदधिकारः)

तथेति वैश्यशूद्रयोरपि देवार्चनाद्यतिदिश्यते । किञ्च, माधवीये वैश्यधर्मप्रकरणे आश्वमेधिके—

“वणिग्धर्मममुञ्चन्वै देवब्राह्मणपूजकः ।

स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरो गणैः” इति ॥

अतस्तयोरपि ब्रह्मभूतवत् सम्प्रदायोपयोगः ॥

(तत्र वैश्यस्य)

तत्र वैश्ये तु “शरदि वैश्य”मित्यध्ययनाङ्गभूतोपनयनविधिध्वनेन “गर्भास्तु द्वादशे विशः” इति स्मरणेन चाध्ययनाधिकारसिद्ध्या पराशरव्याख्यायाम् वराह-पुराणे (अ० २)—

“स्वाध्यायं यजनं दानं कुर्सादिं पशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषिवाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि” इति ॥

मार्कण्डेयेऽपि—

“दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्याऽपि त्रिधैव सः” इति ॥

एवमादिषु प्रत्यक्षतोऽध्ययनविध्युपलब्धे च सूत्रानुसारेणोपनिषदध्ययनपूर्वरूपाज्ञानार्थे सम्प्रदायोपयोगः ॥

अत एव तृतीयाध्यायेऽप्यात्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० १३५)—

“स द्वायमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्त्वद्य मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः” इत्याह ॥

द्विजातिभिरिति बहुवचनात् त्रिभिरपि वर्णैरित्यर्थः । एवमन्यत्रापि ब्रह्मक्षत्रवत्
सन्न्यासार्थमपि वैश्यस्य ज्ञानावश्यकत्वमुच्यते । यथाऽऽचारमाधवे (अ० २)
स्मृत्यन्तरम्—

“ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽप्य वैश्यो वा प्रजोद्बुधात्” इति ॥

किञ्च, श्रीमद्भागवते (स्क० ७ अ० ११) वर्णधर्मानुपक्रम्य (श्लो० २३)—

“देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।

‘आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणम्” इति ॥

अतो वैश्यस्याऽपि ब्रह्मक्षत्रानुसार्युपनिषदर्थज्ञानद्वारा ब्रह्मज्ञानसम्पत्तये भगवत्से-
वादिसम्पत्तये च सम्प्रदायसेवनमावश्यकम् ॥

(शूद्रस्य ब्रह्मज्ञानाद्यधिकारः पुराणादिद्वारा तत्सम्पादनं वेदानधिकारश्च)

‘एवं शूद्रस्याऽप्यस्ति गुरुपदेशद्वारा ब्रह्मज्ञानाद्यधिकारः । अत एवाध्यात्मविद्यया
शूद्रस्यापि मान्यत्वमाह याज्ञवल्क्यो गृहस्यप्रकरणे (अ० १ श्लो० ८)—

“विद्याकर्मवेयोचन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके मानमर्हति” इति ॥

न चास्य वेदानधिकारात्तदुपजीव्येऽध्यात्मविषयेऽनधिकारः शङ्क्यः । श्रुत्युच्चारम-
न्तरा भाषयैव गुरुणोपदिश्यमाने आध्यात्मिके शूद्रस्याप्यधिकार इत्यनेनैव याज्ञवल्क्य-
यचनेन ज्ञापनात् । इतिहासादिद्वारापीदं सम्भवति । विष्णुनामसहस्रे “शूद्रः सुरम-
यामुया” इत्यत्र शङ्कराचार्यैरपि स्वभाष्ये तस्य श्रवणाधिकारस्वीकारात् “श्रावयेच्चतुरो
वर्णान्” इति भारतीकेः “सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिरिति हरिवंशोक्तेः । एव-
मितरत्रापि पुराणेतिहासादिषु तत्र तत्रोच्यमानानि शूद्रस्यापि स्वस्वश्रवणादिफलानि
तस्य तच्छ्रवणाद्यधिकारं तद्वारा ज्ञानसम्पादनाधिकारं च बोधयति । तथाऽऽचार-
माधवे शान्तिपर्वणि—

“शास्त्रे स्वाहानमस्कारो मन्त्रः शूद्रेऽभिधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मगान् स्वयम्” इति ॥

अत्र ब्रह्मवचं हि न वेदवचनमुपनयनाभावात्, किन्तु सम्प्रदायसेवनेनावगातब्रह्म-
स्वरूपज्ञातृत्वमेव । स्वयं शास्त्रदर्शनानधिकारात्, “एकदेशे परोक्ते त्वि”ति वाक्येन
माध्वभाष्यप्रथमसूत्रोदाहृतेन गुरुमुखाद्ब्रह्मश्रवणेऽधिकारनिश्चयाच्च । न च वेदार्थत्वा-
द्ब्रह्मणः श्रवणेऽनधिकारः शङ्क्यः, वेदश्रवणानधिकारित्वेऽपि भारतादिद्वारा वेदार्थस्य
श्रवणेऽधिकारित्योक्तेः । यथोक्तं श्रीभागवते (स्क० १ अ० ४ श्लो० २५)—

“स्त्रीशूद्रद्विजबन्धनौ त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥
इति भारतमारुह्यान् कृपया मुनिना कृतम्” इति ॥

(श्लो० २८) —

“भारतव्यपदेशेन ह्यास्त्रायार्थश्च दर्शितः” इति च ॥ अत एव —

“कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति जातितः” इति ॥

बृहत्पराशरोऽक्षरविचारेणैव पातित्यमाह, नतु परमुखाच्छ्रुतस्य धर्मादेरर्थमात्रस्य विचारेण । अन्यथाऽक्षरपदं निरर्थकं स्यात् ॥ एवमेव धर्माऽन्वितारेऽपि (परि० ३) —

“आगमोक्ता विष्णुशिवादिमन्त्राः नमोऽन्ताः प्रणवरहिताः” पुराणादिश्रवणनिदि-
ध्यासनादि कृत्वा ब्रह्मज्ञानमपि स्त्रीशूद्रैः सम्पाद्यम्, उपनिषच्छ्रवणे तु नाधिकार-
इत्युक्तं काशीनाथोपाध्यायेन । अतः शूद्रस्यापि ब्रह्मज्ञानार्थं सम्प्रदायसेवनमावश्यकम् ॥

यत्तु मनुः (अ० ४ श्लो० ८०) —

“नो शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

सोऽस्तंष्टुतं नाम तमः सह तेनैव मज्जती” त्याह ॥

तत्तूपनिषदुच्चारणपूर्वकज्ञानोपदेशयजनादिवैदिकधर्मोपदेशविषयम् । समन्वयाध्याय-
तृतीयपादे (छ० ३४) —

“शुगस तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणीत्स्रच्यते ही”त्यधिकरणे व्यासेन - तथैव निर्णी-
तत्वात् ॥

अन्यच्च, शूद्रधर्मेषु मन्वाद्युक्तं शौचमपि न सम्प्रदायमन्तरा सिद्धयेदान्तर-
शौचमावात् ॥

(वृत्तस्य विद्शूद्रयोर्वधे प्रायश्चित्तं वृत्तस्वरूपम्)

याज्ञवल्क्यस्मृतावुपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणे (अ० ३ श्लो० २।३) —

“ऋषभैकसहस्राः” इति “वैश्यह्यब्द”मित्यनयोर्मिताक्षरायां वृत्तस्य विद्शूद्रयोर्वधे
ब्रह्महत्याऽष्टमांशपोडशांशौ मनुवचनात् प्रतिपाद्यं वृत्तस्वरूपजिज्ञासायां वृत्तशब्देन
चात्मगुणादिकमुच्यते —

“गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

श्रवर्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते” ॥

इति स्मरणादित्युदाहरता विज्ञानेश्वरेण वृत्तान्तःपातिनी गुरुपूजा शूद्रस्यापि दर्शिता ।
न हि च तस्योपनयनमस्ति येन तस्योपनीयाध्यापक एकदेशाध्यापको वा गुरुः
स्यात् ॥ अतः सम्प्रदायगुरुरेवेह सम्भवति ॥

(दीक्षया शूद्रस्योत्कर्षः)

एवं साम्प्रदायिकगुरुसकाशाद्वैष्णवदीक्षाग्रहणे शूद्रस्यापीतरशूद्रापेक्षयोत्कर्षबोधना-
योच्यते, धर्मसिन्धौ (प० ३) पूर्वार्धे—

दीक्षायुक्तस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।

कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम्”ति ॥

एवमितराण्यपि शूद्रस्य वैष्णवसम्प्रदायोपसेवनावश्यकताख्यापकानि बहूनि निःस-
न्दिग्धवचनानि महाभारतश्रीभागवतादिज्योतिषग्रन्थेषु शूद्रकमलाकरादिप्रामाणिकानार्थ-
ग्रन्थेषु च बहूनि समुपलभ्यन्ते, तथापि विस्तरमयात् स्वल्पप्रश्नोपरि बहुलिखनप्र-
यासाद्विरम्यते ॥

तस्मादत्यावश्यकभगवन्मन्त्रग्रहणार्थं तद्भक्तिसम्पत्त्यर्थं यथाधिकारमुपनिषदाद्यनुसा-
रिज्ञानसिद्ध्यर्थं ततो मोक्षार्थं च चतुर्णामपि वर्णानां सत्सम्प्रदायोपसरणमेव शरणं तदेव
च त्रिविधतापार्तिदुस्तरसरस्वचरणाय तरणिरिति युक्तं सम्प्रदायस्य चतुर्वर्णनिष्ठत्वम् ।
एवं सम्प्रदायस्य सर्ववर्णसाधारणत्वेऽपि भगवत्सेवने वैदिकमन्त्रोच्चारणादिकं शूद्रानधि-
कारकं तु त्रैवर्णिकमात्रविषयकम्, कलौ ब्राह्मणमात्रविषयकं वा । इतरत्र साधारण-
मेवेति विशेषः ।

“एवं स्वधर्मशिक्षायै भगवद्भक्तिसिद्धये ।

स्वाधिकारानुसारेण ब्रह्मज्ञानाय मुक्तये ॥

तन्मूलभूतभगवन्मन्त्रसङ्ग्रहाय च ।

चतुर्णामपि वर्णानां सम्प्रदायोपसेवनम् ॥

अतो हरेः सम्प्रदायभुजच्छायाविनिर्भयाः ।

महर्षिभिः सर्ववर्णनिष्ठाः शास्त्रेषु वर्णिताः” ॥

(सप्तमः प्रश्नः)

अथास्य षष्ठप्रश्ननिवेशितस्य किंवर्णनिष्ठ इति वाक्यस्य शाखा-
भूतमेव वाक्यं स्वतन्त्रतयाऽवान्तरसप्तमप्रश्नत्वेन
लिखितं तद्यथा

वर्णनिष्ठश्चेत्सम्प्रदायपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकः सम्प्रदायो वा ? ।

उत्तरम् ।

(प्रसार्यै विकल्पः पक्षद्वयेऽप्युत्तरञ्च)

किमत्र पूर्वत्वं नाम अवश्यकृतनियतपूर्ववृत्तित्वं पूर्वकालिकत्वमात्रं वा तत्राद्यश्चेत्
सम्प्रदायानां "वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह"मित्यादिस्मृतिभिर्भगवत्कर्तृकत्वप्रतिपादनेन
वर्णानामपि "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाह् राजन्यः कृतः" इति "मुख्याहूरुपञ्जाना"मि-
त्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तथात्वप्रतिपादनेन चोभयोरपि सृष्ट्यारम्भे परमेश्वरकर्तृकत्वनिश्च-
याद्वर्णसम्प्रदाययोरन्यतरस्यान्यतरकारणकत्वशङ्कायाः किञ्चिज्ज्ञबालकबुद्धावप्यनुदयेन
एवाऽप्युक्ततरः ॥ अथ च यदि सर्ववर्णानामप्यावश्यको वैष्णवसम्प्रदायस्तर्हि सम्प्रदाय-
ग्रहणादेव तेषां तत्तद्वर्णवैशिष्ट्यसिद्धिरुत प्रथमतस्तद्वर्णविशिष्टानामेव सम्प्रदायग्रहणमभि-
प्रेयत इत्येव तव विचिकित्सितं स्यात् । तदा तु एतत्समानयोगक्षेमोऽसावपि प्रश्नो भवन्तं
प्रति कुतो न प्रसरेत् ॥ द्विजमात्राधिकारकस्य गायत्रीमन्त्रस्योपदेशादेव द्विजत्वसिद्धिं
स्वीकुर्वतां सर्वशिष्टानां मते गायत्र्युपदेशपूर्वकं द्विजत्वं द्विजत्वपूर्वकस्तदुपदेशो वेति ॥
तथा सर्वेष्वपि वर्णेषु प्रसह्य भस्मरुद्राक्षधारणादिशिवदीक्षाचिह्नाग्रहं कुर्वतो भवतोऽपि मते
तद्धारणपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकं तद्धारणं वेति च ॥ अतः स्वयं प्रदेयेनैतादृशप्रश्नानामुत्तरे-
णैव प्रकृतेऽपि सन्तुष्यतां समानयोगक्षेमत्वादित्यलम् । अनेनैव द्वितीयपक्षोऽपि
प्रकटितत्वेन समकालिकत्वसिद्ध्याऽन्यतरासिन् पूर्वकालिकत्वकथनस्य गगन-
कुसुमसगन्धसगन्धत्वात् ॥ अतो न वर्णानां सम्प्रदायपूर्वकत्वं, नापि सम्प्रदायस्य
तत्पूर्वकत्वं वेति भण्यम् ॥

(अथ सप्तमप्रश्नावयवः)

अथ स्वतन्त्रप्रश्नकल्पमपीदं वाक्यमस्य सप्तमप्रश्नस्यैव कुक्षि-
निवेशितमुपलभ्यते, तद्यथा—

किमाश्रमनिष्ठः ? ।

(स्वतन्त्रसदर्थः)

आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः, तन्निष्ठत्वं च सम्प्रदायस्य तदधिकारकत्वम् । किंपदात्त-
द्विपयिणी जिज्ञासा प्रपुत्रात्मसमवेताऽस्तीति ज्ञायते तत्र ॥

(प्रष्टव्योऽहो संशयः कोटिद्वयेऽप्युत्तरकारिकाश्च)

उत्तरम् ।

अथ पूर्ववदत्राऽपि किमिति युभुत्सावोधकं पृथक् पदमाश्रित्य सम्प्रदायोपलक्षित-
तद्वर्माणामाश्रमधर्मत्वमस्ति न वेत्येव जिज्ञासितमाहोस्वित्कसिन्नाश्रमे निष्ठा यस्येति
समासमाश्रित्य सम्प्रदायाधिकृताश्रमविशेषः ? तत्रापक्षस्य किं वर्णनिष्ठ इति प्रश्नाद्य-
कल्पसमानयोगक्षेमत्वात्तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरत्वात् ॥ द्वितीयश्चेत् प्रथमकल्पोत्तरे साधा-
रणधर्मत्वकथनेनैव प्राप्तप्रतिवचनः । अथाऽप्युच्यते—

“हरेर्मन्त्रग्रहस्तस्य पूजनं वेदचिन्तनम् ।
एकपक्षावलम्बेनातृष्णाशमदमादिकम् ॥
ब्रह्मज्ञानं ततो मुक्तिः कृष्णभक्तिः सुनिर्मला ।
सर्वेष्वप्याश्रमेऽप्यस्तीत्यखिलाश्रमनिष्ठता ॥
बोधिता सम्प्रदायानां तत्र तत्र महर्षिभिः ।
स्पष्टा सा युज्यते सर्वैः सच्छास्त्रश्रमहर्षिभिः” इति ।

(भगवन्मन्त्राणां सर्वाधमाधिकारकत्वं प्रसङ्गात्सुखादिन्यासाः जीवस्य सखिदूरस्थे प्रमाणं च)

तत्र भगवन्मन्त्राणां सर्वाश्रमाधिकारकत्वं नारदपञ्चरात्रे—

“सर्वेषु वर्णेषु तथाऽऽश्रमेषु नारीषु नानासु यजन्मन्त्रेषु ।
दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेन गोपालकमन्त्र एषः” ॥

इत्यादिभिर्दर्शितम् । गौतमतन्त्रेऽपि अष्टादशाध्याये कश्चिद्भगवन्मन्त्रमुक्त्वा—

“अर्चयेन्मनसा कृष्णं सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
वत्सराष्ट्रभते मोक्षं यद्गत्वा नो निवर्तते ॥
वर्णिनां च गृहस्थानां न्यासिनामप्ययं विधिरिति” ॥

पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये मन्त्रान्तरोपक्रमे न्यासमुपक्रम्य (श्लो० ३४)—

“प्रणवोभ्यां पुटं कृत्वा नमोऽन्तान् दशवर्णकान् ।
 दशाहुष्टादिवासान्तं न्यासः स्यात् सृष्टिरीरितः ॥
 वामाहुष्टादिदक्षान्तं संहतिः परिकीर्तिता ।
 उभयोः करयोज्येष्टा पूर्विका स्थितिरीर्यते ॥
 संहतिर्दोषसहानां हारिणी परिकीर्तिता ।
 विद्याप्रदा स्यात्सृष्ट्यन्ता वर्णिनां शुद्धचेतसाम् ॥
 स्थित्यन्ता स्याद्दृष्ट्यानां त्रयी काम्यानुरूपतः ।
 सहजानौ वानप्रस्थे स्थित्यन्तं कश्चिदिच्छति ॥
 संहारान्तो मुनीनां च विरक्तस्य च सर्वशः ।
 न्यासत्रयं सदा कार्यमशक्तावेकमेव हि” इति ॥

तत्रैव सप्तमाध्याये—

“अनेन ध्यानयोगेन मन्त्रा सिद्ध्यन्ति नान्यथे”त्यन्तेन सामान्यतो
 भगवन्मन्त्रेषु ध्यानमुक्त्योच्यते (श्लो० १७)—

“परेण च स्वमात्मानं कृष्णारुणेन विभावयेत् ।
 अहं कृष्णो न चान्योऽसि ब्रह्मैवाऽहं न शोकभाक् ॥
 सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ।
 त्वमेवाऽहमहं त्वं च सच्चिन्मात्रवपुर्भवेत् ॥
 आवयोरन्तरा कृष्ण नश्यत्वाज्ञाबलात्तव ।
 अहं तीर्णो भवं घोरं कृत्यं किञ्चिन्न मेऽस्त्विति ॥
 तथापि देहि मे नाथ आज्ञां तव निषेवणे ।
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ॥
 केनाऽपि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽसि तथा करोमि ।
 एवं सम्प्रार्थ्य मनसा कुर्यात्पूर्वाह्निकीं क्रियाम् ।
 दीक्षितस्य विधानेन तथा च ब्रह्मचारिणाम् ॥
 वानप्रस्थस्थितानाञ्च शौचादिद्विगुणक्रिया ।
 सन्यासिनां विशेषेण कृत्यं चतुर्गुणं भवेदि”ति ॥

एवं चतुर्णामप्याश्रमिणां भगवन्मन्त्रग्रहणे तदर्चने चाधिकारः प्रकाशितः ।

(सर्वांशमेव मनुदर्शित सम्प्रदायोपयोगः)

अथ मन्त्ररूपि द्वादशाध्याये (श्लोक० ७३)—

“यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः” इत्यादिना वैराग्यसाधकान् भव-
 क्लेशाभिरूप्य जातवैराग्यं मुमुक्षुं प्रति “नैश्रेयसकरं कर्म विप्रसेदं निषोद्यते”त्यादिना

सम्प्रदायेतरसाधनासाध्ये नैथेयसमुपक्रम्य समासतत्तत्स्वरूपं च निरूप्य तत्र प्रकृता-
त्मज्ञानस्य मुख्यसाधनत्वेन “पितृदेवमनुष्याणां वेदशत्रुः सनातनमि”त्यादिना वेद-
शास्त्रं सत्प्रयोजनादिकथनपुरःसरं स्तुत्वा तत्साध्यज्ञानजन्यमोक्षस्य सर्वेण्यप्याश्रमे-
ष्वधिकारोऽस्तीत्याह—

“वेदशास्त्रार्थतत्तज्ज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति ॥

अत्र जीम्युक्तिफलोपदेशाद्वेदशास्त्रतत्त्वार्थावबोधोपादिद्वारा तत्सिद्धान्तं सम्प्रदाया-
श्रयणमपि सर्वाश्रमेषूपदिष्टम् । एतत्पूर्वप्रसङ्गे आत्मज्ञानस्य साधनत्वोक्त्या मुक्तेर्भक्ति-
मार्गीयत्वं फलति, अतोऽस्ति सर्वेण्यप्याश्रमेष्ववश्यं सत्सम्प्रदायोपयोगः ॥

(ज्ञानाप्तभावे आश्रमलिङ्गवैयर्थ्यं सर्वेषामावश्यकं सत्त्वादिवशकञ्च)

किञ्च, आश्रममात्रं सम्प्रदायं विना निरर्थकम्, लिङ्गमात्रस्य ब्रह्मज्ञानादिधर्मासाध-
कत्वात्तस्य च सम्प्रदायैकसाध्यत्वात् । यथाह याज्ञवल्क्योऽध्यात्मप्रकरणे (अ० ३
श्लो० १०)—

“नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।

अतो यदात्मनोऽप्यध्यं परेषां न तथा चरेदि”ति ॥

अत्र धर्मशब्देनात्मनोपासनं विज्ञानेश्वरो व्याचक्षुषौ । अत्रैव मनुः—

“भूयितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणमि”ति ।

अयं च सम्प्रदायगुरूपसत्त्याशयशुद्धिविधिशेष आश्रमनिन्दार्थवादो न तु तेषाम-
कर्तव्यत्वम्, विहितत्वात् ॥ तस्मादाश्रमेष्वपि सत्यादीन्येव दश उत्तरोचरोत्कृष्टानि
मोक्षफलकानीत्याशयेनास्येनाग्र उच्यते (श्लो० ११)—

“सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः” इति ॥

विद्या हि साम्प्रदायिकगुरुभिः सम्प्रदीयमानमात्मज्ञानम् । तस्मात्सर्वाश्रमिभिः
सत्सम्प्रदायः सेव्य एव । अन्यथा तु माघवीये (अ० ३) आद्रवर्ज्यब्राह्मणेषु यमः—

“पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाश्रमी”ति निन्दितत्वमेव स्यात् । आश्रमवै-
यर्थ्यं तु प्रातिस्विकधर्मानाचरणवत् ब्रह्मवबोधकसूत्रभाष्यकारसम्प्रदायप्रवर्तकाननु-
सारेण केवललिङ्गधारणेऽपि वेदितव्यम्—

(याज्ञवल्क्योक्ताचार्याणां शुनः पुनरवतारो भाष्यादिकरणं सर्वाश्रमिणां सम्प्रदायोपयोगञ्च) ।

अत एवाध्यात्मप्रकरणसमाप्तौ याज्ञवल्क्यः (श्लो० १३१)—

“तत्राष्टाशीतिसाहस्राः” इति त्रिभिः पुनःपुनरवतारेण प्रवृत्तिनिवृत्तोभयविधकर्म-
प्रवर्तनेन सत्सम्प्रदायप्रवर्तकान् मुनीन् निरूप्य (श्लो० १३४) —

“यतो वेदाः” इति वेदपुराणविद्योपनिषत्सिद्धान्तकारिकासूत्रभाष्यादिसर्ववाङ्मयप्र-
वृत्तिं तत एवोक्त्या ततः किं तैस्तत्प्रवर्तितैः सम्प्रदायैरित्याकाङ्क्षायां वर्णिप्रभृतीनां
चतुर्णां तादृशसम्प्रदायद्वारैव सम्पादितैरध्ययनादिभिः प्रातिस्विकधर्मैस्तत्तदाश्रमचिह्न-
धृतिपुरःसरैरुपकृतानि सम्प्रदायद्वारैव परमात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधेयानि
न त्वन्यथा फलसम्पत्तिरित्याशयेनाह (श्लो० १३५) —

“वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासः स्वातन्यमात्मनो ज्ञानहेतवः” ॥

(श्लोकः १३६) —

“स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः” ॥

पूर्वोक्तसम्प्रदायप्रवर्तकप्रतिप्रवर्तिता वेदानुवचनादय आत्मज्ञानं फलन्ति । ते च
यथायथं ब्रह्मचार्यादीनां चतुर्णामप्यत्र निर्दिष्टाः । यथा वेदानुवचनं श्रद्धा च सर्वेषां
ब्रह्मचर्यं प्राधान्येन वर्णिनां यज्ञो गृहमेधिनां तप उपवासश्च वैखानसानां यज्ञरहिताः
सर्वे दमः आशयशुद्धिसाध्यत्वेनोपदिष्टं स्वातन्यं च यतीनामिमे सर्वेऽप्यात्मज्ञानस्य
हेतवः । ननु किं स्वभावादेव हेतव आहोस्वित् सम्प्रदायाश्रयणेनैवेति चेत्तत्राह स
ह्याश्रमैः इति । स आत्मा । हि निश्चयेन । एवमेवोक्तसम्प्रदायसंख्यैव । समस्तैरशेषैर-
प्याश्रमैः साधकतमैस्तत्तदाश्रमिभिः विजिज्ञासितव्यः । तुशब्दो जिज्ञासायां सम्प्रदाय-
भिन्नप्रकारं वारयति । अत एवेह विज्ञानेश्वरोऽपि उक्तमार्गेणैव सकलाश्रमिभिर्जिज्ञा-
सितव्य इत्याह । कथं जिज्ञासितव्य इति चेदुच्यते । प्रथमं द्विजातिभिः साम्प्रदायिक-
गुरुसंकाशाच्छ्रोतव्यः । “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे” इत्यत्र मुण्डके असाम्प्रदा-
यिकगुरुपसत्तिनिषेधद्योतनात् । ततो मन्तव्यः पूर्वोक्तान्तेन स्वगुरुक्तसूत्रभाष्यादिना
दर्शितैः प्रमाणाविरुद्धतर्कविचारयितव्यः । पश्चान्निदिध्यासितव्यः ।

अथैवं साधनसम्पत्त्यनन्तरं तु द्रष्टव्यः । तुः उक्तसाधनं विना दर्शनासम्भवं द्योत-
यति । एवं सम्प्रदायाश्रयणादेव फलसम्पत्तिर्न त्वन्यथेत्याशयेनाह (श्लो० १३७) —

“य एवमेनं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥

क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तयोचरमि”त्यादि ॥

एवमुक्तसम्प्रदायप्रकारेणायमेवार्थो मिताक्षरायामपि सर्वेषां निपुणधियां प्रतिभा-
स्यतीत्यलं बहुलविलेखेन ॥

(शमदमग्रहज्ञानादिसम्बन्धकरणपूर्वकश्रवणकीर्तनादिवेवा च सर्वेषां धर्मः—

— अतिसहस्रवर्णांशमधर्मान्मोक्षश्च)

अपरञ्चास्ति सर्वेषामप्याश्रमिणां शमदमादिपूर्वकब्रह्मज्ञानस्य सम्प्रदायानुसारेण ब्रह्म-
सम्बन्धकरणपूर्वकभगवच्छ्रवणकीर्तनस्मरणसेनादास्यादेश्चावश्यकत्वम् । यथाह श्रीभाग-
वते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरेण सर्ववर्णाश्रमादिधर्मान् पृष्टो नारदः (अ० ११
श्लो० ८)—

“सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेवा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥
सन्तोषः समद्रक्सेना ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाहृतः ।
तेषां देवतायुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥
श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
त्रिंशच्छ्रवणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्ट्यतीति ॥

पुनरेकादशस्कन्धेऽपि सप्तदशाध्याये भगवानाह (श्लो० ३३)—

“शौचमाचमनं स्नानं सन्ध्योपासनमार्जनम् ।
तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याऽभक्ष्यासम्भाष्यवर्जनम् ॥
(श्लो० ३४)—

“सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन ।
मद्भावाः सर्वभूतेषु मनोवाकायसंयमः” ॥

अत्रापि ज्ञानेन सर्वभूतेषु भगवद्भावाः सर्वाश्रमसाधारणधर्मतयोक्तः, अत एवेह
सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह शौचमिति द्वाभ्यामिति श्रीधरस्वामिनाञ्चतारितम् । पुनस्त-
त्रैवाष्टादशाध्याये भिक्षुधर्मान्तं निरूप्य (श्लो० ४२)—

“भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप इज्या वनौकसः ।
गृहिणो, भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनम् ॥
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् ।
गृहस्थस्याप्यृतौ गन्तुः सर्वेषां मनुष्यासनम् ॥
इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ।
सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥

भक्तयोद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 -सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोषयाति सः ॥
 इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्भुतिः ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात्समुपैति माम् ॥
 वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः ।
 स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥
 एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् ।
 यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात् परम्” ॥

इति स्वसेवायाः सर्ववर्णाश्रमसाधारणत्वं सर्ववर्णाश्रमधर्माणां स्वभक्तिसहकारेणैव
 मोक्षजनकत्वं सर्वेषां मोक्षाधिकारित्वं चोक्तं भगवता । अतः सर्वेष्वप्याश्रमेषु भगव-
 त्सेवादिकमावश्यकमेव, अन्यथा तु न मोक्षः स्यात् । अत एव पराशरमाधवीये
 आह्निकनिरूपणान्ते कूर्मपुराणे—

“नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम् ।
 तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः” ॥ इति ।

श्रुत्यश्च “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”त्याद्यास्तदेव वदन्ति । अतश्चतुर्णामप्या-
 श्रमिणां श्रवणादिद्वारा ब्रह्मज्ञानार्थं सेवादिरूपतद्भक्त्यर्थं तत्र फलमुखाधिकारसम्पाद-
 कमहामन्त्रद्वारा शरणगमनात्मनिवेदनाद्यर्थं च सम्प्रदायोपसेवनमत्यावश्यकमेवातोऽस्ति
 खलु सत्सम्प्रदायः सर्वाश्रमनिष्ठः । एवम्,

(एकैकाश्रमे पृथक् पृथक् सम्प्रदायोपयोगः तत्रादावुपकुर्वाणकब्रह्मचारिणः)

“सर्वाश्रमेष्वपि विनाश्रममेव मोक्ष-
 शिक्षाप्रदायकपुरातनसम्प्रदायान् ।
 सेव्यान्वचः प्रचयतः प्रणिमद्य सद्यः
 प्रत्याश्रमं तदुपयोगमुदीरयामः” ॥

तत्रादौ ब्रह्मचारिणो विचार्यते । तत्रास्ति ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणकनैष्ठिकमेवेन द्वैवि-
 ध्यम्, तत्रोपकुर्वाणकविषये तावद् ब्रूमः ।

(तस्य भक्तिज्ञानसम्प्रदायिकाचार्योपासनमोक्षहरिसेवादीति)

‘एकादशस्कन्धे’ (अ० १७ श्लो० ३५) ब्रह्मचारिधर्मान्निरूप्यान्ते—

“एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माश्रयोऽमलः ॥
 अथानन्तरमावेक्षन् यथाजिज्ञासितात्मनः ।
 गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्बुर्वनुमोदितः” ॥ इति ।

तस्य समग्रंऽपि स्वव्रताचरणे स्वभक्तिसहकारावश्यकता भगवतोच्यते । भक्तिस्तु सम्प्रदायैकमाध्येति निरूपितं प्राक् । अत एव तत्रापि (श्लो० २५)—

“अभ्यर्काचार्यगोविप्रगुरुद्वसुरान् शुचिः ।

समाहित उपासीत सन्ध्ये च यतवाग् जपन्नि”ति ॥

गुरुशब्दनिर्दिष्टाद्वेदाद्यध्यापकाचार्याद्वृद्धशब्दनिर्दिष्टात्पित्रादितथ भेदेन निर्दिष्ट्या-
चार्यशब्दोक्तस्य भगवद्भक्तिज्ञानसम्पादकस्य साम्प्रदायिकाचार्यस्याप्युपासनं वर्णिनो
विदधाति, सप्तमस्कन्धेऽपि (अ० १२ श्लो० १०) ब्रह्मचारिधर्मानुपक्रम्य—

“कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमीधरः ।

द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः” ॥ इति ।

रुपादिसङ्घर्षेणे हेतुं चदना भगवता नारदेन द्वैतनिवृत्त्युद्यमे ब्रह्मचारिणः कर्तव्यता
बोध्यते । तदुपसंहारेऽपि,

“अग्रां गुरुरात्मनि च सर्वभूतेष्वधोऽक्षजम् ।

भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत्” ॥

एवंविधो ब्रह्मचारी पानग्रसो यतिर्गृही ।

धरन् विदितविद्यान् परब्रह्माधिगच्छति” ॥ इति ।

एवं साक्षाद् ब्रह्मविज्ञानं तत्साम्यः पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणो मोक्षश्च ब्रह्मचारिणोऽप्य-
भिधीयते । तत्साधनाय तस्य भगवत्सेवाऽप्युच्यते तत्रैव (श्लो० २)—

“सायं प्रातरुपासीत गुर्वभ्यर्च्यगुरोत्तमानि”ति ॥

गुरोत्तमो विष्णुरिति प्यारुण्यात्तारः । मयुरपि द्वितीयाप्याये ब्रह्मचारिधर्मानु-
पक्रम्य (श्लो० १७६)—

“नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यादेवर्षपितृनर्पणम् ।

देवताऽभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च” ॥

इति नित्यं हरिप्रतिमार्चनमाह । शुद्धकर्महेतावेतद्वरीकृतम्, किञ्च वेदाध्ययना-
रूपधर्मारुण्याद्युपनिषदिष्टाध्ययनमारभ्यरन्वद्योतनाय फलरूपनपूरकं साधनत्वयो
विदधाति ब्रह्मचारिप्रकरणे (ज० १ श्लो० ३७)—

“इतिहामांस्तनो विद्याः श्रमपार्श्वानि हि योज्ज्वहमि”त्यादि । तत्पतन्त्र ब्रह्मचारि-
धर्माभिरूप्य (श्लो० ३२)—

“एष धर्मः ममाग्न्यान् प्रथमाधमगामिनाम् ।

एवं संवर्तमानस्तु प्रामोनि परमां गनिम्” इति ॥

मोक्षाधिकारिण्यमाह । परमा गतिर्हि मोक्षः ।

(अथ ब्रह्मचारिप्रभृतीनां सन्यासः)

अथ ब्रह्मचर्याश्रमेऽपि सद्गुरुपसत्तिसार्वदिकवेदान्ताभ्यासादिना सम्यक् सञ्जात-
दृढवैराग्यस्य मध्यमाश्रमद्वयाकरणेनैव सन्यासो माधवादिभिः श्रुत्यादिविहितत्वाभ्या-
ख्यायते । तथा च जाबालश्रुतिः “यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा”
इति, “इतः पूर्वं ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजे-
दि”त्यविरक्तं जडं प्रति आश्रमसमुच्चयपक्षस्योक्तत्वात् । इदानीं विरक्तं प्रति यदि
वेतीदं पक्षान्तरमुच्यते । इतरथेति वेदान्ताभ्यासद्वारा दृढवैराग्यसम्भवे—

अङ्गिना अप्याह—

“संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाऽतिदुःखितः” ॥ इति ।

लघुविष्णुरपि चतुर्थाध्याये (श्लो० १)—

“ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा मुनिः ।

विरक्तः सर्वकामेभ्यः परिव्रज्यां समाश्रयेदि”ति ॥

एतच्च संसारनिःसारत्वदर्शनदृढवैराग्यसारदिदृक्षादिकमनुपासितसाम्प्रदायिकसद्गुरु-
कस्य कदाचिदपि कथञ्चिदपि न सम्भवति । उक्तरीत्या बहुश्रुतिषु तस्य तदेकसाध्य-
त्वप्रतिपादनात् । अतो ब्रह्मचारिणोऽपि साम्प्रदायिकगुरुसेवनं विधिसिद्धमस्त्येवेति
सिद्ध्यति । येन तत्सेवनात्तस्य कदाचिद्दृढतरवैराग्यसम्भवे सन्यास उपदिष्टः । तस्मा-
द्ब्रह्मज्ञानभगवद्भक्तितत्सेवादिसिद्ध्यर्थमुपकुर्वाणकस्य सम्प्रदायोपयोगो दर्शितः ॥

(नैष्ठिकब्रह्मचारिणः सम्प्रदायोपयोगः तत्रापुनरावृत्तिवचनात्)

एवमेव नैष्ठिकविषयेऽपि बोध्यम् । तथा हि श्रीभागवते एकादशस्कन्धे (अ०
“१७-श्लो०-२०”)—

“यद्यसौ छन्दसां लोकमारोक्षन् ब्रह्मविष्टम् ।

गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्भूतः” ॥

इत्यादिना नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ३१)

“अग्नौ गुरवात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ।

अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्यकल्मषः” इति ॥

सर्वत्र ब्रह्माभेदबुद्धिं करणीयत्वेन विदधाति । मनुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो०
२४३)—

“यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।”

इत्यादिना नैष्ठिकधर्मानुपक्रम्य (श्लो० २४४) —

“सङ्गच्छत्यज्ञसा विप्रो ब्रह्मणः सत्रं शश्वतमि”ति ॥

तथोपसंहारे (श्लो० २४९) —

“एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहा जायते पुनः” ॥

इति तस्य मोक्षलक्षणं फलं वदन् ब्रह्मज्ञानस्याप्रत्यक्षसम्पाद्यत्वं बोधयति । न चेदं ब्रह्मचर्यस्य फलमिति शङ्क्यम् । “अतः ज्ञानाच्च मुक्तिरिति नियमविरोधात् ॥ ब्रह्मचर्यस्य तु तत्रोपोद्बलकृत्यमेव । एवमेव याज्ञवल्क्योऽपि नैष्ठिकस्य मोक्षमाह (अ० १) ब्रह्मचारिप्रकरणान्ते (श्लो० ४२) —

“अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहा जायते पुनरिति” ॥

न चात्र मनुयाज्ञवल्क्यवचनयोर्ब्रह्मसत्त्वब्रह्मलोकशब्दाभ्यां सत्यलोक एवेति शङ्क्यम् । शुद्धकर्मविविज्ञानेश्वरकृतव्याख्याविरोधान्मूलेऽपुनरावृत्तिकथनालिङ्गमाधात् ।

“आम्रह्मसृवनाहोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन” ॥

इति तत्र पुनरावृत्तिस्मरणात् । न च तस्य ऋणत्रयनिवृत्त्यभावान्मोक्षाभावः शङ्क्यः, तन्मोक्षस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । यथाह मनुः (अ० ५ श्लो० १५९) —

“अनेकानि सहस्राणि शुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलमन्ततिम्” ॥ इति ।

अतोऽस्ति नैष्ठिकस्याप्यवश्यमेव मोक्षसाधकभक्तिज्ञानाद्यर्थं सम्प्रदायोपयोगः । अन्यथोक्तेन प्रकारेणात्मानं निष्ठासुष्कान्तिकालं नयतीति नैष्ठिक इति मिताक्षरोक्ततल्लक्षणव्याकोपात् । एवं ब्रह्मचारिणः सम्प्रदायोपयोगो व्याख्यातः ॥

(अथ गृहस्थस्य सम्प्रदायोपयोगः समर्पणभक्तिज्ञानादिकं च)

अथ गृहस्थस्यापि तदुपयोगः व्याख्यास्यामः । तत्र श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे (अ० १४ श्लो० २) युधिष्ठिरेण गृहस्थधर्मान्पृष्टो नारदः —

“गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन् यथोचिताः ।

वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन्” ॥

इत्यादिना सर्वसात्मीयस्य भगवते समर्पणं तत्समर्पणद्वारभूतानां सत्सम्प्रदायप्रवर्तकानामाचार्यरूपमहामुनीनामुपासनं तत्सकाशाद्भगवत्कथाश्रवणादिकञ्च विधीयते, अग्रे चेदं महामुन्युपासनं सन्मार्गप्रवर्तकानां तत्तत्सम्प्रदायप्रवेशमूलकं सामान्यं वेति संशयवारणाय (श्लो० १४) “पदवी महतामियादि”ति स्पष्टतया महत्प्रवर्तितसम्प्र-

दायाश्रयणमुच्यते, ततः पञ्चदशाध्यायेऽपि ज्ञानसन्तोषादिकं च प्रशंस्य (श्लो० २२)
“असङ्कल्पाजयेत्काममि”त्यादिना कामादीनामेकैकशो अयोपायं निरूप्य
(श्लो० २५)—

“एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् ।

यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ॥

मर्त्यासद्भीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत्” ॥

इति सम्प्रदायानुसारेण भगवज्ज्ञानसम्पादके गुरौ भक्तेरेकस्या एव सर्वजयोपायत्वं
तदभावे सर्ववैयर्थ्यं चोक्तम् । एवमेकादशस्कन्धेऽपि (अ० १७ श्लो० ३८) “गृहार्थी
सदृशीं भार्यामि”त्यादिना गृहिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ४२)—

“शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तो

धर्मे महान्तं विरजं जुषाणः ।

भय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्

नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम्” ॥

इति विरजः साम्प्रदायिकधर्माश्रयणं भगवते आत्मसमर्पणं च शान्तिकारणत्वे-
नोच्यते, तथा (श्लो० ५१)—

“कुटुम्बेषु न सञ्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि ।

विपश्चिन्तश्चरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥

पुत्रदारासवन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः ।

अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥

इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसत् ।

न गृहैरनुबद्धेत निर्ममो निरहङ्कृतः ॥

कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्टा भावेन भक्तिमान् ।

तिष्ठेद्वनं वोषविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत्” ॥

इति गृहस्थस्यापि भगवत्सेवादौ प्रमादाभावो ब्रह्मज्ञानं तत्साधकतत्त्वविमर्शो भग-
वद्भक्तिश्च नैश्रेयससाधनतयोच्यते । एतच्छून्यस्य संसारबन्धनपूर्वकं नरकार्थं फलम-
प्यनुपदमेवोच्यते (श्लो० ५५)—

“यस्त्वासक्तमतिर्गोहे पुत्रवित्तपणातुरः ।

सैषः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति वद्व्यते” ॥

इत्यादिना (श्लो० ५७) “मृतोऽन्धं विशते तमः” इत्यन्तेन ॥

(मनुस्मृत्यनुपयोगः सर्वेषां दीक्षाग्रहणपूर्वकमुपलक्ष्यदिद्यात्मासश्च)

किञ्च, मनुरापि तृतीयाध्याये गृहस्थधर्मानुपक्रम्य भगवद्बुद्ध्या सर्वभूतसन्तोषकस्य
ब्रह्मरूपतापत्त्यानिर्मागता मोक्षमाह (श्लो० ९३)—

इत्यादिना नैष्ठिकधर्मानुपक्रम्य (श्लो० २४४) —

“सङ्गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शान्तमिति” ॥

तथोपसंहारे (श्लो० २४९) —

“एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविभुतः ।

स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहं जायते पुनः” ॥

इति तस्य मोक्षलक्षणं फलं वदन् ब्रह्मज्ञानस्यावश्यसम्पाद्यत्वं बोधयति । न च ब्रह्मचर्यस्य फलमिति शङ्क्यम् । “भ्रूते ज्ञानाच्च भुक्तिरिति नियमविरोधात् ॥ ब्रह्मचर्यस्य तु तत्रोपोद्बलकत्वमेव । एवमेव याज्ञवल्क्योऽपि नैष्ठिकस्य मोक्षमाह (अ० १) ब्रह्मचारिप्रकरणान्ते (श्लो० ४२) —

“अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहं जायते पुनरिति” ॥

न चात्र मनुयाज्ञरत्न्यवचनयोर्ब्रह्मसद्यःब्रह्मलोकशब्दाभ्यां सत्यलोक एवेति शङ्क्यम् । कुटूहलमद्विज्ञानेश्वरकृतव्याख्याविरोधान्मूलेऽपुनरावृत्तिकथनालिङ्ग्याधाय ।

“आब्रह्मभुवनलोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन” ॥

इति तत्र पुनरावृत्तिस्मरणात् । न च तस्य क्रणत्रयनिवृत्त्यभावान्मोक्षाभावः शङ्क्यः, तन्मोक्षस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । यथाह मनुः (अ० ५ श्लो० १५९) —

“अनेकानि सहस्राणि कुमारग्रन्थचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा बुलमन्ततिम्” ॥ इति ।

अतोऽस्ति नैष्ठिकस्याप्यवश्यमेव मोक्षमाधकभक्तिक्रान्ताद्यर्थं सम्प्रदायोपयोगः । अन्ययोक्तेन प्रकारेणात्मानं निष्ठासुपक्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिक इति मिताक्षरोक्ततादृक्षणव्याकोपात् । एवं ग्रन्थचारिणः सम्प्रदायोपयोगो व्याख्यातः ॥

(अथ गृह्यधर्मसम्प्रदायोपयोगः समर्पणप्रतिज्ञातिरिक्तं च)

अथ गृह्यस्यापि तदुपयोगं व्याख्यास्यामः । तत्र श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे (अ० १४ श्लो० २) युधिष्ठिरेण गृह्यधर्मान्गृष्टो नारदः —

“गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन् यथोचिताः ।

वायुदेवार्पणं माक्षादुपासीत महामुनीन्” ॥

इत्यादिना सर्वस्यात्मीयस्य भगवते समर्पणं तन्ममर्पणद्वारभूतानां सत्सम्प्रदायप्रवर्तकानामाचार्यरूपमहामुनीनामुपासनं तत्सम्प्रदायगणत्वात्तथाश्रयणादिकञ्च विधीयते, अग्रे चेदं महामुन्युपासनं मन्मार्गप्रवर्तकानां तत्सम्प्रदायप्रवेष्टमूलकं मामान्यं वेति संशयवातणाय (श्लो० १४) “पदवीं महतामियादि”ति स्पष्टतया महत्प्रवर्तितसम्प्र-

दायाश्रयणमुच्यते, ततः पञ्चदशाध्यायेऽपि ज्ञानसन्तोषादिकं च प्रशंस्य (श्लो० २२)
“असङ्कल्पाजयेत्काममि”त्यादिना कामादीनामेकैकशो जयोपायं निरूप्य
(श्लो० २५)—

“एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यजसा जयेत् ।

यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ॥

मर्त्यासद्मीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत्” ॥

इति सम्प्रदायानुसारेण भगवज्ज्ञानसम्पादके गुरौ भक्तेरेकस्या एव सर्वजयोपायत्वं
तदभावे सर्ववैयर्थ्यं चोक्तम् । एवमेकादशस्कन्धेऽपि (अ० १७ श्लो० ३८) “गृहार्थी
सदृशीं भार्यामि”त्यादिना गृहिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ४२)—

“शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तो

धर्म महान्तं विरजं जुषाणः ।

मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्

नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम्” ॥

इति विरजः साम्प्रदायिकधर्माश्रयणं भगवते आत्मसमर्पणं च शान्तिकारणत्वे-
नोच्यते, तथा (श्लो० ५१)—

“कुटुम्बेषु न सजेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि ।

विपश्चिन्नश्चरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥

• पुत्रदारासन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः ।

अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥

इत्थं परिभृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् ।

न गृहैरनुबद्धेत निर्ममो निरहङ्कृतः ॥

कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्टा भावेन भक्तिमान् ।

तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत्” ॥

इति गृहस्थस्यापि भगवत्सेवादौ प्रमादाभावो ब्रह्मज्ञानं तत्साधकतत्त्वविमर्शो भग-
वद्भक्तिश्च नैश्वेयससाधनतयोच्यते । एतच्छून्यस्य संसारबन्धनपूर्वकं नरकारुण्यं फलम-
प्यनुपदमेवोच्यते (श्लो० ५५)—

“यस्त्वासक्तमतिर्गोहे पुनर्वित्तपणातुरः ।

स्रैणः कृपणधीर्मृढो ममाहमिति चक्षते” ॥

इत्यादिना (श्लो० ५७) “मृतोऽप्यं विप्रते तपः” इत्यन्तेन ॥

(मनुस्मृत्यनुपयोगः सर्वेषां दीक्षाग्रहणपूर्वकमुपनिषद्वािन्यासश्च)

किञ्च, मनुरपि तृतीयाध्याये गृहस्थधर्मानुपक्रम्य भगवद्बुद्ध्या सर्वभूतसन्तोषकस्य
ब्रह्मरूपतापत्त्यार्चिर्मागता मोक्षमाह (श्लो० ९३)—

“एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिपथाऽर्जुन” ॥ इति ।

पुनश्चतुर्थाध्यायेऽपि सर्वयज्ञापेक्षया ज्ञानयज्ञस्य प्राधान्यमाह स एव (श्लो० २२)—

“एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्गुचिमक्षयाम् ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मुखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा” इति ॥

एवं सर्वसत्कर्मणां ज्ञानमूलरूपमुक्तम्, पुनस्तत्रैव ज्ञानसम्पत्त्यर्थं वेदाभ्यासं ततो ज्ञानसम्भवे पूर्वजन्मस्मरणादिकं ब्रह्मभावान्मोक्षलक्षणमुख्यं चाह (श्लो० १४८)—

“वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥

पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।

ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते” इति ॥

अपि च ब्रह्माद्वैतज्ञानसिद्ध्यर्थं साम्प्रदायिकगुरुस्तराशादीक्षाग्रहणपूर्वकमुपनिषदि-
धाभ्यासस्य सर्वाश्रमेऽप्यवश्यकत्वं माह षष्ठे म एव ।

“ऋषिभिर्ब्राह्मणैर्धनं गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविष्टुद्वयं शरीरस्य च शुद्धये” ॥ इति ।

एतद्विधासेवनस्य दीक्षापूर्वकत्वं पूर्वश्लोके स्फुटम्, अत्र ब्राह्मणैर्ब्रह्मचारिभिः
ऋषिभिः परित्राजकैः उपक्रमानुरोधाद्याद्वनस्थैश्चेति मेधातिथिदृष्टरुभट्टाद्याशयः । अत्र
गृहस्थस्यापि तदावश्यकत्वं सिद्धमेव ।

(प्रत्यहं ब्रह्मविद्याभ्यासेन अवयवजिनिदिः, इह पुनरावृत्तिनिषेधकारणानि, ज्ञानमरहृणमभिमोक्षश्च)

किञ्च ब्रह्मविद्यायाः प्रत्याह्वानाभ्यासेनैव जपयज्ञसिद्धिं स्मरत्याचाराध्याये याज्ञवल्क्यो
गृह्यप्रकरणे (श्लो० ५)—

“वेदार्थपुगणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्” ॥ इति ।

अन्यच्च, ब्रह्ममीमांसाधनुमारेण वेदार्थविचारस्य प्रत्यहकर्तव्यतामपि न एवाह
तत्रैव (श्लो० ३)—

“हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्यान् जपेन्मन्त्रान् ममाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च” ॥

प्रजापतिः—

“प्रवृत्तिं वचनात्कुर्वन् निवृत्तिमपि कर्मणाम् ।
एवं व्यवहरेन्नित्यं गृहस्योऽपि हि मुच्यते” ॥

अत्रिः—

“यश्चेतैर्लक्षणैर्युक्तो गृहस्योऽपि भवेद्विजः ।
स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः” ॥

पुनरत्रिः शौचविधिं निरूप्य—

“वेदाभ्यासरतः क्षान्तो नित्यं शास्त्राप्यवेक्षयेत् ।
शौचमृद्गारिभिरतो गृहस्योऽपि हि मुच्यते” ॥

लघुविष्णुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १)—

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि”

इति गृहस्यधर्मानुपक्रम्य तान्निरूप्य चान्ते प्राह (श्लो० ४५।४६)—

“श्रौतस्मार्तं तु यत्किञ्चित् व्यसनं धर्मसाधनम् ।
गृहे तद्वसता कार्यमन्यथा दोषमृच्छति ॥
एवं दान्तो गृही तु स्याच्छान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
प्राजापत्यं परं स्थानं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः” इति ॥

सम्बर्त्तोऽपि (श्लो० ३२)—

“अथो द्विजः समावृत्तः सवर्णां त्रियमुद्रहेत्” ॥

इत्यादिना गृहस्यधर्मानुपक्रम्य—

“कृत्वा गार्वाणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं नरः ।
ऋतुकालाभिगामी स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम्” ॥

इति मोक्षार्थकारित्वमाह । गृहस्यधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ८) “अथ
सन्ध्यां प्रवक्ष्यामी”त्युपक्रम्य सन्ध्यास्नानादि सप्रपञ्चं निरूप्य (श्लो० २१७)—

“कुर्याद्योऽहरहथैवं सम्प्रज्ञात्वा विधानतः ।
समाप्त्याद्गृहस्योऽपि ब्रह्मणः पदमन्ययम्” ॥

इति ज्ञानपूर्वककर्मकरणे मोक्षमाह । तथा च साध्यान्मोक्षफलकब्रह्मज्ञानसम्पत्त्यर्थ-
मुक्तविधब्रह्मविद्याभ्यासस्तद्वारा विष्णुर्कं शान्तैत्वं दान्तैत्वं जितेन्द्रियत्वं च न सम्प्रदाय-
मन्तरा सम्भवति । प्राजापत्यत्रिसम्बर्त्तोक्तो मोक्षश्च क्षान्तिवेदाभ्यासादिपुरःसरतदुप-
योग्युत्तरमीमांसादिसहकृतकर्मभिरेव बोद्धव्यः । केवलकर्मभिर्मोक्षाङ्गीकारे “तमेवं
विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति”

ऋते ज्ञानान् मुक्तिः । ब्रह्मसंस्थौऽमृतत्वमेति । “तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व-
कम् । ददामि बुद्धियोगं तम्” (स्क० १० उ०)

“मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।”,

“तं भजन्निर्गुणो भवेत्” ॥

इत्यादिविरोधापत्तेः ।

भक्तिज्ञानभगवत्सेवाधिकारादिकं च सत्साम्प्रदायिकगुरुकृपैकसाध्यमित्युक्तं प्राक् ।

(तस्य देवपूजा मुण्या, तत्र हरिसेवैव मुण्या)

अपि च मनुः (अ० ४ श्लो० १५२)—

“मैत्रं प्रसाधनं स्थानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

देवतान्यभिगच्छेत् धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्” ॥

इति देवार्चनादिकं तत्सिद्ध्यर्थं धर्मोपदेष्टृसत्साम्प्रदायिकोपसर्पणञ्च विदधाति ।
लघुपराशरोऽपि (अ० २ श्लो० १)—

“अतः परं गृहस्थस्य धर्माचारं कलौ युगे” ॥

इत्यादिना गृहस्थधर्मकथनमुपक्रम्य—

“जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत्” ॥ इति तदेव वदति ॥

तत्रापि विष्णुवर्चनमेव सर्वेऽपि वर्णेऽप्याश्रमेऽपि चावश्यकत्वात् प्रधानम् । तथा च
ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डैकादशाध्याये नारदं प्रति परमेष्ठी—

“वैष्णवानां हरेरर्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता ।

वैष्णवस्त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनम् ॥

अन्तर्वाक्षे हरिर्यस्य तस्य किं तपसा सुत ।

नान्तर्वाक्षे हरिर्यस्य तस्य किं तपसा वृथा ॥

तपसा हरिराध्यायो ज्ञानः कथञ्च विद्यते ।

यत्र तत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तपः” ॥ इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्त एव प्रकृतिसण्डे सावित्रीं प्रत्याह विधिरेव—

“वत्से चतुर्षु वेदेषु धर्मेषु संहितासु च ।

पुराणेष्वितिहासेषु पञ्चरात्रादिकेषु च ॥

अन्येषु धर्मशास्त्रेषु वेदाङ्गेषु च सुव्रते ।

सर्वेष्टं सारभूतं च मङ्गलं कृष्णसेवनम्” ॥

इति कृष्णसेवनस्यैव परमतपस्त्वेन सर्वेष्टादिरूपत्वेन च कथनाच्चदेवावश्यकम् ।

तस्य च कायिकादिव्यापाररूपस्यापि शिष्टा भक्तित्वं मन्यन्ते ॥ उक्तञ्च गारुडसमाप्ति-
दशायां विष्णुभक्त्यध्याये—

“भज इत्यैष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।

तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी” ॥ इति ।

अलमग्रे प्रपञ्चनीयस्येह प्रपञ्चनेन । अत उक्तब्रह्मवैवर्तवचनेषु स्पष्टतया गृहस्य-
स्यापि हरिसेवाऽऽवश्यकत्वकथनात्तत्सिद्ध्यर्थमपि तस्य सत्सम्प्रदायसेवनमावश्यकम् ।

(स्वकर्मत्यागे दोषः)

अन्यथा तु भगवत्सेवाद्यभावात् स्वकर्मशून्यत्वेनाश्रमवैयर्थ्यं स्यात् । यथाह दक्षः—

गृहस्योऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।

तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जितः” ॥ इति ।

पुनः स एव—

“विभागीशीलसम्पन्नः क्षमायुक्तो दयालुः ।

स्वकर्मणि सदा युक्तो गृहस्थः शेषशुभ्र भवेत्” ॥ इति ।

शेषशुभ्र भगवत्प्रसादशुभ्र, इदं भगवन्निवेदितग्रहणविषयकप्रश्नस्योत्तरे प्रपञ्चयि-
ष्यामः ।

(सप्तविधज्ञानानि, तत्र मानसं मुख्यम्)

अथ द्वितीयाध्याये बृहत्पराक्षरः (श्लो० ८२)—

“मात्रं पार्थिवमाग्रेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसं चेति सप्तज्ञानान्युपक्रमत्” ॥

इति सप्तविधज्ञानान्युपक्रम्य तल्लक्षणानि वदन् (श्लो० ८५)—

“यद्भयानं मनसा विष्णोर्मानसं कथ्यते बुधै” रित्याह ।

अग्रे च (श्लो० ८६)—

“ज्ञानानां मानसं ज्ञानं भन्वाद्यैः परमं स्मृतम् ।

कृतेन येन भुज्यन्ते गृहस्था अपि सहिताः” ॥

इति हरिष्यानेनैव गृहमेधिनामपि शुक्तिं वक्ति । एवं गृहस्थस्याप्युपयोगो
व्याख्यातः ।

(अथ वानप्रस्थस्य साङ्गप्रदायोपयोगः)

अथ वानप्रस्थस्यापि तदुपयोगं व्याख्यास्यामः । तत्रैकादशस्कन्धेऽष्टादशाध्याये
श्रीभगवान्—

“वनं विविधुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वै”त्यादिना वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य
(श्लो०.९)—

“एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिमन्ततः ।

मां तपोययमाराध्य ऋषिलोकादुपैति मामि”ति ॥

ऋषिलोकान्महर्लोकान् । एवं वानप्रस्थस्यापि भगवदाराधनं साधनत्वेन तत्प्राप्तिरेव च फलत्वेन स्मर्यते । तदतिरिक्तफलाभिलाषिणस्तु निन्दा तत्रैवानुपदम्—

“यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् ।

कामायाल्पीयसे युङ्ग्याद्भालिशः कोऽपरस्ततः” ॥ इति ।

अत्र ब्रह्मलोकान्तवैभयोऽल्पीयःकामत्वेन श्रीधरस्वामिना व्याख्यातः ।

(मनुयानुबन्धयोक्तमनुपयोग)

अथ मनुरापि पठे (श्लो० १)—

“एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नानको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः” ॥ इति ।

पूर्वमेव सत्साम्प्रदायिकगुरुपासनान्पक्वपायसैश्च वन्याश्रमेऽधिकारं निरूप्य तद्वर्मानुपक्रम्य (श्लो० २९)—

“एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।

विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः” ॥

इत्यन्यपदेन वैष्णवदीक्षाणामपि सेसनं तत्पूर्वकं ग्रन्थतोऽर्थतश्चोपनिषदभ्यासं च ज्ञानसिद्धये विदधाति । याज्ञवल्क्योऽपि वानप्रस्थप्रकरणे (अ० ३ श्लो० ७)—

“योगाभ्यासेन वा तथा ।”

इत्युपनिषदभ्यासेनैव दिने कालक्षेपमाह । विज्ञानेश्वरेणोक्तमनुवाक्यैकवाक्यतया तथैव व्याख्यानात् । अपि च मनुः (अ० ६ श्लो० ८)—

“स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वादान्तो भैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः” ॥

इति दयादिकमवश्यसम्पाद्यत्वेन वदति । याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये वानप्रस्थ-प्रकरणे (श्लो० ४)—

“दान्तस्त्रिपवणस्त्रायी निवृत्तश्च परिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः” ॥

इति तदेवानुशास्ति । इदञ्च मनूक्तं नियतमनोबुद्धित्वरूपं समाहितत्वं ब्रह्मज्ञानं विना न भवति । “मनः सत्येन शुद्ध्यति”, “विद्यातपोभ्यां भूतात्मा”, “बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती”ति तेनैव पूर्वं स्मृतत्वात् । पुनर्मानवशास्त्र एव (अ० ६ श्लो० २५)—

“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।

शरणेष्वमममैव वृक्षमूलनिकेतनः” ॥

इदं सुस्वार्थेष्वप्रयत्नत्वं निर्ममत्वं च न ज्ञानमन्तरा भवति । उक्तस्थले याज्ञवल्क्योऽपि (श्लो० ९)—

“यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।

अकुट्टोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च” ॥ इति ।

इदमपि ज्ञानैकसाध्यम् ।

(तस्य मोक्षः शोकभयाभावश्च)

पुनर्मानवे मुनिधर्मोपसंहारे मोक्षलक्षणं तस्य फलमनुशास्ति स एव (श्लो० ३२)—

“आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तवान्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत” ॥ इति ।

न चात्रापि ब्रह्मलोकशब्देन सत्यलोकः शङ्खः । कुल्लुकभट्टीये ब्रह्मैव लोकस्तत्र पूजां लभते मोक्षमामोतीत्यर्थः । केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य केथं मोक्ष इति चेन्न ।

विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुती”रित्यनेनास्यात्मज्ञानसम्भवादिति व्याख्यानात् । इदं मोक्षलक्षणं फलं ज्ञानमन्तरा न सम्भवेत् । वीतशोकभयत्वं च यथा सामगानां भूमविद्यायां श्रूयते । “तरति शोकमात्मविदि”ति । कठवल्लीष्वपि द्वितीयबहुषाम्—

“अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती”ति ॥

पुनरत्रैव—

“महान्तं विभ्रमात्मानं मत्वा धीरो न शोचती”ति ॥

मुण्डकेषु च तृतीयमुण्डकप्रथमखण्डे—

“समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः” इति ॥

एवं भयविषयेऽपि “अथ सोऽभयंगतो भवति” । “द्वितीयाद्वै भयं भवती”त्याद्यास्तैत्तिरीयबृहदारण्यकादिश्रुतयस्तत्र तत्र प्रसिद्धा एव । विज्ञानेश्वरस्तु वानप्रस्थस्य सालोक्यमुक्तिमाह ॥

(स्मृतिषु तस्य भगवत्सेवापूर्वांशमधर्मातिदेशश्च)

अथ तस्य भगवत्सेवाकर्तव्यतां त्वाह याज्ञवल्क्यस्तृतीयाध्याये वानप्रस्थधर्मप्रकरणे (श्लो० २) “जटालोमभृदात्मवान्” इति । इह आत्मवानात्मोयासनाभिरतः स्यादिति मिताक्षरा । आत्मशब्दस्त्वेतादृशप्रकरेषु भगवत्पर एव । “गौणश्चेन्नात्मशब्दादि”ति सूत्रे सिद्धवत्कारेण हेतुं वदता बादरायणेन तथा बोधनात् । लघुविष्णुरपि तृतीयाध्याये (श्लो० २)—

“गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वनवासं यदा व्रजेत् ।
 वीरवल्कलधारी स्यादि”ति वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य—
 “त्रिसन्ध्यं स्नानमातिष्ठेत्साहिष्णुर्भृतजान् गुणान् ।
 पूजयेदतिथींश्चैव ब्रह्मचारी वशङ्गतः ॥
 प्रतिग्रहं न गृह्णीयात्परेषां किञ्चिदात्मवान् ।
 दाता चैव भवेन्नित्यं श्रद्धधानः प्रियंवदः ॥
 केशरोमनसश्मश्रु न छिन्द्यान्न च कर्तयेत् ।
 त्यजन् शरीरसौहार्दं वनवासरतः शुचिरि”ति ॥

अत्र सर्वदुःखसहननादि सौहार्दत्यागान्तं ज्ञानैकसाध्यम् । आत्मवत्त्वञ्चोक्तमिताक्षरैक-
 वाक्यतया भगवत्सेवावत्त्वमेव । किञ्च, गृहस्थस्य भगवत्सेवाया आवश्यकत्वमुपपादि-
 तमेव “वैष्णव त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्यपदार्चनम्”त्यादिवचनैः । तच्च वानप्रस्थस्यापि
 प्राप्नोत्येव ॥ मिताक्षरायां वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० ११) “वायुभक्ष” इत्यस्य
 व्याख्याने, स्नानाचमनादिधर्मा ब्रह्मचारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनाऽस्यापि
 भवन्ति ॥ “उत्तरेषां चैव तथा विरोधी”ति गौतमस्मरणादित्युक्तः । तेन भगवत्सेवा-
 दयोऽपि गृहस्थानां ब्रह्मचारिणां चोक्ता वैष्णवधर्मा वानप्रस्थस्यापि सिद्ध्यन्तीत्यलम् ।

(ब्रह्मसम्बन्धकरण वेदान्ताध्ययनञ्च)

अपि च मुनेरपि भगवत्सेवाधिकारजनकं ब्रह्मसम्बन्धकरणमुच्यते । आचारमाधवे
 वानप्रस्थधर्मान् प्रक्रम्य कूर्मपुराणे—

“महाप्रस्थानिकं वासां कुर्यादनशनं तु वा ।
 अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधीं स्थितः” ॥ इति ।

ब्रह्मसम्बन्धस्य सेवाधिकारजनकत्वं तु—

“एवं धर्मैर्ननुप्याणामुदवात्मनिवेदिनाम् ।
 मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽन्योऽस्यापिशिष्यते” ॥

इत्येकादशस्कन्धादिवचनैः सिद्धमेव । अथ सम्बन्धः—

“उपित्वैवं गृहे विप्रो द्वितीयादाश्रमात्परम् ।
 बलीपलितसंयुक्तस्त्वृतीयं तु समाश्रयेदि”त्यादिना ।

वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य—

“कुर्यादध्ययनं नित्यमग्निहोत्रपरायणः ।
 इष्टिं पार्ष्णीयां च कुर्याच्च प्रतिपर्वसु” ॥

इति मुनेरपि अध्ययनमनुशास्ति ॥ इदञ्चाध्ययनमुपनिषदामेव । सर्वविद्याध्ययनस्य

ब्रह्मचर्याश्रमकार्यत्वात् । मन्वादिभिरपि तथैवोक्तत्वाच्च ॥ अत एव पराशरमाधवीये
द्वितीयाध्याये वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य कूर्मपुराणे—

“अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः ।

यमान्सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पर्त्तां प्रतिसंश्रयेत्” ॥ इति ।

एवं वानप्रस्थस्य सम्प्रदायोपयोगो व्याख्यातः ।

(यतेः सम्प्रदायोपयोगः, तत्र हरिष्यान् दण्डादीनां वैष्णवलिङ्गत्वञ्च)

अथ यतेस्तदुपयोगं व्याख्यास्यामः । तत्र पराशरमाधवीये (अ० २) संन्यास-
ग्रहणाविधौ त्रिदण्डाद्येकविंशतिवस्तुग्रहणं ग्रामसीमान्ताद्यन्यतमगमनं व्याहृतिभिः पयः-
प्रभृतिप्राशनं सावित्रीप्रवेशमग्निविहरणं ब्राह्ममुहूर्तान्तजागरं प्रातरग्निहोत्रानन्तरं प्राजा-
पत्येष्टिकरणपूर्वकमात्मन्यङ्गारोपणान्तं निरूप्योच्यते । इष्टं परिसमाप्याग्नींश्चात्मनि
समारोप्य प्रैषमुच्चारयेत् । तदाह कात्यायनः—

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्यस्थितो हरिम् ।

ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमारभेदि”ति ॥

अत्र हरिष्यानोक्त्या दण्डकापायादीनां च पूर्वं विष्णुलिङ्गत्वोक्त्या संन्यासिनोऽपि
वैष्णवसम्प्रदाय एवावश्यकः । अग्रेऽपि “लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकमि”ति
स्मृत्युपन्यासेन त्रिदण्डादीनां वैष्णवलिङ्गत्वं दर्शितम् । किञ्च, पितामहोऽपि—

“परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृदि”ति ॥

संन्यासिनो विष्णुरूपत्वं वदन् तस्य विष्णुभक्तिज्ञानावगम्यसम्पन्नतां द्योतयति ।

(भक्तिज्ञानाभ्यां भगवदपला)

तद्भक्तिमत्त्वे एव सति “यो यच्छ्रद्धः स एव स” इति न्यायेन तादृष्यसम्भवात् ।
अत एव भगवान् (अ० ७ श्लो० १६)—

“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” ॥

इत्युपक्रम्य तेषां स्वरूपं दर्शयन् (श्लो० १८)—

“ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि”ति स्वभक्तस्य ज्ञानयुक्तस्य स्वरूपत्वं निरूपयति । न च
निखिलस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वाभिप्रायेण विष्णुरूपत्वकथनमिति शङ्कम् । तस्य
‘भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरि’त्यादिविष्णुपुराणादिवाक्यैः सर्वत्र सत्त्वेन संन्यासिनि

विशेषाभावात् । अथ अत्यन्तभक्तिमत्तया विष्णुं रूपयति निरूपयति न विष्णुरूपी-
त्यर्थादरणेऽपि तस्य तद्भक्त्यावश्यकता सिद्धैव । तस्माद्वैष्णवसम्प्रदायस्यास्त्येवावश्य-
मुपयोगः संन्यासिनोऽपि यथार्थहरिभक्तिज्ञानसम्पत्त्यर्थम् । अन्यथा तदसिद्धेः पूर्वं
व्युत्पादितवान् ।

(वैराग्यतारत्वमेव कुटीचरादिभेदो मननविधिध्यासनहरिभक्त्यादिकं च)

अथ ननु वेदान्ताभ्यासानन्तरमेव संन्यासोपदेशात् । संन्यासिनस्तु न तदभ्यास-
कारणभूतसम्प्रदायस्योपयोगः कश्चिदिति चेन्मैवम् । प्रव्रजितस्यापि कुटीचरादेः साम्प्र-
दायिकसद्गुरुपसेवनेन वेदान्तमभ्यस्यतो मन्वानस्योत्तरोत्तरवैराग्यदाढ्येन बहूदकत्वाद्यु-
त्तरोत्तरस्वसंन्यासेवनापावश्यं सम्प्रदायोपयोगात् । वैराग्यदाढ्येनोत्तरोत्तरसंन्यासविधि-
कारस्तु दर्शित आचारमाधवे पुराणे—

“विरक्तिद्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचरः ॥

शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससञ्ज्ञिते ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधन” इति ॥

किञ्च, मनुरपि पष्ठे (श्लो० ३३)—

“वनेषु च विहृत्ययमि”त्यादिना यतिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ४३)—

“उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहित” इति शरीराद्युपेक्षार्थं बुद्धिसंयमाय च
मननद्वारा ब्रह्मैकतानवृत्तित्वं यतेरपि सम्पाद्यत्वेन वक्ति । तथा (श्लो० ४९)—

“अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः” इति भगवद्भक्तिमपि तस्य विदधाति ।
अध्यात्मरतिपदात् । एवं विज्ञानात्मरतिरात्मक्रीड इति छान्दोग्यभूमविधैकवाक्यत्वात् ।
आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिरिति कुल्लूकभट्टादिभिर्न्यायानाञ्च ।
निर्णीयते चैतद्भक्तिमीमांसायां (अ० १ सू० १०) सांमुख्येतरापेक्षितत्वादित्यधिक-
रणे । एकादशस्कन्धेऽपि अष्टादशाध्याये यतिधर्मेषु भगवान् (श्लो० २०)—

“आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ।

विविक्तक्षेमशरणो मद्भावो विमलाशयः ॥

आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः ।

अन्वीक्षेतात्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ॥

बन्ध इन्द्रियविशेषो मोक्ष एषां च संयमः ।

तस्मान्निपम्य पद्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिरिति ॥

स्वभक्तिं सदा सर्वत्र तद्भावपूर्वकं ज्ञाननिष्ठया बन्धमोक्षादिचिन्तनं च पाराशरिणां
विदधाति ।

अतो भक्तिज्ञानसम्पत्त्यर्थं तस्यापि सत्सम्प्रदायोपसत्तिरावश्यकी । अन्यथा राग-
द्वेषाद्यनपक्षयेण मोक्षासम्भवात् । तत्रैव (श्लो० ६०)—

“इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पत” इत्युक्तेः ॥

एवं (श्लो० ६१)—“अवेक्षेत गतिर्तृणा”मित्यादिनोक्तानि परमात्मसूक्ष्मत्वाद्यवे-
क्षणान्यपि सत्सम्प्रदायद्वाराकाण्येव । गुरुमेवाभिगच्छेत् गीती शीघ्री आचार्याद्वैव
विद्याविदितासाधिष्ठं प्रापयतीत्यादिश्रुतिस्मृतिषु विधेर्निन्दास्तुत्योश्च दर्शनात् । इहैव
(श्लो० ७२) “ध्यानेनानीश्वरान् गुणानि”ति ध्यानोपदेशात् सम्प्रदायिकगुरूपसत्ति-
मन्तरा श्रवणासम्भवेन तदुपजीव्यकमननाभावे निदिध्यासोपदेशनैरर्थक्याच्च । एवमेव
सम्बर्त्तोऽपि,

(ब्रह्मविद्याध्ययनं नदर्थं तस्यापि पूर्वविलक्षणा गुरुसेवायोग्यजनसङ्गश्च)

“उपित्वैनं वने सम्यग्विधिज्ञः सर्ववस्तुषु ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्भुतहोमो जितेन्द्रियः ॥

अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः” इति ॥

तथा—

“एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाकायसंयतः” इति ॥

तथा—

“संसेव्य चाश्रमान् सर्वाञ्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति वेदशास्त्रार्थविद्विजः” इति ॥

यतैवेदान्तविद्यायाः श्रवणं तच्चिन्तनं तद्विद एव मोक्षं चाह ॥ श्रीभागवते एका-
दशस्कन्धे चाष्टादशाध्याये भिक्षुधर्मेणु (श्लो० ३४)—

“आहारार्थं समोहित युक्तं तत्प्राणधारणम् ।

तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते” ॥

इति वेदान्तविद्यया तत्त्वविमर्शार्थमेव प्राणधारणमुक्त्वा (श्लो० ३८)—

“दुःखोदकेषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ।

अजिज्ञासितमद्भर्मो गुरुं मुनिशुपाव्रजेत् ॥

तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननम्रयकः ।

यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ॥

यस्त्वसंयतपद्मवर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।

ज्ञानैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥

“सुरानात्मानमात्मस्थं निहृते मां च धर्महा ।
अविपक्वकपायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते” ॥

इति भगवद्भर्मजिज्ञासापूर्त्यै यतेरपि गुरुरूपसत्ति ब्रह्मचर्यादिभ्यस्तत्परिचर्यावैलक्षण्यं
ज्ञानार्थमेवं करणस्यानश्यत्प्रबोधनाय एतच्छून्यस्यात्यन्तमनिष्टफलं चाह भगवान्,
तस्मादुक्तसर्वसिद्ध्यर्थं यतेरपि वैष्णवसत्सम्प्रदायोपसेवनमावश्यकम् । एवमेव
लिङ्गपुराणेऽपि—

“आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम् ।
यतिः सम्बत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ •
अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्दि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लम्बाहारो जितेन्द्रियः ॥
पिपाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेदि”ति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि—

“गुरोरपि हिते युक्तः स तु सम्बत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वाप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य चरेत् पृथिवीमिमामि”ति ॥

इह सम्बत्सरमित्येतदुपलक्षणम्, यावज्ज्ञानं तावन्निरसेत् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञाना-
र्थत्वादिति माधवः । न च मनुदक्षादिभिर्यतेरेकाकित्वेनैव चरणविधानाहुर्वाश्रयणमपि
तस्यालुचितमिति वाच्यम् । मङ्गनिषेधस्य अङ्गसङ्गविषयकत्वात् । अत एव माधवीये,
यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभ्यासादात्मज्ञानसिद्धौ स्वयमशक्तः स्यात्तदा तत्र शक्तेन द्विती-
येन सह विचरेत् । तथा च श्रुतिः—

“वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टां मास एतकी यतिश्चरेद् द्वा वा चरेत्” । चरेतामित्यर्थं
इत्युच्यते । अतो ज्ञानिनस्तु साधारणस्यापि सङ्गस्तेन कर्तव्य एव किं पुनर्गुरोः ।
उक्तवचनेषु तद्विधानात् ।

(परमक्तिप्रत्यक्षसम्पत्तिगुरोसेवादयो बहवो यतिपरमा विग्नवधनाङ्गसंस्कारप्रवेशाश्च)

अत्रिरप्याह—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहं ।
भानशुद्धिः परे भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥
आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः ममदर्शनम् ।
अनौद्धत्यमर्दान्तवं प्रसादसैर्यमार्दवम् ॥

सस्नेहं गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।
उपेक्षा धैर्यमाधुर्यं तितिक्षा कृपणा तथा ॥
ह्रीः स्तवो ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशूनं धृतिः ।
ज्ञानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः ॥
भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥

इति स्पष्टं परभक्तिब्रह्मसंस्पर्शादिकं तदर्थं गुरुशुश्रूषादिकञ्च वक्ति । अत्रोक्तं
सुरार्चनमपि विष्ण्वर्चनमेव, यतो यतेब्रह्मशरीरप्रवेशः श्रूयते—

“ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाल” इत्यादौ, स च प्रवेशो विष्ण्वर्चनेनैव भवति ।
यथोक्तं माधवीये (अ० १)—

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं ब्रह्मचक्रगदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति त” इति ॥

अत एव श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे त्रयोदशाध्याये—

“एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायण” ॥

इति श्रीहरिपरायणत्वमेवोक्तम् ।

(प्रणवस्य भगवद्भासत्वविष्णुरूपवादिकम्)

किञ्च, संन्यासिनां मुख्यतया प्रणव एवोपास्यः । तस्य च द्वितीयाध्याये बृहत्परा-
शरः प्रणवप्रकरणे (श्लो० ५)—

“तस्याश्चैव तु ओङ्कारो ब्रह्मणा समुपासितः” ।

इत्यादिना कर्तृत्वादिधर्मपूर्वकं पुरुषोत्तमधामत्वाक्षरत्वादिकम्, तथा (श्लो० ३१)—

“सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते ।
यस्मिंस्तस्य च विश्रान्तिस्तत्परं ब्रह्मसञ्ज्ञकम्” ॥

(श्लो० ३५)—

“ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं यस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत् ।
दुस्सारसंसारपयोधिमग्रे ताराय विष्णुः परमः स पूज्यः” ।

इति विष्णुरूपत्वं च सम्यगुपपाद्य मध्ये (श्लो० १६)—

“त्रिस्वभावस्थितो देवो मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ।
पर्यवस्यति यत्रैव विश्वमुत्पद्यते यतः ॥
निर्मात्रकः समाव्रोजपि सादिरेव निरादिकः ।
स जप्यः सर्वदा सङ्गिर्घ्यातज्यश्च विधानतः” ॥

इति तस्य मन्तव्यत्वं जप्यत्वञ्च विदधाति । अतस्तदुपासकाः सर्वेऽपि ब्रह्मवादिनः सद्यतयो वैष्णवा एव । अत एवाथर्वणोपनिषद्यपि वैष्णवचिह्नस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणं परिग्राजकस्यापि विधीयते । गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेऽग्न्यामिकाहुल्या विष्णु-गायत्र्या केशवादिद्वादशनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी वानप्रस्थो ललाटकण्ठहृदयबाहु-मूलेषु वैष्णव्या गायत्र्या कृष्णादिपञ्चनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या शिरोललाट-हृदयेषु प्रणवेन धारयेदिति । एवं सामान्यतः संन्यासाश्रमे वैष्णवसत्सम्प्रदायानामाव-श्यकतयोपयोगो व्याख्यातः । अथ तद्भेदेषु चतुर्व्येकैकशस्तदुपयोगं व्याख्यास्यामः ॥

(कुटीचरादपञ्चारः संन्यासिभेदाः)

अथ चतुर्विधैरपि यतिभिः सम्प्रदायः सेवनीयः । तत्साध्यानां वेदान्तज्ञानादीनां सर्वेषामावश्यकत्वात् । तेषां चातुर्विध्यं तु हारीतः—

“चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।

तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥

कुटीचको बहूदकश्च हंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः” इति ॥

पितामहोऽपि—

चतुर्विधाः भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।

कुटीचरो बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परहंसश्च सञ्ज्ञाभेदैः प्रकीर्तिता” इति ॥

(तत्र कुटीचरस्य लक्षणं सम्प्रदायोपयोगश्च)

तत्र कुटीचरस्य तदुपयोगः प्रथमं दर्शयते । तत्र प्रजापतिः—

“कुटीचरो नाम खगृहे वर्तमानः शुचिरकल्पः आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोऽ-पगतकामक्रोधलोभमोहोऽहङ्कारवर्जो तप आत्मानुग्रहं कुरुते ।” बृहद्वाराशरोऽपि—

“कुटीचरा नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यभया-दीन् हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपवित्रकापायवस्त्रधारिणः स्नानशौचाच-मनोजपसाध्यायब्रह्मचर्यध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नं यात्रामात्रमुपयुञ्जाना-स्तस्यां कुट्यां नित्यं सन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति । अत्र कामाद्यपगमस्तत्तदध्यासापर-पर्यायदेहादिविषयकाहङ्कारादिब्रजर्जनमान्तरशौचं प्रणवादेरर्थावबोधपुरःसरो जपः सुप्ता-समन्ताच्छब्दार्थादिविषयकसर्वसन्देहनिवृत्तिपूर्वकोऽध्यायो हरिध्यानादिकं चेति सम्प्र-दायैकसाध्यं वस्तुजातं विधाय तादृशानुष्ठानतरेव आत्ममोक्षणमुपदिष्टमिति तस्य सम्प्रदायोपयोगोऽवगम्यते । अन्यथा कामाद्यपगमप्रभृतिसाधनासम्पत्त्या फलतयेप्सि-तस्य मोक्षपुरुषार्थस्य भङ्गः स्यात् ॥

तानि विनापि तत्सिद्धौ तु तेषां शास्त्रोक्तसाधनत्वव्याघातः प्रकृते कथनवैयर्थ्यं चापद्येत ।

(बहूदकस्य तदुपयोगः प्रसङ्गावधारणञ्च)

अथ बहूदकस्य तदुपयोगो दर्शयते । तत्र स्कन्दः—

“बहूदकश्च संन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जित” इत्युपक्रम्य तद्वर्मान्वदन्नाह—

“शिखां यज्ञोपवीतञ्च देवताराधनं चरेदि” ति ।

बृद्धपराशरोऽपि—

“तत्र बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुपग्रपवित्रयत्रकपायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्या चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त” इति ॥

पितामहोऽपि—

“बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविवर्जितः ।

बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमौ नैव सम्यसेत् ॥

निश्चलस्याशुभृतश्च सदा मोक्षपरायणः ।

न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥

नागारे नासने नाग्ने नास्तरे च त्रिदण्डके ।

स्वमात्रायां न कुर्याद्द्वै रागं दण्डादिके यतिरि” ति ॥

अत्र संन्यासिनः प्रणवाधिदेविकसर्वेश्वरनायणाख्यपरब्रह्मातिरिक्तोपासनाभावात् देवताराधनशब्देन विष्णुवर्चनमेवाभिधीयते । वेदान्तार्थावबोधनं चात्यावश्यकम् । कामादिवर्जनवदस्यापि साधनत्वप्रतीत्या तदन्तराऽऽत्ममोक्षायोगात् । “ज्ञाते ज्ञानान्न मुक्तिरि”त्याम्नानाच्च ॥ पितामहवचनेऽपि “सदा मोक्षपरायण” इत्यनेन साक्षान्मोक्षोपयोगिब्रह्ममीमांसाशास्त्राभ्यासस्य सदा कर्तव्यत्वाविधिर्वोध्यते ॥ तत्साधकस्य वृत्तिनैश्चल्यस्य वाक्पाणिपादचापल्यवर्जनेन शरीरस्थैर्यस्य च कर्तव्यता बाधकानाञ्च भैक्ष्यनिवासादिद्वाराऽपि सम्भावितानां स्वबन्धुभूम्यादिसर्ववस्तुसङ्गानां शरीरमानसानां वर्जनं कुट्यादिस्वमात्रासु च ममताऽनुद्भवाय मानससङ्गत्यागश्च चोद्यते । एतच्च सर्वं तत्कालेऽपि सम्प्रदायसेवनाधीनमिति सर्वमनवद्यम् ।

(हंसस्य देवताराधनवेदान्ताभ्यासादिद्वारा तदुपयोगः)

अथ हंसस्यापि तदुपयोगं प्रकीर्तयामः । तत्र स्कन्दपुराणे—

“हंसः कमण्डलुं शिष्यमि”त्यादिना हंसधर्मानुपक्रम्योच्यते—

“देवतानामभेदेन कुर्याद्व्यानं समर्चयेदि”ति ॥

पितामहोऽप्याह—

“हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुमोक्षपरायणः ।

नित्यं त्रिपवणस्त्रायी त्वार्द्रवासा भवेत्सदा ॥

चान्द्रायणेन वर्तेत यतिधर्मानुशासनात् ।

वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरिचट” इति ॥

बौधायनोऽपि “हंसः कमण्डलुं शिष्यमि”त्यादिना तद्धर्मानुपक्रम्याह—

“कृच्छ्रसान्तपनाद्यैश्च मन्त्रैः कृशवपुर्धरा” इति ।

अत्र सर्वासामपि देवतानां श्रुतिपुराणेषु भगवदवयवत्वश्रावणेन तस्यास्तस्यास्तचद-
वयवाभेदेन ध्यानम् । तथैव च यज्ञोपवीतधारणेन तदवयवतन्तुधारणवत् सम्यक्
चेतोनैश्वल्याद्भगवदर्चनेन तासां समर्चनं च विधीयते । अथवाऽऽसन्योपासनाविधानात्
“अभिर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदि”त्यादिना ऐतरेयादिषु श्रूयमाणप्रकारेण तत्तद्देव-
तानां तत्तत्स्थेन्द्रियाभेदेन ध्यानं सर्वेषां देवभावेन विलापनार्थं ताद्रूप्येण तत्रैव
मनसा तत्समर्चनं च विधीयते । पितामहवचने च “मोक्षपरायणो नित्यमि”ति पूर्व-
वद्ब्रह्ममीमांसायाः सार्वदिको देवभावादिसर्वेष्टजातफलकोऽभ्यासश्चित्तशुद्ध्याधायकत्वेन
तदुपोद्भूतकं त्रैकालिकत्वानादि मध्ये इन्द्रियकृतोपरोधनिरोधाय प्रत्यहमष्टकबलभक्ष-
णात्मकं यतिचान्द्रायणं बाधकसङ्गाद्यभावाय तरुतलगहुरसरिचिरीपरिसरान्यतमनिवा-
सश्चोद्यते । एतत्सर्वं तदानीमपि सम्प्रदायसेवनैकतन्त्रम् । बौधायनोक्तं मन्त्रवत्त्वं च
सम्प्रदायादेव सम्भवति । अन्यथा मन्त्रनैष्कल्यात् ।

“सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः” ॥

इति गौतमतश्रोक्तेः । अतो हंसस्याऽपि तदुपयोगोऽशक्यप्रतिविधिः । एवं त्रयाणा-
मप्युपयोगो व्याख्यातः । यदि संन्यासात्पूर्वमेव वेदान्तपरिचिन्तनं तदुत्तरं ॥ न
कोऽप्यभ्यसनीयशेषो ब्रह्मसम्पन्नत्वादित्येव सिद्धान्तः स्यात्, न तर्हि युज्येत कुटीचरादि-
संस्थानामुत्तरोचरत्वम् । अविशेषात् । न च बाललिङ्गविशेषः कल्प्यः ॥ वृत्त्यनुत्थानेन
तद्धारणसंवायोगात् । “न लिङ्गं धर्मकारणमि”त्यादि च पूर्वमेवोपापादयम् ॥ तादृशस्य
कृत्यऽभ्यसनेन तत्तच्चोदनाद्यैर्ध्यायैश्च, तस्मादस्त्येव नित्यं तत्रापि वेदान्ताभ्यासः ।
नन्वयापि परमहंसस्य तु न सम्प्रदायोपयोगः स्यात् । चरमकोटित्वेनाभ्यासा-
योगात् । अत्र प्रयोजनाभावाच्चेति चेदत्र ब्रूमः । न हि तस्यापि सर्वथाऽनुपयोगः
शक्यो वक्तुम् । तथाहि,

(परमहंसस्य विद्वद्विद्विदुपभेदेन द्वैविध्यम्)

अस्ति हि परमहंसस्यापि द्वैविध्यं विद्वद्विद्विदुपभेदेन वाजसनेपित्राक्षणादिषु
स्पष्टतरम् । तथा च वाजसनेपित्राक्षणे—

“एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विचैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती विद्वत्संन्यासे प्रमाणम्” ।

अत्र त्वान्तर्ल्यवन्ताभ्यां विदित्वा व्युत्थायेत्यव्ययाम्यामात्मवेदनत्रिविधैषणाव्युत्थानयोः संन्यासपूर्वकालिकत्वद्योतनात् । पञ्चमाध्यायप्रथमपादे “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयती”त्यत्र तथैव पूर्वकालिकत्वस्य जैमिनिनाङ्गीकृतत्वाच्च । अथ तत्रैव ब्राह्मणे “एवमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति विविदिपोः संन्यासे प्रमाणम्” । जाबालश्रुतावपि “एतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि”ति पूर्वोपक्रान्तप्राचीनत्रिदण्डादेः सर्वस्याप्सु त्यागेन पारमहंस्यं प्रतिपाद्य तस्याप्यात्मान्वेषणं विधीयते । तैत्तिरीयोपनिषदि “न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदि”त्यग्निहोत्रयज्ञदानादीनां पूर्वोक्तानां तपसां निन्दापुरस्सरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिपोरात्मविधाधिकारो दर्शितः “ॐ इत्येतमात्मानं युञ्जीते”ति ॥ तस्मादुभयविधावपि पारमहंस्यसंन्यासाग्रनेकश्रुतिसिद्धौ माधवेनाप्येवमेव पराशरद्वितीयाध्यायव्याख्याने परमहंसद्वैविध्यमङ्गीकृतमेवेति न कोऽपि चोद्यावकाशः ।

(विविदिपोरक्षमालादिर्घटितजपवेदान्ताभ्यासध्यानात्मान्वेषणादिभिरुपयोगः)

अथ तत्र विविदिपोस्तु भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्यर्थं वैष्णवसम्प्रदायनिष्ठया आवश्यक-
कत्वम् । अत एव तत्साधकजपशेषभूताया अक्षमालाया ग्रहणमपि परमहंसस्य विधी-
यते स्कन्दपुराणे—

“कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिरारिणीम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयाद्दणवं दण्डमव्रणम् ॥

माधूकरमधैकान्तं परहंसः समाचरेदि”ति ॥

जपकरणं चास्य स्पष्टमेव यमो विदधाति—

“स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ।

भिक्षार्थी प्रविशेद्भ्रामं रागद्वेषविवर्जित” इति ॥

एतस्य च वैष्णवसम्प्रदायावश्योपयोगस्तदेकसाध्याऽवश्यकवहुकार्यप्रतिपादनेन
जाबालश्रुतावपि दर्शितः—

“एतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छन् यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो
निःपरिग्रहः । तत्प्रब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले
विमुक्तो भैक्षमाचरन् करपात्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहवृणकुट-
वल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्यण्डिलेध्वानिके-
तरानस्य प्रयतो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुभकर्मनिर्वृत्तपरः संन्या-
सेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नामे”ति ।

अत्रात्मान्वेषणं कर्तव्यत्वेनोक्त्वा तदुपरोधकत्यागपुरःसरं तत्त्वब्रह्ममार्गे तत्त्वसूत्रा-
नुसारिणि परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य मार्गे सम्प्रदाये सम्यक् सम्पत्तिः श्रद्धापूर्वकचिरा-
भ्यासेन जीवादिबस्तुतत्त्वव्युत्पत्तिस्ततो मनःशुद्धिः पुनर्मनननिदिध्यासनार्थं देहस्यो-
पयोगात् तद्वारणमात्रस्य भिक्षाटनं लालालाभयोर्हर्षशोकत्यागो भरतादिवत्सञ्चारणार्थ-
कान्तवासो वेदान्तचिन्तनातिरिक्तकारिकादिप्रयत्नपरिहारं क्रमेण देहादिविषयक-
ममतोज्झितस्तदर्थं च सदा शुक्लस्य भगवतो ध्यानं एतत्सर्वसिद्ध्यर्थं च गुरूपदिश्य-
मानायामध्यात्मविद्यायामेव नितरां स्थितिस्तथैव चाशुभकर्मनिर्मूलनं च निरूपितमिति
स्पष्टतर एवाऽस्य वैष्णवसम्प्रदायोपयोगः । यदि चेदं वचनं विद्वद्विषयमभविष्यत् शुभा-
शुभानामुभयविधानामपि कर्मणां तर्हि निर्मूलनमवश्यम् । इह त्वशुभानामेव निर्मूलनं
यदन्ती श्रुतिर्विविदिपुदशायां ज्ञानोत्पत्तिवीजभूतानां सम्प्रदायसेवनविष्ण्वर्चनादिशुभ-
कर्मणां विधातव्यतां ध्वनयति । एवमारुणिश्रुतावपि—

“आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच, केन भगवन् कर्मण्यशेषतो विसृ-
जानीति तं होवाच प्रजापतिरि”त्युपक्रम्य, “ब्रह्माण्डं च विसर्जयेद्दण्डमाच्छादनं
कौपीनं परिग्रहेच्छेपं विसृजेच्छेपं विसृजे”दित्यन्तेन पुत्राद्यैहिकानां चतुर्दशलोकानां
दण्डादित्रयातिरिक्तसर्ववस्तूनां त्यागं विधाय ततो लौकिकाग्नीनामुदराग्नौ गायत्र्या
वाग्नौ चारोपणमाज्ञाप्य पुनर्हयानि चेतराणि निरूप्योच्यते—

“ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् सन्धि समाधावात्मन्याचरेत् सर्वेषु
वेदेष्वाख्यमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदि”ति । अत्र ह्यारण्यकानामुपनिषदां चावृत्तिर्न हि
पुनः पुनरक्षरोच्चारणमात्ररूपा विधीयते, किन्तु सानुभवार्थपरिचिन्तनपुरःसरम् ।
अन्यथा साक्षात् ब्रह्मज्ञानरूपविवक्षितफलाजननात् । अतस्तदर्थव्यगमाय परिचिन्तन-
पूर्वकावृत्तिकालेषु च तत्रोत्पद्यमानाऽसम्भावनाधिपरीतभावनाऽमन्दसन्देहसन्दोहसन्दा-
नाद्यर्थं च सम्प्रदायोपसेवनं परमहंसस्याप्यावश्यकमेव । परमहंसधर्मेण च विश्वा-
मित्रोऽपि ह्यात्मान्वेषणादिकं विदधाति “अथ परं परित्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्ष-
त्रेके सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमल्लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि”ति ।

(अक्षरस्य सूत्रत्वं वेत्तव्यत्वे सत्येन परमहर्षं तस्य श्रवणादि च)

अथ केचिदिमानि पिप्पलायनशारावाक्यानि चोदाहरन्ति, यथा—

“यदक्षरं परम्ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ।

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ॥

तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ।

येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवानि”ति ॥

अत्रापि सूत्रमणिगणन्यायेन सर्वाधारस्य श्रीपुरुषोत्तमधामत्वेन परमपदस्याक्षर-
ब्रह्मणः पुरुषोत्तमसूचकत्वादिना सूत्रत्वं निरूप्यं तत्त्ववेदिनस्तद्धारणं विधीयते । एतच्चा-
क्षरब्रह्मणः सर्वाधारत्वभगवद्भामत्वादिकं पुरुषोत्तमाक्षरविवेकं चावगन्तुं सर्ववेदोपनिष-
द्गीतासूत्रभागवतादिप्रमाणमेरीपरिकरप्रघुष्टोऽस्माकं वैष्णवसम्प्रदाय एव सर्वैरपि परम-
हंसैः सर्वथाऽऽदरणीयः । इतरावाचीनसिद्धान्तेषु तादृशतद्विवेकानुपलम्भस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् । द्वादशस्कन्धे (अ० १३)—

“श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियम्
यस्मिन्पारमहंसमेकममलं ज्ञानं परं गीयते” ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिपुराणवचनैरपि वैष्णवप्रियप्रमाणेष्वेव पारमहंस्यनिरूपणस्या-
वगम्यमानत्वात् । तेनैव च पारमहंसस्य वैष्णवत्वानतिरेकाध्यवसायात् । तत्रैव
प्रथमस्कन्धे पञ्चमाध्याये (श्लो० १०)—

“न यद्वचश्चिप्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वासं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्षया” ॥

इत्यवैष्णवग्रन्थेषु तेषां रमणाभावस्मरणाच्च । किञ्च, पुनः प्रथमस्कन्धेऽष्टमाध्याये
(श्लो० २०)—

“तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः” इति ॥

परमहंसेषु स्वभक्तिविस्तारस्यैव भगवदवतारप्रयोजनत्वेनाभिधानात् तेषामेवावैष्णवत्वे
भगवदवतारवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् । एवमितराण्यपि परमहंसानां सर्वथा वैष्णवत्वबोध-
कानि श्रीभागवतवचनानि शतशः सन्तीति तत्र तत्र द्रष्टव्यानि । तस्मात् सर्वशास्त्र-
सम्मतमेवं तेषामनन्यवैष्णवत्वमतोऽस्त्येव विविदिषो, परमहंसस्य तु ज्ञानभक्तिसम्पत्त्यर्थ-
मव्यवच्छिन्न एव वैष्णवसम्प्रदायोपयोगः सर्वशिष्टसम्मतः । अत एव माधवोऽपि परा-
हृत्प्राख्यापां जेदात्तश्च्यपादिकं ससहस्रवर्ति जेदाश्च्यति तदा हृत्तितः ससहस्र इति
निरूपयन् तथाऽग्रेऽपि विद्वद्विविदिषुमेदेन परमहंसद्वैविध्यं सप्रमाणं निर्णाय विविदि-
षोऽस्तु श्रवणमननादिकर्तव्यसद्भावात्तदुपकारित्वेन दण्डधारणादिनियम उत्पद्यत इति
कथयन् स्पष्टमेव श्रवणादेः कर्तव्यत्वं परमहंसस्यापि प्रतिपादयति तदर्थं सम्प्रदाया-
वश्यकता तस्याप्यस्त्येवेति नात्र कोऽपि शङ्कावकाशः ।

(विदुषः स्पष्टं भक्तियोगेन श्रुतिस्मृतिसूत्रेष्वात्मरतिः)

अथात्र परमहंससामान्यस्य वैष्णवत्वावश्यकताप्रतिपादनेन विद्वत्परमहंसस्य तत्का-
लावच्छेदेन श्रवणाद्यर्थं सम्प्रदायानुपयोगेऽपि तदेकजनितयोर्मग्नभक्तिपूर्णज्ञानयोर्जी-
वन्मुक्तिदशायामपि तस्मिन् सत्त्वादस्त्येव तस्यापि वैष्णवसम्प्रदायवर्तित्वम् । बहुभिर्व-
चनैस्तस्यानन्यवैष्णवत्वाभिधानात् । तस्य भक्तिमत्त्वं त्वाह भगवान्—

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते” ॥ इति ।

छान्दोग्येऽपि भूमविद्यायाम्—

“स वा एष एवं पश्येन्नेवं मन्वान एव विज्ञानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराद् भवति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती”ति ।

अत्र रतिशब्दस्य भक्तिपरत्वमेवेति तु भीमांसितं भक्तिमीमांसाप्रथमाध्याये (सू० १०) “सांमुख्येतरापेक्षितत्वादि”ति सूत्रे भगवता शाण्डिल्येन । स्पष्टं चेदं स्वप्नेश्वर-
भाष्ये । उक्तथुत्यर्थं स्मरति दक्षः—

“यश्चात्ममिथुनो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ।

आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः” इत्यादि ॥

अग्रे च—

“ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनामि”ति ।

तस्य कर्तव्यशेषाभावस्तु माधवीये स्मृत्यन्तरे—

“ज्ञानामृतेन वृत्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वविदि”ति ॥

बहुचब्राह्मणे—

“एतद् स्म वै तद्विद्वांस आहुः कावपेयाः किमर्था वयं यक्ष्यामहे किमर्था
वयमध्वेष्यामहे” इति ॥

दक्षोऽप्याह—

“नाध्येतव्यं न कर्तव्यं न भेतव्यं कदाचन ।

यो वै सर्वसुनिष्णातो यतिर्भवति नान्यथे”ति ।

एतादृशस्य तस्य हरिभक्तिज्ञानसम्पन्नत्वेनैव तादृष्यमाह पितामहः—

“प्रः परमहंसन्तु नृगुर्याख्यश्रुतिसन्नीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृदि”ति ॥

(हरिचिन्तनबहुला बौधायनोक्त । यतिधर्मा ध्यानात्युरप्येक्ष्यमाप्तिश्च)

यतस्तस्य सर्वदा हरिचिन्तनमेव विदधाति बौधायनः—

“विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्रने ।

कालेऽपराह्णभृषिष्ठे भिक्षाटनमयाचरेत् ॥

ऊर्ध्वं जानोरधो नामेः परिघायैकमम्बरम् ।

द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥

सव्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे ।
 उपतिष्ठेत सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
 उत्त्वा विरजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्णुर्वाक्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षापात्रादिशुद्धवर्धमुपमुच्याप्युपानहौ ।
 सतो ग्रामं ब्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिं च तच्चिह्नं इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गृहान्निष्ठां भवत्पूर्वं प्रचोदयेद्”त्यादि ॥

एवं मनुरपि पष्ठे (श्लो० ७२)—

“.....ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ।
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ॥
 ध्यानयोगेन सम्पश्येद्भूतिमस्यान्तरात्मनः” ॥

इति भगवद्भयानमुत्त्वा तेनैव सर्वसंसारत्यागपूर्वकं पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणं फलं
 तस्याह (श्लो० ७९)—

“विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनमि”ति ।

उपसंहारेऽपि (श्लो० ८५)—

“स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छती”ति ॥

इत्यमन्यत्रापि शतशः सहस्रशः श्रुतिस्मृतिपुराणादीर्भमेस्कोरेणां विष्णुभक्ति-
 मत्त्वादिकं समुद्बुध्यत इत्यलं विस्तरेण । एवं चतुर्विधानामपि यतीनां वैष्णवसम्प्रदाय-
 स्थावश्यकोपयोगः । सप्रमाणं निर्णीतः ।

(ज्ञानार्द्राहिले चिह्नमात्रधारणस्य वैयर्थ्यं दुष्फलजनकत्वञ्च)

सम्प्रदायसेवनाभावे ज्ञानभक्त्यादिसिद्धिर्नैव स्यादिति तु सविस्तरं पूर्वं प्रपञ्चितं
 द्वितीयप्रश्नोत्तरे च प्रपञ्चयिष्यते । तथा च सम्प्रदायाभावे ज्ञानरहितस्य केवल-
 चिह्नधारिणः फलं त्वाम्नायते माधवीये—

“काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानरजितः ।

स याति नरकान् धोरान् महारौरवमञ्जितानि”ति ॥

कालिकापुराणे—

“वैष्णवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ।
लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥
कायजा ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ।
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्यास्ते तत्त्वदर्शिभिरिति ॥

ये कायजास्त्रयो दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या इत्यन्य इति व्याख्या । किञ्च, सम्प्रदायाभावे वागादिदण्डरहितस्याजितकामक्रोधस्य संन्यासित्वमेव नास्ति ।

यतस्तद्युक्तस्य जितकामक्रोधस्यैव त्रिदण्डित्वं वदति मनुः—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥
त्रिदण्डमेतं निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छतीति ॥

दक्षोऽप्याह—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते” इति ॥

अतः केवलवाच्यचिह्नस्य निरर्थकत्वेनान्तरज्ञानभक्त्यादिसम्पत्त्यर्थं वैष्णवसम्प्रदायोऽवश्यमेव सर्वदा सर्वैरपि सेव्यः सन्मतिभिः सुकृतिभिर्यतिभिरिति सम्पदप्रमाणैः सिद्धम् ॥ बाह्यस्यापि तेषां त्रिदण्डादिरूपचिह्नस्य वैष्णवचिह्नत्वं तु पूर्वमेवोपपादितं “लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकर्म”त्यादिवचनैरिति सर्वं निरवद्यम् ।

“एवं सत्सम्प्रदायानां वैष्णवानामिहोदितः ।
सर्वाश्रमेषूपयोगोऽत्यावश्यकतया मया” ॥

(अष्टमः प्रश्नः)

अथ स्वतन्त्रप्रश्नकल्पस्यापि अनुयोजकेन सप्तमप्रश्नकुक्षावेव प्रसह्य निश्चितस्य “किमाश्रमनिष्ठ” इति वाक्यस्यावान्तरार्थविषयकमपि वाक्यं स्वातन्त्र्येणावान्तराष्टम-
प्रश्नतयोल्लिखितम्, तद्यथा—

आश्रमनिष्ठश्चेत्तदा सम्प्रदायपूर्वक आश्रम

आश्रमपूर्वकः सम्प्रदायो वा ?

उत्तरम् ।

(प्रश्ने विकल्पपूर्वकमाश्रमाणां मार्गानां च भगवत्कृतकत्वोपपादनरूपमुत्तरम्)

अत्रापि पूर्वत्वं नाम कारणत्वं विवक्ष्यत आहोस्वित् पूर्वकालिकत्वमात्रम् ? नाथाः ।
उक्तवक्ष्यमाणैः, “वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्”, “वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाध-
निर्मम” इत्यादिभिर्गीतामनुस्मृत्यादिप्रमाणमूर्धन्यग्रन्थवचनशतैः सम्प्रदायानामीश्वर-
प्रादुर्भूतत्वसिद्ध्या एवमाश्रमाणामपि द्वितीयस्कन्धे (अ० ६ श्लो० १८)—

“पादास्त्रयो षड्विंशसन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्यपरो गृहमेधो बृहद्वत” इति ॥

एकादशस्कन्धे (अ० १७ श्लो० १३)

“गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।

वक्षःस्थलादने वासो न्यासः क्षीर्षणि संस्थितः” ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिवचनैर्मगवन्निर्मितत्वनिश्चयेन चान्यतरसिन्नन्यतरकारणकत्वस्य
यत्तुमयुक्तत्वात् । नान्त्यः । । उभयोरपि सृष्ट्वारम्भकाले परमेश्वरप्रकटितत्वेन
समकालिकत्वसिद्धावेकतरस्य पूर्वकालिकत्वकथनानोचितत्वात् । अथाश्रमग्रहणानन्तरं
सम्प्रदायग्रहणं तद्वहणानन्तरं वाऽऽश्रमग्रहणमित्येव विचिकित्सितं स्यात्, तदा तृभय-
मपि स्वीकुर्मः अनुभवसिद्धत्वात् । तथाहि, गृहस्थाश्रमे ब्रह्मचर्यवत्सत्तुष्टितत्वात्सम्प्रदायिक-
धर्मोत्तरकालिकत्वं तदुत्तरानुष्ठेयतद्वर्माणेत्या पूर्वकालिकत्वं चास्त्येव । एवमुत्तरत्रापि
वेदितव्यम् । अथैवं तर्हि ब्रह्मचर्यस्य तु न सम्प्रदायपूर्वकत्वमिति व्यभिचारः । नैप
दोषः, “आचारं हरिभक्ति”रिति सर्वत्रिष्टप्रसिद्धैर्भुवप्रह्लादनारदादिषु सत्सम्प्रदायग्रह-
णपूर्वकमत्यन्तबाल्येऽपि भगवद्भक्तिभरस्य बहुपुराणप्रसिद्धत्वाच्च । तस्मात्प्रदुः पाण्डित्य-
रूपापक एवायमीदृशोद्योदय इति शिवम् । एवम्—

“अज्ञानां कष्टदेरष्टप्रश्नैः शिष्टोपहासदः ।

युक्तोऽनिष्टो विनिर्दिष्टोचरः प्रश्न इहादिमः” ॥

इति प्रथमाष्टकम् ।

(अथ द्वितीयः प्रधानप्रश्नः)

कियत्कालात्प्रवृत्तः ? ।

(स्मृतं भगवात्कार्यं)

अत्र कालादिति गम्यमानप्रभृतियोगे पञ्चमी । “अपादाने पञ्चमी”ति सूत्रे फातिष्याः प्रभृतीति महाभाष्यप्रयोगेण प्रभृत्यारम्भादिपदयोगे तत्स्वीकारात् ॥ तथा चानाधित्वं पञ्चम्यर्थः । अथ जिज्ञासाद्योषकात् किंशब्दात् “किमिदंभ्यां वो घः” इति शास्त्रानुशिष्टेन यत्तदेतेभ्यः “परिमाणे यतुवि”त्यतोऽनुवृत्तेन परिमाणार्थकेन यतुपा निष्पन्नः कियच्छब्दश्च समानाधिकरण्येन कालेऽन्वेति ॥ तथा च सम्प्रदायप्रवृत्त्यावधि-भूतकालमारभ्य वर्तमानकालपर्यन्तकालनिष्ठं परिमाणं सङ्ख्याविशेषविशिष्टसंवत्सरयुगादिरूपं प्रष्टुर्बुद्धस्तितमिति प्रतीयते ।

उत्तरम् ।

“अनादिसिद्धवेदोक्ताः सम्प्रदायाः अनादयः ।

प्रश्नः प्रवृत्तिकालस्यानादित्वाच्च नोचितः ॥

प्रतिकल्पं जगत्सृष्टौ प्रवर्तन्ते हरीच्छया ।

वेदवद्वेदसिद्धास्ते तिरोदधति च क्षये” ॥

(एवं भगवानेव सम्प्रदायकर्ता)

“सम्प्रदायप्रणेता तु सृष्ट्यादौ भगवान्स्वयम् ।

अन्ये तदाज्ञयाऽऽचार्या व्यासाद्यास्तत्प्रवर्तकाः ॥

ब्रह्मरुद्रादयो देवा नारदाद्या महर्षयः ।

स्मर्यन्ते सम्प्रदायेषु वैष्णवेषु प्रतिष्ठिताः” ॥

तत्र प्रथमतः सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं तु स्वसैनाह भगवान् (अ० १५ श्लो० १५)

“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्” इति ॥

तत्र वेदान्तकृत्त्वं नाम वेदान्तमूलकसत्सम्प्रदायप्रवर्तकत्वमेव । अत एव श्रीधर-स्वामिर्नाऽपि वेदान्तकृत्सम्प्रदायप्रवर्तकश्च ज्ञानदो गुरुहमित्यर्थ इति व्याख्यातम् । ननु स्वयमेव कुतः प्रावर्तयतेति चेत् सम्प्रदायानां वेदमूलकत्वात्तदर्थानां यथार्थज्ञानस्य चान्येष्वशक्या स्वयमेव प्रवर्तितयानित्याशयेन अग्र एवोच्यते “वेदविदेव चाहमि”ति । मनुस्मृतावपि प्रथमाध्याये (श्लो० ६)—

“ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादिपृथ्वीजाः प्रादुरासीत्तमोऽनुद” ॥

इत्यादिना सृष्टिनिरूपणमुपक्रम्य (श्लो० २०)—

“वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्मम” इति सम्प्रदायोत्पत्तिरपि परमेश्वरादेवोदिता । संस्थाश्च सम्प्रदायाः । अग्रेऽष्टमाध्याये (श्लो० १६२) “निरादिष्ट इति स्थितिरिति”त्यत्र कुल्लूकभट्टेन इति शास्त्रसम्प्रदाय इति स्थितिशब्दस्य व्याख्यानात् स्थितिसंस्थयोश्चैकार्थ्यात् ।

(ब्रह्माद्यो व्यासाद्याश्च तदुपदिष्टसम्प्रदायप्रवर्तकाः अत एव तेषामाचार्यत्वम्)

अथ भगवदाज्ञया ब्रह्मादीनामपि अस्ति भगवदुपदिष्टब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वम् । अत एवोपनिषत्सु तत्र तत्र ब्रह्मविद्यायाः परम्पराप्राप्तत्वं श्रूयते । यथा मुण्डकोपनिषदि—

“ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्यभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह, अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोनाचाङ्गिरसे ब्रह्मविद्यां, स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह, भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरामि”ति ।

अस्यैव भाष्ये शङ्कराचार्या अपि विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षणसम्यन्धमादावेवाहति व्याकुर्वन्तः कण्ठरवेणैव ब्रह्मादीनां ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमाहुः । एवमेव बृहदारण्यकभाष्यारम्भेऽपि—

“नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशरूपिभ्यो नमो गुरुभ्य” इति तदेवाहुः । तथा तदनुयायिभिरितैरपि शङ्कराचार्यकृतोपदेशसहस्रीव्याख्यादिषु “समस्तब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्येभ्यो नमः” इत्याद्युक्तमेव । एवमन्यत्राप्युपनिषत्सु सव्याख्यानेषु चानेकत्र स्पष्टतया सम्प्रदायनिरूपणं तत्प्रवर्तकनिरूपणं चास्ति तत्तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । एवं सम्प्रदायप्रवर्तकानां महर्षीणां वेदोक्तत्वं पराशरस्मृत्यारम्भे माधयोऽप्याह “वाजसनेयिशारायां वंशब्राह्मणे वेदसम्प्रदायप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्परायां पराशरस्य पुत्रपोत्रौ श्रूयते घृतकौशिकः पराशर्यायणात् पराशर्यायणः पराशर्यात्पाराशर्यो जातूरुर्ण्यदि”ति । किञ्च, अम्माकं परमाचार्यस्य व्यामस्यापि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं तत एव इतरमुन्यपेक्षयोत्कर्षं च स एव कण्ठरवेणाह तत्रैव “शृणु पुत्र प्रनक्ष्यामि भृशन्तु मुनयस्तथे”त्यस्य व्याख्याने । अत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धेऽपि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनमिति । एवं ग्रामाणिरुग्रन्यान्तरंग्यपि सहस्रशो द्रष्टव्यम् । एवं सम्प्रदायप्रवर्तकत्वादेव वेदानां तदनुवृत्ततन्त्राणां च विचारेण ब्रह्मादीनां देवानां व्यासादीनां महर्षीणां आचार्यत्वं श्रीभागवतादिपृच्यते द्वादशस्कन्धे एकादशाध्याये (श्लो० ४)—

“नमस्कृत्वा गुरुन् वक्ष्ये विभूर्तान्पञ्जीतपि ।

याः प्रोक्ता चेदन्त्राभ्यामाचार्यैः पञ्चजादिभिरिति ॥

भूतैर्वैदव्यासादिभिश्चात्रायैः प्रतिकल्पं प्रवर्त्यत इति सिद्धान्तः । अत एव माधवीया-
चारकाण्डे आश्वमेधिके पर्वणि पठ्यते—

“युगेष्वावर्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्तते पुनः ।

। धर्मेष्वावर्तमानेषु लोकोऽप्यावर्तते पुनरिति ॥

तस्मात्सिद्धं सम्प्रदायस्यानादित्वं प्रतिकल्पं पुनः पुनः प्रवृत्तिश्च ।

(वैष्णवदीक्षाधर्माणां सनातनत्वं युगभेदेन जपे सङ्ख्याभेदे कृष्णमन्त्रेषु तन्निषेधश्च)

अत एव नारायणभट्टकृतायां धर्मप्रवृत्तावष्टद्वादशीनिर्णयानन्तरं वचनानि—

“सर्वाक्षावधि संन्यासं समग्रं द्वादशाक्षरम् ।

अष्टाक्षरमथाऽन्यं वा ये मन्त्रं समुपासते” ॥

ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्ण्वर्चनरताः सदे”त्यादि ॥

अत्र “एष धर्मः सनातन” इत्युपसंहारः ।

अतोऽपि भगवन्मन्त्रोपदेशहेतूनामेकादशीव्रतादितद्धर्मनियामकानां वैष्णवसम्प्रदाया-
नामनादित्वं स्पष्टमेव । तान्निना वैष्णवमन्त्रोपदेशैकादशीव्रतकरणादिलक्षणस्य वैष्णव-
धर्मस्यैव प्रवृत्त्यसम्भवेन तस्य सनातनत्वकथनविरोधापत्तेः । एवमेव कालमाधवीयप्र-
भृतिष्वपि एकादशीनिर्णयादौ द्रष्टव्यम् । अत एव गौतमतत्रे सप्तदशाध्याये विष्णु-
मन्त्रस्य युगभेदेन जपसङ्ख्याभेद उच्यते (श्लो० ४०)—

“कृते लक्षं जपेन्मन्त्रं त्रेतायां द्विगुणं तथा ।

त्रिलक्षं द्वापरे जाप्यं चतुर्लक्षं कलौ युग” इति ॥

तन्मन्त्राणां च वैष्णवसम्प्रदायैकलभ्यत्वे सत्येव फलसाधकत्वं तत्रैव (अ० २४
श्लो० १३)—

“एवं ते कथितो विप्र दुर्लभो मन्त्रनायकः ।

मत्सङ्गदण्डाख्यं प्रामादिकं न मिद्वृत्तिः सन्निधयः” ॥.

इत्यादिभिः शतश एवोपपादितमिति युगभेदेन जपसङ्ख्याभेदकथनेनापि सम्प्र-
दायानां चतुर्थ्यपि युगेषु प्रवृत्तिमत्त्वं स्फुटमेव जागति । मुख्येषु कृष्णमन्त्रेषु तु
सर्वेष्वपि युगेषु समानसङ्ख्याको जपस्तावन्मात्रेणैव सिद्धिश्च तत्रैवोक्ता त्रिंशाध्याये
(श्लो० ५८)—

“कृष्णमन्त्रेषु विप्रैः युगसङ्ख्या न विद्यते ।

जपतर्पणसेकाद्यैः सिद्ध्यन्ति कृतसदख्यया ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः” इति ॥

एतेनापि पूर्वोक्तमेव दृढीभूतम् ।

(बहव एव देवा क्रपयश्च भगवन्मन्त्रग्राहिणः प्रसङ्गाद्भगवता सह ध्येयाः क्रपयः)

अपि च, बहवो देवा महर्षयश्च वैष्णवसम्प्रदायवर्तिनः सन्तीति ज्ञायते । तेषां वैष्णवसाम्प्रदायिकमन्त्रग्राहित्वस्य पाद्मब्रह्मवैवर्तनारदपञ्चरात्रगौतमीयतन्त्रादिध्वनेकत्र निरूपितत्वात् । सम्प्रदायशून्यमन्त्राणां नैष्कल्यस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । तन्मन्त्र-ग्रहणेनैव साम्प्रदायिकवैष्णवत्वसिद्धेरपि पूर्वं व्युत्पादितत्वाच्च । तत्र प्रथमं गौतमतन्त्रे प्रथमाध्याये कृष्णमन्त्रं प्रशस्य (श्लो० १४)—

“अनेनाराधितः कृष्णः प्रसीदत्येव तत्क्षणात् ।
तस्य सङ्क्षेपतो वक्ष्ये फलं सम्यग् शृणुष्व मे ॥
पद्मयोनिरवापाऽऽयं दैवराज्यं शचीपतिः ।
अवापुस्त्रिदशाः स्वर्गं वागीशत्वं बृहस्पतिः ॥
पक्षिणामधिकः सोऽभूद्रुडोऽपि द्विजोत्तमः ।
कश्चित्कृष्णं समाराध्य धनेशत्वमवाप्नुयात् ॥
मन्त्रेण कृष्णमाराध्य चन्द्रः सर्वजनप्रियः ।
करोति स्ववशे कामः सर्वल्लोकाननेन च”ति ॥

पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये (श्लो० ६७)—

“भक्त्या ते प्रणिपत्या च कथितो मन्त्रनायकः ।
गुह्याद्गुह्यतरो ह्येष बाञ्छाचिन्तामणिः स्मृतः ॥
शौनकाद्याश्च मुनयस्तथाऽन्ये देवमुत्थकाः ।
मन्त्रराजपरिज्ञानात् सद्यः सत्साम्यतां गताः”

इत्यनेकेषां ब्रह्मादीनां देवानां बहूनां महर्षीणां च वैष्णवमन्त्रोपदेशप्राहित्वमुक्तम् । पुनस्तत्रैव चतुर्थाध्याये भगवन्मन्त्रजपकाले ध्यानं प्रक्रम्य—

“नारदेन च सिद्धेन विश्वामित्रेण धीमता ।
पराशरेण व्यासेन भृगुणाङ्गिरसेन च ॥
दक्षिणे सनकाद्यैश्च सिद्धेन कपिलेन च ।
वास्तुवागीशहारीतयाज्ञवल्क्ययोशना क्रतुः ॥
मार्कण्डेयभरद्वाजपुलस्त्यपुलहादिभिः ।
वशिष्ठाद्यैर्मुनीन्द्रैश्च स्तूयमानं सुरासुरैः ॥
ब्रह्मलोकगतैः सिद्धैर्नागलोकगतैरपि ।
अन्यैरपि सुरश्रेष्ठैः स्तूयमानं स्मरेद्भरिम् ॥
एवं सन्निवृत्तयेन्मन्त्री चेतसा कृष्णमव्ययम् ।
संसारसागरं घोरमपि वत्सपदायते” ॥

इत्यनेकेषां महर्षीणां वैष्णवत्वं तेनैव तल्लोके भगवत्स्तुतिसामर्थ्यं च दर्शितम् ।
तत्रैव सप्तविंशाध्याये (श्लो० ६०) —

“चूडामणिमयो वक्ष्ये मन्त्रराजं सुदुर्लभम् ।

यज्ज्ञानान्मुनयः सर्वे भूत्वास्त्रैलोक्यदर्शिनः” इति ॥

तथा एकोनविंशाध्याये (श्लो० ६०) —

“अथापरं मन्त्रवरं वक्ष्ये सर्वसमृद्धिदम् ।

यमुपास्य सुराणां तु पालकोऽभूच्छतक्रतुरिति ॥

(परशिवक्षेपग्रहादीनां हरिमन्त्रग्रहणप्रकारः परशिवस्यापि ग्रहभालोन्नतवत्)

एवं शिवादीनां साम्प्रदायिकभगवन्मन्त्रग्रहणेन वैष्णवत्वं नारदपञ्चरात्रेऽप्युच्यते ।
यथा तत्र प्रथमरात्रे त्रयोदशाध्याये उपवर्हणारख्यमन्त्रं प्रत्याह भगवान् (श्लो० २६) —

“मया श्रद्धतमन्त्रश्च पुरा मृत्युञ्जयस्तथा ।

मृत्युञ्जयाय गोलोके शुद्धसत्त्वगुणाय च ॥

पुनः सनत्कुमाराय धर्माय ब्रह्मणे तथा ।

कपिलाय च शेषाय गणेशाय महामते ॥

नारायणर्षये चैव धर्मपुत्राय धीमते ।

पुनर्महाविष्णवे च विश्वानि यस्य लोमसु ॥

कालाधिष्ठातृदेवाय तस्यै सर्वान्तकाय च ।

उपेन्द्राय च कामाय भृगवेऽङ्गिरसे तथा ॥

सरस्वत्यै च पद्मायै राधायै विरजातटे ।

मावित्र्यै विष्णुमायायै पार्यदिम्यश्च पुत्रके” इति ॥

पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये भगवन्मुख्यमन्त्रग्रहणार्थमुपमनं स्वर्गिण्यं नारदं प्रति
महादेवः —

“मया श्रीकृष्णमन्त्रश्च कृष्णालये मुने पुरा ।

गोलोके विरजातीरे नीरे क्षीरनिमेष्मले ॥

शतलक्षजपं कृत्वा पुण्ये वृन्दावने वने ।

श्रीकृष्णानुग्रहेणैव मन्त्रः सिद्धो बभूव मे ॥

ब्रह्मभालोद्भवोऽहं च सर्वादिसर्गतो मुने ।

प्राप्तं मृत्युञ्जयं ज्ञानं कृष्णाच्च परमात्मनः ॥

सिद्धो मृत्युञ्जयोऽहं च नित्यनूतनविग्रहः ।

ब्रह्मणः पतनेनैव निमिषो मे यथा हरैः ॥

एवं तेषां पार्यदानां नास्ति मृत्युर्यथा हरैः ॥

यसिन्देहे लमेन्मन्त्रं वैष्णवो वैष्णवादपि ।
 पूर्वकर्माश्रितं देहं त्यक्त्वा स पार्यदो भवेत् ॥
 पञ्चवक्त्रेण सततं तन्नामगुणकीर्तनम् ।
 करोमि भार्यया सार्धं पुत्राभ्यां चाऽपि नारद ॥
 तदिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ।
 यदिनं कृष्णसँछापकथापीयूषगर्जितम् ॥
 तत्क्षणं निष्फलं मन्ये श्रीकृष्णकीर्तनं विना । -
 आयुर्हरति कालश्च पुंसां तत्कीर्तनेन च ॥
 तं क्षणं मङ्गलं मन्ये सर्वहर्षकरं परम् ।
 तस्मात्पापाः पलायन्ते वैभतेयादिवोरगाः ॥
 ब्रह्मणापि पुरालब्धस्तस्मात्तन्मन्त्र एव च ।
 पद्मनाभनाभिपद्मे शतलक्षं जजाप सः ॥
 तदा ललाप ज्ञानञ्च निर्मलं सृष्टिकारणम् ।
 अणिमादिकसिद्धिं च चकार तत्प्रभावतः ॥
 सृष्टिं च विविधां कृत्वा विधाता च बभूव सः ।
 वरं तस्यै ददौ कृष्णो भूतसमस्त्वं भवेति च ॥
 शेषस्तत्कलया पूर्वं बभूव कश्यपात्मजः ।
 तस्मात्सम्प्राप तन्मन्त्रं सिद्धिः कोटिजपेन च" ॥

(हृद्वादिदेवानां बहुमहर्षीणाञ्च हरिदासवचम्)

इति रुद्रब्रह्मशेषाणां वैष्णवमन्त्रग्रहणमुक्तम् । सारसङ्ग्रहे पाद्ये—

“ब्रह्माणं रुद्रमिन्द्रं च यमं वरुणमेव च ।
 नारायणस्य दासास्ते ये चान्येऽण्डस्य मध्यगाः ॥
 यः परः पुरुषो विष्णुर्नारायण उदाहृतः ।
 दासभूतामिदं तस्य ब्रह्मार्घ्यं सकलं जगदि”ति ॥

द्वितीयान्तानां पूर्वप्रकरणक्रिययान्नयः । पुनस्तत्रैव रामायणे हनूमान्—

“दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याङ्घ्रिहृत्कर्मणः ।
 हनूमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मज” इति ॥

पुनर्नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रिद्वितीयाध्याये सनत्कुमारं प्रति पञ्चासनः (श्लो० ५५) —

“धन्योऽहं ममतः पुत्राञ्जानिनां च गुरोर्गुरोः ।
 विष्णुभक्ताच्च धर्मिष्ठात् सत्पुत्राच्च पिता सुखी ॥

धन्योऽसि पण्डितोऽसि त्वं हरिभक्तोऽसि पुत्रक ।
ममोपि सफलं जन्म जीवनं च त्वया बुध" ॥

इति सनत्कुमारादीनामपि वैष्णवत्वम् । एवमन्यत्रापि गोपालतापनीयाद्युपनिषत्सु श्रीभागवतविष्णुपुराणपाञ्चब्रह्मवैवर्तगारुडादिषु महाभारते च मोक्षधर्मादिषु तत्र तत्र शिवादीनामतिग्राचां वैष्णवत्वं भगवन्मन्त्रग्रहणं तद्भक्तिस्तत्सेवादिसम्प्रदायिकधर्माचरणं चानेकत्र निरूपितमेव विस्तारदस्तीति तत्त्वत एव सर्वत्रोपलभ्यत एवानेकसञ्छास्त्र-गिरिविपिनविहारकेसरिभिः सुधीभिरित्यलं लेखनश्रेण—

“अनादिकालिकास्तस्मात्सम्प्रदायास्तु वैष्णवाः ।
अनादिसिद्धवेदोक्ताः प्रतिकल्पप्रवर्तिनः ॥
वैष्णवैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्देवतैर्नारदादिभिः ।
महद्भिर्मुनिभिश्चान्यैः प्राक्तनैरुपसेविताः” ॥

(नवमः प्रश्नः)

अथास्य द्वितीयस्य मुख्यप्रश्नस्यावान्तरा अष्टौ प्रश्नाः कृता-
स्तत्राद्यः प्रश्नः ।

तत्र बहुकालात्प्रवृत्तश्चेन्मन्वादिग्रन्थेष्व-
दृष्टत्वात्तद्विलक्षणत्वाच्च कथं प्रमाणम् ?

उत्तरम् ।

“नूनं मनुस्मृतिर्दृष्टा नान्यत्किञ्चित्त्वया यतः ।
वेदोक्तसम्प्रदायेषु श्रूये मन्वाद्यदृष्टताम् ॥
स्वरूपासिद्धमत्रोक्तं हेत्वाभासद्वयं त्वया ।
तद्वृत्तादयं प्रश्नो भवेत्तत्तरोऽचिरात्” ॥

(उत्तरकारिणे मनुस्मृतौ सम्प्रदायवर्णनं च)

अस्ति हि मनुस्मृतौ सम्प्रदायवर्णनम् । तथाहि षष्ठाध्याये (श्लो० ७४)—

“सम्यग्दर्शनमम्पन्नः कर्मभिर्न निरुद्धते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते” ॥

इति सत्सम्प्रदायसम्पर्त्यैव मोक्षं तदभावे संसारं च वदति । दर्शनशब्दो हि सम्प्र-
दायापरपर्यायेषु लोके मतशब्देन प्रसिद्धेषु सिद्धान्तेषु योगरूढो ज्ञानमाधकृतमत्त्वान् ।
इदं विष्णुस्यामिदर्शनमिदं रामानुजदर्शनं पडास्तिरुदर्शनानि यन्नाम्निरुदर्शनानि त्यादि-
विद्वद्ब्रह्महाराच । विद्यारण्यादिकृतेषु सर्वदर्शनमद्ब्रह्मादिषु प्रामाणिकग्रन्थेष्वपि तथैव

लेखाच्च । न चात्र दर्शनशब्देन ज्ञानं शङ्क्यम्, फलरूपत्वात् । तदुत्पत्तेः प्राक् संसारस्य स्वतः सिद्धत्वेन तद्वहितस्य पुनः संसारप्राप्तिकथनवैयर्थ्याच्च । एतदग्र एव “साधयन्तीह तत्पद”मित्यत्र व्याख्यायां पूर्वश्लोकोक्तदर्शनस्य मोक्षे बहिरङ्गसाधनत्वं वैराग्यादेधान्त-
रङ्गसाधनत्वमिति बोधनाच्च । अत उक्तार्थक एवेह दर्शनशब्दः । किञ्च, सम्प्रदाय-
शब्दस्यावयवार्थविचारेणाऽपि पारम्परिकविद्यादानरूपत्वं प्रपञ्चितं प्राक् । तच्च कण्ठ-
स्वेणैव प्रशंसति मनुश्रुतये (श्लो० २२७) । “दानधर्मं निषेवेते”त्यादिना दाना-
वश्यकमुक्त्वा (श्लो० २२९) “वारिदस्तुप्तिमाप्नोती”त्यादिना दानविशेषफलानि
वदन् सर्वान्ते (श्लो० २३२)—

“.....ब्रह्मदो ब्रह्मसाधिताम् ।

सर्वेषामेव दानान्ते ब्रह्मदानं विशिष्यते” इति ॥

“ब्रह्मदोऽध्यापको व्याख्याता चे”ति कुल्लुकभट्टः । व्याख्यातृत्वं च कुतर्कनिरास-
पूर्वकं तात्त्विकवेदार्थबोधकभाष्यादिकर्तृत्वमेव ।

(साम्प्रदायिकाचार्यान्प्रति मनुः साम्प्रदायिकाचार्याभिप्रायेणानेकः स्मृत्यादिपञ्चाचार्य-
शब्दप्रयोगश्च)

किञ्च, साम्प्रदायिकानाचार्यान् प्रत्याह चतुर्थ एव (श्लो० १७५)—

“सत्यधर्मार्थपृच्छेषु श्रौचे चैवारमेत्सदा ।

शिष्याश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्वाहदस्संपत” इति ॥

अत्रैव सत्यधर्मसदाचारश्रौचेषु सदा रतिं कुर्यादिति व्याख्यानम् । न च सम्प्रदा-
यिकाचार्याणामेव शिष्येभ्यःप्रसिद्धत्वात् स्मृतिषु तत्र तत्राचार्यशब्देनोपनायकस्यैव
ग्रहणाच्च तान् प्रति नोपदेशो युज्यत इति वाच्यम् । अनेकस्मृतिवचनेषु सम्प्रदायप्रव-
र्तकाचार्यविषयत्वेनाप्याचार्यशब्दप्रयोगस्यावगम्यमानत्वात् । तथाहि याज्ञवल्क्यस्मृतौ
व्यवहाराध्याये दायविभागप्रकरणे (श्लो० १)—

“विभागं चेत्येता कुर्यादि”त्यस्य मिताक्षरायां “तद्योत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्या-
चार्या”इति गौतमवचनम् । अत्र निर्विशेषेणाचार्यशब्दप्रयोगेण सत्सम्प्रदायप्रवर्तका-
चार्याः प्रागप्यासन्नेवेत्यवगम्यते । न चात्राचार्यशब्दो वक्तुरूपनायकपरः शङ्क्यः । तस्य
बहुत्वासम्भवेन बहुवचनविरोधात् । किञ्च, ‘इत्याचार्या’ इत्युपन्यासो हि वचनीये
प्रामाणिकत्वावगमाय स्वसमानकालिकविदुषाम् । स च यदि वक्तुरूपनायकपरोऽत्रा-
चार्यशब्दः स्यात् तत्सम्मतोऽर्थो न सर्वेषां तात्कालिकविदुषां माननीयः सम्भवतीति
निरर्थकः स्यात् । मान्यत्वेन बहुवचनप्रयोगस्तु न क्वापि स्मृतिपुराणेषु दृश्यते । अतः
सम्भवद्बहुभावाः शिष्यवाहल्येन सर्वसम्मताः सम्प्रदायाचार्या एव अत्राभिप्रेता इति
निश्चीयते । एवमेव दत्ताप्रदानिकप्रकरणे (श्लो० १) “सकुटुम्बाविरोधेन”त्यस्य
मिताक्षरायां नारदवचनम्—

“आपत्स्वपि हि केषांस्तु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुर्वाचार्या यच्चान्यस्य प्रतिश्रुतमिति ॥

अत्रापि आचार्यपदं पूर्ववत् । तथा तत्रैव तृतीयाध्याये (श्लो० २) “एवं माता-
महाचार्ये”त्यत्र मिताक्षरायाम् “आचार्याणां च भेतानां नित्यमुदकक्रिया कार्येति”
बहुवचननिर्देशः । पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये गौतमः “एकाग्रम्यं वाऽऽचार्याः
सम्प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति । इत्थं ग्रन्थान्तरेष्वपि निरीक्षणीयम् ।—

(रक्षतिषेपासुपनायकादिभ्यो भेदेन निर्देशः सर्वाग्रमसाधारणा दत्तधर्माश्च)

एवमेव द्वितीयाध्याये उपनयनपूर्वकसम्पूर्णविदत्तदेकदेशाध्यापकादीन् (श्लो०
१४०) “उपनीय तु यः शिष्यमिति”त्यादिना निरूप्य ततः पृथक् (श्लो० १४४)—

“यः पूरयत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुद्धौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुहोत्कदाचने”ति ॥

पूर्वोक्तसर्वापेक्षया ब्रह्मणा कर्णपूरकाचार्यप्रशंसाऽपि मनुना कृताऽप्योपनायकादिभ्यः
पृथक् साम्प्रदायिकाचार्यत्वस्य प्रामाणिकत्वावगमायाऽनुसन्धेया । तथा व्यवहारमि-
ताक्षरायामपि दण्डपारुष्यप्रकरणे (श्लो० १) “असाक्षिकहते चिह्नैरिति”त्यस्य
व्याख्याने “गुर्वाचार्यनृपेषु चेति नारदस्मृतौ गुर्वाचार्ययोर्भेदेन निर्देशः । तस्मादस्ति
साम्प्रदायिकाचार्याणामपि सृष्ट्यारम्भात्परम्पराप्राप्तत्वेन सर्वशास्त्रसम्मतत्वम् । अत एव
हारीतः—

“आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजम् ।

शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥

सत्सम्प्रदायसंप्रसूतम्..... ॥”

इत्यादिना मोक्षसाधनेषु सत्साम्प्रदायिकवैष्णवाचार्यप्रतिपत्तेः प्राथमिकत्वमुक्त्वा
तल्लक्षणजिज्ञासायामाह—

“आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।

तदर्धमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीर्यत” इति ॥

अतः स्पष्टेऽस्मिन् विषये बहुशास्त्रप्रसिद्धे किं बहूना । किञ्च, ब्रह्मविद्याप्राप्तिरेव
सम्प्रदायस्य प्रधानप्रयोजनत्वेन प्रमाणपुरःसरं प्रपञ्चिता प्राह । तां च गर्वाग्रममा-
धारणत्वेन वक्ति मनुः (अ० ६ श्लो० ९१)—

“चतुर्भिरपि चैवैतर्नित्यमाश्रयिमिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥

श्रुतिः क्षमा दमोऽग्नेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।

अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनुष्ठानं द्विज" इत्यादि ॥

अत्र "विषयेभ्यश्चक्षुरादिधारणमिन्द्रियनिग्रहः, शास्त्रादितत्त्वज्ञानं धीः, आत्मज्ञानं विद्ये"ति मन्वर्थमुक्तावली । याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये आशौचप्रकरणे (श्लो० ३४)—

"भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञसंश्रयज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मते"ति ॥

एवमादिषु स्मृत्यन्तरेष्वपि अनन्यसाध्यानां सम्प्रदायकार्याणां ब्रह्मविद्याप्राप्त्यादीनां निरूपणं वर्तते एवेति विस्फुरितनेत्राभ्यां वीक्षणीयम् । अत उक्तादिग्रन्थेकेषु मनुवचनेषु सम्प्रदायतदाचार्यतद्दर्मादीनां निरूपणदर्शनाच्च तत्रादृष्टत्वम् ।

(मन्वनुक्तावेऽपि बहूनां सद्यः प्रमाणादिधर्माणां प्रामाणिकत्वं प्रकृतैकलक्षणवशात्)

ननु तथापि साम्प्रदायिकानां भगवत्सेनाप्रकारतुलसीकाष्ठमालाधारणप्रभृतीनां यावद्दर्माणां मनुस्मृतौ स्पष्टतयाऽनुपलभ्यमानत्वात्तेषां त्वप्रामाणिकत्वं सुस्थमेवेति चेत् तर्हि मनुक्तेष्वेव धर्मादिषु प्रामाणिकत्वं तदनुक्तेषु चाप्रामाणिकत्वं मन्यमानेन भवता जाबालादिश्रुत्युक्तोऽपि "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्"त्याश्रमोल्लङ्घनपक्षो न स्वीकर्तव्यः । मनुना "आश्रमादाश्रमं गच्छे"दिति पक्षसंबोक्तत्वात् । एवमेव च मन्वनुक्तानां मृतपत्यन्वारोहणादीनामपि सर्वशिष्टसम्मतानामनेकेषां धर्माणामप्यप्रामाणिकत्वमेयोरीकार्यम् । तथा भस्मरुद्राक्षधारणशिवार्चनैकदण्डसंन्यासादीनां भवत्साम्प्रदायिकधर्माणामपि स्वमुखेनैवाप्रामाण्यं दर्शितमेव । मनुस्मृतौ तद्वन्धस्याप्यभावात्, यदि तु श्रुत्यादिसिद्धत्वान्नाप्रामाणिकत्वं तेषां मनुषे तदा तु साम्प्रदायिकधर्माणामपि तादृशत्वान्नाप्रामाणिकत्वमिति सर्वं सुस्थम् । एतावता मन्वादिग्रन्थेष्वदृष्टत्वादिति हेतुनिरस्तः । यच्चोक्तं तद्विलक्षणत्वादिति, नैतत्सारम् । मनुसम्मतैरेव तदुक्ताद्वैलक्षण्योपपादनस्य आकाशालिङ्गनकल्पत्वात् । किञ्च, वैष्णवमन्त्रग्रहणतुलसीकाष्ठमालाधारणोर्ध्वपुण्ड्रकरण-भगवत्सेनादीनां साम्प्रदायिकधर्माणां श्रुतिसिद्धानां तत्र तत्र स्मृतिषु निरूपणात्तद्वचनानां च माधवविज्ञानेश्वरहेमाद्रिनारायणकमलाकरमङ्गादिभिः प्रामाणिकसात्तैरपि स्वस्वनिन्द्येष्टदाहरणाच्च । प्रश्ने मन्वादीत्यादिशब्दः साजात्यात्स्मृतिसद्बाहकतया प्रतीयमानो निरर्थक एव । यदि त्वादिशब्देन साम्प्रदायिकधर्मद्वेषिणः शाक्यस्मृतिभगवतीश्वरादयो नास्तिकग्रन्था एवाभिप्रेतास्तदा तु न किमपि ब्रूमः । अस्मद्दर्माणां तेष्वदृष्टत्वस्य तद्वैलक्षण्यस्य च यथार्थत्वात् ।

“अतः प्रमाणपूर्वन्यवेदाद्यैर्वर्णितेऽपिह ।
प्रवर्तितेषु हरिणा सम्प्रदायेष्वनादिषु ॥
कथं प्रमाणमित्येष हेत्वाभासद्वयाधयात् ।
प्रश्नः शास्त्रादर्शनाद्वा विद्वेषाद्वेति भाति नः” ॥

अथ द्वितीयस्य द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः

(दशमः प्रश्नः)

स्वल्पकालाच्चेद्धर्मादिनिर्णयस्तद्विधिस्तत्फलानि च
सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात्कथं प्रवृत्तः ?

उत्तरम् ।

अत्र यद्यर्थाच्चेदित्यन्यथात्, स्वल्पकालात्प्रवृत्तिपक्ष एवायं प्रश्नो भवतोऽभिप्रेत
इति ज्ञायते ।

(प्रश्ने तत्पर्यायादिदोषाः)

अस्माभिश्च बहुकालादेव तत्प्रवृत्तिः श्रुत्यादिसिद्धत्वाद्ङ्गीक्रियते । अतः प्रकृतवि-
कल्पे प्रथमकल्पसमर्थनेनैवायं दत्तोत्तरः । अस्मिन् प्रश्ने उपलभ्यमानत्वादित्यनेनान्य-
थार्थं धर्मादिनिर्णयस्य तद्विधेस्तत्फलानां चेति पृष्ठीप्रयोगे कर्तव्येऽपि प्रथमान्तप्रयो-
गस्तु आर्पणस्याभ्यासबाहुल्यात् पृथगर्थे प्रथमाङ्गीकारेणेति भाति । आस्तामेतत्, ईदृ-
शानि संस्कृतोच्चारणकौशल्यान्येतेषु प्रश्नेष्वनेकत्र सन्त्येव । तानि चानलोकनक्षणे एव
विदुषां स्वतः प्रतिभास्यन्तीति किं परच्छिद्रोद्घाटनेन ।

(धर्मादिसत्त्वेऽपि लोभानां तत्र प्रवर्तनाय सम्प्रदायाः)

ननु मास्तु स्वल्पकालात्प्रवृत्तिः, तथापि सम्प्रदायस्य सा लोके धर्मादिप्रवर्तनायैवेति
वक्तव्यम् । अथ धर्मादिषु प्रवृत्तिस्तु तन्निर्णयं तद्विधिं तत्फलानि च पश्यतां स्वयमेव
भविष्यतीति प्रयोजनामानाभिरर्था सम्प्रदायप्रवृत्तिरिति चेदेतदपि निरस्तपूर्वं “कस्मै
प्रयोजनाये”त्यस्योत्तरे प्रयोजनप्रकारान् प्रदर्शयता मया तयाप्युच्यते, न हि प्रवृत्तिहे-
तवोऽपि निर्णयादयो दुर्ज्ञेयेषु वेदशास्त्रादिषु विद्यमानाः प्रवर्तकमाचार्यरूपद्वारमन्तरा
स्वतो मनुष्यान् प्रवर्चयितुं शक्ताः । अन्यथा मम एव स्वत एव विदितवेदशास्त्रादि-
तत्त्वात्तात्त्विकं धर्ममेवाऽऽचरेयुः । नत एव ब्रह्मज्ञानं सम्पाद्य संसारतो मुच्येरंश्च ।
तथा च सति लोके अधर्मपदार्थोऽच्छेदः । पापिनामेवाभावादमुत्र नरनरैरर्थक्यं सर्वेषामेव
अत्युत्तमे मोक्षारूपफले त्वदधिके साक्षाद्भूतमगरत्सेजन एव वा प्रवृत्तिमम्मवेना-
वान्तरस्वर्गादिकलैर्यथैव च प्रमज्येत ।

“गुरुमेवाभिगच्छेद् गच्छेदाचार्यसंसदमि”त्यादय आचार्यकरणविधयः “आचार्यवान् पुरुषो वेदे”त्यादयः श्रौतनियमाश्च वृथैव स्युः । अत एतद्वारणाय रिरंसया बहु-
बुभूषता भगवता पुरैवाविद्याशक्तितः सर्वेषां स्वतो ज्ञानाशक्तिः कृता । सर्वथाज्ञानाभा-
ववारणाय धर्माभाववारणाय च ज्ञानसम्पादका धर्मानुशासकाः सम्प्रदायाश्च प्रकटी-
कृताः । अन्यथाऽराजकदेशे चोरोपद्रवादिना सर्वमर्यादाभङ्गवत् सम्प्रदायप्रवर्तक-
धर्मधुरन्धराचार्यशून्यत्वेऽपि तत्त्वतो धर्मब्रह्मणोर्निर्णयज्ञानाद्यनुदायात्सर्वविल्वः
स्यात् । प्रशासकाभावात् ।

तस्मात्प्रश्नोक्तस्य निर्णयादित्रयस्य वेदशास्त्रेषु सत्त्वेऽपि लोके तत्प्रवृत्त्यर्थं सम्प्र-
दाया आवश्यकाः ।

(आचारो धर्मे प्रमाणं, अन्तःकरणप्रवृत्त्या च धर्मलस्य दुर्ज्ञेयता वैष्णवशेषता च)

अत एव प्रथमाध्याये मनुः (श्लो० १०९)—

“आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।

आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभागभवेत् ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य युनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपस्यो मूलमाचारं जगद्गुः परमि”ति ॥

एवं पुनर्द्वितीयाध्याये (श्लो० ६)—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलः स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मानस्तुष्टिरेव च” ॥

तथा (श्लो० १२)—

“वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणमि”ति ॥

श्रुत्यादिवत्सम्प्रदायस्यापि साक्षाद्धर्मप्रमाणकत्वं प्राह । आचारसदाचारसम्प्रदायानां
त्वेकार्थत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । अतः श्रुत्याद्यनुसारिण्यपि धर्मे लोकानां प्रवर्तनं प्रशासक-
सम्प्रदायैकसाध्यम् । उचिततरं चैतत् । सत्साम्प्रदायिकशुद्धान्तःकरणमहानुभाव-
हृदयेष्ववभातवस्तुन एव धर्मत्वात् । यथाह माधवीये आचारकाण्डे (अ० १)
विध्वामित्रः—

“यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मोऽयं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते” इति ॥

मनुरपि—

“विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधते”ति ॥

न हि सर्वेऽपि साधारणैर्धर्मो निर्णेतुं शक्यः । यथाह महाभारते शृष्टद्युम्नः—

“अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन्नतो न व्यवसाम्यहमि”ति ॥

नापि साधारणैः स उपदेष्टुं शक्यः । यथोक्तं तत्रैव राजधर्मे—

“न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अर्णीयान् धुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हती”ति ॥

एतच्च वचनं साधारणजनविषयम् । अन्यथा धर्मोपदेशस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात् ।

तस्मात् परम्परातोऽधिगतवेदादिसर्वतत्त्वानां सत्सम्प्रदायधुरन्धराणामाचार्याणामेव धर्मानुशासने शक्तिरिति निश्चीयते । अत एव वैष्णवसम्प्रदायाचार्य भगवन्तं नारद-
मुद्दिश्याह श्रीभागवते सप्तमस्कन्धैकादशाध्याये युधिष्ठिरः (श्लो० ४)—

“नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।

करुणाः साधवः शान्तास्तद्विधा न तथाऽपरे” इति ॥

अतो नारायणपराणां वैष्णवाचार्याणामेव वास्तविकधर्मतत्त्वज्ञानं, न त्वितरेषामिति भाति । तेन साक्षान्मोक्षसाधकभगवत्सेवादधिधर्मवद्गर्भाश्रमादिधर्मेष्वपि तेषामेव प्रज्ञा-
सकत्वं युक्तमिति श्रीः ।

(ज्ञानं विना धर्मं निरर्थकं, ज्ञानिन एव ह्यधिकार्यधिकारश्च)

किञ्च, सम्प्रदायमन्तरा जनानां ज्ञानं नैयोत्पद्येतेति समर्थितम्भस्तात् । तथा च
सति अनुष्ठिता अपि सर्वे धर्मज्ञानशून्यतया वीर्यवत्तरत्याभावाच्च यथार्थं फलं साधयेद्युः ।

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेवास्व वीर्यवचरं भवति” ।

(स्क० १० अ० २४ श्लो० ५)—

“ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनो यमनुतिष्ठति ।

विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाऽविदुषो भवेत्” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तथा निश्चयात् । विद्वत्त्वञ्च सम्प्रदायमन्तरा नैव सिद्ध्यति ।
अत एव व्यवहारमिताक्षरायां साधारणमातृकाप्रकरणे (श्लो० २६)—

“विद्वान्शेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यत” इत्यस्य व्याख्याने “विद्वान्छ्रुताप्ययन-
सम्पन्नः सदाचार” इति विद्वत्पदं व्याकुर्वता विज्ञानेश्वरेणापि तथैव बोध्यते । अपि च
श्रद्धादिधर्मेषु अर्हतमतयोच्यमाना ब्राह्मणा अपि कचिदपि नोपलभ्येरन् । वेदान्तानुमा-
राज्ञाननिष्ठस्यैव तेषु मुख्यतन्मरणात् । यथा श्रीभागवते सप्तमस्कन्धस्य पञ्चदश
उच्यते (श्लो० २)—

“ज्ञाननिष्ठाय देवानि कव्यान्पानन्त्यमिच्छता ।

देवे च तदभावे सादितरेभ्यो यथार्हत” इति ॥

मनुरपि तृतीयाध्याये (श्लो० १३२)—

“ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धा रुधिरैरेव शुद्ध्यत” इत्यादि ॥

आचारमाधवे तृतीयाध्याये आपस्तम्बो धर्मसूत्रे—

“ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवाख्य सम्बन्धानि”ति । तत्रैव यमः—

“ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः” ॥

इत्युपक्रम्य—

“निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।

गुरुवेदाम्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः” ॥ इत्याह ।

“वेदविद्याग्रतलाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः” ॥

इत्युपसंहारः ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १) श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ३)—

“अग्नयः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा” ॥

इति श्राद्धार्हब्राह्मणेषु ब्रह्मविदं मुख्यतया गणयति । न चात्र ब्रह्मशब्देन वेदमात्रं शङ्क्यम्, सर्ववेदाग्र्यश्रोत्रियज्येष्ठसामप्रभृतीनां वेदविदां पृथगुपदेशात् । अत्रैव वेदार्थ-विच्छन्देन साधनवस्थानिष्ठोऽपि साम्प्रदायिकद्विजो मुख्येषूक्तः । आचार्यकरणादिसम्प्रदायसेवामन्तरा भीमासाधनवगमेन तात्त्विकवेदार्थज्ञानानुदयात् । एषां मुख्यत्वं त्वनुपदोक्तस्वस्तीयादीनां विज्ञानेश्वरेण मन्वेकवाक्यतया गौणत्वलेखनात् स्पष्टमुद्भाति । प्रजापतिरपि—

“ब्रह्मकर्मरताः शान्ता अपापा अग्निसंश्रिताः ।

कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा वेदार्थज्ञाः कुलोद्भवः ॥

‘‘मत्सृष्टिपरमैः ब्राह्मणैरुपवीर्यः ।

अध्यापका ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदि” इति ॥

(धादे ब्रह्मोपकृपाः दक्षिणार्धे निवारमुपदेशः वैष्णवसिद्धान्तज्ञानादद्वैतमोक्षः)

एवमितरत्रापि दृश्यन्ते वचांसि । अथ पुनर्मनुः (अ० ३ श्लो० २३१)—

“यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्वाद्मत्सरः ।

ब्रह्मोद्याथ कथाः कुर्यात् पितृणामेतदीप्सितमि”ति ॥

“ब्रह्मोद्याः परमात्मनिरूपणपरा” इति मन्वर्थमुक्तावली ।

माधवोऽपि तृतीयाध्याये श्राद्धप्रयोगे मानित्वं च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् ।
अत एव यमः—

“ब्रह्मोद्याय कथाः कुर्युः पिबणाभेतदीप्सितमि”ति ॥

तथाच सम्प्रदायप्रवृत्त्यभावे ज्ञानानुद्भवात्तदेकसाध्यानि तत्र तत्रोक्तानि मोक्षान्तानि
सर्वाणि कार्याणि न स्युरिति दिक् ।

न च ज्ञानं प्रति वैष्णवसम्प्रदायस्यान्यथासिद्धत्वं शङ्क्यम् । सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृ-
तेर्गुणास्तैर्युक्ततयाऽस्य विश्वस्य स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति सञ्ज्ञा दधानस्यैकश्रीपुरु-
षोत्तमस्यैव “तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते”, “पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्यथा”, “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः”, “अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तमः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः परब्रह्मत्वाच्चज्ञानस्य भक्तिप्रवर्तकवैष्णवसम्प्र-
दायैकसाध्यत्वात्, इतरत्र सविस्तरमेवमुपपादितत्वाच्च । अत एव गौतमतन्त्रेऽपि त्रयो-
दशाध्याये (श्लो० १८)—

“दक्षकण्ठे वदेन्मन्त्रं त्रिवारं पूर्णमानम्” इति ।

भगवन्मन्त्रोपदेशस्य कर्तव्यतामुक्त्वा तदनन्तरं शिष्याय वेदान्तसिद्धान्तबोधनं
शूरोर्विंदधाति । तादृशस्यैव च शिष्यस्य शुद्धाद्वैतविज्ञानान्मोक्षं निर्दिशति । (श्लो०
२०)—

“मन्त्रकुण्डलिदेवानामेकात्मत्वं प्रकाशयेत् ।
सिद्धान्तं वैष्णवं यन्नाद्रोधयेत्तस्य सद्गुरुः ॥
एवं चोपदिशेच्छिष्यं तथा तन्मयतां ब्रजेत् ।
यथा ग्रामगतं तोयं विष्टामूत्रादिदूषितम् ॥
गङ्गायां मिलितं तत्तु गङ्गैव भवति ध्रुवम् ।
तथा मातृमानमेयत्रयातीतो भवेच्छिष्यः ॥
शिष्योऽपि पूर्णतां मत्वा गुरुं यत्नेन तोषयेदि”ति ॥

तस्मात्—

“धर्मादिनिर्णयं तस्य विधिं फलपुत्रं जनान् ।
वेदाद्युक्तं ग्राहयित्वा प्रवर्तयितुमत्र तान् ॥
ततो ज्ञाने ततो भक्तौ धरोद्गागुरुन्धराः ।
प्रादुर्भूताः सम्प्रदायाः पुरैव परमात्मना” ॥

(एकादशः प्रश्नः)

अथास्यैव द्वितीयावान्तरप्रश्नस्य पुनः प्रपञ्चनरूपो

द्वितीयप्रधानप्रश्नावान्तरस्तृतीय प्रश्नः ।

किञ्च, वेदपुराणेतिहासादिषु प्रचुरतया धर्मनिर्णय-

स्तत्फलनिर्णयश्च वर्तते एव पुनर्नवीनरीत्या-

ऽशास्त्रीयया किं प्रयोजनम् ?

इति वक्तव्यम्—

उत्तरम् ।

अनुपदमुपन्यस्तेन प्रश्नेन गतार्थोऽपि स्वामिलपितप्रश्नसङ्ख्याप्रपूर्तये स एव प्रश्नः पुनः प्रकारान्तरेणोपन्यस्तः । अस्ति चात्र किञ्चिद्वैलक्षण्यं यत्साम्प्रदायिकरीतौ नवीनत्वं अशास्त्रीयत्वं चोपक्षिप्तमिति ।

(प्रश्नवैषम्यं यथायोग्यं मधुरवाचानुशासनात्, तथैव मोक्षोऽन्वयावगमः)

तत्र पूर्वं वेदादिषु प्राचुर्येण धर्मनिर्णयसत्त्वात्तत् एव लोकप्रवृत्तिसम्भवे पुनः सम्प्रदायप्रवृत्तिः किमर्थेत्यस्योपरि पुनर्वदामः । सर्वजीवबोधविधानसमर्थया मधुरया वाचा वेदान्तफलोपभोगार्थं त्रिविधानामप्यधिकारिणां ज्ञानोत्पादनं प्रयोजनम् ।

वेदादीनामुत्तममात्रवैधत्वात् गुरुरूपद्वारान्तरा स्वयम्भ्रवर्तकत्वासम्भवाच्च स्वयं ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । अत एतद्गुरोरेव कार्यम्, यथाह मनुः (अ० २ श्लो० १५९)—

“अहिसयेव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासतम् ।

वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥

यस्य वाङ्मनसो शुद्धे सम्पद्गुप्ते च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्” इति ॥

अत्र प्रथमश्लोके आचार्यान् प्रत्युपदेशः, द्वितीयश्लोकेस्तु सर्वान् प्रत्युपदिश्यते । वाङ्मनसोः शुद्धिश्चानृतादिरागद्वेषादित्यागलक्षणा वेदान्तोपगतं फलं सर्वज्ञानत्वादिकं मोक्षमिति यावदित्येतत् सर्वं कुतूहलमङ्गीये स्पष्टम् । सम्प्रदायधुरन्धराणां सर्वप्रशासकानामाचार्याणामभावे तु अराजकदेशे चोराधुपद्रवगतं सर्वत्रैव परस्परमात्मर्यादिवशाद्वि-
तण्डादिभिर्वेदार्थभूतयोरपि धर्मनलणोरनिर्णये धर्मासेवनाज्ज्ञानानुदयेनेन्द्रियानिग्रहाच्च न केऽपि मुच्येरन् । यथाह द्वादशाध्याये मनुः (श्लो० ५२)—

“इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान्संयान्ति ससारानविज्ञासो नराधमा” इति ॥

(आत्मचिन्तादिकं सात्त्विकलक्षणं इन्द्रियनिग्रहसद्व्याख्यासादिभिरेव ज्ञानं मोक्षश्च)

अतो बन्धहेतुभूतेन्द्रियप्रसङ्गादिवारणाय विद्वत्त्वं सम्पाद्यम्, तच्च सदाचार्योक्तरीतिक-
निष्कामधर्माचरणेन सात्त्विकत्वसिद्धौ सम्प्रदायलब्धात्मचिन्तयैव भवति । यथाह स
एव (अ० १२ श्लो० २१) —

“वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम्” इति ॥

एवमेव सम्प्रदायोपसत्तिपूर्वकश्रवणमननादिना निरस्तरागद्वेषादेरेव विद्वत्त्वसिद्धि-
रित्यभिप्रेत्याहाध्यात्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० ८६) —

“मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपाऽऽलोकस्य न क्षमः ।

तथाऽविपक्वकरण आत्माज्ञानस्य न क्षमः ॥

कटूर्षारौ यथापक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न ।

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणेऽज्ञते”ति ॥

मोक्षधर्मेऽपि तथा निष्कामकर्मकरणाभिप्पापस्यैव भगवत्साक्षात्कार उच्यते —

“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनी”ति ॥

मनुरपि चतुर्थाध्याये (श्लो० १६) —

“इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः” ।

इतीन्द्रियप्रसङ्गस्य निवार्यत्वमुक्त्योक्तरीत्या तन्निवृत्तिहेतोर्ब्रह्मज्ञानस्य सिद्धिस्तु
सम्प्रदायप्रवर्तकसदाचार्यैर्जनयुद्धिसौकर्यानुरोधेन कृतानां सन्निबन्धानां तदनुसारेण
वेदादीनां च तादृशगुरुसमीपे निरन्तराभ्यासेनैवेत्याह (श्लो० १९) —

“बुद्धिबुद्धिकराण्याश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वेदेकान् ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचत” इति ॥

एवं साधनदशायामपि सम्प्रदायानुसाराद्वेदार्थज्ञाने सिद्धे पङ्क्तिपावनत्वं स्यात् ।

यथाह स एव तृतीयाध्याये तानेवोपक्रम्य (श्लो० १८६) “वेदार्थवित्प्रवक्ता
चे”ति । ईदृशस्यैव च मुक्तिं यत्किं तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः ।
(श्लो० ६) —

“सन्निरुद्धयेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाप च ।

भयं हत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विज” इति ॥

(यद्विदुष एव कर्मोपयोगित्वं विद्यया मोक्षोऽज्ञानिनः कर्म स्वाभिप्रायकृतं कर्म व्यर्थम्)
एतादृशस्यैव सर्वकर्मोपयोगित्वं त्वाह मनुः—

“एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामब्रह्मान् बह्वनपी”ति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

“अध्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवे”त्यादि ॥

अत्र “श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसम्पन्नः ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मज्ञानवान् वेदार्थविद्वद्भ्रमज्ञानवान्” इति
माधवः । एवं गुरुरूपसत्त्या निश्चितवेदान्ततत्त्वस्यैव संन्यासादिसाधनमन्तरापि मोक्षं
सर्वोत्कृष्टत्वं चाह द्वादशाध्याये मनुः (श्लो० १०२)—

“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राथमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं तपः ।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुत” इति ॥

आपस्तम्बोऽपि दशमाध्याये—

“मातृवत्परदारान्श्च परद्रव्याणि लोष्टवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति” इति ॥

अतो विद्वत्त्वमावश्यकम्, वेदशास्त्रेषु मञ्जुरतया निर्णीतस्यापि धर्मस्यानुष्ठाने वैफल्य-
वारणार्थत्वात् । अविद्वत्कृतकर्मणां वैफल्यस्मरणात् । यथाह द्वितीयाध्याये बृहत्परा-
शरः (श्लो० ४६।४७)—

“एकांशेनापि यद्वयूनं कुर्यात्कर्म द्विजोत्तमः ।

तेनासौ हन्यते कर्ता मृतो गर्तत्वमुच्छति ॥

कुर्वन्नज्ञो द्विजः कर्म अपहोमादि किञ्चन ।

नासौ तस्य फलं विन्देत्क्लेशमात्रं हि तस्य तदि”ति ॥

पुनस्तत्रैव गायत्रीनिरूपणप्रकरणे (श्लो० ६२)—

“अस्मिन् कलां च विदुषा विधिरत्कर्म यत्कृतम् ।

भवेद्दशगुणं तद्वत्कृतादेर्गुगतोऽधिकम् ॥

न च तच्छक्यते कर्तुं मन्त्राध्यायस्य दूषणात् ।

अयथार्थकृतात्पापान्मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी”ति ॥

इह मन्त्राग्रायस्य-मन्त्रप्रवर्तकसम्प्रदायस्येत्यर्थः । आग्रायसम्प्रदायशब्दयोरेकार्थः
त्वात् । तृतीयकाण्डे (व० २ श्लो० ७) “अथाग्रायः सम्प्रदायः” इत्यमरोक्तेः । अतः
सम्प्रदायस्यैव विद्वत्त्वसिद्धिं प्रति सर्वधर्मप्रवृत्तिं प्रति च हेतुत्वं निश्चीयते । धर्मनिर्णय-
सत्त्वेऽपि साम्प्रदायिकोपदेशमन्तरा स्वाभिप्रायकृतं कर्म निष्फलमेव । यथोक्तं बृह-
शातातपस्मृतौ (श्लो० २९)—

“स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाधर्मेण बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनमि”ति ॥

(बाह्यमाभ्यन्तरश्च शौचभावश्चकं, परम्परालो वेदमीमांसादिविदुषः एव धर्मः)

किञ्च, ब्रह्मज्ञानजन्यचित्तशुद्धिलक्षणमान्तरशौचं विनाऽपि सर्वधर्माणां निष्फल्यमेव ।
यथाह व्याघ्रपादः—

“शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृजलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽन्तरम् ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्गारैश्च नगोपमैः ।

१. आमृत्योराचरेच्छौचं भावदुष्टे न शुद्ध्यती”ति ॥

भावशुद्धेर्ज्ञानैकसाध्यत्वं तु “विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती”त्या-
दिमन्वादिबचनोपन्यासेन प्रागेवादर्शितं । शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्व-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

“शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः” इति ॥

इत्थमान्तरशौचादिसर्वेष्टसम्पादकविद्वत्त्वविशिष्टस्यैव सर्वधर्मेऽधिकारस्तत्र तत्र स्मर्यते ।
अतः प्रवृत्ततया धर्मनिर्णये सत्यपि तत्फलसिद्ध्युपजीव्यब्रह्मज्ञानसिद्धिः प्रशासकसत्तया
यथाशास्त्रं सर्ववर्णाश्रमादिषु तत्प्रवृत्तिः सर्वधर्मविप्लवाभावश्च सम्प्रदायप्रयोजनम् ।
अत एवाऽप्रिस्मृतौ साम्प्रदायिकाचार्यलक्षणमर्थतोऽनूय तादृशस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वं तदु-
क्तस्यैव च धर्मत्वं स्मर्यते—

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया चापि विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ॥
वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रार्थं च निवेदयेत् ।
तदासी वेदवित्प्रोक्तो वचनं तस्य पावनम् ॥
एकोऽपि वेदविद्वन् यं व्यवसेद्विजोत्तमः ।
स ज्ञेयः परमो धर्मो नात्रानामपुतायुर्तरि”ति ॥

शातातपोऽपि स्मृतिसमाप्तिदशायाम्—

धर्मशास्त्रं समारूढो वेदसङ्गधरो द्विजः ।

विद्वान् स्वयं तु यद्व्यात् स धर्मः परमः स्मृतः ॥

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।

प्रणम्य शिरसा ब्राह्ममग्निष्टोमफलैः सह ॥

मनुरपि द्वादशाध्याये (श्लो० ११३)—

“एकोऽपि वेदविद्वर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति ॥

इह वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणम् । स्मृतिपुराणमीमांसा-
न्यायशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरम्परोपदेशविदपीति व्याकुर्वता मन्त्रर्थमुक्तावलीकृता सम्प्रदा-
यिकाचार्यो मुख्यतपोक्त एव वाक्यमुष्वाकरादिभिः । पारम्परिकगुरुसदुपदेशस्यैव
सम्प्रदायशब्दार्थत्वेन लिखनात् ।

(तेषां समयः प्रमाणम्, आचारावश्यकता, सदाचारस्य सिद्धान्तो च लक्षणम्)

यमोऽपि पञ्चमाध्याये—

“वेदाचाररता विप्रा वेदवेदाङ्गपारगाः ।

तैरप्यनुष्ठितो धर्म उक्तश्चैव विशेषतः ॥

कार्यश्चैव विशेषेण त्रिभिर्वर्णैस्तन्निर्दिशतैरिति ॥

सर्वत्र धर्मशास्त्रेषु निर्णयसत्त्वेऽपि यथायोग्यं तत्प्रवृत्त्यर्थमस्ति सम्प्रदायोपयोगः ।
तस्य साधुसमयरूपत्वेन सर्वत्र प्रमाणत्वाभिधानात् । यथाह याज्ञवल्क्यः (अ० १
श्लो० ७)—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः” इति ॥

मनुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १२)—

“वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः” इति ॥

इदमेवाह माधवीये (अ० १ श्लो० ३३) “युगे युगे” इत्यस्य व्याख्यायां
स्मृतिः—

“समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्वेदि”ति ॥

आपस्तम्बोऽपि (सूत्रे)—

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्रे”ति ॥

तत्रैव (श्लो० ३६) “चतुर्णामपि वर्णानामि”त्यत्र ।

आचारलक्षणं चालुशासनिके पर्वणि अभिहितम्—

“आचाराह्वयते चायुराचाराह्वयते श्रियम् ।

आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह-च ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
नाश्रन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ।
तस्मात्कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ।
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्” ॥

हारीतोऽपि स्मरति—

“साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यस्तु स सदाचार उच्यते” इति ॥

सन्तः शिष्टास्तेषां स्वरूपमाह भगवान् बौधायनः—

“शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभमोह-
क्रोधविवर्जिता” इति ॥

आरण्यपर्वणि—

“अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ।
ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥
त्रैविद्यबुद्ध्याः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्ति ते” इति ॥

तेनाचारसम्प्रदाययोरैकार्थ्यं पुनः समर्थितम् ।

(शास्त्रसत्येऽपि युक्त्या बोधनायाचार्योपयोगः, वेदान्ताध्यासिख्यहानिः,

नसच्छास्त्रासदादाभ्यासनिषेधः)

वेदादौ प्रचुरतया निर्णीतेऽपि धर्मे सम्प्रदायस्यावश्योपयोगोऽपि दर्शितः, अन्यथा प्रवृत्त्यसम्भवात् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ८) श्राद्धवर्ज्य-
ब्राह्मणगणनायां “कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः” इत्युच्यते । अत्र कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिण
इति व्याख्या । यदि शास्त्राण्येव खनिष्ठसर्वनिर्णयमात्रेण शक्रयुः प्रवर्तयितुं न तर्हि
कोऽपि तद्विरुद्धकारी स्यात् । तथा च सति परिगणनं व्यर्थं स्यात् । अतोऽवगम्यते
सत्त्वपि शास्त्रेषु शिष्यबुद्ध्यनुसारिणा सम्यगुपदेशेन तदुक्तधर्मार्थमप्रवृत्तिनिवृत्ति-
प्रयोजक आचार्यसम्प्रदाय आवश्यक इति । किञ्चोक्तरीत्याऽवश्यमभ्यासस्य ब्रह्मज्ञानस्य
सिद्ध्यर्थं मन्दोत्तमप्रज्ञानां बुद्ध्यनुसारेण सद्व्यपेक्षितराम्यां तदुपदेशः सम्प्रदायप्रयोज-
नमन्यथा बोधासम्भवात् । पराशरमार्धर्षियेऽत एवाहुराचार्याः—

“सत्त्वेष्वपि स्तराम्यां हि मन्दोत्तमधिया नृणाम् ।
वस्तुच्यमानमेवान्तःकरणं तेन वर्णनम्” इति ॥

तस्य च दर्शपूर्णमासाप्रतिपादकत्वेनोभयोरप्यशास्त्रीयत्वापातात् । एवं सर्वस्याप्यशास्त्री-
यत्वापत्त्या सर्वविश्वप्रसङ्गाच्च । अथ तृतीयश्चेत्स्वीकुर्मः । अस्मत्साम्प्रदायिकरीतीनां
जैनादिशास्त्रसिद्धत्वाभावात् ।

आस्तां चैव आस्माकीनरीतिषु तच्छास्त्रासिद्धत्वरूपो दोषः पतिव्रतासु कुलटावदने-
कपुरुषविहारसविरहितत्वदोषवदिति श्रीः ।

(वेदार्थानुवादकत्वेऽपि स्मृतिपुराणवद्वेदार्थत्वादाचार्यग्रन्थग्रन्थग्रन्थम्)

नन्वास्तामेवं तथापि भवदाचार्यैः स्वग्रन्थेषु वेदोक्तमेवानूयते उत तद्विलक्षणमुच्यते ? ।
तत्राद्यश्चेत्, अदृष्टजनकैरपौरुषेयैर्वेदादिभिरेव तन्मोक्षसम्भवे पुनर्वृथा नवीनपौरुषेयग्रन्थ-
करणं व्यर्थं विशेषाभावेन पौनरुक्त्यापातात् । द्वितीयश्चेत्तर्हि वेदवैलक्षण्यान्नूतनत्वं
पुनरापन्नमेवेति चेत्तर्हि तुल्यमेवेदं चोद्यं झङ्करयादवनीलरुण्ठवैद्यनाथाप्यदीक्षिता-
दीनां भावत्कप्रस्थानप्रवर्तकानां प्रवन्द्येऽपि । अथवाऽल्पमेवेदमुत्तरितम् । वेदार्थमेव
पुनर्निरूपयत्सु स्मृतिपुराणां धार्यग्रन्थेषु तदनुरोधिषु धर्मादिनिर्णायकेषु हेमाद्रिमाधव-
विज्ञानेश्वरादीनां ग्रन्थेष्वपि उक्तदोषस्य शक्यप्रसरत्वात् । अथ स्मृतिपुराणादीनां
वेदार्थानुवादकत्वेऽपि त्रेतायुगीयानां किञ्चिदल्पबुद्धीनां वेदमात्राभिर्णेतुमशक्तानामु-
पकाराय स्मृतयः । द्वापरयुगीयानां तादृशानां धर्मद्वैपर्याच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामपि धर्मादि-
निर्णयेष्वशक्तानामुपकाराय पुराणानि च प्रवृत्तिरिति बुद्धिसौकर्यार्थत्वाच्चेष्टु नैव दोषः
प्रसरतीति चेत्तर्हि कलियुगीयानामल्पबुद्धीनां विविधवार्हस्पत्यसौगतादिदुर्मतत्रा-
मितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेष्वपि निर्णयकरणाऽनिपुणानां ब्रह्मज्ञानादिसम्पत्तये श्रीम-
दाचार्यादिभ्यो हरिभक्तिसागरेभ्योऽपि सज्जनहृदयकण्ठशिरोलङ्कारकारीणि तमोहारीणि
छक्तिरत्नानि प्रादुरभूवन्निति महत्तरो भाग्यवैभवो मोक्षप्रयोजकदैवसर्गोत्पन्नानाम् ।
अतः—

“अनादिवेदसिद्धेषु सम्प्रदायेष्वनादिषु ।

प्रवर्तितेषु श्रुतितो हरिणोद्धारकारिणा ॥

सहस्रैव नवान्तिवमशास्त्रायित्वमारियन् ।

भासि मोः प्राक्तनम्मन्यः परब्रह्माद्यपेक्षया ॥

वेदादौ नैव शास्त्रत्वं भवतोऽभिमतं किमु ।

शक्ती वक्तुमशास्त्रीयत्वं श्रौते कथमन्यथा” ॥

अथ द्वितीयस्य चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः.

आचार्यश्च कः ?

(द्वादशः प्रश्नः)

उत्तरम् ।

(परम्परया वैष्णवमन्त्रोपदेशकरवादिरूपमाचार्यलक्षणम्)

किमत्र सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यलक्षणमेव विविक्तितं उत तत्प्रतिविशेषः ? । तत्रा-
द्यश्चेत्, सारसङ्ग्रहे पाद्ये—

“सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ।
स आचार्यस्तु विज्ञेयो भगवन्धविनाशकः” इति ॥

हारीतस्मृतावपि—

“आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनघं वैष्णवं द्विजम् ।
शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥
सत्सम्प्रदायसम्पन्नं मन्त्ररत्नार्थकोषिदम् ।
ज्ञानवैराग्यसम्पन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
शास्तिार सदाचारैः सर्वधर्मविदा वरम् ।
महाभागवतं विप्रं सदाचारनिषेविणम् ॥
आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः” इति ॥

एवमन्यत्रापि—

“आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्यैवमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य ईरितः” इति ॥

पञ्चदशीप्रथमश्लोकन्याख्यायामागमवचनम्—

“परिपक्वमला ये तानुत्सादनहेतुशक्तियातेन ।
योजयति परे तच्चे सदीक्ष्याचार्यमूर्तिस्य” इति ॥

(स्वमार्गीयप्राचीनाचार्यपरम्परा तद्बोधकानि शाण्डिल्यसहिवाक्यानि)

अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि “प्रपञ्चप्रादुर्भावावसरमारभ्य अवृत्तस्यानादिसम्प्रदायस्य एक-
मेव ध्यत्स्या प्रशासितुमशक्यत्वेन भगवदाज्ञानुरोधेन क्रमाद्ब्रह्म एव त आविर्भूताः
सन्ती”ति प्रश्नपटवैकवचनविरोधः । अथ बहूनामपि तेषां क्रमेण नामान्येव जिज्ञासा-

विषयाणीति चेत् ब्रूमः । तत्र परमतेषु “नारायणं पद्मभवं वसिष्ठमि”त्यादिवदस्माक-
मयमाचार्यपरम्परासङ्ग्रहश्लोकः—

“आदौ श्रीपुरुषोत्तमं पुरहरं श्रीनारदाख्यं मुनिम्
कृष्णं व्यासगुरुं शुकं तदनु विष्णुस्वामिनं द्वाविडम् ।
तच्छिष्यं किल विल्वमङ्गलमहं वन्दे महायोगिनम्
श्रीमद्वल्लभनाम धाम च भजेऽसत्सम्प्रदायाधिपमि”ति ॥

इयमेव चाचार्यपरम्परा विज्ञानेश्वरादिधृतवचनायां शाण्डिल्यसंहितायां भक्तिखण्डे
पञ्चमाध्याये स्पष्टतपोच्यते—

“अथातः श्रूयतां विप्राः सम्प्रदायः पुरद्विपः ।
एकदा शङ्करो देवो गतो गोकुलमण्डलम् ॥
तत्र धृन्दावने रम्ये सचिदानन्दमन्दिरे ।
त्रिभङ्गललितं देवं कोटिमन्मथसुन्दरम् ॥
अनौपम्यं वेषुधरं व्रजस्त्रीगणसेवितम् ।
श्रुतिभिर्मुनिभिश्चैव सेच्यमानं मुदान्वितम् ॥
प्रणिपत्य मुदा देवं सामगानादतोपयत् ।
जगतो हि समुद्रतुं सम्प्रदायस्य लब्धये ॥
तस्मै ददौ प्रसन्नात्मा तत्रत्यानामनुग्रहात् ।
स लब्ध्वा परमं लामं स्वधाम सच्यवर्तत ॥
परमानन्दसम्मग्नो नृत्यं चक्रे दिगम्बरः ।
समुपासत तं देवं तत्प्रष्टुं भृतकौतुकः ॥
न चाचष्ट तदा देवो हत्वा त्रिपुरमाहवे ।
तदा हर्षसमाविष्टो नारदेन प्रसादितः ॥
जगौ तमेव सन्मार्गं श्रुतं यच्छ्रीपतेर्मुखात् ।
नारदोऽपि महार्योर्गो परमानन्दपूरितः ॥
अलं प्रसादतः प्रादाद्यासायामिततेजसे ।
कौण्डिन्याय मया प्रोक्तो गर्गाचार्यमहात्मने ॥
ध्यासस्तु वक्ति पुत्राय ब्रह्मराताय विष्णवे ।
अथो कलां सम्प्रवृत्ते पूर्वाचार्यरथामतेः ॥
भविष्यति परा भक्तिः किञ्चित्कालं मुनीश्वराः ।
वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्विष्णवैर्ब्राह्मणोत्तमैः ॥
निर्वाहिता ततो भक्तिर्लुप्तप्राया भविष्यति ।
ततोऽपि श्रीपतेरस्य स्वीयानुग्रहतो हरेः ॥

माधुरे मण्डले तत्र गोकुलेऽस्मिन् गिरावपि ।
 प्रादुर्भविष्यति महापुरुषैरुपभाविता ॥
 तस्याः सम्प्रीतये तत्र सम्प्रदायं रिरक्षिषुः ।
 महात्मा सुमहातेजा भगवद्बदनोदितः ॥
 प्रादुर्भविष्यति ततः सर्वश्रुतिविशारदः ।
 योगी योगीश्वरस्तं वै सम्प्रदायं वदिष्यति ॥
 भगवानपि तं साक्षादुपदेष्टा निजागमम् ।
 आसाद्य गोकुलं धाम भक्तिं संवर्धयिष्यति ॥
 गिरिराजं ततः प्राप्य महात्मैकान्तसंश्रयैः ।
 निर्गुणं भक्तिमार्गं हि वर्धयन्विचरिष्यति ॥
 निजात्मप्रेमसम्पूर्णं भगवद्भयानतत्परैः ।
 तद्रसाद्भुतचित्तानां स्वाचारपरिवर्तिनाम् ॥
 सर्वभूतैकसुहृदां वेदप्रामाण्यमीयुषाम् ।
 विरलेष्वेव भविता सम्प्रदायोऽस्त्यनुत्तमः ॥
 आश्चर्याणि चरित्राणि कृत्वा नानाविधान्यसौ ।
 स्थापयिष्यति वै तस्याः पारम्पर्याक्रमं कुलम् ॥
 समुद्धृत्य ततो जीवान् हरेः प्रीतिं करिष्यति ।
 ततः कतिपये काले कालदोषप्रभावतः ॥
 विलयं यास्यति पन्थाः कापट्येनाकुलः परः ।
 परदोषान्वितैः पुम्भिर्निजाचार्यपराश्रुतैः ॥
 इत्येवं हि समाख्यातः सम्प्रदायः पुरद्विषः ।
 अयमेव परः पुण्यो भक्तिशास्त्रैकसम्मतः ॥
 एतन्माहात्म्यमतुलं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ।
 अयं हरेः श्रीव्रजदेवतायाः अनुगृहीतः किल सम्प्रदायः ।
 आविर्बसौ त्रेणुगृहीतवेदैर्विभावयुष्यं त्रिपुरारिसम्मतम् ॥

अत्र विष्णवे विष्णुस्वामिनाम्ने इत्यर्थः भगवद्बदनोदितः श्रीगुरुभाचार्यः । श्रीम-
 द्गोवर्धनधरवदनवैश्वानररूपत्वात् ।

(पुष्टिमार्गं पुरुषोत्तमस्य प्रथमाचार्यत्वं महादेवस्य द्वितीयाचार्यत्वं भक्तारं ॥)

तत्र परब्रह्मणः प्रथमाचार्यत्वं “वेदान्तविद्वेदविदेव चाहं” (स्कं० ११)—

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्” ॥

(अ० ४ श्लो० २६) —

“गोपकन्यासहस्रैस्तु पद्मपत्रायतेक्षणैः ।
अर्चितं भावकुसुमैस्त्रैलोक्यैकगुरुं परमि”ति ॥

एवमादि गीताश्रीभागवतगौतमतन्त्रादिवचनेष्वपि स्फुरत् । द्वितीयश्च पुष्टिमार्गः—
स्याचार्यः शिव एवेति श्रुतिष्वप्युच्यते—

“अयम्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादि”ति ॥

अस्यार्थं तु अग्रिमप्रश्नोत्तरेषु किञ्चिद् व्याख्यास्यामः । एवमेव श्रुत्यन्तरेष्वपि,
यथा बृहन्नारायणोपनिषदि “अणोरणीयानि”त्यनुवाके—

“यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विद्वाधियो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ॥
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् ।
ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम्” ॥

इत्यादिषु स्पष्टतयोच्यते । तथा श्रीभागवतेऽपि चतुर्थस्कन्धे द्वितीयाध्याये
(श्लो० २) —

“कलं चराचरगुरुं निर्वैरं शान्तविग्रहम् ।
आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत्” ॥

इति सर्वगुरुत्वं भगवद्भक्तत्वं चोच्यते । पुनस्तत्रैव षष्ठाध्याये (श्लो० ३२) —

“तस्मिन्महायोगमये मृमुक्षुशरणं सुराः ।
ददधुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवान्तरुम्” ॥

इति प्रशान्तस्य मृमुक्षुभिर्ज्ञानार्थमुपसत्तत्त्वस्य श्रीमहादेवाचार्यस्य वर्णनमुपक्रम्य
(श्लो० ३४) —

“विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरम् ।
चरन्तं विषयसुहृदं वात्सल्यालोकमङ्गलम्” ॥

इति विषयसौहृदालोकमङ्गलस्य ब्रह्मविद्यामूलरुमप्रदायस्य प्रवर्तकत्वेमुक्त्वा तदुप-
देशे मुख्यः को वा शिष्य इत्याकाङ्क्षायामुच्यते (श्लो० ३६) —

“उपविष्टं दर्भमप्यां ब्रूयां ब्रह्म सनातनम् ।
नारदाय प्रवोचन्तं पृच्छते शृण्वतां सताम् ॥
कृत्योरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि ।
बाहुप्रकोष्ठेऽशुभालामासीनं तर्कसुद्रया ॥

तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् ।

सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुः” ॥

इति नारदस्यैव मुख्यशिष्यत्वं तत्सम्प्रदानकब्रह्मोपदेशादिकं च निरूपितम् । तस्माच्च श्रीमहादेवस्याऽप्यास्माकीनवैष्णवसम्प्रदायमुख्याचार्यत्वम् । .

(ब्रह्मादयः स्वमार्गगाः परगुरौ शिवैक्यभाषनादि)

ब्रह्मादीनां च बहुश एतत्कृतसम्प्रदायवर्तित्वमेव । तृतीयस्कन्धे चतुर्थाध्याये शिववर्णनमुपक्रम्य (श्लो० २८)—

“ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला” इत्युक्तेः ।

किञ्च, वैष्णवसम्प्रदायाचार्यत्वादेव शिवैक्यभावनं परगुरौ प्रातः कर्तव्यमिति विधीयते । गौतमतन्त्रे सप्तमाध्याये (श्लो० ७)—

“ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेद्गुरुद्वन्द्वतमि”त्युपक्रम्य (श्लो० १०)—

“शिवेनैक्यं समुन्नीय ध्यायेत्परगुरुं धिया ।

मानसैरुपचारैश्च सन्तर्प्य मनसा सुधीः ॥

स्तोत्रैः स्तुत्वा नमस्कुर्यान्मन्त्रं देवे समन्त्रयेत् ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥

बहुलुर्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् ॥

तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः” इति ।

(नारदस्याचार्यत्वं शुद्धपञ्चात्रकतुल्य शिवशिष्यत्वं पर्यादिभ्यो मन्त्रग्रहणनिषेधश्च)

एवं नारदस्याप्याचार्यत्वम् । अत एव श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये (श्लो० ८)—

“तृतीयमृपिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः ।

तत्र सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः” ॥

इति भगवदवतारत्वं नैष्कर्म्यसम्पादकात्युत्तमपञ्चरात्रारूपवैष्णवसम्प्रदायिकग्रन्थकारत्वं चोच्यते । तस्य शिवशिष्यत्वं त्वाह स एव पञ्चरात्रे प्रथमरात्रप्रथमाध्याये (श्लो० ९)—

“ज्ञानामृतं ज्ञानसिन्धोः सम्प्राप्य शङ्कराद्गुरोः ।

परावराच्च परमाद्योगीन्द्राणां गुरोर्गुरोः ॥

वेदेभ्यो दधिसिन्धुभ्यश्चतुर्भ्यः मुमनोहरम् ।

तज्ज्ञानमन्यदण्डेन सान्निर्मध्य नवं नवम् ॥

नवनीतं समुद्धृत्य नत्वा शम्भोः पदाम्बुजम् ।

विधिपुत्रो नारदोज्झं पञ्चरात्रं समारम्भ” इति ॥

अत एव च ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डीयचतुर्विंशध्याये—

“देहि मे कृष्णमन्त्रं यन्मनोवाञ्छितं मम ।
तत्सम्बन्धि च यज्ज्ञानं यत्र तद्गुणवर्णनम्” ॥

इति नारदेन विज्ञापितोऽज्ययोनिः ।

“पत्युर्मन्त्रं पितुर्मन्त्रं न गृहीयाद्विचक्षणः ।
विरक्ताश्रमिणां चैव न पुत्रसुखदायकम्” ॥

इत्यादिकं हेतुपूर्वकमुक्त्वा—

“महेश्वरस्तव गुरुः प्राक्तनीनः पुरातनः ।
गच्छ वत्स शिवं शान्तं शिवदं ज्ञानिनां गुरुम् ॥
तत्रैव भगवन्मन्त्रं ज्ञानं लब्ध्वा पुरातनात् ।
नारायणकथां श्रुत्वा शीघ्रमागच्छ महद्गम्” ॥

इत्युक्त्वा शिवं प्रति नारदं प्रेषयामासेत्युक्तिरपि सङ्गच्छते ।

(व्यासादीनां श्रीमदाचार्यवंशपर्यन्तानामाचार्यत्वम्)

एवं व्यासशुक्रयोरप्याचार्यत्वं तु पुराणादिषु प्रसिद्धतरम् । इयं शुक्रपर्यन्ताचार्यपरम्परा गोपालतापनीयाद्युपनिषत्सु सविस्तरं महाभारतब्रह्मवैवर्तपाद्मगारुडविष्णुपुराण-श्रीभागवतादिष्वपि तत्र तत्र प्रख्यातैव, तथा नारदपञ्चरात्रेऽपि सैव स्फुटतया निरूपिता । एवं विष्णुस्वामिप्रभृतीनां श्रीमद्ब्रह्माचार्यश्रीविद्वत्ताचार्यपर्यन्तानां निरूपकाणि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचनानि तत्र तत्र चरित्रचिन्तामण्यादिग्रन्थेषूपन्यस्तान्येव । इहाप्युदाहृतायां शाण्डिल्यसंहितायामेतत्सर्वं कण्ठवेणुन स्पष्टमङ्किष्टं निर्दिष्टमिति सम्यगिष्टसिद्धिरष्टस्वपिकाष्टासु दुष्टकामादिकष्टाविशिष्टानां शिष्टानाम् । अथ श्रीमदाचार्योत्तरं त्वियदवधि—

“दुर्वादान् दलयन्तमः कबलयन् पङ्कानि सङ्कालयन्
सेवाद्यं कृत्यन् हरेः हुज्जताचेतस्य न्यालयन् ।
भक्तिं वैदिकयुक्तिभिः क्षितितले सर्वत्र मञ्जालयन्
श्रीमद्ब्रह्मवंश एष जयति स्त्रीपान् जनान्पालयन्” ॥

अतः सर्वं क्षेमम् । इत्यञ्चात्मन्मार्गाचार्याणाम्—

“परम्परा परा प्रोक्ता परमात्मपुरःसरा ।
चिराचराचरामीष्टा घरायां भक्तितत्परा ॥
गोपीपतिसमारम्भां श्रीविष्णुम्यामिमध्यमाय् ।
श्रीमदाचार्यपर्यन्तां स्तुतो गुरुपरम्पराम्” ॥

अथ द्वितीयस्य पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः

(त्रयोदशः प्रश्नः)

तत्र वर्णनिर्देशो देशनिर्देशो वंशपर-
म्परानिर्देशश्च वक्तव्यः

उत्तरम् ।

अथ पूर्व्यदिहापि कस्मिन्वर्णे देशे वंशे चोत्पन्न आचार्यो भवितुमर्हतीत्येव
पृच्छयते—

“आहोसिद्भवत्सम्प्रदायप्रवर्तका आज्ञार्याः केषु वर्णदेशवंशोत्पन्नाः ? इति ॥ .

(ब्राह्मणस्यैव धर्मशास्त्राधिकारो वेदान्तविद् उक्तव्यश्च)

तत्राद्यथेत्, न हि देशविशेषवंशविशेषयोर्नियम आचार्यत्वप्रयोजकः शास्त्रसिद्धोऽस्ति ।
तथापि ब्राह्मणवर्णोत्पन्नो मन्वादिप्रशंसितवर्णिकनिवासार्हार्थवर्तादिनीबुद्बुतो मातृ-
पितृकुलशुद्ध एवाचार्यो भवितुमर्हतीति यदुशिष्टसम्मतम् । तत्र वर्णान्तरव्यावर्तनापार्थ-
विशेषणम् । मन्वादिभिर्ब्राह्मणस्यैव धर्मप्रशामनाधिकारस्मरणात् यथाह प्रथमाध्याये
मनुः (श्लो० ९८)—

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुप्तये” इत्यादि ॥

याज्ञवल्क्योऽपि प्रथमाध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १)—

“तपस्तप्ताऽऽसृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्तये पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च” ॥

इति वेदतदुपदिष्टधर्मयो रक्षणार्थं ब्राह्मणानामेव सृष्ट्वसमिधाय तत्रापि साधारण-
विप्रापेक्षया अध्यात्मापेक्षाप्रशस्तकामां तस्मात्प्रदायिकानामेव सुरयतया वेदधर्मयो
रक्षकत्वमित्याशयेनानुपदमेवाह (श्लो० २)—

“सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमा” इति ॥

अत्र तमन्ग्रहणं साधारणवेदान्तिव्यावृत्त्या तद्विद्याप्रवर्तकाचार्यग्रहणार्थमिति भाति
इत्यमेव मनुरपि (अ० १ श्लो० ९६, ९७)

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः” इति ॥

एवमितरत्रापि दृश्यम् ।

(ब्रह्मावर्तार्थावर्तादिस्वरूपं, तत्रैव त्रैवर्णिकवासस्तत्रोत्पन्नो
विप्रो धर्मापदेष्टा निषिद्धदेशश्च)

अथ म्लेच्छदेशादिनिषिद्धदेशोत्पन्नत्वव्यावर्तनार्थं द्वितीयं विशेषणम् । मन्वादिभि-
र्ब्रह्मावर्तादेरेव पुण्यदेशत्वस्य तत्रैव त्रैवर्णिकनिवासयोग्यत्वस्य तदुत्पन्नब्राह्मणस्यैव धर्म-
प्रशासकत्वस्य च निरूपणात् । तथाहि द्वितीयाध्याये मनुः (श्लो० १७)—

“सरस्वतीद्वीपद्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षत” इति ॥

तथा (श्लो० १९)—

“कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।
'एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥
, एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
हिमवद्दिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्बिनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
आसमुद्राक्षु वै पूर्वादासमुद्राक्षु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योतर्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स हेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥
एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन्वा निरसेद्वृत्तिकर्षितः” इति ॥

पृष्टत्पराशरस्मृतावपि प्रथमाध्याये (श्लो० ४२)—

“हिमपर्वतविन्ध्याद्योर्विनशनप्रयागयोः ।
मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥
देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः ।
तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः सेवितानि च ॥
वसेयुस्तदुपान्तेषु शमिच्छन्तो द्विजा यतः ।
मुनिभिः सेवितत्वेन पुण्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

अथ द्वितीयस्य पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः

(त्रयोदशः प्रश्नः)

तत्र वर्णनिर्देशो देशनिर्देशो वंशपर-

म्परानिर्देशश्च वक्तव्यः

उत्तरम् ।

अथ पूर्ववदिहापि कस्मिन्वर्णे देशे वंशे चोत्पन्न आचार्यो भवितुमर्हतीत्येष पृच्छ्यते—

“आहोस्त्रिद्वयत्सम्प्रदायप्रवर्तका आज्ञार्याः केषु वर्णदेशवंशेषूत्पन्नाः ? इति ॥

(ब्राह्मणस्यैव धर्मशासनाधिकारो वेदान्तविद् उत्तर्यथ)

तथ

पितृ

विशेषणम् । मन्वादिभिर्ब्राह्मणस्यैव धर्मप्रशासनाधिकारस्मरणात् यथाह प्रथमाध्याये मनुः (श्लो० ९८)—

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाथती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुप्तये” इत्यादि ॥

याज्ञवल्क्योऽपि प्रथमाध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १)—

“तपस्तप्तानाञ्जुजह्वा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्तये पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च” ॥

इति वेदतदुपदिष्टधर्मयो रक्षणार्थं ब्राह्मणानामेव सृष्ट्वसमिधाय तत्रापि साधारण-
विप्रापेक्षया अध्यात्मविद्याप्रशासकानां सत्साम्प्रदायिकानामेव मुख्यतया वेदधर्मयो
रक्षकत्वमित्याशयेनानुपदमेवाह (श्लो० २)—

“सर्वस्य प्रभरो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मविचक्षा” इति ॥

अत्र तमब्रह्मणं साधारणवेदान्तिव्यावृत्त्या तद्विद्याप्रवर्तकाचार्यग्रहणार्थमिति भाति
इत्यमेव मनुषि (अ० १ श्लो० ९६, ९७)

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः" इति ॥

एवमितरत्रापि दृश्यम् ।

(ब्रह्मावर्तार्यावर्तादिस्वरूपं, तत्रैव त्रैवर्णिकवासस्तत्रोत्पन्नो
विप्रो धर्मापदेश निषिद्धदेशश्च)

अथ म्लेच्छदेशादिनिषिद्धदेशोत्पन्नत्वव्यावर्तनार्थं द्वितीयं विशेषणम् । मन्वादिभि-
र्ब्रह्मावर्तादेरेव पुण्यदेशत्वस्य तत्रैव त्रैवर्णिकनिवासयोग्यत्वस्य तदुत्पन्नब्राह्मणस्यैव धर्म-
प्रशासकत्वस्य च निरूपणात् । तथाहि द्वितीयाध्याये मनुः (श्लो० १७)—

"सरस्वतीद्विपद्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षत" इति ॥

तथा (श्लो० १९)—

"कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥
एतद्देशग्रन्थतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यामतं विदुर्बुधाः ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥
एतान् द्विजात्तयो देशान् संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः" इति ॥

पृथ्वराशरस्मृतावपि प्रथमाध्याये (श्लो० ४२)—

"हिमपर्वतविन्ध्याद्योर्विनशनप्रयागयोः ।
मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥
देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः ।
तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः सेवितानि च ॥
वसेयुस्तदुपान्तेषु शमिच्छन्तो द्विजा यतः ।
मुनिभिः सेवितत्वेन पुण्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

यत्र पानमपेयस्य देशेऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।
 अगम्यागमनं यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥
 एवं देशः समाख्यातो याज्ञिको हि द्विजन्मनाम् ।
 एवमेवानुवर्तेरन् देशं धर्मानुकाङ्क्षिणः ॥
 उपित्वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत् ।
 पदकर्मणि प्रकुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः" इति ॥

एवं पराशरमाधवीयेऽपि द्वितीयाध्याये कर्मपुराणे—

"नाथार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिवहुले भृशम् ।
 न शूद्रराजे निवसेन्न पाखण्डिजनैर्वृते ॥
 हिमवद्दिन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेद्विजः" इति ॥

इत्थमपरत्रापि प्रेक्ष्यम्—

(विगुणोऽप्यचार्यवन्द्यो गुरुः स्यात्, अश्रोत्रियोऽपि श्रोत्रियपुत्र उक्तम्,
 प्राचीनाचार्याणां वर्णोद्देशाच्च)

अथ साङ्ख्यादिदोषवारणाय तृतीयं विशेषणम् । इयांस्त्विह विशेषः । यन्मुण्डक-
 श्रुत्याद्युक्तेषु श्रोत्रियस्य ब्रह्मनिष्ठत्वात्त्रिकप्रज्ञाविद्याप्रवचनत्वादिषु साम्प्रदायिकाचार्य-
 गुणेषु मध्ये किञ्चिन्मूलगुणविशिष्टोऽपि पारम्परिकाचार्यवन्द्यो वसुधायां यावदुपलभ्येत
 न तावत्तादृशस्याऽप्यन्यस्याऽऽचार्यत्वमसम्भवे इति तृतीयाध्याये मनुना (स्तौ०
 १३६)—

"अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
 अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥
 ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
 मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हती"ति ॥

अश्रोत्रियपुत्रस्य साक्षाच्छ्रोत्रियस्याप्यपेक्षया स्वयमश्रोत्रियस्यापि श्रोत्रियपुत्रस्योत्कर्ष-
 यदता स्वनिष्ठस्योत्कर्षायाकगुणस्यापेक्षया पितृपरम्परानिष्ठस्य तस्याधिक्ययोधनात् ।
 परे त्विह वैष्णवा भारद्वाजसंहितावचनमप्याहुः—

"न जातु मन्त्रदा नारी न शूद्रो नान्तरोद्भवः ।
 नाभिश्चस्तो न पतितः कामकामोऽप्यकामिनाम् ॥
 सप्तपुरुषातिविज्ञेयाः सन्ततैकान्तनिर्मले ।
 हुले जातो गुणैर्युक्तो विप्रः श्रेष्ठतमो गुरुरिति"ति ॥

अथ द्वितीयश्रेष्ठैर्ह्युच्यते । तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्वकारणस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषो-

तमस्य तु वर्णनिर्देशेनालम् । अथ शिवनारदयोर्व्यासादीनां खवंशसहितः श्रीमदाचार्य-
पर्यन्तानां च ब्राह्मणेष्वेव प्रादुर्भावोऽस्तीति निर्दिष्टो वर्णः । अथ देशा निर्दिश्यन्ते ।
तत्राद्याचार्यस्य तु खरोमरन्ध्रनिक्षिप्तानेकब्रह्माण्डमण्डलस्य न वयं देशनिर्णये शक्ताः ।
शिवस्य तु भगवद्भाम वा कैलासादिर्वासः । नारदस्य तु श्वलाश्वादीनां शिष्यत्वकर-
णानन्तरं दक्षशापस्वीकारिणो न देशविशेषनियमः, किन्तु तस्य सर्वत्र पर्यटनमेव ।
“त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी”, “कदाचिन्नारदो योगी
लोकानुग्रहकाङ्क्षया । पर्यटन् सकलल्लोकानि” त्यादिषु श्रीभागवतब्रह्माण्डपुराण-
महाभारतादिषु तत्र तत्र वर्ण्यते । एवं व्यासस्य यमुनाद्वीपप्रादुर्भूतस्य बदरिकाश्रमः
स्थितिदेश इति । तथा शुकाचार्यस्य व्यासवेश्मन्याविर्भूतस्य जन्मतः प्रव्रजानां न
स्थितौ विषयविशेषनियम इति च तत्र तत्र पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धमेव ।

(द्रविडादिदेशप्रस्ता, प्रयागमध्यदेशादिषु क्षुत्पट्,)

अथ श्रीविष्णुस्वामिप्रभृतीनां श्रीमद्ब्रह्माचार्यपर्यन्तानां प्रायो द्रविडकर्नाटका-
न्ध्रप्रान्ता एव देशा ऐतिह्यप्रसिद्धाः ।

एकादशस्कन्धेऽपि पञ्चमाध्याये (श्लो० ३८)—

“कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम् ।
कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥
क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ।
ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ।
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥
ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ।
प्रायो भक्ता भविष्यन्ति वासुदेवेऽमलाश्रयाः” ॥

इत्यादौ नारायणपरायणानामाचार्याणां प्रादुर्भावदेशाः प्राधान्येन द्रविडादय
एव करमाजनाख्ययोगीश्वरेणामिहिताः । अथ श्रीमदाचार्याणामभिकुण्डात्प्रादुर्भावदे-
शोऽपि चम्पारण्याख्यः शाण्डिल्यसंहितायां श्रीहरेर्नामसहस्रे कलियुगीयावतारनामसु
“चम्पारण्यकृतोदय” इत्यनेन तथात्वेनोक्तः । एवं तेषां स्थितिदेशा अपि श्रीव्रजप्रया-
गालर्कपुरवाराणसीचरणान्द्रिमुख्यास्तत्र तत्र पुराणेतिहासादिषु शाण्डिल्यसंहितासन-
त्कुमारसंहितागर्गसंहितादिषु च प्रशंसिता एव । श्रुतिष्वपि (ऋक्संहि० अष्ट० ८
अ० ३)—

“सितासिते सरिते यत्र सङ्गथे तत्राप्नुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तन्वां ३ विसृजन्ति घीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते” ॥

(ऋक्संहि० अष्ट० ७ अध्या० ५)—

“यत्र गङ्गा च यमुना च यत्र प्राची सरस्वती ।
यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृषीन्द्रायेन्दो परिस्रव” ।

तैत्तिरीयोपनिषदि—

“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमः सचतापरुष्णिगे” त्यादिषु मोक्षादि-
कारणतया श्राव्यन्ते । अतस्तेष्वेव श्रीमदाचार्याणां बहुशः स्थितिः । मन्त्रवर्णोऽपि
गङ्गायमुनान्तरालदेशवास्तव्यानां भगवन्मननवतां महात्मनां प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनादिषु
नमस्करणीयत्वं श्रावयति—

“नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरं जीवितं वर्धयन्ति, नमो
गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमो नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः” इति ।

(पुण्यनद्यादिभगवद्दर्शितकीर्तनोत्साहवैष्णवसन्मर्दादिपुष्पा देशा नतिपावना.

वासाहोस्तीर्णविशेषाश्च)

अथ श्रीमदाचार्यवङ्ग्यास्तु उक्तमन्त्रादिवचनैः प्रशंसिते ब्रह्मावर्तादौ यत्र तत्र
पुण्यनद्यादियुक्तेषु श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रतिमातत्सेवाप्रवाहतत्कीर्तनमहोत्सवतद्भक्तसङ्घैष्ण-
वसमुदायादिमिरतिपावनतमेषु देशेषु समासते । तादृशदेशानां पुण्यतमत्वं तु श्रीमा-
नवतादिपूज्यते । तथाहि, सप्तमस्कन्धे चतुर्दशाध्याये युधिष्ठिरं प्रति नारदः—

“अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान् ।

स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥

विष्णुं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् ।

यत्र हि ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितम् ॥

यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् ।

यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥

सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत ।

कुरुक्षेत्रं गयाशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ -

नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रमासोऽथ कुशस्थली ।

वाराणसी मधुपुरी पम्पा विन्दुसरस्तथा ॥

नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादयः ।

सर्वे कुलाचला राजन् महेन्द्रमलयादयः ॥

एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाऽऽश्रिताश्च ये ।

एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो क्षमीक्ष्यशः ॥

धर्मो ह्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदयः” इति ॥

नारदपञ्चरात्रे च प्रथमरात्रे दशमाध्याये उपबर्हणाख्यगन्धर्वं प्रति पद्मयोनिः
(श्लो० ६८)—

“कृष्णसङ्कीर्तनं तूर्णं पुनाति श्रुतिमात्रतः ।
श्रोतारञ्च प्रवक्तारं पुरुषैः सप्तभिः सह ॥
यत्रैव प्रभवेद्वत्स तन्नामगुणकीर्तनम् ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥
तत्कीर्तनध्वनिं श्रुत्वा सर्वाणि पातकानि च ।
दूरादेव पलायन्ते चैनतेयमिवोरगाः ॥
तद्दिनं सफलं धन्यं यशस्यं सर्वमङ्गलम् ।
श्रीकृष्णकीर्तनं यत्र तत्रैव नाशुपो व्ययः ॥
सङ्कीर्तनध्वनिं श्रुत्वा ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः ।
तेषां पादरजःस्पर्शात् सद्यःपूता वसुन्धरा ॥
तत्कीर्तनं भवेद्यत्र कृष्णस्य परमात्मनः ।
स्थानं तच्च भवेत्तीर्थं मृतानां तत्र मुक्तिदम् ॥
नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुखिराणि च ।
तपस्विनाञ्च व्रतिनां व्रतानां तपसां फलमिति ॥

सारसङ्ग्रहे च धाराहपुराणे वसुमतीं प्रति भगवान्—

“जाह्नव्यादीनि तीर्थानि पापनिष्कृतिहेतवे ।
फाहन्ति हरिदासानां स्पर्शनं हरिदासवत् ॥
निवसन्ति महात्मानो यत्र चैकान्तिनो द्विजाः ।
देवा देवर्षयो नित्यं तं देशं पर्युपासते ॥
यत्र भागवता नित्यं पञ्चकालपरायणाः ।
निवसन्ति सदा युक्तास्तत्क्षेत्रं नैमिषं विदुः ॥
मङ्गलजनसम्मर्दपादपांसुविसर्जनात् ।
चतुःसागरपर्यन्तं पावनं स्याद्वसुन्धरे” इति ॥

एवं निर्दिष्टो देशः । अथ वंशपरम्परां निर्दिशामः ॥ तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्वकारणस्य
परमात्मनो वंशनिर्देशेन कृतम् ।

(परशिवस्यादिसर्गे ब्रह्मभालोजवत्त्ववैष्णवत्वं भक्तानामविनाशित्वादिरूपं माहात्म्यम्)

अथ द्वितीयाचार्यस्य परशिवस्य कसिंश्चित्कल्पे कमलासनभालोद्भवत्वमेव पुराणा-
दिषु सिद्धतरम् । नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रिद्वितीयाध्याये नारदं प्रति स एवाह
(श्लो० १९)—

“मया श्रीकृष्णमन्त्रश्च कृष्णालये मुने पुरा ।
 गोलोके विरजातीरे नीरे क्षीरनिमेष्मले ॥
 घातलक्षजपं कृत्वा पुण्ये वृन्दावने वने ।
 श्रीकृष्णानुग्रहेणैव मन्त्रः सिद्धो बभूव मे ॥
 ब्रह्मभालोद्भवोऽहं च सर्वादिसर्गतो मुने ।
 प्राप्तं मृत्युञ्जयं ज्ञानं कृष्णाच्च परमात्मनः ॥
 सिद्धो मृत्युञ्जयोऽहं च नित्यनूतनविग्रहः ।
 ब्रह्मणः पतनेनैव निमेषो मे यथा हरेः ॥
 एवं तेषां पार्यदानां नास्ति मृत्युर्यथा हरे”रिति ॥

तत्रैव प्रथमरात्रे चतुर्दशाध्याये ब्रह्माणं प्रति स एव (श्लो० १२) —

“अहं न याता न सृष्टा न संहर्ता च जीविनाम् ।
 निर्लिप्तोऽहं तपस्वी च हरेराराधनोन्मुखः ॥
 संहारविषयं भक्षं श्रीकृष्णश्च पुरा ददौ ।
 दत्त्वा रुद्राय तदहं तपस्सासु रतो हरेः ॥
 तदर्चनेन ध्यानेन तपसा पूजनेन च ।
 स्तवेन कवचेनैव नाममन्त्रजपेन च ॥
 मृत्युञ्जयोऽहमधुना न च कालाद्भयं मम ॥
 कालः संहरते सर्वं मां विना च तयैश्वरम् ।
 पुरा सर्वादिसर्गे च कस्यचित्स्रष्टुरेव च ॥
 भालोद्भवाश्च ते रुद्रास्तेष्वेकोऽहश्च शुद्धरः ।
 कल्पश्च ब्रह्मणः पाते लये प्राकृतिके तथा ॥
 सर्वे नष्टा विषयिणो न भक्ताश्च ययैश्वरः ।
 असङ्ख्यब्रह्मणां पातः कल्पश्चासङ्ख्य एव च ॥
 समतीतः कतिपिप्पो भविता वा पुनः पुनः ।
 श्रीकृष्णस्य निमेषेण ब्रह्मणः पतनं भवेत् ॥
 तत्र प्राकृतिकाः सर्वे तिरोभूताः पुनः पुनः ।
 न प्राकृतो न विषयी नित्यदेही च वैष्णवः ॥
 हरेर्वरेणामरोऽहं शिवाधारस्ततः शिवः ।
 जलप्लुतं च विश्वौघं लये प्राकृतिके ध्रुवम् ॥
 आब्रह्मलोकपर्यन्तं परं कृष्णालयं विना ।
 सर्वा देव्यो विलीनाश्च कृष्णः सत्यं सुनिश्चितम् ॥

सर्वे पुमांसो लीनाश्च सत्ये नित्ये सनातने ।
 अहं कृष्णश्च प्रकृतिः पार्यदप्रवरो हरेः ॥
 नित्यं नित्या विद्यमाना गोलोके च निरामये ।
 एक ईशो न द्वितीय इति सर्वादिसर्गतः ॥
 न हि पश्यन्ति सद्भक्ताः प्रकृतिं प्राकृते लये ।
 तस्य भक्तोत्तमानाश्च सततं स्मरणेन च ॥
 आयुर्व्ययो न हि भवेत् कथं मृत्युर्भविष्यति ।
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥
 तेषां भक्तोत्तमानाश्च सततं स्मरणेन च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नाप्युपजायते” इति ॥

एवं नारदस्याप्यरविन्दजनिनन्दनत्वममन्दमार्पग्रन्थेऽपूढूप्यते ।

(व्यासस्य पूर्वपुरुषाः सर्वे वैष्णवाः, विष्णुस्वाम्यादिपरम्परादेशः प्रसाशुद्विष)

अथ व्यासस्यापि पूर्वपुरुषपरम्परा पुरुष पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धतरा । पञ्चरात्रेऽपि प्रथमरात्रप्रथमाध्याये शुकं प्रति स्वयमेवाह (श्लोक० २८)—

“सत्यं विधाता भगवान् परं कृष्णपरायणः ।
 कृष्णभक्तो वसिष्ठस्तु तत्सुतो वैष्णवः स्वयम् ॥
 वैष्णवस्तत्सुतः शक्तिः कृष्णध्यानैकमानसः ।
 परांशश्च तत्पुत्रः कृष्णपादाब्जसेवया ॥
 जीवन्मुक्तो महाज्ञानी योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
 अहं वेदविभक्ता च श्रीकृष्णपादसेवया ॥
 गुरुर्मे भगवान् साक्षाद्योगीन्द्रो नारदो मुनिः ।
 गुरोर्गुरुर्मे शम्भुश्च योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ॥
 नेष्टं, नृप्येष्टं, नृप्येष्टं, नृप्येष्टं, नृप्येष्टं, नृप्येष्टं ।
 पद्मानां मम पुंसां च प्रकाशो भास्करः स्वयम् ॥
 श्रीकृष्णचरणाम्भोजं पादाब्जं नारदेशयोः ।
 सरस्वतीं नमस्कृत्य ज्ञानं वक्ष्ये सनातनमि”ति ॥

एतेन शुकस्यापि सा निर्दिष्टैव । अथ साक्षाच्छुक्राचार्यान्तेवासिनं द्रविडप्रान्तवासिनं प्राश्नमसदाचार्यं श्रीविष्णुस्वामिनमारभ्य श्रीमद्भक्तभाचार्यपर्यन्तानामपि यज्ञनारायण-
 भट्टादयः कतिचिद् पूर्वपुरुषा अस्मदुपाख्यानग्रन्थेषु सन्ति निर्दिष्टास्ते द्रष्टव्याः । ननु
 कतिचिदित्यनेन वंशपरम्पराप्रश्नोत्तरं साकल्येन न लभ्यत इति चेत्तर्हि विधातारमारभ्य
 एतावदवधि समग्रा वंशपरम्परा तु न केनापि निर्दिष्टुं शक्यैवेति चेत्तर्हि भवन्तमेव

“मया श्रीकृष्णमन्त्रश्च कृष्णालये मुने पुरा ।
 गोलोके विरजातीरे नीरे क्षीरनिमेष्मले ॥
 शतलक्षजपं कृत्वा पुण्ये वृन्दावने वने ।
 श्रीकृष्णानुग्रहेणैव मन्त्रः सिद्धो बभूव मे ॥
 ब्रह्मभालोद्भवोऽहं च सर्वादिसर्गतो मुने ।
 प्राप्तं मृत्युञ्जयं ज्ञानं कृष्णाद्यं परमात्मनः ॥
 सिद्धो मृत्युञ्जयोऽहं च नित्यनूतनविग्रहः ।
 ब्रह्मणः पतनेनैव निमेषो मे यथा हरेः ॥
 एयं तेषां पार्यदानां नास्ति मृत्युर्यथा हरे”रिति ॥

तत्रैव प्रथमरात्रे चतुर्दशाध्याये ब्रह्माणं प्रति स एव (श्लो० १२) —

“अहं न याता न स्रष्टा न संहर्ता च जीविनाम् ।
 निर्लिप्तोऽहं तपस्वी च हरैराराधनोन्मुखः ॥
 संहारविषयं मह्यं श्रीकृष्णश्च पुरा ददौ ।
 दत्त्वा रुद्राय तदहं तपस्यासु रतो हरेः ॥
 तदर्चनेन ध्यानेन तपसा पूजनेन च ।
 स्तवेन कवचेनैव नाममन्त्रजपेन च ॥
 मृत्युञ्जयोऽहमधुना न च कालाङ्गयं मम ॥
 कालः संहरते सर्वं मां विना च तथेश्वरम् ।
 पुरा सर्वादिसर्गे च कस्यचित्स्रष्टुरेव च ॥
 भालोद्भवाश्च ते रुद्रास्तेष्वेकोऽहश्च शङ्करः ।
 कल्पश्च ब्रह्मणः पाते लये प्राकृतिके तथा ॥
 सर्वे नष्टा विषयिणो न भक्ताश्च यथेश्वरः ।
 असङ्ख्यब्रह्मणां पातः कल्पयासङ्ख्य एव च ॥
 अस्तित्वः कृतिविघ्नो संहिता ता पुनः पुनः ।
 श्रीकृष्णस्य निमेषेण ब्रह्मणः पतनं भवेत् ॥
 तत्र प्राकृतिकाः सर्वे तिरोभूताः पुनः पुनः ।
 न प्राकृतो न विषयी नित्यदेही च वैष्णवः ॥
 हरेर्वरेणामरोऽहं शिवाधारस्ततः शिवः ।
 जलप्लुतं च विश्वौघं लये प्राकृतिके ध्रुवम् ॥
 आप्रक्षलोकपर्यन्तं परं कृष्णालयं विना ।
 सर्वा देव्यो विलीनाश्च कृष्णः सत्यं सुनिश्चितम् ॥

सर्वे पुमांसो लीनाश्च सत्ये नित्ये सनातने ।
 अहं कृष्णश्च प्रकृतिः पार्यदप्रवरो हरेः ॥
 नित्यं नित्या विद्यमाना गोलोके च निरामये ।
 एक ईशो न द्वितीय इति सर्वादिसर्गतः ॥
 न हि पश्यन्ति सद्भक्ताः प्रकृतिं प्राकृते लये ।
 तस्य भक्तोत्तमानाञ्च सततं स्मरणेन च ॥
 आयुर्व्ययो न हि भवेत् कथं मृत्युर्भविष्यति ।
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥
 तेषां भक्तोत्तमानाञ्च सततं स्मरणेन च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नाप्युपजायते" इति ॥

एवं नारदस्याप्यरविन्दजनिनन्दनत्वममन्दमार्पग्रन्थेऽप्युद्धृत्यते ।

(व्यासस्य पूर्वपुरुषाः सर्वे वैष्णवाः, विष्णुस्वाम्यादिपरम्परालेखः प्रभाषुद्धिश्च)

अथ व्यासस्यापि पूर्वपुरुषपरम्परा पुरुष पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धतरा । पञ्चरात्रेऽपि
 प्रथमरात्रप्रथमाध्याये शुकं प्रति स्वयमेवाह (श्लोक० २८)—

"सत्यं विधाता भगवान् परं कृष्णपरायणः ।
 कृष्णभक्तो वसिष्ठस्तु तत्सुतो वैष्णवः स्वयम् ॥
 वैष्णवस्तत्सुतः शक्तिः कृष्णध्यानैकमानसः ।
 परांशश्च तत्पुत्रः कृष्णपादाब्जसेवया ॥
 जीवन्मुक्तो महाज्ञानी योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
 अहं वेदविभक्ता च श्रीकृष्णपादसेवया ॥
 गुरुर्मे भगवान् साक्षाद्योगीन्द्रो नारदो मुनिः ।
 गुरोर्गुरुर्मे शम्भुश्च योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ॥
 तेषां पुण्येन पुत्रस्त्वं पुण्यराशिश्च मूर्तिमान् ।
 पद्मानां मम पुंसां च प्रकाशो भास्करः स्वयम् ॥
 श्रीकृष्णचरणाम्भोजं पादाब्जं नारदेशयोः ।
 सरस्वतीं नमस्कृत्य ज्ञानं वक्ष्ये सनातनमि"ति ॥

एतेन शुकस्यापि सा निर्दिष्टैव । अथ साक्षाच्छुकाचार्यान्तेवासिनं द्रविडप्रान्तवासिनं
 प्राश्नमसदाचार्यं श्रीविष्णुस्वामिनमारभ्य श्रीमद्वल्लभाचार्यपर्यन्तानामपि यज्ञनारायण-
 भट्टादयः कतिचित् पूर्वपुरुषा अस्मदुपाख्यानग्रन्थेषु सन्ति निर्दिष्टास्ते द्रष्टव्याः । ननु
 कतिचिदित्यनेन वंशपरम्पराप्रश्नोत्तरं साकल्येन न लभ्यत इति चेत्तर्हि विधातारमारभ्य
 एतावदवधि समग्रा वंशपरम्परा तु न केनापि निर्देष्टुं शक्यैवेति चेत्तर्हि भवन्तमेव

पृच्छामो विधिभवधीकृत्य भवत्पूर्वपुरुषाः कति, किंनामानः, किंकर्माणश्चासन्निति । तस्मादलमीदृशैः कारुदन्तपरीक्षाफलैर्विचारैः । अस्मिन्प्रकृतप्रश्ने वर्णदेशंशपरम्पराणां जिज्ञासितत्वेऽपि दिशेरुच्चारणक्रियस्य घञन्तरूपं कर्मतया निर्दिश्य वक्तव्य इति । त्व्यदन्तमचिप्रयोगस्तु पाण्डित्यात् । कथनं कथनीयमिति वत् । युक्तं तु निर्देशः कर्तव्य इति त्रिप्रपि निर्देशपदं त्याज्यमिति वा । इत्यञ्च—

“कृतदेशादिनिर्देशा उमेशादिमदैशिकाः ।

जयन्तु स्वपथाचाराजयन्तु श्रीहरिं निजान्” ॥

(चतुर्दशपञ्चदशषोडशाः प्रश्नाः)

अथ द्वितीयस्यावान्तराः पष्ठसप्तमाष्टमप्रश्नाः ।

येषणयश्चनिपतितकणवदेकहेलया निराक्रियन्ते,

ते यथा

किञ्च, ब्राह्मणाहतेऽन्यवर्णोऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोति न वा ? । शक्नोति चेत्तदा शास्त्रविरुद्धम्, नो चेत्तदा कुत आचार्यत्वम् ? । तदुपदेक्षयाश्च हीनवर्णोपदेक्षयाः कथं कल्याणभागिनः स्युः ? ।

उत्तरम् ।

(स्वयार्थे तदप्रसक्तिः)

अस्माकं सम्प्रदाये श्रीमहादेवाचार्यादारम्य स्वरूपेण इदानीं स्ववंशरूपेण च स्वसम्प्रदायानुशासनकारि श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणपर्यन्तं न कोऽपि ब्राह्मणातिरिक्तवर्ण आर्य-तरमाचार्यकार्यमात्मन्याचार्यत्वमवधार्य कृतवान् । युक्तं चैतत् । “वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः”, “ब्राह्मणो नितरां गुरुरि”त्याद्यनेकमन्त्रेभ्यः । अत इयन्मात्रेणैव द्वितीय-प्रश्नायवभूताः पष्ठसप्तमाष्टमाः प्रश्नाः प्रदत्तोत्तरा इति श्रीः । येषां च सम्प्रदाये स्नेच्छया वा शापादिवशाद्वा शत्रादिवर्णेष्पत्तीर्णा अपि महानुभावा भगवदाज्ञया भक्तिधर्मोपदेशादिकं कृतमन्तः सन्ति, सन्तस्ते भगन्तुत्तरवितरणेन मूकीकर्तुं समर्था इति न वयमेतत्पर्यनुयोगार्हाः । इत्यम्—

“सम्प्रदायोत्पत्तिकालाचार्यपटञ्जलादिकर्मकः ।

दत्तोत्तरो द्वितीयोऽयं प्रश्नः प्रश्नैः सहाष्टभिः” ॥

इति द्वितीयाष्टकम् ॥

अथ तृतीयः प्रधानः प्रश्नः,
भवतामुपदेश्याश्चत्वारो वर्णास्त्रयो द्वावेको वा ?

उत्तरम् ।

(उत्तरकारिकाः सम्प्रदायस्य पुनश्चतुर्वर्णनिष्ठता)

“जगदुद्धारचतुरो वर्णास्तु चतुरो हरिः ।
उद्धर्तुं सम्प्रदायं स्वं पुरा ग्राह्यं पुरारये ॥
मन्त्रग्रहे भगवत्स्तुतस्तन्वित्यसेवने ।
यथाधिकारे भगवज्ज्ञाने च गुरुदर्शिते ॥
ततो मुक्तौ च श्रुक्तौ च चतुर्णामधिकारिता ।
अविशेषान्मुमुक्षाया उपदेश्यास्ततोऽखिलाः” ॥

एतत्सर्वं “किंवर्णनिष्ठ” इत्यस्योत्तरे पूर्वमेव विस्तरात् प्रयोजितम्, अयं प्रश्नश्च तस्यैव प्रपञ्चनरूपश्चतुःपटितद्वयाभूतः पुनः कृत इति तदुत्तरेणैव दत्तोचरो वैदितव्य इति शिवम् ।

(सप्तदशाष्टादशौ प्रश्नौ)

अथास्य तृतीयप्रश्नस्याङ्गप्रश्नप्रतिपादकान्यष्टौ

वाक्यानि, तत्र प्रथमद्वितीये यथा ।

तत्र त्रयो वर्णा द्विजातयस्तेषु गर्भाधानादिसंस्कारपूर्वकं यज्ञोपवीतादिग्रहणं सावित्री-
ग्रहणं च मुख्यम् ।

तद्वत् जातित्वाभावाद्वात्यत्वं यथा तथा भवदुपदेशाभावेऽपि किम् ? तथात्वे सर्वेषां
भवदुपदेशाभावाद्वात्यत्वं स्नानदानादिकं यथा स्यात्, तत्र शास्त्रसम्मतं विद्वत्सम्मतं
च, नो चेत्कुतो विशेषाग्रहः ? ।

उत्तरम् ।

(प्रथमप्रश्ने बोधस्तदुत्तरम्)

अत्राद्यवाक्ये जिज्ञासानोद्यककिमादिपदाभावात् ग्रन्थ्यांश्च एव न स्फुटीभवति ।
यदि तु त्रैवर्णिकानामेतन्मुख्यं न वेत्येवं विचिकित्सितं तदा तु एकतरनिर्धारफलक-
विरुद्धकोटिद्वयोद्भावनार्थं न वेति विकल्पबोधकपदलेखोऽपेक्षितः । अत्रोचरं तु
शास्त्रसिद्धत्वात्रैवर्णिकानां गायत्रीग्रहणमपि मुख्यमेवेति को वा ग्रामाणिकोऽनुन्मचो
न म्यात् । इदमेव मुख्यं न त्वन्यत् किमपीति तु न ग्रामाणिकेन शक्यं वक्तुम् ।

वक्ष्यमाणरीत्या वैष्णवमन्त्रग्रहणस्याप्यावश्यकत्वात् । यदि तु भवदुपदेशाभावेऽपि किमित्यन्तः प्रथमः प्रश्नः, तदा तु प्रश्नपत्रेऽङ्कनिरूपः प्रमादात् । उत्तर त्वनुपद-
मुच्यते ।

(द्वितीयप्रश्नाभिप्राय उत्तरकारिकाश्च)

अथावान्तरद्वितीयप्रश्ने गायत्रीग्रहणमन्तरा त्रैवर्णिकानां द्विजत्वासिद्ध्या यथा ब्राह्म-
त्वमत्यनिष्टं स्ववारणायोपदेशस्यावश्यकत्वफलकं भवति तथा भवतां वैष्णवसाम्प्र-
दायिकानां मन्त्राणामुपदेशग्रहणेऽपि किं तादृशमनिष्टं येनोपदेशग्रहणावश्यकता सिद्धये-
दित्यभिप्रेत्य यदुक्तं तत्रोत्तर ब्रूमः—

“श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां वैष्णवात्सम्प्रदायतः ।
अभावे तूपदेशस्य वैष्णवत्वं न सिद्ध्यति ॥
असिद्धौ वैष्णवत्वस्य भक्तिज्ञाने सुदुर्लभे ।
अलामे ज्ञानभक्त्योस्तु हरितोपः कुतस्तारम् ॥
हरिप्रसादशून्यस्य हुतो मुक्तिः हुतः सुरम् ।
अतो मोक्षादिसिद्ध्यर्थं तदावश्यकता मता ॥
किञ्चोक्तं त्रिषु गायत्र्यावश्यकत्वं त्वयाऽपि तु ।
उपदिष्टापि गायत्री स्वार्थज्ञानमपेक्षते ॥
जपेन फलसिद्ध्यर्थं तदर्थस्तु हरिः स्वयम् ।
गायत्रीद्वारतथेतोऽर्पणं कृष्णे निगद्यते ॥
इत्थं समन्वयाध्याये निर्णीतमपरत्र च ।
अवश्यमुपदेशोऽतः स सात्तस्याः फलाप्तये ॥
तमन्तरा नाधिरारः थीहरेः सेरनादिके ।
हेतौ चतुःषुमर्थानामतश्चावश्यको मतः ॥
अन्यानि चास्य धन्यानि फलानि विमलानि तु ।
सकलानि प्रमापूरेः प्रापश्यन्त चिरन्तनम् ॥

(शरणागतौ धुनिस्मृतिपुराणानि)

तथाहि मुमुक्षूणां हि शरणागतिरेव मुख्यसाधनतया गोपालपूर्वतापनीये श्रूयते—
“यो ब्रह्माणं विदधाति पूरं यो विद्यास्तस्य गोपायति कृष्णः, यस्तं देवमात्मवृत्ति-
प्रकाशं मुमुक्षुर्वं शरणमनुव्रजेदि”ति ॥

श्वेताम्बरतरेऽपि—

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूरं यो वै वेदाश्च ग्रहिणोति तस्य तद्देव देवमात्मबुद्धिः ।
प्रकाशं मुमुक्षुर्वं शरणमर्हं प्रपद्ये” इति गीतायामपि (अ० ९) “मां हि पार्थ
व्यपाधित्वे”ति ।

(अ० ७ श्लो० १४) —

“दैवी होपा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति ॥

(अ० १८) —

“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजे” इति ॥

विष्णुपुराणे (अं० १ अ० ९ श्लो० ५९) —

“तावदार्तिस्तु सा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुरसम् ।
यावन्नायाति शरणं त्वामशेषाऽधमोचनमि”ति ॥

श्रीभागवते चैकादशस्कन्धपञ्चमाध्याये (श्लो० ४१) —

“देवर्षिभूतामृतानां पिबुषां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तमि”ति ॥

अतः सद्गुरुद्वारा भगवच्छरणागतिरेव प्रथमं मोक्षसाधनम् ।

(वैष्णवान्तरग्रहणं, अवैष्णवास्तत्तिषेयं, वैष्णवास्तद्ग्रहणे वैष्णवत्वं, मोक्षश्च)

इदं च शरणमन्नादिवैष्णवमन्त्रग्रहणं वैष्णवसाम्प्रदायिकाचार्यादेवेति विस्तरेण प्रागु-
पपादितम् —

“अवैष्णवोपदिष्टं तु पूर्वमन्त्रं परित्यजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्वाहयेन्मनुम् ॥
सहस्रशखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः” ॥

इत्यादिपञ्चपुराणादिवचनैः । नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रे द्वितीयाध्याये शिवः
(श्लो० ११) —

“स्मरणं, कीर्तनं, चैव, वन्दनं, पादसेवनम् ।
पूजनं सततं भक्त्या परं स्वात्मनिवेदनम् ॥
गृह्णाति भक्तो भक्त्या च कृष्णमन्त्रं च वैष्णवाद् ।
अवैष्णवाद्गृहीत्वा च हरिमक्तिर्न वर्धते ॥
चाण्डालादपि पापी स श्रीकृष्णविमुखो नरः ।
निष्फलं तद्धर्मकर्म नाधिकारी स कर्मणाम् ॥
शश्वदशुचिः पापिष्ठो निन्दां कृत्वा हसत्यपि ।
भगवन्तं भागवतमात्मानं नैव मन्यते ॥
गुरुवक्ताद् कृष्णमन्त्रो यस्य कर्णे विशेदहो ।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥

वक्ष्यमाणरीत्या वैष्णवमन्त्रग्रहणास्याप्यावश्यकत्वात् । यदि तु भवदुपदेशाभावेऽपि किमित्यन्तः प्रथमः प्रश्नः, तदा तु प्रश्नपत्रेऽङ्कनिक्षेपः प्रमादात् । उत्तरं त्वमुपद-
मुच्यते ।

(द्वितीयप्रश्नाभिप्राय उत्तरकारिकाया)

अथावान्तरद्वितीयप्रश्ने गायत्रीग्रहणमन्तरा त्रैवर्णिकानां द्विजत्वासिद्ध्या यथा ब्राह्म-
त्वमत्यनिष्टं स्ववारणायोपदेशस्यावश्यकत्वफलकं भवति तथा भवतां वैष्णवसाम्प्र-
दायिकानां मन्त्राणामुपदेशग्रहणेऽपि किं तादृशमनिष्टं येनोपदेशग्रहणावश्यकता सिद्धये-
दित्यभिप्रेत्य यदुक्तं तत्रोत्तरं ब्रूमः—

“श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां वैष्णवात्सम्प्रदायतः ।
अभावे तूपदेशस्य वैष्णवत्वं न सिद्ध्यति ॥
असिद्धौ वैष्णवत्वस्य भक्तिज्ञाने सुदुर्लभे ।
अलभे ज्ञानभक्तयोस्तु हरितोपः कुतस्तराम् ॥
हरिप्रसादशून्यस्य कुतो मुक्तिः कुतः सुखम् ।
अतो मोक्षादिसिद्ध्यर्थं तदावश्यकता मता ॥
किञ्चोक्तं त्रिषु गायत्र्यावश्यकत्वं त्वयाऽपि तु ।
उपदिष्टापि गायत्री स्वार्थज्ञानमपेक्षते ॥
जपेन फलसिद्ध्यर्थं तदर्थस्तु हरिः स्वयम् ।
गायत्रीद्वारतश्चेतोऽर्पणं कृष्णे निगद्यते ॥
इत्थं समन्वयाध्याये निर्णीतमपरत्र च ।
अवश्यमुपदेशोऽतः स स्वात्तस्याः फलाप्तये ॥
तमन्तरा नाधिकारः श्रीहरेः सेवनादिके ।
हेतौ चतुःषुमर्थानामतथावश्यको मतः ॥
अन्यानि चास्य धन्यानि फलानि विमलानि तु ।
सकलानि प्रमापूरैः प्रापश्यन्त चिरन्तनैः” ॥

(शरणागतौ मुनिस्मृतिपुराणाभि)

तथाहि मुमुक्षूणां हि शरणागतिरैव मुख्यसाधनतया गोपालपूर्वतापनीये श्रूयते—
“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्य गोपायति कृष्णः, यस्तं देवमात्मवृत्ति-
प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमनुब्रजेति”ति ॥

श्वेताश्वतरेऽपि—

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्य तदहं देवमात्मबुद्धि-
प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति गीतायामपि (अ० ९) “मां हि पार्थ
प्यपाधित्ये”ति ।

(अ० ७ श्लो० १४) —

“दैवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति ॥

(अ० १८) —

“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजे”ति ॥

विष्णुपुराणे (अ० १ अ० ९ श्लो० ५९) —

“तावदार्तिस्तु सा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् ।
यावन्नायाति शरणं त्वामशेषाऽघमोचनमि”ति ॥

श्रीभागवते चैकादशस्कन्धपञ्चमाध्याये (श्लो० ४१) —

“देवर्षिभूतासन्नृणां पिदृणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तमि”ति ॥

अतः सद्गुरुद्वारा भगवच्छरणागतिरेव प्रथमं मोक्षसाधनम् ।

(वैष्णवान्मन्त्रग्रहणं, अवैष्णवास्तन्निषेधः, वैष्णवास्तद्ग्रहणे वैष्णवरत्नं, मोक्षश्च)

इदं च शरणमन्त्रादिवैष्णवंमन्त्रग्रहणं वैष्णवसाम्प्रदायिकाचार्यादेवेति विस्तरेण प्रागु-
पपादितम् —

“अवैष्णवोपदिष्टं तु पूर्वमन्त्रं परित्यजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेन्मन्त्रम् ॥
सहस्रशारदाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः” ॥

इत्यादिपद्मपुराणादिवचनैः । नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रे द्वितीयाध्याये शिवः
(श्लो० ११) —

“स्मरणं कीर्तनं चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
पूजनं सततं भक्त्या परं स्वात्मनिवेदनम् ॥
गृह्णाति भक्तो भक्त्या च कृष्णमन्त्रं च वैष्णवात् ।
अवैष्णवाद्गृहीत्वा च हरिभक्तिर्न वर्धते ॥
चाण्डालादपि पापी स श्रीकृष्णविमुरारो नरः ।
निष्फलं तद्धर्मकर्म नाधिकारी स कर्मणाम् ॥
शब्ददशुचिः पापिष्ठो निन्दां कृत्वा हसत्यपि ।
भगवन्तं भागवतमात्मानं नैव मन्यते ॥
गुरुवक्तात् कृष्णमन्त्रो यस्य कर्णे विशेदहो ।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥

मन्त्रग्रहणमात्रेण नरो नारायणात्मकः ।
 पुरुषाणां शतैः सार्धं स्वात्मानञ्च समुदरेत् ॥
 मातामहानां शतकं सोदरं मातरं सुतम् ।
 भृत्यं कलत्रं बन्धुं च शिष्यवर्गास्तथैव च ॥
 यदा नारायणक्षेत्रे मन्त्रं गृह्णाति वैष्णवात् ।
 विष्णुः पुंसां सहस्रं च लीलया च समुदरेत्” ॥

इत्यवैष्णवान्मन्त्रग्रहणनिषेधं वैष्णवगुरुस्तकाशाद्गृहीतमगवन्मन्त्रत्वमेव सामान्यतो
 वैष्णवलक्षणं च वक्ति । ब्रह्मवैवर्ते चाद्यखण्डैकादशाध्याये तदेव सामान्यतो वैष्णवत्वं
 प्रथमसोपानभूतं तथैव लक्ष्यते—

“गुरुवक्राद्विष्णुमञ्चो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
 तं वैष्णवं महापूतं जीवन्मुक्तं वदेद्विधिरिति” ॥

एवं मन्त्रग्रहणस्य मुक्तिकारणत्वं तु पञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रसप्तमाध्याये शिव
 आह (श्लो० २७)—

“परं राघेशयोर्मन्त्रग्रहणं वैष्णवाद्विजात् ।
 शुद्धे नारायणक्षेत्रे परं निर्वाणकारणमिति” ॥
 (वैष्णवत्वाभाववतः सत्कर्माशुपयोगित्वादिकं, तत्स्थापितप्रतिमाभासवन्ध-
 त्वाद्विभक्त्यास्वप्नप्रशांसा च)

वैष्णवत्वाभाववतः फलं तूच्यते सद्ब्रह्मे भविष्यपुराणे—

“तीर्थस्नानफलं नास्ति भूगोदानफलं तथा ।
 अवैष्णवस्य विप्रस्य सर्वं शश्वद्विनश्यति ॥
 रूपलावण्यसंयुक्ता महावंशोद्भवा द्विजाः ।
 अवैष्णवा न शोमन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥
 विद्याविनयसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विष्णुभक्तिविहीना ये चाण्डालसदृशाः स्मृताः ॥
 सर्वभूतदयायुक्तं वैष्णवं द्वाष्टि यो नरः ।
 स चाण्डालो महापापी रौरवं नरकं व्रजेदिति” ॥

परं तु वैष्णवा वचनान्तराण्यप्याहुः—

“अवैष्णवेन विप्रेण स्थापिते मधुच्छदने ।
 तद्राष्ट्रं भूपतिर्वापि विनाशमुपजायते” ॥

पञ्चरात्रे—

“अमन्त्रमर्चनं कुर्यादकाले पूजयेद्भरिम् ।
 ग्रामनाथं च दुर्मिथं राजराष्ट्रं विनश्यति ॥

अवैष्णवस्थापितानां प्रतिमानां च वन्दनम् ।
 यः करोति स भूदात्मा रौखं नरकं व्रजेत् ॥
 तस्मादवैष्णवान्विप्रात्र् कर्मणि नियोजयेत् ।
 महाभागवतं तत्र अर्चायां वरयेत्सुधीः ॥
 न दासा वासुदेवस्य सर्वलोकेधरस्य ये ।
 तेषां हि नरके वासः कल्पायुतशतैरपि ॥
 स्वजीविनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।
 आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर" ॥

नारदप्रश्नः—

"अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानादशुभं यत्कृतं मया ।
 क्षन्तुमर्हसि देवेश दास्येन च गृहाण माम् ॥
 न जाने कर्म यत्किञ्चिन्नापि लौकिकवैदिकम् ।
 न निषेधविधिं विष्णो तव दासोऽसि केवलम्" ॥

नवमस्कन्धे दुर्वासाः—

"यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मलः ।
 तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यत" इति ॥

पुराणान्तरे—

"दास्यमेव परो धर्मो दास्यमेव परं हितम् ।
 दास्येनैव भवेन्मुक्तिरन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
 विष्णोर्दासपरा भक्तियेषां तु न सवेत् क्वचित् ।
 तेषामेव हि संसृष्टो निरयो ब्रह्मणा नृप ॥
 नारायणस्य दासा ये न भवन्ति नराधमाः ।
 जीवन्त एव चाण्डाला भविष्यन्ति न संशयः" इति ॥

अथ श्रीभागवते च सप्तमस्कन्धे नवमाध्याये (स्तौ० १०)—

"विप्राह्वियद्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छृण्वं वरिष्ठम् ।
 मन्ये तदर्पितमनोवचने हितार्थप्राणं शुनाति सकलं न तु भूरिमान्" इति ॥

(वैष्णवमन्त्रग्रहणे फलं तत एव भक्तिज्ञानादि) .

एवं वैष्णवत्वस्य सत्साम्प्रदायिकवैष्णवाचार्यसंकाशाङ्गवन्मन्त्रोपदेशग्रहणैकसा-
 ध्यत्वं वैष्णवत्वाभावे बहुतरमनिष्टं चोपपादितम् । आचार्यसंकाशाद्वैष्णवमन्त्राणि
 फलं तु—

“मन्त्रोपदेशमात्रेण नरा मुक्ताश्च भारते ।

पूर्वंश्च कोटिपुरुषैः परैः सार्धं हरेरेहो ॥

कोटिजन्मार्जितात्पापान्मन्त्रग्रहणमात्रतः ।

मुक्ताः शुद्ध्यन्ति यत्पूर्वं कर्म निर्मूलयन्ति च ॥

पुत्रान् दाराश्च शिष्याश्च सेवकान् बान्धवांस्तथा ।

यो दर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेद्भुवम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तब्रह्मसंख्ये ब्रह्माणं प्रति नारदवाक्यैरेवंजातीयकैर्वचनान्तरसहस्रैश्च तत्र तत्र पुराणादिषु दर्शितमेव, किञ्च, सत्साम्प्रदायिकाचार्योपदेशमन्तरा तात्त्विकं ब्रह्मज्ञानमेव न सिद्धयेत्, श्रीहरेरेव परब्रह्मत्वात् । तात्त्विकतज्ज्ञानस्य निरतिशयभक्ति-प्रवर्तकवैष्णवसिद्धान्तानुसारेणैव सम्भवादित्यादि पुरैव समर्थितम् “भक्त्या मामभि-जानाति यावान् यश्चाऽस्मि तत्त्वतः । आचार्यवान् पुरुषो वेदे”त्यादिभिः । अथ कथं शिदक्षरब्रह्मविषयकस्य शुष्कज्ञानस्य सम्भवेऽपि क्लेशाधिक्यम्, “क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम-व्यक्तासक्तचैतसामि”ति गीतावाक्यात् । भक्तिशून्यत्वेन पुरुषोत्तमप्राप्त्यादिलक्षणो-त्तमफलासाधकत्वे वैफल्यं च—

“श्रेयः स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।

तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुपावघातिनाम्” ॥

“ज्ञाने प्रयासमुदपास्ये”त्यादि श्रीभागवतादिवाक्यैः ॥

भक्तिश्च सत्साम्प्रदायिकभगवन्मन्त्रद्वाराऽऽत्मनिवेदनेनैव सिद्ध्यति । एकादशीयैको-नविंशाध्याये “पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परमि”ति प्रेमलक्षणभक्तेः परमका-रणकथनं प्रतिज्ञाय “श्रद्धामृतकयायां मे” इत्यादिना श्रवणकीर्तनादीन्पुनःपदिशता भगवता समाप्तौ—

एवं धर्ममनुप्याणां शुद्धवत्समनिवेदिनाम् ।

मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते” ॥

इत्यात्मनिवेदनस्याऽधिकाररूपताबोधनात्तदभावेनाधिकाराभावेन कृतस्यापि श्रवणा-देर्मुख्यत्वस्याशक्यवचनत्वात् । तेन “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादिमैत्रे-यीब्राह्मणादिश्रुत्युक्तं ज्ञानसाधनं श्रवणादिकमपि मन्त्रोपदेशवत् एव सार्धीय इति तात्त्विकं ज्ञानमपि नादृश्यसैव सिद्ध्येदिति भाति ।

(वैष्णवमन्त्रग्रहणादेव भगवत्सेवादावधिकारः सहस्रलक्षणं, कण्ठरवेण सम्प्रदायमार्गांसा च)

किञ्च, भक्तेः “भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी”ति गारुडसमाप्तिदशाखविष्णुभक्त्यध्यायवाक्ये भगवत्से-वारूपत्वमप्युच्यते—

“भगवत्सेवादौ च भगवन्मन्त्रशून्यस्य नाधिकारः”

इति तु ब्रह्मवैवर्तादिषु शतश उक्तम् । गौतमतत्रे च पञ्चमाध्याये (श्लो० १)—

“यद्यदुक्तं त्वया ब्रह्मस्तत्तत्सर्वं श्रुतं मया ।

इदानीं परिपृच्छामि केनात्र चाधिकारिता” ॥

इति गौतमप्रश्नानन्तरं नारदः (श्लो० २)—

“दीक्षायां चाधिकारित्वं प्राप्नोति गुरुसेवकः ।

द्विजानामनुपेतानां स्वकर्माध्ययनादिषु ॥

यथाधिकारो नास्तीह सन्ध्योपासनकर्मसु ।

तथाह्यदीक्षितानां तु मन्त्रदेवार्चनादिषु ॥

नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्यादात्मानं शिवसंस्कृतम् ।

अत एव हि दीक्षार्थं सर्वज्ञं गुरुमाश्रयेत् ॥

सुन्दरः सुमुखः स्वस्थः सुवासा बहुव्रतवित् ।

असंशयः संशयच्छिन्निरपेक्षो गुरुर्मतः ॥

वेदवेदान्तवेदाङ्गसिद्धान्तज्ञानपारगः ।

वाङ्मनःकायचित्तैश्च विष्णोः शुश्रूषणे रतः ॥

विष्णुमन्त्रानुसन्धायी विष्णुविज्ञानवेदकः ।

विष्णौ समर्पकः सम्यक् त्रिविधोपात्तकर्मणः ॥

सम्मतः सत्सु दान्तश्च मन्त्रार्थज्ञानपारगः” ॥

इत्यादिना मन्त्रोपदेष्टृगुरुस्वरूपं निरूपयन् (श्लो० १०)—

“नमोऽस्तु गुरवे तस्मै प्रत्यक्षाय यदाज्ञया ।

मृद्भस्मदारुहपदः फलन्त्यविकलं फलम् ॥

वैष्णवाग्न्यासिद्धान्तचिन्तामणिरिवापरः ।

आश्रमी ज्ञानकुशलो गुरुर्भवति नापरः ॥

तथा (श्लो० १४)

“सुदूरमपि गन्तव्यं यत्राग्न्याविदो जनाः ।

तेऽपि स्तुत्या नमसाश्च सेव्याश्चासीदमिच्छता ॥

एवंविधो गुरुर्ज्ञेयस्त्वन्यथा शिष्यदुःखदः”

हाते हरिमक्तस्य वैष्णवसाम्प्रदायिकाचार्यस्यैव भगवन्मन्त्रोपदेष्टृत्वं उपदेशशून्यस्य भगवत्सेवादावनधिकारं वैष्णवसाम्प्रदायिकानां शिष्यादीनामपि नमस्त्वत्वं च वक्ति । आग्न्याशब्दस्य सम्प्रदायपर्यायत्वात् । “अथाग्नयः सम्प्रदायः” इत्यमरोक्तेः ।

अतो भगवत्सेवादायधिकारासिद्धिरप्यास्माकीनोपदेशमावे भवतीति दिक् । एवं
भक्तेस्तदङ्गज्ञानस्य चास्मदीयभगवन्मन्त्रोपदेशसाध्यत्वं निरूपितम् ।

(भक्त्या हरिवोषे निर्गुणपरमुक्तिश्च मुक्तेश्चैकसाध्यताभिरासः)

उपदेशमन्तरा भक्तेरसिद्धौ तु भगवचोपो दुर्लभः ।

“भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् ।

प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥

भक्त्या तुतोप भगवान् गजयूथपाय” इत्यादि श्रीभागवतादिवचनेभ्यः ।

गीतायामपि—

“ये तु धर्माभ्युत्थिता यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धांता मत्परमा भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रिया” इति ॥

भगवत्तोषाभावे च—

“क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीज्वेव योनिषु ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम्” ॥

इति भगवदुक्तमेव कलं स्यात् ।

कुतस्तर्हि तेषां भक्तिज्ञानहीनानां भगवत्तोषहीनानां मोक्षादिकं, यतो पुरुषोत्तम-
प्राप्तिलक्षणाया निर्गुणपरममुक्तेस्तु भक्त्येकसाध्यत्वमाह भगवान्—

“मां च योऽप्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥

तथा (अ० १२)—

“तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसामि”ति ॥

अत एव भगवान्मनुरपि महामारुते शान्तिपर्वणि (अ० १९४ श्लो० १११)—

“यस्त्यक्त्वा प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्गुणिः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चेत्परतमा गतिरि”ति ॥

“अत्राप्यात्मरतिर्भगवद्भक्त” इति तु भक्तिमीमांसाभाष्यप्रथमाध्याये (सू० १०)

“सा मुख्ये”ति सूत्रे स्फुटम् । नृसिंहपुराणे—

भक्त्येकत्वम्ये पुरुषे पुराणे मुक्तौ किमर्थं क्रियते न यत्नः” इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि (अ० १ अ० २ श्लो० २०)—

“धर्मार्थकायैः किं तस्य भुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।

समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः सिरा त्वयी”ति ॥

छान्दोग्यश्रुतिरप्याह—

“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती”ति ॥

दशमस्कन्धे च कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे गोपीः प्रति भगवान्—

“मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पत” इति ॥

एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भगवता शाण्डिल्येन (सू० ३)—

“तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशादि”ति ॥

न चेदं “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति”, “तमेवं विद्वानमृत इह भवति”, “नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाये”त्यादिबृहदारण्यकतैत्तिरीयादिवाक्येषु मुक्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वान्नादयुक्तमिति शङ्क्यम् । पूर्वश्रुतौ तं पदसन्निहितैवकारेण भगवदतिरिक्तज्ञानस्यासाधकत्वमेवोच्यते, न तु ज्ञानातिरिक्तस्यासाधकत्वमिति न दोषः । श्रुत्यन्तरे चान्यपदं सकामकर्ममार्गपरम् । एवंपदेन परामृश्यमानपूर्वोक्तप्रकारस्यैव वेदने प्रकारतयाऽन्ययात् । पूर्वार्धे च “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमि”ति वेद्यावच्छेदककोटौ महत्त्वनिवेशेन ज्ञाने आराध्यताबुद्धिसहकारस्य निश्चयात् ।

(परो भक्त्येकलभ्यः, ज्ञानं भक्तिशेषः, भक्त्याभिज्ञानं, परमण्यौ मुक्त्यादि)

पुरुषोत्तमस्य भक्त्येकलभ्यत्वं तु स एव स्मरति “नाहं वेदैर्न तपसे”त्यादिना स्वाध्यायकायकेशादीनामसाधकत्वमुक्त्वा—

“भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे”ति ॥

तथा—

“पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये”ति ॥

“भक्त्याहमेकया ग्राह्यः” इत्यादि च ॥

किञ्च, ज्ञानस्यापि भक्तिशेषत्वं गीतायाम् (अ० १५ श्लो० १९)—

“यो मामेवमसम्पूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत”ति ॥

तथा (गी० अ० ९ श्लो० १३)—

“भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्ययम् ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः” इति ॥

तथा (गी० अ० १८ श्लो० ५४)—

“ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु भजति लभते परामि”ति ॥

“भक्त्या मायभिजानाती”ति तु अभिज्ञानविषयं न तु ज्ञानविषयम् । एतच्च भक्तिमीमांसायां (अ० १ सू० १५)—

“भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञस्यासाहाय्यादि”ति द्विसूत्रेऽधिकरणे स्फुटम् । अपि च मोक्षसाधकं तात्त्विकं पुरुषोत्तमज्ञानमपि गौणभक्तिसाध्यम् । यथा स्मर्यते (अ० १० श्लो० ९)—

“मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयन्ति ते” इति ॥

अस्य ज्ञानस्य संशयच्छेदार्थमुपयोगो गीतायां (अ० १४ श्लो० ४१)—

“ज्ञानसञ्छिन्नसंशयमि”त्यादावयमर्थः स्फुट एव । एवं ज्ञाने च सिद्धसर्वात्मभावस्य भगवद्भक्तस्य मुक्तिः सुलभैव । गीतायां (अ० ५ श्लो० १७)—

“तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः” ॥

इत्यादिभिस्तथा निश्चयात् । परभक्तिसाहित्यमन्तरा तु न मुक्तिः । अत एव भक्तिमीमांसायां द्वितीयाध्यायद्वितीयाह्निके सूत्रयति भगवान् शाण्डिल्यः (सू० ८४)—

“परां कृत्वैव सर्वेषां तथा ह्यहे”ति ॥

अत्रैव स्वमेश्वरभाष्ये परां भक्तिं कृत्वैव सर्वेषामुक्तायुपयोगः । तथाहि सहेतुकं भगवानाहेत्यादिना तदेव स्पष्टीकृतम् । तथा चैतावता वैष्णवसाम्प्रदायिकाचार्यवक्त्रा-
ङ्गवन्मन्त्रोपदेशग्रहणमन्तरा न कथञ्चिदपि वैष्णवत्वसिद्धिः । नापि परभक्तिज्ञान-
सम्पादके गौणभक्तिभूते भगवत्सेवादावधिकारः । तदभावे च भक्तिज्ञानयोरसम्पत्त्या
भगवत्प्रसादापात्रस्य न पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणाऽप्युत्तमा मुक्तिरिति परम्परायाः सम्य-
गुपपादितत्वाद्वैष्णवत्वाभावे बहुतरानिष्ठानां च दिङ्मात्रेण दर्शितत्वात् ।

वैष्णवमन्त्रोपदेशाभावे तत्तदनिष्टनिवृत्तिपूर्वकमुक्त्यादिसर्वेष्टसिद्धिरलभ्येवेति ।

(होमादौ मन्त्रस्यार्थज्ञानमावश्यकं, विज्ञेयतो गायत्र्याः गायत्र्यर्थो भगवान् स एव
परब्रह्म संप्रणवा ब्रह्मज्ञापिका सायुज्यादिमुक्तिफलद्वय च)

किञ्च, त्रैवर्णिकानां गायत्रीमन्तरा आत्यन्तं तु शास्त्रसिद्धं त्वयाऽपि स्वीकृतम् ।
ना च गायत्री उपदिष्टापि जपादिद्वारा मोक्षादिलक्षणस्वपरमफलसिद्धये स्वार्थज्ञान-
मपेक्षते । आज्ञावार्थमन्त्रस्य यथार्थफलाजनकत्वात् । यथाह माधवीये प्रथमाध्याये
हारीतः—

“मन्त्रार्थज्ञो जपञ्जुह्वंस्तथैवाप्याययन् द्विजः ।

स्वर्गं लोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यय” इति ॥

बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये गायत्रीनिरूपणप्रकरणे (श्लो० १३)-

“गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः ।

नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रः शूद्र एव सः ॥

किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहासपुराणकैः ।

साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥

गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यर्चते पुनः ।

इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्” इति ॥

इहापि ज्ञानपूर्वकमेवोपासनाजपादिकं विधीयते । न चेदं गायत्रीत्वप्रकारकमेव ज्ञानं शक्यं ग्रहीतुम् । तस्योपदेशकाल एव स्वतो जायमानत्वेन जपाद्यङ्गतया पुनर्विधाना-
योगात् । अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वात् । अनधिगतार्थगन्तृत्वाच्च प्रमाणस्य । अतोऽर्थतो
ज्ञानमेव गायत्र्या जपाद्यङ्गतया विधीयते । गायत्र्यर्थश्च बादरायणेन “जन्माद्यस्य
यतोऽन्वयादि”त्यादौ जगज्जन्मादिकारणतया सर्वस्य सविता अर्थेष्वभिज्ञतया स्वराद्-
तया च वर्णभर्गस्त्रीयनाभिपन्नस्यादिकविप्रभृतिभ्यो हृदा ब्रह्मप्रकाशकतया सर्वधीप्रचो-
दकस्त्रिसर्गकरणप्रभृतिविविधक्रीडादिविशिष्टतया देवः सर्वैरवश्यध्येयः श्रीपुरुषोत्तम
एव दर्शित इति गायत्रीजपसार्थक्यार्थं तज्ज्ञानमपेक्षितम् । पुरुषोत्तमज्ञानं चोक्तपद्धत्या
वैष्णवोपदेशैकसाध्यमित्यतोऽपि तदुपदेश आवश्यकः । गायत्र्याः सप्रणवायाः श्रीपुरु-
षोत्तमज्ञापकत्वतत्सायुज्यफलकत्वादिकं तु “ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म अग्निदेवता ब्रह्म”
इत्यार्षं गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपं सायुज्यं विनियोगम्” ।

“आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितम् ।

गायत्री छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे” ॥

इत्यादिश्रुतिषु स्फुटमेव । अत एवात्र भट्टोजिदीक्षितप्रणीते सन्ध्याभाष्ये “आयातु
वरदा देवी”ति गायत्रीमावाहयेत् । वरदा देवीति गायत्र्यभिमानीनी देवता अक्षरं विना-
शरहितं सम्मितं सम्यग्वेदान्तप्रमाणनिश्चितं ब्रह्म परं तत्त्वं बोधयितुमिति शेषः आग-
च्छतु । अयमेवार्थ उत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । छन्दसां वेदानां मातेव माता गायत्री
नोऽस्मान् इदं सकलवेदान्तप्रतिपाद्यं ब्रह्म जुषस्व जोषयतु । उपदिशत्वित्यर्थ इति
व्याख्यातम् । अयञ्च सर्ववेदान्तप्रसिद्धः परतत्त्वाख्यः परमात्मा श्रीपुरुषोत्तम एव ।
तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्—

“अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” ॥

इत्यादिश्रुतिगीताश्रीभागवतादिवचनेभ्यः । न चोक्तनारायणश्रुतौ तच्छब्देन भागवदतिरिक्तस्य परामर्शः शङ्क्यः । इतः पूर्वं “यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा” इत्यादौ समुद्रशायित्वाक्षरपदस्यायित्वादीनां भगवद्गीतानां श्रावितत्वात् । अन्यदेतत् ।

पुनर्वृहत्परमपदस्मृतौ द्वितीयाध्याये गायत्रीप्रकरणे (श्लो० ९८)—

“जप्ये तु त्रिपदा ज्ञेया पूजने तु चतुष्पदा” इत्यादिना त्रिपदादिभेदाञ्जम्बुकादिभेदांश्चोक्तवान्ते जपस्य परमं फलमाह (श्लो० १०२)—

“ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्वत्त्वा न निवर्तते ।

विना भद्रां प्रमादाद्वा जपं कुर्युरिमं यदि ॥

स्मरणादेव तद्विष्णोः पदमाप्नोति वै श्रुतिः” ॥

इति भगवत्परमपदप्राप्तिलक्षणं गायत्रीफलं स्मर्यते । इदञ्च भक्तिज्ञानादिसाधनसहकारेणैवेति निर्धार्यते । अन्यथा चतुर्लक्षणीस्यसाधनाध्यायस्य तदुदाहृतानेकश्रुतीनां च व्याकोपापत्तेः । अत एव कार्यपादेऽपि वादरायणेन ज्योतिश्चरणाधिकरणे “गायत्री प्रा इदं सर्वमि”ति छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके आज्ञातां द्विरण्डां गायत्रीविद्यां विपर्ययकृत्य अग्रे छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदाच्चया हि दर्शनमिति सूत्रयता सूचीसूत्रन्यायेन गायत्र्याः परमात्मनि चेतोऽर्पणसाधनत्वं निर्णयते इति दिक्—

(भक्तिवत्साधनादिषु वैष्णवमन्त्रः फलमुत्पादिकारजनकः, धर्मपरत्वविज्ञाना-

ध्यात्मविरवादिब्राह्मणलक्षणश्च)

तथा च मोक्षस्य साक्षात् साधनयोर्भक्तिज्ञानयोर्मध्ये यथा ज्ञानस्य सम्पादके उपनिषदनुसारिश्रवणमननादौ चित्तशोधककर्मकरणादौ च गायत्र्युपदेश एव फलमुत्पन्नधिकारं जनयति । तथैव एकादशस्कन्धकोनविंशाध्याये भगवता—

“पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम्” ॥

इत्युपक्रम्य, उपसंहारे—

“एवं धर्मैर्गुण्युपाणामुद्भवात्मनिवेदिनाम् ।

मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते” ॥

इति कथना “च्छ्रद्धामृतकथायां मे” इत्यादिनोक्ते श्रवणकीर्तनादौ सेवाकरणादौ च परभक्तेः साधने वैष्णवोपदेश एवात्मनिवेदनरूपः फलमुत्पन्नधिकारं सम्पादयतीति सोऽप्यवश्यप्राह एव । किञ्च, सम्प्रदायोपदेशाभावे शासनाभावेन धर्मपरत्वविज्ञानवत्त्वाध्यात्मिकज्ञातृत्वाद्यभावाद्ब्राह्मण्यमेव यथार्थं न स्यात् । ब्राह्मण्यस्य तन्मूलकत्वं तु महाभारते—

“जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वं धर्मेण चरितं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतं ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणमि”ति ॥

(भक्त्या क्रोधादिनाशः वैष्णवानुष्ठितकर्मभिर्निरतिशयभगवत्प्रसादः इतरानुष्ठित-
भगवदार्पितकर्मणां जन्मान्तरे वा भक्तिप्राप्तिः फलम्)

कामक्रोधाद्यभावस्य च भक्तिसाध्यत्वं दर्शितं महाभारते एव श्रीविष्णुनाम-
सहस्रादौ—

“न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुरुषाणां भक्तानां पुरुषोत्तम” इति ॥

एवं मोक्षधर्मादिष्वपि द्रष्टव्यम् । किमनेन बहुविस्तरेण । तथा च वैष्णवसाम्प्रदा-
यिकं भगवन्मन्त्रोपदेशं विना अवैष्णवत्वलक्षणं ब्राह्मणं भवत्येव । यत्तूक्तं तथात्वे
सर्वेषां भवदुपदेशाभावाद्ब्राह्मणत्वं ज्ञानदानादिकं वृथा स्यादिति । तत्स्मीकर्तुं, न हि
ज्ञानदानादीनां सर्वथा वैफल्यं ब्रूमः, किन्तु तादृशनिरतिशयभगवत्प्रसादलक्षणफलासा-
धकत्वमित्येव । यथा सकामैर्निष्कामैर्वाऽनुष्ठितानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्या-
ग्निष्टोमादीनामिति कर्तव्यताविचारेण तौल्येऽपि निष्कामानुष्ठितानां तेषां तदन्तरप्रति-
पत्त्याद्यधिकरणोक्तरीत्या ज्ञानोत्पत्तियोग्यदेहोत्पादनपूर्वकं मोक्षजनकत्वम् ।

सकामानुष्ठितानां च तेषामेव स्वर्गादिजनकत्वं तथाऽत्रापि वैष्णवानुष्ठितानां तादृ-
शभगवत्प्रसादजनकत्वम् । अत एव सारसङ्ग्रहे मन्त्रसारे—

“दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥
एवं स्त्रियो वा यत्नेन गुरुमेव समाश्रयेत्” इति ।

अत्रैव तत्त्वसारे—

“दुर्लभं सहस्ररूपां तु सत्सद्वाद्यदुपस्थितम् ।
तदनुज्ञा यदा लब्धा सदीक्षावसरो महान् ॥
ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये क्षेत्रे वा दिवसे निशि ।
आगच्छति गुरुर्देवात्तदा दीक्षां प्रकाशयेत् ॥
अवश्यं वैष्णवीं दीक्षां प्रविशेत्सर्वयत्नतः ।
दीक्षिताय विशेषेण संसिद्धिर्नात्र संशय” इति ॥

तथा भगवानप्याह—

“पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥
अण्यप्युपाहतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पत” इति ॥

तथा—

“अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स” इति ॥

दशमस्कन्धे चाहुर्गोक्षिकब्राह्मणाः (अ० २३ श्लो० ३९)—

“धिग्जन्मनस्त्रिष्टुद्विधां धिग्नतं धिग्नहृत्ताम् ।
धिक्कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वघोभजे” इति ॥

विष्णवभिन्नानुष्ठितानां तु देवान्तरप्रसादजनकत्वं स्वर्गादिसाधकत्वं वा । ननु
स्मार्तादिभिरपि कर्मणामच्छिद्रत्वाय सर्वदेवदेवाय सर्वेश्वराय श्रीविष्णवे कर्मर्पणं
क्रियत एव । सङ्कल्पेऽपि बहुभिः श्रीपरमात्मप्रीत्यर्थमित्याद्युच्यत एव । अतस्तत्कृत-
कर्मणामपि विष्णुप्रीतिजनकत्वं वाच्यमेवेति चेत् । सत्यम् । तथापि सत्सोपहिताय
शुणावताराय विष्णवेऽर्पितानामपि कर्मणां न पुरुषोत्तमप्रीत्याधायकत्वम् । उक्त-
न्यायात् ।

ननु तर्हि काम्यापेक्षया स्मार्ताद्यनुष्ठितेष्वपि विष्णुर्पितेषु कर्मसु को वा विशेष
इति चेत् जन्मान्तरेषु उत्तरीत्योपदेशादिद्वारा भक्तिसम्पादकत्वमेवेति वदामः । अत
एव दशमस्कन्धे उद्धवः (अ० ४७ श्लो० २४)—

“दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत” इति ॥

भगवांश्चाह—

“जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां मयि भक्तिः प्रजायत” इति ॥

गीतायाञ्च (अ० ७ श्लो० १९)—

“बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत” इति ॥

इहानुष्ठितकर्मणामिहैव फलाऽसम्भवे जन्मान्तरे तजनकत्वं तु जातेष्वधिकरणादौ
जैमिनिना रहतिपादादौ बादरायणेन च निर्णीतमेव । यच्चोक्तं तत्र शास्त्रसम्मतं
विद्वत्सम्मतं चेति ।

(उक्तविधिरूपफलव्यवस्थादो वाससम्मतिविद्वत्सम्मतिविचारः)

तत्र शास्त्रसम्मत्त्वं दिङ्मात्रेण तत्तद्वचनोपन्यासाद्वर्णितम् । विस्तरतस्तु साक्षात्पर-
म्पराभेदेन सकलवेदेतिहासपुराणादिष्वयमर्थो निर्णीत एवेति समग्रतया तल्लेखनमनो-
रथस्तु माणवकस्य सकलजलधिसलिलपिपासाकल्प एवातो विरम्यते । अथो विद्वत्पदेन
प्राञ्चो महर्षिप्रभृतयो विवक्षिता उतार्वाञ्च एव । तत्राद्यश्चेत्तत्तन्महर्षिग्रन्थेषु वैष्णव-
सम्प्रदायाग्रहदर्शनादेव प्रत्युक्तो वेदितव्यः । द्वितीयश्चेत् किं सम्मतत्वनाम प्रति-
तन्त्रार्थत्वेनाभ्युपगमरूपं आहोस्वित् स्वयं तद्वर्मानुष्ठानरूपम् । न प्रथमः । साम्प्रदायिका-
चार्यतच्छिष्यतद्वन्धतदध्ययनाध्यापनादिप्रचारं पश्यता केनाऽप्युन्मत्तेनासम्मत्त्वस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । नेतरः । शास्त्राधिकरणन्यायेन स्वस्वधर्माणामेवानुष्ठेयतया परस्पर-
धर्मानुष्ठानेऽपि तत्तद्वर्मेण परस्परविसम्मत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन क्षत्यभावात् ।

(भक्ष्याधानसोमपानाद्यभावे ब्राह्मत्वपि)

किञ्च, अननुष्ठाने ब्राह्मताजनकतया स्मर्यमाणा बहवोऽध्याधानसोमपानादयो धर्मा
इदानीं न सर्वैरेव विद्वद्भिरनुष्ठेयमाना दृश्यन्ते । न तावता तेषामावश्यकत्वं हीयते ।
तदभावे ब्राह्मत्वप्रतिपादकप्रमाणानि तु यथाऽऽध्यवर्णे श्रूयते (मुण्ड० १ खण्ड ३)—

“यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौरुषासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिबर्जितं च, अहुतमवैश्व-
देवमविधिना हुतमासप्तमांसस्य लोकान् हिनस्ती”ति ।

तथा श्रुत्यन्तरे—

“यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स ब्राह्मः” इति ॥

गर्गः—

“कृतदारो न वै तिष्ठेत्क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत् चेद्भिजो ब्राह्मस्तथा च पतितो भवेत् ॥

यथा ज्ञानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

दशैवोपसर्गं इष्टं न तिष्ठेत्तदयोमद” इति ॥

एतत्सर्वं माधवेनापि पराशरव्याख्याप्रथमाध्याये सङ्गृहीतम् ।

शातातपस्मृतौ च—

“येषामध्ययनं नास्ति ये च केचिदनग्रयः ।

न कुलं श्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रघर्मिणः” इति ॥

न हीदानीमध्याधानं सर्वेऽपि विद्वांसः कुर्वन्ति ।

(राज्ञः प्रतिग्रहाद्यभोजनयोर्विवेधं वैष्णवस्य भक्त्यादिमतो राज्ञः प्रतिग्रहादौ न दोषः)

यमस्मृतौ चतुर्थाध्याये (श्लो० ५९)—

“राज्ञां प्रतिग्रहस्त्याज्यो लोकत्रयजिगीषुभिः ।

राज्ञः प्रतिग्रहाच्चैव ब्राह्मण्यं हि विलुप्यते” इति ॥

अत्रिस्मृतौ—

"अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्टायां जायते कृमिरि"ति ॥

नैतद्वर्जनमिदानीं सर्वविद्वद्भिराद्रियते । अनेकेषां संन्यासिनामपि साम्प्रतं दृढराजा-
श्रयपूर्वकं महोपद्रवकारित्वदर्शनात् । बहुष्वयैष्णवादपि राज्ञः सकाशात् प्रतिग्रहग्रहणस्य
दर्शनाच्च । वैष्णवराजप्रतिग्रहे तु न दोषः । अत एव पराशरमाधवीये (अ० १-श्लो०
३७) व्याख्यायाम् । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः । “न राज्ञः
प्रतिगृहीयात्” इत्यादिना राजप्रतिग्रहं विविधदुष्फलोपपादनपुरःसरं प्रतिपिध्यान्ते
अवैष्णवराजपरत्वेन सन्निपेधः—

“येषां न विषये विप्रा यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।

यजन्ते भृश्रुजां तेषामेतस्मन्नोदितं फलम् ॥

येषां पाण्डिसङ्कीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोत्कटम् ।

एते सनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥

येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।

ते तु पापसमाचाराः सन्ता पापौघभागिनः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनैर्व्यवस्थापितः । प्रासङ्गिकमेतत् ।

(याथाार्थ्यबुद्धिरूपसम्मतिविचारः यैगवविप्राय दानप्रशंसा, अवैगव-

देशनिन्दाविष्णवराजस्तुतिश्च)

अथेह याथार्थ्यबुद्धिरूपं सम्मतत्त्वमाश्रियते तदापि—

“न सर्वः सर्वविधैव सर्वं सर्वस्य सम्मतमि”ति न्यायेन सर्वेषु प्रतितत्त्वार्थेषु सर्वेषां सम्मत्यभावेऽपि न कस्यापि क्षतिः । बहवश्चाद्यापि अर्वाचीनविदुषां परस्परविसम्मतता बहुविवादग्रस्ता धर्मादयो दृश्यन्ते । तथैव किञ्चित्प्राचां माधवविज्ञानेश्वरादीनामपि ग्रन्थेषु । न हि तावता तेषां शास्त्रीयत्वहानिः । यदि च केषाञ्चिदेवासम्मत्यापि प्रति-
तत्त्वार्थेण्यप्रामाणिकत्वं कथ्येत तर्हि बहूवैष्णवविद्ब्रह्मसम्मतयाणां शैवादिदीक्षायामपि तत्प्रसङ्ग्यतेत्यलूनरनेन, यद्युक्तं, ते स्वरूपे, विद्योग्रह, हनि, दायि, स्वतरे देव्यापदेन
दत्तोत्तरम् । अतो विशेषाग्रहोऽप्युचिततर एव । अत एव बृहन्नारदीयपुराणे पुरुषोत्तम-
माहात्म्ये त्रयोविंशधाध्याये चित्रबाहुकनामकुराजोपाख्याने (श्लो० ९)—

“एकस्मिन् दिवसे राजा चित्रवाहुर्महीपतिः ।

दृष्ट्वा समागतं दूरादगस्त्यं मुनिपुङ्गवम् ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ विधिना तमपूजयत् ।

कल्पयित्वाऽऽसनं भक्त्या तस्यै मुनिवराग्रतः ॥

विनयावनतो भूत्वा जगाद् मुनिसत्तमम् ।

राजोवाच—

अद्य मे सफलं जन्म ह्यद्य मे सफलं दिनम् ॥
 अद्य मे सफलं राज्यमद्य मे सफलं गृहम् ।
 यस्त्वं समागतो मेऽद्य गृहे श्रीकृष्णसेवकः ॥
 मुक्तोऽहं पापसङ्घाताद्यन्वयाऽहं निरीक्षितः ।
 तुभ्यं समर्पितं राज्यं गजाश्वरथसंयुतम् ॥
 वैष्णवोऽसि मुनिश्रेष्ठ नास्त्यदेयं मया तव ।
 मेरुतुल्यं भवेत्स्त्रुल्यं वैष्णवाय समर्पितम् ॥
 कपर्दिकाप्रमाणं तु व्यञ्जनं वाऽन्नमुत्तमम् ।
 न यच्छति दिने यस्तु वैष्णवाय द्विजन्मने ॥
 तद्दिनं विफलं तस्य कथितं वेदपारगैः ।
 विष्णुभक्ताश्च ये केचित् सर्वे पूज्या द्विजातयः ॥
 तेषां सम्भावना कार्या वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
 कथितं मम गर्गेण गौतमेन सुमन्तुना ॥
 तावत्प्रभा च ताराणां यावन्नोदयते रविः ।
 तावदन्ये द्विजन्मानो यावन्नायाति वैष्णवः ॥

अगस्त्य उवाच—

चित्रघाहो महाभाग धन्यस्त्वं साम्प्रतं नृप ।
 इमा धन्याः प्रजाः सर्वा यास्त्वं रक्षसि वैष्णवः ॥
 तस्मिन् राष्ट्रे न वस्तव्यं यस्य राजा न वैष्णवः ।
 वरो वासो वने शून्ये न तु राष्ट्रे ह्यवैष्णवे ॥
 चक्षुर्हीनो यथा देहः पतिहीना यथा प्रिया ।
 निरक्षरो यथा विप्रस्तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
 दन्तहीनो यथा हस्ती पक्षहीनो यथा खगः ।
 द्वादशी दशमीविद्धा तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
 दर्महीना यथा सन्ध्या तिलहीनं च तर्पणम् ।
 वृत्त्यर्थं देवसेवा च तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
 सकेशा विधवा यद्भद्रं स्नानविवर्जितम् ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणीगामी तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
 स राजा प्रोच्यते सद्भिर्नृपैः श्रीकृष्णपदाश्रयः ।
 तद्वाष्टं वर्धते नित्यं सुखी भवति तत्प्रजे”त्यादि ॥

अत्र वैष्णवस्य द्विजस्य सर्वतः आधान्यं वैष्णवश्चन्यदेशस्य चात्यन्तं निन्दाभिधीयते ।

(वैष्णवानां यमदण्डाभावलोपायेव भागवतादेः कथनश्रवणादायधिकारमतो मोक्षश्च)

श्रीभागवतेऽपि यमस्कन्धे यमः (अ० ३ श्लो० २७) —

“ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये माधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।
तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्ताद्यैषां वयं न च वयः प्रमत्ताम दण्डे ॥
तानानयध्मसतो विमुत्थान्युकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसादजसम् ।
निष्किञ्चनैः परमहंसकुलैरसञ्जैर्बुधैर्दृष्टे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥
जिह्वा न यक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेत्तत्र न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्मसतोऽकृतविष्णुकृत्यानि”ति ॥

विष्णुपुराणेऽपि (अ० १ अ० ९ श्लो० ९८) —

“जन्मानि घोरयमकिङ्करताडनानि दैन्यानि तानि तपनात्मजदर्शनानि ।

जन्तोरहं मम तरङ्गबुरङ्गतृष्णा कृष्णाद्विपङ्कजपराश्रुतानुभावः ॥

पाप्मे श्रीभागवतमहात्म्यपष्ठाध्याये (श्लो० २०) —

“विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।

दृष्टान्तकुशलो धीरो यक्ता कार्योऽतिनिःस्पृहः” ॥

तथा (श्लो० ३५) —

“ब्राह्मणान् वैष्णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ।

नत्वा सम्पूज्य दत्तान्नः स्वयमासनमाविशेत्” ॥

तथा (श्लो० ४४) —

“सप्ताहव्रतिनां गुंतां नियमान् शृणु नारद ।

विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे” ॥

तथा (श्लो० ५५) —

“श्रवणेनैव पृतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः” ।

तथा (श्लो० ९१) —

“भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता मा शास्त्रे स्वकीयेऽपि तदा शुकेन ।

अतो हरिर्भागवतस्य सेवनाच्चिह्नं समायाति हि वैष्णवानाम्” ॥

सुताभ्यां ज्ञानवैराग्याभ्याम् । अत्र वैष्णवदीक्षावतामेव मोक्षादिसर्वसत्फलपजीव्ये प्रवचने श्रवणे चाधिकारः । तेषामेव श्रवणादिद्वारा भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्या मोक्षलक्षणं फलं चाभिधीयते । तत्र विष्णुपुराणादिषु च, “प्रब्रूहमन्यन्त्रां न वैष्णवानामि”ति

वैवस्वतादिघचनैर्नरकमयाभावश्च तेषामुच्यते इति विशेषाग्रहः शक्तिसिद्धः । इत्य-
मन्यत्राप्यनेकत्रार्पग्रन्थेषु उद्धाटितहृदयेक्षणेन वीक्षणीयम्—

“अत आवश्यकतर उपदेशस्तु वैष्णवः ।

भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्या सन्तोऽसन्तोपहा हरेः ॥

प्रसन्ने तु जगन्नाथे ब्रह्मरुद्रेक्षरे हरौ ।

किं नस्तद्भृत्यभृत्यानां चैत्यं कृत्यं च शिष्यते” ॥

(एकोनविंशः प्रश्नस्तदुत्तरारम्भश्च)

अथ तृतीयप्रश्नस्यावान्तरस्तृतीयः प्रश्नः

किञ्च, यथा वर्णाश्रमधर्मवर्णनं सर्वत्र ग्रन्थेषु

तत्फलवर्णनं च तथा भवत्सम्प्रदायवर्णनं

तत्फलवर्णनं च कुतो न ?

उत्तरम् ।

अत्र सर्वग्रन्थेषु वर्णाश्रमधर्मवर्णनकथनं प्रमादात् । शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दो-
लक्षणरूपेष्वङ्गग्रन्थेषु प्रातिशाख्यनिघण्टुब्रह्ममीमांसादिपूषाङ्गग्रन्थेषु आयुर्वेदधनुर्वेद-
गान्धर्वस्थापत्याख्योपवेदग्रन्थेषूक्तसर्वशास्त्रानुरोधाज्जनबोधानवरोधाय तैस्तैः स्वरिभिः
प्रणीतेषु परार्धाधिकेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु बहुषु काव्यनाटकादिषु च सर्वत्र नियमेन
तद्वर्णनानुपलब्धेर्ग्रन्थत्वेन वर्णाश्रमधर्मनिरूपकत्वेन च व्याप्त्यसिद्धेः । उक्तेषु सर्वेषु
ग्रन्थत्वस्य च सर्वविद्वद्भवहारसिद्धत्वात् । यदि तु स्मृतिपुराणादय एवात्र सर्वग्रन्थ-
शब्देनाभिप्रेतास्तर्हि तेष्वाकं वैष्णवसम्प्रदायस्य तदभिमतसिद्धान्तज्ञानभक्तिभगवत्से-
वोर्ध्वपुण्ड्रतुलसीकाष्ठमालाशङ्खचक्रादिधारणप्रभृतिधर्माणां भगवत्प्रसादतत्परपदावाप्ति-
तत्सायुज्यादिलक्षणाणां सम्प्रदायफलानां च यथायथं तत्र तत्र वर्णनमहाकल्लोला
दरीदृश्यन्त एव बहुग्रन्थार्णवकर्णधारैर्निर्मत्सरैः सद्भिरिति न कोऽपि दोषः ।

(मनुस्मृतौ स्पष्टसम्प्रदायवर्णनं विरक्तस्य निःसङ्गतया गृहे स्थितिरूपो वेदसंन्यासश्च)

तथाहि पष्ठाध्याये मनुः (श्लो० ७४)—

“सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते” ॥ इति ।

अत्र सम्यग्दर्शनं सत्सम्प्रदायशास्त्रम् । तद्ब्रह्मणैव मोक्षः । त्यागेन संसारः ।

दर्शनशब्दः सर्वदर्शनसङ्गहादौ शास्त्रपरः, न तु दर्शनमिह ज्ञानमिति शङ्क्यम् । तस्य फलरूपत्वात् । एतदग्रे “साधयन्तीह तत्पदमि”त्यत्र व्याख्यायां पूर्वोक्तदर्शनस्य साधनत्वेनोक्तेः ।

पुनस्तत्रैव (श्लो० ८३)—

“अधियज्ञं ब्रह्मं जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छतामि”ति ॥

अधियज्ञादिशब्दव्याख्यानां गीतोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्वरूपादीनां जप्यत्वमुक्त्वा पुरुषोत्तमस्यैव सर्वशरणत्वादिकमुपदिष्टम् । इदञ्च जप्यत्वं मन्त्रद्वारैव, केवलस्वरूपेण जप्यत्वायोगात् । वर्णात्मकवस्तुन एव जपमम्भवात् । अतो वैष्णवप्रसिद्धं भगव-
च्छरणमन्त्रादिग्रहणमपि मनोरभिमतमेव । किञ्च, अत्रैव (श्लो० ८६)—

“एष धर्मोऽनुशिष्टो धो यतीनां नियतात्मनाम्” इति चतुर्विधयतिधर्मानुपसंहृत्य—

“वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगाभिबोधत” ।

इत्यादिपृथक्ध्यमाना वेदसंन्यासिकाः साम्प्रदायिका एवेति मेधातिथिव्याख्या-
नानुरोधात्फलति । अस्मत्साम्प्रदायिकु हि प्रायशः—

“यस्य सर्वे समारम्भाः काममङ्गल्पवर्जिताः ।

स संन्यासी च योगी च न निरभिर्न चाक्रियः” ॥

इत्याद्यनुमारेण पुत्रादौ भारं न्यस्य पद्मपत्रवद्गृहे वर्तमाना ज्ञानवैराग्यसम्पन्ना गृहे भगवत्सेवां कुर्वन्ति । एतदेव बहुतया मनुना पष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं निर्णीतम् । अत एव गोविन्दराजोऽपि ज्ञानसहकृतसर्वसत्कर्माणं गृहस्थमेव वेदसंन्यासिकशब्देन व्याचख्यौ । मनुरपि एतदग्रेऽनुपदमेव—

“एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः” ॥

इत्यादिना विस्तरेण गृहस्थं प्रशंसति । तेन तस्यापि गोविन्दराजोक्तरीतिकमेवाभि-
मतमिति प्रतीयते । अन्यथा गृहस्थप्रशंसया आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ।

(याज्ञवल्क्यस्मृतौ सप्तधायाः सर्वसाधारणधर्माः भगवद्दर्शनं परो धर्मः)

अथ याज्ञवल्क्योऽप्याचाराध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १५)—

“सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्भदत्समवामोति ब्रह्मलोकमविच्युतम्” ॥

इति धर्मब्रह्मणोऽपि प्रदानं तत्फलं च वर्णितवान् ।

सम्प्रदायश्चेतादृशदानमेवेति तु पूर्वमेवावोचाम । पुनः स एव तृतीयाध्यायाद्य-
प्रकरणे (श्लो० ३४)—

“भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता” ॥

इति सम्प्रदायैकसाध्यानि तपोविद्यादीनि तत्फलानि च वर्णयति । इदमत्र मिता-
क्षरायां स्फुटम् । अपि च, न हि धर्मपदार्थो वर्णाश्रमसम्बन्धभेदेन द्विविध एवाऽस्ति
येन यथा वर्णाश्रमधर्मवर्णनमित्येव दृष्टान्तत्वेन वक्तुं युक्तं स्यात् । किन्तुनेकविधास्ते
महाभारतादिषु मिताक्षराप्रथमश्लोकव्याख्यानादिषु च निरूपिताः । तत्र साम्प्रदायिक-
धर्माणां साधारणधर्मत्वं प्रागेवोपपादितम् । अत एव याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १)
गृह्यप्रकरणे (श्लो० २६)—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्” ॥

इत्यान्तरशौचेन्द्रियनिग्रहदमानां पूर्वोक्तरीत्या सम्प्रदायैकसाध्यानां सर्वसाधारणत्व-
माह । मनुवरि षष्ठाध्याये (श्लो० ९१।९२)—

“चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमभिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” ॥

इति सम्प्रदायलभ्यानां विद्यादीनां साधारणधर्मत्वमाह । किञ्च, सत्साम्प्रदायिक-
गुरुसंकाशात् श्रवणमननादिद्वारा भगवत्साक्षात्कारस्य सर्वधर्मेभ्योऽत्युत्कृष्टत्वमाह
याज्ञवल्क्यः (अ० १ श्लो० ८)—

“इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति” ॥

एवमितरास्वपि प्रायः सर्वासु स्मृतिषु समासिदशायामस्माकं वैष्णवसिद्धान्तानुरोधि
वेदान्तनिरूपणं दृश्यत एव ।

(स्मृतिषु सम्प्रदायशास्त्रोक्तिपूर्वकं वर्णनं, दशोक्ता भक्तिज्ञानप्रकाराः शुद्धाद्वैत-
द्वैतादयः सिद्धान्तमेवात्र)

नन्वेवं सत्यपि सम्प्रदायशब्दोच्चारणपूर्वकं तु न कापि निरूपणं, नापि वैष्णवेसम्प्र-
दायप्रसिद्धानां परस्परविभाजकानां शुद्धाद्वैतद्वैतद्वैताद्वैतप्रभृतिराद्धान्तानां कापि स्मृति-
पूचारणमिति चेन्नैवम् । शातातपस्मृतौ कुण्डगोलकयोर्लक्षणमुक्त्या—

“तौ जातौ तु परक्षेत्रे प्रजेति चेष्टतेऽकृती ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाश्रन्ति सम्प्रदायिन” इति ॥

मनुस्मृतावपि (अ० ३ श्लो० १८३)—

“अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च” ॥

इत्यत्र “दशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसम्प्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः” इति मुक्ता-
वली । गौतमतत्रेऽपि (अ० ९ श्लो० ८८)—

“उदयादिलयान्तं च मन्त्रमेनं समभ्यसेत् ।

उदयः शब्दरूपश्च लयश्चार्थः प्रकीर्तितः ॥

ज्ञातृज्ञेयविभागेन तन्मयो भव गौतम ।

मनः संहरणं शौचं मौनं-मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥

अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जयसम्पत्तिहेतवः ।

एवं ते कथिताः सम्यक् विविधा यजनक्रमाः ॥

यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुत” ॥ इति ।

एवमस्त्यनेकत्र सम्प्रदायशब्दोच्चारणपूर्वकं तद्दर्शनम् । यद्योक्तं शुद्धाद्वैतद्वैतादीनां
वैष्णवसम्प्रदायसिद्धान्तानां स्मृत्यादिष्वप्रसिद्धत्वमिति । तत्राप्युच्यते दशस्मृतौ—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि योगस्य विधिमुत्तमम्” ॥

इत्यादिना योगनिरूपणमुपक्रम्य तत्स्वरूपादिकमुक्त्वा “नारण्यसेवनाद्योग”
इत्यादिना वनवासादिसाधनासाध्यत्वं निश्चित्य—

“अभियोगात्तथाऽभ्यासात्तस्मिन्नेव मुनिश्चयात् ।

पुनः पुनश्च निवेदाद्योगः सिद्ध्यति नान्यथा” ॥

इति ज्ञानस्य श्रवणमननादिसाध्यत्वं व्याख्याय—

“यश्चात्ममियुनो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ।

आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः” ॥

इति भूमविद्याश्रावितप्रकारां भक्तिं च निरूप्य—

“यस्त्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।

ब्रह्मभूतः स विज्ञेयो दक्षपक्ष उदाहृतः” ॥

इत्यादिना पुनर्ज्ञानं प्रपञ्चयाथ ज्ञानस्य सम्पादकाः के के प्राश्नः सिद्धान्ता इत्या-
काङ्क्षायामाह—

“अद्वैतं च तथा द्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च ।

न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत्पारमार्थिकम् ॥

नाहं द्वैतं च सम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः ।
 ईदृशायामवस्थायामवाप्तं परमं पदम् ॥
 द्वैतपक्षः समाख्यातो द्वैतं येऽपि समाश्रिताः ।
 अद्वैतानां प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रस्य निश्चयः ॥
 अत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
 अतः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तराः ॥
 योगमभ्यस्यमानस ध्रुवं कश्चिदुपद्रवः ।
 विद्या वा यदि वाऽविद्या शरणं तु जनार्दनः” ॥

इति स्पष्टतया सिद्धान्तभेदादिकं वर्णितम् ।

(धर्मशास्त्रनिबन्धेषु वैष्णवसम्प्रदायभेदः, एकादश्याष्टमहाद्वादश्यादिविवर्तानि तिल्यानि
 वेधविचारः अष्टाक्षराद्यन्यतममन्त्राहित्यपञ्चरात्रादिदीक्षावाक्यादीनि
 वैष्णवलक्षणाणि)

नन्वेवमपि वैष्णवसम्प्रदायानां वर्णाश्रमधर्मवद्वर्णेषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु तु निरूपणं न
 दृष्टचरमिति चेद्ब्रह्मज्ञानवलोकनमूलिकैवेयं आन्तिः । वैष्णवस्मार्तभेदेनानेकनिर्णयाना-
 भेदपर्येण व्यवस्थापनस्य प्रायः सर्वत्रैव महानिबन्धेषु उपलभ्यमानत्वात् । पुराणादि-
 प्यार्थग्रन्थेष्वपि तथैव कण्ठरवेण वैष्णवादिशब्दोच्चारणपूर्वकमैदंपर्येण व्रतादिव्यवस्था-
 दर्शनाच्च । ननु केदमेवमिति चेत्साकल्येन लिखितुमशक्यत्वादिभ्यां दर्शयामः । तत्र
 प्राचा नारायणभट्टेन कृतायां धर्मप्रवृत्तौ एकादशीश्राद्धविषये “श्राद्धं कृत्वा तु यो
 विप्र” इत्यादीनि एकादश्यामपि श्राद्धोत्तरं भोजनावश्यकताबोधकानि वचनानि स्मार्त-
 परत्वेन “एकादश्यां यदा श्राद्धमिति कण्वस्य “तथैवोपवसेयुश्चेद्वैष्णवा हरिवासर”
 इत्यादीनि स्कान्दस्य च वचनानि पितृशेषाग्राणमात्रविधायकानि वैष्णवपरत्वेन व्यव-
 स्थापितानि । तथा तत्रैव श्रवणद्वादशीनिर्णये पुराणसमुच्चये “श्रवणद्वादशी सा
 स्यादुपोष्या विष्णुतत्परैरिति । इहापि वैष्णवसम्प्रदायस्यैरित्यर्थः । तत्रैवैकादशी-
 निर्णये—

“आदित्योदयवेधस्तु स्मार्त्तानां कथितो बुधैः ।

अरुणोदयवेधस्तु वैष्णवानां स्मृतोऽपरैः” ॥

इत्यादिमविष्णोत्तरव्याघ्रपादगोभिलगालवनारदीयपात्रादिवचनैरेकादशीद्वैविध्यं
 स्मार्तवैष्णवपरभेदेन निर्णीतम् । तथा तत्रैवाष्टमहाद्वादशीनिर्णयान्तरमुच्यते “एताश्चाष्टौ
 द्वादश्यो वैष्णवानां नित्याः, अवैष्णवानां केचित्” इत्याहुः—

“सदीक्षावधि संन्यासं समञ्चं द्वादशाक्षरम् ।

अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥

भविष्ये—

“यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथोत्तरा ।

तुल्ये ते मन्यते यस्तु स हि वैष्णव उच्यते” ॥

-इत्यादिमाधवोद्धृतस्कान्दवचनमपि तत्रोदाहृतम् । इत्थञ्च वैदिकतात्रिकाद्यन्मन्त्रतम-
वैष्णवसाम्प्रदायिकदीक्षाप्राप्तिरूपस्य वैष्णवलक्षणस्याभिधानपूर्वकं फलसहिततद्धर्मवर्णनं
महानिवन्धेषु दर्शितम् । तथा निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मवैवर्ते—

“प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतमिति” ॥

-इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

“वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम्” ॥

इति शिवधर्मोक्तेः ।

“वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाचरेत्” ॥

इति सौरपुराणाच्चेति । तत्रैव प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णापि नित्या ।

“नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्” ॥

इति नारदोक्तेः । पुनस्तत्रैव गारुडे—

“दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रतमिति” ॥

धर्मसिन्धौ च प्रथमपरिच्छेदे वैष्णवगृहिणां कृष्णैकादश्यपि नित्योपोष्या । इद-
मेकादशीव्रतं शैववैष्णवसौरादीनां सर्वेषां नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायभ्रमणादित्यादिषु
ग्रहवो निर्णया वैष्णवादिसम्प्रदायभेदेनेदंपरतया व्यवस्थाप्यन्ते । पुनर्निर्णयसिन्धौ
प्रथमपरिच्छेदे दृढवासीषु—

“उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुग्रीणनतत्परैरिति” ॥

(द्वादशमावास्यास्तुलसीच्छेदस्य निषेधप्रतिप्रसवौ, वैष्णवव्रतादि कर्त्तव्या
गौणं वैष्णवत्वम्)

तत्रैव विष्णुधर्मे—

“न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।

देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधां तथा ॥

इन्दुक्षये न दुष्येत गगार्थं द्रुतृणस्य च” ॥

एवमनेकत्र प्रामाणिकनिबन्धेषु पृथक्तया वैष्णवसाम्प्रदायिकानां व्रतादितत्तन्निर्ण-

यरूपाणि सम्प्रदायवर्णनानि सन्त्येवेति । किं बहुना । नन्वत्र सर्वत्र वैष्णवशब्देन सत्साम्प्रदायिकदीक्षावतामेव ग्रहणे तद्विज्ञानामपि द्वादशीविद्व्रताद्याचरणशिष्टाचारो विरुध्येतेति चेन्नैवम् । उक्तधर्मप्रवृत्त्यादिष्टतवचनानुरोधात् सम्प्रदायतो वैष्णवमन्त्र-
ग्राहिण एव मुख्यं वैष्णवत्वम् । इतरेषां तु तद्वर्माचरणादौ वैष्णवत्वमिति सिद्धान्ताद् ।
अत एव धर्मान्विसारे प्रथमपरिच्छेदे तत्र व्रताधिकारिणो द्विविधाः । वैष्णवाः,
स्मार्ताश्च । तत्र यद्यपि “यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी”त्यादिलक्षणयुक्ता वैष्णवास्तद्विज्ञाः
स्मार्ता इति महानिबन्धेषूक्तम् । तथापि स्वपारम्पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं स्मार्तत्वं च
बृद्धा मन्यन्ते इति सिन्धूक्तमेव सर्वदेशसर्वशिष्टपरिगृहीतं प्रचरतीति अन्यदेतत् ।

(शैववैष्णवसम्प्रदायावनादिसिद्धौ, भग्नलेखमद्रूप्याणि, द्विविधा वैष्णवाः)

तस्माच्छैववैष्णवसम्प्रदायौ द्वावप्यनादिसिद्धाविव । अत एवाचारार्केंऽपि ऊर्ध्वपुण्ड्र-
त्रिपुण्ड्रे द्वास्त्रतो निर्णीयोच्यते एवं यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादिति । शैववैष्णवान्यः
तरलक्षणस्वसम्प्रदायाऽनुल्लङ्घनेन त्रिपुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रं वा कुर्यादित्यर्थः । गौतमतन्त्रेऽपि
त्रिंशत्तमाध्याये (श्लो० ३०)—

“काश्मीरचन्दनेनाथ भस्मना वाऽथ सुव्रत ।
काश्मीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवे मतम् ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकामन्त्रलेखने” ॥

इत्यारभ्य (श्लो० ४२)—

“दीयमानस्य मन्त्रस्य दशैता मन्त्रसत्क्रियाः ।
याः कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते” ॥

इत्यन्तेन स्पष्टतया शैववैष्णवसम्प्रदायभेदो निर्णीतोऽस्ति । किञ्च, श्राद्धार्हब्राह्मणो-
प्यपि बहुग्रन्थेषु भेदेन निर्दिश्यमानयोः शैववैष्णवयोरुत्तमत्वमुच्यते । यथा धर्मसिन्धौ
तृतीयपरिच्छेदे—

“शिवभक्तो विष्णुभक्तो भार्यायामृतकालगः ।
गुरुभक्तो ज्ञाननिष्ठः सोमयाजी च सत्यवाक् ॥
मुशीलस्नातकयतिब्रह्मचारिण उच्यते” इति ।

निर्णयसिन्धौ—

शम्भुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी पान्थयैते तूचमाः सम्प्रदिष्टा” इति ॥

अथ सारसङ्ग्रहे पात्रे—

“ये कण्ठलघुतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति” ॥

“वैष्णवा द्विविधाः प्रोक्ताः बाह्यभ्यन्तरतस्तथा ।
बाह्यास्तु शङ्खचक्राभ्यामान्तरा वीतरागत” इति ॥

एवमन्यत्रापि नारदपञ्चरात्रविष्णुपुराणश्रवणश्रीभागवतादिषु तत्र तत्र द्रष्टव्यः

(वैष्णवान्तःपातिनः स्वसम्प्रदायस्य वर्णनं प्रमाणेषु)

अथैवं वैष्णवसम्प्रदायानां वर्णितत्वेऽपि न भवत्सम्प्रदायो वर्णित इति चेत्, अस्-
त्सम्प्रदायोऽपि वैष्णवसम्प्रदायान्तःपातित्वाच्चद्वर्णनेन वर्णित एव ब्राह्मणप्रशंसनेन ।
आन्ध्रादितद्भेदप्रशंसावत् । उदाहृतानि चास्तत्सम्प्रदायिकेष्वपि व्यापकानि—

“अष्टाध्वरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ।

ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्णुर्चनरताः सदा” ॥

इत्यादिलक्षणानि । तथापि ब्राह्मणवशिष्टन्यायावलम्बात् कण्ठरवेणाप्यास्माकीनस्य
रुद्रादिपारम्परिकाचार्यप्रवर्तितस्य पुष्टिमार्गादिशब्दवाच्यस्य सम्प्रदायस्य वर्णनं पुन-
र्दर्शयामः । अस्ति पञ्चपुराणादिषु वैष्णवसम्प्रदायगणनायां रुद्रसम्प्रदायस्यापि
पृथग्वर्णनम्—

“श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाः क्षितिपावनाः ।

चत्वारस्ते कलौ भाव्याः सम्प्रदायप्रवर्तकाः” इत्यादौ ॥

(तत्र त्र्यम्बकं यजामहे इति श्रुतेरर्थः शिवस्य पुष्ट्याचार्यत्वे श्रुत्यन्तराणि च)

किञ्च, श्रुतिष्वपि—

“त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुरुमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतादि”ति ॥

अर्थस्तु, सुगन्धिं जीरोद्धारार्थकानेरुपुण्यकर्मणाम्, “यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य
दूराद्गन्धोधात्ययेऽपुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धोधाता”ति श्रुत्यन्तरात्, “ननु, किमस्य तादृशं
कर्मत्याकाङ्क्षायामाह पुष्टीति । पुष्टिमार्गाख्यसम्प्रदायस्य सर्वत्र प्रवर्तनेन वृद्धिकर्तारम् ।
अत्रापि हेतुः । त्र्यम्बकं अर्थोन्निकालमिति । न चात्र पुष्टिशब्देन शरीरादिपोषणं
ग्राह्यम् । तस्य संहाराधिष्ठातृदेवकार्यत्वासम्भवात् । प्रत्युत चत्सपाकारणादिकर्मसु
हिंसाऽमावाय प्रयुज्यमानैः “रुद्रस्य हेतिः परिवारो वृषकु” इत्यादिमन्त्रैस्तर्धैव
निधयात् । तादृशपोषणस्य वर्द्धनरूपत्वेन वर्द्धनवर्द्धकत्वकथने अगमअसाध । अतः
(स्कं० ६) श्रीभागवतादिषु “पोषणं तदनुग्रह” इत्याद्युक्तानुग्रहप्रधानपुष्टिमार्ग एवात्र
पुष्टिशब्देनोच्यते । अतः एवोचाराद्धं जीवानाममृतसम्पादनेन मृत्युमयान्मृत्तिः फल-
त्वेनाज्ञायते बन्धनात् मृतात् उर्वारुरुमिव मृत्योः समाशान्मुक्षीय मुक्तो भूयासं
न त्वमृतान्मोक्षादिफलादिति तदर्थम् । तथा अणोरणीयानित्यनुवाक्येऽपि सर्वाणीयस्त्व-

सर्वमहीयस्त्वादिना ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य एतादृशस्वरूपस्य को वा प्रवक्ताऽनादिसिद्धः सर्वदेवोपदेशक आचार्य इत्याकाङ्क्षायां श्राव्यते—

“यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विधाधियो रुद्रो महर्षिर्हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या युनक्ति”ति । तथाऽग्रिमानुवाकेऽपि तस्य ब्रह्मविद्यानियामकत्वं भक्त्या भगवतः स्ववशत्वकरणात् “अहं भक्तपराधीनः” इति न्यायेन ब्रह्माधिपत्तिवादिकं च श्रूयते—

“ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदाशिवोमि”त्यादि ।

एवमन्यत्रापि श्रुत्यादिषु सहस्रशोऽस्तीति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । तथा नारदादीनामस्मदाचार्याणामाचार्यत्वप्रकारोऽपि प्रमाणदिग्दर्शनपुरःसरं आश्चर्यश्च क इति प्रशस्योत्तरे प्रपञ्चितः । एवं श्रीमद्ब्रह्माचार्यपर्यन्ताचार्यपरम्पराद्वारा लोकेऽस्मत्सम्प्रदायप्राप्तिप्रकारोऽपि शाण्डिल्यसंहिताविधचनोपन्यासेन पुरैव प्रदर्शितः ।

(माधवादिप्रत्येयु स्फुट विष्णुस्वामिममतस्य वर्णन, इक्ष्वाक्यायैरप्यनुवितरवम्)

अथ शुकाचार्यादर्याचीनानामस्मदाचार्याणां श्रीविष्णुस्वामिचरणादीनां नामनिर्देशपूर्वकमप्यस्मत्सम्प्रदायस्यास्त्यनेकत्र विष्णुस्वामिकृतकारिकाः प्रमाणत्वेनोदाह्रियन्ते । अथ विद्यारण्येनापि सर्वदर्शनसङ्गहे रसेश्वरदर्शननिरूपणे शरीरनित्यत्वनिर्णये कथ्यते “न चेदमदृष्टचरमि”ति मन्तव्यम्, विष्णुस्वामिमतानुसारिभिर्नृपञ्चास्य शरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तं साकारसिद्धौ—

“सचिन्मित्यनित्राचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् ।

नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतमि”ति ॥

न त्वेतत्सावयवं रूपनदवभासमानं नृकण्ठीरपाङ्गं मदिति न सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षे “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिश्रुतिः “तमद्भुतं पालकमम्बुजैक्षणं चतुर्भुजं शृङ्गगदाद्युदायुधमि”त्यादिपुराणलक्षणेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति सदादीनि विशेषणानि गर्भेश्वरान्तमिश्रैरिष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानीत्यादि । एवं ग्रन्थान्तरेऽपि तत्र तत्र प्रामाणिकप्रणीतेषु सहस्रशोऽस्त्येवेति । तदनेकग्रन्थारण्यसञ्चरणशीलानां विद्वत्केमरिणां ज्ञातचरमेव निखिलमित्यलं विस्तरेण । किञ्च, शङ्कराचार्यप्रभृतयोऽप्यनन्दमयाद्यपिकरणेषु आनन्दमयः परमार्तमेवेत्यादिरूपानतिप्राक्तनान् प्राचीनश्रुतिस्मृतिभिर्यत्प्रातानम्पत्तिद्वान्तानेवानुद्य इदं त्विह वक्तव्यमित्यादिना रूपयन्तीति निःसन्दिग्धमम्पत्तिद्वान्तस्यातिप्राचीनत्वं बहुग्रन्थवर्णितत्वं च तद्वचनद्वारास्तु श्रीमदाचार्यादिभिर्भाष्यादिषु कृत एवेति श्रमम् ।

अपि चास्मदभिमतो वेदान्तराद्धान्तः श्रुतिगीतासूत्रादिषु सर्वत्र निरूपितो विजयते ।
अतो यदि कचिदेवास्य सम्प्रदायस्य मूलं स्याच्छि तन्मात्रं तु दर्शयित्वा विराम ।

इह तु—

“प्रमाणानन्त्यतः सर्वं लेखितुं नैव शक्यते ।
तथापि तव सन्तुष्यै दिङ्मात्रं दर्शितं मया ॥
सर्वग्रन्थेष्विति वदन् सर्वज्ञः स्वमुस्ताद्भवान् ।
बौद्धवैभवशून्यैस्तदीयतां कथमुत्तरम्” ॥

(विंशः प्रश्नः उत्तरकारिका च)

अथ तृतीयस्यावान्तरत्रिकोटिकसंशयघटितश्चतुर्थः प्रश्नः
भवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्या व्यासादयो
न्यूनाः, समाः, अधिकाः, वा ?

उत्तरम् ।

“व्यासादिभ्योऽस्मदाचार्या न्यूना अंशेन केनचित् ।
अंशेन केनचित्तुल्याः कुतश्चिद्भांशतोऽधिकाः” ॥

(स्वाचार्याणां व्यासादितो न्यूनता)

तथाहि अस्मत्पूर्वाचार्यैर्व्यासाद्यनुसारेणैव धर्मब्रह्मणी निर्णाय जीवोद्धारार्थं प्रति-
तत्रार्थानां प्रवर्तितत्वेन तैस्तेषां बहुश्लेषु खगुरुत्वकथनेन चास्मदाचार्याणां स्वदृष्ट्या
व्यासादितो न्यूनत्वमस्त्येव ।

(एषां व्यासादितौल्यं तत आधिक्यं च)

अथ तैर्यथा साङ्ख्यपातञ्जलतर्कदिगम्बराद्यर्वाचीनकुराद्धान्तनिराकरणपूर्वकं जीवोद्धारार्थं
ब्रह्मचतुर्लक्षण्यादिकं प्राणायामि । तथा अस्मदाचार्यैरपि तदर्थं तद्भाष्यसुबोधिनीतत्त्वदीप-
नियन्धप्रभृतयो महत्तरा ग्रन्था अनेकार्वाचीनमायावादादिकुतर्कनिरासपूर्वकं प्रणीताः ।
तादृशवाद्यनोऽगोचरान्यलौकिकार्थनिरूपणदर्शनेन व्यासादिवत्तेषां सर्वज्ञत्वमपि
निर्मत्सरानां सतां चेतसि स्वयमेव निश्चीयते । तथेदानीं प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनाभावेऽपि
व्यासादिवद्बहुजनमान्यत्वमप्यनुभूयत एव । अतोऽस्मदाचार्याणां व्यासादिभिस्तुल्य-
त्वमपि सुखम्, तथा व्यासादिकृतानेकग्रन्थसद्भावेऽपि केषाञ्चित्तुर्लक्षण्यादीनां सर्वथा
स्वतोऽवबोधोपाक्षमार्थत्वात्तत्राऽप्रविशतां सुगमेष्वपि पुराणादिषु विविधविचित्रदेवतादिव-
र्णनदर्शनेनातिभ्राम्यदल्पमतीनां बहुलकलिकालरुतुपकलहरुबलितमकलसत्कर्मज्ञाना-
दीनां अस्मादृशां वारम्बारमपारसंमारवारिधितरङ्गरितस्तव उत्तिष्ठप्यमाणानामतिजडमति-

तया व्यासादिभिरपि बोधयितुमशक्यानां जनानां परमकरुणया भाष्यादिग्रन्थद्वारा निखिलश्रुतिगीताब्रह्मध्वजश्रीभागवताद्यर्थवबोधहस्तावलम्बदानेन सहस्रैव श्रीमन्नन्द-
छनुपदारविन्दसेवाख्यायां सुदृढेनाविस्थापनेनास्त्यस्मदाचार्याणां व्यासादितो-
ऽप्याधिक्यम् ।

(एकविंशः प्रश्नस्तत्राद्यकोटेरर्थः उत्तरकारिकाश्च)

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः

न्यूनाश्चेत्सकलधर्ममार्गविप्लवः स्यात्, समाश्चेत्तदा तत्कर्तृक-
ग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र स्यात्, तत्कुतो न ?

अत्राद्यकोटेरयमर्थः स्यात् । यदि भगवदाचार्येभ्यो व्यासादयो न्यूनास्तर्हि तन्मा-
हात्म्यादिप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य विरोधः । सकलधर्ममार्गाणां व्यासादिकर्तृकत्वात्तेषां
न्यूनपुरुषकर्तृकत्वापत्त्या विप्लवश्च भवेदिति ।

उत्तरम् ।

“आध्यात्मिकस्य ज्ञानस्य सन्मन्त्रस्य च दानतः ।

भगवत्प्रापकाः साक्षादाचार्याः सर्वतोऽधिकाः ॥

परब्रह्मतया सर्वोत्तमास्ते सर्वथा जनैः ।

मन्तव्या इति धर्मस्य मार्गो व्यासादिनिर्मितः ॥

अतो व्यासाद्यनुज्ञातः स्वाचार्योत्कर्षचिन्तने ।

नैव विप्लवगन्धोऽपि धर्ममार्गस्य कस्यचित्” ॥

(आध्यात्मिकज्ञानदस्य प्रथमाभिवाद्यता, ब्रह्मदस्य सर्वेभ्योऽधिकता, मन्त्रदो वाकोऽपि पिता स्यात्)

तथाहि आध्यात्मिकज्ञानदातुराचार्यस्य सर्वतः प्रथमाभिवाद्यत्वमाह द्वितीयाध्याये
मनुः (श्लो० ११७)—

“लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददात यतो ज्ञानं तं पूर्वमोभवादेयत्” इति ॥

अत्र कुल्लूकभट्टः, लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं वैदिकं वेदार्थज्ञानं आध्यात्मिकं ब्रह्म-
ज्ञानं यस्मात्तु गृह्णाति बहुमानमध्ये स्थितं तं प्रथममभिवादेयत् । लौकिकादिज्ञानदा-
तृणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वमिति व्याचख्यौ ।

पुनस्तत्रैव (अ० २ श्लो० १४४)—

“य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाश्रुमौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुष्टोत्कदाचने”ति ॥

तथा (श्लो० १४६)—

“उत्पादकब्रह्मदारोग्गरीयान् ब्रह्मणः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतमि”ति ॥

तथा (श्लो० १५०)—

“ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो बृद्धस्य पिता भवति धर्मत” इति ॥

तथा (श्लो० १५४)—

“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदमि”ति ॥

(विद्यागुरुहितोपदेशकगुरुवन्द्यपुत्रादिषु गुरुवद्वृत्तिः, अध्यापकादाचार्येभ्यः
विविधा गुरुवस्त्याचार्यस्तोत्रपञ्च)

न चेदं मनुक्तं सर्वं विद्यागुरुभिप्रायेणैवेति शङ्क्यम् । एतत्सर्वं निरूप्याग्रे विद्या-
गुरुभ्वेतदेवेति तत्र तथावृत्त्यतिदेशान् अन्यथाऽतिदेशे प्रयोजनाभावात् । अतिदेश-
वाक्यं तु (श्लो० २०६।२०७)—

“विद्यागुरुभ्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।

प्रतिपेक्षस्तु चाधर्मान् हितं चोपदिशत्स्वपि ॥

श्रेयस्तु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोर्धैव स्वबन्धुषु” इति ॥

तस्मात्पूर्ववाक्येष्वाध्यात्मिकज्ञानदो मन्त्रोपदेष्टा आचार्योऽभिप्रेत इति ज्ञायते ।
याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० २) साधारणमातृकाप्रकरणे (श्लो० १३) अर्धशास्त्रादित्यस्य
मिताक्षरायाम्—

“आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंसाद्ब्राह्मणान् गावश्च सर्वार्थैर तपस्विनः” ॥

इति मनुवचने गुरुभ्यामपि मातापितृभ्यां गुरुप्रकारौ पृथगुक्त्वा ततोऽप्याचा-
र्यस्य भेदेन निर्देशाच्च गणनायां प्रथमोपदेशेन तस्य सर्वेभ्योऽपि मुख्यत्वज्ञापनाच्च ।
न चैवं गुरुसत्कारविधिवाक्यानि आचार्यं न प्रवर्त्यन्ते तस्य गुरुत्वाभावादिति वक्त-
व्यम् । तत्रापि गुरुबन्धप्रवृत्तेर्न्योसेन दर्शितत्वात् । यथा याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० ३)
गुरुवत्पगप्रापश्चित्तप्रकरणे (श्लो० १) तस्ते यः क्षयने सार्धमित्यस्य मिताक्षरायां
व्यासेनाप्यत्रान्यत्र प्रयोगे दर्शितः । गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातर
भ्रातृवजो भयत्राताऽन्नदाता चेति । न चानेकार्थरूपनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमि-
त्तभूतायाः पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतत्वात् । दर्शितं तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगी-

श्वरेण "एते मान्या यथापूर्वमेम्यो माता गरीयसी"ति मान्या इत्युपक्रम्य गरीयसी-
त्युपसंहारं कुर्वतां । नच "उपाध्यायाद्वाचार्य आचार्याणां शतं पिते"त्युपाध्याया-
दधिकाचार्यात्पितुरतिशयितत्वात् । स एव मुख्य इति वाच्यम्, आचार्येऽप्यतिशयित-
त्वस्याविशिष्टत्वात् "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिते"ति । गौतमेनाऽप्युक्तम्
"आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामि"ति । किञ्च, यदि अतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते
तर्हि सहस्रमिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरव इत्याद्याह विज्ञानेश्वरः ।

(सर्वा भूमिरपि गुरोः प्रत्युपकारो न, गुर्वनावरे वाचाऽनुपस्थितिः श्रुतयः
गुरुतोपरोपादिफलानि)

एवं तत्र परब्रह्मप्रापकाणामाचार्याणां सर्वाधिकत्वेनादरणीयत्वं निरूप्यत एव ।
छान्दोग्ये च मधुविधान्ते श्रूयते । यद्यप्यस्मा इभामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां
दद्यादेतदेव ततो भूय इति । न चेदं मधुविद्योपदेशमात्रविषयं मन्तव्यम् । एतस्य
आध्यात्मिकोपदेशाचार्यपरतायाः शङ्कराचार्येण उपदेशसहस्रीप्रथमगद्यादिषु स्वीका-
रात् । तथा तापनीयेऽपि—

“सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्धं न कल्पत” इति ॥

श्वेताश्वतरे (पृ० ३७४)—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कल्पि(थि)ता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन” इति ॥

पराशरमाधवीयेऽपि (अ० १ श्लो० ९) “प्रदक्षिणामिवादैश्च स्तुतिभिः समपूज-
यन्मि”त्यस्य व्याख्याने उक्तश्रुतिमुदाहृत्योच्यते । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टोऽप्यर्थो
निष्कलो भवति । एतदपि क्वचिच्छ्रूयते—

“अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा भनता कर्मणा वा । यथैव ते न
गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदि”ति । यथा तमनाद्रियमाणाः शिष्या
गुरुणा न पालनीयास्तथा तच्छ्रुतमपि ताञ्छिष्यान् स्वफलदानेन न पालयतीत्यर्थः ।
देवबहुरोः पूजनीयत्वाच्चस्मिन्प्रदक्षिणादयो भुज्यन्ते इति । अत्रैव गुरुसन्तोषस्य श्रेयो-
हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाम्यां पुराणसारेऽभिहितम्—

“गुरावतुष्टेऽनुष्टुः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।

तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात्सर्वदेवमयौ गुरुः ॥

श्रेष्ठोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लक्षयेत् ।

गुर्वाज्ञापालको यस्माज्ज्ञानसम्पत्तिमश्नुत” इति ॥

तत्रैव द्वितीयाध्याये हारीतः—

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्वन्यं यद्वत्वा त्वनृणी भवेत्” इति ॥

एकादशस्कन्धे—

“आचार्यं मां विजानीयान्नामन्येत कर्हिचित् ।
न मर्त्यबुद्ध्या सेवेत (स्रवेत) सर्वदेवमयो गुरुः” ॥

आदित्यपुराणे—

“पादो रुष्टे हरस्त्राता हरे रुष्टे हरिस्तथा ।
हरौ रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कथन” ॥

सप्तमस्कन्धे (अ० १५ श्लो० २६)—

“यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।
मर्त्यासद्भीः श्रुतं तस्य मन्ये कुञ्जरशौचमदि”ति ॥

केचिच्छिह “भक्तिर्न स्यात्कृतं तस्ये”ति पठन्ति ।

(यावज्जीव गुरुर्गभीनवृत्तिः गुरुर्निष्ठाचरणनिन्दाधरणादिना ज्ञानानुपपत्तिः)

सारसङ्ग्रहे नारायणसंहितायाम्—

“आचार्याधीनवृत्तिस्तु यावज्जीवं भवेत्तदा ।
यावच्छरीरपातं तु द्वयमार्तयेन्मनुमि”ति ॥

अत आचार्येषु सर्वेभ्योऽप्याधिरूपबुद्ध्या पुरुषोत्तममद्भक्तिः कर्तव्यैव । तेभ्यस्त-
रसाधारण्यबुद्धिलक्षणबाधदर्शने सर्वथा ज्ञानानुदयप्रसङ्गात् । यथोदाहृतमाचारमाधवे
(अ० १ श्लो० ३२) व्याख्याने—

“गुरोरनिष्ठाचरणं गुरोरिष्टविरजनम् ।
गुरोश्च सेवाञ्करणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥
आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्बाधस्य च दर्शनम् ।
विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणमि”ति ॥

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे—

“कलौ गुरुणां भजनमीशभक्त्यधिकं मतम्” इति ॥

अतः स्वाचार्येषु साक्षात्पुरुषोत्तमामेदेन सर्वत्राधिकोत्कर्षबुद्धिस्तरणस्यैव मुख्यधर्म-
मार्गत्वात्तस्यैव सर्वधर्ममार्गमूलत्वात्तदभावेऽनुष्ठितानामपि सर्वधर्माणां फलानुदयाचा-
स्माभिरस्मदाचार्येषु सर्वैरुपेतोत्कर्षबुद्धिकरणे न कोऽपि धर्ममार्गविष्टरगन्धः—

(प्रथमस्य द्वितीयकोटरयस्यैव दोषाश्च)

अथ समाधेत्तदा तत्कर्तव्यग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र स्यात्तत्तु तो नेति द्वितीयरोट्टरप-
मयो भवेत् । यदि व्यासादयो मनदाचार्यस्तुत्यास्तर्हि व्यामादिहृतभारतादिग्रन्थ-
वद्भवदाचार्यकृतग्रन्थानां सर्वत्र प्रचागमावे को हेतुरिति । अत्र तत्त्वर्तुकेति तच्छब्दे-

नास्मदाचार्यपरामर्शः प्रक्रमविरुद्धः । समाश्वेदिति व्यासादिविशेषणसान्निध्येन व्यासादिपरामर्शस्यैव सम्भवात् । तेषामेव शीघ्रोपस्थितिकृत्वात् । तथा सात्त्विकदयो-
र्वैयर्थ्यं सर्वत्र प्रचारः कुतो नेत्येतत्तत्र निर्गहात् । तदिति क्लीनप्रयोगोऽपि प्रमादात् ।
परामृष्टव्यस्य प्रचारस्य पुंस्त्वात् । अव्ययत्वादिक्रकल्पनं तु क्लिष्टं आस्तामेतत् ।

उत्तरं तु

न हि सादृश्ये तद्गतसर्वधर्मत्वमुपमेये सम्भवति । तद्विग्रहत्वे सति तद्गतभूयोधर्म-
वत्त्वस्यैव सादृश्यत्वात् ।

(तथा ग्रन्थप्रचारमात्रेऽपि भातोरप्य प्रचारस्वरूपविचारश्च)

अतो ग्रन्थप्रचाररूपधर्माभावेऽपि न क्षतिः । किञ्च, ग्रन्थप्रचाराऽभावेऽपि न महा-
त्मनां तौल्यहानिः । अन्यथा वेदान्ताचार्यतया व्यासतुल्यानां व्यासेन स्वशास्त्रे सङ्गु-
दाहृतसिद्धान्तानामप्याश्मरथ्योऽलुलोमिकाशकृत्स्तादीनामिदानीं तत्कर्तृकग्रन्थप्रचाराभा-
वादाधर्म्यं प्रसज्येत । तेषां वेदान्ताचार्यत्व तु श्रीमदाचार्यरामानुजाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्य-
निम्बार्कभास्करशङ्कराचार्यनीलकण्ठविज्ञानेन्द्रभिन्नप्रभृतिभिः प्रायः सर्वरपि ब्रह्ममी-
मांसाभाष्यकारैस्तत्तत्सर्वव्याख्याने इत्यमुक आचार्यो मन्यते, इत्यमुक आचार्यो मन्यत
इत्येवं लिखद्भिः स्वीकृतमेव । अपिच, किमत्र प्रचारशब्देन प्रामाण्याभ्युपगमपूर्वका-
ध्ययनादिकं विरक्षितमाहोस्वित्चदभावेऽपि ग्रन्थानां पर्यालोचनादिमात्रम् । तत्राद्यथेत्
व्यासकर्तृकग्रन्थानामपि न हि तादृशः प्रचारः सर्वत्र अनुप्यमामान्येऽस्ति । न चैवमपि
वेदप्रामाण्यवादिषु तु सर्वत्र तत्प्रचारोऽस्त्येवेति वाच्यम् । वेदप्रामाण्यवादिभिरपि पूर्व-
मीमांसकतार्किकैर्नादिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिस्तत्त्वतो व्यासदर्शनप्रामाण्यानङ्गीकारात् ।
यथा जैमिनिना नरमाध्याये कर्मण एव फलममर्पस्त्वं निर्णीतं नत्वीश्वरस्य । यथा
च तार्किकैरीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रमूरीश्वरैर्गद्भिः (अ० १ पा० ४ सू० २३) "प्रकृतिश्च
प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि"त्यादां व्यामोक्तमपीश्वरस्य जगदुपादानत्वं नाङ्गीक्रियत इति
दिक् । यदि तु व्यासदर्शनानुयायिषु सर्वेषु तत्कृतग्रन्थानां तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्यु-
च्यते । तदा तु तदन्तःपातिष्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्मत्प्रदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा
प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते, तदा तु तदन्तःपातिष्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्मत्प्रदाचार्यकृतग्र-
न्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेति तुल्यम् । अथ द्वितीयथेत्तर्हि औदासीन्येन प्रियतया
द्वेष्यतया वाऽम्प्रदाचार्यकृतग्रन्थपर्यालोचनमन्यत्रापि भवेदेव । अत एव भवताऽपि
सप्तमप्रधानप्रश्नस्यानन्तरचतुर्थप्रश्ने लिख्यते । प्रमाणं चेत्तदा भगदीयरचितग्रन्थेषु
कुतो विरुद्धतया वर्णनमिति । तथा भगद्वस्तया श्रूयमाणेन सदानन्दगिरिणाऽपि
इदानीं प्रारम्भे सहस्राधेनामके सप्तम्ये अम्भन्मतमास्वरूपे किञ्चिद्व्यपण्णित्तिज्ञेय
आरब्ध इति किम्बदन्ती श्रूयते । अतोऽम्भानं ग्रन्थप्रचारे तादृशभरत्प्रश्न एव प्रमा-

णम् । कथमन्यथा भारतभागवतादिटीकाविरोधो भरताऽपर्यालोचितेष्वस्मद्वन्धेष्वव-
गतः । अनवगमे च कथं धार्ष्ट्येन पुष्टं स्यात् । अतः कृतमीदृशेन महात्मनां निन्दा-
फलकेन कुतर्केण ।

(युगमेवेन धर्मभेदः, तत्तद्वर्गभेदादपि निन्दानिवेधः)

यथा प्रथमाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० २१)—

“तथा स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे कल्पान्तरान्तरे ।

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे” ॥

इत्यादिना प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यात्तदा तदा तत्तत्प्रवृत्त्यर्थं धर्मप्रवर्तकानामाचार्या-
णामाविर्भावमुक्त्याऽऽह (श्लो० ३१)—

“युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमा” इति ॥

पराशरमाधवीये च प्रथमाध्याये कूर्मपुराणे—

“न निन्देद्योगिनः सिद्धान् प्रवित्तो वा यतींस्तथे”ति ॥

(द्वाविंशः प्रश्नस्तत्र दोषः उत्तरं च)

अथास्यैव संशयस्य चरमकोटिघटितोऽवान्तरः पष्ठः प्रश्नः

अधिकाश्चेत्तदा प्रमाणं वक्तव्यम् ?

उत्तरम् ।

अत्र जिज्ञासितं तु व्यासादिनिरूपितेऽस्मदाचार्यनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं भवेत्तथापि भरदा-
चार्येभ्यः पूर्वाचार्या व्यासादयो न्यूनाः समाः अधिका वेति संशयराज्यप्रक्रमानुरोधा-
त्तस्मादाचार्येनिरूपितव्यासादिनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं विवक्षितमिति फलति । तत्राद्यर्थं तु
प्रक्रान्तत्रिकोटिकविकल्पे आद्यरूपस्यानल्पोत्तरविलोकनेनैव सन्तोष्यं भवता । अथ
द्वितीयश्चेत्तदा न हि सर्वाधिकव्यासादिपूर्वाचार्यनिष्ठोत्कर्षे कस्यापि विमम्भतिरस्तीत्यलं
बहुपुराणादिप्रमाणगणनिर्णीतेऽर्थे पोतयत्प्रमाणजिज्ञासया । तस्मान्—

“व्यासादितोऽस्मदाचार्येऽप्रामाण्यतयोदितम् ।

न्यान्त्यं सामान्यमाधिक्यं मान्यं तन्माऽन्यथा अमेः” ॥

नास्मादाचार्यपरामर्शः प्रक्रमविरुद्धः । समाश्वेदिति व्यासादिविशेषणसाभिधेन व्यासादिपरामर्शस्यैव सम्भवात् । तेषामेव शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तथा स्यात्तत्पदयो-
र्वैयर्थ्यं सर्वत्र प्रचारः कुतो नेत्येतावतैव निर्वाहात् । तदिति क्लीबप्रयोगोऽपि प्रमादात् ।
परामृष्टव्यस्य प्रचारस्य पुंस्त्वात् । अव्ययत्वादिप्रकल्पनं तु क्लिष्टं आस्तामेतत् ।

उत्तरं तु

न हि सादृश्ये तद्गतसर्वधर्मत्वमुपमेये सम्भवति । तद्विन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म-
वत्त्वस्यैव सादृश्यत्वात् ।

(तथा ग्रन्थप्रचारभावेऽपि नातीत्यं प्रचारस्वरूपविचारश्च)

अतो ग्रन्थप्रचाररूपधर्माभावेऽपि न क्षतिः । किञ्च, ग्रन्थप्रचाराऽभावेऽपि न महा-
त्मनां तौल्यहानिः । अन्यथा वेदान्ताचार्यतया व्यासतुल्यानां व्यासेन स्वशास्त्रे समु-
दाहृतसिद्धान्तानामप्याश्मरभ्यां हुलोमिकाश्च हत्त्वादीनामिदानीं तत्कर्तृकग्रन्थप्रचाराभा-
वादाधर्म्यं प्रसज्येत । तेषां वेदान्ताचार्यत्वं तु श्रीमदाचार्यरामानुजाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्य-
निम्बार्कभास्करशङ्कराचार्यनीलकण्ठविज्ञानेन्द्रभिक्षुप्रभृतिभिः प्रायः सर्वैरपि ब्रह्ममी-
मांसाभाष्यकारैस्तत्तत्तद्व्याख्याने इत्यमुक आचार्यो मन्यते, इत्यमुक आचार्यो मन्यत
इत्येवं लिराद्विः स्वीकृतमेव । अपिच, किमत्र प्रचारशब्देन ग्रामाण्याभ्युपगमपूर्वका-
ध्ययनादिकं विवक्षितमाहोसित्तदभावेऽपि ग्रन्थानां पर्यालोचनादिमात्रम् । तत्राप्येव
व्यासकर्तृकग्रन्थानामपि न हि तादृशः प्रचारः सर्वत्र मनुष्यमामान्येऽस्ति । न चैवमपि
वेदग्रामाण्यवादिषु तु सर्वत्र तत्प्रचारोऽस्त्येवेति वाच्यम् । वेदग्रामाण्यवादिभिरपि पूर्व-
मीमांसकतार्किकदिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिरस्त्येतो व्यासदर्शनग्रामाण्यानङ्गीकारात् ।
यथा जैमिनिना नममाध्याये कर्मण एव फलममर्पकत्वं निर्णीतं नत्तीश्वरस्य । यथा
च तार्किकरीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रमूरीहर्द्विः (अ० १ पा० ४ सू० २३) “प्रवृत्तिश्च
प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि”त्यादौ व्यामोक्तमपीश्वरस्य जगदुपादानत्वं नाद्वीक्षित्यत इति
दिह । यदि तु व्यासदर्शनानुपायिषु सर्वेषु तन्वृतग्रन्थानां तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्यु-
च्यते । तदा तु तदन्तःपातिष्वम्बन्धप्रदायानुरोधिष्वम्बदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा
प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते, तदा तु तदन्तःपानिष्वम्बन्धप्रदायानुरोधिष्वम्बदाचार्यकृतग्र-
न्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेति तुल्यम् । अथ द्वितीयधेर्चाहिं आदासीन्येन प्रियतया
द्वेष्यतया वाऽम्बदाचार्यकृतग्रन्थपर्यालोचनमन्यत्रापि भवेदेव । अत एव भवताऽपि
सप्तमप्रधानप्रश्नसामान्तरचतुर्थप्रश्ने लिरन्यते । प्रमाणं चेत्तदा भरदीपारचितग्रन्थेषु
श्रुतो विरुद्धतया वर्णनमिति । तथा भगवद्भक्त्या श्रूयमाणेन गदानन्दगिरिणाऽपि
इदानीं प्राग्गन्धे महामाध्वनामके व्यग्रन्धे जम्बन्मनमास्यरोपरि किञ्चित्पणपुलिनिशेष
आरन्ध इति किम्बदन्ती ध्रुयते । अतोऽम्बाकं ग्रन्थप्रचारे तादृशमवग्रन्ध एव प्रमा-

णम् । कथमन्यथा भारतभागवतादिटीकाविरोधो भवताऽपर्यालोचितेष्वस्मद्ग्रन्थेष्वव-
गतः । अनवगमे च कथं धार्ष्ट्येन पुष्टं स्यात् । अतः कृतमीदृशेन महात्मनां निन्दा-
फलकेन कुतर्केण ।

(युगमेदेन धर्ममेद , तत्तद्धर्मशास्त्राणां निन्दानिवेध)

यथा प्रथमाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० २१)—

“तथा स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे कल्पान्तरान्तरे ।

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे” ॥

इत्यादिना प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यात्तदा तदा तत्तत्प्रवृत्त्यर्थं धर्मप्रवर्तकानामाचार्या-
णामाविर्भावमुक्त्वाऽऽह (श्लो० ३१)—

“युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा द्विजोचमा” इति ॥

पराशरमाधवीये च प्रथमाध्याये कर्मपुराणे—

“न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथे”ति ॥

(द्वाविंशः प्रश्नस्तत्र दोषः उत्तरं च)

अथास्यैव संशयस्य चरमकोटिघटितोऽवान्तरः पष्ठः प्रश्नः

अधिकाश्चेत्तदा प्रमाणं वक्तव्यम् ?

उत्तरम् ।

अत्र जिज्ञासितं तु व्यासादिनिरूपितेऽस्मदाचार्यनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं भवेत्तथापि भरदा-
चार्येभ्यः पूर्वाचार्या व्यासादयो न्यूनाः समाः अधिका वेति संशयवाक्यप्रक्रमानुरोधा-
त्तस्मादाचार्यनिरूपितव्यामादिनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं विविक्तमिति फलति । तत्राद्यश्वेत्
प्रक्रान्तत्रिकोटिकविरूपे आद्यकल्पस्थानल्पोचरविलोकनेनैव सन्तोऽप्यं भरता । अथ
द्वितीयश्वेत्तदा न हि सर्वाधिकव्यासादिपूर्वाचार्यनिष्ठोत्कर्षे यस्यापि विमम्भतिरन्तीत्यलं
बहुपुराणादिप्रमाणगणनिर्णीतेऽर्थे पोतयत्प्रमाणजिज्ञासया । तस्मान्—

“व्यामादितोऽस्मदाचार्येष्वमामान्यतयोदितम् ।

न्यान्त्यं सामान्यमाधिक्यं मान्यं तन्माऽन्यथा भ्रमेः” ॥

(त्रयोविंशः प्रश्नस्तदुत्तरकारिके च)

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः

शूद्राद्येदुपदेश्यास्तदा सच्छूद्रा असच्छूद्रा वा । साधारणाद्येदधमाः कुतो नोप-
देश्याः । उपदेश्याश्चेतैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा । न्यूनत्वं चेत्किं भवदी-
यदीक्षया ? तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते । अङ्गीक्रियत एवेति चेत्तर्हि
वैष्णवदीक्षायां सर्वे वर्णाः समा इत्युच्यमाना भवन्तो धन्याः ।

उत्तरम् ।

“सदसच्छूद्रसामान्यमुपदेश्यतयाऽऽहृतम् ।
शास्त्रे सामान्यतः प्रोक्ता शूद्रस्याप्यधिकारिता ॥
किं वर्णनिष्ठ इत्यत्र पुरैवैतत्प्रकाशितम् ।
किञ्चित्प्रपश्यते प्राप्तावसरत्वात्पुनर्मया ॥

(हरिसेवादी शूद्रादीनामप्यधिकारः)

अस्ति सदसच्छूद्रसामान्यस्य भगवच्छरणागत्या स्वस्य वैष्णवत्वसम्पादनपूर्वकं तत्स-
वादि सद्धर्माचरणेऽधिकारः यथाऽऽह भगवान्—

“मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” इति ॥

श्रीमद्भागवतेऽपि एकादशस्कन्धे द्वादशाध्याये उद्धवं प्रति स एव (श्लो० १)—

“न रोधयति मां योगः”

इत्यादिना योगादीनां साम्प्रदायिकसद्गुरुसङ्गव्यतिरिक्तानां स्वभास्यसाधकत्वमु-
क्त्वाऽह (श्लो० ३)—

“सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः रम्याः ।

गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाधारणमुदाकाः ॥

विद्याधरा मनुष्येषु वैश्या शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः ।

रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्पुगेऽनघ ॥

यहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाप्तृका यादवादयः” इत्यादि ॥

(तस्यै धर्मोपदेशनिवेषवारयविचारस्तेषां धाद्वानादयो धर्माः मत्प्रपन्नं
सर्वधर्मेषु तदधिकारश्च)

न चैषां धर्मोपदेशानधिकारो “नो शूद्राय मतिं दद्यादि”ति मनुवचनानुसारा-
च्छूद्रैः । वचनस्योपसत्तिश्च शूद्रविषयत्वात् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० ३) महा-
पातकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० १)—

“शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्यति” ॥

इत्यस्य मिताक्षरायाम् । यत्तु मानवं न चास्योपदिशेद्धर्मं “न चास्य व्रतमादिशे-
दि”ति शूद्रस्य धर्मव्रतयोरुपदेशनिषेधपरं वचनम् । तदनुपसन्नशूद्राभिप्रायं तथा “यत्तु
गौतमवचनं प्रतिलोमा धर्महीनाः” इति तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायमिति विज्ञा-
नेश्वरोक्तेः । तस्मादस्यापि सर्वधर्ममार्गवर्तित्वं सम्भवत्येव । अत्रैव मिताक्षरायामुदा-
हृतात्—

“तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्” ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् ।

धर्मप्रवृत्ता—

“तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरमि”ति ।

उत्तमर्द्धं तु तदेव ।

.निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे व्यासः—

“शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपदकारादिभिर्विने”ति ॥

तत्रैव तृतीयपरिच्छेदे श्राद्धप्रकरणे महाभारते राजधर्मेषु—

“ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।
कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः” ॥

इत्युक्त्या—

“वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मे विधीयते ।
पितृयज्ञास्तथा कृपाः प्रपाथ शयनानि च ॥
दानानि च यथाकालं द्विर्जैम्भ्यो विसृजैत्सदे”ति ।

तत्रैव मात्से—

“मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते”ति ॥

अत्र शूद्रस्यापि सदा धर्माचरणस्योक्तत्वात्तस्मात्पुण्यपदेन उक्तरीत्या भगवत्तेरा-
द्यधिकारसम्पादनाय ।

(उताग्यादौ तदुक्तमत्रैव यः शूद्रस्याधिकारः)

इहाङ्गिरःस्मरणे जपवर्जनं गायत्र्यादिवैदिकमन्त्राणामेव पौराणादिमन्त्राणां जपे
तु शूद्रस्याप्यधिकारात् । अत एव आचारमाधये (स्तो० १) “अयातो हिमंशलाग्र”
इत्यस्य व्याख्याने । प्रवर्णिकमात्राधिकारिका हि शुनिः प्रतिदा । “अकारय तथा-

कञ्च कार्यं शूद्रस्यैतच्छ्रवणाधिकारस्तु विष्णुसहस्रनामभाष्ये “शूद्रः सुखमवाप्नुया-
दि”त्यादौ शङ्कराचार्यैरपि दर्शितः ।

तथा—

“देवोऽसुरो मनुष्यो वा यश्चो गन्धर्व एव च । .

भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम्” ॥

इत्यादिभिः सप्तमस्कन्धसप्तमाध्यायादिवचनैर्भगवद्भजनस्य सर्वाधिकारकत्वम् ।
अन्यत्र स्पष्टतया “चतुर्णामपि वर्णानां गुरुकृष्णार्चनं परमि”त्यादिषु शूद्रस्यापि
भगवद्भजनाधिकारित्वं सदसच्छूद्रसाधारण्येन वर्णितमेवेत्यलं विस्तरेण । अतः सदस-
च्छूद्रसामान्यमुपदेश्यम् । अथ यदुक्तं साधारणाश्वेदधमाः कुतो नोपदेश्या इति ।
तदसङ्गततरम् । तथाहि—

(चाण्डालादयोऽनुपदेश्यास्तैः सह भाषणविषये)

किमत्राधमशब्देनासच्छूद्रा विवक्षिता उत चाण्डालादयोऽन्यजाः । नाद्यः ।
सदसच्छूद्रसामान्यस्योपदेशस्वीकारे कुतो नोपदेश्या इत्यनुपदेश्यत्वे हेतुप्रभाष्योपात् ।
अनुपदेश्यत्वस्यैवासिद्धत्वात् । न द्वितीयः । अन्यजादीनां प्रतिलोमजसङ्करजातित्वेन
शूद्रान्तःपाताभावेन प्रश्ने साधारणाश्वेदिति चेत् कोटिवाचापत्तेः । अथ तथापि सम्प्र-
दायोपदेशस्य सर्वसाधारणत्वोरीकारे चाण्डालादीनामनुपदेशे को हेतुरिति चेदुच्यते ।
दशमाध्यायेऽन्यजादिधर्मानुपक्रम्याह मनुः (श्लो० ६२)—

“ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणमि”ति ॥

तस्मान्नान्यत्र मन्त्रादौ सिद्धिकारणे तेषामधिकारोऽस्तीति नोपदेश्याः । याज्ञवल्क्यो
ऽप्याह (अ० १ श्लो० ४) वर्णजातिविवेकप्रकरणे—

शूद्राजातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृत” इति ॥

सर्वपदादीक्षाधर्मादपि बहिष्कारः । किञ्च, उपदेशस्तु दूरापास्तः, तैः सह सम्भाष-
णस्यापि प्रतिषेधात् । यथा तृतीयाध्याये प्रकीर्णक्रपायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० ३)
“विप्रदण्डोद्यम” इत्यस्य मिताक्षरायाम् ।

पतितादिसम्भाषणे तु गौतम आह—

“न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत, सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यावेद्ब्राह्म-
णेन वा सह सम्भाषेत्”ति ।

पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये (श्लो० ३८) व्याख्यायां कूर्पपुराणे—

“चाण्डालम्लेच्छमम्भाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं दृष्ट्वा भोज्यं वापि तथाविधम् ॥

आचामेदधुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च ॥
स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीवीं वा परिधाय चे"ति ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणादावेतजपादिविषयम् ।

(जपादिषु तद्दर्शनादोवातगमनादौ तथा स्पर्शसम्भाषणादिषु च)

तथा पाद्मपुराणे—

"चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽचामेद्विजोत्तम" इति ॥

तत्रैव (श्लो० ३९) व्याख्यायां गौतमः—

"क्रोधं मोहं क्षुतं निर्द्रां निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुसुरार्चितम्"त्यादि ॥

धर्मप्रवृत्तौ जपप्रक्रमे ध्यनानि—

"पतितानां चान्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ।
क्षुतेऽधोवातगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥
आचम्य दक्षिणं कणं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा दियाकरम् ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा जपशेषं जपेत्तत्र" इति ॥

इत्थं यत्र तद्दर्शनादौ मन्त्रस्य जपो निषिद्धते तत्र कुतस्तरां तेभ्यस्तदुपदेशः ।

ज्ञातातपस्पृत्तौ—

"चितिवृक्षश्चितिर्गुणश्चाण्डालो वेदविक्रयी ।
एतान् वै ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥
पथि चाण्डालकं दृष्ट्वा कुर्यात्स्वर्गविलोकनम् ।
यदि सम्भाषणं चैव गायत्री तु सकृजपेदि"ति ॥

निर्णयसिन्धौ (परि० १)

"असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतस्मिन्नादलम् ।
आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राप्य शुद्भवति ॥

वृहन्नारदीये—

"रजस्रलां च चाण्डालं महापातकिनं तथा ।
स्रुतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजसादिरुम् ॥
व्रतादिमध्ये शृणुयाद्येषां ध्वनिशुत्तमः ।
अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्देवदेवमावरमि"ति ॥

मनुनापि दशमाध्याये (श्लो० ५१)—

“चाण्डालश्चपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयाः” ॥

इत्यादिना श्लोकपदेन तद्धर्मानिरूपयतोच्यते—

“न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्नि”ति ॥

“धर्मानुष्ठानसमये चाण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यादिति”
मुक्तावली ।

(तेभ्यो दूरतोऽन्नदानं तेभिरव उपास्य भगवद्भक्त्यभ्यासद्वचनेभ्यश्च तेषां भक्त्यादि)

तथा तेभ्योऽन्नदानादिकमपि दूरत-एव कर्तव्यमिति तत्र निरूपितम् । अतो यत्र तैः सह साधारणो लौकिकवाग्व्यापारोऽपि निषिध्यते कुतस्तरां तत्र स्वसर्वस्वरूपाणां श्रुतिरहस्यभूतानां भगवन्मन्त्राणां तेभ्य उपदेशस्य शङ्कापीत्यलम् । किञ्च, कृत्यरूप-सरो देवीपुराणे—

“वर्णाश्रमविभेदेन देवाः स्थाप्यास्तु नान्यथा ।

ब्रह्मा तु ब्राह्मणैः स्थाप्यो गायत्रीसहितः प्रभुः ॥

चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुरार्थिभिः ।

भैरवोऽपि चतुर्वर्णैरन्त्यजानां तथा मत” इति ॥

अत्रापि शब्दो गौणत्वार्थः । तथा च चातुर्वर्ण्ये काम्यं भैरवपूजनम् । कापि तस्य नित्यत्वान्भ्यनुष्ठानात् । अन्त्यजानां तु भैरवोपासनैर विधीयते न तु विष्ण्वाद्युपा-सना । अतो वैष्णवमन्त्रोपदेशो न तेभ्यः क्रियते । नन्वेवं सति भगवद्भक्तेः सर्वमनु-प्यसाधारणत्वं भज्येत । साधारणत्वसमर्थनाय चाण्डालादिषु मन्त्रोपदेशमन्तराऽपि भक्त्युद्भवस्वीकारे तु चातुर्वर्णिकेष्वपि मन्त्रोपदेशवैयर्थ्यम्, तमन्तराऽपि भक्तिसम्भवा-दिति चेन्मैवम् ; चाण्डालादिष्वपि भगवद्भक्ताश्रयणेन भक्तिरुद्भवतीति (अ० ४ श्लो० १८)—

“किरातहृणान्धपुलिन्दपुल्कसा आमीरकङ्का यवनाः रसादयः ।

येऽन्ये च पाषा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्धान्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः” ॥

इत्यादिद्वितीयस्कन्धादिवचनैः सिद्ध्यति । तेन (स्कं० ११ अ० १२ श्लो० ४)—

“वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः” इत्यादिवर्चांसपि व्याख्यातानि वेदितव्यानि ।
तत्र (श्लो० २)—

“यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ।

सत्सङ्गेन हि दंतेयाः.....”

आचामेदधुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
 अग्नेर्गवामथात्मने स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च ॥
 स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीवीं वा परिधाय चे"ति ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणादावेतजपादिविषयम् ।

(जपादिषु तद्दर्शनाधोवातगमनादी तया स्पर्शसम्भाषणादिषु च)

तथा पादपुराणे—

“चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽचामेद्विजोत्तम” इति ॥

तत्रैव (स्तो० ३९) व्याख्यायां गौतमः—

“क्रोधं मोहं क्षुतं निर्द्रा निष्ठीवनविनृम्भणे ।

दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥

आचामेत्सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुसुरार्चितमि”त्यादि ॥

धर्मप्रवृत्तौ जपप्रक्रमे वचनानि—

“पतितानां चान्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ।

क्षुतेऽधोवातगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥

आचम्य दक्षिणं कर्णं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ।

प्राणायामश्रयं कृत्वा जपशेषं जपेत्तत” इति ॥

इत्थं यत्र तद्दर्शनादां भवस्य जपो निषिद्ध्यते तत्र कुतस्तरां तेभ्यस्तदुपदेशः ।
 शातात्तपस्मृती—

“चित्तिवृक्षश्चितिर्यूपश्चाण्डालो वेदविक्रयी ।

एतान् वै ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥

पथि चाण्डालकं दृष्ट्वा कुर्यात्स्वर्पविलोमनम् ।

यदि सम्भाषणं चैव गायत्रीं तु सकृजपेदिति”ति ॥

निष्येत्सिन्धौ (परि० १)

“असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिरुदलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुद्ध्यति ॥

बृहन्नारदीये—

“रजस्वलां च चाण्डालं महापातकिनं तथा ।

स्रुतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजःकादिकम् ॥

ब्रतादिमध्ये शृणुयाद्यद्येषां ध्यनिमुत्तमः ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद् वैदमातरमिति”ति ॥

मनुनापि दशमाध्याये (श्लो० ५१)—

“चाण्डालश्चपचानां बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः” ॥

इत्यादिना श्लोकपदेन तद्धर्मानिरूपयतोच्यते—

“न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्नि”ति ॥

“धर्मानुष्ठानसमये चाण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यादि”ति युक्तावली ।

(तेभ्यो दूरतोऽन्नदानं तैर्भैरव उपाल भगवद्भक्त्यध्यापयन्नेभ्यश्च तेषां भक्त्यादि)

तथा तेभ्योऽन्नदानादिकमपि दूरत एव कर्तव्यमिति तत्र निरूपितम् । अतो यत्र तैः सह साधारणो लौकिकवाग्व्यापारोऽपि निषिद्ध्यते कुतस्तत्रां तत्र स्वसर्वस्वरूपाणां श्रुतिरहस्यभूतानां भगवन्मन्त्राणां तेभ्य उपदेशस्य शङ्कापीत्यलम् । किञ्च, कृत्यकल्प-
तरी देवीपुराणे—

“वर्णाश्रमविभेदेन देवाः स्थाप्यास्तु नान्यथा ।

ब्रह्मा तु ब्राह्मणैः स्थाप्यो गायत्रीसहितः प्रभुः ॥

चतुर्वर्णस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुप्रार्थिभिः ।

भैरवोऽपि चतुर्वर्णैरन्त्यजानां तथा मत” इति ॥

अत्रापि शब्दो गौणत्वार्थः । तथा च चतुर्वर्ण्ये काम्यं भैरवपूजनम् । क्वापि तस्य नित्यत्वानभ्यनुष्ठानात् । अन्त्यजानां तु भैरवोपासनैर विधीयते न तु विष्ण्वाद्युपा-
सना । अतो वैष्णवमन्त्रोपदेशो न तेभ्यः क्रियते । नन्वेवं सति भगवद्भक्तेः सर्वमनु-
प्यसाधारणत्वं भज्येत । साधारणत्वसमर्थनाय चाण्डालादिषु मन्त्रोपदेशमन्तराऽपि
भक्त्युद्भवस्वीकारे तु चतुर्वर्णिकेष्वपि मन्त्रोपदेशवैयर्थ्यम्, तन्मन्तराऽपि भक्तिसम्भवा-
दिति चेन्नैवम् ; चाण्डालादिष्वपि भगवद्भक्ताश्रयणेन भक्तिरुद्भवतीति (अ० ४
श्लो० १८)—

“किरातहूणान्त्रिपुलिन्दपुल्कसा आमीरकङ्का यवनाः रासादयः ।

येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः” ॥

इत्यादिद्वितीयस्कन्धादिवचनैः सिद्ध्यति । तेन (स्कं० ११ अ० १२
श्लो० ४)—

“वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः” इत्यादिवचांस्तपि च्यारन्यादानि वेदितव्यानि ।
तत्र (श्लो० २)—

“यथावच्छेदे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ।

सत्सङ्गेन हि देतेयाः.....”

इत्युपक्रमात् अतो न भक्तेः सर्वसाधारणत्वव्याघातः । अत एव भक्तिसत्राद्वितीयाध्यायद्वितीयाद्विकेऽसूत्रयद्भगवान् शाण्डिल्यः (सू० ७८)—

“अनिन्द्ययोन्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवदि”ति ।

अत्रैतद्भाष्ये स्वमेश्वरः—

“निन्दितचाण्डालादियोनिर्यन्तं भक्तावधिक्रियते” ॥

संसारदुःखजिहासाया अविशेषात् । अथ वेदाध्ययनाधिकारात् । कथमत्र त्रैवर्णिकानां स इति चेत्तत्राह “पारम्पर्यादि”ति ।

पूर्वमीमांसा सू० २ अ० १ पा० १—

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः”

उत्तरमीमांसा सू० ३ अ० १ पा० १—

“शास्त्रयोनित्वात्” इति न्यायादलौकिकोऽर्थः श्रुत्येकसमधिगम्य इत्यत्र न विप्रतिपद्यामहे । किन्तु, स्त्रीशूद्रादीनामितिहासपुराणादिद्वारा चाण्डालादीनां च स्मृत्याचारवदुपदेशपारम्पर्येण ज्ञानमपि श्रुतिमूलमेव भवति । यथा तेषां सामान्यार्हिंसाधर्मादिज्ञानम् । अन्यथा तदसिद्धिप्रसङ्गादिति व्याचख्यौ । एवं चाण्डालादिष्वपि भगवद्भक्तिसम्भवादेव (अ० ९ श्लो० १०)—

“विप्राद्विपुण्युतादरविन्दनाम-

पादारविन्दविमुखाच्छ्रवणं वरिष्ठम् ।

मन्ये तदर्पितमनोवचने हितार्थ-

प्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः” ॥

इत्यादीनि श्रीभागवतसप्तमस्कन्धनवमाध्यायादिवचनानि सङ्गच्छन्ते ।

यच्चूक्तम्—

“अन्यजादिवन्मन्त्रोपदेशमन्तरापि चातुर्वर्णिकेषु भक्त्युद्भवसम्भवात् । व्यर्थस्तेषु तदुपदेश” इति ।

नैतत्सारम् । अन्यथा वेदानधिकारिणि शूद्रे मोक्षार्थं पुराणादिश्रवणद्वारा ब्रह्मज्ञानसम्पादनं स्वर्गाद्यर्थं पौराणमन्त्रैः कर्मकरणं च विधीयत इति तद्वैवर्णिकेष्वपि तद्वारा ज्ञानादिसम्भवे तेष्वापि पूर्वोत्तरकाण्डार्थयोः कर्मज्ञानयोरधिकारसम्पादकः सावित्र्युपदेशो व्यर्थः स्यात् ।

(वैष्णवत्वादित्युक्त्येऽपि जातिभेदे न गच्छति)

अथ यदुक्तं प्रश्नवाक्ये—

उपदेश्या एवेति चेत्तैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा । न्यूनत्वं चेत्किं भवदीयदीक्षायां ? तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते ? इति ।

उत्तरम्

इदमनुत्तरणीयम् । अस्माभिश्चाण्डालादिभ्य उपदेशदानानङ्गीकारात् । अथ शूद्राणा-
मुपदेशेऽप्ययं प्रश्नः प्राप्तवसर इति चेदुच्यते । वैष्णवत्वेन तुल्यत्वेऽपि जातेः पाका-
दिकर्मानर्हत्वात्तत्कृतं तन्नाङ्गीक्रियते । दीक्षा हि वैष्णवत्वेनोत्कर्षं सम्मान्यत्वमोक्षा-
धिकारित्वादिलक्षणमैहिकामुष्मिकफलपर्यवसायिनं सम्पादयति । न तु जातिमप्यपह-
रति । सम्पादयति हि वसन्तस्तरूणामपैषम्येणैव बहलदलसुमनःसङ्गस्यनत्वं न तु
निम्बकदम्बमौकन्दमन्दारत्वादिलक्षणामपहरति जातिमपि ।

अतः श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे चतुर्थाध्याये (श्लो० ६३)—

“अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्मक्तजनप्रियः ॥
नाहमात्मानमाशसे मद्भक्तैः साधुभिर्भिना ।
श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् तेषां गतिरहं परा ॥
ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान्वित्तमिमं परम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥
मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्त्वियः सत्यति यथा ॥
मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽप्यत्कालविद्वत्तम् ॥
साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ।
मदन्यचे न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी”ति ॥

तथा गीतायाम्—

“समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” ॥

इत्यादिषु भगवतोक्तं स्वप्रसादातिशयपात्रत्वमेव सर्ववर्णेषु वैष्णवत्वेन तुल्यम् ।

(शूद्रप्राविताश्रय कलौ तद्भूतपञ्चाशस्य दम्पादेश निषेधं नामात्मग्रहणेऽशेषस्य विशेषश्च)

नैतावता शास्त्रमुल्लङ्घ्य शूद्रादिकृतपाकस्य ब्राह्मणादिभिर्मोक्ष्यत्वं कोऽप्यनुन्मत्तमति-
र्भूयात् । तन्निषेधसानेकत्र जागरूकत्वात् ।

यथा धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धे । “अथ कलौ निषिद्धानी”त्युपक्रम्य—

“द्विजानां गोपशूद्रादौ भोज्याश्रयत्वं कलौ नहि ।

शिष्यस्य गुरुपत्नीषु न चिरं वासशीलते”ति ॥

तत्रैव—

“घृतहुग्धादिभिः पक्कमन्नं शूद्रात्कलौ त्यजेत् ।

भिक्षामटन् यती रात्रौ न वसेद्दहिणां गृहे” इति ॥

अनेन कैमुतिकाचत्कृतपाकादिनिषेधः ।

तत्रैवोत्तरार्धे—

“द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

वानप्रस्थो यतिर्लिङ्गी न भोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः ॥

षण्मासं यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते” इति ॥

सारसङ्ग्रहे स्मृतिः—

“अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्यान्नं तु चान्नं स्याच्छूद्राच्च रुधिरं स्मृतम् ॥

शूद्रोदकं शूद्रपक्कं शूद्रेण सह भोजनम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं चाण्डालः कोटिजन्मसु” इति ।

आमान्नं तु तेषामपि ग्राह्यमेव ।

अत एव निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे—

“आमं शूद्रस्य यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ।

तत्सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिकेन च” इति ॥

शुद्धितत्त्वज्ञिराः—

“शूद्रवेस्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।

निघृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्राच्च तदपि स्मृतम् ॥

शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचिः” ॥

पराशरः—

“तावद्भवति शूद्राच्च यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तन्न विरुद्ध्यते” ॥

विष्णुपुराणे—

“सम्प्रोक्षयित्वा गृहीयाच्छूद्राच्च गृहमागतम्” ॥

अङ्गिराः—

“पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतमिति” ॥

एवमादीनि शूद्रस्य पक्काशग्रहणनिषेधकानि स्वशिष्यस्य सद्धर्माचरणवतस्तस्यामात्र-
ग्रहणे दोषाभावबोधकानि अथाचितोपनीताप्रस्याख्यानविधायकानि च वचनानि तत्र
तत्र मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्याचार्यग्रन्थेषु हेमाद्रिमाधवविद्वानेश्वरादिकृतेषु तेषु तेषु प्रामा-

णिकनिबन्धेषु च शतश एवोपलभ्यन्त इत्यलं बहुलकालविलङ्घनहेतुना निखिलवचन-
विलेपनपल्लवितेन ।

अतो वैष्णवत्वेन तौल्येऽपि वर्णजात्यादिविभागस्य जागरूकत्वाच्छास्त्रसदाचारा-
नुल्लङ्घ्य ब्राह्मणादीनां शूद्रादिपाकग्रहणं न कोऽप्यनास्तिको युक्तजनः शक्नोति वक्तुम् ।

अन्यथा, मनुष्यत्वप्रयुक्ततौल्येनाऽपि पाकादिग्रहणप्रसङ्गात् । किञ्च, शिवसाधु-
ज्यादिक्रामानां चतुर्णामपि वर्णानां शिवदीक्षाग्रहणतदर्चनरुद्राक्षधारणादिस्वधिकारः
स्मर्यते । तथा दावाग्निजभस्मना चाण्डालादीनामपि त्रिपुण्ड्रकरणं विधीयते, तत्राप्ययं
भवत्प्रश्नः प्राप्तावसरः स्यात् । यथा त्रिपुण्ड्ररुद्राक्षादिधारिभिश्चाण्डालादिभिः सह
ब्राह्मणादीनां शैब्यत्वेन तुल्यता न्यूनता वा ? न्यूनता चेत् किं तद्धारणादिना ?
तुल्यता चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते ? अङ्गीक्रियते एवेति चेत्तर्हि
शैब्यदीक्षायां सर्वेऽपि वर्णा अभिन्ना इति भुवन्तो भवन्तो धन्या इति ।

तस्मात् कृतमीदृशैः स्वनिग्रहस्यानैः कृतकैः ।

(पृच्छककृते उपहासे शास्त्रप्रासदण्डादिकम्)

यश्चोपहासः कृतोऽङ्गीक्रियत एवेति चेत्तर्हि वैष्णवदीक्षायां सर्वे वर्णाः समा
इत्युच्यमाना भवन्तो धन्या इति । स तु पाकानङ्गीकारात्परावृत्त्य प्रष्टारमेव गच्छति ।
- अत्र वदन्त इति वक्तव्येऽप्युच्यमाना इति प्रयोगस्तु प्रमादात् । अन्यैरुच्यमाना
इत्थमिप्राये त्वसिद्धम् । केनापि प्रामाणिकेनानुमतेनैव वक्तुमशक्यत्वात् । अप्रामा-
णिकोन्मत्तयोरुत्तेरनादरणीयत्वाच्च ।

किञ्च, व्यवहाराध्याये वाक्पारुष्यप्रकरणे, याज्ञवल्क्यः—

“सत्यासुत्यान्यथास्तोत्रैः”

इत्यादिना वाक्पारुष्यं वक्ति । तत्रेदमन्यथा स्तोत्रम् । एवं नवीनरीत्या, अशास्त्री-
यमेत्यसत्यम् । तथैव सर्वजगद्विरुद्धवादिनो यूयं क इत्यादयः कठोरवादाः । तथा
दण्डोऽपि तेनैवोक्तस्तत्र (श्रु० ८.)—

“त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहस” इति ॥

अत्रैव त्रैविद्यावेदत्रयसम्पन्नास्तेषां राज्ञो देवानां चाक्षेप उत्तमसाहसो दण्ड इति
विज्ञानेश्वरः ।

तथापीदानीम्—

“ईदृशानन्यसामान्याऽसौजन्यस्य विधानतः ।

संन्यासिनोऽपि ते धन्यम्मन्याः सन्तुचितं कलौ ॥”

आस्तामेतत् । इत्यम्—

मन्त्रेण विन्यस्यात्मानमनन्यत्वार्थदे हरे ।

सदसच्छूद्रसामान्यं मुनिमान्यं भवत्विह ॥

(चतुर्विंशः प्रश्नस्तदर्थश्च)

अथास्य प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नस्यावान्तरोऽष्टमः प्रश्नः

सच्छूद्रा इति चेत्के सच्छूद्रा इति ?

तेषां लक्षणं वक्तव्यम्

अस्यायमर्थो भवेत्, यदि सच्छूद्रा एवोपदेश्यास्तर्हि उपदेश्यानुपदेश्ययोः परस्पर
व्यावर्तकधर्मावरामाय विभाजकतावच्छेदकासाधारणधर्मो निर्नेक्तव्य इति ।

उत्तरम् ।

अस्माभिस्तु साधारण्येन सदसच्छूद्रसामान्यस्यैवोपदेश्यत्वं स्वीक्रियत इति नास्मा-
क्रमेण विचारेण प्रयोजनम् । प्रश्ने चेदिति पदेन सच्छूद्रमानस्योपदेशाङ्गीकारपक्ष
एव तल्लक्षणजिज्ञासावतारबोधनात् । तथापि भवतो विविक्ताशान्तये दिङ्मानं किञ्चि-
दुच्यते ।

(उत्तरे सच्छूद्रलक्षणं, वेण्णवदीक्षावृत्तशूद्रस्यापि सच्छूद्रत्व च)

तत्र धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्द्धे—

“सप्तपुरुषं त्रिपुरुषं वा परम्परया स्नानवैश्वदेवतर्पणादिकं शूद्रकमलाकरादिग्रन्थ-
सङ्गृहीतं धर्मं नियमेनाचरन् सच्छूद्र उच्यते” इति । अथ साकल्येनैतद्वर्माचरणाऽस-
म्भवेऽपि दशमाध्याये शूद्रधर्मेण मनुः (श्लो० १२६)—

“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम्” ॥ इति

वैदिकेऽभिहोत्रादिधर्मेऽनधिकारं पाकयज्ञादिधर्मस्य ।

“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाग्रहापशेदि”ति

याज्ञवल्क्याद्युक्तरीत्या विधाने प्रतिषेधाभावं चोक्त्वा—

“धर्मेऽवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

यथा यथा हि तद्वृत्तमातिष्ठत्यनघ्नयकः ।

तथा तथेमं चाप्तुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दित” ॥ इति

यथाशक्ति पाकयज्ञादिभगवत्सेवादिसद्वर्माचरणे सच्छूद्रत्वं वक्ति ।

अथ यमस्मृतौ तृतीयाध्याये (श्लो० १०)—

“दासनापितगोपालबुलभिरार्धसीरिणः ।

एते शूद्रास्तु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥

असच्छूद्रेषु चान्नाद्यं ये भुञ्जन्त्यबुधा द्विजाः ।

प्रायश्चित्तं तथा प्राप्तं चरेच्चान्द्रापणं व्रतम्” ॥ इति

अङ्गिरःस्मृतावपीदं श्लोकद्वयं दृश्यते । एवं दासादिवदात्मनिवेदकस्यापि भोज्या-
न्नत्वमुक्त्वाऽनुपदमेवाऽसच्छूद्राभ्रभोजनं निषेधज्ञां यमाङ्गिरोभ्यामात्मनिवेदकस्यापि
स्पष्टमेव सच्छूद्रत्वं बोधितं भवति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १) स्नातकप्रकरणे अभोज्यान्नानुक्त्वा तत्र प्रतिप्रसवमाह
(श्लो० ३८)—

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितथैव यथात्मानं निवेदयेत्” ॥ इति

अत्रैवं मिताक्षरायाम्—

“यश्च बाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमि”ति ।

एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । ‘गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धैक-
निवेदितात्मानो भोज्यान्ना इति वचनादि’ति विज्ञानेश्वरः । एवं सामान्यत आत्मनिवेद-
कस्याप्युत्कर्षे किं पुनः सद्गुरुपदिश्यमानमहामन्त्रद्वारा साक्षाद्भगवते आत्मनिवेदन-
कर्तृत्वर्ये वक्तव्यम् । अत एव धर्मसिन्ध्वादिषु शूद्राणां शालग्रामार्चननिषेधमुक्त्वा
वैष्णवदीक्षाग्रहणपूर्वकं मद्यपानाद्यधर्मत्यागिनां तु तेषां ब्राह्मणद्वारा शालग्रामपूजाधि-
कारो निरूप्यते—

“दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।

कर्त्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम्” ॥

इत्यादिवचनोपन्यासेन । अतो वैष्णवदीक्षां प्रविष्टस्य यथाशक्तिसद्गर्माचरणतत्परास
शूद्रस्यापि सच्छूद्रत्वं निर्वाधमिति दिक् । .

एवं सति याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० १) शूद्रप्रकरणे (श्लो० २०)—

“विद्याकर्मवयोयन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धक्ये मानमर्हती”ति ॥

आचारमाधवे प्रथमाध्यायान्ते शान्तिपर्वणि—

“स्नाहा चैव नमस्कारे भञ्जः शूद्रेऽभिधीयते ।

ताम्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयम्” ॥ इति

एवमादिषु विद्याब्रह्मपदाम्यां ब्रह्मज्ञानं शूद्रस्यापि सच्छूद्रत्वनिर्वाहकतयाऽऽवश्यक-
मित्युच्यते । तदपि सत्सम्प्रदायाश्रयणे गुरुमुखात् पुराणादिश्रवणद्वारा तस्य सेत्स्वर्ताति
निखिलं निरवधम् । विशेषतो जिज्ञासायां तु मन्वादिग्रन्थतोऽवगम्यताम् । ततोऽपि
संशयानुच्छेदे सुरेन पुनरप्यस्मान् पृष्ठाञ्चधार्यताम् ।

“इत्यष्टमिः सपदिं सङ्गतमङ्ग जल्पैरल्पैः कुरङ्गवृषि तुङ्गतरङ्गकल्पैः ।

चोद्यं प्रमाणगणशुक्तिवराङ्गितेन दत्तोचरं किल विचित्रतरं तृतीयम्” ॥

इति तृतीयाष्टकम् ॥

(चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः उत्तरकारिका च)

अथ चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः

उपदेशे च रामकृष्णादिमन्त्राः समाना उत
तेषु न्यूनाधिकता वा ?

उत्तरम् ।

“सामान्यं न्यून्यमाधिक्यमन्योन्यं तन्यतेऽधुना ।

सन्मन्त्राणां स्वतन्त्राणां श्रूयतां तर्कबन्धुना” ॥

(भगवन्मन्त्राणां परस्परं न्यूनावसायाधिक्यमिति)

तथा हि भगवतो हि रूपनामविभेदेन द्विविधे लीले “नामरूपे व्याकरवाणि”,
“सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते” इत्यादि छान्दोग्य-
तैत्तिरीयादिश्रुतिषु प्रसिद्धे । तत्र रूपलीलायां यथा रामकृष्णाद्यवतारा उत्तमाः विभू-
तिरूपाणि मध्यमानि गवाश्वाद्यश्वाधमाः । एवमेव नामलीलायामपि वेदादयः साक्षा-
द्भगवत्प्रापका महामन्त्राश्चोत्तमाः । गीताश्रीभागवतभिन्नस्मृतिपुराणादीनि च मध्यमानि
प्राकृता घटपटादिशब्दाश्वाधमा इति ब्रह्ममीमांसाभाष्यादिषु श्रीमदाचार्यादिभिः
सविस्तरं निर्णीतम् ।

तत्र यथा रामकृष्णाद्यवतारेषु एकेनैव स्वरूपेण सर्वकार्यकरणसमर्थोऽपि भगवान्
येन येनावतारेण यधिकीर्षितं तदेव तेन करोति ।

“यदर्थतन्नो न विहन्ति विक्रमम्”

इति श्रीभागवतदशमस्कन्धोक्तेः; न त्ववतारान्तरकार्यम् । अन्यथावतारबाहुल्यनै-
रर्थक्यापत्तेः ।

नहि वर्तमानेनापि कल्पायुषा जामदग्नयेन रावणवधादिकं दाशरथिकार्यमनुष्ठितम् ।
नापि प्रथमावतारेणैव सुचिरं स्थित्वा सर्वावतारकार्याणि । तथैवान्यतमेनापि वेदादि-
मूलकेन स्वनिरूपकमहामन्त्रेण सर्वविधफलदानशक्तोऽपि यन्मन्त्रजपाद्विद्वान् यत्फलं
स्वयं नियमितं तदेव तद्वारा ददाति । अन्यथा एकेनैव सर्वकार्यसिद्धौ जगति नाना-
विधमन्त्रप्रादुर्भावनं व्यर्थं स्यात् ।

किञ्च, मन्त्रा हि स्वजपादिवशात् स्वप्रतिपाद्यदेवताप्रसादेन तदनुगुणं फलं समर्पय-
न्तीति मन्त्रशास्त्रमर्यादा । जडानां वर्णानां स्वयमेव फलसमर्पकत्वायोगात् । तत्र राम-
कृष्णादिमन्त्रा अपि निष्कामतया जपकर्तुः स्वस्वप्रतिपाद्यभगवत्स्वरूपसाधुज्यादिलक्षणं
मोक्षं सम्पादयेयुः । नारदपञ्चरात्ररामार्चनचन्द्रिकाक्रमदीपिकामन्त्रमहोदधिशारदा-
तिलकप्रभृतिसङ्ग्रहपर्यालोचने स्पष्टतया तथैव सिद्धेः । अतः सर्वेषामपि भगवन्मन्त्राणां

भगवत्स्वरूपनिरूपकत्वेन साम्यम् । स्वस्वाप्रतिपादितमैत्रान्तरप्रतिपाद्यतत्तद्भगवद्गुण-
विशेषाद्यप्रतिपादकत्वेन तदनुगुणफलाजनकत्वेन चान्योन्यतो न्योन्यम् । मन्त्रान्तरा-
प्रतिपादितस्वप्रतिपाद्यतत्तद्विशेषप्रतिपादकत्वेन तदनुगुणफलसम्पादकत्वेन च परस्परत
आधिक्यमपि निर्वाधमिति सर्वं सुखम् ।

अपि च, प्रथमस्कन्धतृतीयाध्याये नानाविधान् भगवदवतारान्निरूप्य (श्लो०
२८) —

“एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे” इति ॥

तैष्ववतारेषु कृष्णस्य साक्षात्पुरुषोत्तमत्वेन पूर्णत्वं, अन्येषां कैपाश्विदंशरूपत्वं
कैपाञ्चन कलारूपत्वं चोच्यते । एवमन्यत्राप्यनेकैतन्निरूपितमस्ति । अतो भगवदव-
तारेष्वप्यैच्छिकतारतम्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाच्चतदवतारप्रतिपादकमन्त्रेष्वपि तारतम्यं तथैवं
द्रष्टव्यम् । अत्र प्रश्नवाक्ये उक्तपदयोः पौनरुक्त्यादन्यतरवैयर्थ्यम् । उपदेश इत्यपि
निरर्थकम् । मन्त्रत्वेनैवोपदेशत्वलाभात् । यदि तूपदेशप्रकारतारतम्यमेव जिज्ञासितं
स्यात्तर्हि तस्य तस्य मन्त्रस्योपदेशप्रकारभेदो यथाशास्त्रमस्माकमभिमत एवेति श्रीः ।
इत्थम् —

“रामकृष्णादिमन्त्राणां न्यूनता च समानता ।

आधिक्यं चोचितं तेन भवद्युक्तिः समाऽऽनता” ॥

(पञ्चविंशः प्रश्नः उत्तरे स्वसांस्प्रदायिकमन्त्रातिरि-
क्तमन्त्राग्रहणे वीजं च)

अथास्य चतुर्थप्रधानप्रश्नस्यावलम्बी प्रथमः प्रश्नः

तत्र समानश्चेन्मन्त्रान्तरनिषेधः कथं क्रियते ?

उत्तरम् ।

किमत्र निषेधशब्देन कैनाप्यधिकारिणा नायं मन्त्रो ग्राह्य इत्येवंरूपः स विवक्षित
उतासत्सम्प्रदायेऽस्मादिष्टफलस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्यासदाचार्यपरम्परोपदि-
श्यमानमन्त्रमात्रेणैव सिद्धावसन्धिष्यस्य न मन्त्रान्तरग्रहणेन प्रयोजनमित्येवंरूपः सः ?
तत्र नाद्यः । अस्माभिरसदाचार्यैर्ना तादृशनिषेधस्य क्वापि कदाचिदप्युक्तत्वेन कथं
क्रियत इत्याक्षेपवैयर्थ्यात् । अथ द्वितीयश्रेत्तर्हि अस्य प्रश्नस्य तद्दानं शिष्याय कुतो न
क्रियत इत्यग्रिमप्रश्नादवलक्ष्येऽपि स्वविनक्षितप्रश्नसङ्ख्यापूर्णाथैव पार्थक्येनोपन्यस्त-
त्वाच्चतुत्तरेणैवास्य दत्तोत्तरत्वं सादिति तच्छ्रवणेनैव परितोष्टव्यं भवद्भिः ।

(पङ्क्तिशः प्रश्नस्तदुत्तरारम्भश्च)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी द्वितीयः प्रश्नः

तद्दानं शिष्याय कथं न क्रियते ?

उत्तरम् ।

अत्र प्रश्नद्वये कृत इति हेतौ प्रष्टुमुचितेऽपि कथमिति प्रकारप्रश्नस्तु स्वस्य वैलक्षण्य-
घोतनार्थः । उत्तरं तु ब्रूमः । अस्मदमीष्टस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्य फलस्यास्म-
दाचार्यपरम्परोपदिश्यमानकृष्णमन्त्रैरेव सिद्धौ प्रयोजनाभावात्स्वसदाचारविरोधाच्चास्म-
त्सम्प्रदायपरम्पराप्रसिद्धगोपालादिमन्त्रत्रयव्यतिरिक्तं कमपि मन्त्रं नास्मदाचार्याः
शिष्येभ्य उपदिशन्ति ।

(गौतमतन्त्रे कृष्णमन्त्रोत्कर्ष)

अस्मत्सम्प्रदाये स्वीक्रियमाणस्य कृष्णमन्त्रोत्कर्षस्य तु न स्रोत्रेक्षितत्वं शङ्क्यम् ।
बहुप्रमाणसिद्धत्वात् ।

तथाहि, गौतमतन्त्रे प्रथमाध्याये (श्लो० १)—

“सिद्धाश्रमे वसन् धीमान् कदाचिद्भौतमो मुनिः ।

तपःस्वाध्यायनिरतो भक्तिमान् पुरुषोत्तमे ॥

नमस्यन् शिरसा विष्णुं स्तुवन् वाचा जनार्दनम् ।

जपन् कराम्या यत्नेन हृदा ध्यायन् सदा हरिम् ॥

समस्तश्रुतितत्त्वज्ञ इतिहासपुराणवित् ।

मन्त्रौषधिक्रियावश्यो योगसिद्धास्तत्तत्प्रवित् ॥

धर्मार्थकाममोक्षार्थी नारदं प्रणिपत्य च ।

विनयावनतो भूत्वा पर्यपृच्छद्विजोत्तमः ॥

भगवन् कामदा मन्त्राः शत्रूदासीनरान्धवाः ।

विभिन्नफलदास्ते तु नैकत्र फलदा मताः ॥

एते समफलाः सर्वे समन्त्रा इति नः श्रुतम् ।

येन सर्वफलावाप्तिः सर्वेषां बन्धुरेव सः ॥

“सर्ववर्णाधिकारश्च नारीणां योग्य एव यः ।

तं ब्रूहि भगवन्मन्त्रमल्पायासफलप्रदम् ॥

तत्र नाविदितं किञ्चिद्विद्यते सचराचरे ।

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठो नत्वा विष्णुमुवाच ह” ॥

श्रीनारद उवाच—

“साधु पृष्टं मयाप्येवं पृष्टः प्रोवाच पद्मजः ।
तथा ते कथयिष्यामि यथा ग्रीकं स्वयम्भुवा ॥
सर्वे कामाः प्रसीदन्ति कृष्णमश्रजपाद्वि यः ।
गाण्धपत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु सुव्रत ॥
सर्वेषु मन्त्रवर्गेषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते ।
वैष्णवेषु च सर्वेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिकाः” ॥

(नारदपञ्चरात्रे सदुत्कर्षः, वैष्णवमुत्पातद्वाहिणो वैष्णवत्वं, वैष्णवस्यादुत्कर्षः)

नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रप्रथमाध्याये (श्लो० ७०)—

“मन्त्राणां कृष्णमन्त्रश्च यथा विद्या घनेष्वपि ।
यथा तेजस्विनां सूर्यो मिष्टानाममृतं यथा” ॥

इति कृष्णमन्त्राणां परमोत्कर्षः । अत्रैव नवमाध्याये शिवः (श्लो० २०)—

“कृष्णमन्त्रोपासकानां शुद्धं पादोदकं सुत ।
पुनाति सर्वतीर्थानि वसुधामपि पार्वति ॥
कृष्णमन्त्रो द्विजमुखाद्यस्य कर्णं प्रयाति च ।
तं वैष्णवं जगत्पूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
मन्त्रप्रदणमात्रेण नरो नारायणात्मकः ।
पुनाति लीलामात्रेण गुरुपाणां शतं शतम्” इत्यादि ॥

तथा (श्लो० २५)—

“स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
फलं स लेभे पूजानां व्रती सर्वव्रतेषु च ॥
विष्णुमन्त्रं यो लभेत् वैष्णवाच्च द्विजोत्तमात् ।
कोटिजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
कृष्णमन्त्रोपासकानां सद्योदर्शनमात्रतः ।
शतजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
वैष्णवाद्दर्शनेनैव स्पर्शनेन च पार्वति ।
सद्यःपूतं जलं बह्विजगत्पूतः समीरणः ॥
दर्शनं वैष्णवानां च देवा वाञ्छन्ति नित्यशः ।
न वैष्णवात्परः पूतो विघ्नेषु निखिलेषु च” ॥

तत्रैव त्रयोदशाध्याये उपबर्हणाख्यगन्धर्वं प्रति स्वयं श्रीकृष्णः (श्लो० १०)—

“मन्मत्रोपासकश्चैव स्वतत्रो नित्यविग्रहः ।

पुनर्न विद्यते जन्म मन्त्रग्रहणमौन्नतः” इति ॥

इदमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं विस्तरेण कृष्णमन्त्रमाहात्म्यं वर्णितमस्ति । तत्रैव पञ्चमरात्रे चतुर्थाध्याये (श्लो० ६)—

“अखिलमनुषु मन्त्रा वैष्णवा वीर्यवन्तो

महिततरफलाढ्यास्तेषु गोपालमन्त्राः ।

प्रचलतर इहैषोऽशिष्टसम्मोहनाख्यो

मनुरनुपमसम्यक् कल्पनाकल्पशास्त्री ॥

मनुमिममतिहृद्यं यो भजेद्भक्तिनम्रो

जपहुतयजनाद्यैर्ध्यानमन्मन्त्रिमुख्यः ।

श्रुटितसकलकर्मग्रन्थिरुद्धचेता

प्रजति स तु पदं तन्नित्यशुद्धं सुरारः” ॥ इति

अत्रैव दशमाध्याये दशमाध्यायसमाप्तिश्लोकेषु कृष्णमन्त्रस्य परममोक्षदातृत्वमस्ति । एवमेकादशाध्यायान्तेऽपि । गौतमतन्त्रे एकविंशाध्याये (श्लो० २) नारदः—

“शृणु ब्रह्मन् कृष्णमन्त्रान् सर्ववैदेकसम्मतान् ।

यदेकज्ञानमारेण पुनर्जन्म न विद्यते” इति ॥

(निर्बीजमन्त्राणामपि जपेन सिद्धिः)

निर्बीजमन्त्राणामपि जपेन सिद्धिरुक्ता तत्रैवाष्टाविंशाध्याये (श्लो० ३१)—

“निर्बीजा ये च मन्त्रा वै शक्तिहीनाश्च कुण्ठिताः ।

अरिपक्षे स्थिता ये च केनला वर्णरूपिणः ॥

एतदाप्येन जाप्येन जीवन्ति च पुनन्ति चे”ति ॥

(कृष्णनाम्न एव सर्वपापनिवर्तकप्रायश्चित्तरूपत्वं महामन्त्रत्वं च)

किञ्च, कृष्णनाम्न एव सर्वपापक्षयहेतुमहाप्रायश्चित्तरूपत्वान्महामन्त्ररूपत्वाच्च किं वाच्यं तद्वद्विजमन्त्राणां महामन्त्रत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे वा ।

नाम्नस्तथात्वं तु यथा प्रायश्चित्तमयूखे स्कान्दप्रभासखण्डीयवाक्यम्—

“नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णारयं यत्परन्तप ।

प्रायश्चित्तमशेषाणां पापानां मोचकं परमि”ति ॥

तथा वादवल्यां गौतमतन्त्रे—

“कृष्णेति व्यक्षरो मन्त्र” इति ॥

पात्रे—

“कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः” इति ॥

ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मसण्डे—

“गृहाण मम मन्त्रं च कृष्ण इत्यक्षरद्वयम् ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां सारात्सारतरं परमि”ति ॥

श्रुतयश्च—

“कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” ॥

इत्याद्याः प्रसिद्धा एव ।

किञ्च, पुनरप्यस्य नाम्नः सर्वप्रायश्चित्ताधिकत्वमुच्यते । त्रिकाण्डमण्डनारणे
श्रौतग्रन्थे महाभारते—

“प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परमि”ति ॥

तथा षष्ठस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० १०)—

“सर्वेषामप्यध्वतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।
नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥

न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यध्वान् व्रतादिभिः ।

यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥

नैकान्तिकं तद्वि कृतेऽपि निष्कृतं मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे ।

सत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोत्रं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाध्वरं विदुः ॥

पतितः स्खलितो भग्नः सन्दष्टस्तप्त आहतः ।

हरिरित्यवशेनाह पुमान्मार्हति यातनाम् ॥

गुरुणां च लघूनां च गुरुणि च लघूनि च ।

प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ।

तैस्तान्ययानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः ॥

नाधर्मजं तद्दृढयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया ।

अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ॥

सङ्कीर्तितमघं पुंसो दहेद्देधो यथाऽजलः ।

यथाऽग्निदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ॥

अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृतः” इति ॥

अत्रैव श्रीधरस्वामिना व्याख्यायते । नन्विदमपि पर्यदनुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं,

प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः यथेति । अगदमौषधं वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्यु-
क्तम् । यदृच्छया श्रद्धाहीनमुपयुक्तं भक्षितं पर्षन्मुखादजानतोऽपि स्वगुणमारोग्यं
कुर्यात् । मन्त्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेव । नहि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपे-
क्षत इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुधर्मेणु—

“हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरापि स्मृतः ।

अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक” इति ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(स्वमन्त्रा ग्राह्याः, गुरुणां, निपिद्धं, स्वमन्त्राणां चाप्राकाश्यता)

तस्मादस्मत्सम्प्रदायपूर्वाचार्यपरम्परयोपदिश्यमानं कृष्णमन्त्रत्रयमेवेदानीमप्यस्मदा-
चार्यैः स्वशिष्येभ्य उपदेष्टव्यं न त्वन्यत् । अस्मत्सम्प्रदायेष्टफलस्य तावदेव सिद्धौ
मन्त्रान्तरस्योपदेशे प्रयोजनाभावात् । तदुपदेशे स्वाचार्यमर्यादोलङ्घनेन स्वसदाचारविरो-
धापत्तेश्च । अस्मत्सम्प्रदाये हि श्रीगुरुपुत्रोत्तममारभ्य इयदवधि न केनाप्याचार्येण कस्यै-
चिदपि स्वसाम्प्रदायिकशिष्याय मन्त्रान्तरमुपदिष्टम् । अतः स्वसाम्प्रदायिकमन्त्रदानमेव
स्वशिष्याय क्रियत इति सर्वं सुखम् ।

अथ के ते भवत्साम्प्रदायिका मन्त्रा इति चेत्, न तेऽस्माभिर्वक्तुं शक्याः, गुर्वाज्ञा-
भावात् । स्वमन्त्रकथनविरोधाच्च । नारदपञ्चरात्रद्वितीयरात्रे (अ० ५ श्लो० ८)—

“गुरुणा च निपिद्धं च न वक्तव्यं कदाचने”ति ॥

तत्रैव प्रथमरात्रपञ्चमाध्याये नारदं प्रति सारसिंहासनः (श्लो० २७)—

“आत्मनः कवचं मन्त्रं स्वयं दातुं न चाहति ।

प्राणां नष्टाश्च दानेन चेति वेदविदो विदुरि”ति ॥

(सप्तविंशः प्रश्नः उत्तरे मन्त्राणां स्वस्वप्रतिपाद्या-
वतारादिसायुज्यदातृत्वम्)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी तृतीयः प्रश्नः ।

न्यूनाश्चेत्सर्वमन्त्राणां शास्त्रसम्मतमोक्षदातृत्वा-

विशेषेण कुतो न्यूनता ?

उत्तरम् ।

अस्माभी रामकृष्णादिमन्त्राणां परस्परतो न्यूनतायां समानतायामधिकतयां च हेतवः
पूर्वमेव समर्थिता इति नेदानीमयं हेतुप्रश्न उत्तरणीयः । किञ्चित्तु वदामः । भगवन्मन्त्रेषु
तत्तन्मन्त्रप्रतिपादकशास्त्रेण तत्तन्मन्त्रस्य मोक्षदातृत्वे वर्ण्यमानेऽपि नैतन्मन्त्रसामर्थ्य-

नैवेति वक्तुं युक्तम्; किन्तु, 'तत्तत्प्रतिपाद्यदेवताप्रसन्नैव । तथा चेह भगवन्मन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रजपेन तत्तत्प्रतिपाद्यरामकृष्णाद्यन्यतमभगवदवतारप्रसादात्तत्तत्सायुज्यादिलक्षण एव मोक्षो भवति । तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि—

“एतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामामोती”ति श्रावितन्यायात् । अतस्तत्तन्मोक्षाकाङ्क्षिभिस्तत्तन्मन्त्रोपासनं कर्त्तव्यमिति युक्तम् ।

किञ्च, भगवदवतारेष्वपि पूर्णत्वांशत्वकलात्वादिना तारतम्यं शास्त्रसिद्धमिति तदनुसारेण तत्प्रतिपादकमन्त्रेष्वपि समालोचनीयं सच्छास्त्रविचारचतुरैः सूक्ष्ममतिभिः कृतिभिरिति श्रीः ।

(अष्टाविंशः प्रश्नस्तदुत्तरं च)

अथ चतुर्थप्रश्नावलम्बी चतुर्थः प्रश्नः

प्रशसापरतयोपपत्तिस्तु समानैव परस्परभिन्नमन्त्रग्रहणकर्तुः

उत्तरम् ।

अस्यायमर्थो भवेत् यदि भवद्भिः शास्त्रसिद्धायाः स्वमन्त्रनिष्ठाया मोक्षदातृत्वादि-लक्षणायाः स्तुतेर्वास्तविकत्वं मन्त्रान्तरनिष्ठायास्तस्यास्तु तद्ग्रहणविधिशेषार्थवादरूपतया स्वार्थेऽप्रामाणिकत्वमित्युच्यते तर्हि मन्त्रान्तरोपासकेन स्वमन्त्रनिष्ठायास्तस्याः प्रामाणिकत्वं भवन्मन्त्रनिष्ठायास्तुक्तीतीकाप्रामाणिकत्वमिति शक्येतोद्बुध्य भाषितम् । तस्मान्नैतत्समाधानं साधीय इति । अस्माभिस्तु शास्त्रसिद्धाया यावद्भगवन्मन्त्रस्तुतेर्भवदुक्ती-रीतिकमप्रामाणिकत्वं नोरीकृतम्; किन्तु, प्रामाणिकयुक्त्यन्तरत एवोत्तरमनन्तरमेव वितीर्णमतो विशीर्णमूलो नायमनुयोग इतरदुत्तरवितरणमर्हतीति भव्यं नः ।

(एकोनविंशत्तमः प्रश्नः उत्तरकारिकाः)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ।

शैवशाक्तिकमन्त्राणां मोक्षदातृत्वमस्ति न वा ?

उत्तरम् ।

“मन्त्राणां मोक्षदातृत्वं देवतायाः प्रसादतः ।
वक्तव्यं मोक्षदो देवो मुकुन्दः सर्ववन्दितः ॥
तदंशाः सकला देवाः सकामा आश्रयन्ति तान् ।
तत्तद्दाति तद्गारा तेभ्यो माहात्म्यमुदये ॥

अतो मोक्षप्रदत्वं तु हरिमन्त्रस्य केवलम् ।
 सर्वकामप्रदत्वं चानन्यमक्तेभ्य उच्यते ॥
 देवतान्तरमन्त्रास्तु साक्षान्मोक्षप्रदा न हि ।
 त्रैविर्गिरूपफलं तेभ्यस्तत्तद्गुपाद्वरेर्भवेत् ॥

(हरिरेव मोक्षदः शिवादिदेवान्तराणि नामविशेषदान्येव, भगवदशभूतानि च)

तथा हि मोक्षप्रदत्वं भगवत एव, न तु देवान्तरस्य कस्यापि ।

अत एव भागवते दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे एकपञ्चाशच्चमाध्याये मुचुकुन्दं प्रति देवानां वचनम् (श्लो० २०) —

“वरं धृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमथ नः ।

एकं एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः” इति ॥

यदि च देवा मोक्षं दातुमशक्यंस्तर्हि कुतस्ते मुचुकुन्दाय तस्मादास्यन् किमिति च खट्वाङ्गस्तांस्त्यक्त्वा मोक्षार्थी सत्वरं हरिं शरणमगमिष्यत् १ । उक्तं च द्वितीयस्कन्धाध्याये (श्लो० १३) —

“खट्वाङ्गो नाम राजपिंशीत्वेयत्तामिहायुपः ।

मुहूर्त्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिमि”ति ॥

अत्रैव श्रीधरस्यामिनाप्युक्तम् —

“खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्, ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं धृणीष्वे”त्युक्तोऽतस्तेनोक्तं प्रथमं ममायुः कथ्यतामिति । ततो देवैरुक्तं, तत्तु मुहूर्त्तमात्रमस्तीति । ततोऽतिशीघ्रं विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत” इति ।

किञ्च, शिवस्यापि भोगप्रदत्वमेव । अत एव दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे अष्टाशीतितमाध्याये (श्लो० १) —

“देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिरं शिरम् ।

प्रापस्ते घनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥

एतद्वेदितुमिच्छामः सन्देहोऽत्र महान् हि नः ।

विरुद्धशीलयोः प्रम्भोर्विरुद्धा भजतां गतिरि”ति ॥

देवस्वभावरिरुद्धफलोपलब्धिकारणे राज्ञा पृष्टे श्रीशुक आह —

“शिरः शक्तियुतः शश्वन्निलिङ्गो गुणसम्पृत्तः ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥

ततो विकारा अभवन् षोडशमीषु कञ्चन ।

उपाधावन्विभूतीनां सर्वासामश्रुते गतिम् ॥

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वद्वगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदिति ॥

अतः पुरुषोत्तमभजनादेव नैर्गुण्यलक्षणो मोक्षः । अनन्यभक्तानां च सर्वकामावा-
प्तिस्त एव—

“अनन्याधित्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभिपुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्” ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ।

द्वितीयस्कन्धे च तृतीयाध्याये (श्लो० ३)—

“बसुकामो वसून् रुद्रानि”ति रुद्रेभ्यः पृथक् ।

(श्लो० ७)—

“विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थमुमां सतीमि”ति ।

साक्षात् शिवस्य शक्तेश्च कामविशेषदाहृत्वमेवोक्तोच्यते (श्लो० १०)—

“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।

भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥

ज्ञानं यदा प्रतिनिष्ठतगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।

कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यादिति ॥

अत्र एतावानेवेत्येवकारेण इतरदेवभजनादिव्यावृत्तिः । निःश्रेयसस्य मोक्षस्य
यस्मादिति तथा । कैवल्यं मोक्षः ।

किञ्च, श्रीपुरुषोत्तमस्य अंशभूतेषु तच्चद्गुणोपाधिभिन्नेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराख्येषु
स्वरूपेष्वपि मोक्षदातृत्वं विष्णोरेव ।

यथोक्तं प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० १९)—

“तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।

चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।

भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।

वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहोस्य धत्ते ।
स्थित्यादयो हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥

पार्थिवादारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।
तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥
भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमघोक्षजम् ।
सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते ये नु सानिह ॥
मुमुक्ष्वो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनस्ययः ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् त्रियैश्वर्यप्रजेष्वयः” इत्यादि ॥

अतः शिवशक्त्यादिरूपदेवान्तरोपासने तु कामावाप्तिरेव फलम् ।
अत एव गीतायाम्—

“यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तानि”ति ॥
किञ्च, देवतान्तरोपासनस्य अवैधभगवद्वागत्वमिति तत्रैवोक्तम्—
“येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वरुमि”ति ॥

(भक्तः शैवशाक्तमन्त्रा न मोक्षदा, देवी मायारूपा बहुदेवीसंज्ञा समुद्रसायिकार्यं च, पुनर्हीनमन्त्रा मोक्षदाः)

अतः शैवशाक्तमन्त्राणां न मोक्षदावृत्त्वं किन्त्वित्दं तु भगवन्मन्त्राणामेव ।
एतदेवामिप्रेत्याह, गौतमतन्त्रप्रथमाध्याये नारदः—

“सर्वेषु मन्त्रगणेषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते ।
गाणपत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु मुनयः ॥
वैष्णवेषु च सर्वेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिकारः” इति ॥

एवं शैवमन्त्राणां न मोक्षदावृत्त्वं, नापि शाक्तमन्त्राणां, तस्या भगवन्मायांशभूतत्वात् ।
मायाया मोक्षप्रतिबन्धकत्वाच्च । तस्या भगवन्मायात्वं त्वाहुर्मार्तण्डेयपुराणे पञ्चाशीति-
तमाध्याये स्तुवन्तो देवाः (श्लो० १२)—

“या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिते”ति ॥

तत्रैव एकाशीतितमाध्याये (श्लो० ४२)—

“शानिनामपि चेतासि देवी भगवती हि मा ।
मलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति” ॥

इति मोक्षप्रतिबन्धकत्वमेव तस्याः प्रत्यपादि ।

किञ्च, भगवता हि अचिन्त्यानन्तानित्यस्वाभाविकशक्तिमता क्रीडार्थं बहुबुभूषया देवादिनानाविधरूपकरणवत् स्वशक्त्यंशा अपि तेषु तेषु भिन्नाः स्थापिता इति वेदान्त-
सिद्धान्तः । दुर्गा च महिषासुरवधार्थं सर्वेषामपि देवानां शक्त्यंशानादाय प्रादुष्कृतेति
तत्रैव व्यशीतितमाध्याये स्फुटम् । तथा चतुरशीतितमाध्यायेऽपि (श्लो० २)—

“देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।

तामभिकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां भक्त्या नताः स्म विदधातुं शुमानि सा नः” इति ॥

तस्याः समुद्रशायिभगवत्कार्यत्वं तु सैवाह ऋग्वेदे देवीसूक्ते—

“अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥

अहं सुवे पितरमस्य सूर्द्धन्मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे” इति ॥

समुद्रशायी भगवान् मम कारणमित्यर्थः । इदं यथा मया शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयस्य
शाक्तकिरणतश्चकिरणयोरुपपादितमिति विशेषतो जिज्ञासायां तावानाप्य द्रष्टव्यम् ।
तस्मान्महामायारूपत्वान्न मोक्षदातृत्वम् । कचिन्मोक्षदत्वर्णनं तु तत्राप्रतिबन्धकर-
णद्वारैवेति ध्येयम् ।

कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादिवत् न ह्यग्नेः स्वतोऽध्यापनं सम्भवति, किन्तु बहूनां
शीबनिवृत्त्याऽध्ययनसामर्थ्यापादनादेव । तस्मान्मोक्षवितरणनैपुण्यं तु - मुकुन्द-
मन्त्राणामेव । तेषां परममोक्षत्वं त्वाह नारदपञ्चरात्रद्वितीयरात्रे नारदं प्रति शङ्करः
(श्लो० २७)—

“परं राघेययोर्मन्त्रग्रहणं वैष्णवाद्विजातम् ।

शुद्धे नारायणक्षेत्रे परं निर्वाणकारणमि”ति ॥

श्रीभागवतेऽपि (स्क० ६ अ० २ श्लो० १९)—

“यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ।

अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृत” इति ॥

अत्रैव श्रीधरस्वामिना मन्त्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेवेति व्याख्यायते ।
स्वकार्यं दुरितोपरतिपूर्वकमोक्षाख्यम् । एवमितरत्रापि सहस्रशो निरीक्षणीयम् ।
अतः—

“मोक्षदं केवलं कृष्णसेवनं देवनन्दितम् ।

श्रुतिदं शिवभक्त्यादि दैवतं नैव तं विना ॥

तस्मान्मुकुन्दमन्त्राणाममन्दं श्रुतिदायिताम् ।

वक्ति शास्त्रं नैव शैवशाक्तादीनां तु तां कचिद्” ॥

(त्रिंशत्तमः प्रश्नः उत्तरे निन्दाभेदाः स्वस्य तत्कर्तृत्वाभावः)

अथ प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नावलम्बी पष्ठः-प्रश्नः.

अस्ति चेन्निन्दा कथं क्रियते ?

उत्तरम् ।

अस्ति-चेत्पदार्थां शैवशाक्तादिमन्त्राणां मोक्षदावृत्त्यपक्ष एवावतीर्णोऽयं प्रश्नस्तद-
भावसमर्थनेनैव दत्तोत्तरः ।

किञ्च, किमत्र निन्दाशब्देनाऽविद्यमानदोषकीर्तनं विवक्षितमुत विद्यमानतत्कीर्तनं
स्वयं तद्ग्रहणजपाद्यकरणमेवेति वा ?

नाथः । अस्माकमद्वैतब्रह्मवादे सर्वस्यापि ब्रह्मरूपत्वेन “सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं
यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्य” इत्यादिषु भक्तिवशात्सर्वस्यापि सन्तव्यत्वविधानेन
चास्मत्सम्प्रदाये निन्दाया एवानवसरपराहतत्वात् । क्वचिद्वन्धेषु भगवन्मन्त्रादिस्तुति-
प्रकरणे कदाचिदितरनिन्दा श्रेयसा न हि निन्दान्यायविचारेणादुष्टत्वात् ।

न द्वितीयः । तादृशकथने निन्दात्वाभावात् । अन्यथा सर्ववस्तुनिष्ठताच्चिक्वगुण-
दोषनिरूपकाणां ज्यौतिषाद्युर्वेदादीनां बहूनां शास्त्राणां सर्ववस्तुनिन्दकत्वेन अनुपादये-
ताप्रसङ्गात् ।

न तृतीयः । परधर्मानाचरणस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ।

(परधर्माध्यायमन्त्रोपासनयोर्विषय)

अत एव तृतीयाध्याये आपद्धर्मप्रकरणे (श्लो० ७) “आपद्धत” इत्यत्र आपदि
क्षात्रादिदृश्यपेक्षया ब्राह्मणस्य हीनहीनतरहीनतमेभ्योऽपि प्रतिग्रहादिकमुत्कृष्टं वदता
याज्ञवल्क्येन आपद्यपि परधर्माद्विगुणस्यापि स्वधर्मसैवाचरणं धरीय इति बोधितम् ।
अत्र विज्ञानेश्वरोऽप्याह—

“एवं च वदताऽऽपद्धतस्य परधर्माश्रयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति
दर्शितं भवती”ति ॥

मनुरपि—

“वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः खनुष्ठितः ।

परधर्माश्रयाद्विप्रः सद्यः पतति जातिव” इति ॥

अतः सम्प्रदायभेदेन स्वधर्माभावाच्च शिवादिदेवतान्तरमन्त्रग्रहणं युक्तम् ।

तैत्तिरीये—

“यो वै स्वां देवतामतिरजते श्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्
भवति” इति निषेधश्रुतेः ।

सर्वसाधारणेष्वामाचारप्रकाशादिधर्मशास्त्रग्रन्थेषु वैष्णवविषयतयोदाहृतैः—

“नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं मन्त्रमुदीरये”—

दित्यादिकाशीलण्डादिवचनैरपि तथासिद्धेः ।

(शैवशाक्तकापालिकादीनामस्पृश्यत्वानभिवाद्यत्वादिकं, शैवव्रतनिषेधः,
यथार्थकथनञ्च, अभिन्दा, सार्वाणां स्पृश्यत्वादि)

अपि च, शैवशाक्तान्यतरमन्त्रदीक्षाग्रहणे शैवत्वं शाक्तत्वं वा भवेदेव । तथा च
सति अस्पृश्यत्वानभिवाद्यत्वादिकं स्यात् ।

यथोच्यते प्रायश्चित्ताध्याये (श्लो० ३०)—

“उदक्याशुचिभिः स्नायादि”त्यस्य मितक्षरायां ब्रह्माण्डपुराणे—

“शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिककान्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान्सवासा जलमाविशेद”ति ॥

न चात्र शैवशब्दः कापालिकपरः शङ्क्यः । तेषां पाशुपतशब्देन पृथङ्निर्देशात् ।
तत्स्पष्टं स्नानमात्रेण निर्वाहाभावाच्च । यथा चतुर्विंशतिमते—

“बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिककापिलान् ।

विकर्मस्थं द्विजं स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥

कापालिकास्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः” इति ॥

माधवोऽपीदं पराशरव्याख्याप्रथमाध्याये (श्लो० ३९) “सन्ध्यास्नानमि”त्यस्य
विवरणे उदाजहार । इह पूर्वं पाशुपतशब्देन निर्दिष्टानां लिङ्गादिधारिणां कापालिका-
नामेव पुनः प्राणायामविधानार्थं कापालिकेति शब्दान्तरेणानुवादः ।

आपस्तम्बः—

“द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथे”ति ॥

अत्र लिङ्गिनः पाशुपतादय इति आचारकाण्डतृतीयाध्याये माधवः ।

अन्यच्च शिवदीक्षाख्यतद्व्रतग्रहणे पाखण्डत्वं स्यात् ।

श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २८)—

“भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।

पासण्डिनस्ते भवन्तु सञ्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥

नष्टशौचा मूढधियो जटामस्मास्थिधारिणः ।

विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥

ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्वयं परिनिन्दथ ।

सेतुं विधारणं पुंसामतः पासण्डमाश्रिताः ॥

एष एव हि लोकानां शिवः यन्थाः सनातनः ।

यं पूर्वं चानुसन्तस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥

तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ।

विगर्हं यात पाखण्डं दैवं वो यत्र भूतराडि"ति श्रुशुशापात् ॥

तथा च सति अनभिवाद्यत्वादयो बहवो प्रसज्येरन् ।

"पाखण्डान् पतितान् ब्राह्मणान् वाह्यमन्त्रेणापि नार्चयेदि"ति स्मृतेः ॥

आचारमाधवे (अ० १ श्लो० ३९) व्याख्याने आपस्तम्बः—

"पाखण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।

नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथञ्चने"ति ॥

अतः शास्त्रानुरोधादेव न शैवदीक्षायाः संसर्गः क्रियते, नापि शाक्तदीक्षायाः ।
धर्मान्विसारे तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे कलियर्जितप्रकरणे—

"मद्यभक्षादिबामाद्यागमस्य तु न मानता ।

मीमांसाद्वितये सर्वशिष्टैश्च तदनादरात्" ॥

इत्यादिषु बहुनिषिद्धत्वात् । विस्तरस्तु कौलगेजमर्दनादिषु मत्कृतंशुद्धाद्वैतचन्द्रोदये
च द्रष्टव्यः । अतः स्वयं तद्धर्मानाचरणमात्रेण शास्त्रसिद्धतद्दोषानुवादेन वा नैव निन्दक-
त्वगन्धस्यापत्तिः । अन्यथा शास्त्रान्तरीयकर्मण्यनाचरतां सामगानस्य रुद्रदैवत्यत्वेन
तदुच्चारणानन्तरमशुचित्वाच्च वेदान्तोच्चारणशुचितमित्यादि मन्वादिशास्त्रसिद्धं च वदतां
तथा यागेष्वपि रुद्रदैवत्यादिकर्मन्तरमशुचित्ववारणायाप उपस्पृशतां सर्वेषामपि
द्विजातीनां वेददेयनिन्दकत्वप्रसक्त्या महानेवानर्थः स्यात्, तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।
इयस्मिह तत्त्वम् । उक्तश्रीभागवतवचनस्वारस्याद्भगवद्भक्त्यादिप्रतिपादकसच्छास्त्र-
द्वेषिषु आधुनिकशैवसुधाकराद्युक्तरीत्या शिवनिवेदिताभ्रभक्षणादिना नष्टशौचेषु ऊर्ध्व-
सिद्ध-
न्तीति, उक्तविधकुचरितरहितानां हरी हरे च भक्तिमतां यथाशास्त्रं व्यवस्थयोर्ध्वपुण्ड्र-

त्रिपुण्ड्रादि कुर्वतां स्मार्तानां संस्पर्शादिकं नास्माकमनभिमतमिति ।

तथा चातः—

"वन्दामहे मुकुन्दं सानन्दं नन्दनन्दनममन्दम् ।

शुद्धाद्वैतात्रैतानितरान् वृन्दारकांस्तु निन्दाम्" ॥

(एकत्रिंशः प्रश्नः, उत्तरे शैवादिमन्त्रा राजसतामसेभ्यः
शिवसायुज्यादिप्रदाः, तदुपासना कचित्परम्परया
हरिभक्तिं चोत्पादयति)

अथ प्रक्रान्तप्रश्नस्यावलम्बी सप्तमः प्रश्नः
नास्ति चेत्तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य का गतिः ?

उत्तरम् ।

तादृशं शास्त्रमेव दुर्लभं कदाचित्तत्सम्भवेऽपि तामसजीवपरम् । प्रथमस्कन्धे द्विती-
याध्याये (श्लो० २६)—

“सुमुखो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनघयवः ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैर्धर्मप्रजेष्ववः” ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिवचनैस्तदुपासनाया राजसतामसैककार्यत्वनिश्चयात् । तत्रापि
शिवसायुज्यसालोक्याद्यन्यतमलक्षणमोक्षपरमेव । तदीक्षाङ्गभूतानां रुद्राक्षधारणादि-
धर्माणां फलप्रतिपादकैः—

“रुद्राक्षदेहसंस्पर्शोऽपि कुकरो भ्रियते यदि ।
सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवो गुह” ॥

इत्यादिभिः स्कान्दादिवचनैस्तथैवाध्यवसायात् । अत एव तदीक्षाग्रहिभिरप्य-
दीक्षितादिभिः स्वाभिलषितमुक्तिलक्षणकथनपुरःसरं सा प्रार्थ्यते—

“भजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीम्
किमित्यमरसम्पदं प्रमथनाथ नाथामहे ।

भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डाहति-

शुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते” ॥ इति ।

अत्र पूर्वोद्धे पिशाचयोनिप्राप्तिपूर्वकं शिवसान्निध्यस्य प्रार्थितत्वेनोत्तराद्धे तद्भवनस्या-
प्युत्कर्षवर्णनेन च कैलासादिरूपे शिवस्थाने पिशाचयोनिप्राप्तिपुरःसरं सार्वदिकं शिव-
सान्निध्यमेव तदभिलषिता मुक्तिरिति फलति । क्वचिच्छास्त्रेषु शिवदीक्षाया अतिप्रशंसा
तु भृगुशापप्राकालिकपरैति प्राञ्चः । तस्मान्न तन्मन्त्राणां साक्षात्कैवल्यादिप्रदत्वकथ-
नेऽपि परम्परासम्बन्धेनैव तद्बोद्धव्यम् । अत एव ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्त्त-
नाध्याये व्यास आह—

“अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते ।
 कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना ॥
 तेन तस्य भवेद्धक्तिर्यजने मुनिमत्तमाः ।
 स-करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्रेः समाहितः ॥
 तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे ।
 पूजां करोति सततमादित्यस्य द्विजोत्तमाः ॥
 प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्पुत्रः ।
 सेनां करोति विधियत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः ।
 तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे ॥
 सम्पूज्य तं जगन्नार्थं वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
 ततो भक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमाः” इति ॥

दशमस्कन्धे चोद्धवः—

“दानवततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
 भ्रैयोभिर्विधिधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत” इति ॥

भगवानप्याह—

“जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
 नराणां क्षीणपापानां मयि भक्तिः प्रजायत” इति ॥

न च सर्वत्र देवतान्तरभक्तानां प्रतिपादितप्रनाड्या कृष्णभक्त्युद्भवस्य नियमेनादर्श-
 नात् प्रत्यक्षबाधितमेतदिति शङ्क्यम् । एतज्जन्मनि तदभावे जन्मान्तरेऽपि तत्सम्भवात् ।
 एतज्जन्मानुष्ठितनिष्कामयागादिकर्मभिरिहैव ज्ञानानुत्पत्तो जन्मान्तरे तदुत्पत्तिवत् ।
 प्रपञ्चितं चैतत् परमाचार्येण वादरायणेन साधनाध्याये रहति पाद इति शुभम् ।

“इति तादृशशस्त्रार्थे सति तस्य गतिः कृता ।
 मतिमन्तो रतिर्गोपीपतिपादेऽस्त्वतिप्रिया ॥
 श्रुतिश्रुक्तिभैर्युक्तिर्माक्तिर्कर्मक्ति भूपतिः ।
 मुक्तिं भुक्तिं भक्तिमतामाचार्यः श्वास्त्रशक्तिमान् ॥
 सन्तो जयन्त्वसन्तश्च लोके सुखलतोद्भवाः ।
 कुशास्त्रधारिणः प्राज्योत्तमसाधनतत्पराः ॥

(द्वात्रिंशः प्रश्नः पत्नीरहितस्यापि दीक्षादाने, सर्वदानेषु
चाधिकारः, नारदाद्युदाहरणानि च)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्ब्यष्टमः प्रश्नः

पत्नीग्रहणरहितस्य दीक्षादानेऽधिकारोऽस्ति न वा ?

उत्तरम् ।

“पत्नीयुक्तोऽप्यपत्नीको यत्नी जीवोद्भूतौ गुरुः ।

दद्यादीक्षां दयायीक्षां हृद्यां तन्वन्न दोषभाक्” ॥

तथा हि, नियतब्रह्मचारिणां सनकादीनामपि दीक्षोपदेशादिदानेऽधिकारो दृश्यते ।
उद्योगपर्वणि विदुरेण तेषां गुरुत्वनिरूपणात् । तत्रैव धृतराष्ट्राय तैर्विज्ञानमुपदिष्टमिति
प्रख्यातम् । तथा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धादिषु पृथुराजादिभ्यस्तैर्ज्ञानादिकमुपदिष्टम् ।
नारदपञ्चरात्रादिषु नारदायापि भगवन्मन्त्रतत्त्ववादिर्कं दत्तमिति प्रसिद्धम् । नारदे-
नाप्याजन्मब्रह्मचारिणा व्यासाय भगवन्मन्त्रदीक्षा दत्तेति नारदपञ्चरात्रब्रह्मवैवर्त्तादिषु
स्फुटम् । एवं भागवतगौतमतन्त्रादिषु तेनैव ध्रुवगौतमादिभ्यो द्वादशाक्षरविद्याष्टादशा-
क्षरगोपालविद्यादयं उपदिष्टा इति स्पष्टम् । एवं व्यासादिभ्यो ज्ञानोपदेशस्यापि तत्क-
र्तृत्वं भारतभागवतादिष्वपानिषिहितम् । एवमपत्नीकेन नारायणमहर्षिणाऽपि
सिंहमीतब्राह्मणयदुक्ताय भगवन्मन्त्रदीक्षादत्तेत्यनाच्छादितं नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रे ।
एवमितरत्रापि पुराणादिषु तादृशेतिहासा विस्फारितदृग्भ्यां निरीक्षणीयाः ।

किञ्च, “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रयजेत्”, “अविष्णुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमावि-
शे” इत्यादिश्रुतिस्मृतिस्तिद्धमाश्रमासमुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रव्रजतामपि दीक्षादानेऽधिकारो
दृश्यते । यथा शङ्कराचार्याणां दक्षिणामूर्त्यादिदीक्षादाने । अत एव च याज्ञवल्क्यप्रा-
यश्चित्ताध्याये वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० १) “सुतविन्यस्तपत्नीक” इत्यस्य मिताक्षरायां
सुतविन्यस्तपत्नीकस्यापि हि तापसाश्रमिणो वैतानौपासनसाध्यकार्येषु दाने चाधिकारो-
ऽभ्यनुज्ञातोऽस्ति । दीक्षाया अपि दानमेव । गोपृथ्वीसरस्वतीभेदेन दानत्रैविध्यस्य
सामशाखीयसाहित्युपनिषदि बृहस्पतिस्मृतौ च दर्शितत्वात् । अतोऽस्मत्सम्प्रदाये
पत्नीरहितानामपि नारदशुकदेवाद्याचार्याणां मन्त्रोपदेशदृष्ट्वस्य पूर्वत एव प्राप्तत्वाच्छास्त्र-
विरोधाभावाच्च पत्नीरहितस्याप्यस्ति । मन्त्रोपदेशदानेऽधिकारः ।

(विदुरस्यापि वैदिकक्रियावत्त्वविद्वत्त्वकुलीनत्वपुत्रवत्त्वजितकामत्वाद्यन्यतमवतः श्राद्धभो-

जनादिषु दीक्षादाने चाधिकारः अग्निहोत्रादिष्वनधिकारः)

नन्वेवं सत्यपि अकृतविवाहस्यास्तु तदधिकारः । तथापि विदुरस्य त्वनाश्रमितया
निन्दितत्वात् । श्राद्धभोजनादिषु निषिद्धत्वाच्च नास्य तदधिकारो युक्त इति चेत्, नैष
२६ स० भा०

दोषः । निन्दाया वैदिकक्रियावच्चविद्वच्चकुलीनत्वपुत्रवत्त्वादिधर्मान्यतमाविशिष्टविषय-
कत्वात् । उक्तान्यतमविशिष्टस्य तु श्राद्धभोजनादावप्ययोगत्वाभावाच्च ।

‘निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे नक्तभोजनप्रस्तावे—

“अनुश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवानि”ति सद्रहोक्तेः ।

तथा प्रजापतिस्मृतौ—

“योऽभार्यः सन् वरुं चेतः संयन्ता विधुरो भवेत् ।

क्रियापरः श्रुतेर्वेत्ता श्राद्धे वै भोजयेत्पितुः ॥

श्रुतिज्ञं कुलजं शान्तं प्रजावन्तं जितेन्द्रियम् ।

मृतभार्यमपि श्राद्धे भोजयेदविशङ्कितः ॥

अप्रजो मृतपत्नीकः सर्वकर्मसु ग्रहितः ।

छन्दो विनापि न स्वेयं दिनमेकं विनाश्रमम् ॥

यस्य पुत्राः सदाचाराः श्रुतिज्ञा धर्मसम्भुराः ।

पितृभक्तिरता दान्ता न वैधव्यं मृतस्त्रियि ॥

तुरीये धाम्नि यस्तिष्ठेत्सन्धौ मध्यनिशि क्षणम् ।

अभार्योऽप्यनपत्योऽपि श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥

षोडशान्दात्परं श्राद्धे विप्राणां सप्तसप्तके ।

भोजयेत् पितृकार्यार्थं ततोऽन्यान् देवकर्मणि ॥

न पुत्रपुत्रीतदपत्यभार्या न बन्धुरङ्गीकृतचित्तधारणः ।

सम्प्राप्य वैधव्यमनङ्गसम्भवो यस्तिष्ठति व्यक्ततया स यज्य” इति ।

अत्र कामवैहल्यादिदोषग्रस्तस्यैव विधुरस्य श्राद्धभोजनादौ निषेधो, न तु तच्छ-
न्यस्य । किञ्चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु वैतानिककर्मस्यैव विधुरस्य नाधिकारः । तत्प्र-
वृत्तिद्वारस्य पुनराधानस्य सपत्नीकमात्राधिकारकत्वात् । तदङ्गभूतेषु ब्रह्मवधताज्या-
वेक्षणादिकर्मस्यपि पत्नीकार्यत्वस्य कल्पकारैर“रथैवामाज्यमवेक्षयती”त्यादौ निरूपणात्
(ब्राह्म० काण्ड० ३ प्र० ३ अ० ४-) .

“पत्न्यवेक्षते मिथुनत्वाय प्रजात्यै यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तत् अथोपपत्तिर्या
एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै” इत्यादिना तत्तद्विधायकब्राह्मणवाक्योपलम्भाच्च ।
तथा कर्मान्तरेष्वपि तत्तन्मन्त्रेषु “आशासानासौमनसम्रजाः सौभाग्यं तन् धातुश्च योनौ
सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि समाधुषा सम्प्रजया समग्रे वर्चसा पुनः
सम्पत्नी पत्याहं गच्छे समात्मा तनु वा ममे”त्यादिषु सौभाग्यपतिसहभावादिलिङ्गै-
स्तथैव निश्चयाच्च ।

अथ सन्ध्यास्नानदानजपदेवार्चनापूर्तादिषु तु विधुरस्याप्यधिकारोऽक्षत एव । तत्र भञ्जोपदेशस्यापि दानत्वादस्ति विधुरस्यापि तत्राधिकारः । तस्य दानत्वं तु—

“त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती”ति

सामशाखीयसांहित्युपनिषच्छ्रुत्या तादृशानुपूर्वीकवृहस्पतिस्मृत्या तदर्थानुवादिभिः—

“सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

.....विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्तसमवामोति ब्रह्मलोकमविच्युतम्” ॥

इत्यादिमन्त्रत्रियाज्ञबल्क्यादिस्मरणैश्च निरूपितमेव । कथमन्यथा तत्रापि अश्ववाक्ये दीक्षादान इत्युक्तिः सङ्गच्छेत । तस्मान्भञ्जोपदेशेऽपि दानाधिकारिणो न विधुरस्यानधिकारः । तत्रापि दानत्वाविशेषात् । अत एव भृतपत्नीका वैराग्यादिवशादकृतविद्याहान्तरा अपि बहवः शिष्टाः संस्क्रियमाणेभ्यः स्वपुत्रादिभ्यो गायत्रीमुपदिशन्तो दृश्यन्ते । एवं श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धादिषु पुराणभागेऽपि सतीनिधनानन्तरं हैमवतीविद्याहात् प्राक् विधुरस्यापि शिवस्य नारदाय ब्रह्मविद्योपदेशनं वर्ण्यते । इत्यमितत्रापि वर्णनान्तराणि दृश्यानि । इदानीमपि वैष्णवानामस्माकं माध्वरामानुजीयप्रभृतिषु सम्प्रदायान्तरेऽपि, अस्त्याचार्याणां विधुराविधुरसाधारण्येनोपदेशकर्तृत्वव्यवहारः । अतः पत्नीरहितकर्तृकदीक्षादाने निषेधस्य शास्त्रसदाचारयोरनुपलब्धेर्न कोऽपि शङ्कावकाशः ।

(विधुरकुमारब्रह्मचारिणोरपि वैष्णवदीक्षाग्रहणेऽधिकारः)

अथ यदि अश्ववाक्ये दीक्षादान इत्यत्राकारग्रहोपादपत्नीरुस्य यथा वैतानिकदीक्षाग्रहणे नाधिकारस्तथा तस्य वैष्णवदीक्षाग्रहणेऽधिकारोऽस्ति न वेत्येव विचिकित्सितं स्यात्तदापि वदामः । परिणयाकरणाद्बृहिणीमरणाद्वाऽपत्नीकेष्वपि मुमुक्षाया अविशेषादस्ति वैष्णवदीक्षाग्रहणाधिकारः ।

अत एव पष्ठे मनुः (श्लो० २५)—

“अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधी”ति

आरोपिताग्निं सर्वथा पत्नीसम्बन्धगन्धशून्यमपि वानप्रस्थं प्रस्तुत्य तस्य दीक्षाग्रहणं तादृशस्य परममोक्षं च वक्ति (श्लो० २९)—

“एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो व्रजे वसन् ।

विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥

आपिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविद्वद्भ्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये” ॥

तथा (श्लो० ३३)—

“आसा महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत” इति ॥

पुनः पञ्चमाध्याये स एव (श्लो० १५९)—

“अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्” इति ॥

अतः पत्नीभावाभावाद्योर्मोक्षे न साधरुत्वं प्रतिबन्धरुत्वं वेत्यपत्नीकस्यापि तद्ग्रहणे
न काप्यनुपपत्तिः । विस्तरस्तु “किमाश्रमनिष्ठ” इत्यस्योत्तरादवधेयः ।

किञ्च,

यथा विधुरस्य (अ० ५ श्लो० १६८)—

“भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यश्मणि ।
पुनर्दारक्रिया दुर्यात्पुनराधानमेव च ॥
अनेन विधिना नित्यं पञ्चपत्न्याम् हीपयेत्” ॥

इत्यादीनि मन्वादिवचनानि विवाहान्तरकरणान्तरमेवाधानाधिकारं विदधाति न
तथा सपत्नीकस्यैव वैष्णवदीक्षाग्रहणविधायकमपत्नीकस्य तत्प्रतिषेधकं वा किञ्चिच्छाल-
स्युपलभामहे । प्रत्युत नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि तदावश्यकतामोधकानि वचनानि
प्रागेवोपन्यस्तानीति सर्वमच्छिद्रम् । इत्थं च—

“धुर्यं सन्मित्रविपये दुर्यं चोद्यं सहाष्टभिः ।
दुर्यञ्चितं स्वाङ्गवाक्यैः पर्यन्तं नीतमुचरैः” ॥

इति चतुर्थोपपत्तिः ॥

(पञ्चमः प्रधानः प्रश्नः उत्तरकारिकाभिर्नित्यकाम्या-
दिसर्वधर्मव्यवस्था)

अथ पञ्चमः प्रधानप्रश्नः

भवतामत्यावश्यको धर्मः कः ?

उत्तरम् ।

“श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां ग्रहणं स्वगुरोर्मुखात् ।
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।
स्वाचार्यदर्शितदिशेत्यादीनां समनुष्ठितिः ॥
धर्मोऽत्यावश्यकोऽस्माकं वेदवेदान्तभाषितः ।
वैष्णवत्वप्रयुक्तोऽथाध्ययनाध्यापनादिकम् ॥
प्रजारक्षादिकं नानाव्यापाराद्विजसेवनम् ।
वर्णप्रयुक्ता इत्याद्या धर्मशास्त्रोदिताः क्रमात् ॥
तत्तदाश्रममूलाश्च धर्माः श्रुत्यादिदर्शिताः ।
सर्वेऽत्यावश्यका नस्तेऽनुष्ठीयन्ते यथार्हणम् ॥
देशकालवयोऽवस्थाधीशक्त्याद्यनुसारतः ।
तत्र वर्णाश्रमप्राप्ताः प्रत्यवायनिवृत्तये ॥
ज्ञानेऽधिकारसिद्ध्यर्थं चानुष्ठीयन्त उज्ज्वलाः ।
हरिध्यानादिसाहित्याच्चेऽस्माकं वीर्यवचराः ॥
चित्तं संशोध्य कल्पन्ते ज्ञानभक्त्यादिसिद्धये ।
हरिसेवादयो धर्माः साक्षाम्मोक्षाप्तये मताः ॥
अत आवश्यकतरा आचार्यैरुभये स्मृताः ।
वैष्णवत्वप्रयुक्ता ये ये च वर्णाश्रमोद्भवाः ॥
ये त्वन्यदेवताभक्त्याऽन्यमत्रोपासनादयः ।
पुत्रेष्ट्याद्याश्च ये काम्या वर्ज्यानावश्यकः क्रमात् ॥
तत्राद्यवर्जने हेतुर्यो वै स्वां देवतामिति ।
एवमादीनि वाक्यानि प्रत्यवायाऽश्रुतिः परे ॥
भूतिकामस्य वायव्यक्षेतालमनमुच्यते ।
अननुष्ठानतस्तस्य प्रत्यवायोऽश्रुतो यथा ॥
मया ग्रन्थेषु वेदान्तचिन्तामण्यादिषु स्फुटम् ।
विस्तरेणैव निर्णीतमेतत्तत्रैव दृश्यताम्” ॥

(त्रयस्त्रिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, सन्ध्यादेर्हरिध्यानादेश्वा-
ङ्गाङ्गिभावः, गायत्रीवैदिककर्मतपोऽध्ययनादीनां
हरिप्राप्तिसाधनता)

अथैतत्प्रधानं प्रश्नावलम्बी आद्यः प्रश्नः

तत्र हरिध्यानादिकमावश्यकं यद्युच्यते तदा सन्ध्यागायत्री-
मध्ये भवतामनावश्यकत्वमिति वक्तव्यम्, तर्हि
वर्णाश्रमगणना भवन्मतेऽस्ति न वा ?

उत्तरम् ।

“अङ्गाङ्गिभावादुभयोर्विरोधं शक्ता न वक्तुं श्रुतियुक्तिविज्ञाः ।

ध्यानादिकावश्यकताविधाने सन्ध्याघनावश्यकता कथं स्यात्” ॥

परस्परविरुद्धयोर्बोद्धव्यकतास्वीकारेऽन्यतरस्यानावश्यकत्वं प्रसज्येत । इदं तु
सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपादिकं न हरिध्यानादिविरुद्धं प्रत्युताङ्गाङ्गिभावात् तत्प्रापक-
त्वाच्च तदनुकूलमेव । तस्मादस्माकं तूभयोरप्यावश्यकत्वस्वीकार इति अविज्ञाररमणीय
एवायं वर्णाश्रमगणनाभावाभाप्रश्नः । गायत्र्यादीनां भगवत्प्रापकत्वं तु प्रपञ्च्यते ।
तथा हि मनुना द्वितीयाध्याये (श्लो० ७६)—

“अकारं चाप्युकारं चेत्यारभ्य त्रैवर्णिक्कानां सप्तणवस्य गायत्रीजपस्य, काले
सन्ध्यावन्दनादिक्रियायाश्चात्यावश्यकतां निरूप्योच्यते—

“ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुरम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमम्येति वायुभूतः समूर्तिमान्” ॥

‘सम्बर्त्तोऽपि (श्लो० २०४)—

“गायत्रीं यः सदा विप्रो जपेत् नियतः शुचिः ।

स याति परमं स्थानं वायुभूतः समूर्तिमान्” ॥

“ब्रह्मणो मुरमि”त्यत्र ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वारमेतदध्ययनजपादिना निष्पापस्य
ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेरिति शुलूकभट्टो व्याचख्यौ । अतः पापनाशकत्वेन
नित्यत्वेन धोषकारकत्वाद्हरिप्राप्तिशेषभूतमेवेदम् । परब्रह्मत्वं च हरेरेवेति तु—

“तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्” । ~

“तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत” इति ।

“अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्यय” इति ॥

“मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जये”-

त्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यसहस्रभेरीघुष्टं सर्वसदास्तिकसम्मतम् । पुनरपि वैदिककर्मणां तत्प्रतिसाधनत्वमाह स एव षष्ठे (श्लो० ७५)—

“अहिसयेन्द्रियासङ्गैर्चैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोग्रेः साधयन्तीह तत्पदमि”ति ॥

बृहदारण्यके च श्रूयते (पृ० ८९७)—

“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकैने”त्यादि । तैत्तिरीयेऽपि—

“वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशांस्ति” इति ॥

अतः सर्वस्यापि तत्त्वती भगवदवबोधशेषत्वं सिद्ध्यति ।

(सन्ध्यास्नानादेरध्यात्मज्ञानहरिध्यानान्यां साफल्यं, स्मृतिषु ध्यानविधिः)

किञ्च, हरिध्यानादिविना सन्ध्यावन्दनादि निष्फलमेव अत एव मनुः (अ० ६ श्लो० ८२)—

“न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्रुत” इति ।

छान्दोग्ये च श्रूयते—

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती”ति ।

अपि च, सन्ध्यावन्दनादिवैदिककर्माधिकारसम्पादके उपनयनसंस्कारेऽपि अविदुषो नाधिकारः ।

“यमविद्वानुपनयते यथाविद्वानिती”ति श्रुतेः ।

अथ “तप्तस एव तप्तः प्रविशती”ति दुष्फलश्रावणात् ।

“विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदि”ति स्मृतेश्च ।

तथा यागाधिकारिविशेषणकोटावपि

“अर्थी समर्थो विद्वान् जातपुत्र” इति कल्पसूत्रे विदुषोऽधिकार उच्यते ।

याज्ञवल्क्योऽपि गायत्रीजपादेः प्रकर्षतः सिद्धौ ब्रह्मविद्याया एव हेतुत्वंमाह (अ० १) गृह्यप्रकरणे (श्लो० ५)—

“जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदि”ति ।

पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे बृहस्पतिः—

• “ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वाथ प्रणवं चापि ततस्तर्पणमाचरेदि”ति ॥

अथ ध्यानं तु विदधाति याज्ञवल्क्य एव तृतीयाध्याये अध्यात्मप्रकरणे (श्लो० ९)–

“ध्यानयोगेन सम्पश्येत्सुखम् आत्मात्मनि स्थित” इति ॥

तत्रैव (श्लोक० १४६)–

“ततो ध्येयस्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।

धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुध” इति ॥

अथ गृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये (श्लो० ८२)–

“मात्रं पार्थिवमाग्रेयमि”त्यादिना सप्तस्नानान्युपक्रम्य (श्लो० ८५)–

“यद्भस्मानं मनसा विष्णोर्मनसं कथ्यते बुधैः” ॥

इति मानसस्नानलक्षणमुक्त्वा (श्लो० ८६)–

“स्नानानामुत्तमं स्नानं मन्वाद्यैर्मनसं स्मृतम् ।

कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि सद्विज्ञाः” ॥

इति सर्वेषां मोक्षसाधनत्वं तस्याह । तथा (श्लो० ९०)–

“अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चने”ति

अस्नातस्य यापत्कर्मकरणनिषेधान्, स्नानेषु ध्यानरूपस्य च मानसिकस्यातीव फलकथ-
नात्, सत्प्यादां ध्यानसोपकारकत्वमुक्तं भवति ।

पुनः स एव (अ० २ श्लो० १३८)

“चिद्रूपं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ।

अप्यक्तमप्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन् ॥

गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवंनिर्मलीकृतः ।

विष्णुस्मरणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु ॥

योऽर्पातषेदषेदार्थः स्नातः सर्वेषु वारिषु ।

न शुद्धेदशुचिस्नान्तस्नयुद्धस्तु शुचिर्मत” इति ॥

(अत्रो विष्णुश्रवैव ध्यानपूजावरणादि कार्यं, गायत्रीमन्त्राभिज्ञा, सर्वे भगवद्भेद-
बुद्धिहृत्कमलो मोक्ष, इतिप्रमुखस्य सत्प्याऽपरा)

पुनस्तत्रैव (अ० २) प्रणवप्रकरणे (श्लो० १०)–

“प्रणवो हि परं तत्त्वमि”त्युपक्रम्य (श्लो० १६)–

“निस्समावस्थितो देवो मन्तव्यो ब्रह्मरादिभिः” ॥

इति भगवच्चत्वारिगन्तुभिरेव तस्य शक्यमनन्तमुक्त्वाऽत्र जगन्कर्तृत्वादिपरोक्ति-
पूर्वकं तस्य स्पष्टं विष्णुत्वं निरूप्य (श्लो० ३१)–

“उत्पन्नमेतेषु यतः समम् व्याहृत्य निष्ठेःप्रत्ययेऽपि यत्र ।

एकाक्षरेणापि जगन्ति येन व्याप्तानि कोऽप्यः परमोऽस्मि तस्मात्” ॥

ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं यस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत् ।
दुस्तारसंसारपयोधिमध्ये ताराय विष्णुः परमः स पूज्यः” ॥

इत्यन्तं तस्यैव ध्यानादि विधीयते ।

पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३९)—

“सन्ध्या स्नानमि”त्यस्य व्याख्यायां व्यासः—

“न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

साहससीत्युपासीत विधिना येन केनचिदि”ति ॥

ब्रह्म तु हरिरेव ।

अस्मच्छाखीयनारायणोपनिषदि—

“अन्मस्य पार” इति प्रक्रमे “यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ती”त्यादिलिङ्गकथन-
पूर्वकं “तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि”त्युक्तेः ।

“नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः पर” इत्युक्तेः । पुनस्तत्रैव व्यासः—

“गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।

शतसाहस्रिका नद्यामनन्तं विष्णुसन्निधावि”ति ॥

यत्र विष्णुप्रतिमादिसन्निधावपि अनन्तमित्युच्यते । किं तत्र वाच्यं तद्ब्रह्मानसह-
कृतस्य कर्मणोऽनन्तफलत्वे ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि भगवत्त्वेनादित्यध्यानपूर्वकमेव प्रातरादिसन्ध्याकरणं विधायं
तादृशस्यैव मोक्ष आप्नायते—

“उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते-
ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेदे”ति ।

-आचारमाधवे (अ० १) आह्निकप्रकरणे विष्णुपुराणे—

“आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।

नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥

जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिन” इति ॥

अथ कदाचिद्वायव्यादीनां सूर्यमन्त्रं मन्येत तदापि सूर्यस्य विष्णुतेजस्त्वेन तद्वि-
भूतित्वात्तन्मन्त्राणां नारायणपरत्वमेव । सारसङ्ग्रहे च वाराहे—

“सन्ध्योपास्ति करिष्यन्ति द्विजा विष्णुपराङ्मुखाः ।

रौरवं नरकं प्राप्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयुः” ॥ इति

हरिध्यानादिशून्यस्य सन्ध्यावन्दनादेर्दुःफलजनकत्वमप्युक्तम् ।

कर्मपुराणे—

“नास्तिक्यादथवाऽऽरुस्याद्योऽशीन्नाधातुमिच्छति ।
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः ।
आधायाग्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरमिति ॥

हारीतः—

“पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।
सौम्यास्तु विधिपूर्वेण य इच्छेद्ब्रह्म चाव्ययमिति ॥

कर्मपुराणे “अमृतापिधानमसी”त्यादिना भोजनानन्तरमाचमनाद्युक्तोच्यते—

“अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ।
सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः ॥
योऽग्नेन विधिना कुर्यात्स याति ब्रह्मणः पदमिति ॥

एवं प्राधान्येनाश्रमत्रयधर्मेण हरिध्यानसाहाय्यावश्यकत्वं दर्शितम् ।

(सन्यासिनोऽपि ध्यानावश्यकता, हरिस्मरणेनैव सर्वकर्मपरिपूर्तिः, जपादिषु विशेषः,
हरिप्रवणस्य कर्मलोपेऽप्यवशः)

किञ्च, संन्यासग्रहणेऽपि हरिध्यानमावश्यकम् । आचारमाधवद्वितीयाध्याये संन्या-
सग्रहणविधौ कात्यायनः—

“आत्मन्यग्निं समारोप्य वेदिमध्यस्थितो हरिम् ।
ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमारभेदिति ॥

पष्ठे संन्यासिधर्मानुपक्रम्य मनुः (श्लो० ७९)—

“प्रियेषु स्त्रेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्योर्ते सनातनामीति ॥”

तस्माद्विध्यानादिकं सर्वेष्वपि वर्णाश्रमेष्वावश्यकम्, न तु तेन सह वर्णाश्रमधर्माणां
विरोधगन्धोऽपि । सर्वेषामपि हि धर्माणां हरिस्मरणेनैव परिपूर्णत्वं निगद्यते । कथं
तर्हि ध्यानादिकेन सार्द्धं वर्णाश्रमधर्माणां विरोधगन्धः किञ्चिज्ज्ञेन चालेनापि भाषितुं
शक्यः ? तथा हि “प्रमादात् कुर्वतां कर्म”त्यादि “परिपूर्णं तदस्तु मे” इत्यन्तं
श्लोकत्रयं प्रसिद्धम् ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाण्डे बृहन्नारदीये—

“न्यूनातिरिक्ततासिद्ध्यै कलौ वेदोक्तकर्मणाम् ।
हरिस्मरणमेवान्ते सम्पूर्णफलदायकमिति ॥

माधवीये प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे याज्ञवल्क्यः—

“यदि वाग्यमलोपः स्थाजपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं सरेद्रा विष्णुमन्ययमि”ति ॥

गौतमोऽपि—

“गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना सङ्गं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
क्रोधं मोहं भुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च यनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्सम्भवे चैषां सरेद्विष्णुं सुरार्चितमि”त्यादि ।

सारसङ्ग्रहे स्कान्दे भगवद्वचनम्—

“मन्त्रिमित्तं कृतं कर्म कर्मलोपो भवेद्यदि ।
तत्कर्म कुर्वते नित्यं तिस्रः कोट्यो महर्षयः ॥
मन्त्रिमित्तं कृतं ग्रापं मद्वर्माय च कल्पते” ।
भामनादृत्य धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभावतः” ॥

पाप्मे भृशुवचनम्—

“स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तव केशव ।
स कर्ता सर्वपापानां यो न भक्तस्तवाच्युते”ति ॥

(पुनर्ध्यानस्यापुनर्कर्म, ध्यातृध्येयाद्यभेदः, ध्येयस्वरूपम्, पदज्ञादिवर्णाधमधर्मोत्थागोऽपि वैष्णवचिह्नम्)

अथ पुनरपि ध्यानोत्कर्षो लघ्वन्निस्मृतौ अष्टमाध्याये विविधप्रायश्चित्तान्यभिधाय
सर्गान्ते—

“ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पाककर्मणाम् ।
शपाके चाभिष्टुज्ज्ञानो ध्यानेनेह विशुद्ध्यति ॥
ध्यानमेव परं ब्रह्म ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं ध्यानमेव परं पदम् ॥
सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नेव प्रमुच्यते ।
तपस्वी च भवेदेवं पङ्क्तिपावनपावनः ॥

पुनस्तत्रैव नवमाध्याये—

“यो ध्याता यच्च तद्ध्यानं यद्वक्ष्येयं यत्प्रयोजनम् ।
सर्वान्येतानि यो वेत्ति स योरां योक्तुमर्हति ॥
आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः सक्ष्मो महेश्वरः ।
यत्परात्परमैश्वर्यमेतद्ध्यानप्रयोजनम् ॥

विदित्वा सर्वसूक्ष्माणि पडङ्गं च महेश्वरम् ।
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 विद्वेपादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
 शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः ॥
 उपलब्धिः स्मृतिर्ध्यानं सङ्कल्पः प्रणवं प्रति ।
 कल्पना भावना चिन्ता ध्यानमित्यभिधीयते ॥
 प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
 तर्कश्चैव समाधिश्च पडङ्गो योग उच्यते” इति ॥

अत्र महेश्वरशब्दो भगवत्परः । “विद्वेपादपि गोविन्दमि”ति गोविन्दशब्दश्रुति-
 सामानाधिकरण्यात् ।

“नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः पर” इति श्रुतेः ।

ध्यानस्य भगवत्साक्षात्कारहेतुत्वं तु मुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके श्रूयते—

“ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान” इति ।

तस्यैव ज्ञानहेतुत्वं च श्रूयते कैवल्योपनिषदि—

“श्रद्धामक्तिध्यानयोगादवेही”ति । तस्मादेवमुच्यते नारायणं हरिध्यानादेः सन्ध्यावन्द-
 नादिवर्णाश्रमधर्मविरुद्धत्वाभावात्तदावश्यकत्वकथनेन न वर्णाश्रमधर्माणामनावश्यकत्वं
 सिद्ध्यति । वर्णाश्रमधर्मात्यागस्यापि विष्णुभक्तिचिह्नत्वात् ।

यथाह विष्णुपुराणे यमः (अ० ३ अ० ७ श्लो० १६)—

“न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः स्थितमनसं तमयेहि विष्णुभक्तम्” ॥

कालमाधवीये तु जित्तमनसमिति पाठः ।

अतः—

“विचार्यते शास्त्रकथा यथा यथा वर्चांसि युक्तानि लभेत्तथा तथा ।

श्रान्तोऽसि लेखाद्बहुलादलं वृथा वादव्यथा मैत्र कथा हरेः पथा ॥

यथास्ति वर्णाश्रमधर्मवर्णनं सत्सम्प्रदायेषु गतिप्रदायिषु ।

हरौ रतेश्चारुविचारसञ्चयैर्न चेतत्रास्ति तथेति बुद्धवताम्” ॥

(चतुस्त्रिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकेऽब्राह्मण्यस्वरूपम्)

अथ प्रक्रान्तपञ्चमप्रश्नावलम्बी द्वितीयः प्रश्नः

सन्ध्यादिहीनस्याब्राह्मण्यं भवत्सम्मतं न वा ?

उत्तरम् ।

“ब्राह्मण्यस्य तिरोधानं नित्यसन्ध्यादिलोपने ।

प्रतिबन्धैर्विहीनस्य सूतकाद्यैरोगिणः ॥

सेवाद्यनुपकृदस्य देवदेवरमापतेः ।

वृथा लोपयतः कर्म यथाशास्त्रं सुसम्मतम्” ॥

अत्राब्राह्मण्यं नाम, “ब्रह्माननं क्षत्रधुजो महात्मे”त्यत्र द्वितीयस्कन्धसुशोधिन्यां श्रीमदाचार्यदर्शितदिशा ब्राह्मणधीजस्तत्परिणीतब्राह्मणजातीयक्षेत्रोत्पन्ने शरीरे प्रायो गर्भाधानादिशास्त्रीयसंस्कारैरेव शक्याविर्भावस्य कचिदीधरेच्छया शरीरान्तरेऽपि तपोविशेषादिभिः प्रादुर्भावशालिनो भगवन्मुरारूपस्य ब्राह्मण्याख्यदेवताविशेषस्य सन्ध्यावन्दनलोपम्लेच्छाभ्रभक्षणादिप्रतिकूलसम्पत्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तप्रतिविधेयं तिरोधानम् । पुनस्तत्प्रादुर्भावकप्रायश्चित्तानि तु खल्पवैगुण्ये खल्पानि, गुरुणि तु, पुनः संस्कारादिरूपाणि गुरुणि, यथा शास्त्रोक्तविधिना प्रतिष्ठाकर्णणात्प्रतिमादौ प्रादुर्भूताया देवतायास्तिरोधानप्रयोजके खल्पवैगुण्ये श्रोक्षणपञ्चामृतस्नानादिकमेव पुनः प्रादुर्भावकम्, म्लेच्छसंसर्गादौ महत्तरानाचारे तु पुनः प्रतिष्ठाकर्णणादीति दिक् ।

(सन्ध्यालक्षणं, सा सूर्येऽनुदित एव कार्या, तद्दीनस्य दृढत्वम्, मरकादि च, तां विना सर्वकर्मवैयर्थ्यं, करणेश्वोरात्रपापनाशो महामोक्षश्च)

तत्र सन्ध्याराहित्याभ्यासप्रयुक्तं ब्राह्मण्याख्यदेवताविशेषतिरोधानमस्माकं सङ्गतमेव, शास्त्रसिद्धत्वात् । तथाहि, द्वितीयाध्याये बृहत्पराश्वरः (श्लो० १०)—

“दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति णीयते ।

सोपास्या सद्भिर्जैर्यज्ञात्सार्चैर्विश्वमुपासितम् ॥

मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वसाहो परस्य च ।

पूर्वाह्नाहोऽपराह्णश्च क्षपा चेति श्रुतिक्रमः” ॥

पुनः स एव तत्रैव (श्लो० ७१)—

“त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः” ॥

इत्यादिना स्वाध्यायब्राह्मणोक्तप्रकारेण मन्देहानां क्षयेण प्रत्यहं युद्धादि निरूप्याह अ० २ श्लो० ८०।८१)—

“मत्वेत्यनुदितादित्ये सन्ध्योपास्तिकरो भवेत् ।

उदिते सति या सन्ध्या बालक्रीडोपमा हि सा ॥

सन्ध्या येन न विज्ञाता न च सन्ध्या उपासिताः ।
स जीवन्नपि शूद्रः स्यात्सदा पातकसंयुतः” इति ॥

आचारमाधवीये प्रथमाध्याये सन्ध्यां प्रशंसति यमः—

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥
यद्रात्र्यात्कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
अप्ययो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवामुयुः ।
प्रजां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव चे”ति ॥

अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेदि”ति ॥

गोभिलोऽपि—

“सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते” इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

“उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां ये न पूर्वा न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृपे”ति ॥

कूर्मपुराणे—

“योऽन्यत्र कुरुते कर्मे धर्मेकाये द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतमि”ति ॥

(आहुरस्य तत्प्रागेऽदोषः, सूतकादौ उक्तिष्वेव स्यात् मानसिकसन्ध्या सन्ध्यामित्यत्र च)

एतत्सर्वमनार्त्तविषयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मतः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः” इति ॥

अत्रिरपि—

“नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरमि”ति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

“सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्वप्यते ।

अन्यत्र सूतकादौ च विभ्रमातुरजीविनः” इति ॥

सूतकादौ सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः—

“सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयत” इति ।

यदपि पुलस्त्येनोक्तम्—

“सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके चापि त्यज्जगच्छत्यधोगतिम्” ॥ इति ॥

तन्मानसिरुसन्ध्याभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्—

“सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज” इति ॥

“एतद्विदित्वा यः सन्ध्यामुपास्ते शंसितव्रतः ।

दीर्घमायुः सम्बिदेत सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ इति

पुनर्माधवः (अ० १ श्लो० ३९)—

“सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवद्यावज्जीवकर्तव्यतयाऽवगम्यते जीवमवदधिकारत्वं च दिने दिन इति वीप्सयावगम्यते । यथा च ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते’त्यत्र वीप्सयाऽपगमस्तद्वदि”ति ।

(पुनस्तत्रहितस्याब्राह्मण्यामुचिरवकर्मानधिनारादितत्करणे पापनाशादिदेवाग्निविद्यादिकार्यैर्हरिसेवया चोपपन्नस्य तत्पानेऽदोषः, हरिविमुक्तस्य सन्ध्यादिवैफल्यं च)

पुनराचारकाण्डद्वितीयाध्याये हारीतः—

“चत्वारोऽथाश्रमा ह्येते सन्ध्यामन्दनवर्जिताः ।

ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यदप्युपगतं बुधैरि”ति ॥

बौधायनोऽपि—

“अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृता” इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

“सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो ह्युपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्” ॥

भनुरपि—

“सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिता” इति ॥

दक्षस्मृतौ—

“सन्ध्याकाले च सम्प्राप्ते मध्याह्ने च ततः पुनः ।
यो न सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥
स जीवन्नेव शूद्रस्तु मृतः श्वा चैव जायते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्” ।

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे सन्ध्याप्रस्तावे—

“सन्ध्यामुपासते ये ते निष्पापा ब्रह्मलोकगाः ।
अन्यकर्मफलं नास्ति सन्ध्याहीनेऽशुचित्वतः ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा जायते ध्रुवमि”ति ।

धर्मप्रबुधतौ शाकलः—

“सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते सन्ध्यां नैवमुपासते ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
देवाग्निद्विजविद्यानां कार्ये महति संस्थिते ।
सन्ध्याहीने न दोषोऽस्ति यतस्तत्कर्मसाधनादि”ति ॥

अतोऽत्यावश्यकभगवत्सेवाधनुरोधात् गत्यन्तराभावतः सन्ध्यावन्दनादीनां किञ्चित्कालविलोपेऽपि न दोषः ।

अत एव सारसङ्ग्रहे स्कान्दे भगवद्रचनम्—

“भस्त्रिमित्तं कृतं कर्म फर्मलोपो भवेद्यदि ।
तत्कर्म कुर्वते नित्यं तिस्रः कोट्यो महर्षयः ॥
भस्त्रिमित्तं कृतं पापं सद्वर्माय च कल्पते ।
मामनादृत्य धर्मोऽपि पापं स्थान्मत्प्रभावतः” इति ॥

तत्रैव वाराहे—

“सन्ध्योपास्तिं करिष्यन्ति द्विजा विष्णुपराङ्मुखाः ।
रौरवं नरकं प्राप्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयुः ॥
नानुव्रजति यो मोहादुर्मतिर्हरिमुत्सवे ।
ज्ञानामिदग्धकेशोऽपि वसते नरकेऽशुचावि”ति ॥

अयं किञ्चित्कर्मकाललोपादौ दोषामावो भगवत्सेनापरतत्रस्य गत्यन्तराभाव एव
वैदितव्यः । अस्तु किमनेनाप्रासङ्गिकेन । तस्मादाशौचादिप्रतिबन्धककालव्यतिरिक्ता-
वसरेऽनार्तस्य भगवत्सेवादिना गत्यन्तराभाववत्ता अप्रतिरुद्धस्य सन्ध्यावन्दनादिक-
नित्यकर्मत्यागाभ्यासे शास्त्रप्राप्तो ब्राह्मण्यतिरोभावोऽस्माकं सम्मत एव ।

(इदानीं बहूना सन्ध्यादिराहित्येऽपि वै सह व्यवहारः, सर्वेषां कालानुरूपता, गायत्रीमात्रादपि
ब्राह्मणता, अविद्वानपि विप्रो मान्यः)

नन्वेवं सतीदानीं बहुषु ब्राह्मणज्ञातिप्यनेकेषां सर्वदा सन्ध्यामन्दनराहित्येनाब्राह्म-
णत्वात् सन्ध्यादिकृद्भिर्विद्वद्भिरपि स्वल्पैस्तच्चञ्जातीयैरनुष्ठीयमानस्तैः सह सहभोजना-
दिव्यवहारः कथमविरुद्धः स्यादिति चेत् ? इत्थम्, बहूना तादृशत्वे बहुभिर्न विरोद्ध-
व्यमिति न्यायेन स्वल्पैर्बहुविरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् युगानुरूपाणां द्विजानामनिन्ध-
त्वस्मरणाच्च युक्तः स इति । तथा च बृहत्पराशरः प्रथमाध्याये (श्लो० ३१)—

“युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः” इति ॥

“युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्राः” इति माधवः ।

• उक्तं च भारत आरण्यके पर्वणि—

“भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।

कालं समनुवर्तन्ते यथा माया युगे युगे ॥

कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।

बलवर्ष्मप्रभावाद्या न भवन्त्युद्भवन्ति चे”ति ॥

अत एव गायत्रीमात्रविज्ञा अपि, सम्यक् शौचाद्याचारनियन्त्रिताः सर्ववर्णास्त्रभक्ष-
णाद्यनाचारशून्या ब्राह्मणा गत्यन्तराभावादनुचर्यादौ शिष्टैः स्वीक्रियन्ते ।

सर्पते च तृतीयाध्याये मनुना (श्लो० ११८)—

“सावित्रीमात्रसारोऽपि वर विप्रः सुयश्चितः ।

नायश्चितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांशी सर्वविक्रयी”ति ॥

निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे श्राद्धयोग्यब्राह्मणगणनायाम्—

“गायत्रीसारमात्रोऽपि वर विप्रः सुयश्चितः ।

नायश्चितश्चतुर्वेदी सर्वांशी सर्वविक्रयी”ति हेमाद्रौ व्यासः ।

पुनर्नवमाध्याये मनुः (श्लो० ३१७)—

“अविद्वाश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाभिर्देवतं महत् ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्तते (र्ध)ते ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तदि”ति ॥

प्रथमाध्यायेऽपि—

“ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते”—

इति जन्मत एव ब्राह्मणस्योत्कर्ष उक्तः । एवं “जन्मना ब्राह्मणः श्रेयानि”त्यादीनि वचनान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । जातिमात्रब्राह्मणवधादौ प्रायश्चित्तादिकमप्यनुसन्धेयम् । अतो जातिमात्रस्यापि ब्राह्मणस्य इतरापेक्षयोत्कर्षात् युगानुरोधेन ब्राह्मणानामनिन्द्यत्वात् गत्यन्तराभावाच्च तेषामपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृत्य तैः सह यथार्हं सर्वव्यवहारान् सर्वत्र शिष्टाः समाचरन्तीति सर्वं सुस्थम् ।

तस्मात्—

“सच्छास्त्राणां विचारेण स्वच्छाचारे सतां पथे ।

कस्मादकस्माद् प्रश्नोऽसत्तर्कसम्पर्ककर्मकः” ॥

(पञ्चत्रिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकास्तकृद्भ्यासादिभेदेन ब्रह्मचार्या-
दीनां सन्ध्यादिलोपे प्रायश्चित्तानि दिङ्मात्रेण)

अथ पञ्चमप्रश्नस्यावान्तरस्तृतीयः प्रश्नः ।

सन्ध्यावन्दनाद्यकरणप्रयुक्तपापनाशाय प्रायश्चित्तं

भवत्सम्मतं न वा ?

उत्तरम् ।

“प्रायश्चित्तं तु भवतो नूनं नैवास्ति सम्मतम् ।

बालवत्पृच्छयते यस्मादर्थेऽसिन् सर्वसम्मतम्” ।

पूर्वप्रश्ने सन्ध्याराहित्येन ब्राह्मण्याभावः प्रतिपादितः । इह तु पापमात्रमिति पृच्छ-
कस्य पूर्वोपरानुसन्धानवैदर्भ्या । आस्तार्म्यङ्कारम् । सन्ध्यालपि सकृदभ्यासादिभेदेन
विविधप्रायश्चित्तानां धर्मशास्त्रसिद्धत्वाच्चतदधिकारिविशेषेण तत्तत्पापप्रणोदनाय तत्त-
त्प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमेवेत्यत्र को वाऽऽस्तिकः सम्मतिं न दद्यात् ?

सन्ध्यावन्दनलोपेऽपि सकृदभ्यासादिभेदेन प्रायश्चित्तवैविध्यं तु दिङ्मात्रेण
दर्शयामः ।

तत्र पाशरत्माधवीये प्रथमाध्याये (श्लो० ३७) व्याख्याने प्रजापतिः—

“सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यज्ञानं विलुप्य च ।

होमं च नित्यकं शुद्धेद्वाप्यन्यदसहस्रकृदि”ति ॥

सम्यर्चस्मृतौ (अ० १ श्लो० २१)—

(हृदानीं बहूनां सन्ध्यादिराहित्येऽपि वै. सह व्यवहारः, सर्वेषां कालानुरूपता, गायत्रीमात्रादपि
ब्राह्मणता, अविद्वानपि विप्रो मान्य)

नन्वेवं सतीदानीं बहुषु ब्राह्मणज्ञातिष्वनेकेषां सर्वदा सन्ध्यावन्दनराहित्येन ब्राह्म-
णत्वात् सन्ध्यादिकृद्भिर्विद्वद्भिरपि स्वल्पैस्तत्तज्जातीयैरनुष्ठीयमानस्तैः सह सहभोजना-
दिव्यवहारः कथमविरुद्धः स्यादिति चेत् ? इत्यम्, बहूनां तादृशत्वे बहुभिर्न विरोद्ध-
व्यमिति न्यायेन स्वल्पैर्वहुविरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् युगानुरूपाणां द्विजानामनिन्द-
स्वस्मरणाच्च युक्तः स इति । तथा च बृहत्पराशरः प्रथमाध्याये (श्लो० ३१)—

“युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः” इति ॥

“युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्राः” इति माधवः ।

उक्तं च भारत आरण्यके पर्वणि—

“भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।

कालं तमनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥

कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।

फलमर्प्सप्रभावाद्या न भवन्त्युद्भवन्ति चे”ति ॥

अत एव गायत्रीमात्रविज्ञा अपि, सम्यक् शौचाद्याचारनियन्त्रिताः सर्ववर्णाश्च भक्ष-
गायनाचारशून्या ब्राह्मणा गत्यन्तराभावादनुचर्यादौ शिष्टैः स्वीक्रियन्ते ।

सर्पते च तृतीयाध्याये मनुना (श्लो० ११८)—

“सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी”ति ॥

निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे श्राद्धयोग्यब्राह्मणगणनायाम्—

“गायत्रीसारमात्रोऽपि वर विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी”ति हेमाद्रौ व्यासः ।

पुनर्नवमाध्याये मनुः (श्लो० ३१७)—

“अविद्वांश्च विद्वांश्च ब्राह्मणो देवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाभिर्देवतं महत् ॥

श्मशानेष्वपि तेजसी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्तते”ति ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वरूपसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हि तदि”ति ॥

प्रथमाध्यायेऽपि—

“ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते”—

इति जन्मत एव ब्राह्मणस्योत्कर्ष उक्तः । एवं “जन्मना ब्राह्मणः श्रेयानि”त्यादीनि वचनान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । जातिमात्रब्राह्मणवधादौ प्रायश्चित्तादिकमप्यनुसन्धेयम् । अतो जातिमात्रस्यापि ब्राह्मणस्य इतरापेक्षयोत्कर्षात् युगानुरोधेन ब्राह्मणानामनिन्द्यत्वात् गत्यन्तराभावाच्च तेषामपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृत्य तैः सह यथार्हं सर्वव्यवहारान् सर्वत्र शिष्टाः समाचरन्तीति सर्वं सुस्थम् ।

तस्मात्—

“सच्छास्त्राणां विचारेण स्वच्छाचारे सतां पथे ।

कस्मादकस्मात् प्रश्नोऽसत्तर्कसम्पर्ककर्कशः” ॥

(पञ्चत्रिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकाऽसकृदभ्यासादिभेदेन ब्रह्मचार्या-
दीनां सन्ध्यादिलोपे प्रायश्चित्तानि दिङ्मात्रेण)

अथ पञ्चमप्रश्नस्यावान्तरस्तृतीयः प्रश्नः ।

सन्ध्यावन्दनाद्यकरणप्रयुक्तपापनाशाय प्रायश्चित्तं
भवत्सम्मतं न वा ?

उत्तरम् ।

“प्रायश्चित्तं तु भवतो नूनं नैवास्ति सम्मतम् ।

बालवत्पृच्छयते यस्मादर्थेऽसिन् सर्वसम्मतम्” ।

पूर्वप्रश्ने सन्ध्याराहित्येन ब्राह्मण्याभावः प्रतिपादितः । इह तु पापमात्रमिति पृच्छ-
कस्य पूर्वापरानुसन्धानवैदग्ध्यं । आस्तामित्यङ्कारम् । सन्ध्यालोपे सकृदभ्यासादिभेदेन
विविधप्रायश्चित्तानां धर्मशास्त्रसिद्धत्वाच्चतदधिकारिविशेषेण तत्तत्पापप्रणोदनाय तत्त-
त्प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमेवेत्यत्र को वाऽऽस्तिकः सम्मतिं न दद्यात् ?

सन्ध्यावन्दनलोपेऽपि सकृदभ्यासादिभेदेन प्रायश्चित्तवैविध्यं तु दिङ्मात्रेण
दर्शयामः ।

तत्र पाशरमाधवीये प्रथमाध्याये (श्लो० ३७) व्याख्याने प्रजापतिः—

“सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यस्नानं विलुप्य च ।

होमं च नित्यकं शुद्धेद्रायाज्यष्टसहस्रकृदि”ति ॥

सम्बर्त्तस्मृतौ (अ० १ श्लो० २१)—

“उपासीत न चेत्सन्ध्यामग्निकार्यं न वा कृतम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नायात्समाहितः” इति ॥

इदं सकृत्समुदायलोपविषयम् ।

एकतरसन्ध्यामात्रस्य सकृदलोपे तु अत्रिस्मृतौ—

“सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां प्रमादाद्विक्रमेत्सकृत् ।

गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत्स्नात्वा समाहितः” इति ॥

सन्ध्यावन्दनवद्गायत्रीजपस्यापि सकृदलोपे ब्रह्मचारिणो वा सन्ध्यालोपे त्वपरार्के
सम्बन्धः—

“यः सन्ध्यां चैव नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।

गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः” इति ॥

इदं कमलाकरमठेनापि सिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे पूर्वाद्धं ब्रह्मचारिधर्मेण सङ्गृहीतम् ।

धर्मसिन्धौ च तृतीयपरिच्छेदपूर्वाद्धं ब्रह्मचारिधर्मेणूच्यते—

“सन्ध्यामग्निकार्यलोपे सहस्रगायत्रीजपः, क्वचित्सकृदलोपे “मानस्तोके”ति मन्त्रस्य
शतं जप उक्तः । भिक्षालोपेऽष्टशतमभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चे”ति ॥

पुनस्तत्रैव सन्ध्याप्रस्तावे सन्ध्याश्रये कालातिक्रमे प्रायश्चित्तार्थमेकमर्घमधिकं
दत्त्वा रात्रौ ग्रहरपर्यन्तं दिनोक्तकर्माणि कुर्यात् । ब्रह्मयज्ञं सौरं च वर्जयेत् । सर्वथा
सन्ध्यालोपे प्रतिसन्ध्यमेकोपवासोऽप्युत्तमष्टोत्तरसहस्रं वा गायत्रीजपः । अशक्तौ प्रति-
सन्ध्यालोपे शतगायत्रीजपः । ब्रह्मं ध्येह लोपे तदावृत्तिः । ततः परं कृच्छ्रादिकल्प-
मिति । इदं विशेषतो व्यवस्थापूर्वकं प्रायश्चित्तमपूज्यमुक्तावलीन्दुशेखरसिन्धुप्रभृतिषु
सबित्तर निर्णीतमेवेति निःसन्दिग्धविषयेऽप्रासङ्गिकलेखादिरम्यते । अतः—

“सन्ध्यायतां तु नित्यं नः सन्ध्यायं कर्म निर्मलम् ।

प्रायश्चित्तप्रसङ्गो न प्रायश्चित्तस्थिते हसौ” ॥

(पट्त्रिंशः प्रश्न उत्तरकारिकाश्च)

अथ पञ्चमप्रधानप्रश्नावलम्बी चतुर्थः प्रश्नः

गृहस्थानां पञ्चदेवपूजनमावश्यकं न वा ?

उत्तरम् ।

“सर्वेषां तु गृहस्थानां पञ्चदेवतपूजनम् ।
 नावश्यकं तथा शास्त्रशिष्टाचाराद्यभावतः ॥
 सदैव देवतं स्वेष्टमेकं पूज्यं तु सर्वथा ।
 प्रामाणिकनिबन्धेषु बहुष्वेवं विनिर्णयात् ॥
 नित्या पञ्चामरार्चा तु तादृग्दीक्षावतां मता ।
 एकैकस्यार्चनं येषु सम्प्रदायेषु सम्मतम् ॥
 तत्तद्वर्तिजनैस्ते ते लङ्घनीया न सर्वथा ।
 सुरार्चैव स्मृता नित्या निन्दिता बहुभक्तता ॥
 गण्यते बृहदारण्ये पुण्यमेकार्चनं सदा ।
 तदेव नित्यं सर्वेषां निर्णीतं माधवादिभिः ॥
 किञ्च मुख्या हरिहरान्यतरार्चैव वै कलौ ।
 तत्रापि सेवन् मुख्यं देवदेवस्य केवलम् ॥
 कीर्तनाद्यैरेव युक्तेः कलेर्मलविलोपनात् ।
 तथा गत्यन्तरोभावात्सन्ध्यावन्नित्यतोक्तितः ॥
 सर्वास्तु कूलं तन्मूलं सर्ववैदिककर्मणाम् ।
 सर्वैरवश्यं कर्तव्यं सिध्येत्सर्वार्चनं ततः ॥
 तस्मात्पूज्यतमं नान्यत्साक्षान्मोक्षस्तदर्चनात् ।
 शालग्रामद्वारवतीशिले प्रतिमया सह ॥
 पूज्ये त्रैवर्णिकैः स्पृष्ट्वा स्त्रीशूद्रैः प्रतिमैव तु ।
 दूराच्छूद्रैर्वैष्णवैस्ते अर्च्ये विप्रकरेण वा ।
 प्रत्यवेत्येव सन्ध्यावन्नित्यं मूर्त्यर्चनं विना ।
 नराणां नरकप्राप्तिस्तद्दीनानां न तद्युजाम् ॥
 शालग्रामस्य महिमा न हि मातुं तु शक्यते ।
 स्रतकादावप्यहेयमुच्यते क्वचिदर्चनम् ॥
 गुरुदत्ततनौ सेव्य एकोऽखिलसुरेश्वरः ।
 मूर्त्युत्कर्षो मारतेऽसिन् वर्षे हरेण तां गृहे ॥

भजेन्नतृग्रान् दुर्गादींस्तामसाचार्यान्मुक्तिदान् ।
 देवान्तराणां सेवा तु काम्या सान्तफलाऽधुवा ॥
 अवैधयागरूपा सा वैष्णवानां निषिद्ध्यते ॥
 सिद्धयेत्सर्वसु पर्वाऽर्चा सर्वाशीश्वरसेवनात् ॥
 विविधैर्हेतुभिर्निद्वत्केतुभिः शास्त्रसेतुभिः ।
 सेवा श्रीनेतुरेवात्र सर्ववर्णेषु वर्णिता ॥

(स्वेष्टदेवताया एव पूजा नित्या अन्यतमपूजा विधिवचनाभिः, प्रसङ्गात्स्वापोल्यागयो कृत्यसङ्क्षेपश्च)

तथा हि गौतमकृताचारद्वये (प्रश्नः १ खं० ५) —

“अहरहःस्नानं, देवर्षिपितृतर्पणं, ब्रह्मयज्ञो, विधिवदिष्टदेवतापूजनं, स्वाध्यायोऽति-
 थिकार्यं च पट्कर्माणि दिने दिने रवावुदिते” इति ।

अत्र दिने दिन इति वीप्सया स्नानादिवदेवताचर्चनेऽपि स्वेष्टदेवतापूजनस्यैव नित्य-
 त्वमुच्यते । इत्थं च मोक्षदावृत्तेन स्वमहापुरुषकृतपूजनत्वेन चोपासनाप्रयोजकश्रद्धा-
 विपयत्वम् । तस्मात्, पञ्चानामपि देवानां साहित्येनैव पूजनस्य न नित्यत्वम् । अत
 एव याज्ञवल्क्याचाराध्याये गृहप्रकरणे (श्लो० ४) —

“स्नात्वा देवान् पितृन्चैव तर्पयेदर्धयेत्तथा” ।

इत्यत्र मिताक्षराया नित्यतर्पणं व्याख्याय तदनन्तरं हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनाम-
 न्यतमं यथावाहनासनमृग्यजुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कार-
 युक्तैराराधयेद्यथोक्तविधिनेत्युक्तम् । अत्र गृहस्थधर्मानाहेति पूर्वोपक्रमः । अतो गृहस्थैः
 सर्वैरपि पञ्चापि देवाः पूजनीया एवेति नियमो न सिद्ध्यति । अन्यतमपूजाया एव
 नित्यत्वविधानात् ।

अत एव माधवीये विष्णुपुराणे —

“सस्यः प्रसन्नचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।

अमीष्टदेवताना तु कुर्वीत स्मरणं नर” इति ॥

भोजनानन्तरकृत्येऽपि स्वेष्टदेवताया एव स्मरणं विधीयते ।

तथा धर्मसिन्धो तृतीयपरिच्छेदे —

“न स्नायादुत्सवेऽस्तीते मङ्गलं विनिरत्यं च ।

अनुमन्य सुहृदन्धूनर्चयित्वेष्टदेवताभि”ति ॥

माधवीये च शयनविधौ हारीतः —

“रात्रिमुक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘सर्पापसर्प मद्रं त’ इति श्लोकं जपित्वेष्ट-
 देवतास्मरणं कृत्वा समाधिमास्यान्यान्यांश्च वैदिकान् मन्त्रान् सावित्रीं जपित्वा
 माङ्गल्यश्रुतं शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणशिराः स्वपेत्” इति ।

एवमादिषु खेष्टदेवताया एवार्चनस्मरणादिकं निरूप्यते । इह हारीतवचने इष्टदेवता-
स्मरणं पञ्चादीनां स्मरणानावश्यकत्वाय । विष्णवतिरिक्तदेवोपासकस्यापि विष्णु-
नमस्कारप्राप्त्यर्थं विष्णुं नमस्कृत्येति । तेन विष्णोः प्राधान्यम् ।

गौतमतन्त्रे सप्तमाध्याये (श्लो० ३७)—

“यथा ग्राणं यथा ज्ञानं तथा कुर्यादतन्द्रितः ।
यद्यत्कृत्यं मङ्गलार्थं तत्तत्कुर्यात्तथा तथा ॥
आदर्शदर्शनं कुर्यात् घृतस्पर्शं च कज्जलम् ।
सत्पोष्यपोषणार्थाय क्षेमं योगं च चिन्तयेत् ॥
स्नायाच्च कृष्णपूजार्थं नद्यादौ विमले जले ।
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् शृणुष्व मे ॥
अभिगमनमुपादानं यागः स्वाध्याययोगकौ ।
इति पञ्चप्रकारार्चा क्रमेण कथयामि ते ॥
अत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ।
उपलेपनं निर्माल्यदूरीकरणमेव च ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं तथा ।
इज्यानामिष्टदेवस्य पूजनं च तथा पुनः ॥
स्वाध्यायो नाम मन्त्रार्थं सन्धानपूर्वको जपः ।
सूक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरेः सङ्कीर्तनं तथा ॥
तत्त्वादिशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तितः ।
योगो नाम स्वदेवस्य स्वात्मत्वेनैक्यभावनः ॥
इति पञ्चप्रकारार्चा कथिता तव सुव्रत ।
सारूप्यसार्ष्टिसालोक्यसायुज्यफलदा क्रमात्” ॥

अत्रापि नित्यकृत्येषु खेष्टदेवस्यैवार्चनं कृष्णपूजायाः प्राधान्यं चोक्तम् ।
तथा धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्द्धे आह्निकप्रकरणे देवार्चनमुपक्रम्य—

“देवार्चनं प्रकर्त्तव्यं त्रिकालेऽपि यथाक्रमम् ।
अशक्तौ विस्तरात्प्रातर्मध्याह्ने चन्दनादितः ॥
सायं नीराजनं कुर्यात्त्रिकाले तुलसीदलम् ।
यथा सन्ध्या तथा पूजा त्रिकाले मोक्षदा स्मृते”ति कमलाकरः ॥

तत्र विष्णुशिवब्रह्मसूर्यशक्तिविनायकादिष्वभिमतां देवतामर्चयेदित्यन्यतमपूजैवोक्ता ।
अतोऽपि गृहस्थैः पञ्चैव देवताः पूज्या इति नियमो न सिद्ध्यति ।

तथा भवताऽत्याहते आंचारादर्शेऽपि विष्णुपुराणे—

“ततो गृहार्चनं कुर्यादमीष्टसुरपूजनम् ।

जलाभिषेकं पुष्पाणां धूपादेव निवेदनमि”ति ॥

नागदेवकृताचारप्रदीपे, अथ देवार्चनम्, तत्र योगी—

“ततो गृहार्चनं कुर्यादमीष्टसुरपूजनम् ।

जलाभिषेकपुष्पादिधूपादिविनिवेदनैरिति ॥

आचारप्रकाशे ब्राह्मे—

“ब्रह्माणं विष्णुमीशं वा सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेदि”ति ॥

अत्रापि वाशब्देनाऽऽख्यतमायाः स्नेहदेवताया एव पूजनमुच्यते ।

अत एव मीलकण्ठभट्टकृताह्निके इदमेव वचनं दक्षवचनत्वेनोपन्यस्य स्वस्वामीष्टदेवतां
स्वस्वामीष्टयोगेन पोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा यथामिलितोपचारैर्वा पूजयेदित्युक्तम् ।

मदनपारिजाते तु पूज्यदेवतानिगमे दर्शिता इत्युक्त्वेदमुपन्यस्तम् ।

तथाऽऽचारमाधवे (अ० १) आग्नेये—

“मन्त्रैर्वैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैः शांतिर्कैस्तथा ।

विष्णुं प्रजापतिं वापि शिवं वा भास्करं तथा ॥

तस्मिन्मन्त्रैर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहित” इति ॥

इहापि पूर्ववदेव वाशब्दस्यार्थः ।

(स्वसम्प्रदायदीक्षानुसारादेकैका देवता पूज्या, शैववैष्णवगाणेशादिपददर्शनमेव)

अत एवमादिष्वनेकत्र गृहस्यधर्मोपक्रमेऽपि स्नेहदेवताया एवावश्यपूज्यत्वकथनात्
सर्वैरपि गृहस्थैः पञ्चापतनपूर्जव कर्त्तव्येति नियमासिद्ध्या शैववैष्णवगाणेशादिलक्षण-
स्वसम्प्रदायानुसारेणोक्ताखन्यतमाऽमीष्टदेवतवैका तत्तत्सम्प्रदायवर्तिभिरर्चनीया ।

अत एव च पराशरस्मृतिव्याख्यायां प्रथमाध्याये (श्लो० ३८)—

“पदकूर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः” ।

इत्यस्य व्याख्याने । बहुवेदशास्त्राधर्मशास्त्रादिव्याख्याता माधवोऽपि बृहदारण्यकादि-
श्रुत्युपन्यासपूर्वकमेकदेवार्चनमेव व्याख्याय (श्लो० ३९)—

“सन्ध्या खानं जपो होमो देवतानां च पूजनमि”-

त्यस्य विवरणे समग्राहिकं निरूपयन् क्रमप्राप्तदेवतार्चननिर्णये—

“ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।

अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या त्वक्प्रोचनो नरः ॥

सैर्मन्त्रैर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः” ॥

इति कूर्मपुराणवचनं सर्वेषां समुच्चयेनार्चनविधिभ्रमजनकमुपन्यस्य तद्वारणायाह । यद्यपि पूर्ववचनव्याख्याने पूजनीयो देव एक एवेति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितम्, तथापि दर्शनभेदमाश्रित्य विष्णुशङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुद्ध्यते । दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः—

“शैवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

वैष्णवं च तथा यष्टं दर्शनानि पठेव हीति” ॥

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामप्याचारकाण्डे समग्रमाह्निकं निरूपयता क्रमप्राप्तदेवार्चने उक्तकूर्मपुराणवचनमुदाहृत्य यद्यपि परमार्थतो देव एक एव—

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः”

“एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ती”—

त्यादिश्रुतिनिचयस्वरसादुत्तरमीमांसांस्वलाघवादिन्यायोपष्टम्भाच्च । तथाप्यौपाधिक-भेदमाश्रित्य अन्याश्चेत्याद्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् । भागवतेऽप्यत एवोक्तम् । “मूर्त्याभि-मतयात्मन इती”ति वदता भङ्गोजिदीक्षितेन तदेव दर्शितम् ।

एवं मदनपारिजाते तृतीयस्तवके आह्निकनिरूपणे विविधदेवार्चनमुक्तवोच्यते—

“अथवा वेदाचिरुद्धस्वस्वदीक्षानुसारेण देवतार्चनं कुर्यादि”ति ।

(साष्टादीक्षावसामेव पञ्चदेवार्चा एकार्थकसम्प्रदायभेदाद्वैद्यवस्था, देवपूजाया निवृत्त्या फालादिबहुभक्तनिन्दा च)

एतेन पञ्चायतनपूजाविधायकाः—

“स्नानं सन्ध्यां ततो होमं गृहस्योक्तेन वर्त्मना ।

कृत्वा सूर्यं गणपतिं लक्ष्मीमीशं तथा हरिम् ॥

यौरुपेण तु सक्तेन नित्यमर्चा समारमेत्” ॥

इत्याचारार्कपरशुरामनिबन्धपदार्थादर्शादयोऽपि गृहीततत्पूजानियमपरत्वेन दत्तो-चाराः ।

अत एव गौतमतन्त्रे दशमाध्याये (श्लो० ६९)—

“पञ्चात्मिकायां दीक्षायां गणेशादिक्रमाद्यजेत् ।

यदा मध्ये तु गोविन्दमाग्रेभ्यां गणनायकम्” ॥

इत्यादिना पञ्चात्मकदीक्षासत्त्व एव पञ्चायतनपूजायाः कर्तव्यतोच्यते । तस्मान्न सर्वसम्प्रदायवर्तिनां गृहस्थानां तत्पूजनमावश्यकम्, तेषां स्वसम्प्रदायप्रधानायाः स्वामीष्टदेवताया एवैकस्या अर्चनस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । एवमेव व्रतादिव्यवस्थापि सम्प्र-दायभेदेनैव तत्र तत्रोच्यते ।

यथा धर्मप्रवृत्तौ—

“दिनद्वयेऽपि वर्तेत चतुर्थी या विधुदये ।
परैव व्रतिभिः कार्या गणनाथपरायणैः” ॥

गाणेशसम्प्रदायस्यैरित्यर्थः ।

तत्रैव—

“श्रवणद्वादशी सा स्यादुपोष्या विष्णुतत्परैरिति ।

वैष्णवैरित्यर्थः ।

तत्रैव—

“परम्पर्यागतं वंशे देव्याः शरादि पूजनम् ।
प्रतिपद्येव कर्तव्यं न चान्यत्र कदाचने”ति ॥

परम्परातः शक्तिभक्तैरेव कार्यमित्यर्थः ।

इहैव—

“अर्धरात्रे यदा न स्यान्माघे मासि चतुर्दशी ।
प्रयोदश्या युता कार्या नरैः शिवपरायणैरिति”ति ॥

शैबंसम्प्रदायस्यैरित्यर्थः ।

अत्रैव शिवपुराणे—

“प्रदोषव्यापिनी ब्राह्मा शिवरात्रिः शिराग्रियैः” । इति दिक् ।

एतेनाऽपि गणेशादिसम्प्रदायमेवा एकैकदेवोपासनाविशिष्टा अनादिसिद्धा एवेति
कलति । तस्मादस्ति देवतार्चनमात्रस्यावश्यकत्वम् ।

दक्षस्मृतावाहिकमुपक्रम्य—

“देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलमीक्षणम् ।
देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वोक्तैश्च विधीयते” इति ॥

एवमादिषु नित्यत्वविधानात् ।

आचारमाधवचतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु (अ० १)—

“यो मोहादथवाऽऽलसोऽदकृत्वा देवतार्चनम् ।
मुह्ये स याति नरकं स्रक्रेष्वभिजायते” ॥

इति कूर्मपुराणादिवर्चनेऽप्यकरणे प्रत्यवाययुतेश्च । न तु सर्वेषां सर्वदेवार्चनस्यावश्य-
कत्वम् ।

अत्रिस्मृतौ (श्लो० ३३८)—

“बहुभक्तो दीनमुखो मत्सरी क्रूरबुद्धिमान् ।

एतेषां नैव दातव्यः कदाचिच्च प्रतिग्रहः” ॥

इति निन्दास्मरणात् । बहुभक्तः एकत्र स्वेष्टदेवे दृढाश्रयराहित्याद्बहुदेवोपासकः ।

(बृहदारण्यके देवताभेदः, तत्रैकस्य परमात्मदेवस्यैवार्चनं नित्यम्, अत्र श्रुत्यन्तराणि, मध्ये विलक्षणं वसुधैवकुटुम्बकम् इत्यादि च)

किञ्चात एवैकस्य देवस्यैवोपास्यत्वं पराशरस्मृतिप्रथमाध्याये (श्लो० ३८)—

“पट्टकर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।

हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति” ॥

इत्यस्य विवरणे प्रतिपादयति माधवः । यथा नित्यमित्युत्तरत्रान्वेति न तु पूर्वत्र । अध्यापनादीनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवतास्वरूपं च वाजसनेयिब्राह्मणे शाकल्ययाज्ञवल्क्यसम्मादे विचार्य निर्णीतम् । तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तारसङ्क्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः । अत्र चैषा श्रुतिः (अ० ५ ब्राह्म० ९ पृ० ६४२)—

“अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति सहैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च ग्री च शता त्रयश्च ग्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यद्ध्यर्थ इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च ग्री च शता त्रयश्च ग्री च सहस्रेति । स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति । कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वंहितमिति तस्माद्वसव इति । कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते । यदासांन्मर्त्याञ्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः सम्बत्सरस्यैव आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति तद्यैदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयिभुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमस्तनयिभुरित्यग्निरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते हीदं सर्वं षडिति । कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्थ इति योऽयं पवत इति । तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽय कथमध्यर्थ इति । यदसि-

यथा धर्मप्रवृत्तौ—

“दिनद्वयेऽपि वर्तेत चतुर्थी या विधूदये ।
परैव त्रतिभिः कार्या गणनाथपरायणैः” ॥

गाणेशसम्प्रदायस्यैरित्यर्थः ।

तत्रैव—

“श्रवणद्वादशी सा स्यादुपोष्या विष्णुतत्परैरिति ।

वैष्णवैरित्यर्थः ।

तत्रैव—

“पारम्पर्यागतं वंशे देव्याः शरदि पूजनम् ।
प्रतिपद्येव कर्तव्यं न चान्यत्र कदाचने”ति ॥

परम्परातः शक्तिभक्तैरेव कार्यमित्यर्थः ।

इहैव—

“अर्धरात्रे यदा न स्यान्माघे मासि चतुर्दशी ।
त्रयोदश्या युता कार्या नरैः शिवपरायणैरिति ॥

शैवंसम्प्रदायस्यैरित्यर्थः ।

अत्रैव शिवपुराणे—

“प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः” । इति दिक् ।

एतेनाऽपि गणेशादिसम्प्रदायभेदा एकैकदेवोपासनाविशिष्टा अनादिसिद्धा एवेति फलति । तस्मादस्ति देवतार्चनमात्रस्यावश्यकत्वम् ।

दक्षस्मृतावाहिकमृपक्रम्य—

“देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वोक्तेऽह्नि विधीयत” इति ॥

एवमादिषु नित्यत्वविधानात् ।

आचारमाधवचतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु (अ० १)—

“यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं ह्यकरेणभिजायते” ॥

इति कूर्मपुराणादिवचनेष्वकरणे प्रत्यवाययुतेष्व । न तु सर्वेषां सर्वदेवार्चनस्यावश्य-
कत्वम् ।

अत्रिस्मृतौ (श्लो० ३३८)—

“बहुभक्तो दीनमुखो मत्सरी क्रूरबुद्धिमान् ।

एतेषां नैव दातव्यः कदाचिच्च प्रतिग्रहः" ॥

इति निन्दास्मरणात् । बहुभक्तः एकत्र खेष्टदेवे दृढाश्रयराहित्याद्बहुदेवोपासकः ।

(बृहदारण्यके देवतास्त्रेदः, तत्रैकस्य परमात्मदेवस्यैवार्चनं नित्यम्, अथ शुभान्तराणि, मन्त्रे विलक्षणं वसुधैवादिवादि च)

किञ्चात एवैकस्य देवस्यैवोपासत्वं पराशरस्मृतिप्रथमाध्याये (श्लो० ३८)—

“पट्टकर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।

हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति” ॥

इत्यस्य विवरणे प्रतिपादयति भाष्यः । यथा नित्यमित्युत्तरत्रान्वेति न तु पूर्वत्र । अध्यापनादीनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवतास्वरूपं च वाजसनेयिब्राह्मणे शाकल्ययाज्ञवल्क्यसम्वादे विचार्य निर्णीतम् । तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तारसङ्क्षेपो स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः । अत्र चैषा श्रुतिः (अ० ५ ब्राह्म० ९ पृ० ६४२)—

“अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति सहैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च ग्री च शता त्रयश्च ग्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति पडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यद्वयार्थ इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च ग्री च शता त्रयश्च ग्री च सहस्रेति । स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेन देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति । कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं ददितमिति तस्माद्रसव इति । कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते । यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः सम्बत्सरस्यैव आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयितुर्देवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमस्तनयितुरित्यग्निरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति कतमे पडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते पडित्येते हीदं सर्वं पडिति । कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवावित्यनं चैव प्राणश्चेति । कतमौ तौ द्वौ देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति । तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमप्यर्थ इति ।

न्निदं सर्वमध्याभ्रोत्तेनाध्यर्घ इति । कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म तदित्याचक्षत" इति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्या विस्तारेण कतीति पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुरुथायां प्रवृत्तत्वात्परबुद्धिज्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो वैश्वदेवनामके अस्त्रविशेषेऽन्यस्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां समुदायमाचष्ट इति वैदिकप्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति । तानि च पदानि त्रयश्च त्रीं चेत्यादीनि शतत्रयं सहस्रत्रयं पञ्च च देवविस्तारः । कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का व्युदस्यते य एव देवाः पूर्वं विस्ताराः त एव सङ्क्षेपेण क्रियन्त इति तत्र तत्र प्रशार्थः । कतीति सङ्ख्याप्रश्नः । कथमेतदिति स्वरूपविशेषप्रश्नः । तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति । किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतमैतैरुक्तिप्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषाः पृथक्स्वरूपणीयास्तत्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता ब्रह्मादयः । पुराणप्रसिद्धेभ्यो वस्वादिभ्योऽन्ये तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी । प्राणाः कर्म पुद्गीन्द्रियाणि । आत्मान्तःकरणम् । इन्द्रप्रजापतिशब्दौ लक्षणया स्तनयिनुपज्ञयोर्वर्तेते लक्षितलक्षणया त्वशनिपश्वोः । अन्नप्राणौ भोग्यभोक्तृभिमानीनौ । अर्घ्यशब्दो रूढ्या सङ्ख्यावाची योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः घ्नतात्मा । वायुर्वं गां तमघ्नमिति श्रुतेः । अन्ते प्राणशब्दः परमात्मनाचक्रः । तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मेत्युक्तम् । त्यच्छब्दः परोक्षवाची । अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शस्त्रिरुसमधिगम्यत्वात् परोक्ष इति । तत्र तु प्राणशब्दवैच्यः परमात्मैवको मुख्यो देवः । तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतराविस्पष्टमामनन्ति । (अ० ६) —

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वज्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केरलो निर्गुणश्च” ॥

एतमेव देवं शारङ्गशलास्तेस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति । तथा मन्त्रार्णः—

“सुपर्णं विप्राः कनयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति” ॥

ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यसिन् मन्त्रे श्रूयन्ते ।

“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्” इति ॥

इत्यादिना एकदेवार्चनमेव भाषवेन सम्यक् निर्णीतम् ।

अयं च सर्ववेदवेदान्तप्रसिद्धः परमात्माख्य एको देवः श्रीपुरुषोत्तम एव ।

“एको ह वै नारायण आत्मा”, “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति”,

“वेदेय सर्वरहमेव वेदाः”

“मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” ॥

“ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते”

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनेभ्यः ।

प्राणशब्दवाच्यश्चेह स एव सर्वोत्तमत्वरूपाच्छ्लिङ्गाच्चैव समन्वयाच्च । यथा सूत्रितमाचार्येण । “अत एव प्राण” इति । “प्राणस्तथानुगमादि”ति च ।

अत एव बृहदारण्यकभाष्ये शङ्कराचार्याः प्राण इति सप्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वान्महद्ब्रह्म त्यदित्याचक्षते त्यदिति तद्ब्रह्माचक्षते । परोक्षाभिध्यायकेन शब्देन देवानामेतदेकत्वं नानात्वं चानन्तानां देवानामित्यादि । अतो माधवादिभिर्मुख्यतरत्वेन निर्णीतमेकदेवार्चनम् ।

वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमार्चनमेव, तथापि तत्तत्साम्प्रदायिकैः स्वेष्टदेवे परमात्मबुद्ध्या तस्यैवार्चनं कर्तव्यमिति सर्वसम्मतः शिष्टाचारः । एवमपि सर्वगृहस्थानां पञ्चदेवपूजनं नावश्यकम् ।

(स्वाचारोऽस्याज्यः, पदकर्माणि यथासम्प्रदायमेको बहवो वाऽर्घ्याः ।)

प्रथमाध्याये बृहत्पराशरः (अ० १ श्लो० ४७) —

“उपित्वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत् ।

पदकर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः” इति ॥

अतः पदकर्माण्यपि स्वाचारेणैव कर्तव्यानि । शाखाधिकरणन्यायात् । तदनुल्लङ्घनपूर्वकमेव तत्करणविधानाच्च ।

पदकर्मसु देवतार्चनमप्युक्तं यथाह द्वितीयाध्याये स एव (श्लो० ७) —

“सन्ध्यां स्नानं जपश्चैव देवतानाञ्च पूजनम् ।

वैश्वदेवं तथाऽऽतिथ्यं पदकर्माणि दिने दिने” इति ॥

तस्मात्परम्परातः पञ्चदेवपूजनाचारवत्तैव तत्कार्यम्, न त्वेकदेवार्चनविशिष्टसम्प्रदायवता स्वसम्प्रदायानुल्लङ्घ्य भ्रमादपि तद्विधेयम् । कमलाकरमङ्कृतत्रहृचाह्निकादिषु विष्णुशिवगणेशदुर्गासूर्याणां शालग्रामलिङ्गप्रतिमादौ प्रत्येकं समुदायेन वा वैदिकीमागमोक्तां तात्रिकीं च मिश्रां वा यथासम्प्रदायं पुरुषसूक्तेन पूजां कुर्यादित्यादि निरूप्यते । प्रत्येकमित्यन्यतमपूजाभिप्रायम् । समुदायेनेति पञ्चायतनपूजाभिप्रायम् । माधवादिभिस्तथैव निर्णीतत्वादिति व्याख्यानम् ।

(कलौ हरिहरान्यतरार्चनं मुख्यं, वैष्णवादीनां कलिदोषाभावः)

अन्यच्च, कलियुगे ॥ हरिहरान्यतरार्चनस्यैवावश्यकत्वविधानाच्चैव पञ्चदेवार्चनस्य सर्वेषां नित्यत्वम् । यथा चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाह्निकनिरूपणे देवार्चनप्रस्तावे, तत्रापि “कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ते”त्यादिना भट्टोजिदीक्षितेनान्यतरार्चनस्यैवा-

वश्यकत्वं निर्णीतम् । तथा धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे आह्निकप्रक्रमे “तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ता” ॥

“न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्भरिम् ।
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ॥
प्रणवेनाथवा रुद्रगायत्र्या अथम्वकेन वा ।
तथोत्तमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेद्”ति ॥

चतुर्विंशतिमत्तत्त्वाख्यादिषु चैमानि कूर्मपुराणवचनत्वेन स्फुटं लिखितानि । अत्र सर्ववैदिककर्ममूलभूतत्वाद्विष्ण्वर्चनमेव मुख्यं तदभावे शिवार्चनम् । अथवा देवमीशानमिति विकल्पोक्तेः ।

तथा धर्मसिन्धावेव कलियुगकार्यकार्यविचारानन्तरम्—

“विष्णुं शिवं वा भजतां गुरोः पित्रोश्च सेविनाम् ।
गोवैष्णवमहाशैवतुलसीसेविनामपि ॥
न स्यात्कलिकृतो दोषः काश्यां निवसतामपि ।
कलौ गुरुणां भजनमीशभक्त्यधिकं स्मृतमि”ति ॥

तथा—

• “कलौ दानं महाश्रेष्ठं शिवविष्णोश्च कीर्तनम्” ।

अत्रापि शिवोपासनं शैवपरम् । “विष्णुं शिवं वा भजतामि”ति वाशब्देन एक-
तरोपासनानिर्द्धारत् । “गोवैष्णवमहाशैवे”ति भेदेन निर्देशश्च ।

एतेन हेमाद्रौ कमलाकराहिकादिषु च धृतम्—

“ब्राह्मणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
पत्रैः पुष्पैः फलैर्वापि भक्त्या त्वक्रोधनोऽर्चयेत् ॥
तत्रापि च कलौ नित्यं पूजयेद्भरिशङ्करौ” ॥

इति कलौ पञ्चदेवपूज्यत्वावश्यकत्वरोधनपूर्वकहरिहरभक्त्यर्चननित्यत्वाविधायकं तृसिद्ध-
पुराणवचनमपि नियमेनैकदेवोपासनाविशिष्टसम्प्रदायाविशिष्टसाधारणस्मार्तपरं वैदि-
तव्यम् ।

(कलौ भगवदर्थनमेव मुख्यं, हेमाद्रादिषु कीर्तनस्य ज्ञानासनपेशभगवद्भक्तियोगस्य तदर्थनादेश
महिमा, तेनैव सर्वार्थानां सर्वदेवार्चावैदिककर्मणां च सिद्धिः, प्रतिमादीन्यधिष्ठानानि च)

अथ तत्रापि कलौ भगवदर्थनमेव मुख्यम् । यथा तत्रैवोच्यते—

“गीता गङ्गा तथा विष्णुः कपिलाश्वस्य सेवनम् ।
एकादशीवतं चैव सप्तमं न कलौ युगे” इति ॥

यथा धर्मान्विसार एव—

“ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्तेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदामोति तदामोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम्” ॥

इति हेमाद्रौ व्यासपूजनम् ।

अत्र कृतयुगाद्यधिकरणकध्यानादिफलार्थे कल्याधिकरणककीर्तनं विधीयत इति वाक्यार्थः कौस्तुभकर्तृपितामहैर्भक्तिनिर्णये विस्तरेण निरूपितः ।

हेमाद्रौ—

“कलिं सभाजयन्त्यायां गुणज्ञाः सारभागिनः ।

यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते” ॥

इति श्रीभागवतवचनमुदाहृत्य सङ्कीर्तनेन हरिसङ्कीर्तनेनेत्यर्थं इति हेमाद्रावेव व्याख्यातम् ।

“कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदश्च ।

यज्ञैः सङ्कीर्तनप्राप्तैर्यजन्तीह मुमेधसः” ॥

“यज्ञादिस्वस्वाचारमाचरद्भिरपि कलिषु सङ्कीर्तननिष्ठैर्भाव्यमित्याशयः” इति कौस्तुभे । अनेन चतुर्वर्गफलं नारायणाश्रयणमात्रेण भवतीति सिद्धम् ।

“या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।

तथा विना तदामोति नरो नारायणाश्रय” इति भरतोक्तेः ॥”

श्रीभागवतेऽपि—

“धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।

एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेननमि”ति ॥

अत्रैकपदावधारणादिपदैरन्यसाधनानपेक्षत्वं भक्तियोगस्योच्यते । ज्ञानयोगादेश्च हरिपदसेवनसापेक्षत्वं धन्यते । तथा च स्पष्टमेकादशादौ—

“तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिर्नो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥

यत्कर्मभिर्यत्तपमा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽब्रुसा ।

सर्गापरं मद्भक्तं कथञ्चिदपि चाञ्छती”ति ॥

इत्यादिना सम्यङ्निरूप्योच्यते । तत्रैव—

तस्मात्सर्वया सर्वैः कलौ श्रीहरिपादसेवनादिभक्तियोगाश्रयणमेव . फलव्यमिति सिद्धमिति ।

एवं नागदेवकृताह्निकेऽपि देवपूजानिरूपणे—

“आवाहनादिकं कर्म यन्न चोक्तं मया त्विह ।
तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये ॥
धृपादि दद्यात्सावित्र्या यथाशक्त्या समाहितः ।
एवं सम्पूज्य देवेशं क्षणं ध्यायन्निरञ्जनम् ॥
असितनिशितवार यस्य चक्रं कराग्रे
मणिकनकविचित्रं कुण्डलं यस्य कर्णे ।
अमरशतसहस्रैः सेव्यते यस्य माला
असुरकुलनिहन्ता प्रीयतां वासुदेवः” ॥

इत्यादियोगिप्रभृतिवचनोपन्यासेन विष्णुपूजनमेवोक्तम् ।

चतुर्विंशतिमत्तव्यारथाकमलाकरभट्टाह्निकाचारमयूराचारप्रकाशाचारार्कादिषु महा-
भारते—

“कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् ।
येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेऽपि बन्धा यथा हरिः” ॥

इति भगवदेकोपासनाग्रतामपि हरिवद्वन्द्वश्चमुच्यते । स्वमेश्वरभाष्ये द्वितीयाध्याय-
द्वितीयाह्निके ब्रह्मपुराणे—

• “ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदामोति तदामोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम्”ति ॥

नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरानाष्टमाध्याये (श्लो० ८)—

“कलौ बालेश्वरो देवः कलौ बृन्दावनं वनम् ।
कलौ गङ्गा मुक्तिदात्री कलौ गीता परा गतिः ॥
नास्ति यज्ञादि कार्यं तु हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ विमुक्तये नृणां नास्त्येव गतिरन्यथे”ति ॥

बालेश्वरो बालकृष्णः । “श्रुत्वा श्रीनालकृष्णस्य”त्यादिपूर्वोत्तरवचनेभ्यः ।

आचारार्के मात्स्ये—

“प्रातर्मध्यन्दिने सायं देवपूजां समारमेत् ।
अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ॥
मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत्”

स्कान्दे—

“कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् ।
भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात्” ॥

तत्रैव ऋग्विधाने—

“अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।

यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः” ॥ इति ।

अत्रैव कर्मपुराणे—

“न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ह्युक्तेन पौरुषेण वा ।

नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्च पावनः” ॥ इति ।

आचारमाधवचतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकराहिकाचारमयूखादिष्वपीदमुदाहृतम् ।

किञ्च, कमलाकराहिके पात्रे—

“न विष्ण्वाराधनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ॥

तस्मिन्नाराधिते सर्वदेवताराधनं भवेत्” ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव निगमे—

“विष्णुमीशं विधातारं सूर्यमग्निं गणाधिपम्” ॥

इति बह्वर्चनीयानुत्त्वा तत्र विष्ण्वर्चनस्यैव सर्ववैदिककर्माधिकत्वाभित्यत्वं बोधयितुम्—

“अप्स्वमौ हृदये सूर्ये स्यण्डिले प्रतिमासु च ।

विष्णोराराधनादन्यन्नास्ति कर्म च वैदिकम्” ॥

इति निगमवचनमेवोपन्यस्तम् । भदनपारिजाते शृसिंहपुराणे—

“जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्दहं सुधः ।

पौरुषेण तु ह्युक्तेन ततो विष्णुं ममर्चयेत्” ॥

तत्रैव योगियाज्ञवल्क्यः—

विष्णुर्ममा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

दद्यात्पुरुषह्युक्तेन यः पुष्पमप एव च ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥

अप्स्वमौ हृदये सूर्ये स्यण्डिले प्रतिमासु च ।

पट्टसेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतमिति ॥

उक्तं नृसिंहपुराणवचनं भाषवादिभिरपि सङ्गृहीतम् । तथा—

“अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः” इति ॥

“अप्स्यग्रौ हृदये सूर्ये” इति च आग्नेयपुराणवचनत्वेन लिखितमाचारमाधवचतुर्विंशतिमत्तव्याख्यादिषु ।

निर्णयसिन्धौ (परि० २) पात्रे—

“त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः” ॥

पुनस्तत्रैव पात्रे—

“शङ्खचक्रधर देवं माधवं नाम पूजयेत्” ॥

पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३८) विष्णुधर्मोत्तरे—

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते” इति ॥

बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये देवार्चनप्रकरणे—

“गायत्र्योङ्कारन्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ।
विन्यस्य व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ॥
ब्रह्मीभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपाचरेत् ।
विष्णुरादिरयं देवः सर्वभिरगणार्चितः ॥
नामग्रहणमात्रेण पापराशिं छिनत्ति यः ।
तदर्चनं प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ॥
यज्ज्ञानान्मुनयः सर्वे विष्णोः सायुज्यमाप्नुयुः ।
पदस्वमीषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः कृतम् ॥
अप्स्यग्रौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च” इत्यादि ॥

(श्लो० ३२)—

“क्षुक्तेन विष्णुविधिना समुदीरितेन
योऽग्नेन नित्यमजमादिमनन्तमूर्तिम् ।
भक्त्यार्चयेत्पठति यश्च स विष्णुदेहं
विप्रो विशेद्धरिवरेण कृतार्थदेहः” ॥

इत्युपसंहारः । अत्र भगवदर्चनस्य साक्षान्मोक्षकारणत्वमुक्तम् ।

सथैव कमलाकरभट्टाद्विके वसिष्ठः—

“योऽर्चयेत्केशवं नित्यं स याति परमा गतिमि”ति ॥

(शालिग्रामचक्राङ्गप्रदीपि, मूतले पूजानियेच, शालिग्रामोत्पत्तिस्त्रेन सह चक्राङ्गपूजावश्यक-
तयोक्तोपपानं, पूजाधिकृतवर्णां, श्रीशङ्कराचार्य चण्डिका च स्पर्शरहितपूजा, मूर्तिषु लिङ्गान्त-
रेषु च, साक्षात् सूक्ष्मशिलोत्कृष्टा, परम्परासा, गुरुदत्ता च)

गौतमतन्त्रे दशमाध्याये (श्लो० १५) —

“शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिभासु च ।
नित्यं पूजा हरः कार्या न तु केनलभूतले ॥
गण्डक्यां चैत्र देशे च शालग्रामस्थलं महत् ।
पापाणं यत्तु तत्रत्यं शालग्राममिति स्मृतम् ॥
शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटिजन्माघनाशनम् ।
किं पुनर्यजनं तत्र हरिसान्निध्यकारकम् ॥
शालग्रामैकयजनात् शतलिङ्गफलं लभेत् ।
बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिलां लभेत् ॥
गोष्पदेन च चिह्नेन तेन संस्थाप्यते जनुः ।
कामक्रोधादिदोषोत्थसर्पदुःखनियन्त्रणात् ॥
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः ग्रीणाति पूजितः” ॥ इति ।

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे —

“शालग्रामसम्बन्धितो यावच्चक्राङ्गशिलातो यस्या अपि पानविधानात्साऽपि शाल-
ग्रामसन्निधौ पूज्ये”ति ॥

तथा चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाण्डे पात्रे —

“द्वारकाशैलसम्भूतं यस्तोयं पिबते कलौ ।
पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मार्जितान्यपि ॥
धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुप्यन्ति देवताः ।
प्रापश्चित्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेरि”ति ॥

शिलैः शैलम् । अत्रादिन्यास्तत्त्वैश्च । “अत्र द्वारकाशैलशिलासम्बन्धितोपपानविधा-
नात् सापि शालग्रामसन्निधौ पूज्येति गम्यते” इति भट्टोजिदीक्षितः । कमलाकरा-
द्विके चेदमुदाहृत्य तथैव निर्णीतम् ।

स्पष्टं तद्विधियुक्तं तु हेमाद्रौ —

“शालग्रामशिला यत्र तत्र द्वारवती शिला ।
पूज्या च भक्तिभावेन त्वन्यथा निष्फला भवेदि”ति ॥

कमलाकराद्विके च —

“शुद्धिपरिचर्यायां विष्णुधर्मोत्तरेऽपि तत् ।
शालग्राममयो देवो देवो द्वारवतीभयः ॥
उभयोः सकृन्नो यत्र शुक्तिमत्र न संशयः” इति ॥

मित्यमेव तत्पूजाऽकरणे प्रत्यवायस्तत्रैव—

“न यत्र पूज्यते देवः शालग्रामशिलाभवः ।

अमशानतुल्यं तद्देहं स द्विजो नरकाशनः” ॥ इति ।

एतेन तोयपानमात्रं कार्यं, पूजायां तु मानामाव इति मयूखे सङ्गृहीतमेकदेशिमतं निरस्तं वेदितव्यम् । यत्तु विष्णुधर्मोचरे—

“शालग्रामशिलां वापि चक्राङ्कितशिलां तथा ।

ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेद्” इति ॥

तत्तु क्षत्रियादिरादिर्यस्येति मध्यमपदलोपेवहुव्रीहिर्भेणातद्गुणसम्बिज्ञानबहुव्रीहिणः शूद्रपरमिति नीलकण्ठः । मम तु कलौ तादृशसंस्कारादिविशिष्टक्षत्रियवैश्ययोरभावेन क्षत्रियत्ववैश्यत्वव्यवहारमात्रवतोस्तयोः पूजानिषेधकमिदमित्यपि भाति ।

तथा मयूर एव पात्रे—

“ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्तम ।

अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने” ॥ इति ।

तस्मादिदं शालग्रामार्चनं त्रैवर्णिकानां पुंसामेव ।

“स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः” ।

इत्यादिलैङ्गादिवचनेभ्यः ।

वैष्णवदीक्षावतां शूद्राणां तु ब्राह्मणद्वारा च तदर्चने न दोषः । यथा धर्मान्धिसारे—

“प्रणमोच्चारणाच्चैव शालग्रामशिलार्चनात् ।-

ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्राणाङ्गलतां व्रजेत् ॥

दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।

कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनमिति” ॥

अत्र प्रथमश्लोक आपस्तम्बवचनत्वेन, द्वितीयश्च पानत्वेनोदाहृतो भट्टोजिनील-
कण्ठादिभिः ।

स्वहस्तेनापि स्पर्शनरहितं तत्पूजनं तु स्त्रीशूद्रैः कर्तुं शक्यम् । यथा तत्रैवोच्यते—

“स्त्री शूद्रो वा स्पर्शरहितं शालग्रामचक्राङ्कितवाणलिङ्गानि नार्चयेत्” ।

“शूद्रो वानुपनीतो वा सधया विधवाङ्गना ।

दूरादेवास्पृशन् पूजां प्रकुर्याच्छिष्यकृष्णयोः” ॥

शालग्रामवाणयोरेव स्पर्शननिषेधो न तु प्रतिमादौ—

“सर्ववर्णैस्तु सम्पूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः ।

लिङ्गान्यपि तु पूज्यानि मयिभिः कल्पितानि च” ॥

“शालग्रामशिला क्रीता मध्यमा याचिताऽधमा ।

उत्कलक्षणसम्पन्ना पारम्पर्यक्रमागता ॥

उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्ता तु तत्समा ।

तत्राप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् ॥

यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम्” ॥ इत्यादि ।

तयोः स्पर्शरहिततत्पूजनं चतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु च विस्तरेण निर्णीतम् । कृत-
मनेन प्रासङ्गिकेन, प्रकृतमनुसरामः ।

(विष्णुपूजा सन्ध्यावन्धित्या, तद्रहितस्याभोज्यता, नरकाख्यादि, अन्यजस्य मानसार्चा, शालिग्रामस्या-
त्यन्तं महिमा भावयकता च, शूद्राणां शिलाविशेषेऽधिकारः, सूतकादौ पूजाया मत्यागविचारः)

अस्ति च विष्णुपूजायाः सन्ध्यावन्दनादिविधित्वम् ।

“प्रातर्मध्यान्दिने सायं विष्णुपूजां सदाचरेत् ।

यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः” इति ॥

कालदीपिकायां नारदीयात् । इदं शङ्खचक्रादिधारणवादेऽपि सङ्गृहीतम् । तथा-
ऽऽचारमाधवे कौर्मे—

“न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं वर्तते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्भरिम्” ॥ इत्यादि ।

दूषणोद्वारे चाऽऽचारचन्द्रोदये कौर्मे—

“विमोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा माधवार्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्विह जायते ॥

अनर्चयित्वा गोविन्दं यैस्तु भुक्तं नराधमैः ।

शुनो विष्टासमं चार्चं नीरं च सुरया समम्” ॥ इति ।

स्कान्दे—

“केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ।

तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमुभक्षणसमं स्मृतम्” ॥ इति ।

नारसिंहे—

“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रान्त्यजातयः ।

सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धत्म् ॥

मुच्यन्ते चाशुभैर्दुःखैर्जन्मकोटिशतोद्भवैः” इति ॥

इहोक्तमन्त्यजानां तत्पूजनं तु मानसिकमेवेति प्रतिभाति आस्तामप्रकृतमेतत् ।

तथा श्रीभागवते—

“श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा”

इति पूजादेर्नित्यत्वं श्रूयते ।

तथा पष्ठस्कन्धे खदूतान् प्रति यमः—

“जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।

कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानानयध्वमसतोऽमृतविष्णुकृत्यान्” ॥ इति ।

इति तत्सेवादेर्विष्णुकृत्यस्याकरणे यमलोरुप्राप्तिरुच्यते ।

स्वमेश्वरभाष्ये. (सू० ४४) “सम्मानबहुमाने”ति सूत्रव्याख्याने वचनम्—

“नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः ।

किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः” ॥

विष्णुपुराणे तृतीयांशसप्तमाध्याये नहुलभीष्मसम्वादान्तर्गतकालिङ्गभीष्मसम्वादे
(श्लो० १४)—

“स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।

परिहर्षमधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्” ॥ .

इत्यादि, यावदध्यायसमाप्ति, भगवदेकभक्तानां वैष्णवानां यमलोकादर्शनं, तदर्चन-
भजनादिशून्यानामेव च तद्यातनादिकं निरूपितम् ।

सारसङ्ग्रहे—

“अतिपापसमाचाराः कर्मण्यनधिकारिणः ।

शालग्रामार्चका ये ते नैनं यान्ति यमालयम् ॥

कामक्रोधप्रलोभैश्च व्याप्तोऽसौ वै नराधमः ।

सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्रामशिलार्चनात् ॥

अशुचिर्वा दुराचारी सत्यशौचविवर्जितः ।

शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां सच्छूद्राणामथार्पि वा ।

शालग्रामेऽधिकारोऽस्ति न चान्येषां कदाचन” ॥

अयं शूद्राणामर्चनाधिकार एकादशचक्राङ्कितानिरुद्धाख्यशालग्रामविषयको बोध्यः ।
धर्मसिन्ध्यादिषु तथोक्तेः ।

तथा हेमाद्रौ—

“ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु नृपैः सङ्कर्षणस्तथा ।

प्रद्युम्न पूज्यते वैश्यैरनिरुद्धस्तु शूद्रजैः” इति ॥

तल्लक्षणं तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे—

“पञ्चचक्रो वासुदेवः पद्भिः प्रद्युम्न उच्यते ।

सङ्कर्षणः सप्तचक्रोऽनिरुद्ध एकादशैः स्मृत” इति ॥

कमलाकराहिकचतुर्विंशतिमतव्याख्यामयूरादिषु चेदमुदाहृतम् ।

अथवा वैष्णवदीक्षावतां शूद्राणां ब्राह्मणद्वारा सर्वशालग्रामार्चनस्याभ्यनुज्ञापकतया वचनमुपसंहर्तव्यम् । प्रकृतमनुसरामः ।

पुनस्तत्रैव—

“अर्चनं वन्दनं दास्यं श्रणामं दर्शनं नृणाम् ।

शालग्रामशिलायां तु सर्वं क्रोडिगुणं भवेत् ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

पौरुषेण तु स्रक्तेन पूजयेत्पुरुषोत्तमम्” ॥

पराशरे—

“पञ्चरात्रविधानेन तथा वैखानसेन वा ।

स्मृत्युक्तेनाथवा कुर्यात् क्रियालोपं न कारयेत् ॥

एवं सम्पूजयेद्देवं यावज्जीवं द्विजोत्तमाः ।

श्रौतस्मार्तागमोक्तानां कुर्यादन्यतमक्रियाम् ॥

स्रतके मृतके वाऽपि विष्णुं नित्यं तथार्चयेत् ।

शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥

मद्भक्तियलमाश्रित्य मद्भक्तो दीक्षितो यदि ।

न त्यजेन्मम कर्माणि स्रतके मृतकेऽपि वा ॥

स्रतके मृतके चैव नित्यं विष्णुं तथार्चयेत् ।

सानुष्ठानस्य विप्रस्य सद्यः शुद्धिः प्रजायते ॥

जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां स्रतके वा जितात्मनामि”ति ॥

आचारमयूखे लैङ्गे—

“ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचैरप्यशुचैरपि ।

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको भम” इति ॥

इयं स्रतकादौ शुद्धिवैष्णवदीक्षाप्रतामत्यापत्तिभात्रविषयेति निर्णयसिन्धवादयः ।

आचारमयूखकमलाकराहिकादिषु च स्कान्दे—

“कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् ।

भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥

वैकुण्ठाद्रौ पदे चैव श्वेताद्रौ करवीरके ।
 काञ्चयामनन्तशयने श्रीरङ्गे गौरवाचले ॥
 नारायणाचले सौम्ये वाराहे वामनाश्रमे ।
 एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥
 अथवा स्थापनं विष्णोः खगृहे तद्विशिष्यते ।
 शिलया दारुलोहाद्यैः कृत्वा प्रतिकृतिं हरेः” ॥

विष्णुयामले—

“मृदा च रम्परत्नेन ताम्रेण रजतेन वा ।
 कृत्वा दारुमयं विम्बमर्चयेत्काञ्चनेन वा ॥
 पुण्यं दशगुणं विन्द्यादेतेषामुत्तरोत्तरम्” ।

मूर्तिपूजनस्योत्कर्षादिकं तु मूर्तिपूजनवादादिषु श्रीपुरुषोत्तमचरणादिभिर्विचारित-
 मैवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्यां । भगवत्पूजाऽऽशयकत्वादिविधायकानि वचनानि च पारे-
 परार्द्धं सर्वत्र वेदपुराणेतिहासादिषु सन्त्येवेत्यलं सकलसलिलनिधिजलपिपासौदर्या
 निखिलतृप्तिजनलालसया । तस्मादस्माभिर्भोक्षादिसमग्रेष्टदानदक्षिणः सर्वदेवदेवः श्रीन-
 न्दनन्दन एव सेवनीयः सानन्दं, न तु कदाचिदपि कथञ्चिदपि किमपि देवतान्तरम् ।

(दुर्गादय उग्रा मुमुक्षुभिर्नोपासाः, देवालकादयोऽस्तृदयाः, दुर्गापर्वणे देवालको न तु विष्णव-
 र्चकः, देवान्तरैर्भगवदंशेषु कामप्राप्तिरेव तत्तस्यामुत्तरं वा यजेः पूजार्थत्वे सूत्रं, स्पृष्टिसूत्रादिषु
 भोक्ष्यते हरेः सकलादेव, अस्याग्रपरहितभक्ष्यत्वेव मुक्त्यादि)

अपि च—

“उग्रा दुर्गादयो देवा नोपास्यास्ते मुमुक्षुभिः ।
 सराभिरेव कर्तव्यमवैधं तु तदर्चनम्” ॥

तथा हि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २५)—

“मुमुक्षवो धोरूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।

नारायणकलाः शान्ताः भजन्ति ह्यनक्षयवः ॥

• रजस्तमःप्रकृतयः समशीलां भजन्ति वै ।

पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैर्धर्म्यप्रजेप्सवः” ॥

तथा व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे कोशविधाने (श्लो० १८)—

“देवानुग्रान्तमम्यर्च्येत्यत्र उग्रान् दुर्गादीन्”ति मिताक्षरा ।

तथा सारसङ्ग्रहे बसिष्ठस्मृता—

“रजस्वलां घृतिमां च श्वानं काकं च गर्दमम् ।

बुक्कुटं विह्वराहं च पूयपापण्डिनस्तथा ॥

बहिर्देवालकं स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेदि"ति ॥

देवालकं नाम,—

“गणेशं भैरवं दुर्गां रुद्रादीन्तुष्टदैवतान् ।

योऽर्चयेद्भक्तिमान् विप्रः स वै देवालकः स्मृतः ॥

वेदवेद्यं ब्राह्मणेशं शुवि कर्मप्रियं हरिम् ।

योऽर्चको ब्राह्मणश्रेष्ठो न च देवालनामकः” इति ॥ .

किञ्च, देवान्तरोपासनात् काम्यफलमेव सिद्ध्येन्न तु मोक्षादिकमपीति सकामानामेव तदुपासनं योग्यम् ।

यथा सप्तमाध्याये भगवान् (श्लो० १६)—

“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” ॥

इति चतुर्विधभक्तानुक्त्वा (श्लो० १७)—

“तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते”

इत्यनन्यभक्ततया ज्ञानिनं प्रशंस्य देवतान्तरप्रपत्तेर्निर्वकाशत्ववारणायाह (श्लो० २०)—

“कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव निहितान् हि तान् ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी”ति ॥

तथा नवमाध्याये (श्लो० २५)—

“यान्ति देवव्रता देवान् पितृन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मामि”ति ॥

न चात्र यजतिर्पार्गार्थ एवेति शङ्काम् । भक्तिमीमांसायाम् (सू० ६६)—

“तद्यजिः पूजायामितरेषां नैवमि”ति सूत्रेण पूजार्थत्वनिश्चयान् । एवमादिवचने-

ध्वन्यदेवताभक्तेः फलस्य सान्त्वत्वं काम्यत्वमत्यन्तभक्तारपि तत्तदेवताप्राप्त्या मोक्षा-
भावश्चोक्त इति नैव निष्कर्ममगवदतिरिक्तः कश्चिदुपासः ।

धैकुण्ठाद्रौ पदे चैव श्वेताद्रौ करवीरके ।
 काञ्चयामनन्तशयने श्रीरङ्गे गौरवाचले ॥
 नारायणाचले सौम्ये वाराहे वामनाश्रमे ।
 एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥
 अथवा स्थापनं विष्णोः स्वगृहे तद्विशिष्यते ।
 शिलया दारुलोहाद्यैः कृत्वा प्रतिकृतिं हरेः” ॥

विष्णुयामले—

“मृदा च रम्यरत्नेन ताग्रेण रजतेन वा ।
 कृत्वा दारुमयं विम्बमर्चयेत्काञ्चनेन वा ॥
 पुण्यं दशगुणं विन्द्यादेतेषामुचरोत्तरम्” ।

मूर्तिपूजनस्योत्कर्षादिकं तु मूर्तिपूजनवादादिषु श्रीपुरुषोत्तमचरणादिभिर्विचारित-
 मेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । भगवत्पूजाऽऽवश्यकत्वादिविधायकानि वचनानि च पारे-
 परार्द्धं सर्वत्र घेदपुराणेतिहासादिषु सन्त्येवेत्यलं सकलसलिलनिधिजलपिपासोदर्या
 निखिलतल्लिप्यनलालसया । तस्मादस्माभिर्मोक्षादिसमग्रेष्टदानदक्षिणः सर्वदेवदेवः श्रीन-
 न्दनन्दन एव सेवनीयः सानन्दं, न तु कदाचिदपि कथञ्चिदपि किमपि देवतान्तरम् ।

(दुर्गादय उग्रा शुमुक्षुभिर्नोपास्याः, देवालकादयोऽष्टरूपाः, दुर्गापर्वको देवाको न तु विलम्ब-
 थैका, देवान्तरैर्भगवद्गैः कामप्राप्तिरेव तत्तस्यामुग्रे वा यजेः पूजार्थेनैव सूत्रं, स्मृतिसूत्रादिषु
 मोक्षस्य हरेः सकाशादेव, भव्याध्वराहितभक्तस्यैव मुचयादि)

अपि च—

“उग्रा दुर्गादयो देवा नोपास्यास्ते शुमुक्षुभिः ।
 सार्वभौरेव कर्तव्यमवैधं तु तदर्चनम्” ॥

तथा हि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २५)—

“शुमुक्षवो धोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
 नारायणकलाः शान्ताः भजन्ति ह्यनसूयवः ॥

- रजस्तमःप्रकृतयः समशीलां भजन्ति वै ।
 पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्चर्यप्रजेप्सवः” ॥

तथा व्यग्रहाराध्याये दिव्यप्रकरणे कोशविधाने (श्लो० १८)—

“देवानुग्रान्समम्यर्च्येत्यत्र उग्रान् दुर्गादीनि”ति मित्राक्षरा ।

तथा सारसङ्ग्रहे वसिष्ठस्मृतौ—

“रजस्वलां स्रुतिकां च श्वानं काकं च गर्दमम् ।
 शुक्रुटं विह्वराहं च पूजयासङ्गिनस्तथा ॥

यदिदेवालकं स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेदि”ति ॥

देवालकं नाम,—

“गणेशं भैरवं दुर्गां रुद्रादीनुग्रदैवतान् ।

योऽर्चयेद्भक्तिमान् विप्रः स वै देवालकः स्मृतः ॥

वेदवेद्यं ब्राह्मणेशं भुवि कर्मप्रियं हरिम् ।

योऽर्चको ब्राह्मणश्रेष्ठो न च देवालनामकः” इति ॥

किञ्च, देवान्तरोपासनात् काम्यफलमेव सिद्ध्येन्न तु मोक्षादिकमपीति सकामानामेव तदुपासनं योग्यम् ।

यथा सप्तमाध्याये भगवान् (श्लो० १६)—

“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

• आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” ॥

इति चतुर्विधभक्तानुक्त्वा (श्लो० १७)—

“तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते”

इत्यनन्यभक्ततया ज्ञानिनं प्रशंस्य देवतान्तरप्रपत्तेर्निर्वकाशत्ववारणायाह (श्लो० २०)—

“कामैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

■ तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव निहितान् हि तान् ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति भद्रक्ता यान्ति मामपी”ति ॥

तथा नवमाध्याये (श्लो० २५)—

“यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितॄव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मामि”ति ॥

न चात्र यज्ञतिर्यागार्थ एवेति शङ्काम् । भक्तिमीमांसायाम् (सू० ६६)—

“तद्यज्ञिः पूजायामितरेषां नैवमि”ति सूत्रेण पूजार्थत्वनियथात् । एवमादिवचने-
ष्वन्यदेवताभक्तेः फलस्य सान्त्वत्वं काम्यत्वमत्यन्तभक्तानपि तत्तदेवताप्राप्त्या मोक्षा-
भावश्चोक्त इति नैव निष्कार्मभैरवगवदतिरिक्तः कश्चिदुपास्यः ।

“वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते ।
रूपितो जाह्नवीतीरे कूपं सनति दुर्मतिः” ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ।

देवान्तराणां मोक्षासमर्पकत्वं तु मुचुबुन्दादिप्रसङ्गोपन्यासात् प्रागपि समर्थितम् ।
गौतमकृताचारसूत्रेऽपि आह्निकनिरूपके प्रथमग्रन्थे देवतार्चनप्रक्रमे उच्यते
(खं० १२) —

“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्वनमिच्छेद्दुताशनात् ।

ऐश्वर्यमीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादि”ति ॥

आचारप्रकाशादिषु तु इदमेव तृतीयचरणे “ज्ञानं महेश्वरादिच्छेदि”ति पाठभेदेन
मात्स्यवचनत्वेनोदाहृतम् । आचारचन्द्रोदये च साक्षान्मोक्षदातृत्वं भगवत एवेति
सम्यक् प्रपञ्चितम् ।

तथा विष्णुपुराणे (अं० १ अ० श्लो० २१) —

“यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् ।

तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि” ॥

तथा तत्रैव —

“भौमान् मनोरथान् कामान् स्वर्गिवन्द्यं परं पदम् ।

प्राप्नोत्यासीधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तममि”ति ॥

तथा दक्षस्मृतावपि अन्ते मोक्षोपायचिन्तने —

“योगमभ्यसमानस्य ध्रुवं कश्चिदुपद्रवः ।

विद्या वा यदि वाऽविद्या शरणं तु जनार्दनः” इति ॥

अत्र विघ्ननिवृत्तौ कारणत्वं विद्योद्धवे जातेऽपि अविद्यया तस्मिन्जातेऽपि वा
सर्वशरणीकरणीयत्वं भगवत एवोक्तम् ।

श्वेताश्वतरे च श्रूयते —

• “यो ब्रह्मणे विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्यै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं सुमुखं शरणमहं प्रपद्ये” ॥

तस्मान्मुहुन्द एव सुमुखमिः सेव्यः ।

तथा श्रीभागवतेऽपि द्वितीयस्कन्धतृतीयाध्याये (श्लो० २) —

“ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिमि”त्यादिना विविधदेवान्तरोपासनात् तत्त-
त्कामनाविशेषवदधिकारकत्वं निरूप्य निगद्यते (श्लो० १०) —

“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।

भगवत्पचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः” ॥ इति ।

अतः सात्त्विकैः सर्वकामैरकामैर्मोक्षकामैश्च साधारणैरपि श्रीहरिरैवैक उपास्यः किं पुनस्तदेकशरणैर्वैष्णवैः । तेषामन्याश्रयकरणेऽनन्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् । अनन्यतया भजनोत्कर्षं त्वाह नवमाध्याये भगवान् (श्लो० १३)—

“महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्” ॥

तथा (श्लो० २२)—

“अनन्याध्विन्त्यन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

• तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्” ॥

तथा (श्लो० ३०)—

“अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेषु स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

• कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती”ति ॥

एवमन्यान्यपि वचनानि विस्तरमयान्न लिख्यन्ते ।

(सर्वे देवा भगवदंशास्तदर्थेनैव गतार्थे यद्भगवदर्थस्त्वेतन्नैरपेक्ष्यादि)

अपि च, सर्वेषामपि देवानां भगवदंशत्वम् ।

“विश्वं नारायणं देवमि”त्युपक्रम्य—

“स ब्रह्म स क्षिप्तः स हरिः सैन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद्” ॥

तथा—

“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः” ॥

एवमादिश्रुतिभिः,

“यो यो यां यां तनुं मय्ये”त्यादिस्मृतिभिश्च तथा निश्चयात् । एतदेवोदयनाचार्यैः स्वकृतकृष्णमाञ्जलिविवेके “देवः शुद्धस्वभावः, इत्यापनिषदा” इत्यारम्य “किं बहुना काण्वोऽपि यं विश्वकर्मैत्युपासत” इत्यन्तेन सद्ब्रह्मोक्तम् । अतो भगवदर्थेनैव गतार्थं सर्वेषामर्चनम् ।

सर्वार्चनानां भगवदर्चनपर्यगसायित्वस्य—

“आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति” ॥

इत्यादिवचनसिद्धत्वात् । पञ्चायतनपूजाया अपि स्पष्टतया स्वार्चनपर्यवसायित्वमाह
पद्मपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये सत्यभामां प्रति भगवान्—

सौराः शैवाश्च गाणेशाः वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।
मामेव प्रामुवन्तीह वर्षाम्भः सागरं यथा” ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अतो युक्तमनन्यतया भगवदर्चनादेव सर्वार्चनां गतार्थ-
त्वम् । उक्तं च तृतीयस्कन्धे—

“यथा तरोर्मूलनिपेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशारयाः ।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाह्णमच्युतेज्ये”ति ॥

दशमस्कन्धे पूर्वाह्णे चत्वारिंशत्तमाध्याये अक्षरः (श्लो० ५)—

“त्रय्या च विद्यया केचिच्चां वै वैतानिका द्विजाः ।
यजन्ते विततर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ॥
अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते ।
यजन्ति त्वन्मयास्थां वै बहुमूर्त्यैकमूर्तिकम् ॥
त्वामेवान्ये शिरोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ।
बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ॥
सर्वे एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ।
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ॥
यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो ।
विशन्ति सर्वदा सिन्धुं तद्वत्त्वा गतयोऽन्ततः” ॥ इति ।

गीतमतन्त्रे दशमाध्याये देवान्तराणां पूजनप्रकारमुक्त्वा तेषां सर्वेषां तदंशत्वमाह
(श्लो० १११)—

“यथा सिन्धुसमुद्रास्तद्वाग्निना ययुः ।
तथा कृष्णसमुद्रता एते तादात्म्यतां ययुः ॥
तद्धवानेनैव ते ध्येयाः साधकेन शुभं युना ।
एवं सर्वकृतिमयं दैशिकः कृष्णमर्चयेत् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाच्च करे तस्य सुनिश्चिताः” ॥ इत्यादि ।

सारसङ्ग्रहे परतत्त्वनिर्णये आथर्वणीश्रुतिः—

“एक एव नारायण आसीच्च ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी, नारायणाद्ब्रह्मा
जायते नारायणाद्द्रो जायते नारायणात्प्रजापतिः प्रजायत” इति ॥

तत्रैव विष्णुयामले महामते—

“सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वधर्मो दयापरः” इति ॥

तत्रैव स्कान्दे—

“ये त्वर्चयन्ति देवेशं सुपर्णोपरि संस्थितम् ।

किं करिष्यन्ति ते तीर्थैर्देवतानां च दर्शनैः ॥

किं यज्ञैः किं व्रतैर्वापि किं दानैः किमुपोषणैः ।

मूर्तिं नारायणीं यत्र पश्यन्ति-गरुडोपरी”ति ॥

(वैष्णवस्य देवान्तरार्चननिषेधः, हर्च्यर्चनोत्तरमपि तद्वरणं, भवेष्णवान्यवहार्यता)

अतो भगवद्वर्चनेनैव गतार्थत्वाद्वैष्णवानामन्यार्चनेन नास्ति कश्चिदर्थः । निषिद्धं चैतद् नारदपञ्चरात्रद्वितीयात्राद्वितीयाध्याये (श्लो० ६५)—

“कृष्णानुग्रहतो विद्वानि”त्यादिना वैष्णवस्वरूपमुक्तव्योच्यते (श्लो० ७३)—

“एवं भृत्यस्य रक्षार्थं कृष्णो दद्यात् सुदर्शनम् ।

तथापि सुखो न ग्रीतस्तु त्यक्तुमक्षमः क्षणम् ॥

एवं भूतो दयासिन्धुर्भक्तानुग्रहकारकः ।

अतः सन्तो हि तं त्यक्त्वा न सेवन्ते मुरान्तरभि”ति ॥

तथा सारसङ्ग्रहे ब्रह्मरात्रे—

“न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्धार्यं पट्टाकारं तथैव च ।

न चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाचने”ति ॥

आचारप्रकाशे काशीखण्डे—

“नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं भक्त्युदीरयेत् ।

तद्योपेयमिदं दत्तार्थं ब्रह्मन्मन्त्रसूक्तम् ॥

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” इति ॥

पुनः सारसङ्ग्रहे वसिष्ठः—

“यः कर्म कुरुते विप्रो विना विष्णुवर्चनं क्वचित् ।

ब्राह्मण्याद्भ्रश्यते सद्यश्चाण्डालत्वं स गच्छति ॥

अर्चयित्वा तु गोविन्दमितरानर्चयेत् पृथक् ।

अन्येष्वत्वं तस्माज्जीतरभक्त्या भवेद्भुजम् ॥

यो नरो वैष्णवं चिह्नं धृत्वा च तममा चरन् ।

त्यजेच्चैर्द्विदिकं धर्मं सोऽपि पातण्डतां व्रजेत् ॥

नैसर्गिकं तु जीवानां दास्यं विष्णोः सनातनम् ।
 तद्विना वर्तते मोहादात्मचौरः स कथ्यते ॥
 शङ्खचक्रविहीनास्तु देवतान्तरपूजकाः ।
 द्वादशीविमुखा विप्राः शैवाश्चैष्णवाः स्मृताः ॥
 अवैष्णवानां संसर्गात्पूजनाद्वन्दनादपि ।
 यजनाध्ययनात्सद्यो वैष्णवत्वाच्छ्रुतो भवेत् ॥
 सर्वत्रावैष्णवान् विप्रान् पतितांश्च विवर्जयेत् ।
 वैष्णवानेव विप्रांस्तु सर्वकर्मसु योजयेदि"ति ॥

अत एव पुराणेषु प्राचीनवैष्णवानामितिहासेषु अन्याश्रयाकरणमनेकत्र निरूप्यते ।
 यथा बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रयोविंशाध्याये चित्रबाहुराजोपाख्याने कथ्यते
 (श्लो० ८) —

“तथा सह महीपालो बुभुजे मेदिनीं युवा ।
 विना श्रीकृष्णदेवं स नैव जानाति देवतमि"ति ॥

एवं ध्रुवाम्बरीपादीनामितिहासा अपि निरीक्षणीयाः ।

(अन्यदेवार्चनमवैधयाग, अवैधग्रहहोमादिकर्मनिषेध विभूत्युपासनेरभक्तिश्च, उत्तमानां तद्विभाषः,
 राजसत्तामसदेवता, तदधिकारिविचारः)

अन्यच्चास्ति । अन्यदेवताभक्तेरवैधत्वं यथा ह नवमाध्याये भगवान् (श्लो०
 २३) —

“येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्” इति ॥
 अवैधस्य चाकर्तव्यत्वं धर्मशास्त्रप्रसिद्धम् ।

यथाह द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० १४३) —

“विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।
 न किञ्चित्फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
 विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धयाऽपि यत् ।
 तद्वरन्त्यसुरास्तस्य भूढत्वादकृतात्मनः ॥
 श्रद्धाविधिसमायुक्तं यत्कर्म क्रियते नृभिः ।
 शुचिमी रेकचित्तैश्च तदानन्त्याय कल्पते” इति ॥

अतो वैधभगवदर्चनैकनिरर्तदेवान्तरार्चनरूपमवैधं तत्पूजनं नैवास्माभिर्विधीयते ।
 किञ्च, “आदित्यानामहं विष्णुरि”त्यादिवर्चनेदेवान्तराणां विभूतित्वात्तदुपासनया
 भक्तित्वाभावाच्च न तेऽस्माभिर्मजनीयाः । स्रष्टितं चैतद्भक्तिमीमांसाद्वितीयाध्यायप्रथ-
 माद्विके भगवता श्राण्डिल्येन (छ० ५०) — “प्राणित्वाच्च विभूतिम्”ति ।

न चैवं सति “वृष्णीनां वासुदेवोऽसी”ति विभूतित्वाविशेषाद्वासुदेवस्याप्यभजनी-
यत्वं शङ्क्यम् । तत्र साक्षात् परब्रह्मत्वस्यानेकश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । प्रपञ्चितं
चैतदपि तत्रैव (सू० ५२)—

“वासुदेवेऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वादि”त्यधिकरणे ।

अथ नारदपञ्चसत्रे प्रथमसत्रे द्वादशाध्याये (श्लो० ४१)—

“भजन्ति केचिच्छुद्धान्तं परमात्मानमीश्वरम् ।

केचित्तदंशमंशांशं प्राप्नुयन्ति क्रमेण तम्” ॥ इति ।

अतोऽंशांशभजनापेक्षयांशिन एव भजनं योग्यम् । तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये
नारदसनत्तुमारौ प्रति परमेष्ठी (श्लो० ६२)—

“देवानन्यांश्च भजते हरिं जानाति तत्परः ।

तपः करोति तं प्राप्नुमाकाङ्क्षन् मध्यभोजनः” ॥ इति ।

तेन भगवद्भक्तेरङ्गतयाऽपि देवतान्तरभक्तिर्मध्यमानामेव, न तूत्तमानाम् ।

गीतासप्तमाध्याये (श्लो० १६)—

“चतुर्विधा भजन्ते मामि”त्युपक्रम्य (श्लो० १७)

“तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते”

इत्यनन्यभक्तिमत एव नित्ययुक्तत्वस्यात्यन्तप्रियत्वादिधर्मैरत्युत्तमत्वस्य च स्मरणात् ।

अन्यभक्तिमतो निन्दितत्वं तु सारसद्गहे प्रजापतिस्मृतौ—

“नारायणं परित्यज्य हृदिसं प्रभुमीश्वरम् ।

योऽन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभाक्” ॥

वासिष्ठः—

“नारायणः परं ब्रह्म ब्राह्मणानां हि देवतम् ।

सोमसूर्यादयो देवाः क्षत्रियाणां विश्वामपि ॥

शूद्रादीनां तु रुद्राद्या अर्चनीयाः प्रकीर्तिताः” ॥

भारते—

“ब्रह्माणं शितिरुण्ठं च याश्चान्यदेवताः स्मृताः ।

प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्” ॥

पापे भृगुवचनम्—

“शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः कल्याणगुणमागरः ।

नारायणपरं ब्रह्म विप्राणां देवतं हरिः ॥

स एव पूज्यो विप्राणां नेतरः पुरुषर्षभ ।

मोहाद्यः पूजयेदन्यं न पारण्डी भविष्यति ॥

अशुद्धमद्वयद्राघा रजस्तमविमिश्रिताः ।
 नान्यः कश्चिन्नराणां वै पूजनीयः कदाचन ॥
 नान्यं देवं निरीक्षेत नान्यं देवं च पूजयेत् ।
 न चान्यं प्रणमेद्विप्रो नान्यदायतनं विशेत् ॥

वाराहे—

“यत्सत्त्वं स हरिर्देवो हरिस्तत्परमं पदम् ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रितयं चैतदुच्यते” ॥

लिङ्गपुराणे—

“हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करः स्वयम् ।
 सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः सर्वात्मा सदसन्मयः ॥
 सात्त्विकैः सेव्यते विष्णुस्तामसैरेव शङ्करः ।
 राजसैः सेव्यते ब्रह्मा सङ्कीर्णं च सरस्वती ॥
 यौद्धो रुद्रस्तथा वायुर्दुर्गागणपभैरवाः ।
 यमस्कन्दौ नैऋतश्च तामसा देवता स्मृताः” ॥

यसिष्ठस्मृतौ—

“वासुदेवं परित्यज्य योज्यदेवमुपासते ।
 स हेमराशिमुत्सृत्य पांसुराशिं जिघृक्षति” ॥

पाद्मे—

“यक्षराक्षसभूताद्याः कृष्माण्डा गणभैरवाः ।
 नार्चनीयाः सदा दैवि विष्णुलोकमभीप्सुभिः ॥
 रजस्तमोऽभिभूतानामर्चनं प्रतिपिद्धयते ।
 रौरवं नरकं यान्ति यक्षभूतगणार्चनात् ॥
 तस्मात्तु सर्वपक्षस्य भोक्तारं पुरुषोत्तमम् ।
 ज्ञात्वा सर्वत्र कुर्वीत नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः” इति ॥

भगवदतिरिक्तस्य मोक्षासमर्पकत्वादपि मुमुक्षुभिः सर्वथा तेषामभजनीयत्वमुपपादितं
 प्राक् । यानि तु—

(सूर्यरद्रादिवत्तद्देवार्पणे तत्तल्लोकप्राप्तिवचनानि)

“तस्य मोक्षं च मोक्षं च ब्रह्मस्तुष्टः प्रयच्छति”

इत्यादीनि देवान्तरपूजनेऽपि मोक्षफलकत्वप्रतिपादकानि वचनानि क्वचित् क्वचिदु-
 पलभ्यन्ते । तानि तु तत्तद्देवमायुज्यसालोक्याद्यन्यतमप्राप्तिलक्षणमोक्षपराण्येव ।

“देवान् देवयजो यान्ति”,

“यान्ति देवव्रता देवान्”

इत्यादिस्मृतिभ्यः ।

निबन्धेष्वपि तत्तदेवपूजाप्रक्रमे तत्तत्पूजकस्य तत्तल्लोकप्राप्तिबोधकवचनोपन्यासाच्च ।
यथाचारप्रकाशे भविष्यपुराणे—

“भक्त्या पूजयते योऽर्कमर्कपुष्पैः सितासितैः ।
तेजसा सोऽर्कसङ्काशो ह्यर्कलोके महीयते” ॥

तथा—

“कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेदर्कपुरे श्रीमान् सूर्यतुल्यपराक्रमः” ॥ इति ।

तथा महाभारते—

“सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया शुनिपुङ्गव ।
लिङ्गे वा स्थण्डिले वापि शङ्करं विधिपूर्वकम् ॥
युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते” ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारमयूखादिष्वपीदमुदाहृतम् । तथा भविष्यपुराणे—

“कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेच्छिवपुरे श्रीमान् शिवतुल्यपराक्रमः” इति ॥

तथा तत्रैव—

“दधित्थं घृतसंयुक्तं शिवे यश्च निवेदयेत् ।
रुद्रलोकमवामोति गाणपत्यं च विन्दति ॥” इति ।

गाणपत्यमित्यर्थेऽध्वपत्यादित्वादणि चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे प्यञ् ।
स्कान्दे—

“एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
सर्वमक्षैर्महाभोगैः शिवलोके महीयते” ॥ इति ।

मोचा कदली ।

एवमादीनि तत्र तत्र वचनान्तराणि द्रष्टव्यानि । अतः साक्षात्परममोक्षप्रदानौदार्यं
नन्दनन्दनस्यैव । तथा स्वभक्तसर्वमनोरथपूरकत्वमपि ।

उक्तं च विष्णुपुराणे तृतीयांशे (अ० ५ श्लो० ३)—

“भौमान्मनोरथान्कामान् स्वर्गिण्यन्धं परं पदम् ।
प्रामोत्याराभिते विष्णौ निर्माणमपि चोत्तमम्” इति ॥

(ह्यर्थेनात्कामयासिध्रवणेऽपि तस्य नित्यत्वादनपायः, नित्यत्वापादकानि सङ्गहे,
 •खादिरावन्नित्यकाम्यसंयोगस्य कथर्थत्वपुरुषार्थत्वादेशश्च निवारः)

नचैवं फलश्रवणात्काम्यत्वं शङ्क्यम्; अकरणे प्रत्यवायबोधकैरुदाहृतचरादिवच-
 ननिचयैः सिद्धाया नित्यतायाः केनापि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । नित्यत्वसा-
 धकानि तु सदाशब्दप्रयोगादीनि बहूनि भगवदर्चनविधिवाक्येषु दृश्यन्ते । तानि च
 सङ्ग्रहकारेणेतत्थं सङ्गृहीतानि—

“नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

इत्युत्तयातिक्रमे दोषश्रुतेस्त्यागचोदनात् ॥

फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् ॥” इति ।

इहोक्तनित्यत्वसाधकविशिष्टानि कानिचिद्वाक्यानि पूर्वमुपन्यस्तानि बहूनि च तत्र
 तत्रोपलभ्यन्त इत्यलम् ।

अथ फलश्रवणात्तस्तु तस्यैव काम्यत्वमपि । नचैवं नित्यकाम्यसंयोगविरोधः
 शङ्क्यः; खादिरवदेकस्यैव पूजनस्य द्वैरूप्यसम्भवेनाविरोधात् । यथा—“खादिरो गृणो
 भवती”ति नित्यः खादिरो विहितः । “खादिरं धीर्यकामस्य वृषं जुर्वीत” इति काम्यः ।
 अत एकस्यैव खादिरस्य तुल्यबलेन प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्यं स्वीकृतं जैमिनिना ।

तथा च सूत्रम्—“एकस्य तूभयार्थे संयोगपृथक्त्वम्” इति ।

न चेह नित्यस्य कथर्थत्वात् काम्यस्य च पुरुषार्थत्वात्, प्रकृते च द्विविधस्याप्य-
 र्चनस्य पुरुषार्थत्वाद्विप्रमोपन्यास इति शङ्क्यम्; एकस्यैव प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्यमात्रे
 तात्पर्यात् । अस्तु चाऽभिहोत्रमेवात्र विस्पष्टो दृष्टान्तः । नद्यभिहोत्रं नित्यं वा काम्यं
 वापि कृत्वङ्गं भवितुमर्हति, स्वतः कृतत्वात्; किन्तु, पुरुषार्थमेव । तच्च “यावज्जीव-
 मभिहोत्रं जुहोती”त्यनेन नित्यं विधीयते । “अभिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इति च
 काम्यम् । निमित्तभेदेन प्रयोगभेदाच्चङ्गदो यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः । तस्याधि-
 करणस्य सङ्ग्राहकौ चेमां श्लोकौ माधवेनोक्तौ—

“यावज्जीवं जुहोतीति शर्मः कर्माणि गुंति नः ।

कालत्वात्कर्मधर्मोऽस्तः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ।

काम्यः प्रयोगो भिन्नः साद्यावजीवप्रयोगतः ॥” इति ।

‘प्रयोगमात्रभेदो न तु कर्मभेदः । द्वितीयाध्यायद्वितीयपादोक्तशब्दान्तराभ्यासा-
 दिहेत्वभावात् । तथा चैकस्याभिहोत्रस्य द्वैरूप्यवत्प्रकृतेऽपि द्वैरूप्यम् ।

अथ केवलनित्यानुष्ठायिनां सकृत्प्रयोगेऽपि कामनासिद्धिस्तु स्वभावात् । स्पष्टं चेदं
 विविदिपाधिकरणे । तस्यापि सङ्ग्राहकौ-श्लोकौ तेनैवोक्तौ—

“विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथवा सकृत् ।

प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥

आद्वार्थभुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।

अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां सादिरे मतः ॥” इति ।

अयमर्थः—“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन प्रजयाऽना-
शकेन” इति यज्ञादीनां विद्यार्थत्वं श्रूयते । गृहस्थाद्याश्रमार्थत्वं च तेषां प्रसिद्धमेव ।
तत्र विद्यार्थाश्रमार्थयोः पृथक् प्रयोगः सकृद्वेति संशयः; प्रयोजनभेदात्प्रयोगभेद इति
पूर्वपक्षः । आद्वभोजने आद्वनिष्पत्तिस्तृप्तिश्च भवति, न च द्विर्भुज्यते, तद्विद्यार्थेनैव
यज्ञादिना आश्रमसिद्धिरिति सिद्धान्तः । नित्यानित्यसंयोगस्तु सादिरेवत् प्रमाणद्वयसिद्ध-
इति तत्र नित्येन कामनासिद्धिः, पञ्चार्थानुष्ठितप्रयाजादिना पशुतन्त्रान्तःपातिपुरोडाशा-
दिसिद्धिवत्प्रसङ्गेनैव, न तु तन्त्रेणेत्यलम् ।

(महात्मनो भक्तिप्रार्थना, तत्स्मरणार्थेव तीर्थयात्रादिविवेकं पापशोधकत्वं
यातनाहारत्वं च, प्रायश्चित्तस्य सूत्राणि)

एवमत्युत्तमत्वादेव महात्मानो हरिभक्तिमेव प्रार्थयन्ते ।

यथा विष्णुपुराणे—

प्रथमांशविंशाध्याये (श्लो० १८) प्रह्लाद आह—

“नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु ब्रजाम्यहम् ।

तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युताऽस्तु सदा त्वयि ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेऽप्यनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽप्यसर्पतु” ॥ इति ।

एवं सर्वत्रैव वेदपुराणादिपञ्चलोकनीयम् । तथा श्रवणकीर्तनादिमात्रेण स्वचरणसरो-
जैकमधुराणां मोक्षादिलक्षणतत्तत्सकलेष्टप्रतिबन्धकतत्तन्निषिद्धलदुरितप्रकरतूलकूलज्वा-
लविदारकहृत्कलत्रात्तात्प्रबलकालानलत्वमपि तस्यैवास्ति ।

यथा विष्णुपुराणे (अं० २ अ० ६ श्लो० ३२।३३)—

“पापे गुरुणि गुरुणि लघूनि च लघून्यपि ।

प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भुवादयः ॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्” ॥

तथा (अं० ६ अ० ७ श्लो० ९)—

“यन्नामंकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषश्रवणानां धातूनामिव पावकः” ॥ इति ।

महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे (अ० ३४५ श्लो० १३३०५)—

“सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।

न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ॥

पाविताङ्गाः सा सम्भृताः श्रुत्वेभामादितः कथाम् ।

नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम्” ॥

पुनर्विष्णुपुराणे (अ० २ अ० ६ श्लो० २९)—

“तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ।

न याति नरकं शुद्धः सङ्गीणाखिलकल्मषः” ॥

अत्रैव (अ० २ अ० ६ श्लो० ३४)—

“कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम्” ॥ इति ।

तथा (अ० ३ अ० ७ श्लो० ३४।३५)—

“फिङ्गुरा दण्डपाशौ वा न यमो न च यातनाः ।

समर्थास्तस्य यस्यात्मा केदवाल्म्यनः सदा ।

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ॥

नाशौचं विधत्ते तस्य स पवित्रतरो यतः” ॥ इति ।

स्वप्नेश्वरभाष्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयाह्निके (सू० ७६) लघ्वपि भक्ताधिकार

इत्यस्य व्याख्यानं वचनम्—

“महापातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः” ॥

विष्णुपुराणे (अ० ६ अ० ७ श्लो० १०)—

“कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।

प्रयाति विलयं सद्यः सकृच्चत्रालुसंस्पृते” ॥

नृसिंहपुराणे (अ० ८ श्लो० २८।२९)—

“नारकाः कृष्ण कृष्णेति नारसिंहेति जुकुशुः ।

इति सङ्कीर्तितो विष्णुर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ॥

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टा महात्मनाम्” ॥

• एवं श्रीभागवतादिष्वनेकत्र निरीक्षणीयम् । विस्तरमयाद्विरम्यते ।

एतच्च शाण्डिल्यमहर्षिणापि भक्तिमीमांसायाम् (सू० ७४)—

“स्मृतिकीर्त्योः कथादेशातौ प्रायश्चित्ताभावात्” ।

इत्यादिद्वयैः स्पष्टतया विनिर्णीतम् ।

(पादोदकस्य गृहादौ हरिसेवायाश्चातिमहिमा, देवपूजा स्वगुरुत्प्रकारेण कार्या,
कायिकसेवाया अपि भक्तिर्वा मोक्षाधिक्यं च)

अथ नृसिंहपुराणे (अ० ५ श्लो० ४६)—

“गङ्गाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि

पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ।

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापान्

पादोदकं भगवतः प्रपुनानि सद्यः” ॥ इति ।

आचारार्कं धर्मग्रन्थौ च भविष्ये—

समभ्यर्च्य पिबेद्देवं यः पादसलिलं हरेः ।

स याति परमं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम्” ॥ इति ।

इत्थं तत्पादोदकानामपि पापहरत्वात्, किं वाच्यं तत्स्मरणादीनां तादृशत्वे ? अतो
मोक्षादिप्रतिबन्धकदुरितध्वंसायापि कंसारितो नास्माकमितरोपासनोपयुज्यते । तस्मात्,
स्वस्वसान्प्रदायिकगुरुपदिष्टप्रकारेण भगवत एवैकस्यार्चनं वैष्णवैः कर्तव्यम् ।

“विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

गुरुक्तेन तु मार्गेण मूलमन्त्रं जपेद्बुधः” ॥ इति,

आचारार्कं मरीचिवचनात् ।

तथा—

! “वैष्णवानां हरेरर्चा तपसा च श्रुतौ ध्रुता ।

वैष्णवस्त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनम् ॥

अन्तर्वाहि हरिर्यस्य तस्य किं तपसा सुत ।

नान्तर्वाहि हरिर्यस्य तस्य किं तपसा बृथा ॥

तपसा हरिराराध्यो नान्यः कथनं विद्यते ।

यत्र तत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तपः” ॥ इति

ब्रह्मवैवर्तब्रह्मसण्डीयैकादशाध्याये नारदं प्रति ब्रह्मवाक्येभ्यः ।

“वत्से चतुर्षु वेदेषु धर्मेषु संहितासु च ।

पुराणेष्वितिहासेषु पञ्चरात्रादिकेषु च ॥

अन्वेषु धर्मशास्त्रेषु वेदाङ्गेषु च सुव्रते ।

सर्वेषु सारभूतं च ब्रह्मलं कृष्णसेवनम्” ॥ इति

ब्रह्मवैवर्तप्रकृतिखण्डे सावित्रीं प्रति ब्रह्मवाक्याच्च ।

किञ्च, भक्त्युत्कर्षस्तु सर्वत्र वर्णित एव । अस्ति चास्य कायिकादिव्यापाररूपस्य भगवत्सेवनस्यापि भक्तित्वम् ।

“भज इत्येव वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।

तस्मात्सेवा युवैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥” इति ।

नित्यमेतत्कर्तृणामुत्कर्षं त्वाह स्वस्मृतावयिः (श्लो० ३६५)—

“धन्यानामपि धन्यास्ते देवानामपि मानवाः ।

विष्णोः परिहृतिर्येषु हीयते न कदाचन ॥” इति ।

तथा श्रीभगवते भगवत्सेवायाः—

“शबौ करौ नोकुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा” ॥

इत्यादिषु, अरुरणे निन्दाश्रमणात् ।

“न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः” ।

“सालोक्यसार्धसारूप्यसायुज्यैकत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना भत्सेवनं जनाः” ॥

तथा—

“नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्वृतम्” ॥

“मधुद्विदसेबानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः” ॥

इत्यादिषु मोक्षधिकत्वकथनाच्च श्रीपुरुषोत्तमस्य सेवैवैकाऽस्माकमावश्यकी । न तु क्वापि कस्यापि देवान्तरसार्चनादिकम् ।

(शिवाद्योऽस्त्यर्चयन्ना, विष्णोः सद्योत्कवं, ब्रह्मरात्रे भावितया स्वसम्प्रदायोक्तिः)

तथा—शिवादीनामपि श्रीभगवदेकभक्तत्वमपि—

“वैष्णवानां यथा शम्भुः”

इत्यादिषु प्रसिद्धम् ।

तथा, नारदपञ्चरात्रेऽपि चतुर्थरात्रतृतीयाध्याये पार्वती प्रति शिवः (श्लो० १८६)—

“नरैष्णवाय दातव्यं विरूपोपहृतात्मने ।

भक्तिश्रद्धाविहीनाय विष्णुसामान्यदर्शिने” ॥

तथा (श्लो० १८८)—

“कलौ सद्यः फलं कल्पग्राममेप्स्यति नारदः ।

लोकानां भाग्यहीनानां येन दुःखं विनश्यति ॥

क्षेत्रेषु वैष्णवेष्वेतदार्याग्ने भविष्यति ।

नास्ति विष्णोः पर सत्यं नास्ति विष्णोः पर पदम् ॥

नास्ति विष्णोः परं ज्ञानं नास्ति मोक्षो ह्यवैष्णवे ।
 नास्ति विष्णोः परो मन्त्रो नास्ति विष्णोः परं तपः ॥
 नास्ति विष्णोः परं ध्यानं नास्ति मन्त्रो ह्यवैष्णवः ।
 तस्य किं बहुभिर्मन्त्रैः किं जपैर्वहुविस्तरैः ॥
 वाजपेयसहस्रैः किं भक्तिर्यस्य जनार्दने ।
 सर्वतीर्थमयो विष्णुः सर्वशास्त्रमयः प्रभुः ॥
 सर्वक्रतुमयो विष्णुः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
 आब्रह्मसारसर्वस्य सर्वमेतन्मयोदितम् ॥

पार्वत्युवाच—

अहो यत महत्कष्टं समस्तसुखदे हरौ ।
 विद्यमानेऽपि सर्वेशे मूढाः क्लिश्यन्ति संसृता ॥
 यमुद्दिश्य सदा नाथो महेशोऽपि दिगम्बरः ।
 जटिलो भस्मलिप्ताङ्गस्तपस्वी वीक्षितो जनैः ॥
 अतोऽधिको न दोषोऽस्ति लक्ष्मीकान्तान्मधुद्विषः ।
 यत्तत्त्वं चिन्त्यते नित्यं त्वया योगीश्वरेण हि ॥
 अतः परं किमधिकं पदं श्रीपुरुषोत्तमात् ।
 तमविज्ञाय तान् मूढा यजन्ते ज्ञानमानिनः ॥
 मुपितासि त्वया नाथ चिरं यदयमीश्वरः ।
 प्रकाशितो न मे यस्य दत्ताद्या दिव्यशक्तयः ॥
 अहो सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ।
 भवदादिगुरुर्मूढैः सामान्य इव लक्ष्यते ॥ २०० ॥ इत्यादि ।

अलम्बहुलेखेन ।

तस्मात्,

“यैः पञ्चदेवपूजायाः पारम्पर्येण वा स्वयम् ।
 गृहीतो नियमस्तेषामेव साऽऽवश्यकी मता ॥ १ ॥
 न सर्वेषां गृहस्थानां खेष्टसंचार्चनं यतः ।
 स्मृतं गृहस्थधर्मेण याज्ञवल्क्यादिषु स्फुटम् ॥ २ ॥
 कलौ तु पूजनं मुख्यं द्वयोरेव हरीशयोः ।
 स्वसम्प्रदायभेदेन तदपीह व्यग्रस्थितम् ॥ ३ ॥
 एको देवः केशवो वा शिवो वेति सतां मतिः ।
 तत्रापि सर्वोत्कर्षो हरेरेवार्चनादिषु ॥ ४ ॥

अनूदितः शास्त्रसिद्धः सर्वकाले कलौ तथा ।
 दुर्गादीनां तथोग्रत्वं तामसैरेव सेव्यता ॥ ५ ॥
 मुमुक्षूणां हरेरेव सेवनं केवलं बलम् ।
 एकैककामदा यस्मादन्ये देवा न मोक्षदाः ॥ ६ ॥
 कृष्णांशांशतयाऽन्येषामर्चनादेर्गतार्थता ।
 वैष्णवानामन्यभक्तौ दोषाविक्रयं च दर्शितम् ॥ ७ ॥
 तस्मादस्माभिस्तु नन्दनन्दनस्यैव केवलम् ।
 यादारविन्दमानन्दादमन्दं सेव्यते सदा ॥ ८ ॥
 पूज्यैः श्रीवल्लभाचार्यैर्वर्यैर्दक्षितया दिशा ।
 किं वृथान्यरुधातो नस्तथा यान्तु पथा परे ॥ ९ ॥
 पदवाक्यप्रमाणजैराचार्यैः श्रुतिसम्मतम् ।
 सिद्धान्तं वर्णितं ब्रह्मं कुट्टश न क्षमो यमः ॥ १० ॥

(सप्तत्रिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः)

आर्पणार्पणग्रन्थेषु पार्थिवपूजाया नित्यत्वानुपलब्धिः ।
 तस्याः काम्यत्वम्, कामनाभेदेन द्रव्यभेदः, लिङ्गानां सङ्ख्या-
 भेदः इत्यादि, तां विना भोजननिषेधवाक्यविचारः
 तदर्चनाद्ब्रह्मलोकातिश्च

अथ प्रक्रान्तपञ्चमप्रश्नावलम्बी पञ्चमः प्रश्नः
 पार्थिवपूजनमन्तरा गृहस्थानां भोजनमुचितं न वा ? ॥ ३७ ॥

उत्तरम्—

अयं दत्तोत्तरप्रायः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
 तथापि कथ्यते तथ्यं पथ्यं किञ्चिद्भूतो नृणाम् ॥ १ ॥
 कापि पार्थिवपूजाया नित्यत्वं नोपपद्यते ।
 काम्यत्वं कीर्त्यते तस्यास्तस्मादस्याः कृतिं विना ॥ २ ॥
 सामान्यतो गृहस्थानामपि दोषो न भोजने ।
 हरेरनन्यदासानां वैष्णवानां कुतस्तस्मात् ॥ ३ ॥

तथाहि—

यदिदं सर्वेषां नित्यमभविष्यत्तर्हि मनुष्याश्चैवत्यादयः स्वशास्त्रे क्वचिदपि तस्य

नित्यत्वमवक्ष्यन् । न त्वेवम् । अतो नैवम् । नचैवमपि 'कृते तु मानसा धर्मा'
इत्यादौ मन्वादिशास्त्राणां युगान्तरेषु प्राधान्यरूपनात्पार्थिवपूजनस्य च—

“द्वापरे पारदं श्रेष्ठं पार्थिवं तु कलौ युगे”

इति सिन्धूदाहृतमचनेन कलियुग एव श्रेष्ठत्वसिद्धेस्तेषु तस्याऽनिरूपणेऽपि न कलि-
युगेऽस्य नित्यत्वहानिरिति शङ्क्यम् । प्राधान्येन कलिधर्मसर्गा पराशरेण (अ० १)—

“पद्मर्माभिरतो नित्यं सन्ध्या स्नानं जपो होमः”

इत्यादौ आह्निकनिरूपणे न क्वापि पार्थिवपूजनस्य गन्धोऽपि दर्शितः । तद्याख्यायां
च महता प्रसन्धेन सर्वाण्यपि प्रत्यहकर्तव्यान्यनेकस्मृतिवचनोपन्यामपुरःसरं व्याहृतता
सर्वज्ञकल्पेन साधवेनापि न पार्थिवपूजनस्य नामापि गृहीतम् । यदि कलियुगेऽपीदं
सर्वेषामपि नित्यं स्यात्कथं तर्हि क्वापि तेनोक्तं स्यात् ?

किञ्च, लघुविष्णुस्मृतौ द्वितीयाध्याये (श्लो० १)—

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि गृहिणा धर्ममुत्तमम्”

इत्युपक्रम्य स्नानसन्ध्यादिरूपान् भोजनात्प्रागगम्यमनुष्ठेयान्नित्यधर्मान्निरूप्याह
(श्लो० ६)—

“मध्याहे त्वथ सम्प्राप्ते शिष्टं भुञ्जीत वाग्यतः ।

भुक्तोपविष्टो विश्रान्तो ब्रह्म किञ्चिद्विचारयेत्” ॥ इति ।

न त्वत्र मध्ये पार्थिवपूजाया गन्धोऽप्यस्ति ।

एतदग्रे (श्लो १०)—

“हुत्वा चैराग्निहोत्रं तु कृत्वा चाग्निपरिक्रियाम् ।

बलींश्च विधिनदत्त्वा भुञ्जीत विधिपूर्वकम्” ॥ इति ।

नात्रापि पार्थिवपूजनमुद्दिष्टम् । अतो गृहस्थाना तदन्तरा भोजने न कोऽपि दोषः ।
तस्य नित्यत्वाभावात् । बहुचाह्निकचतुर्विंशतिमतव्याख्याक्रमलाक्रममृद्धादिक्रमभृतिष्व-
तिप्रामाणिकसर्वसाधारणाह्निकग्रन्थेषु तिलविधानं नेति किमिति यदता भवताऽत्या-
दृते आचारादर्शेऽपि पार्थिवपूजाया अविधानेन त्वयापि तदनित्यत्वस्य स्वीकर्तव्य-
त्वाच्च । न चास्य फलश्रवणमात्रेण नित्यत्वं शक्यं कल्पयितुम् । प्रत्यगायश्रवणेन
तत्कल्पनायोगात् ।

यान्नलक्ष्यप्रथमाध्याये राजधर्मप्रकरणे (श्लो० ५०)—“योऽद्दण्डान् दण्डयेत्”
इत्यस्य मिताक्षराया दण्डनस्य फलश्रवणात् काम्यत्वमाशङ्क्य तदकरणे वसिष्ठेन प्राय-
श्चित्तविधानान्नित्यत्वमुक्तम् । तेन यस्य करणे फलमात्रश्रवणं तन्मरु काम्यमेवेति
सिद्ध्यति ।

अथास्य काम्यत्वं तु दर्शयामः । तत्र धर्माब्धिसारे द्वितीयपरिच्छेदे माघनिर्णये—
 “अथ मृन्मयलिङ्गे शिवपूजाचिकीर्षायां तद्विधिरिति”त्यादिना पार्थिवपूजाप्रकारो दर्शितः ।
 अत्र, आरम्भे चिकीर्षायामित्युक्त्या, तादृशपूजाया अनित्यत्वं गम्यते, पुनस्तत्रैव तृती-
 यपरिच्छेदे पूर्वार्धे सन्ततिकामस्य कर्मविपाकग्रन्थोक्तं हरिवंशश्रवणादिकमुक्त्या तद्वि-
 पये बालकसुवर्णप्रतिकृतिदानादीनि विधानान्तराणि वदन्नाह—“अथना प्रत्यहं पार्थिव-
 पूजां कृत्वाऽभिलाषाष्टकजपं सम्बत्सरं कुर्यात् । अभिलाषाष्टकं कौस्तुभे ज्ञेयमिति” ।
 अतोऽपि स्पष्टमेव पार्थिवपूजनस्य काम्यत्वम् ।

तथाच, आचारप्रकाशे कौर्मे—

“लज्जेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामिकम् ।

अनेन फलदं भूरि सैकतं परिकीर्तितम्” ॥

इत्यादिना लिङ्गभेदनिरूपणे पार्थिवस्य कामदत्वमेव निरूपितम् ।

आचारमयूखे चेदमेव सर्वं शिवागमवचनत्वेनोपन्यस्तम् ।

तत्रोपसंहारेऽपि—

“आगमोक्तविमोहं तु ज्ञात्वा सम्पद्गिचक्षणः ।

वस्तुमात्रस्य कुर्वीत लिङ्गं तत्तत्फलाप्तये” ॥

इत्यनेन सर्वेषां तेषां कामोपयोगित्वमात्रं दर्शितम् ।

कामनाभेदेन पार्थिवस्य सत्त्वामेदश्च तत्रैव—“विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रमिति”त्यादि-

नोक्तस्तथा निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे—अथ पार्थिवपूजेत्युपक्रम्य,

नन्दिपुराणे—

“आयुष्मान्यलवाङ्मयीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी ।

वरमिष्टं लभेच्छिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम्” ॥ इत्यादि ।

अत्राप्यापुरादिकामनाविशेषपूर्त्यर्थमेव तदर्चनमिति फलति ।

यत्तु, शूलपाणौ लेङ्गे—

“वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् ।

न चैवापूज्य भुञ्जीत शिवलिङ्गे महेश्वरम् ॥

स्नानके मृतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनम्” ॥ इति ।

तत्तु शैवपरम् ।

तत्रैव भविष्ये—

“धत्तूरकैस्तु यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः ।

स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते” ॥ इत्यादिभिः,

तस्य शिवलोककामुकपरतानिश्चायनात् ।

आचारमयूखे शिवधर्मे—

“सहस्रमर्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।

रुद्रलोकमवाप्नोति शुक्त्वा भोगाननुत्तमान्” ॥

तथा—

“वालुकानि च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् ।

सहस्रपूजनात्सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम्” ॥ इति—

स्पष्टमेव शैवपरत्वं कामुकत्वं च तदर्चनस्य दर्शितम् । कामनाश्च मारणमोहनादि-
रूपाः । महाराजभयादिनिमित्तेषु सङ्ख्याभेदश्च तत्रैवोक्तः ।

यरे तु, शूलपाणिवचनं शैवस्य कचिदपि लिङ्गे शिवपूजाऽऽवश्यकताबोधकम् ।
वचने मृदादिशब्दाभावात् । शैवैर्वाणालिङ्गादौ पूजितेऽपि, पृथक् पार्थिवमवश्यं पूज्य-
मित्येवं प्रमापकशास्त्रसदाचारयोरदर्शनाच्चेत्याहुः ।

(तत्पूजायासिपुण्ड्ररुद्राक्षरिति शैवमन्त्रैकसाध्यत्वं, निष्कामस्यापि रुद्रलोकः, कुलाचारस्य
मान्यता, राज्ञोऽपि तदुच्छेदनिषेधः, वैष्णवानामवगम्यत्वम्)

तथा, तिथितत्त्वे लैङ्गे—

“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।

पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः” ॥ इति,

भस्मरुद्राक्षराहित्येन कृतपूजनस्य नैष्फल्यकथनात् । वैष्णवे तद्धारणनिषेधस्य तिल-
कादिप्रश्नोत्तरे प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् ।

आचारमयूखे नन्दिपुराणे—

“गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलिपुष्पनिवेदने ।

ह्येयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥

सर्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः ।

तन्मन्त्रजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ॥

निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नुते” ॥

एवमादिषु कदाचिन्निष्कामतया तदर्चनस्यापि शिवमन्त्रग्राहितल्लोकाभिलाषुकशैव-
विषयकत्वनिश्चयात् । “यो वै स्वां देवतामति यजेत” इति नैत्तिरीयादिषु स्वदेवताव्य-
तिरिक्तदेवतायजने दोषातिशयश्रावणाच्च वैष्णवादीनां तदकर्तव्यमेव । विस्तरस्तु
प्रत्युत शिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते तत्कथामित्यस्योत्तरे द्रष्टव्यः ।

अतो येषां कुले पार्थिवपूजनात्प्राङ् मोक्तव्यमिति नियमो भवेत्तेषामेव तद्वत्ते भोज-

नमनुचितम्, येषां तु नैवं तेषामुचितमेव । तस्य काम्यत्वेन सन्ध्यामन्दनादिवत्तद-
करणे प्रत्यवायाभावात् ।

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति” ॥

इति मनुना स्वकुलाचारस्याऽपि नियामकत्वस्मरणाय ।

यत्तु, इदानीं केचन राजानः कुलाचाराद्यभावेऽपि दुराग्रहं कुर्वन्ति तदुर्जन-
शिक्षानशात् ।

याज्ञवल्क्येन प्रथमाध्याये राजधर्मप्रकरणे (श्लो० ३५)—

“यस्मिन्देहे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वक्ष्यमुपागतः” ॥ इति,

बलात्कारेण कुलाचारसाङ्ग्यकरणस्य निषेधात् । एवं मानमादिशास्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।
अतो येषां कुले नैवमाचारस्तेषु नृपतिनाऽपि न बलात्कारः कार्यः । काम्यत्वेनानवश्य-
कर्तव्यताकतया शास्त्रविरोधाभावात् । काम्यत्वं तु मन्वादिभिर्नित्यविधेयेष्वस्य क्वापि
विधानाभावादित्युक्तं प्राक् ।

इत्थं सामान्यतो गृहस्थानामपि तदनावश्यकत्वे कुतस्तरां श्रीपतेरनन्यभक्तानां
वैष्णवानां तत्प्रसङ्गः ।

“एकभक्तिर्निशिष्यते” ।

“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते” ।

“भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्” ।

इत्यादिवचनविरोधात् ।

अतः, कामनावशादन्यदेवोपासनेऽपि वैष्णवानां तु स्वधर्मपरित्यागान्महाने-
वानर्थः स्यात् ।

(स्वधर्मत्यागो, धर्मत्यागः, विरतिः, श्रेयः, अतः, नृपक, नृपक, कुल, स्त्री, धर्मित्यर्थः)

मुक्ति, न तु काम्येभ्यः)

यथा, चतुर्णामपि वर्णानां स्वधर्मपरित्यागिनां पृथक् पृथगनिष्टफलान्याह
द्वादशाध्याये मनुः—

“स्वैभ्यः स्वैभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।

पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥

वान्ताश्च्युत्कामुखाः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वक्राच्च्युतः ।

अमेध्यवृणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूययुक् ।

चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः” ॥ इति ।

तस्माद्वेदादिप्रतिपादितप्रातिस्विकसाम्प्रदायिककर्मैव सर्वैर्मुमुक्षुभिर्विधेयम् ।

तदप्याह तुर्याध्याये मनुरेव (श्लो० १४)—

“वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्वि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्” ॥ इति ।

अत्र मुक्तावल्यां परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

तदुक्तं मोक्षधर्मे—

“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि” ॥

इति व्याख्यातम् । नत्वेवं काम्यकर्मणां क्वापि साक्षान्मोक्षपर्यवसायित्वमस्तीत्यलम् ।

तथाच—

“शैवस्यावश्यकं काम्यमन्येषां पार्थिवार्चनम् ।

ऋतेऽपि तदतो दोषो गृहस्थानां न भोजने ॥ १ ॥

कुतस्तरां वैष्णवानां तद्भ्राम्यत न भोजनाः ॥

श्रीहरिं भजतानन्याः सेवन्ते यं नभोजनाः ॥ २ ॥

(अष्टत्रिंशः प्रश्नः उत्तरकारिके)

जपयज्ञनिरंतस्य वैश्वदेवाद्यनावश्यकता वाक्प्राणयज्ञज्ञानय-

ज्ञादि कुर्वतश्च हरिभक्तस्य च स्वकृष्टधान्यैर्होमविधिः ।

..वलिर्वैश्वदेवादिकं कर्तव्यं न वा ? ॥ ३८ ॥

उत्तरम्—

अनावश्यकता पूर्वं स्वलभेदेन भण्यते ।

आवश्यकं यथाशास्त्रं वैश्वदेवादिकं मतम् ॥ १ ॥

प्रत्यवायादकरणे करणे सत्फलाप्तिः ।

मोक्षोपयोगात्कार्यं तद्विष्णूच्छिष्टेन वैष्णवः ॥ २ ॥

अत्र यद्यपि नित्यत्वाद्भगवद्भक्त्यानुगुणत्वाच्च जपयज्ञमेव सर्वस्मृतिषु सर्वोत्कृष्टतया निर्दिष्टं मुख्यतयाऽऽश्रयतां नेदमावश्यकम् । मनुना कृताकृतत्वकथनात् । तथाहि—

द्वितीयाध्याये (श्लो० ८६) —

“ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
जप्येनैव तु संसिद्धोद्वाहणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” ॥

अत्रैव कुल्लूकभट्टो—ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्मनि-
त्यश्राद्धातिथिभोजनात्मका “श्चत्वारः पाकयज्ञा” इत्यादिना तदेव स्फुटीचकार ।

पुनश्चतुर्थाध्याये मनुः (श्लो० २१) —

“अपियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हपयेत्” ॥ इति

पञ्चयज्ञानां नित्यकर्तव्यतामुक्त्वाऽऽह (श्लो० २२) —

“यतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अहीयमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वार्चं च सर्वदा ।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्गतिमक्षयाम् ॥
ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मरुतः सदा ।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां प्रश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा” ॥ इति ।

न चेदं गृहस्थभिन्नपरम् । तद्धर्ममध्यप्राप्तात् । तथैव व्याख्यानेऽपि कुल्लूकभट्टेन—
गृहस्थपदान्मसनाच्च ।

एवमेव कौपीतकीब्राह्मणे श्रूयते—

“यावद्वै ब्राह्मणो भापते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्वि-
पुरुषः प्राणिति, न तावद्वापितुं शक्नोति, वाचं तदा प्राणे जुहोति” इति ।

गृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये जपप्रकरणे (श्लो० ६०) —

“विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चान्ये बहवो मरुताः ।
ते सर्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
जप्येनैकेन सिद्धेन किं न सिद्धं भवेदिह ।
कुर्यादन्यं न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” ॥ इति ।

एचिद्भगवद्भक्तिसिद्धस्यापि तत्करणे प्रयोजनाभावः स्मर्यते—

यथा, एकादशस्कन्धे नवयोगीश्वरप्रसङ्गे—

“देवर्षिभूतात्मनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुहुन्दं परिहृत्य कर्तुम्” ॥ इति ।

लघुपराशरेण तु (अ० २) कलौ गृहस्थधर्मानुपक्रम्य—

“स्वयं कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।

निर्वपेत्पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां च कारयेत्” ॥ इति ।

स्वकृष्टक्षेत्रजानैरेव यज्ञाः कर्तव्या इत्युक्तम् ।

(वैश्वदेवादिकं वाजसंस्कारः, अविभक्तभ्रातृभिश्च न पृथक् कार्यम्, अर्धेवादस्य स्वार्थे
ग्रामाण्यम्, कृयातुरात्यविद्यादीनां होतृवनिषेधः)

न च, वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारवत्त्वात् विना दुष्टमन्नमभोज्यमेवेति वाच्यम्, वैश्व-
देवादनन्तरमतिथ्यन्तरप्राप्तौ पुनः पाककरणे वैश्वदेवादिनिषेधेन तस्यान्नसंस्कारत्वाभा-
वनिश्चायनात् ।

यथा, तृतीयाध्याये मनुरेव, (श्लो० १०८)—

“वैश्वदेवे तु निर्धृते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्मात्पन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्” ॥ इति ।

अत्रैव कुल्लूकभट्टः—बलिनिषेधादन्नसंस्कारत्वाभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसं-
स्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयादित्याह ।

नाप्यस्य सन्ध्यावन्दनवत्प्रतिव्यक्तिनियतत्वमस्ति । अविभक्तभ्रातृष्वन्यतमकृतवैश्व-
देवादिना सर्वेषां चारितार्थ्यात्—

यथाह पञ्चमाध्याये यमः—

“पृथक् पिण्डं पृथक् श्राद्धं वैश्वदेवादिकं च यत् ।

भ्रातरंश्च पृथक्पुर्णविभक्ताः कदाचन” ॥ इति ॥

अलम्बहुना ।

तस्माजपयज्ञात्याग्रहवतां ज्ञाननिष्ठानां वैश्वदेवादिकं नावश्यकमिति शक्यं वक्तुं
मन्वादिवचनेभ्यः ।

नच, तेषां वचनानां जपविधिशेषार्थवादत्वेन स्वार्थेऽग्रमाणं कल्प्यम्; अर्धवादाना-
मपि बहुधा स्वार्थे ग्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायद्वितीयपादभाष्ये तत्त्वदीपादिषु
श्रीमदाचार्यैरुभयभाष्यप्रकाशावरणभङ्गादिषु गोस्वामिपुरुषोत्तमचरणादिभिश्च सविस्तरं
निर्णीतत्वात् ।

अत एव माधवेनाप्याचारकाण्डद्वितीयाध्याये मातुलमुतापरिणयविचारे—

“तस्माद् समानादेव पुरुषादत्ताचाद्यथ जायेते, उत, तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहं”

इत्यर्थनादरूपाया अपि वाजसनेयश्रुतेः स्वार्थे ग्रामाण्यं प्रेताग्निहोत्रन्यायानुसन्धा-
नादङ्गीकृतम् ।

उक्तं च तेनैव—यद्यप्ययमर्थरादस्ताथापि मानान्तरविरोधाभावात्स्वार्थे प्रमाणम् । विरोधमचनानामभावात् । सपिण्डाविषयत्वस्य निर्णीतत्वात्तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वात्, उपरिधारणवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते इति । उपरिधारणं तु प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते—

“अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो यज्ञं धारयति” इति ।

तत्र पैष्टकस्य हविषोऽधस्तात्समन्त्रकं समिद्धारणं विधाय तद्वाक्यशेषेण समिधो हविरुपरिधारणम्, दैवे कर्मणि यत्कृतं तत्किमर्थवाद उत विधीयत इति संशयः, तत्राधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतात्प्राभादर्थराद इति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपरिधारणं तु न कापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदमभ्युपगम्याप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्प्यते । एवं “तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै” इत्यादावप्यपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवाहेदिति विधिः कल्प्यते माधवेन ।

तथात्रापि, जपर्यङ्गेऽत्यन्तनिरतस्य वैश्वदेवाद्यकरणविधिरपीति शिष्यम् ।

“एतानेते महायज्ञानि”त्यादिवचनानां तु स्वतन्त्रतयाऽन्यशेषत्वाभावाद्वाक्यार्थवादत्वसम्भावनापीति सर्वं सुस्थम् ।

किञ्च, आधुनिकानामल्पविघ्नत्वादपि न होमाधिकारः । एकादशाध्याये (श्लो० ६०)—

“न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥

भरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ।

तस्माद्देवानकुशलो होता सद्भेदपारगः” ॥ इति ।

मनूक्तनिषेधस्येहापि शक्यप्रसरत्वात् । अतो वैश्वदेवाद्यकरणेऽपि न क्षतिरिति शक्यमुपपादयितुम् ।

(पञ्चमहायज्ञानामावश्यकत्वं, त्यागे प्रायश्चित्तं च)

तथाप्येषां नित्यत्वादाचार्यचरणैश्च महता प्रपञ्चेन नित्यनैमित्तिकयोरवश्यकर्तव्यताकत्वस्य पूर्वमीमांसाभाष्यादिपञ्जीकृतत्वात्, सर्वथैवेदं द्विजैः स्वस्वशाखोक्तप्रकारेण सर्वदा कर्तव्यमित्येवास्माकं सम्मतम् ।

अत एव विज्ञानेश्वरोऽपि गृह्यप्रकरणे (अ० १ श्लो० ६) “बलिकर्मस्वधाहोमे”-त्यादिश्लोकत्रये वैश्वदेवादीनां नित्यत्वं विस्तरेण निर्णीतवान् ।

तथा तृतीयाध्याये प्रकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० ३) “विग्रदण्ड” इत्यस्य मितधरायां पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्पतिराह—

“अनिवर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्राधेन विशुष्यति” ॥ इति ।

द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० १८)—

“स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च दत्त्वा च योऽश्रुते ।
सोऽमृतं नित्यमश्नाति तस्य स्नानमनामयम् ॥
अस्नात्वाऽश्वन् मलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूयशोणितम् ।
अजुह्वच कृमीन् कीटानददच्च शकृत्तथा” ॥ इति ।

लघुपराशरोऽप्याह (अ० १ श्लो० ३८)—

“हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति” । इति ।
इहैव माघवीये हुतशेषशब्दो महाभारते व्याख्यातः—

वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः” । इति ।
तत्रैव (श्लो० ५८)—“वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते” इत्यस्य व्याख्याने पञ्चमहायज्ञान्
प्रशंसति हारीतः—

“देवानृषीन् पितृन्धैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।
तर्पयेद्विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥ इति ।

पुराणेऽपि—

“यत्फलं सोमपानेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्ददितस्तदवामुपात्” ॥ इति ।

अकरणे प्रत्यवापमाह व्यासः—

“पञ्चयज्ञास्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः” ॥ इति ।

शङ्खलिखितयोः स्मृतौ—

“वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विर्वीजताः ।
सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ॥
अकृते वैश्वदेवे तु भुञ्जते ये द्विजातयः ।
शृया ते तेन पाकेन काकयोर्नि यजन्ति वै ॥
अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मन्त्रैस्तु शाकलैः ।
तद्विभज्य च भूतेभ्यस्ततोऽश्रीयादनग्निमान्” ॥

शातातपस्मृतौ—

“वैश्वदेवेन ये भीता आतिथ्याच्च बहिष्कृताः ।
सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ॥

अकृत्वा वैश्वदेवं तु ये भुञ्जन्ति त्वधर्मिकाः ।

यथा तेनाक्षपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते" ॥ इति ।

(सूतस्मृत्युपनिषेधः, अग्निहोत्रे वाक्मात्रिभुक्तिः, शुष्काक्षफलादिना होमः, आद्रे भोगुपनिषेधः, वैश्वदेवत्यागिनोऽन्नभोजने प्रायश्चित्तम्, वैश्वदेवस्यानानि, कर्तुमोक्षः, त्यागे प्रायश्चित्तं च)

सम्बर्तस्मृतौ (अ० १ श्लो० ३४)—

“पञ्चयज्ञविधानं च कुर्यादहरहर्द्विजः ।

न हापयेत्तु विप्रेण श्रेयस्कामः कदाचन ॥

हानिं तेषां प्रकुर्याच्च सदामरणजन्मनोः” ॥ इति ।

अत्रैवाग्रे (श्लो० ४१।४२)—

“पुत्रे जाते पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुद्धोद्देशहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः ॥

होमस्तत्र तु कर्तव्यः शुष्काग्नेन फलेन च ।

पञ्च यज्ञविधानं तु न कार्यं मृत्युजन्मनोः” ॥ इति ।

अत्रिस्मृतौ—

“महायज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ।

होमं तत्र प्रकुर्यात् शुष्काग्नेन फलेन वा” ॥

मिताक्षरायां तृतीयाध्याये (श्लो० १७) “जलमेकाहमाकाश” इत्यस्य व्याख्या-
याम्—

“विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जितः” ॥ इति ।

आचारमाधवे तृतीयाध्याये गोभिलः—

“अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पञ्चयज्ञान् न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः” ॥ इति ।

तत्रैव जातूकर्ण्यः—

“पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः” ॥ इति ।

अत आशौचद्वयेऽपि वैश्वदेवादयः पाकयज्ञा ब्रह्मयज्ञश्च न कार्या एव ।

आद्रे भोक्तुरपि बलिनिषेधो माधवेन दर्शितः (अ० ३) आद्रप्रकरणे—

“आद्रमोक्ता न बलिं दद्यात्” ।

अत एवाग्निः—

“दत्ते वाऽप्यथवा दत्ते भूमौ यो निःक्षिपेद्वलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्” ॥ इति ।

सर्वदा वैश्वदेवात्यागो तु फलमुच्यते अत्रिस्मृतौ (श्लो० ४२)—

“योऽगृहीत्वा विवाहार्थं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न मोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः ॥

वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्विजः ।

प्राणेनाप्यु विरात्रस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

वैदिके लौकिके चापि हुतोच्छिष्टे जले क्षिप्तौ ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चस्रनापनुचये” ॥ इति ।

सर्वदा वैश्वदेवादिकरणे मोक्षप्राप्तिलक्षणं फलं त्वाह माघवीयाचारकाण्डे प्रथमाध्याये (श्लो० ३७) व्याख्याने हारीतः—

“पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेद्ब्रह्म चान्ययम्” ॥ इति ।

वैश्वदेवलोपे प्रायश्चित्तमपि वक्ति कात्यायनः—

“पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥

भोजने पतितान्नस्य चरुवैश्वानरो भवेत्” ॥ इति ।

अतः शास्त्रसिद्धान्त्युक्तत्वाद्भक्त्यैश्वदेवादिकं यथाधिकारं तदधिकारिभिः सर्वैः कर्तव्यमेवेत्येवास्माकं सम्मतम् । नहि वयं शास्त्रविरुद्धानुरुद्धविषययोः प्रसङ्गं सम्मत्यसम्मती वक्तुं शक्नुमः ।

(वैश्वदेवादिकं वैष्णवैर्विष्णवर्षिताग्नेन कर्तव्यं आदादिने च आदौत्तरम्)

इदं ॥ भूमः; इदं वैश्वदेवादिकं वैष्णवैर्मगवत्प्रसादेनैव कर्तव्यमिति ।

“विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तदेयं तदानन्त्याय कल्पते” ॥

इत्यादिनृसिंहपरिचर्याद्युदाहृतपचनेभ्यः ।

“जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुमान् ।

विधिना पुरुषसक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥

वैश्वदेवं ततः दुर्षाद्वलिर्भूय यथाविधि” ॥

इत्याचारादर्शादिपृतनृसिंहपुराणादिवचनैः पौर्वापर्येण तथैवाध्ययसायाच ।

किञ्च, आदानन्तरमपि वैश्वदेवकरणमुच्यते किं तत्र वाच्यं भगवन्निवेदानन्तरं तत्करणे ।

श्राद्धानन्तरं वैश्वदेवादिकरणं त्वाह तृतीयाध्याये मनुः (श्लो० २६५)—

“उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहवलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति ।

अत्रैव मुक्तावल्याम्—ततः सम्पन्ने श्राद्धकर्मणि वैश्वदेववलिहोमकर्मनित्यश्राद्धा-
तिथिभोजनानि कर्तव्यानि । बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।

अत एव मत्स्यपुराणे—

निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव च” ॥ इति ।

अलम्प्रसक्तानुप्रसक्तया ।

अतः,

“यथाऽधिकारं कर्तव्यं वैश्वदेवादिकं नरैः ।

नित्यनैमित्तिके यस्मादावश्यकतया मते ॥ १ ॥

वैश्वदेवाद्यकरणे ज्ञाननिष्ठादिभिर्द्विजैः ।

उक्तमन्यादिवचनानुरोधात्कापि न क्षतिः ॥ २ ॥

कार्याकार्यविचारं तु वेत्येकस्तत्त्वतः प्रभुः ।

यथाचारं यथापुद्भि यथाशक्ति यथाकुलम् ॥ ३ ॥

निराकुलं तु कर्तव्यं सर्वैः सत्कर्म निर्मलम् ।

अतो भगवताऽप्युक्ता कर्मणो गहना गतिः ॥ ४ ॥

(एकोनचत्वारिंशः प्रश्नः उत्तरंकारिकाः) .

अथ पञ्चमप्रधानप्रश्नावलम्बी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

‘भगवन्निवेदितवस्तूनां ग्रहणे विधिनिषेधयोः का गतिः ? ॥ ३९ ॥

उत्तरम्—

निवेदितानां हरये वस्तूनां ग्रहसेधनम् ।

सुदुर्लभं कदाचिच्चेत्तदभक्तपरं भवेत् ॥ १ ॥

निर्माल्यादिनिषेधस्तु देवान्तरपरो मृतः ।

निषेधममकृद्वाक्यस्यार्थस्तूक्तः पुरातनैः ॥ २ ॥

अतो निवेदितं नित्यं ग्राह्यं भगवतोऽखिलम् ।

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तद्भोजनविधानतः ॥ ३ ॥

पुण्यातिशयतश्चिदाद्यतिशुद्धेरवक्ष्यात् ।

प्रसादः श्रीहरेर्मौज्योऽनेकसत्फलसाधकः ॥ ४ ॥

अनिवेद्य न भुञ्जीत यत्किञ्चिदपि कर्हिचित् ।

हरयेऽनेकधा तत्रात्यन्तदोषप्रसक्तितः ॥ ५ ॥

सर्वसाधारणग्रन्थैर्विस्तरेण प्रमाणतः ।

गुरुणा निरणायीदमिह किञ्चित्प्रपञ्चयते ॥ ६ ॥

(भुत्वादिषु विष्णुभुक्तनिर्मात्ययोर्मक्षणादिविधिः, पापनाशस्त्वम्, मुक्तिद्वयम्, पादजलतुलसीमिश्र-
स्योत्कर्षः, तेनैव श्राद्धवैद्यदेवादिकरणविधिः, प्रतिमादौ निवेदितपूर्वं न निवेदनीयम्, भूमौ
कणपाते दोषः, निर्णयसिन्धुक्तनिर्मुलत्वपरिभाषाविचारः)

तत्र निषेधाक्यानां सम्भवे तेषां विषयव्यवस्थापनार्थं प्रथमं विधिवाक्यान्पुच्यन्ते ।

तत्रादौ श्रुतिः, महोपनिषदि—“एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा न धावाष्टिथी,

सर्वे देवाः, सर्वे पितरः, सर्वे मनुष्या, विष्णुनाऽशितमभ्रन्ति, विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति,
विष्णुना पीतं पिबन्ति, विष्णुना रसितं रसयन्ति, तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं
भक्षयेयुः” इति ।

सारसङ्गहे पद्मपुराणे—

“विष्णोर्निवेद्यकं शुद्धं मुनिभिर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

मुनिभिर्भुज्यत इति शेषः ।

“विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं शुभम् ।

यो नरः शिरसा धत्ते स याति हरिमञ्जसा ॥

नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं विश्लेषतः पादजलेन सिक्तम् ।

योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्रयाति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥

विष्णोर्निवेदितं चान्नं योऽश्नाति भुवि मानवः ।

स याति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम्” ॥

नारदीये—

“नारायणस्य नैवेद्यं विग्रहत्यागिनाशनम् ।

तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ कणनिपातनात्” ॥ इति ।

तत्रैव दाल्म्यः—

“अन्नपानादिकं विष्णोः प्रसादं नित्यसेवनम् ।

सर्वाघनाग्रनं सर्वपुण्यदं मुक्तिदं युतम् ॥

विष्णोर्निवेद्यमश्रीयाद्वैष्णवस्तु विशेषतः ।
शतजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ इति ।

हारीते—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
पापनं भगवद्भुक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम्” ॥ इति ।

भारद्वाजः—

“यो न दद्याद्वरेर्मुक्तं पितॄणां श्राद्धकर्मणि ।
अश्रन्ति पितरस्तस्य विष्मृतं तु सह द्विजैः ॥
विष्णोर्निवेदितं नित्यं देवेभ्यो जुहुयाद्विविधैः ।
पितृभ्यश्च विशेषेण सर्वमानन्त्यमश्रुते ॥
विष्णवे कल्पितं चाम्नं दद्याद्भुक्तंभ्य एव च ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मादिकं पुनः” ॥

तथा—

“हरिभुक्तशेषं तद्द्यात्पितॄणां च दिद्रीकसाम् ।
तदेव जुहुयादग्नौ भुञ्जीयाच्च स्वयं नरः ॥
यदा लभेत सिद्धान्नं भुञ्जीत प्रोक्ष्यमेव तत् ।
विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा सान्निहस्तं विशेषतः” ॥

नैवेद्यभक्षणभक्षणविचारारूपे ग्रन्थे मात्स्ये—

“विष्णोर्निवेद्यशेषेण वैश्वदेवं ततश्चरेत् ।
अग्नौ ध्यात्वा च मद्बीजं जामदग्न्यं महाद्युतिम् ॥
तदग्नौ वैश्वदेवं च मम प्रीत्यै चरेद्भुजः ।
ये देवास्तत्र तिष्ठन्ति वैश्वदेवे तु कर्मणि ॥
सर्वेऽपि च मां ध्यायेत्सर्वकार्यार्थसिद्धये ।
तथा व्याहृतिहोमेषु चतुरूपं स्मरेत्ततः ॥
अनिरुद्धश्च प्रद्युम्नः सङ्कर्षणस्तथैव च ।
वासुदेवस्तथा पुन चतुरूपं प्रकीर्तितम् ॥

ब्रह्मोवाच—

छिन्धि सर्वज्ञ देवेश संशयं मे महत्तरम् ।
विष्णोर्निवेद्यशेषेण वैश्वदेवं कथं चरेत् ॥
इत्युक्तं तु त्वया पूर्वं तत्र मे संशयो महान् ।
त्वदपितान्नं देवेश देवानामुचितं नृणाम् ॥

भक्तानां मोक्षदं यस्मात्तस्माद्वाहं तु मन्मुखैः ।
त्वदर्पितं तु नैवेद्यं कथं त्वं पुरुषोत्तम ॥
गृह्णासि भो स्वधिष्ठाने त्वदुच्छिष्टं यतः पुरा ॥

श्रीहंस उवाच—

साधु साधु महाभाग शृणुष्व कमलोद्भव ।
त्वया घृष्टं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वनावहितो भव ॥
यथाऽग्नौ संस्कृताज्यं वा प्रागग्नावेव हूयते ।
मदर्पितं प्रगृह्णामि यज्ञहोमद्विजातिषु ॥
सर्वस्वं मां समुद्दिश्य ते स्मृताः कामकौशलाः ।
अयोग्यं तु यथा होमे घृतं संस्कारवर्जितम् ॥
ऋते समर्पणं प्राज्ञ यज्ञादौ विफलं भवेत् ।
अहं यदि न गृह्णामि तेषां तु ग्रहणं कुतः ॥
भक्तानां मोदनार्थाय गृह्णामि कमलासन ।
तस्मान्निवेदितान्नं हि ददतां नास्ति पातकम् ॥
पितृन्देवांस्तथा विप्रानुद्दिश्य पुरुषर्षभ ।
मम नैवेद्यशेषेण यजन्ति च मदर्पणम् ॥
प्रतिमायामर्पितं तन्नार्पयेत्प्रतिमान्तरे ।
अधिष्ठानं तु देवेश ते यान्ति ह्यधमं तमः ॥
अग्निविप्रीधधिष्ठानेष्वर्चयेत्तु मदाज्ञया” ॥

पुनः सारसङ्ग्रहे पञ्चरात्रे—

“यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ।
तेनैव पिण्डांस्तु तिलैर्विमिश्रांस्तत्कोटिकल्पं पितरः सुवृत्ताः ॥
विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥
श्राद्धे होमे तथा भक्षे उपहारे तथैव च ।
न दूष्यं वैष्णवान्नं च पचेद्भक्त्या यथाविधि” ॥

यत्तु, आश्वलायनः—

“दानाध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकम् ।
न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्निप्राणां विमर्जनात्” ॥

एतन्नित्यवर्ज्यमिति बोधदेवः । इदं विष्णुभिन्नदेवपरम् ।

“विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्ट्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तदेयं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्याद्भरवे परमात्मने ।

रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति ह्लेशभागिनः” ॥ इति स्कान्दात् ।

“पितरः सर्वमनुप्या विष्णुनाऽशितमश्नन्ति” इति श्रुतेः ।

“यः श्राद्धकाले हरिश्चक्रशेषं ददाति भक्ष्या पितृदेवतानाम् ।

तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पकोटि पितरस्तु वृत्ताः” ॥

इति ब्रह्मोक्तेरिति श्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्यादयः ।

तथा हेमाद्रिनिर्णयसिन्ध्यादिषु विष्णुधर्मोचरे—

“श्राद्धाहि तु समम्यर्च्यं नृवराहं जनार्दनम्” इति ।

तदेवोक्तम् ।

यत्तु, निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे श्रीधरादिष्टतानीमानि द्वित्राणि वचनान्युदाहृत्य तत्सर्वं नियन्धविरोधानिर्मूलमित्युक्तम् ; तस्य, एतद्वचनान्यप्रामाणिकान्येवेति न तात्पर्यम्, किन्तु, माधयनिगन्धानुदाहृत्यमित्येव तात्पर्यम् । निर्णयसिन्धानेकत्र निर्मूलत्वलिखनेऽपि क क किं कि तात्पर्यमित्येतदवगमार्थं धर्मसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे कार्तिरमासनिर्णये तुलसीकाष्ठमालाधारणस्य निर्मूलत्वं प्रत्यक्षमचनोपन्यासेन वारपित्वाग्ने आपाढमामप्रकरणे आपादशुद्धादस्यामनुराधायोगरहितायां पारणं कार्यमित्युक्त्वा तत्र प्रमाणत्वे—

आभाकासितपक्षेष्णु मंत्रश्रवणरेवती” ।

“मंत्रायपाटे स्वापितीह विष्णुः”

इत्यादीनि भविष्यपुराणस्यविष्णुधर्मव्यानि वाक्यानि लिखित्वा यथाऽन्ते इदं निर्मूलमित्युक्तम् । एवं प्रसरणान्तरेऽपि । तस्य च माधरादिमूलग्रन्थेषु नोपलभ्यत इत्येव तत्परिभाषातात्पर्यम्, न त्वप्रामाणिकत्वे, इत्यादिना काशीनाथोपाध्यायैः परिभाषालेखनाच्चदुरोधेनात्र तथैव निश्चयात् । यत्र तु यत्त्वादिपटलेखनपूर्वकं निर्मूलत्वं लिख्यते, तत्रैवाप्रामाणिकत्वे सिन्धोस्तात्पर्यमिति ।

माधयसंतद्वचनानुद्धेस्ते तात्पर्यं तु विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि तेन पिण्डादिकरणस्य वैष्णवातिरिक्त्वनानुपपत्त्यमित्येवेति, उक्तस्यलधर्मसिन्धुपुरुषार्थचिन्तामण्यादिपर्यालोचनेन स्फुटं भानि । आस्तामेतन् ॥

मगमर्नैवेद्यभक्षणं तु मर्मज्ञायसिद्धं निर्णयसिन्धुःकृतोऽप्यभिप्रेतमेव । यथा, तत्रैव प्रथमपरिच्छेदे स्कान्दे—

“कृत्वा चैवौषवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने ।

नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम्” ॥ इति ।

तथा तेनैव कमलाकरभट्टेन कृते आह्निके विष्णुपूजानिरूपणे वसिष्ठः—

“उच्छिष्टभोजनं दासान् विष्वक्सेनादिकांस्तथा ।

दत्त्वा शेषं तु भुञ्जीयान्नैवेद्यं स्वयमेव हि ॥

योऽर्चयेत्केशवं नित्यं स याति परमां गतिम्” ॥ इति ।

(हरिभुक्तास्तुलसीपुष्पपूषोपादेः शङ्खोदकस्य पादोदकस्य च महिमा, आरातिङ्काले चन्दनम्, वैष्णवानां द्वादशाद्या मुक्तिः, भुवि पादोदकविन्दुपतितोऽपि द्रोणः, अभयद्वपादोदकं पावतुंसो भक्ष्यं स्वात्तावासवर्मपण्यम्, पादाम्बुपीत्वा शिरसि न शेषण्यम्)

तद्भक्षणं विहितं गौतमकृताचारसूत्रे प्रथमप्रश्नद्वादशखण्डे—

“शालग्रामशिलातोयं यः पिबेत्तस्य पुनः स्तन्यपानं न विद्यते, कोटिजन्माघनाशनं विष्णुपादोदकमवश्यं पेयं, भूमौ विन्दुनिपातनात्तदेवाष्टगुणं पापं भवेद्द्रूपं हृदि नाम मुखे हरेर्नैवेद्यमुदरे पादोदकं मस्तके तुलसी यस्य सोऽच्युतो भवती”ति ।

श्रीभागवते नवमस्कन्धचतुर्थ्याध्यायेऽम्बरीषोपाख्याने (श्लो० १८)—

“स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-

र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।

करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु

श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥

मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ

तद्भृत्यगात्रस्पर्शोऽङ्गसङ्गम् ।

घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे

श्रीमतुलस्या रसनां तदर्पिते ॥

पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे

शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।

कामं च दासे न तु कामकाम्यया

यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः” ॥ इत्यादि ।

अत्र रसनां तदर्पित इति सदा नैवेद्यस्यैव भक्षणमुक्तम् । अत एवैतद्व्याख्यायां “तदर्पिते तस्यै निवेदिताच्चादा”विति श्रीधरस्वामी ।

आचारप्रकाशे विष्णुपूजाप्रकरणे पात्रे—

“शङ्खोदकं हरेर्भुक्तं निर्माल्यं पादयोर्जलम् ।

चन्दनं धूपशेषस्तु ब्रह्महत्यापहारकः ॥

धूपं चारार्तिकं विष्णोः कराम्यां यश्च वन्दते ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य याति विष्णोः परं पदम्” ॥ इति ।

मदनपारिजाते तृतीयस्तबके देवतार्चनप्रकरणे स्कान्दे—
“विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो बहेन्नरः ।
अपर्युषितपापः स्याद्यावद्युगचतुष्टयम्” ॥ इति ।

अपर्युषितपापः उत्पत्तिसमकालं नश्यत्पातकः ।

धर्मप्रवृत्तौ देवपूजाप्रकरणे—

“पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अग्राह्यं शिरनिर्माल्यं परं पुष्पं फलं जलम् ।
क्षालग्रामस्य सम्पर्कात्सर्वे यान्ति पवित्रताम्” ॥ इति ।

गौतमतन्त्रेऽष्टमाध्याये (श्लो० १)—

“अथ द्वादशधा शुद्धिविष्णुगानामिहोच्यते ।
शुहोपसर्पणं चैव तथाऽनुगमनं हरेः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणं चैन पादयोः शोधनं पुनः ।
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः ॥
करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते ।
तन्नामकीर्तनं चैव गुणानामपि कीर्तनम् ॥
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते ।
तत्कथाश्रवणं चैन तस्योत्सवनिरीक्षणम् ॥
श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्पगिहोच्यते ।
पादोदकस्य निर्माल्यमालयोरपि धारणम् ॥
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरीं पुनः ।
आग्राह्यं गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधन ॥
त्रिशुद्धिः स्यादहं तस्य ग्राह्यस्यापि विधीयते ।
पत्रपुष्पादिकं यद्य कृष्णपादयुगार्पितम् ॥
तदेकं पावनं लोके तद्वि सप्तं विशोधयेत् ।

नारदपञ्चरात्रेऽपि चतुर्थरात्रिकादष्टाध्यायेऽन्यैरनुपूर्व्या इमे श्लोका उपलभ्यन्ते ।
सारसङ्ग्रहे ब्रह्माण्डे—

• “हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः” ॥

तत्रैव पुराणान्तरे—

“पादोदकस्य माहात्म्यं जानात्येव हि शङ्करः ।
विष्णुपादोदकं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
स्नानपादोदकं वापि पिवन् शिरसि धारयेत् ।
पुण्यपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं गतिमाप्नुयात् ॥
विष्णुमात्रेण संस्पृष्टं पद्मं वा पुष्पमेव वा ।
शिरसा धारयेद्यो वै स याति हरिमञ्जसा ॥
पादोदकं पिबेन्नित्यं चक्राङ्कितशिलां हरेः ।
प्रक्षालयति तत्तोयं ब्रह्महत्यादिकं हरेत् ॥
पीते पादोदके विष्णोर्वैष्णवानां विशेषतः ।
तत्र नाचमनं कुर्याद्यथा सोमे द्विजोचमैः ॥
तीर्थप्रसादस्वीकाराज्जन्तरं वैष्णवो द्विजः ।
न हस्तक्षालनं कुर्यान्न तत्राचमनक्रियाम्” ॥

यश्चपुराणे—

“संसारमलपङ्कस्य विष्णुपादोदकं विना ।
प्रक्षालनं न पश्यामि कल्पकोटिशतैरपि ॥
विष्णुश्रीपादतीर्थं हि कोटिजन्माघनाशनम् ।
तदेवाष्टशुभं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥
परमाणुसमं तीर्थं यावत्सम्पतते भुवि ।
तानद्वयसहस्राणि पतन्ति नरके नराः” ॥ इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये (अ० १० श्लो० ३८)—

“पादोदकं पिबेद्यो वै शालग्रामसमुद्भवम् ।
यश्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किम्प्रयोजनम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्विन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिमाचरः ॥
आशाचं नैव विद्येत छतके मृत्कण्डेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्वते ॥
अन्तर्कालेऽपि यस्मैदं दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारबहिष्कृतः ॥
सोऽपि पृतो भयत्याशु सद्यः पादाम्बुधारणान् ।
चान्द्रायणात्पादरुच्छ्रादधिकं पादयोर्जलम् ॥

अपेयं पिबते यस्तु शुद्धे यथाप्यभोजनम् ।
 अगम्यागमनो यो वै पापाचारश्च यो नरः ॥
 अगुरुं कुङ्कुमं वापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
 मम पादाम्बुसंस्पृष्टं तद्वै पावनपावनम् ।
 दृष्टिपूतं तु यत्तोयं भवेद्द्वै विप्रसत्तम ।
 तद्वै पापहरं नृणां किम्पुनः पादयोर्जलम्” ॥

नारदपञ्चरात्रे दशमाध्याये ब्रह्मदेवः (श्लो० ८२)—

“विष्णुपादोदकोच्छिष्टं शुद्धते वै च नित्यशः ।
 पश्यन्ति च शिलाचक्रं पूजां कुर्वन्ति नित्यशः ॥
 जीवन्मुक्ताश्च ते धन्या हरिदासाश्च भारते ।
 पदे पदेऽधमेधस्य प्राप्नुवन्ति फलं ध्रुवम् ॥
 न हि तेषां पराभूताः पुण्यवन्तो जगत्त्रये ।
 तेषां च पादरजसा तीर्थं पूतं तथा धरा ॥
 तेषां च दर्शनं स्पर्शं वाञ्छन्ति मुनयः सुराः ।
 पुरुषाणां सहस्रं च पूतं तज्जन्ममाव्रतः ॥” इति ॥

तत्रैव पञ्चदशाध्याये नारदोपाख्यानं व्यासः (श्लो० २)—

“स जज्ञे शूद्रयो नौ च पितुः शापेन दैवतः ।
 विष्णुप्रसादं शुक्त्वा च बभूव ब्रह्मणः सुतः” ॥

अत्रैव चतुर्थरात्रनवमाध्याये (श्लो० १०)—

यावद्भक्षं भवेत्पुंसस्तावद्याजनादने ।
 नैवेद्यं यत्तु भक्ष्यं च तदादिकचतुर्विधम्” ॥ इति ।

अत्रैव रात्र एकादशाध्याये (श्लो० १८)—

“शालग्रामशिलातोयं न पीत्वा यस्तु मस्तके ।
 प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥
 विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।
 तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ मिन्दुनिपातनात् ॥
 अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
 विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥
 हत्यां हन्ति तदद्विजापि तुलसी स्तेयं च तोयं पदे
 नैवेद्यं बहु अन्नपानजनितं गुर्वङ्गनासङ्गजम् ।
 श्रीश्रापीनमतिः स्थितिर्हरिजनैस्तत्सङ्गजं किल्बिषं
 शालग्रामशिलार्चनस्य महिमा कोऽप्येष लोकोत्तरः” ॥ इति ।

तत्रैव प्रथमरात्रिद्वितीयाध्याये सनत्कुमारनारदौ प्रति परमेष्ठीं (श्लो० ६४) —

“परं श्रीकृष्णभजनं ध्यानं तन्नामकीर्तनम् ।
तत्पादोदकनैवेद्यमक्षणं सर्वगान्धितम् ॥
अतीव मूढो विप्रश्च प्राक्तनाद्गुरुदोषतः ।
तामसो हि न जानाति श्रीकृष्णं त्रिगुणात्परम् ॥
अज्ञानादधवा ज्ञानात्मत्सद्भादेव प्राक्तनात् ।
भुङ्क्ते नैवेद्यमीशस्य कृष्णस्य परमात्पनः ॥
स च मुक्तो भवेत्पुत्र मुच्यते सर्वपातकात् ।
स याति दिव्ययानेन गोलोकं लोकमुत्तमम् ॥
शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पूर्वोक्त्यानं पुरातनम् ।

इत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिं कस्यचित्कान्यकुञ्जद्विजस्येतिहामप्रसङ्गेन भगवत्प्रसादमाहात्म्यं वर्णितम् । तथा तत्रैव सनत्कुमारेण पुनर्नैवेद्यमाहात्म्यं पृष्टः पद्मयोनिस्तृतीयाध्यायादारभ्य सुभद्रस्येतिहासनिरूपणेन सविस्तरं तदाह ।

(ब्रह्मादयो हरिमुक्तमोक्षराः, निवेदनोत्तरं वैश्वदेवः, देवान्तरर्नयेषादननिवेद्यः, इतिमुष्णः स्मोक्षादि, भगवद्गुणमालादीनां भगवतीयमानवबुद्ध्या प्रदत्तम्)

तथा, नैवेद्यभक्षणविचाराख्यग्रन्थे पात्रे—

“रमा ब्रह्मादयो देवाः मनकायाः शुकादयः ।
श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्वं गृह्णन्तु वैष्णवाः” ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

“यथा कालोपपन्ने तु भोजने हरयेऽर्पिते ।
कृतेऽथ वैश्वदेवे तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
गोप्रासे तु तथा दत्ते वासुदेवार्पितं शुभम् ।
गायत्र्या मूलमन्त्रेण मन्त्रोक्त्यं शुभभारिणा ॥
कृतं मत्स्यमिति मन्त्राभ्यां पात्रं तत्परिपेचयेत्” ॥ इत्यादि ।

कृतं त्वा सत्येनेति मायं, सत्यं न्वेतेनेति प्रातरित्यर्थः ।

स्कान्दे—

“कोटि चान्द्रायणार्पणं मामोपोषणस्रोतिभिः ।
तत्फलं प्राप्यते तन्माद्रिप्नोर्नरेषमक्षजान् ॥
पावनं विष्णुर्नरेषं शुभोज्यमृतिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नरेषं सुखा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

श्रीभागवत एकादशस्कन्धे षष्ठाध्याय उद्धवः—

“शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडोत्सवादिषु ।

कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥

त्वयोपश्रुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि” ॥ इति ।

भगवदुच्छिष्टभोजनस्य भायाजयसाधनत्वं वक्ति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये दशमाध्याये स्वपूजानिरूपणे ब्रह्माणं प्रति भगवान् ।
(श्लो० ३२)—

“पश्चाच्छेषं मया दत्तं शिरसाऽऽधाय सादरम् ।

एवं ब्रूयात्ततो वत्स मम पूजां प्रवर्तयेत् ॥

मन्त्रहीनं क्रीयाहीनं.....” इत्यादि ।

अत्र भगवन्निवेदितवस्तूनां भगवदीयमानत्वबुद्ध्या यथायोग्यं स्वीकरणे संत्येव पूजा-
प्रवर्तनमुक्तम् ।

तत्रैव चतुर्दशाध्याये (श्लो० ३०)—

“तीर्थपञ्चाधिकफलं कलिदोषविनाशनम् ।

ममोच्छिष्टं सुगतिदमपि दुष्कृतकर्मणाम्” ॥

एवम्विधानि विविधान्येव वचनानि तत्र तत्र ग्रामाणिकग्रन्थेषूपलभ्यन्त एवेत्यति-
विस्तरभियोपरम्यते ।

(निषेधनिर्मास्यभोजननिषेधाः, तयोः पारिभाषिकता, सामान्यतो निषेधा
देवान्तरनिर्मास्यादिपराः, वचनविशेषस्य भक्ताभक्तभेदेन व्यवस्था)

अथ निषेधवचनानि; तत्र यद्यपि भगवन्निवेदितभोजननिषेधकानि वचांसि दुल-
भानि, तथापि, निषेधभ्रान्तिजनकानि यथोपलम्भं लभ्यन्ते । तत्र क्वचित् सनत्कुमार-
संहितायाम्—

“निवेदितं तु यद्रूपं पुष्पं फलमथाऽपि वा ।

निर्माल्यमिति तत्प्रोक्तं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्” ॥

तथाऽऽचारप्रकाशे स्कान्दे—

“निर्माल्यं च निवेद्यं च विशेषेण विवर्जयेत् ।

रुद्रेण श्रुतं निर्माल्यं न तथा देवतान्तरैः ॥

नैवेद्यं विष्णुना श्रुतममृतं चान्यदेवतैः ।

निर्माल्यं च निवेद्यं च श्रुत्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

तथा श्रीभागवत एकादशस्कन्धे (अ० ११ श्लो० ४०)—

अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।

अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यान्निवेदितम् ॥

पुनः सनत्कुमारसंहितायाम्—

“निर्माल्यं भक्षयित्वैवंमुच्छिष्टमगुरोरपि ।

मासं पयोव्रतो भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥

ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः” ॥ इति,

अथैषां व्यवस्योच्यते—तत्र, कथञ्चिदपि बाधितुमशक्यानां पूर्वोपन्यस्तादीनां श्रौतस्मार्तपौराणानामनेकप्रामाणिकनिबन्धोदाहृतानां विष्णुनैवेद्यभक्षणप्रत्यक्षविधि-
वाक्यानां बलात्सामान्यतो निर्माल्यादिनिषेधकानां वचनानामुत्सर्गापवादन्यायेन शिव-
प्रभृतिदेवतान्तरनिर्माल्यादिनिषेधपरत्वमभ्युपेयं सामान्यतो निर्यासाशनादिनिषेधानां
हिक्कुर्पूरवर्जमित्यादिवचनान्तरैकवाक्यतया तदतिरिक्तनिर्यासादिनिषेधपरत्ववत् ।
शिवादितत्तद्देवतानामनिर्देशपूर्वकं तत्तन्निर्माल्यादिनिषेधकवचःसहस्रोपलम्भेनापि तथैव
युक्तम् । निर्यासस्य नाश्वमिति निर्यासाशननिषेधकतैचिरीयश्रुतेः—

“अथो खलु य एव लोहितो यो वा ब्रधनाभिर्येपति तस्य नाश्वं, काममन्यद
इत्यग्निमवाक्यबलात् ।

(मनु० अ० ५ श्लो० ६)—

“लोहितान् बृक्षनिर्यासाज् ब्रधनप्रभवांस्तथा”

इत्यादिवर्ज्यपरिगणकस्मृतिबलाच्च लोहितब्रधनोदितनिर्यासनिषेधपरत्ववत्, हेमाद्र्याः
दिपु सामान्यतो घृन्ताकभक्षणादिनिषेधकानां, घृन्ताकं श्वेतघृन्ताकमित्यादिवचनान्तरो-
पलम्भेन सङ्कोचात्तत्तन्निषेधपरत्ववच्च । ये तु कचिदेवतान्तरनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणधारणा-
दिविधयोऽपि कैश्चिदुपन्यस्तास्ते तु तत्तद्भक्तविषयः ।

“रुद्राङ्गलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ।

शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यजुर्दानेषु निःक्षिपेत् ॥

विप्रेभ्यस्त्वथ तदेयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।

वैष्णवं सात्त्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम् ॥

सौरमङ्गेभ्यः शाक्तेभ्यः स्नानीये यन्निवेदितम्” ॥ इति,

भवदत्यादृताचारादर्शोदाहृतब्रह्मपुराणोक्तस्नानघृतादिप्रतिपत्तिन्यायात् । अयं देवता-
न्तरनिवेदिताद्यादिप्राज्ञाग्राह्यत्वविचारोऽनुपदमेवाग्रिमप्रश्नस्योचरे कर्तव्य एवेत्यत्रोपर-
म्यते । नचैवं सति विष्णुनैवेद्यभक्षणविधीनामपि सात्त्वतपरत्वमास्त्विति शङ्क्यम् : तत्र
स्नानघृतमात्रस्य प्रस्तुतत्वात् ।

तत्रैव ब्रह्मपुराण एव—

“ब्रह्माङ्गलं विधेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते” । इति ।

श्रीविष्णोः स्नानघृतादेरपि सर्वब्राह्मणेभ्यः प्रदानरूपप्रतिपत्त्यन्तरनिरूपणेन रुद्रसम्बन्धवस्तुवच्छिष्टाग्राह्यत्वस्योच्छेदाच्च । वक्ष्यमाणादिभिरनेकमर्वसाधारणनिबन्धधृतैस्तदभक्षणे च प्रत्यवायवोधकैर्वाप्सादिघटित्वचनभिचयैः सिद्धाया, विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य सर्वसाधारण्येन, नित्यतायाः केनापि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु, स्कान्दवचनं पूर्वमुक्तं तत्राचारप्रकाशे—“त्वयोपशुक्तस्रग्गन्धे”ति श्रीभागवतवचनोपन्यासेन विष्णुनैवेद्यस्य भक्ष्यत्वं प्रतिपाद्य अग्रे तदेव स्कान्दवचनद्वयमुपन्यस्य तद्भक्तिहीनविषयमित्युक्तम् । युक्तं चैतत् ; भक्तिराहित्येऽपि सामान्यान्नबुद्ध्या तद्भक्षणस्य—

“न चोपजीवेद्देवेशं न निर्माल्यानि भक्षयेत्”

इतीन्द्रात्रादिवचनैः प्रतिपिद्धत्वात् । भक्तिमद्भिस्तु, एकादशस्कन्धाद्युक्तरीत्या सर्वलाभोपहरणं कृत्वा तन्निवेदितान्नादिभिरेव शरीरनिर्वाहो विधेयः ।

भागवततत्त्वभास्करे भागवतधर्मानुपक्रम्य विष्णुयामले “ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थान”-मित्यारभ्य सर्वं भोजनात्प्राकृत्यमुक्त्वा,

“साधूनां स्वागतं पूजाशेषनैवेद्यभोजनम् ।

ताम्बूलशेषग्रहणं वैष्णवैः सह सन्नपः” ॥ इत्युक्तेः,

ब्रह्मादिकमपि भगवतेऽर्पयित्वैव धार्यम् ।

तत्रैव,

“विष्णोर्निवेदितानां तु ब्रह्मादीनां च धारणम्” इत्युक्तेः ।

तथा, गृहादिकमपि भगवत्सम्बन्धित्वादेव संरक्षणीयम् । उक्तं च भक्तिमीमांसाद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निके (सू० ४४)—“सम्मानवहुसम्माने”ति सूत्रव्याख्याने । तदीयताभावस्तु वसोरुपरिचरस्य ।

महाभारते शान्तिपर्वणि (अ० ३३७ श्लो० १२७१८)—

“आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं ग्राह्यं तथा ।

एतद्भागवतं सर्वमिति तत्प्रेक्ष्यते सदा” ॥ इति ।

(भपि दीपावलोकं न हृत्पुष्पादिभ्यो नैवेद्यदाननिषेधः, भक्तस्य भोजननिषेधः, रागतो भोजने विधिनिषेधविचारः, सामिश्रुक्तनिषेधः, वैष्णवं सात्वतेभ्य इत्यादिप्रतिपत्तिविचारः, स्वयमर्पितपार्थिवोर्विषये विवेकः)

यत्तु,

“अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यानिवेदितम्”

इति भागवतप्रचनम् । तत्र नैवेद्यभक्षणविचारकारः, 'अपि दीपावलोकं न' इत्यत्र, अपिशब्दस्य पूर्वार्धेन सङ्गतिः, नैवेद्यपरत्वे पूर्वग्रन्थविरोधादित्याह । तस्यायमाशयः, 'कृतस्याप्यरिकीर्तनमि'ति योज्यम् । तेन निवेदितदीपालोक्तमात्रस्य निषेध इति । विपक्षे, पूर्वापरग्रन्थविरोधस्तु

“दासेनात्मनिवेदनम्”, “सर्वलाभोपहरणम्”

“यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते” ॥ इति

पूर्वप्राप्त्यानामसङ्गतिरूपः । आत्मनोऽप्यग्राह्यत्वापत्तेः । सर्वलाभोपहरणेन जीवनासम्भवाज्जीवनोपयोगिलाभभिन्नलामस्यैवार्पणे सर्वतदुपहरणासिद्धेश्च लोकेष्टस्यातिप्रियवस्तुजातयोरपि भगवत एव निवेदनीयत्वेन स्वस्य तदलाभापत्तेश्च । तस्मादासभूतैर्मोक्षप्रतिबन्धकमायां जिगीषुभिस्तन्महाप्रसादबुद्ध्या भोक्तव्यमेव । अथैतामपिशब्दयोजना क्लिष्टा मन्यमानः श्रीधरस्वामी त्विह, स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात्, एतच्च साधारणस्थानरविषयं रागप्राप्तविषयं वा । भक्त्या तु ग्राह्यमेव ।

“पद्मिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् ।

विष्णोर्नैवेद्यसिन्धेन पुण्यं तद्बुद्धता कलौ ॥

हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।

पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः” ॥ इत्यादिवचनेभ्यः ।

यद्वा, अन्यस्यै निवेदितं मे नोपयुज्यात्, मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः ।

“विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्याद्वरये परमात्मने ।

रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः” ॥

इत्यादिवचनेभ्य इति व्याचख्यौ ।

अत्र स्यावरप्रतिमानैवेद्यभक्षणस्याप्यनेकत्र शास्त्रसदाचारसिद्धत्वात्प्रथमपक्षारुच्या रागप्राप्तविषयं वेति पक्षान्तरमुक्तम् ।

तदेव सारसङ्ग्रहे भृशसंहितायां स्फुटीकृतम्—

“उपवासव्रतानां च भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ।

विष्णुतीर्थं प्रसादं च स्वीकुर्याद्भक्तियोगतः ॥

रसगन्धादिलामेन स्वीकुर्याद्भक्तिरुष्टरुः” ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्धे हस्तादिति शेषः । तृतीयाधे तु यः स्वीकुर्यात्स भक्तिरुष्टरु इत्यर्थः ।

तथा, तत्रैव विष्णुरहस्ये—

“मन्त्रपूतं हि नैवेद्यं निपिद्वाय ददाति यः ।

सिद्धोऽपि पातकी नित्यमारुरुक्षुस्तु किं पुनः ॥

निपिद्वास्तु भक्तिहीननास्तिकचाण्डालादयः । मन्त्रपूतमित्यनेनामन्त्रनिवेदितदाने तु न दोष इत्यन्ये ।

पुनस्तत्रैव भास्ते—

“अन्त्यजाय तु यो दद्याद्विष्णुशेषं हविः स्वयम् ।

निरयं स महाघोरं रौरवं प्राप्नुयान्नरः ॥

भगवद्भक्तिहीनस्य नैवेद्यं विपमुच्यते ।

भगवद्भक्तियुक्तस्य तदेव चामृतं भवेत्” ॥

वाराहे—

“विष्णुच्छिष्टं न दातव्यं नाभक्ताय कदाचन ।

दाता प्रतिग्रहीता च उभौ नरकभागिनौ” ॥

अतो निषेधा भक्तिहीनसाधारणाद्युद्धिरागमात्रभोजिविषयाः, विधयश्च, तदति-
रिक्तास्तिकचातुर्वर्णिकविषया इति श्रीधराद्यभिमतता व्यवस्था ।

अथ महाप्रसादमुद्धीनां भक्तानां तु रागतो भोजनेऽपि पापनाशो भवत्येव ।

“भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेऽपि वा ।

आकण्ठं भक्षितं तदैव पुनाति सकलादघातम्” ॥ इत्यादिवचनेभ्यः ।

अनपैवारुच्या श्रीधरस्वामिना यद्वेति व्याख्यानान्तरं कृतम् । उचितं चैतत् ।

नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रैकादशाध्याये द्वात्रिंशदपराधनिरूपणे (श्लो० १५)—

“शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।

तत्तत्कालभवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥

विीनेयुक्तावशेषस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य च” इति,

इतरदेवादिविनिपुक्तावशिष्टवस्त्वर्पणस्याऽपराधत्वकथनात् ।

भागवततत्त्वभास्करे तु, इदमेव प्रदानव्यञ्जनादिकमिति पाठभेदेन प्राप्तवचत्वेनो-
पन्यस्तम् ।

आस्तामेतत्—

अतो निषेधाभावाद्बहुलविधिसत्त्वादन्यावश्यकत्वाच्च, सर्वैरप्यास्तिकैर्मगरत्प्रसादो भोज्य
एव ।

यानि तु क्वचित्—

“ब्रह्माङ्गलं विप्रेभ्यो वैष्णवं प्रदीयते” इति,
“वैष्णवं सात्त्वतेभ्यश्च” ॥

इत्यादिवचांस्युक्तानि तानि सङ्कल्प्य निवेदितस्य स्वयमभोज्यत्वात्तथा निवेदितान्नादि-
प्रतिपत्तिबोधकानीत्येकः पक्षः ।

ग्राहणेभ्यो वैष्णवेभ्यश्चादत्त्वा भगवत्प्रसादः स्वेन न भोज्य इत्येवम्वोधकानीत्यपरः ।

“साधूनां स्वागतं पूजा शेषनैवेद्यमोजनमि”त्यादि ।

विष्णुयामलादिवचनेषु तथां प्रतीतेः । नतु, खनिवेदितं निवेदकेन नैव भोक्तव्यमिति
तात्पर्यवन्ति । वचनस्वारस्याभावात् । विधिशतव्याकोपाच्च ।

विधीयते च स्वयमर्पितग्रहणं भक्तिसूत्रद्वितीयाध्याये (सू० ६८)—

“स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषादि”ति ।

नन्वेवं परार्पितस्याग्राह्यतैव प्रसज्यते इति चेदयमस्य सूत्रस्य निष्कर्षः ।

यत्र प्रतिमादौ बहवः स्वस्वसत्ताकवस्तु निवेदका भवेयुस्तत्र स्वयमर्पितमेव स्वेन स्वेनो-
पभोक्तव्यं न तु निवेदकानभ्यनुज्ञातं परार्पितमपि । परसत्ताकतदनभ्यनुज्ञातभगव-
न्दर्पितग्रहणे दोषस्मरणादिति ।

अथ परार्पितमपि तन्निवेदकेन भगवद्भक्तेन दीयमानं तु प्रसादं यथायोग्यं गृहीयादेव ।

“उपवासव्रतानां च भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ।

विष्णुतीर्थे प्रसादं च स्वीकुर्याद्भक्तियोगतः” ॥ इति,

भृगुसंहितादिषु तद्विधानात् । “वैष्णवं च प्रदीयते” इति ब्रह्मपुराणादिवचःस्यपि तथैव
प्रतीतेः । “अन्नं न निन्द्यात्”, “अन्नं परिचर्षीत” इत्यादिश्रुतिभ्यः सामान्यतोऽन्न-
प्रत्याख्याने निषिद्धे प्रसादरूपस्य तस्य सुतरामप्यनेकवचसां श्रीजगन्नाथमाहात्म्यादि-
पूपलब्धेश्च । अथ तत्रापि ज्ञात्यादिविचारस्त्वावश्यक एवेति तच्चम् । तेन परार्पितस्य
सर्वथा अग्रहणं प्रत्युक्तम् ।

इह, केचित्तु, रागतो भोजननिषेधः परार्पितविषयः, भृगुसंहितादिवचनस्वारस्यात् ।
स्वयमर्पितं तु सर्वदा ग्राह्यमेव, रागरागयोरविशेषादिति सूत्रतात्पर्यम् । तेन “भक्त्या
लोमात्कौतुकाद्वा” इति पात्रादिवचांसि स्वार्पितविषयाणीत्याहुः ।

अथैतद्वाप्ये स्वमेश्वरस्तु पूजायां भगवते दत्तनैवेद्यनिर्माल्यादिकं “वैष्णवं सात्त्व-
तेभ्यः” इत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितं तदिह सात्त्वतत्वाविशेषादेव भगवद्भक्तेन
स्वयमपि ग्राह्यम् । भोजनधारणादिना स्वोपकार्यमित्यर्थः । स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः
सिध्यति । धर्मशास्त्रं तु “वर्जनीयमेव । यथा, अप्यायुर्दशेन पुरोडाशस्यापि उत्तरार्धा-

स्त्रिष्टकृतमवधति, यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं भक्षयन्ति, इति प्रतिपत्तिस्तथेदमपि वचनादेव । अन्यथा, सात्त्वतेभ्योऽपि न प्रतिपादयेत्पट्टव्यत्वात् । वचनादिति चेत्, न; न हि वचने स्वर्जनमुक्तम् । अथ “ब्राह्मणेभ्यो दद्यादि”त्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मनेऽपि दानप्रसङ्ग इति चेत्, न; दानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन परम्यत्वापादनरूपत्वात् । न चैवं प्रतिपत्तौ युक्तम्, पुरोडाशस्यापि यजमाने प्रतिपत्तिर्दर्शनात् क्रियादिवत्प्रतिपत्तिरपि स्वत्वापादिकेत्याद्याह । अतो भाष्यानुसारेण तु स्वयम्पदस्य ग्राह्यमित्यनेन सम्बन्धः प्रतीयते, न त्वर्पितमित्यनेनेति न कोऽपि चोच्यतसरः ।

अथ भगवत उपानयनत्वेन निवेदितं सुवर्णरजतरुपात्राभरणाश्चभूम्यादिकं तु स्थापितं परार्पितं वा नैव ग्राह्यम् । दैवस्यत्यादित्यन्यत्र विस्तरः ।

तस्मात्, भगवन्निवेदितं यथाहं सप्तर्भोक्तव्यमेव, नित्यत्वात् । अस्ति हि नैवेद्य-भक्षणस्य नित्यत्वम्, तदभक्षणे प्रत्यगायश्रवणात् । यथाहारार्थं गृहे पच्यते, तस्यापि भगवतेऽनिवेदितस्याशने दोषातिशयश्चावगात् ।

(घण्टावादानादिपूर्वं नैवेद्यापणं, यथाहाराद्यर्थं कृतं तत्सर्वमर्पणीयम्, अनिवेदितस्य भक्षणे, निवेदितस्यानावरेऽपि च दोषः)

यथाऽऽचारप्रकाशे भगवत्पूजानिरूपणे गारुडे—

“नैवेद्यं तुलसीभिश्च घण्टाघैर्जपनिःस्वनैः ।

नीराजनैश्च हरये दद्यादापोशनं ततः” ॥

ब्रह्माण्डे—

“पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नं पानीयमौषधम् ।

अनिवेद्यं न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम्” ॥

कौर्मेऽपि—

“अनर्पयित्वा गोविन्दे यैर्भुक्तं धर्मवर्जितम् ।

शुनो विष्टासमं क्षत्रं नीरं च सुरया समम्” ॥ इति ।

दूषणोद्वारे च सदाचारचन्द्रोदयेऽपीदमेवोपन्यस्तम् ।

सारसङ्ग्रहे पात्रे—

“भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेऽपि वा ।

आकण्ठं भक्षितं यद्वै पुनाति सकलादघात् ॥

ममार्त्रं निगृक्षिपेद्यस्तु मम निन्दां करोति यः ।

मद्दर्शनेन यत्पुण्यं तत्सर्वं तस्य नश्यति ॥

विष्णोर्निवेदितान्नं यो नाश्नाति स्पर्शशङ्कया ।

वायसो विद्वराहश्च विष्टाया जायते कृमिः” ॥ इति ।

परमेष्ठिसंहितायाम्—

“सन्त्यज्य विष्णुनैवेद्यं यः कुर्यादन्नभक्षणम् ।
स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ” ॥ इति ।

स्कान्दे—

“तौधैः पवित्रितो वापि तपस्वी वा जितेन्द्रियः ।
नारायणस्य नैवेद्यमभुक्त्वा पतितः क्षणात्” ॥ इति ।

वाराहे—

“मदन्नत्याजिनं मूढं तथा मद्भक्तदूपकम् ।
कल्पकोटिशतेनापि न क्षमामि कदाचन” ॥ इति ।

उशाना आह—

“ग्रामप्रतिष्ठाशेषं तु गृहार्चायां निवेदयेत् ।
ततोऽन्तर्यामिणे दद्यात्सयम्भुञ्जीत वैष्णवः ॥
प्राणैभ्यो जुहुयादन्नं मन्निवेदितमुत्तमम् ।
ममापि हृदयस्थस्य पितृभ्यश्च विशेषतः ॥
स्रक्चन्द्रनादि ताम्बूलं यो भुङ्क्ते नार्पितं हरेः ।
कल्पकोटिसहस्राणि रेतोविष्णुत्रभुग्भवेत् ॥
अनिवेदितमन्नाद्यं यो भुङ्क्ते मूढचेतसा ।
श्चानविष्ठासमं चान्नं पानं तत्सुरया समम् ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् ।
नार्पयन्ति च ये विष्णोस्तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥ इति ।

पञ्चरात्रे—

“अवैष्णवानां पक्वान्नं पतितान्नं तथैव च ।
अनर्पितं तथा विष्णोः श्रमांससहस्रं भवेत्” ॥ इति ।

नारदपञ्चरात्रद्वितीयरात्रद्वितीयाध्याये नारदं प्रति महादेवः (श्लो० ६५)—

“कृष्णानुग्रहतो विद्वान्छुब्ध्वा च जन्म भारते ।
न भजेत्कृष्णपादाब्जं तदत्यन्तविडम्बनम् ॥
असार्धकं तस्य जन्म वृथा तद्गर्भयातना ।
निष्फलं तच्छरीरं च नश्वरं व्यर्थजीवनम् ॥
जीवन्मृतो हि पापी स चाण्डालादधमोऽशुचिः ।
भुङ्क्ते नित्यमभक्ष्यं च नित्यं भुङ्क्ते च सूकरः ॥
न हि हृत्तममक्ष्यं च भुङ्क्ते न सूकराधमः ।
अभक्ष्यं प्राक्षणानां तदनिवेद्यं हरेरहो ॥

अन्नं विष्टा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
 नित्यं पादोदकं भुङ्क्तं नैवेद्यं च हरोर्द्विज ॥
 तन्मद्यग्रहणं कृत्वा जीवन्मुक्तो हि भारते ।
 तस्यैव पादरेजसा सद्यःपूता वसुन्धरा ॥
 सर्वाण्येव हि तीर्थानि पवित्राणि च नारद ।
 स एव शुद्धः सर्वेषु सद्यो मुक्तो महीतले ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम्” ॥ इति ।

तत्रैव प्रथमरात्रद्वितीयाध्याये सनत्कुमारनारदौ प्रति ब्रह्मदेवः (श्लो० ४२)—

“ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च सन्ततं कृष्णसेवनम् ।
 नित्यं ते भुञ्जते सन्तस्तन्नैवेद्यं पदोदकम् ॥
 न दत्त्वा हरये यस्तु यदि भुङ्क्ते द्विजाधमः ।
 अन्नं विष्टासमं मूत्रसमं तोयं विदुर्बुधाः ॥
 भुङ्क्ते स्वभक्ष्यं कोलश्च म्लेच्छश्च श्वपचाधमः ।
 विप्रो नित्यमभक्ष्यं च भुङ्क्ते च पतितस्ततः” ॥ इति ।

तथा, स्कान्दे, मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये ब्रह्माणं प्रति भगवान् (श्लो० २८)—

“अनर्पयित्वा यो भुङ्क्ते अन्नं पानादिकं च यत् ।
 श्वानविष्टासमं चान्नं पानं च मदिरासमम् ।
 तस्मान्ममार्पयेत्पुत्र अन्नपानादि चोपधम् ।
 भक्षयेत्परया भक्त्या अशुचेः शुचिकारणम्” ॥ इति ।
 (अनेकग्रन्थेष्वनिवेदितभक्षणस्यापराधत्वम्, एतन्निर्पेक्षं क्षुत्तिश्च)

तथा, कमलाकरभट्टकृताह्निके भगवत्सेवनविषयकद्वात्रिंशदपराधनिरूपणे वाराहे—
 “नाजिघ्रेदनिवेदितमि”ति भगवतेऽनिवेदितस्याग्राणमपि निषिध्यते किम्पुनर्भक्षणम् ?
 नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रिकादशाध्याये द्वात्रिंशदपराधकथने (श्लो० १५)—

“शक्तां गौणोपचारश्च, अनिवेदितभक्षणम् ।
 तत्तत्कालभवानां च फलादीनामनर्पणम्” ॥ इति ।

तदेवोच्यते कमलाकराह्निके, अगस्त्योक्तापराधेषु—

“कालोद्भवफलादीनामनिवेदितभक्षणम् ।
 इत्येते श्वपराधा वै अगस्त्येन प्रदर्शिताः” ॥ इति ।

तथा, नैवेद्यभक्षणविचारग्रन्थे गारुडे शातातपकथनप्रस्तावे—

“अनिवेदितमश्नाति शङ्खचक्रगदामृते ।

पटिर्वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः” ॥

तथा, नृसिंहपरिचर्यायां ब्रह्माण्डे—

“पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् ।
विष्णुर्पितं हि भोक्तव्यं यदाहाराय कल्पितम् ।
अनिवेद्य प्रभुञ्जानः सप्तकल्पानि नारकी” ॥

तथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे—

“केवलाघो भवति केवलादी । अहं मेघः स्तनयन् वर्षन्नासि” इत्यादि । भगवत एव मेघरूपेण वृष्टिर्कृत्वात्, अग्रे, “मदादित्या अधि सर्वे तपन्ति” इति तस्यैव क्षर्यातपप्रवर्तकत्वाच्च वृष्ट्यातपाभ्यां तेनैवोत्पादितमन्नं तस्मा अनिवेद्य भुञ्जानः केवलं पापरूप एव भवतीत्यर्थः ।

अत्रैव “मामदन्त्यहमद्वयन्यान् अहं सदमृतो भवामि” इति श्रावितो भगवत एवानातृभावस्तु आचारमाधवप्रथमाध्याये विष्णुपुराणेऽपि दर्शितः—

“विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा” इति ।

(आत्माधेपाके दोषः)

तस्मात्, पाकादिकमपि, पूर्वं भगवन्तं ततस्तदव्ययभूतान्देवादींश्चोद्दिश्यैव कुर्यान्न-
त्वात्सोद्देशेन ।

अत एव स्मरति तृतीयाध्याये मनुः (श्लो० ११८)—

“अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्” इति ।

पुनरेकादशाध्याये उपपातकानि गणयन् स एवाह (श्लो० ६४)—

“आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा” इति ।

याज्ञवल्क्यश्च तृतीयाध्याये कर्मविपाकादिनिरूपणप्रकरणे उपपातकगणनायाम्
(श्लो० ३३)—

“आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपः स्त्रीनिषेवणम्” इत्याह ।

अत्रात्र, क्रियाशब्दस्य पाकमात्रपरत्वे प्रमाणाभावः शङ्क्यः । इह, तथाऽऽत्मार्थं च
पाकलक्षणाक्रियारम्भः ।

“अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्”

इति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनायां गौरवं स्यादिति
विज्ञानेश्वरकृतेरेव प्रमाणत्वात् ।

किञ्चात्रैव मिताक्षरायामुपपातकानि गणयन् विष्णुः—अमोज्याभमोजनं परस्वा-
पहरणमिति । तथा, आत्मार्थं क्रियारम्भोऽन्नादिताम्रितेत्याह । अतः पातकरूपत्वा-

देव निषेधत्यात्मार्थपाकमाचाराध्यायेऽपि गृह्यप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० ८)—
 “न पचेदन्नमात्मने” इति ।

अत्रैव मिताक्षरायां “न पचेदन्नमात्मार्थम्” अन्नग्रहणं सकलादनीयप्रदर्शनार्थमिति विज्ञानेश्वरः ।

मदनपारिजाते तृतीयस्तवके मार्कण्डेयपुराणे—

“आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम्” ॥ इति ।

(वृथा कृसरसंयावादेरभक्ष्यता, तत्स्वरूपं भक्षणे प्रायश्चित्तम्)

किञ्च, भगवदनुद्देशेन पक्काः कृसरसंयावादयो वृथेत्युच्यन्ते; तेषां च वर्जनीयत्व-
 माह पञ्चमाध्याये मनुः (श्लो० ६)—

“शैलुं गव्यं च पेयूपं यत्नतः परिवर्जयेत् ।

वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च ॥

अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च” ॥ इति ।

शैलुं श्लेष्मातकफलम् । गव्यं पेयूपं नवप्रसूतेर्गर्भिणीभावशालि दुग्धम् । एतद्व्याख्याने,
 देवताघनुद्देशेन, आत्मार्थं यत्पच्यते तद्वृथा । कृसरस्तिलेन सह सिद्ध ओदनः ।
 तथा च, छन्दोगपरिशिष्टम्—

“तिलतण्डुलसम्पृक्तः कृसरः सोऽभिधीयते” ।

संयावं . . . . . प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः ।
 अपूपः । . . . . पशुयागादौ पशोः स्पर्शनमुपाकरणं,

तद्रहितः पशुरुपाकृतः, तस्य मांसानि । देवान्नानि नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्निवेदनात्,
 हवींषि च पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्विवर्जयेदिति दुष्कृकभङ्गः ।

पुनरेकादशाध्याये मनुः (श्लो० ५६)—

“गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि पद” इति ।

गर्हितस्य इति गर्हितस्य लशुनादेरिति व्याख्या । लशुनादिषु च मनुना पञ्चमाध्याये
 वृथा कृसरादिकमपि गणितम् ।

याज्ञवल्क्यश्च प्रथमाध्याये मक्ष्यामक्ष्यप्रकरणे (श्लो० ७)—

“वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः” ।

इति वृथाकृसरादीनभक्ष्यत्वेनाह ।

नन्विह कृसरादिपरिगणनात् तदितरस्य तु अनिवेदितस्यापि भक्षणे न दोष इति
 चेत्, न; अत्रैव मिताक्षरायां “न पचेदन्नमात्मने” इति कृसरादीनां निषेधे सिद्धे पुनर-

भिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तेः । इह कौयटिकादीनां कलविङ्कादीनां च मध्ये गणनात्, मांसभक्षणप्रायश्चित्तं युज्यत इति कश्चित् । मनूक्तगर्हितादनप्रायश्चित्तमत्रोचितमित्यपरः । तत्र कामतारतम्येनाभ्यासतारतम्येन च व्यवस्थास्त्विति भाति ।

मिताक्षरायां तु तृतीयाध्याये अमक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे लिखित आह—

“वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ।

आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत्” ॥ इति ।

अनाहिताग्नेस्तु शेषेष्टूपवसेदहरित्युपवासो द्रष्टव्य इति विज्ञानेश्वरः ।

न च देवताद्युद्देशमन्तरेण साधितां इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यानाद्वैश्वदेवे अनुपयो-जितमेव कृसरादिकं वृथा न तु भगवदनर्पितमपीति शङ्क्यम्,

स्मृत्यर्थसारे—वैश्वदेवादिरहितान्नभोजने वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीमधु-मांसानां चामत्योपवासो, मत्या त्रिरात्रं, कार्यं वाऽकार्यं, आहिताग्निस्तु त्रिरात्रं, कार्यं वा कुर्यादिति भेदनिर्देशपूर्वकं प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

अत्र वृथाकृसरादीनां वैश्वदेवादित्यादिपदसङ्गृहीतसर्वपाकयज्ञानुपयुक्ताभ्राज्जेदप्र-तीतेः । भगवता सर्वादिवैश्वदेवेन सर्वदेवानां तदवयवत्वेन च प्रकृते विज्ञानेश्वरादि-व्याख्याविरोधाभावाच्च ।

कमलाकराहिके विष्णुपूजायाम्—

“अन्नं चतुर्विधं खादु रसैः पङ्क्तिः समन्वितम् ।

भक्ष्यभोज्यसमायुक्तं नैवेद्यं तु समर्पयेत्” ॥

एकादशस्कन्धे (अ० ११)—

“यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

तत्तन्निवेदयेन्मर्हं तदानन्त्याय कल्पते” ॥

एवमादिवचनैः कृसरादीनामुत्तमवस्तूनामवश्यसमर्पणीयताऽध्यवसायाच्च । आत्तामेतत् ।

एवमत्यावश्यकत्वात्सिद्धं भगवदर्पितभोजनस्य नित्यत्वम् ।

(सङ्ग्रहकारोक्तानां सहाशब्दप्रयोगादीनां नित्यत्वज्ञापकानां प्रकृते सङ्गमनं, सायम्प्रातर्नैवेद्यमेवावश्यम्)

नित्यत्वज्ञापकानि च सङ्ग्रहकारेणोक्तानि—

“नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्”

इत्युत्त्याऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागंचोदनात् ।

“फलश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्” इति ।

माधवादिभिरप्येतदेवोदाहृत्यैकादशीव्रतादिषु नित्यत्वं निर्णीतम् ।

तत्र प्रकृतविषये नित्यशब्दं प्रयुङ्क्ते भारद्वाजः—

“विष्णोर्निवेदितं नित्यं देवेभ्यो जुहुयाद्विः” इत्यादि ।

“शुद्धीयाच्च स्वयं नरा” इत्युपसंहारः ।

नारदपञ्चरात्रे—

“नित्यं ते शुद्धते सन्तस्तन्नैवेद्यं पदोदकम्” इति ।

एवं सदाशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

तथा, जीवनहेतुभूताहारार्थं सम्पादितवस्तुनोऽपि भगवते निवेद्यैव मोक्तव्यत्व-
स्मरणादार्थिकं यावदाद्युग्रहणं दर्शितं प्राक् ।

तथा गीतायाम्—

“यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः” ॥ इति ।

अत्र यदश्नासीत्यादिना तदेव गम्यते । यदि सामान्यनिर्देशेन अन्नं वा पत्रपुष्पादिकं
या यदा यद्भोक्तव्यं तदा तदेव समर्पणीयमिति बोध्यते ।

उक्तं च सर्वैव—

“पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो भुं भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमशामि प्रयत्नात्मनः” ॥

नारदपञ्चरात्रेऽपि—

“यावद्भक्ष्यं भवेत्पुंसस्तावद्द्याजनार्दन” इति ।

आचारप्रकाशेऽपि पूजाप्रकरणात्पृथक्, “विष्णो इदं नैवेद्यं सम्पद्यताम् इदं विष्णवे”
इति भक्षेणान्नस्य निवेदनमुक्तम् ।

अस्यानतिक्रमस्तु दक्षित आचारप्रकाशे ब्रह्माण्डे—

“अनिवेद्यं न शुद्धीत यदाहाराय कल्पितम्” इति ।

भागवततत्त्वभास्करे—

“प्रसादाग्रहणं विष्णोर्वर्जयेद्वैष्णवः सदा” इति ।

अतिक्रमे दोषश्च श्रूयते—

“केवलाघो भवति केवलादी”

“अनर्पयित्वा गोविन्दे”,

“नारायणस्य नैवेद्यमभुक्त्वा पतितः क्षणात्”

“ममाह्नं निःक्षिपेद्यस्तु” इत्यादिषु ।

अत्यामचोदनं च,

“सन्त्यज्य विष्णुनैवेद्यं”

“मदभस्वाजिनं मृदुम्”

इत्यादौ स्पष्टं प्रतीयते ।

फलश्रुतिश्च तत्त्वभास्करे विष्णुयामले—

“साधूनां स्वागतं पूजा शेषनैवेद्यभोजनम्” इत्यादौ ।

अथ स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये भगवान् (अ० १४ श्लो० ३४)—

“यदुक्तं भवता ब्रह्मन् भोक्तव्यं किं शृणुष्व तत् ।

भोक्तव्यं च ममोच्छिष्टं मम भक्तिपरायणैः ॥

पवित्रकरणं पुत्र पापिनामपि मुक्तिदम् ।

ममाशनस्य शेषं च यो भुनक्ति दिने दिने ॥

सिक्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशतोद्भवम्” ॥ इति ।

अत्र दिने दिन इति वीप्सा । तस्मात्सिद्धमस्य नित्यत्वम् ।

न च दिनप्रदाद्रात्रौ तदभोजनप्रसङ्गः ।

गौतमतन्त्रे (अ० १४ श्लो० ९१)—

“विष्णोर्निवेदिताभं यद्रात्रौ भुञ्जेदकुत्सयन् ।

यदन्ना देवता यस्य तदन्नः पुरुषो भवेत्” ॥ इति रात्रावपि भोजन-

विधानात् । तेन पूर्वत्र दिनपदमहोरात्रपरम् ।

इत्थं चैतावता,

“सायम्प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्” ॥

इत्यादिषूक्तं द्विवारमशनं भगवन्नैवेद्येनैव विधेयमिति सिद्धम् ।

तदेतत्सर्वमनुसन्धाय निष्कर्षो दर्शितः श्रीमदाचार्यैः—

“निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः” इति ।

“अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन ।

असमर्पितवस्तूनां तस्माद्बर्जनमाचरेत्” ॥ इति च ।

निवेदिभिः सहेत्यर्थः । संहार्यकयोगविभागेऽपि “बुद्धो यूना” इति ज्ञापकात्सहार्थे -
तृतीया । अतो विस्पष्टतरेऽस्मिन् भगवदर्पितवस्तुग्रहणाविषये बहुलविलेखनेनालम् ॥

इत्थम्,

“अच्युतार्पितवस्तूनां ग्रहणे स्वरिसम्भता ।

विधीनां च निषेधानां व्यवस्था स्थापिता मया ॥ १ ॥

अतो रसमयाः शास्त्रसमयात्सुनिरामयाः ।

प्रसादं श्रीहरेर्भुक्त्वा प्रसादं यात सर्वदा ॥ २ ॥

(चत्वारिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः विष्णुभिन्नस्य
नैवेद्यभक्षणनिषेधः)

देवतान्तरनिवेदितमन्नं भोज्यं न वा ? ॥ ४० ॥

उत्तरम्—

देवतान्तरनैवेद्यभोजनं प्रतिपिब्यते ।
सौरशाक्तादिनैवेद्यशुक्तौ कामादका मताः ॥ १ ॥
तत्र तत्र निवन्धेषु प्रायश्चित्तं प्रपञ्च्यते ।
शिवनिर्माल्यसंसर्गनिषेधः सुतरां मतः ॥ २ ॥
कचिद्विधिस्तु तद्भक्ते पञ्चदेवार्चकेऽथवा ।
प्रवर्तते तदन्नादेः शालग्रामेण शोधनात् ॥ ३ ॥
वैष्णवानां तदन्यत्वस्मरणात्तादृशग्रतात् ।
सत्पारम्परिकाचाराभ्यास्तत्सङ्ग इष्यते ॥ ४ ॥
तस्मान्न भोज्यमस्माभिः कस्मा अपि समर्पितम् ।
रमाधरसुधामिश्रं हरिशुक्तं विनेतरत् ॥ ५ ॥

तथाहि—नारायणभट्टकृतधर्मप्रवृत्तौ देवपूजाप्रकरणे—

“पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्पिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इति ।

सारसङ्ग्रहे पाराशरे—

“देवतान्तरभोक्ता वा समबुद्धिरथापि वा ।
नास्तिको वेदहीनो वा न प्रतिष्ठां समाचरेत्” ॥ इति ।

देवतान्तरशब्देन तन्निवेदितमन्नाद्यं लक्ष्यते ।

तत्रैव पद्मपुराणे—

“विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं मुनिभिर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्र पूर्वार्धे भुज्यत इति शेषः । प्रकरणादन्यशब्दश्च विष्णुभिन्नप्रत्ययः ।

स्कान्दे च मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये भगवान् (श्लो० २५)—

“भोक्तव्यं मम चोच्छिष्टम्” इत्यादिना स्वप्रसादस्यावश्यभोक्तव्यत्वमुक्त्वाह
(श्लो० ३१)—

“अन्येषां देवतानां च न गृह्णीयाच्च भक्षितम् ।

अभक्तानां च पक्वान्नं भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्” ॥ इति ।

अत्राप्यन्यशब्दः पूर्ववत् ॥

नचेदमाग्रहात्पञ्चदेवभिन्नदेवपरं कल्प्यम्, शैवसौरादिनैवेद्यभक्षणेऽपि प्रायश्चित्त-
निरूपणात् । यथा स्मृत्यर्थसारे—शैवसौरनिर्मात्यनैवेद्यभक्षणे चान्द्रम् । अभ्यासे
द्विगुणम् । मत्याऽभ्यासे सान्तपनम् । अन्यनिर्माल्ये त्वनापद्येवमिति ।

धर्मसिन्धौ च तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे, शैवसौरनैवेद्यभक्षणे चान्द्रायणमित्यादि ।
अग्रे पूर्ववत् ।

प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे; रुद्रनिर्मात्यस्पर्शे सचैलस्नानम् । शैवसौरनिर्मात्यनैवेद्यभक्षणे
चान्द्रम् । अभ्यासे द्विगुणम् । अमत्याऽभ्यासे सान्तपनम् । अनापदि हरेरन्य-
नैवेद्यभक्षणे एवमेव । विष्णोरनिवेदितभोजनेऽर्धकृच्छ्रप्रायश्चित्तम् । हरेर्निर्मात्यनैवेद्य-
भक्षणे चान्द्रायणफलमिति स्मृत्यर्थसारे इति ।

तथा, श्राद्धहेमाद्रौ स्कान्दे—

“स्पृष्टा रुद्रस्य निर्मात्यं वाससा आभुतः शुचिः” इति ।

निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे चेदमुदाहृतम् ।

प्रायश्चित्तमयूखे तु, अथ रुद्रनिर्मात्यस्पर्शे कालिकापुराणे—

“स्पृष्टा रुद्रस्य निर्मात्यं सवाससा आभुतः शुचिः” इति—

तदेव कालिकापुराणवचनत्वेनोक्तम् ।

एवमितरेष्वपि प्रायश्चित्तहेमाद्रिमयूखप्रभृतिषु प्रमाणोपन्यासपुरःसरं सविस्तरमिदं
निर्णीतमेवास्तीति निर्मत्सरधियाऽवधेयम् । विस्तरभयात्तद्वन्धलेखनाद्विरम्यते ।

अतो मगवद्विन्नसर्वदेवनैवेद्यभक्षणे यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तानां तत्र तत्र प्रामाणिक-
ग्रन्थेषु व्यवस्थापितत्वान्नेकेनापि तान्यदनीयानि ।

इत्थमेव देवयोनीनां यक्षादीनामप्यन्नं निषेधलेकादशाध्याये मनुः (श्लो० ९२)—

“यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

तद्वाहणेन नाचव्यं देवानामश्रता हविः” ॥ इति ।

(पञ्चिधनिर्मात्यानि, पराभिमतव्यवस्थाखण्डनपूर्वकं विधिनियेधयोरनेकधाव्यवस्थाश्रुतेष्व)

अथ, भवत्प्रश्नवाक्ये निवेदितपददर्शनादिदं प्रतिभाति, यद्भवदिष्टतया श्रूयमाण-
सदानन्दगिरिकृतशैवसुधाकरोदाहृतनारदवचनानुसारेण निर्मात्यपाद्विध्यमङ्गीकृत्य तत्र
पञ्चविधस्य प्रतिषेधः । निवेदितस्य भक्षणं तु विधिविषयः इति भवद्भिः स्वीक्रियत
इति । तत्र, नारदवचनोपन्यासस्तु सदानन्दगिरिणा कृतः । तत्र व्यवस्थामाह
नारदः—

“शिवानुभूतमखिलं निर्मात्यं परिभाषते ।

भोज्यं धार्यमिति द्वेधा पद्धिं च तदिष्यते ॥

“देवस्य देवताद्रव्यं नैवेद्यं च निवेदितम् ।
चण्डद्रव्यं वहिःक्षिप्तं निर्माल्यं पङ्क्तिधं मतम्” ॥

इति निर्माल्यपङ्क्तिधत्तमुक्त्वा, दासीदासादीनां देवस्वत्वं हेमलक्ष्यकरकादीनां देवस्वाद्रव्यत्वं सङ्कल्पपूर्वकं समर्पितानामन्नजलादीनां नैवेद्यत्वं चोक्त्वा,

“एतत्रिविधनिर्माल्यमनर्हमिति कथ्यते ।
प्रमादभद्रोजनं कुर्वन् भूमौ ॥ स्वादमङ्गलः” ॥

इति, एतत्रिविधस्याप्यस्य भोजनं निन्दित्वा,

“शिवोपशुक्तस्रग्गन्धमक्षपानादिकं तथा ।
निवेदितमिति श्रोतं सर्वपापहरं परम्” ॥

इति निवेदितस्रग्गन्धादिभोजनं संस्तुत्य चण्डद्रव्यवह्निःप्रक्षिप्तपोरभक्ष्यत्वमुक्त्वा, इदमाह—

“निर्माल्यं पङ्क्तिधं भोज्यमेकमेव निवेदितम्” ।

अतो यानि विधायकप्रचनानि तानि निवेदितविषयाणि । यानि तु निषेधवाक्यानि तानि देवस्वादपिञ्चविधनिर्माल्यविषयाणीति नारदसम्मता व्यवस्था वेदितव्येत्येवं शैवसुधारुः कृताः । तत्र यद्यपि मया ग्रन्थान्तरे अपुक्ता शैवसुधाकरमागाः पङ्क्तिशः खण्डनीया एव, तथापि भवतोपायं किञ्चिदिहोच्यते ।

भयन्मते यदि सर्वसाधारण्येन शिवनिवेदितग्रहणमभिमतम्, तर्हि शास्त्रसिद्धानां तद्वक्षणे चान्द्रायणादिप्रायश्चित्तानां का वा गतिरिति चिन्त्यताम् ।

अथ नारदोक्तरीत्या नैवेद्यनिषेधयोर्भेदेन प्रायश्चित्तविधायकग्रन्थेषु च नैवेद्यशब्दोल्लेखेन प्रायश्चित्तानि तद्विषयाणीति चेदूपे ? तर्हि,

“मह्यमन्नं प्रयत्नेन निषेद्याभ्राति यः सदा ।
॥ भूपालः सर्ववेत्ता भवत्येव हि सर्वथा ॥
अतीतानागतं ज्ञानं भूपालत्वं च शाश्वतम् ।
जातिस्मरत्वं सौन्दर्यं मनैवेद्यस्य भक्षणात् ॥
मनैवेद्यमनुच्छिष्टं भत्वाऽनुच्छिष्टमुत्तमम् ।
योऽभ्राति ॥ तु सर्वज्ञः स भूपालोऽपि जायते ॥
निर्माल्यसलिलं पीत्वा देवस्य मम झूलिनः ।
क्षयापसारकुप्याद्यैः सद्यो मुच्येत बन्धनात् ॥
निर्माल्यं परमं पुण्यं नैवेद्यं पापनाशनम् ।
ब्रह्मचारिगृहस्थानां यतीनां च विमुक्तिदम्” ॥

इति स्वसिन्निवद्धश्रद्धाराजव्यामोहनार्थं विधिवाक्यतया तदुदाहृतब्रह्माण्डवचनविरोधात् । अत्र स्फुटं नैवेद्यशब्दोपादानपुरःसरं तत्प्रशंसनात् ।

अथ मया, शिवदीक्षावतस्तु पञ्चविधनिर्मात्यस्यापि ग्राह्यता स्वीकृतेत्यविरोध इति चेत्तर्हि, इमानि वचनानि पारम्परिकंशिवदीक्षाविशिष्टराजमात्रविषयाणि तादृशब्रह्मचर्यादिविषयाणि चेति त्वया स्वमुखेनैवोरीकृतमिदानीम् । तथा सति परम्परातः सर्वदर्शनानुसारिणामविरोधेन सर्वधर्मपरिपालकानां विशेषतो वैष्णवानां बहूनां राज्ञा-मीदृशवृत्तां सर्वराजसाधारण्यप्रदर्शनेन व्यामोहनादितः परं विरम्यताम् ।

अथ यदि स्वपरिभाषागुल्लङ्घ्य ब्रह्माण्डस्थनैवेद्यशब्दस्य निवेदितपरत्वं स्वीक्रियेत, तदा तु “अनर्हं मम नैवेद्यमि”त्यादिवचनेष्वपि, तथा, तद्भक्षणप्रायश्चित्तविधायकग्रन्थेष्वपि नैवेद्यशब्दस्य निवेदितपरत्वकथनेन भ्रुसवन्धो भवतीति तथैव स्वीकुरु ।

अथैवं सति विधिनिषेधयोः कथं व्यवस्था स्यादिति चेदुक्तरीत्या निवेदितस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाभारदोक्तविधेः शैवमात्रपरत्वम्; निषेधश्च तदितरसर्वसाधारण इति स्यादेव सा ।

न चैवं सति शैवस्यापि निवेदितमात्रग्रहणं प्राप्तम्, न तु तदतिरिक्ताभरणादिग्रहणं देयताद्रव्यत्वात्,—

तथा च सति—

“पुष्पं फलं सुगन्धं च वस्त्राण्याभरणानि च ।

शिवापितानि स्वीकुर्यादन्यथा पातकी भवेत्” ॥

इत्यादिमदुदाहृतलैङ्गादिवचनानां का गतिः स्यात् ? ईदृशानां विधीनां शैवमात्रपरत्वं निवेदितमात्रग्रहणस्य सर्वसाधारणत्वमिति मदुक्तव्यवस्थाया भवद्भिः स्वीकृतत्वादिति शङ्क्यम्; लैङ्गस्याभरणग्रहणादिविधेर्नारदोक्ततन्निषेधस्य च शैवमात्रविषयकत्वेऽपि त्वदुदाहृतवचनादनुपपदमग्निमेण त्वयाऽप्युदाहृतेन—

“शिवाग्ने शिवनिर्माल्यं गृहीतैव शिवद्विजात् ।

स्वयमेवाददानस्तु नरकं प्रतिपद्यते” ॥

इति लैङ्गवचनेन पूर्वोक्तविधेः शिवाग्रप्रदेशे शिवद्विजदत्तविषयकत्वम्, नारदोक्तनिषेधस्य च स्वयमादानविषयकत्वमिति व्यवस्थासामञ्जसात् ।

सूतसंहितायाम्—

“शम्भोर्निर्माल्यकं शुद्धं भुञ्जीयात्सर्वतो द्विजः ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

स्कान्दे—

“प्रसादमन्यदेवस्य शुद्धतां किलिपं भवेत् ।

शिरस्यैव तु निर्माल्यं भक्त्या धार्यं द्विजातिभिः ॥

इति वचनद्वयं तेनोपन्यस्तम् ; तच्च, बहुग्रन्थेषु सकृच्छ्रैर्निर्माल्यभक्षणेऽपि चान्द्रायणविधानात्, अत्र च शिवातिरिक्तविष्णवादिनैवेद्यभक्षणे तद्विधानात्, ग्रामाणिक-निग्रन्थेष्वस्य वचोद्वयस्यानुपलब्धेश्च कल्पितमिव भाति । तथाऽप्यकल्पितत्वनिश्चये सति तदुराग्रहिर्देवपरमस्तु, उदितानुदितसिद्धनहिनिन्दान्यायेन शैवस्य तद्भक्षणस्तावकं वा, न तु कथञ्चिदपि सर्वसाधारणं भवितुमर्हति । बहुभिर्निर्मत्सरसर्वमाधारणग्रन्थकारै-रनेकश्रुत्यादिवचनावलम्बेन विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य, तदभक्षणे, तदनिवेदितभक्षणस्य च प्रत्यवायस्य तत्प्रापयित्तस्य च सम्पग्न्यवस्थापितत्वेन तत्प्रत्याचिख्यासायां विहायस्त-लालिलिङ्गिपाकल्पत्वात् ।

या तु, “रुद्रशुक्तं शुद्धीत रुद्रपीतं पिबेत्” इत्यादिः, “तस्माद्ब्राह्मणाः प्रशान्त-मनसो निर्माल्यमेव भक्षयन्ती”त्यन्ता बृहजाबालश्रुतिस्तेनोपन्यस्ता, सा तु, उप-क्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गपर्यालोचने शैवपरैव । तत्रापि, कालामिरुद्रबृहजाबालाद्य-भ्यासाद्विरक्तमनस्कगृहाश्रमत्यागिशिवयोगाभ्यासित्राह्मणपरैवेति स्फुटमुक्ताति । अय-मेवार्थस्तद्विहिते श्रुतिभागे “प्रशान्तमनस” इत्यनेनोच्यते ।

किञ्च, निर्माल्यमेवेत्येवकारेणावधारणाच्चदतिरिक्तसामक्षणीयत्वं प्रतीयते । विधेः परिसङ्ख्यारूपत्वं च सदानन्दगिरिणैवोपपादितम् । तथा च सति, विष्णुनैवेद्यभक्षणादि-विधिश्रुतयो निरवकाशस्याग्राकुप्येरन् । जतोऽवधारणादिशून्यतद्विधिश्रुतिबलाज्जाबाल-श्रुतेः शिवैकोपासिमात्रपरत्वमिति युक्तम् । श्रुत्यन्तरबलेन श्रुतिसङ्कोचस्य जैमिन्यादि-सम्मतत्वेन तत्र विरोधाभावात् । अस्याः श्रुतेर्विस्तराः, पूर्वापरभागोपन्यासपूर्वकं निर्णयस्तु विस्तरभयादन्यत्र मया कृतत्वाच्चेह न किमते ।

अथ बहुलस्मृतिपुराणवाक्यैकनाक्यतयैतद्विचारे तु, इयं आयतनविशेषेणैव नैवेद्या-दिग्रहणविधायिका शैवानमिति युक्तं भाति ।

तथाहि, निर्णयसिन्धौ च पुरुषार्थप्रबोधे भविष्ये—

“ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं यः पूजयति सत्तमः ।

तस्य नैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्सकृच्छ्रकम् ॥

शालग्रामोद्भवे लिङ्गे वाणलिङ्गे स्वयम्भुवि ।

रसलिङ्गे तथार्पे च मुप्रसिद्धप्रतिष्ठिते ॥

हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्णरीप्यादिनिर्मिते ।

शिवदीक्षावता मक्तेनेदं भक्ष्यमितीर्यते” ॥ इति ।

अत्रोपक्रमे यः पूजयतीति कथनादुपसंहारे च स्पष्टमेव शिवदीक्षावता भक्तेनेत्युक्तेष्वै-
तेष्वपि निवेदितं भक्तिमच्छैवेनैव भोक्तव्यमिति सिध्यति, न तु साधारण्येन सर्वैरिति ।

एतेन,

“बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते ।
चान्द्रायणसमं क्षेत्रं शम्भोर्नैवेद्यमक्षणम् ॥
लिङ्गे स्वयम्भवे बाणे रत्नजे रसनिर्मिते ।
सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥
यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः ।
चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः” ॥

त्रैविक्रम्याम्—

“बाणलिङ्गे च लौहे च सिद्धलिङ्गे स्वयम्भुवि ।
प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोऽधितो भवेत्” ॥

कमलाकराहिके स्कान्दे—

“बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्राकान्तादिरत्नजे ।
सौवर्णे राजते शम्भोर्नैवेद्यमपि भक्षयेत् ॥

अपिशब्दात्तीर्थादि गृहीयाम् । तदुक्तं तत्रैव—

“निर्माल्यं धारयेद्भक्त्याशिरसा पार्वतीपतेः ।
वाजिमेघस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम्” ॥

इत्येवमादीनि वचांसि शैवपरत्वेनैव व्यवस्थापितानि वेदितव्यानि । भक्तिर इत्युक्तेष्व ।

“पादोदकं च निर्माल्यं भक्तैर्यथैव विशेषतः” ।

इत्याचारप्रकाशोदाहृताग्निपुराणाच्च ।

आचारोंकी शिवनारदसम्बोद—

“बाणलिङ्गे न चण्डांशो, न च निर्माल्यकल्पना ।
सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं यत्स्या भक्तैश्च नान्यथा” ॥

इति वचनाच्च । तेन बाणलिङ्गे नैवेद्यादेर्ग्राह्याग्राह्यत्वविचारः शैवानामेव । निर्णयसि-
न्ध्वाचारप्रकाशधर्मसिन्ध्वादिषु शैवैस्तथैव स्वीकाराच्च ।

यत्तु, काशीखण्डे—

“जलस्य धारणं मूर्ध्नि विश्वेश्वरानजन्मनः ।
एष जालन्धरो बन्धः समस्तसुरबल्लभः” ॥

तथा,

“स्नापयित्वा विधानेन यो लिङ्गस्नपनोदकम् ।

त्रिः पिबेन्न्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ॥

लिङ्गस्नपनवार्भिर्यः कुर्याद् मूर्ध्न्यभिषेचनम् ।

गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः” ॥ इत्यादि,

तत्र, इदं पूर्ववाक्यव्याद्विश्वेश्वरविषयमिति केचित्, काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिङ्गविषयं काशीखण्डे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये, इति पक्षद्वयं, निर्णयसिन्धुकारेणोपन्यस्तम् । तस्माच्छैवैरपि सर्वत्र सर्वलिङ्गार्पितं नैव ग्राह्यम्, किन्तु, घाणादिलिङ्गार्पितमेव ।

अथ फदाचिच्छ्रद्धातिशयवशेन क्वचित्स्थावरादिलिङ्गार्पितमपि तैर्दृष्टेयं, तदापि, निषेदितमेव ।

“निर्माल्ये पाद्विधे भोज्यमेकमेव निषेदितम्”

इति तदुदाहृतनारदवचनात् ।

यत्तु, तेन प्रलपितम्—“इदं च निषेदितं शिवैतरदेवमकैरपि भोक्तव्यमिति”ति, तदशुक्लतरम्, श्रुतेः शैवमात्रपरतायाः पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् । शैवैतरस्य तद्भोजनावश्यकताविधायकप्रमान्तरानुपलब्धेः । तदुदाहृतशैवपुराणादिवचनानां शिवशुक्तस्य शैवैकभोज्यत्वप्रतिपादकानां नारदवचनेन कथञ्चिदपि बाधायोगात् । तद्वचसा निषेदितभोजनमेव शिवपुराणादिवचनैरितरानर्हत्वाच्छैवमात्रविषयकमिति कथने वचनैकवाक्यत्वसामञ्जसात् । घाणल्लिङ्गाद्यर्पितग्रहणस्याप्युक्तभविष्यादिवचनैः शैवमात्रविषयकत्वावधारणेन सर्वलिङ्गेष्वपि निषेदितमन्नाद्यं शैववैष्णवादिभिः सर्वैरपि ग्राह्यमिति केनापि प्रामाणिकेन वक्तुमशक्यत्वात् । वक्ष्यमाणादिवचनैरतिनिषिद्धत्वाच्च ।

यच्च, शैवेन निषेदितादितरदपि भोक्तव्यमित्युक्तं, तत्तु शिवापितदासीदासादिरूपदेवस्यस्यापि स्वसदृशशैवोपभोग्यत्वप्रापकमिति भूषणं तत्संन्यासाश्रमस्य ।

यस्तुतस्तु, स्नावरलिङ्गादिषु निर्माल्यस्य चण्डायैवार्पणीयत्वाच्चैवानामपि निषेदितातिरिक्तस्य तस्य स्वयं भोजनमनुचितमेवाह । तथाहि, निर्णयसिन्धौ (५० ३ ५०) सिद्धान्तशेखरे—

घराहिरण्यगोरतृताग्रौप्याशुकादिकान् ।

विहाय श्रेष्ठं निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ॥

अन्यदन्नादि पानीयं ताम्बूलं गन्धपुष्पकम् ।

दद्याच्चण्डाय निर्माल्यं शिवशुक्तं तु सर्वशः ॥

आचार्यशिवचण्डानामाह्वामङ्गे तु लक्षकम् ।

घनस्य मक्षणे तेषां पादोन लक्षमीरितम् ॥

निर्माल्ये भक्षिते लक्षपादतः शुद्धिरीरिता ।
दानं च भक्षणसमं तदर्घं तदुपेक्षणे ॥
अकामाद्भक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपेत्सुधीः ।
ब्रह्मपञ्चकसाहस्रं धर्मेण सहितं ततः ॥
कामतो भक्षणे दीक्षा प्रायश्चित्तं न चान्यतः ।
निर्माल्यलङ्घने घोरं प्रजपेदयुतं ततः ।
स्पर्शश्च लङ्घनसमो विक्रयो भक्षणेन च” ॥

एष्याद्यं श्लोकद्वयमाचाराकैऽप्युदाहृतम् ।

प्रयोगपरिजाते क्रियासारे—

“मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं सङ्गृह्य पूजयेत् ।
अहुष्टतर्जन्यग्राभ्यां निर्माल्यमपनौदयेत् ॥
अपनीतं च निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ।
अशून्यमस्तकं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः” ॥ इति ।

सिन्धुद्वये चेदं तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्ध उदाहृतम् । एवमन्यत्रापि दृश्यम् ।

यत्तु,

“निर्मलत्वाच्च निर्माल्यं नृणां नैर्मल्यकारणम् ।
यद्यदात्महितं लोके तत्तद्द्रव्यं परं च यत् ॥
शिवलिङ्गार्पितं कुर्यात्तत्र तुष्यति शङ्करः” ॥

इति ब्रह्माण्डवचनत्वेन शैवसुधाकरे उदाहृतम्, तच्च, अनन्यशैवानां भाणादिष्वर्पण-
विषयम् । तेषां हृदयभावितलिङ्गार्पणविषयं वा । अतः सर्वं सुखम् ॥

(पञ्चायतनादौ शालिग्रामसाहित्याग्राणाद्यर्पितपत्रादेः पावित्र्यम्, परोक्षं शिवनाभि-
विषयकत्वादेः सपङ्कनम्, शिवादिनिर्मात्याशनस्पर्शादेर्विषयः)

अथ केचित्समार्ताः शुच्यशुचिमेदेन ग्राह्याग्राह्यत्वव्यवस्थां यदन्ति । धीदत्तस्तु-
पनीतानुपनीतविषयकत्वेन तामाह । तन्मतेऽपि पञ्चायतनपूजादौ शालग्रामेण सह
भाणाद्यर्चन एव तदर्पितं पत्रपुष्पादिकं भक्तिमद्भिः स्मार्तग्राह्यमिति सिद्ध्यति ।

“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामशिलासङ्गात्सर्वं याति पवित्रताम्” ॥ इति ।

अत्र पञ्चायनपूजायां तन्त्रेण च निवेदितमित्यर्थ इति निर्णयसिन्धुकारः ।

आचाराकैः तु पाद्मस्कान्दब्रह्मपुराणेषु सङ्गृहे च—

“शिव उवाच

अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं, पुष्पं फलं जलम्” ।

“शालग्रामशिलालयं सर्वं याति पवित्रताम् ।
नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारकाण्डे तु—

“शालग्रामेण सह पूजायां सत्यां शिवनिर्माल्यमपि ग्रहणार्हम्” ।

तदुक्तं स्कान्दे—

“अग्राह्यं शिवनिर्माल्यमि”त्यादि ।

कमलाकराहिकेऽप्येवमेवोक्तम् ।

मयूखादिषु चेदं बह्वचगृहपरिशिष्टत्वेन स्कान्दवचनत्वेन चाऽनेकत्रोपन्यस्तम् ।

एतेन शैवसुधाकरे इदमुदाहृत्य शालग्रामसंसर्गो नाम शालग्रामस्य सर्वदेवात्मकत्वे
सर्वदेवपूजाऽऽधारतया तत्र शिवशुद्ध्या पूजायां पत्रादीनामर्पणमिति लक्षणप्रकाशे
स्थितम् ।

कृत्परत्तावल्यां तु, शिवनाभिविषयकमेतदिति स्थितम् ।

पूजाप्रकाशोदाहृतपात्रे—

“शालग्रामशिलालिङ्गे यः करोति ममार्चनम् ।

तेनाऽर्चिता कार्तिकेय लिङ्गानामेकसप्ततिः” ॥

नतु शालग्रामेण सह पूजितशिवायार्पणमिति अमितव्यमिति यदाधुनिरुभ्रान्तेनोक्तं
तन्निरस्तं वैदितव्यम् । केनापि प्रामाणिकेन तथाऽनङ्गीकारात् ।

शालग्रामस्य संसर्गादिति तद्विहितपाठे पट्टीश्रुत्या संसर्गपदेन च भेदप्रतीत्या
शालग्रामे शिवाऽभेदशुद्ध्या पूजनपरताया शिवनाभिपरतायाश्च वक्तुमयुक्तत्वात् ।

तथासति,

“शालग्रामे शिवार्चायां” “शिवनाभौ ममार्चायाम्”

इति वा कथनसौचित्यात् । तन्मते अक्षरस्वारस्य हानेः सर्वसहृदयवेद्यत्वाच्च ।

यत्तु, पात्रवचनमुक्तम्, तत्तु तादृशलङ्गपूजाप्रकाशकमिति न तेन प्रकृतसिद्धिः ।
अतो बहुनिबन्धोक्तरीत्या शालग्रामसाहित्येन बाणाद्यर्चन एव पञ्चदेवार्चकादीनां
स्मार्तानां तन्निर्माल्यनिषेधप्रतिप्रसवार्थमेतदित्येव सतां मनोरमम् ।

तस्मात्, स्मार्तानां भक्तिमतां बाणादौ स्वयमेव निर्माल्यग्रहणेऽपि न क्षतिः । शाल-
ग्रामसाहित्येन पावित्र्यात् ।

अथ तदसाहित्येऽपि कचिज्ज्योतिर्लिङ्गादौ पूजकदत्तं चन्दनादिमात्रं किञ्चिदेव
धारयन्ति ।

एतत्सर्वं धर्मसिन्धुकृता स्फुटीकृतम् । यथा तृतीयपरिच्छेदेपूर्वार्धे शिवनैवेद्याशने प्राय-

श्चित्तमुत्तुच्यते । इदं च ज्योतिर्लिङ्गस्वयम्भूलिङ्गसिद्धप्रतिष्ठापितलिङ्गातिरिक्तस्यावर-
लिङ्गविषयम् । ज्योतिर्लिङ्गादौ तु पूजकेन दत्तं फलतीर्यादिकं भक्त्या शुद्ध्यर्थं ग्राह्यं न
लोभेन । पञ्चायतनस्थितलिङ्गेषु चरेषु प्रतिमासु चाबादेरपि स्वयं ग्रहणेऽपि न दोषः ।

ज्योतिर्लिङ्गाद्यन्यस्थितलिङ्गेषु तीर्थोदकचन्दनमात्रं श्रद्धावद्धिः शिवोपासकैरेव
ग्राह्यम् । ज्योतिर्लिङ्गादौ पूजकदक्षमन्त्रमपि भक्ष्यमिति केचिदिति ।

अतः स्मार्तानामपि सर्वत्र शिवलिङ्गार्पितचन्दनादिमात्रमपि ग्राह्यत्वेन न सिद्ध्यति,
किमुत शैवसुधाकरोदितं सर्वत्र शिवनिवेदितान्नभक्षणम् ! अनेकत्र प्रतिपिद्धत्वात् ।

प्रतिपेक्षस्तु, यथा, आचारमयूखे शिवपूजानिरूपणे भविष्ये—

“दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्नाददीत यदाचन ।

त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम्” इति ।

आदाने ग्रहणे इति मयूखकारः ।

पुनस्तत्रैव स्कान्दे—

“निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।

अशुचिभिर्न मर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥

नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च सम्भवेत्” ॥ इति ।

तथा सारसङ्ग्रहे दत्तात्रेयः—

“निर्माल्यं भक्षयित्वैव मुच्छिष्टमगुरोरपि ।

मासं पयोव्रतो भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥

ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः” ॥

तत्रैव—

“निर्माल्यं नैव सम्भक्षेत्कूपे सः च निक्षिपेत् ।

स्वीकुर्याद्यदि सम्मोहादौ रवं नरकं व्रजेत् ॥

मक्षिकापादमात्रं तु निर्माल्यं न स्पृशेत्कचित् ।

यदि स्पृशेत्स मोहाद्वै नरकेषु निमज्जति” ॥

शिवपुराणे रुद्रवाक्यम्—

“पूजा कुर्यान्निसन्ध्यं तु तथा भक्तिमच्चञ्चलाम् ।

मम तीर्थप्रसादं च नैवेद्यं परिउर्जयेत् ॥

अनहं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

निवेद्य भक्त्या भक्ष्यं तत्सर्वं कूपे विनिक्षिपेत्” ॥

अन्यत्र;

“पत्रं पुष्पं फलं चान्नं महादेवसमर्पितम् ।

नाश्रीयात्परिश्रुतैस्तन्निषेदा जले क्षिपेत्” ॥

तत्रैव वायुपुराणे—

“जिह्वाचापल्यसंयुक्तो द्विजः संस्कारवाञ्छितः ।
शिवनिर्माल्यभोजी च सैख्यं नरकं व्रजेत्” ॥

ग्रन्थान्तरे शिवपुराणे—

“निर्माल्यलङ्घने दोषो धारणे च विशेषतः ।
न धारये क्वचिच्छम्भोर्निर्माल्यं न च भक्षयेत्” ॥ इति ।

एवमादीन्यनेकत्र सर्वसाधारण्येन तन्निषेधकानि वचनानि बहून्वेवोपलभ्यन्ते । अतः
स्मार्तादिभिरपि, उक्तस्थलादन्यत्र शिवनिवेदितं नैव ग्राह्यमिति निर्मत्सराणां सत्ता-
मविप्रतिपन्मत्तम् । दत्तात्रेयादिवचनेषु क्वचित् केवलनिर्माल्यशब्ददर्शनेऽपि, प्रकरण-
बलात् “रुद्रेण धुक्तं निर्माल्यमि”त्याचारप्रकाशोदाहृतस्कान्दवचनेन,

“शिवानुभूतमखिलं निर्माल्यं परिभाषते”

इति शैवसुधाकरधृतनारदवचनेन च तथैव परिभाषणाभिर्निर्माल्यशब्दः शिवापित-
विषय एव बोध्यः ।

किञ्च, देवस्त्रादेरग्राह्यत्वं तु तेनाप्युक्तम् । अस्ति च शिवनिवेदितास्त्रादेरपि
“शिवस्त्वम्” ।

द्रव्यमक्षं फलं तोयं शिवस्य न स्पृशेत् क्वचित् ।
लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥
माक्षिकापादमार्गं यः शिवस्त्वमुपजीवति ।
लोभान्मोहात्स पच्येत कल्पान्ते नरके नरः” ॥

इत्याचारार्कं पञ्चपुराणात् । यस्तु, तेन शैवस्य ग्राणयात्रापर्याप्तादधिकतरस्यापि शिव-
निर्माल्यस्य लोभादिना ग्रहणे दोषाभावो दर्शितः । स तु आचारप्रकाशाद्यनेक-
ग्रन्थोदाहृतैः,

“लोभान्न धारयेच्छम्भोर्निर्माल्यं न च भक्षयेत् ।
न स्पृशेदपि पादेन लङ्घयेन्नापि नारद” ॥

इत्यादिभिरादित्यपुराणाद्यनेकत्रचनैर्युक्ततर एवेति ध्येयम् ।

अथ, प्रायश्चित्तेन्दुशेखरादिषु हरेरन्यनिर्माल्यादिभक्षणेषु त्वनापद्येवमिति अन्यश-
ब्दनिर्दिष्टदुर्गाप्रभृतीनामन्नादिग्रहणे पूर्वोक्तचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तनिदेशात्तदप्यभो-
ज्यमेव, साधारण्येन स्मार्तादीनां सर्वेषाम् । आपदि तद्भक्षणे तु लघुप्रायश्चित्तं ध्येयम् ।

इत्थम्, विषयतिरिक्तदेवनैवेद्यादिग्रहणनिषेधोऽयथाशास्त्रं सर्वसाधारणो व्याख्यातः ।

(वैष्णवानामितरनैवेद्यभोजनेऽनन्यत्वमङ्गस्वव्रतलोपस्वाचारविरोधमनोदोषादयः, कुला-
चारावश्यकता, अनर्चकस्य वस्त्रभोजननिषेधः, हरिभुक्तमात्रभोजित्वं वैष्णवलक्षणम्,
तेषामितरभोजननिषेधः, प्रायश्चित्तञ्च)

अथ, वैष्णवैस्तु वाणलिङ्गादिनिवेदितम्, तथा यत्किञ्चिद्देवान्तरप्रतिमादिनिवेदि-
तञ्च नैव भोक्तव्यम्, अनन्यत्वमङ्गप्रसङ्गात्, स्वव्रतलोपापत्तेः, आचारविरोधात्,
मनोदोषसम्भवात्, देवान्तरानर्चकत्वात्, भगवन्नैवेद्यमात्रभोजनविधानात्, तदितर-
भोजनप्रतिषेधाच्च ।

तथाहि—

“अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्”

“भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्”

“विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदाः”

इत्यादिषु वैष्णवानामनन्यत्वमुच्यते । तच्चान्यदेवोच्छिष्टभोजने भज्येत ।

“यो वै स्वां देवतामतिरजते” इति तैत्तिरीयादिश्रावितदोषश्च प्रसज्येत ।

किञ्च, भगवन्निवेदितमेव भोक्तव्यं न तु तदनिवेदितम्, नाप्यन्यदेवनिवेदित-
मिति वैष्णवानां व्रतम् । तल्लोपक्षोपपातकं भवति ।

यथाह तृतीयाध्याये उपपातकगणनायां याज्ञवल्क्यः (श्लो० ३२)—

“कौटिल्यं व्रतलोपनमि”ति ।

अत्र व्रतशब्दस्य ईदृशशिष्टाप्रतिपिद्भगवद्भक्तव्रतपरत्वम्, नतु स्नातकान्दिव्रत-
परत्वमिति मिताक्षरायां स्फुटम् ।

अपि च—

न भगवदपितवदेवतान्तरनैवेद्यस्याभक्षणे सर्वसाधारण्येन किञ्चित्प्रापश्चित्तमुप-
लभामहे । अतस्तद्भक्षणं वैष्णवैः स्वपारम्परिकाऽविगीताचारविरोधादपि न कार्यम् ।
आचाराध्याये स्नातकप्रकरणे (श्लो० ११)—

“विरुद्धं वर्जयेत्कर्म”ति याज्ञवल्क्येन तादृशकर्मणो वर्ज्यत्वस्मरणात् ।

इह, जनपदकुलाचारग्रामविरुद्धञ्च कर्म वर्जयेदिति मिताक्षरा ।

मनुरप्याह—

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति” ॥ इति ।

मिताक्षरायाञ्च (अ० १) श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ३७।३८)—

“गन्धोदकतिलैर्युक्तमि”ति । ये समानेत्यादीनां व्याख्यानेष्वनेकेषु एतदेवानु-
सृत्य व्यवस्था क्रियते ।

तथा, घृहत्पराशरोऽपि ग्रथमाध्याये (श्लो० ४७)—

“उपित्वा यच्च तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत्” इति तस्यावर्जनीयत्वमाह ।

आचारमाधये च तृतीयाध्याये श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेषु यमः—

“सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः”

इत्यादि गणयित्वाऽग्रे उपसंहरति—

“चतुराश्रमवाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिद्वयकाः ।

इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान्न नियोजयेत्” ॥ इति ।

अतः स्वाचारविरोधादपि तदभोज्यम् ।

अन्यच्च, याज्ञवल्क्यस्मृतौ व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणकोशविधाने (श्लो० १८)—

“देवानुग्रान् समभ्यर्च्य”त्यत्र उग्रान् देवान् दुर्गादीनिति व्याचक्षाणेन विज्ञानेश्वरेण तेषां तामसत्वं दर्शितम् ।

तदेव श्रीभागवतादिषु (स्कं० १)—

“रजस्तमः प्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वै ।

सुमुक्ष्वी-श्वोरूपान् हित्वा भूतपतीनय” ॥

तथा,

“नारायणस्य कलाः शान्ताः भजन्ति ह्यनस्रयवः” ।

इत्यादौ स्फुटीकृतम् ।

अतस्तामसानां शक्तिभूतपतिप्रभृतीनामुच्छिष्टं न भोक्तव्यम् । तामसान्नमक्षणे अन्नकार्यस्य मनसस्तामसतयसम्भवेन सात्त्विकेषु मोक्षादिसाधकेष्वभीष्टावश्यककर्मसु प्रवृत्तिविधातापातात् ।

मनसोऽन्नकार्यत्वं तु छान्दोग्ये श्वेतकेतुविद्यायां श्रूयते (स्कं० ५) “अन्नमशितं श्रेया विधीयते, तस्य यः स्वविष्टो घातुस्तत्पुत्रीयं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणि-
मृस्तन्मन इति” ।

अग्रे (स्कं० ६) “एवमेव खलु सोम्यान्नस्याऽज्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः सप्त-
दिपति तन्मनो भवती”ति ।

तथा, (स्कं० ५ त० ६) “अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमृयाः प्राणास्तेजोमयी
वागिती”ति च । अतस्तद्भक्षणं मोक्षप्रतिबन्धकम् ।

“यान्ति देवव्रता देवान्”

“देवान् देव यजो यान्ति”

इत्याद्युक्ततुच्छफलसम्पादकं चेत्यपि हेयम् ।

किञ्च, तथासति मनोदोषेण, वागपि दुष्येदेव । वाचो मनःशोध्यत्वात् ।

यथा, (अ० ३ श्लो० ३१)—

“कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम्”

इत्यस्य व्याख्याने मनोऽपि वाचः शुद्धिसाधनम् ।

यथा समाश्रायि “मनसा वा ईषिता वाग्वदति” इत्यादीत्याह विज्ञानेश्वरः । अतश्चित्तादिशुद्धीच्छुभिर्न तद्भोज्यम् ।

अपरञ्च, वैष्णवानां देवतान्तरानर्चनं प्राशुपपादितम् । अतोऽनर्चकत्वाद्यपि न तदुच्छिष्टास्मादिकं तैर्ग्राह्यम् । अतिनिषिद्धत्वात् ।

निषेधस्तु, सारसङ्ग्रहे वायुपुराणे शिवनिर्माल्यप्रक्रमे—

“अनर्चकद्विजातीनां तीर्थपानं सुरासमम् ।

प्रसादो मांसतुल्यः स्थाचन्दनं रुधिरं स्मृतम्” ॥ इति ।

इतरञ्च, भगवन्निवेदितमात्रभोजित्व एव वैष्णवत्वं सिध्यति ।

सारसङ्ग्रहे ब्रह्माण्डे—

“हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।

पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः” ॥ इति ।

अत्र सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन नैवेद्यमात्रभोजित्वमपि वैष्णवलक्षणत्वेन प्रतीयते ।

तथा, नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रद्वितीयाध्याये परमेष्ठी (श्लो० २३)—

“नहि पूतस्त्रिभुवने श्रीकृष्णसेवकात्परः ।

शालग्रामशिलाचक्रे करोति कृष्णपूजनम् ॥

तत्पादोदकनैवेद्यं नित्यं भुङ्क्ते च यः पुमान् ।

स वैष्णवो महापूतस्तन्मन्त्रोपासकः शुचिः ॥

पुनाति पुंसां शतकं जन्ममात्रात्संनान्धयम्” ॥ इति ।

अत्र वैष्णवानामपि जीवनार्थं भगवन्निवेदितदेवान्तरनिवेदितान्नयोरन्नत्वाविशेषात्साधारण्येन भोजने प्राप्ते,

“तत्पादोदकं च नैवेद्यं नित्यं भुङ्क्ते च यः पुमान्” ।

इत्यनेन भगवन्निवेदितस्यैव भोजनं परिसङ्ख्यायते । तदेव नित्यपदेन दृढीक्रियते । तादृशस्यैव वैष्णवत्वमुच्यते । अतो वैष्णवैस्तु तदेव भोज्यम्, न तु देवतान्तरनिवेदितमपि । परिसङ्ख्याया इतरनिषिद्धिफलकत्वात् । यथा, चयनप्रकरणे “इमामगृह्या-

त्रशनामृतस्य" इति रशनाग्रहणप्रकाशकत्वलिङ्गात्, अथगर्दभोभयरशनाग्रहणे प्राप्तेऽपि "इमामगृभ्णत्रशनामृतस्येत्यध्याभिधानीमादत्ते" इति परिसङ्ख्याक्यवलात् तस्य गर्दभरशनाङ्गत्वं निरर्तते । यथा वा रागतः पञ्चनखापञ्चनखानां साधारण्येन भक्षणे प्राप्ते "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इत्यनेन तदितरभक्षणं निषिध्यते ।

अथ स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये विधातारं प्रति भगवान् (श्लो० २४)—

"यदुक्तं भवता ब्रह्मन् भोक्तव्यं किं शृणुष्व तत् '
 भोक्तव्यं च ममोच्छिष्टं मम भक्तिपरायणैः ॥
 पवित्रकरणं पुत्र पापिनामपि भुक्तिदम् ।
 ममाशनस्य शेषं च यो न भुङ्क्ते दिने दिने ॥
 सिक्वे सिक्वे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशतोद्भवम् ।
 अवशिष्टमथोच्छिष्टं भक्तानां भोजनद्वयम् ॥
 नान्यद्वै भोजनं तेषां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 अनर्पयित्वा यो भुङ्क्ते अन्नपानादिकं च यत् ।
 श्वानविष्टासमं चान्नं पानं च मदिरासमम् ।
 तस्मान्ममार्पयेत्पुत्र अन्नपानादि चौपधम् ॥
 भक्षयेत्परया भक्त्या अशुचेः शुचिकारणम् ।
 तीर्थयज्ञाधिरूपं कलिदोषविनाशनम् ॥
 ममोच्छिष्टं सुगतिदमपि दुष्कृतकर्मणाम् ।
 अन्येषां देवतानां च न शृङ्गीयाच्च भक्षितम् ॥
 अभक्तानां च पक्वान्नं भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्" ॥ इति ।

अत्रापि किं वा भोक्तव्यमिति ब्रह्मप्रश्नस्य भगवता मद्भक्तैस्तु महुच्छिष्टमेव भोक्तव्यम्, न तु कथञ्चिदितरदपीत्युचरमुक्तम् । तथा, कण्ठरवेणैरान्यदेवताभुक्ताशननिषेधः । तदशने चान्द्रायणप्रायश्चित्तम् । अन्यथा नरकप्राप्तिश्चोक्तम् । इत्यमितरत्रापि दृश्यम् । अतो वैष्णवैर्न देवतान्तरनिषेदितं किञ्चिदपि भोज्यम्; किन्तु, सर्वे भगवदर्पितमेव ग्राह्यम् । सर्वेषां तदावश्यकताया अनुपदमतीतप्रश्नस्योचरे सम्यक्समर्थितत्वात् ॥

(मानाविधा गौणभक्त्यः, तत्र नैवेद्यमक्षणमपि, शिवादिदेवस्य प्रतिपत्तिविचारः,
 पञ्चदेवभुक्त्या हृष्यः पृथक् प्रतिपत्तिः)

अपिच, भगवन्नैवेद्यभक्षणस्य श्रवणकीर्तनादिरूपभक्त्यन्तःपातित्वमपि कचिदुच्यते । यथा सारसद्वहे साधनरूपभक्तिनिरूपणे पात्रे—

"आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचङ्काङ्कनं हरेः ।
 धारणं चोर्ध्वपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥

कीर्तनं श्रवणं चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥
तदीयानां च सेवा च द्वादशीव्रतनिष्ठता ।
तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य आर्ङ्गिणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवन्धविमुक्तये” ॥

तत्रैव हारीतोऽपि—

शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिधारणं स्मरणं हरेः ।
तन्नामकीर्तनं चैवं तन्निवेदितभोजनम् ॥
तत्पादवन्दनं चैव तत्पादाम्बुनिपेयणम् ।
एकादश्युपवासश्च तुलस्या अर्चनं हरेः ॥
तदीयानामर्चनं च भक्तिर्नवविधा स्मृता” ॥

इति गौणभक्तीनां च परमभक्तिज्ञानयोः साधकत्वं तत्र तत्र प्रसिद्धमेव । अतस्तदुभये-
त्सुभिश्चैताः सर्वा अपि साधनरूपा भक्तयः सादरमनुष्ठेया एव । भगवन्नैवेद्यभक्षणे च
सर्वप्रामाणिकत्वादृतत्वं कस्यापि साधोर्विसम्मत्यभावश्चास्त्येव, किम्यहुना ?

तथाचार्यं निष्कर्षः, भगवन्नैवेद्यभक्षणं तु सर्वेषामावश्यकम् । पञ्चिधशिवनिर्माल्येषु
निवेदितमात्रं शैवैः सर्वत्र भोज्यम्; इतरस्तु चन्दनादिकं वस्त्रादिकं कदाचित्पूजकेन
दत्तं चेच्छ्रद्धया ग्राह्यम्, न तु लोभेन । बाणलिङ्गाद्यपि तु सर्वं स्वयमपि ग्राह्यम् ।
स्मार्तैस्तु सर्वथा सर्वविधं शिवनिर्माल्यं हेयमेव । पञ्चायतनादौ शालग्रामेण सहार्चित-
बाणलिङ्गादेस्तीर्थादिकं तु भक्तिमत्त्वे सति ग्राह्यम् । तथा, ज्योतिर्लिङ्गस्यापि पूजकेन
दीयमानं तीर्थचन्दनादिमात्रं श्रद्धातिशये शुद्ध्यर्थं किञ्चिद्धार्यम् । केचित्समार्ता
गृहेऽर्चितकेवलबाणादेरापि श्रद्धावशात्तीर्थलेशं गृह्णन्ति ।

आचारादर्शं तु—

“ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम्” ।

इत्यादिना गृहे देवार्चनमुपक्रम्य,

“रुद्राङ्गलममग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात्” ।

तथा,

“भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम्” ।

इति शिवनिवेदितप्रतिपत्तिरुक्ता । भस्माङ्गेभ्यः शंभवेभ्यो देयमित्यनुवर्तते । अत्र भस्मा-
ङ्गशब्देन चण्डेश्वरादय एवोच्यन्त इति केचित् । प्राकृता अर्पित्यपरे । गृहे चण्डाय-
भावात्प्राकृता एवेत्यन्ये । गृहे च बाणचललाहाद्यन्यतमलिङ्गस्यैव पूजनं भवति, न तु
स्यावरादेरिति तद्विपरिण्येवेयं प्रतिपत्तिरिति केचित् ।

अथ सूर्यादिदेवतान्तरनैवेद्यं तु स्मार्तादिभिः सर्वैरपि न योक्तव्यम् । तद्भोजने प्रायश्चित्तनिरूपणात् । तत्प्रतिपत्तिश्च दर्शिताऽऽचारादर्शे ब्रह्मपुराण एव,

“शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत्” इति ।

तथा,

“सौरमङ्गेभ्यः शक्येभ्यस्तापिने यन्निवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्च देयं मातृभ्यो यत्तु किञ्चिन्निवेदितम्” ॥ इति ।

स्त्रीभ्यः, भिक्षुकदीनस्त्रीभ्यः ।

अथ पञ्चविधपञ्चायतननैवेद्यप्रतिपत्तिस्तत्पार्षदेभ्यः समर्पणरूपा दर्शिता गौतमतन्त्रे दशमाध्याये (श्लो० १३८)—

“विष्वक्सेनाय वै दद्याच्छेषं नैवेद्यमुत्तमम् ।

उच्छिष्टभोजिनोऽप्येते एतेषामवधारयेत् ॥

गणेशे वक्रतुण्डाय सूर्यचन्द्रांश्चवेऽर्पयेत् ।

विष्णौ तु विष्वक्सेनाय शिवे चण्डेश्वराय च ॥

शक्त्युच्छिष्टं शेषिकायै दद्यादर्चनसिद्धये ।

अन्यथा नैव सिद्धिः स्यादर्चको नरकं व्रजेत्” ॥ इति ।

अथ भगवदनन्यभक्तैर्वैष्णवैस्तु सर्वदा भगवदर्पितमेव भोक्तव्यम्, न तु देवतान्तर-निवेदितं किञ्चिदपीति श्रीः ॥

यत्तु, भगवद्भक्त्यादिद्वेषिणां सदानन्दगिरिणा—यद्यपि शिवनिर्मात्यमेव भोक्तव्यम्, न तु नान्यदेवनिवेदितम्, न वाऽनिवेदितमिति, पूर्वोदाहृतश्रुत्यादिबलात्सिद्धेऽर्थे प्रतिपदं सामान्यतश्च श्रीमद्भागवतादिवचांसि निषेधरूपाणि बहुश उपलभ्यन्ते; तथापि विस्तरभयात्, अस्मासु परेषां विद्वेष्टृत्वसम्भावनाभयाच्च तानि नोपन्यस्यन्ते—इति साहसादुक्तम्; तत्तु, प्रक्रान्तप्रश्नद्वयोत्तरेण निरस्तमेवेति, एतन्निरीक्षकैः साधारणैरपि स्वयमेवावगम्यते । विदुषां तु, तत्पूर्वमेव सुविदितमेवास्तीत्यलम् ।

सर्वेषां शिवोच्छिष्टग्रहणाऽऽग्रहप्रतिपादकः शैवसुधाकरमागोऽपि प्रायेण सर्वोऽप्यत्रैव राण्डितो वेदितव्यः ।

यानि च तेन नारदवचांस्तुक्तानि तानि किं पुराणोक्तान्याहोस्वित्स्मृतिस्यानि ? अन्यतरस्यत्वेऽपि कस्मिन् भागे कतमश्लोकरूपाणीत्यन्वेष्टव्यम् ।

इत्थं तदुदाहृतबहुषु वचनान्तरेष्वपि समूलत्वं चिन्त्यम् । भगवन्नैवेद्यस्य तु सर्वथा बाधोऽशक्य एव ।

शिवो मूर्ध्ना यत्ते चरणसलिलं यस्य सततं

मखे भागान्गृह्णन्त्यपि श्रुति यदङ्गौ सुरगणाः ।

श्रुतिर्यन्निःश्वासान् हृदि च वदने विभ्रति सदा- ॥
 ऽखिला विग्रा धाता सृजति सकलं यस्य तनयः ॥ १ ॥
 मनश्चन्द्रो यस्यौपधिचयमशेषं पचति य-
 त्पदं चादित्यः प्रोज्ज्वलयति जगद्यस्य महसा ।
 कृशानौ यद्वक्त्रे जगति सकलं जुह्वति हवि-
 द्विजन्मानः सर्वे वदनजनुषोऽश्नन्ति च ततः ॥ २ ॥
 सर्ववेदोपदिष्टाङ्गेः शिष्टाराध्यस्य तस्य कः ।
 इष्टे सम्बन्धरहितं भोक्तुमक्लिष्टकर्मणः ॥ ३ ॥
 देयतान्तरनैवेद्यस्याग्राह्यत्वं निरूपितम् ।
 काचित्कविधिवाक्यानां विषयश्च प्रदर्शितः ॥ ४ ॥
 अस्माभिर्भुज्यते नैव तस्माद्देवान्तरार्पितम् ।
 न स्मार्तरपि सर्वत्र भस्मालिप्तैस्तु तत्कचित् ॥ ५ ॥
 फन्दर्पदर्पहाऽऽनन्दसन्दोहामन्दमन्दिरम् ।
 सेव्य एकोऽरविन्दाक्षो भोज्यमेकं तदर्पितम् ॥ ६ ॥

पष्ठः प्रधानप्रश्नः उत्तरकारिके

श्रुत्यादिपूर्वपुण्ड्रप्रशंसा

भवन्मार्गे तिलकं कीदृशं केन द्रव्येण कर्तव्यम् ? ॥ ६ ॥

उत्तरम्—

निदोपमस्माभिरूर्ध्वपुण्ड्रमेव विधीयते ।

गोपीचन्दनमिथेन भगवत्कुङ्कुमादिना ॥

अस्य वैष्णवचिह्नत्वात् पावनत्वादघक्षयात् ।

आवश्यकत्वाद्भगवत्प्रापकत्वाच्च धारणम् ॥

तथाहि, पाप्मोचरसण्डे दशमाध्याये देवीं प्रति शिवः—

“ये कण्ठलघुतुलसीनलिनाक्षमाला

ये बाहुमूलपरिशोभितशङ्खचक्राः ।

ये वी ललाटफलके लसद्ूर्ध्वपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति” ॥

पराशरमाधवीये सत्यव्रतोऽपि—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।

चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः” ॥ इति ।

अपि शब्दात् कैमुतिकन्यायेनान्येषां पावित्र्यं बोधयति ।

आथर्वणोपनिषदि—

“ॐ नमस्कृत्य भगवन्तं नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ, श्रीभगवन्मूर्ध्वपुण्ड्रविधिं
द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति तं होवाच भगवान् वासुदेवः” इत्यादिना महता
मयश्चेनैतन्निरूपितम् ।

अन्ये, पुनरिमाः श्रुतीरप्युदाहरन्ति—

कठशाखायाम्—

“धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महत्तो महान्तम्” ॥

महोपनिषदि—

“धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् ।

स्मृत्वा विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरिह चैव विष्णुः” ॥

आथर्वणे—

“हरेः पादाकृतिमात्मनो हिताय मध्ये छिद्रं ऊर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति ॥ परस्य प्रियो भवति स पुण्यवान् भवति स मुक्तिमान् भवतीति” ।

किञ्च, पुनः पद्मपुराणे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य माहात्म्यं वक्ष्यामि शुभदर्शने ।

धारणादेव मुच्येत भवबन्धविमूढधीः ॥

एकान्तिनो महाभागाः सर्वे मम हिते रताः ।

सान्तरालं प्रकुर्वीरन् ऊर्ध्वपुण्ड्रं पदाकृति” ॥

इत्यादिना सवित्तरं तिलकस्यावश्यकत्वं निरूपितम् ।

ननु तथापि उक्तद्रव्येणैव ईदृशाकारस्यैव तस्य करणे किं मानमिति चेत्,

पृष्ठानि द्रव्यभेदप्रमाणानि पृथक् त्वया ।

तदुत्तरेषु वक्तव्याः प्रमाणप्रचया मया ॥ १ ॥

(एकचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, भक्तरुच्यनुसारान्नगंवत-
स्तिलकम्, देवानां सुवर्णादिमयनेत्रतिलकादिषु प्रमाणम्,
हरेस्तिलकं कस्तूरीरोचनादिभिर्वा, पूजागन्धाः, तुलसी-
चन्दनावश्यकता)

अथास्यावान्तरः प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

तत्र, पूर्वं तत्प्रियायाश्च कीदृशं विधातम् ? ॥ ४१ ॥

उत्तरम् ।

ईश्वरे चोदनावाक्याऽनियोज्यत्वेन योज्यताम् ।

तिलकं किल किञ्चित्स्वरुचितो रुचिरं चिरम् ॥ १ ॥

परम्परागताकारं द्रव्यैर्मृगमदादिभिः ।

जातरूपमयं रत्नैर्जातरूपं च तज्जनैः ॥ २ ॥

तैर्द्रव्यैस्तत्प्रियायास्तु तत्साल्लोके स्त्रिया इव ।

यतः शास्त्रे लोकवत्तु लीलाकैवल्यमुच्यते ॥ ३ ॥

तथाहि—ईश्वरेषु हि न विधिज्यापारः प्रवर्तते ।

“न तस्य कार्य-कारणं च विद्यते” ।

“न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते”

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अतो न तिलकादीनां द्रव्यादिनियमः । किन्तु, भक्तरुच्यनु-
सारेणैव तद्विधानम् । “तं यथा यथोपासते तदेव भजती”त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

“ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्”

इत्यादिस्मृतिभ्यः ।

“यद्यद्विया त उरुगाय विमानयन्ति तत्तद्भुः प्रणयसे सदनुग्रहाय”

इत्यादिपुराणवचनेभ्यश्च । अतः सुवर्णरौप्यादिमयं वा कस्तूर्यादितद्योग्योत्तमद्रव्यैर्वा
यथारुचि भक्तैर्भगवते तत्प्रियायै च तिलकं समर्पणीयम् ।

न च देवानां तिलरुसमर्पणे सुवर्णादिघटिततत्समर्पणे वा मानाभावः शङ्क्यः ।
आचाराध्याये गणपतिकल्पे (श्लो० २४)—

“आदित्यस्य सदा पूजा तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात्” ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनस्य मानत्वात् ।

अत्रैव मिताक्षरायाम्—

“तिलकं स्वर्णनिर्मितं रौप्यनिर्मितं च कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति इत्युक्तेश्च ।

तथाचारप्रकाशे, अथ दुर्गाया सुवर्णनेत्रतिलरुदानं भविष्यपुराणे—

“सौवर्णे त्वक्षिणी राजन् भगवत्यै प्रयच्छति ।

गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥

तथा सुवर्णतिलकं दुर्गादेव्यै प्रयच्छति ।

स गच्छति परं स्थानं यत्र सा परमा मता” ॥ इति ।

एवमनेकत्र देवताविषये सुवर्णनेत्रतिलकादिप्रसिद्धम् । नचैवं सति, कस्तूर्यादि-
द्रव्यनिर्मितभगवत्तिलरुस्थासाम्प्रदायिकत्वं शङ्क्यम् ;

“कस्तूरीतिलकं ललाटपटले वक्ष्यत्यले कौस्तुभम्”

इत्यादिप्राचीनवर्णनेन तथा सार्वत्रिकशिष्टाचारेण च शङ्कानुदयात् ।

अत एव श्रीभागवते (स्क० १० अ० ३५ श्लो० १०)—

“दर्शनीयतिलको वनमाली दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः” ।

इत्यादौ भक्तरुच्यनुसारेण यथारुचाञ्चिन्मनोहरं तिलकं तस्य कार्यमिति दर्शितम् ।

तथा गौतमीयतन्त्रसप्तदशाध्याये (श्लो० १५)—

“ललाटतटविन्यस्तकस्तूरीतिलकोज्वलम्” इति ।

स्पष्टमेव मृगमदतिलरुमभिहितम् ।

नारदपञ्चरात्रे तु, भगवद्वर्णने (श्लो० ८)—

“लोलालकस्फुरितभालतलप्रदीप्तगोरोचनातिलकमञ्जुलचित्रमालमि”ति ।

गौतमीयतत्रे च सप्तविंशाध्याये (श्लो० ३७)—

“रोचनातिलकं प्रान्ते कुन्तलालिसमावृतम्” इति ।

तथा, तत्रैव एकोनविंशाध्याये (श्लो० १८)—

“गोरोचनाभालतिलकं नीलकुन्तलशोभितम् ।

नारादाद्यैर्मुनिगणैरावृतं स्निग्धलोचनैः” ॥

इति च भगवतो गोरोचनातिलकमप्युक्तम् ।

द्रव्यान्तराग्याचारप्रकाशे नारदीये—

“सचन्दनं सकर्पूरं कुङ्कुमागुरुमिश्रितम् ।

मृगनाभिसमायुक्तं जातीफलविमिश्रितम् ॥

तुलसीचन्दनोपेतं महाविष्णोः सुखावहम्” ॥

गारुडे—

“यो हि भागवतो भूत्वा कलौ तुलसीचन्दनम् ।

नचार्पयति वै विष्णोर्न स भागवतो नरः” ॥ इति ।

अत्रोक्तेषु कानिचिच्चन्दनादिद्रव्याणि भगवत्तिलकेऽप्युपयुज्यन्त इति बहवः ।

(भगवत्पूजायां सुवासिनीवत्कस्तूर्यादिना तिलकम्, पूजायां तिलकमावश्यकम्, तच्चोर्द्ध्वपुष्पमेव)

एवं तत्प्रियाया अपि न द्रव्यादिनियमः, भगवदभिन्नत्वात् । पुराणादिव्यनेकधा वर्णनदर्शनाच्च । यथा, आदित्यपुराणे नारदोत्तराधिकानामसु—

“नित्यमाघूर्णिता पूर्णा कस्तूरीतिलकाङ्किता” इति ।

अतः, कस्तूर्याद्यन्यतमेन लौकिकसौभाग्यशालिनीवद्भगवत्प्रियाया अपि तिलकमर्पणी-
यम् । लौकिकवस्तुसाराविवत्भारणादिवत् । “लोकवस्तु लीलाकैवल्यम्” “यथा देहं
तथा देवे” इत्यादिषु तथैव प्रतीतेः । पूजाङ्गत्वेनोभयत्र तत्समर्पणं त्वावश्यकमेव ।

पूजाङ्गत्वं तु यथाह, सारसङ्गहे, भगवत्पूजामुपक्रम्य हारीतः—

“स्नानपात्रोदमादाय स्नापयेत्कमलापतिम् ।

कस्तूरीतिलकं गन्धं पुष्पाणि सुरभीनि च ॥

वस्त्रं चैवोपवीतं च दद्यादाभरणानि च” ॥ इत्याह ।

एवं नारदपञ्चरात्रे तृतीयरात्रे षष्ठाध्याये भगवत्पूजामुपक्रम्य (श्लो० १५-१६)—

“भूयो वेशुं वदनस्थं वक्षोदेशे वनमालाम् ।

वक्षोजोर्ध्वं प्रयजेच्च श्रीवत्सं कौस्तुभरत्नम् ॥

श्रीसृण्डनिष्पन्दविचर्चिताङ्गो
 मूलेन भालादिषु चित्रकाणि ।
 लिख्यादथो पञ्जरमूर्तिमन्त्रै-
 रनामयो दीपशिखाकृतीनि ॥

इत्याकारोऽपि दर्शितः । इदं च पूर्वापरवचनानुरोधात्पूज्यभगवत्स्वरूपविषयमेवेति
 प्रतिभाति । इहाद्विकस्योपक्रान्तत्वात्पूजकस्य तु पूर्वं जपारम्भ एव तिलकस्य विहित-
 त्वात् । यदि त्विदं पूजकस्यैव पूजामध्ये पुनस्तदङ्गभूततिलकविधानमित्युपगम्यते,
 तदापि भगवतस्तिलकसमर्पणस्य शास्त्रसिद्धत्वाच्चत्र द्रव्यवदाकारस्यापि शास्त्रोक्तान्यत-
 मस्य भक्तरुच्यनुसारेण विन्यासोऽस्तु । परं, पुण्ड्रं तूर्ध्वमेव समर्पणीयम् ।

अत एव गौतमतन्त्रे षोडशाध्याये (श्लो० २०)—

“रत्नसिंहासनासीनं पुण्डरीकदलेक्षणम्”

इति ध्येयं भगवत्स्वरूपमुपक्रम्योच्यते (श्लो० ३१)—

“दिव्यमालाम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

ललाटे हृदये कुक्षौ कण्ठे बाह्वोश्च पार्श्वयोः ॥

विराजितोर्ध्वपुण्ड्रेण चन्दनेन विभूषितम्” ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि दृश्यम् ।

पूजाङ्गत्वाद्दरेरूर्ध्वं तिलकं किल केनचित् ।

सुद्रव्येणोचिताकारं यथाचारं विरच्यताम् ॥ १ ॥

तत्प्रियायाः श्रिया लोके स्त्रिया इव विधीयते ।

स्वरुच्या तिलकं भक्तैः सेवासक्तैर्निरन्तरम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः ।

(द्विचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, वेदे ऊर्ध्वपुण्ड्रस्येतिकर्त-
व्यता, स्त्रीणां विवाहभिन्नवैदिककर्मभावः, पतिवृत्तोर्ध्व-
पुण्ड्रेण कर्मसाफल्यम्, पृथग्धर्मव्रताद्यनधिकारश्च)

तदनु भवच्छिष्याणां तत्पत्नीनां च समानरीत्या वा वैल-
क्षण्येनेति वक्तव्यम् ? ॥ ४२ ॥

उत्तरम्—

शिष्टाचारो न हि स्त्रीणामूर्ध्वपुण्ड्रविधेः क्वचित् ।

वैदिकत्वात्सपतिना कृते सति च सिद्धितः ॥ १ ॥ •

तत्र वैदिकत्वं तु वेदमन्त्रोच्चारणविशिष्टेतिकर्तव्यताकत्वात् । तथाहि, आथर्वणोप-
निषदि—

“अथ गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव” ॥ १ ॥

इति प्रार्थनम् ।

इमं गङ्गेति जलमादाय, विष्णोर्लोकमिति मर्दयेत्, अतो देवा अवन्तु न इत्येता-
भिर्कर्मिर्विष्णुगायत्र्या च त्रिवारमभिमन्त्र्य,

“शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाऽभ्युत ।

गोविन्दपुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम्” ॥

इति ध्यात्वा, गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिकाङ्गुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादि-
द्वादशनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी वानप्रस्थो ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु वैष्णव्या
गायत्र्या कृष्णादिपञ्चनमभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेन
धारयेदिति ।

वैदिके च स्त्रीणामनधिकारोऽसिन्कल्पे सर्वधर्मशास्त्रदुन्दुभिषुष्टोऽस्त्येव । यथाह
मनुः (अ० २ श्लो० ६६)—

“अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्योऽग्निपरिक्रिया” ॥ इति ।

पुनर्नयमाध्याये (श्लो० १८) —

“नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः” ॥

न चैवं सति,

“स्याध्यायजपहोमादि संख्यादानादिकं च यत् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इत्यादिस्मृतिसारसमुच्चयादिधृतवचनैरुर्ध्वपुण्ड्राहित्येन कृतानां सर्वकर्मणां वैफल्यकथ-
नात्स्त्रीकर्तृकेऽपि दानादौ वैफल्यप्रसङ्गात्, तद्धारणाय तस्या अपि तदावश्यकमिति
शङ्क्यम्;

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्वशिखेन च ।

विशिरो व्युपसीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्” ॥

इत्युपसीतराहित्येन कृतकर्मणां वैफल्यस्मरणेऽपि स्त्रीणां तदनधिकारात्, विद्याहोत्तर-
मुपवीतद्वयधारणेनैव तासां कर्मवैफल्यनिवृत्तिसम्भवात् ।

अत एव पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मेणु मनुः (श्लो० १५५) —

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्” इति ।

बृहत्पराशरोऽपि चतुर्थाध्याये स्त्रीधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ६४) —

“सामाहमृक्त्वमित्यर्घ्यदेवैर्यस्ता नृणां तनौ ।

अर्घकाया नराणां ताः स्त्रीणां नातः पृथग्व्रतम्” ॥ इति ।

प्रतशब्देन साम्प्रदायिकनित्यकर्तव्यतिलकादेरपि सङ्ग्रहः ।

पुनर्निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे स्कान्दे —

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

मर्तशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

यदेवेभ्यो यश्च पित्रादिकेभ्यः

कुयोद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्यार्घं वै सा फलं नान्यचित्ता

नारी शृङ्गे मर्तशुश्रूषयैव” ॥ इति ।

अतोऽग्निहोत्रादिवदूर्ध्वपुण्ड्रमपि पतिकृतमेव तासां फलं जनयति ।

अतएव,

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः”

इति निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धधृतवचने ऊर्ध्वपुण्ड्रे अग्निहोत्रतौल्यतातिदेशः ।

(तासां गोपीचन्दनादिसिषेधः उपवासेऽपि सुवासिनीनां गन्धर्वाभ्युदन्तधावन-
पुष्पाञ्जनादेरत्यागः, भाले शृङ्खलहस्तं शब्दे वर्तुलस्यैव निषेधः)

किञ्च, ऊर्ध्वपुण्ड्रविषये मुख्यद्रव्यस्य गोपीचन्दनतुलसीमूलमृत्तिकादेर्धारणं न
कापि स्त्रीणां विधीयते । प्रत्युत स्त्रीणां नित्यं माङ्गलिकधारणनियमात्,

“माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम्”

इतिवचनात्तासां तद्धारणनिषेध एव गम्यते । गन्धादिविन्दुस्तु ललाटे ताभिः कार्यं
एव । अवैधव्यकरत्वात् । उपवासव्रतादिष्वपि अत्याज्यत्वस्मरणाच्च । यथोक्तं हेमाद्रौ
व्रतकाण्डे स्त्रीव्रतपुष्पक्रम्य गारुडे—

“गन्धालङ्कारताम्बूलं पुष्पमालानुलोपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्” ॥ इति ।

तथा तत्रैव भविष्ये—

“अञ्जनं च सताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी ।

धारयेत्सोपवासापि अवैधव्यकरं यतः ॥

विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यच्छ्रिया” ॥ इति ।

मदनरत्ने व्यासः—

“दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति”

अत्राप्यादिशब्देन पूर्वोक्तगन्धादिसङ्ग्रहः ।

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते इत्युपक्रम्य निर्णयसिन्धौ मनुः—

“पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलोपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्” ॥ इति ।

इदं च गन्धधारणं स्त्रिभिर्वर्तुलरूपेणैव कार्यम् । धर्मशास्त्रेष्वनेकत्र स्त्रीशूद्रयोस्तौल्यं-
कथनात् । मदनपारिजाते तृतीयस्तत्रके ब्रह्मपुराणे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु” ॥

इति, शूद्राणां वर्तुलविधानात्स्त्रीणामपि गन्धधारणे आकारनिर्देशे
वगम्यमानत्वात् । तथैव वैष्णवस्मार्तादिसर्वसम्मतसार्वत्रिकशिष्टाचारदर्शनाच्च ।

एतेनैव,

“एकं पुण्ड्रं च नारीणां शूद्राणां च विधीयते”

इति पाञ्चवचनमपि व्याख्यातं वेदितव्यम् । शूद्रेषु वर्तुलविधायकपूर्वोक्तब्रह्मपुराण-
वाक्यैकवाक्यतया, एतद्वाक्यस्य पुण्ड्रशब्दस्य वर्तुलपरत्वनिधयात् । तेनैव नारीणामपि

साहचर्येण निःसंशयं वर्तुलस्यैव प्राप्यमाणत्वात् । अन्यथा, पुण्ड्रशब्दावृत्तिवाक्यभेदा-
द्यनेकदोषप्रसङ्गाच्च । महानिवन्धेषु स्त्रीणां पुण्ड्रे आकारान्तरसमर्पकवचनान्तरादर्शनेन
तदपवादायोगाच्च । नच पुण्ड्रशब्देन वर्तुलग्रहणमयोग्यमिति शङ्क्यम्, हेमाद्रौ देवलः—

“ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्” ॥

अत्र पुण्ड्रशब्देन वर्तुलमित्यपरार्कमदनरत्ननिर्णयसिन्ध्वादिभिरङ्गीकारात् । “माला तु
पुष्पादेरेव श्राद्धकाले कर्तुर्निषिद्धेत्यन्यत्र विस्तरः । अत एवाङ्गनानां न क्वापि ऊर्ध्व-
पुण्ड्रविधानस्य शिष्टाचारो दरीदृश्यते । एवमेव शैवस्मार्तादिस्त्रीणां मस्मत्रिपुण्ड्रादि-
धारणसम्प्रदायोऽपीत्यलम् ।

तस्मात्स्त्रीभिर्नोर्ध्वपुण्ड्रं कार्यं धार्यस्तु सर्वदा ।

अमन्दसौभाग्यपदं गन्धविन्दुः सुसुन्दरः ॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥

(त्रिचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, तिलकार्थं गङ्गातीर-

तुलसीमूलादिमृत्तिकाः, चरणोदकमृत्तिलकं च)

तत्तद्व्यभेदे किं प्रमाणम् ? ॥ ४३ ॥

उत्तरम् ।

द्रव्यत्वेनोर्ध्वपुण्ड्रस्य मृदोपीचन्दनादिना ।

विष्णोः प्रसादभूतं च प्रोच्यते चन्दनादिकम् ॥ १ ॥

तथाहि स्कान्दे मार्गशीर्षमहात्म्ये—

“भृशु वत्स प्रवक्ष्यामि पुण्ड्रं च त्रिविधं स्मृतम् ।

तुलसीमृत्तया सार्धं श्रीगोपीचन्दनेन च ॥

हरिचन्दनेन च ततः कार्यं तत्र विचक्षणैः” ॥ इति-॥

तत्र पूर्वं मृदो निरूप्यन्ते पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये “सन्ध्यास्नानं जपो होम”,
इत्यस्य व्याख्यायां ब्रह्मपुराणे—

“पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धुतीरे च बल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥

मृद एतास्तु सम्पाद्या वर्जयेत्तन्यमृत्तिकां” ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारकाण्डकमलकरादिकादिष्वपीमान्युदाहृतानि ।

आचारप्रकाशे भारते—

“पर्वताग्रे नदीतीरे रामक्षेत्रे विशेषतः” ॥ इति, इतरत्पूर्ववत् ।

तथा, तत्रैव नीलकण्ठाह्निकादिषु पात्रे—

“श्रीरङ्गे व्यङ्कटाद्रौ च श्रीकूर्मे द्वारिके शुभे ।
प्रयागे नारसिंहाद्रौ वाराहे तुलसीवने ॥
गृहीत्वा मृत्तिकां भक्त्या विष्णुपादजलैः सह ।
धृत्वा पुण्ड्राणि चाङ्गेषु विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
पर्वताग्रे नदीतीरे विल्वमूले जलाशये ।
सिन्धुतीरे हरिक्षेत्रे विष्णुपादोदकाश्रिते ॥
पुण्ड्राणां धारणार्थाय गृहीयात्तत्र मृत्तिकाम् ।
अभावे तूदकेनापि पुण्ड्रं चैतत्सदाचरेत्” ॥ इति ।

मदनपारिजाते तृतीयस्तवके आह्निकप्रकरणे व्यास आह—

“जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।
विभर्तिरूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्” ॥ इति ।

इदमाचारप्रकाशेऽपि सङ्गृहीतम् । धर्मान्विसारे च (परि० ३) पूर्वार्धे, आह्निकं प्रक्रम्य, “प्रातः पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्” इत्यारभ्य, “शिरसि वासुदेवे”ति “मृदा तिलको विधेयः” इत्यन्तेन एतदेव स्फुटीकृतम् ।

पाशोत्तरखण्डे तु—

“यस्मिन्कस्मिन्महाभागा वैष्णवा धारयन्ति वै ।
तस्मिन् वै मृत्तिका ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे” ॥ इति ।

अतश्चरणामृतादिमृत्तिकयाऽपि तिलकं युक्तम् । “विष्णुपादजलैः सह” इति वाक्यान्तरालुगृहीतत्वाच्च ।

आचारार्के तु ब्रह्मपुराणे तु “गङ्गातीरसमुद्भूतामि”ति पादत्रयं पूर्ववत् । नील-
कण्ठाह्निके गारुडे—

“तुलसीमृत्तिकापुण्ड्रं यः करोति दिने दिने ।
तस्यावलोकनात्पापं याति वर्षशतोद्भवम् ॥

(गोपीचन्दनस्य महिमा)

अथ गोपीचन्दनं चिन्त्यते, तत्र आद्यर्चणोपनिषदि त्वस्यास्त्येव विस्तरेण निरूपणम् ।
मदनपारिजाते उक्तस्थले सत्यतपाः—

“गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।
मृदं मूर्ध्ना बहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ इति ।

आचारप्रकाशेऽपि महामारते—

“द्वारामत्युद्धवाद्गोपीचन्दनाद्ध्वपुण्ड्रकम् ।

कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने” ॥ इति ।

धर्मग्रन्थौ—

“ब्रह्मघ्नो वाथ गोघ्नो वा हैतुकः सर्वपापकृत् ।

गोपीचन्दनसम्पर्कान्मुक्तो भवति तत्क्षणात्” ॥ इति ।

नीलकण्ठाह्निके ब्रह्मपुराणे—

“ब्रह्महा वाथ गोघ्नो वा पापण्डी सर्वपापकृत् ।

गोपीचन्दनसम्पर्कात्पूतो भवति मानवः” ॥

इत्थं चतुर्विंशतितत्त्वाख्याकमलाकराह्निकरघुनाथभट्टाह्निकगोविन्दार्णवाचारमयूखा-
दिषु गोपीचन्दनमहिमबोधकानि वचनानि बहून्वेवोपलभ्यन्ते, तानि विस्तरमपादिह
न लिख्यन्ते ।

(भगवद्विंशतचन्दनादिना तिलकम्, जले कर्मसु जलतिलकं च, गोपीचन्दनस्यापि
गोपीचन्दनाद्गणसम्भवत्वम्)

अथ भगवत्प्रसादभूतं गन्धचन्दनादिकं विचार्यते । तत्र, देवार्चनोत्तरं तदीय-
गन्धेन तिलकं तु सुप्रसिद्धमेव । यथोक्तमाचारमयूखे ब्रह्माण्डे—

“देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ।

जलेन तिलकं कुर्याजलान्तःकर्मसिद्धये” ॥ इति ।

भट्टोजीदीक्षितकमलाकराह्निकादिषु—

“देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ।

जलमध्ये यदा सन्ध्या तोयेन तिलकं तदा” ॥ इति ।

आचारार्के च प्रयोगपारिजाते—

“मृद्भस्म चन्दनं प्रोक्तं तोयं चैव चतुर्थकम् ।

लात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना ॥

देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन तु” ॥ इति ।

अत्र देवप्रसादभूतगन्धेनेत्येवावगम्यते अभ्यर्च्येति पूर्वकालार्थकाच्ययस्य तदैव स्वारसि-
कतयाऽन्वयात् । तथैव सति पापापनुत्तिरूपफलसम्भवाच्च । अन्यथा श्रुतहान्यश्रुतक-
ल्पनाप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च, कौर्मे—

“यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम् ।

धारयेत्सर्वदा पुण्ड्रं ललाटे गन्धवारिभिः” ॥ इति ।

अत्र धारयेत्सर्वदा शूलमिति क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यमानः पाठस्तु श्रीपुरुषोत्तमचरणै-
स्वतोरवादावल्यां सगुणोपासकपरत्वेन सम्यग्व्यवस्थापित एवेति किमिहाप्रकृतेन तेन ?

गौतमकृताचारसूत्रेषु (प्र० १) आह्निकं प्रकृत्य (खं० ७) नित्यस्नानं निरूप्य
(खं० ८) सन्ध्यादिसर्वकर्मवैकल्यवारणायवश्यकोर्ध्वपुण्ड्रनिरूपणं प्रक्रम्य तत्र
द्रव्यापेक्षायामुच्यते—

“धारयत्युद्धवगोपीचन्दनोर्ध्वपुण्ड्रधारणं नित्यं पापं हन्ति”

तथा,

“जाह्नवीतीरसम्भूतं मृत्तिलकधारिणं दृष्ट्वा ब्रह्महा शुष्येत्”

“गोपीचन्दनधारी मूर्खरूपं विभर्ति केवलं तमोनाशाय”

“शालग्रामशिलालग्नं कुङ्कुमं चन्दनं वा यस्तु धारयते न मुक्तो भवती”ति .
स्पष्टमेव भगवत्प्रसादभूतकुङ्कुमादेस्तिलकद्रव्यत्वं मुक्तिरूपसर्वोत्तमफलकत्वं चोक्तम् ।

गौतमीयतत्रेऽपि सप्तमाध्याये आह्निकमुपक्रम्य स्नानान्तं निरूप्य (श्लो०-६७)—

“पीडयित्वाभ्रं चौरु प्रक्षाल्याचम्य वाग्यतः ।

धारयेद्वाससी शुद्धे परिधानोत्तरीयके ॥

अच्छिन्ने सदृशे शुक्ले आचामेत्पीठसंस्थितः ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं चन्दनेन कृत्वा सन्ध्यां समाचरेत्” ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव नवमाध्याये मानसपूजामुपक्रम्य (श्लो० १८)—

“अथवा ब्राह्मसम्भूतैः प्रकटैरर्चयेत्प्रभुम् ।

स्वागताद्यैर्निवेद्यान्तैरात्माऽभेदेन पूजयेत् ॥

चन्दनागुरुनिष्पन्दचर्चिताङ्गः स्वयं गुरुः ।

विष्णुपञ्जरमन्त्रेण तत्तत्स्थाने विधानवित् ॥ -

रचयेत्तिलकं भक्त्या प्रदीपकलिकानिभम्” ॥ इति ।

अत्राप्यर्चनस्यानुपदमुक्तत्वाद्भगवत्प्रसादभूतद्रव्येण तिलकं कर्तव्यमिति प्रतीयते ।

किञ्च, वस्तुतस्तु, आथर्वणे—“तत्सोवाच भगवान् वासुदेवः वैकुण्ठस्थानोद्धवं
मम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं वैकुण्ठस्थानादाहृत्य द्वारकायां
मया प्रतिष्ठितं चन्दनं कुङ्कुमादिसहितं विष्णुचन्दनं ममाङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः
प्रक्षालनाद्गोपीचन्दनमाख्यातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थान्तःस्थितम्” इति; तथा,
चन्दनस्य वैभवं “य एवंविद्भान्” इति ।

तथा,

“चन्दनं वापि गोपीनां केलिकुङ्कुमसम्भवम्” ॥ इति ।

“कृष्णगोपीरतोद्भूतं पापघ्नं गोपिचन्दनम् ।

तत्प्रसादात्सर्वदैव चतुर्वर्गफलप्रदम्” ॥

इत्यादिना गोपीचन्दनस्यापि भगवत्प्रसादभूतकुङ्कुमत्वेनैव माहात्म्यं श्रावितमिति तत्प्रसादभूतकुङ्कुमचन्दनादेः सर्वोत्तमत्वमेव ।

अत एव मदनपारिजाते ब्रह्मपुराणे—

“तिलकं तु द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया”

इति वचनमुक्तम् । इदमाचारप्रकाशतैत्तिरीयनीलकण्ठाद्विक्रमलकरकृतबहुचाद्विक्रमभृतिषु च सङ्गृहीतम् ।

(विवाहाद्यौ गोपीचन्दननिषेधः, नित्यं गोरोचनादिमङ्गलाचारः)

क्वचित्तु धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिन्धुप्रभृतिषु,

“अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।

मङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपेचन्दनम्” ॥

इति निषेधोऽप्युदाहृतः । अतो नित्यमावश्यकमङ्गलाचारैर्गृहस्थैस्तु गन्धगोरोचनादि-
नैवोर्ध्वपुण्ड्रं सर्वकर्मवैफल्यवारणायवश्यकत्वाद्विधेयमिति केचित् ।

नित्यं मङ्गलाचारधारणं तु विदधाति चतुर्थाध्याये प्रत्यहकर्तव्यधर्मेषु मनुः
(श्लो० १४५)—

“मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रपतात्मनाम् ।

जपतां जुहतां चैव विनिपातो न विद्यते” ॥ इति ।

अत एवात्राभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं, तद्वेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसे-
वादिक्माचारस्तत्रोद्युक्तः स्यादिति कुल्लूकभट्टो व्याचक्ष्यौ । इदं च गोरोचनादिधार-
णमूर्ध्वपुण्ड्ररूपेणैवेति निश्चीयते । जपहोमादिविनिपाताभावफलकत्वात् । साधारणस्य
तादृशफलकत्वायोगात् । क्वचिदपि तद्रोधकप्रमाणानुपलम्भात् । ऊर्ध्वपुण्ड्राहित्येन
कृतजपादिविनिपातस्य तु—

“स्वाध्यायजपहोमादि संन्यादानादिकं च यत् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इत्यादिवचनैर्धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारसमुच्चयमदनपारिजातादिषु व्यवस्थापितत्वाच्च ।

धर्मप्रवृत्तौ तु द्रव्यान्तरमप्युक्तम्—

“अभ्यङ्गोत्सवकालेऽपि कस्तूरीचन्दनादिना” इति ।

(असौर्ध्वपुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रयोनिषेधः, क्वचित्तु द्विधेताचारावयस्या)

तथा, तत्रैव—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्तिर्यक् चैव तु भस्मना ।

चन्दनेनोभयं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत्” ॥
अन्यथा भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रकरणादौ सति ।

नीलकण्ठाद्विके—

“न चोर्ध्वं धारयेद्भूतिं न तिर्यग्गोपिचन्दनम् ।
तिर्यग्ूर्ध्वं च वृत्तं च धारयेच्चन्दनादिकम्” ॥

तत्रैव ब्रह्माण्डे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यान्निपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं च द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया” ॥

चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारकाण्डाचारमयूखादिषु सङ्ग्रहे—

“न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मना” । इति ।

आचारार्के प्रयोगपरिजाते, मृदोर्ध्वपुण्ड्रं भस्मना तिर्यक् चन्दनेनोभयमित्याह
कात्यायनः ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिषु” ॥ इति ।

परमानन्दमन्दारे पाद्ये—

“मृत्तिका चन्दनं भस्म तोयं चैव चतुर्थकम् ।
एभिर्द्रव्यैर्यथाभामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते” ॥

अत्रैव व्यासः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं त्रिपुण्ड्रं भस्मना तथा ।
चन्दनेनोभयं कुर्यान्न तिर्यग्गोपिचन्दनात्”-॥ इति ।

भट्टोजिदीक्षितकृताद्विककमलाकरभट्टाद्विकाचारमयूखेपु ब्रह्माण्डे—

“मृत्तिका चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् ।
एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्सदा” ॥

तत्र भस्मना पुण्ड्रं तु वैष्णवैर्न कार्यम् ।

“न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मना” इति सङ्ग्रहादिषु

तन्निषेधात् ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां ब्रह्माण्डवचनमुक्त्वा, अत्र भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रस्य विहितप्रति-
पिद्धत्वाद्ब्रह्माचारतो व्यवस्येति कथनात् । नृसिंहमट्टीयेऽपि तस्य विहितप्रतिपिद्धत्वमु-
पपाद्य शिष्टाचारानुसाराद्व्यवस्योक्तेऽप्येति । अतो होमान्ते विन्दुरेव कार्यः । तथैव

तत्प्रसादात्सर्वदेव चतुर्वर्गफलप्रदम्” ॥

इत्यादिना गोपीचन्दनस्यापि भगवत्प्रसादभूतकुङ्कुमत्वेनैव माहात्म्यं श्रावितमिति तत्प्रसादभूतकुङ्कुमचन्दनादेः सर्वोत्तमत्वमेव ।

अत एव मदनपारिजाते ब्रह्मपुराणे—

“तिलकं तु द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया”

इति यचनमुक्तम् । इदमाचारप्रकाशतैत्तिरीयनीलकण्ठाद्विक्रमलाकरकृतबहुचाद्विक-
प्रभृतिषु च सङ्गृहीतम् ।

(विवाहादौ गोपीचन्दननिषेधः, तिलं गोरोचनादिमङ्गलाचारः)

कचिदु धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिन्धुप्रभृतिषु,

“अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।

माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्य गोपिचन्दनम्” ॥

इति निषेधोऽप्युदाहृतः । अतो नित्यमावश्यकमङ्गलाचारैर्गृहस्थैस्तु गन्धगोरोचनादि-
नैवोर्ध्वपुण्ड्रं सर्वकर्मवैफल्यवारणायावश्यकत्वाद्विधेयमिति केचित् ।

नित्यं मङ्गलाचारधारणं तु विदधाति चतुर्थाध्याये प्रत्यहकर्तव्यधर्मेण मनुः
(श्लो० १४५)—

“मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते” ॥ इति ।

अत एवात्राभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं, तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसे-
वादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः स्यादिति कुल्लूकभट्टो व्याचख्यौ । इदं च गोरोचनादिधार-
णमूर्ध्वपुण्ड्ररूपेणैवेति निश्चीयते । जपहोमादिविनिपाताभावफलकत्वात् । साधारणस्य
तादृशफलकत्वायोगात् । कचिदपि तद्वोधकप्रमाणानुपलम्भात् । ऊर्ध्वपुण्ड्राहित्येन
कृतजपादिविनिपातस्य तु—

“स्वाध्यायजपहोमादि संख्यादानादिकं च यत् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्याच्चित्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इत्यादिवचनैर्धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारसमुच्चयमदनपारिजातादिषु व्यवस्थापितत्वाच्च ।

धर्मप्रवृत्तौ तु द्रव्यान्तरमप्युक्तम्—

“अभ्यङ्गोत्सवकालेऽपि कस्तूरीचन्दनादिना” इति ।

(असोर्ध्वपुण्ड्रशुद्धिपुण्ड्रयोर्विषेधः, काचिल्लतद्विधेराचाराद्यवस्था)

तथा, तत्रैव—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्तिर्यक् चैव तु भस्मना । .

चन्दनेनोभयं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

अन्यथा भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रकरणादौ सति ।

नीलकण्ठाद्विके—

“न चोर्ध्वं धारयेद्भूतिं न तिर्यग्गोपिचन्दनम् ।

तिर्यग्ूर्ध्वं च वृत्तं च धारयेच्चन्दनादिकम्” ॥

तत्रैव ब्रह्माण्डे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।

तिलकं च द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया” ॥

चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारकाण्डाचारमयूखादिषु सङ्गहे—

“न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मना” इति ।

आचाराकैः प्रयोगपरिजाते, मृदोर्ध्वपुण्ड्रं भस्मना तिर्यक् चन्दनेनोभयमित्याह
फाल्गुनः ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम् ।

उभयं चन्दनेनैव अम्यङ्गोत्सवरात्रिषु” ॥ इति ।

परमानन्दमन्दारे पाद्ये—

“मृत्तिका चन्दनं भस्म तोयं चैव चतुर्थकम् ।

एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते” ॥

अत्रैव व्यासः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं त्रिपुण्ड्रं भस्मना तथा ।

चन्दनेनोभयं कुर्यान्न तिर्यग्गोपिचन्दनात्”-॥ इति ।

भट्टोजिदीक्षिततट्टाद्विककमलारुमङ्गाद्विकाचारमयूखेषु ब्रह्माण्डे—

“मृत्तिका चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् ।

एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्सदा” ॥

तत्र भस्मना पुण्ड्रं तु वैष्णवेन कार्यम् ।

“न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मना” इति सङ्गहादिषु

तन्निषेधात् ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां ब्रह्माण्डवचनमुक्त्वा, अत्र भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रस्य विहितप्रति-
पिद्धत्वाद्वृद्धाचारतो व्यवस्थेति कथनात् । नृमिहमङ्गीयेऽपि तस्य विहितप्रतिपिद्धत्वमु-
पपाद्य शिष्टाचारानुसाराद्यनस्योक्तेयेति । अतो होमान्ते निन्दुरेव कार्यः । तथैव

कात्यायनगृह्याद्यनुगृहीताचैचिरीयादीनां शिष्टाचारादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं चन्दनादीनामप्यूर्ध्वपुण्ड्रव्यत्वं व्याख्यातम् ॥

(भस्मोत्पत्तिविधिलेश, तत्र चन्दनकुङ्कुमकाश्मीरादिमेलनाग्रह, जलयोगविचार, चन्दनादेरदृष्टमात्रार्थरत्नावलिग्रहणम्, गोपीचन्दनमिश्रकुङ्कुमादितिलकम्)

किञ्च, भवतामपि स्वधारणीये भस्मनि मिश्रणाय चन्दनादीनां तत्तद्रव्याणामाग्रहोऽस्त्येव । यथा, बृहज्जाचालोपनिषदि तृतीयब्राह्मणे—“अथ भृशुण्डः कालाग्निरुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति स होत्राच विकटां ग्रामि” त्याद्युपक्रम्य भस्मकरणान्तं व्याख्याय भ्राज्यते—

“संयोज्य गाङ्गसलिलैः कपिलामूत्रकेण वा ।
चन्द्रकुङ्कुमकाश्मीरमुशीर चन्दनं तथा ॥
अगरुद्वितयं चैव चूर्णयित्वा तु सूक्ष्मतः ।
क्षिपेद्भस्मनि तच्चूर्णं ओमिति ब्रह्ममन्त्रतः ॥
ग्रणवेनाहरेद्विद्वान् ब्रह्मेति वटकानथ ।
अणोरणीयानिति हि मन्त्रेण च विचक्षणः ॥
इत्थं भस्मसु सम्पाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित्” ॥ इति ।

तत्रैव चतुर्थब्राह्मणेऽपि भस्मनोद्भूतनमुपक्रम्य—

“देवाग्निगुरुविप्राणां समीपेऽन्त्यजदर्शने ।
अशुद्धभूतले मार्गे कुर्यान्नोद्भूतनं व्रती ॥
शङ्खतोयेन मूलेन भस्मव्यामिश्रणं भवेत् ।
योजितं चन्दनेनापि वारिणा संयुतं तु वा ॥
चन्दनेन समं लिम्पेज्ज्ञानार्थी चूर्णमेव तत् ।
मध्याह्नात्प्राञ्चलैर्युक्तं तोयं तदनुवर्जयेत्” ॥ इति ।

शैवसुधाकरे तु धारिणा संयुतं तु वा, ज्ञानार्थी भस्म चैव हीति पाठभेदादिदृष्ट्यन्यस्तम् ।

तत्रैव, कौर्म्ये—

“वैदिकैर्मन्त्ररहितं चन्दनागुरुकुङ्कुमम् ।
तिर्यक्पुण्ड्रात्मना धार्य कान्तिसौख्याभिलाषिभिः” ॥ इत्यादि ।

यत्तु,

“भस्मत्रचन्दनादीनां त्यागेऽनर्थो न विद्यते ।
चन्दनादीन्यतो लौकिकान्येन न संशयः ॥
दृष्टकान्त्याद्यर्थचन्दनादेरुपरि भस्मनि” ॥

इत्यादीनि चन्दनादीनां शोभादिदृष्टमात्रफलकत्वप्रतिपादकानि वचनान्युपन्यस्तानि ।

तान्यप्रक्षिप्तत्वनिश्चये सति “चन्दनेन समं लिम्पेज्ज्ञानार्थी”ति ज्ञानरूपात्युत्तमादृष्टार्थ-
कत्वप्रतिपादकजाबालश्रुतिविरोधादप्रमाणानि सर्वाविष्टनस्मृतिवत् ।

“श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते ।

तत्र श्रुतिर्वलिष्ठा स्याद्द्वयोर्द्विधे स्मृतिर्वरा” ॥

इति लघुव्यासस्मरणात् । द्वयोः स्मृतिपुराणयोः । प्रपञ्चितं चैत“द्विरोधे त्वनपेक्षं
स्यादसति ह्यनुमानमि”त्यधिकरणे जैमिनिना । नैवेद्यभक्षणविचारादौ च शैवसुधाकरेऽपि
तथैवाङ्गीकृतम् । अमिश्रितयोः पृथक्पृथग्धारणविषयाणि वा, प्रकरणेन तथानिश्चयात् ।
तस्मान्मिश्रद्रव्यैरपि पुण्ड्रधारणे न कस्यापि विवाद इति कृतमतिशयेन ।

अत एव बहवः शिष्टा गोपीचन्दनमिश्रेण भगरदुपशुक्तगन्धचन्दनादिनापि तिल-
फानि कुर्वन्ति । एवम्विधेषु निबन्धेषु विविधवचनप्रचयोपन्यासेन तानि तानि तिल-
कद्रव्याणि निर्णीतान्येव । तेषां च यथाकालं यथाशिष्टाचारं यथास्वकुलधर्मं च
न्यवस्था ।

“साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेत्” इति ।

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति” ॥

इत्यादिवाक्यैस्तथानिश्चयात् । तस्मादिह न कोऽपि शङ्कावकाशः ॥

इत्थम्,

स्तव्यानां श्रुति भव्यानां द्रव्याणां तिलके भिदा ।

किञ्चित्प्राचीनवचनविचारेण विनिश्चिता ॥ १ ॥

(चतुश्चत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, विविधास्तिलकाकाराः,
ललाटादिस्थानविशेषेणाकारविशेषः, केयाश्चित्सम्मोहनाद्यर्थ-
त्वम्, भाले दण्डाकारं चरणाकारं वा, ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रे
सान्तराले एव कार्ये, अच्छिद्रयोर्निन्दा)

अथ चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आकारभेदे च किं प्रमाणम् ? ॥ ४४ ॥

उत्तरम्—

चया वाचामनर्वाचां माधवाद्यैरुदाहृताः ।

प्राचामाचारमिलिताः पुण्ड्राकारविचारणे ॥ १ ॥

तथा हि—पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये ब्रह्मपुराणे—

“वर्ति दीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तम उच्यते ॥
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।
सप्तपट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
चतुस्त्रिंशद्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत्” ॥

इति नीलकण्ठाह्निकाचारप्रदीपचतुर्विंशतिमतव्याख्याप्रभृतिषु चैतान्मुपलभ्यन्ते ।
इमान्येव वाक्यानि मदनपारिजाते ब्रह्माण्डे भगवद्वाक्यत्वेन च लिखितानि । आचार-
प्रकाशे तु दशाङ्गुलप्रमाणमिति श्लोकद्वयं किञ्चित्पाठभेदेन आदित्यपुराणसमुदाहृतम् ।

आचारप्रकाशभट्टोजिदीक्षिताह्निककमलाकराह्निकाचारमयूरादिषु च स्थानविशेषेण
आकारविशेषः स्मर्यते—

“निटिले बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपल्लवे ।
हृदये कमलाकारमुदरे दीपवस्त्रिसेत् ॥
अधः शृष्टे स्कन्धदेशे लिखेअम्युफलाकृतिम्” ॥ इति ।

निटिले ललाटे ।

भागवततत्त्वभास्करे तु स्मृतिसारे—

“ललाटे ज्योतिषाकारं बाहोर्वं वंशपत्रवत् ।
हृदयेऽश्वत्थपत्राभं शेषाङ्गे तुलसीदलम्” ॥ इति ।

तत्रापि निष्कामवैष्णवैस्तु ललाटे हरिचरणाकारं दण्डाकारं वेत्येव धारणीयम्, न तु
वेणुपत्राकारादि मोहनाद्यर्थत्वादिति सम्प्रभाति ।

अत एवावतारवादावत्यां पात्रे—

“अश्वत्थपत्रसंकाशो वेणुपत्रसमाकृतिः ।
पद्मकुञ्जलसङ्काशो मोहनं त्रितयं स्मृतम् ॥
महाभागवतः शुद्धः पुण्ड्रं हरिपदाकृतिः ।
दण्डाकारं तु वा देवि धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

शुद्धो निष्कामः ।

नीलकण्ठाह्निकाचारप्रदीपादिषु—

“नासामूर्लं समारम्य वेणुपत्राकृतिं शुभम् ।
पद्मपद्मो द्विजः कुर्याच्चिलकं चन्दनादिना” ॥ इत्यादि ।

तेन निटिले बाहुवचैवेत्यंशस्तु संकामपरः । उक्तपादादिना तथैवगमात् ।

अत एव तत्त्वदीपे श्रीमदाचार्योः—

“दण्डाकारं ललाटे स्वात्पद्माकारं तु वक्षसि ।

‘चेणुपत्रनिभं बाह्वोरन्यद्दीपाकृतिर्भवेत्’ ॥ इति ।

अत्र दण्डाकारमिति चरणाकारस्याप्युपलक्षणम् । उक्तवक्ष्यमाणपाद्मवचनेषुभयोः प्रशंसनात् । तयोः स्वरूपं तु उपरि किञ्चिद्विस्तीर्णत्वे पदाकृति ज्ञेयम्, समत्वे दण्डाकृतीति ग्राह्यः । इदं च सान्तरालमेव कर्तव्यम् ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये शून्यं प्रकल्पयेत् ।

शृणु षण्मुरा तन्मध्ये उमयाऽहं श्रिया हरिः” ॥

इत्याचारमपूखे चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां कमलाकराद्विके च प्रयोगपारिजातसङ्ग्रहात् ।

अवतारवादावलिभागवततत्त्वभास्करादिषु महानिबन्धेषु पात्रे—

“एकान्तिनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।

सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृति ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ।

दण्डाकारं सुशोभाढ्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे ।

सान्तराले समासीनो हरित्त्वत्र श्रिया सह ॥

निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजायमः ।

स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव व्यपोहति ॥

अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु ये कुर्वन्ति द्विजातयः ।

ते ललाटे तु सततं शुनः पादं न संशयः” ॥ इति ।

बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये विंशध्याये (श्लो० २९)—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं दण्डाकारं प्रकल्पयेत् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥

निवसत्यूर्ध्वपुण्ड्रे तु श्रिया सह हरिः स्वयम् ।

त्रिपुण्ड्रे धूर्जटिः साक्षादुमया सह सर्वदा ॥

विना छिद्रं तु यत्पुण्ड्रं शुनः पादसमं विदुः” ॥ इति

भागवततत्त्वभास्करे पात्रे—

नासादिकेशपर्यन्तमूर्ध्वपुण्ड्रं सुशोभनम् ।

मध्ये छिद्रसमायुक्तं तं विद्याहरिमन्दिरम् ॥

वामभागे स्थितो ब्रह्मा दक्षिणे तु सदाशिवः ।
मध्ये विष्णुं विजानीयात्तस्मान्मध्ये न लेपयेत्” ॥ इति ।

(तिलकस्यान्तः गोपीचन्दनमुद्रा अवश्यं कार्याः)

अथात्रापि यथाकालं गोपीचन्दनादिना नाममुद्रादिमुद्राधारणं तु तिलकान्तरालेऽपि विधेयमेव । अत एवोर्ध्वपुण्ड्रविधावाचारप्रकाशे—

अत्र हलायुधीये विशेषः—

“मूत्रमष्टाक्षरं वापि प्रीयते तस्य केशवः ।
गोपीचन्दनमुद्रां च कृत्वा भ्रमति भूतले ॥
सोऽपि देशो भवेत्पूतः किम्पुनर्यत्र संस्थिता” ॥

पात्रे—

“कृष्णानामाक्षरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा तस्य लोकमवामुयात्” ॥

तथा भगवद्रचः—

“ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।
मर्त्यो मर्त्यो न विद्येयः स नूनं मामकी तनुः” ॥ इति ।

नीलकण्ठाह्निके च सनत्कुमारः—

“कृष्णायुधाङ्कितं देहं तोयचन्दनमृत्स्त्रंया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥
यदा यदा प्रपश्येत देहं शङ्खादिचिह्नितम् ।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम्” ॥ इति ।

प्रथमश्लोकपूर्वार्धे यः कुर्यादिति शेषः । कृतमनेनाप्राकृतप्रपञ्चनेन । अस्ति हि मनु-
वचनं “नाष्टः कस्यचिद्दूयादि”ति । तस्माच्चिलकानां तत्तदाकारमेवे न कोऽप्य-
प्रामाणिकत्वसन्देहगन्ध इति दिक् ।

सारं सारं मया प्रोक्तमपारं शास्त्रमत्र तत् ।
नानाऽऽचारं यथाऽऽचारं सविचारं विधीयताम् ॥ १ ॥

(पञ्चचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिके, भारतेऽनुपलभ्यमानस्यापि
श्रुत्यादिसिद्धस्य नाप्रमितत्वम्, भारते ऊर्ध्वपुण्ड्र-
विधिवचनानि)

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

भारतादिमन्वादिस्मृतिष्वाचारदर्शाद्याह्निकग्रन्थेषु च
तिलकविधानं नेति किम् ? ॥ ४५ ॥

उत्तरम् ।

श्रुतिष्वपि पुराणेषु प्रायो ग्रन्थेषु चाह्निके ।
सर्वेष्वस्तूर्ध्वपुण्ड्रस्य विधानं सर्वसम्मतम् ॥ १ ॥
तथापि नेति किमिति संशयो विस्मयाम्बुधौ ।
निमज्जयति मां यद्वा गतिश्चित्रेयमैश्वरी ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं भारतादौ विधानप्रश्नः समाधीयते—

भारतं हि श्रुत्युक्तार्थावुवादकमेव । यथोक्तं श्रीभागवते—

“स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न-श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्” ॥ इति ।

तथा,

“भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः” । इत्यादि ।

मार्कण्डेयपुराणे—

“भगवन्भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना ।

इत्युपक्रमोद्भूतम्”

व्यासवाक्यजलौघेन कुतर्कतरुहारिणा ।

वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकृता” ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि । तथा च पञ्चुतावुक्तं तद्भारतेऽप्यस्त्येवेति मन्तव्यम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रतिपादिकाः श्रुतयश्च आचारप्रकाशादिषु स्मार्तग्रन्थेष्वपि प्रत्यक्षतयोपल-
भ्यमानत्वपूर्वकं मूललेखनपूर्वकं च—

“धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतशङ्खधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम्” ॥

इत्यादयः कठादिशाखाया लिखिता एवेति न तत्र विवादः ।

नन्वेवं तर्हि भारते पुण्ड्रं प्रत्यक्षतया कुतो नोपलभ्यत इति चेत्, मैवम्, महाभारते आदिपर्वणि प्रथमाध्याये, मुनिना प्रथमतस्त्रिंशच्छ्लोकापरिमितं भारतं प्रणीतं, तत्र, कियांश्चिद्भागः स्वर्गं, कियांश्चिद्भागः पातालं, कियांश्चिद्भोकान्तराणि च गतवान् । इह तु लक्ष्मात्रमेवोर्वरितम्; तदेव वैशम्पायनेन जनमेजयायाभिहितमिति कथायाः स्पष्ट-तया दृश्यमानत्वादिहोपलभ्यमानभागमात्रेऽनुपलब्ध्या सर्वथा भारतानिरूपितत्वस्य वक्तु-मशक्यत्वात् । प्रत्युत सर्वसाधारणग्रन्थोदाहृतप्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वेन तत्र भागान्तरेषु तत्सत्त्वस्यैवानुमीयमानत्वात् । एवमेव च,

“अनाश्रित्येदमाख्यानं कथा शुचि न विद्यते”

इति, आदिपर्वचः सङ्गच्छते । अन्यथा, सर्वसम्मतप्रामाणिकव्याख्यायुक्तपुराणेषु दृश्य-मानानां बहूनां कथानामप्रत्यभारतेऽनुपलम्भेन तद्वाक्यं विरुद्धमेव स्यात् । एतेन यद्भारतेऽस्ति तदन्यत्राप्यस्ति, यद्भारते नास्ति तदन्यत्रापि नास्ति इत्येवमर्थोपपन्नकानि

“यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित्”

इत्यादीनि भारतादिवाक्यान्वयि समाहितानि घेदितव्यानि । अन्यथेयमाशङ्का भस्-त्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधाराणादिष्वपि दुर्निवारप्रसारा स्यात् । वस्तुतस्तु, तादृशवाक्यानां प्रायिक-त्वमेव वक्तव्यम् । अत एव मार्कण्डेयपुराणे प्रथमाध्याये—

“तपःस्वाध्यायनिरतं मार्कण्डेयं महाभुनिम् ।

व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत ॥

भगवन्भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना” ।

इत्युपक्रम्य,

“तथैह सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम्” ।

इत्यन्तेन दृष्टान्तैः प्रशंसं,

अग्रे चतुःपुर्यार्थादिबहुवस्तुप्रतिपादकत्वं तस्योक्त्वाऽपि,

“कस्मान्मानुषता प्राप्तः” इत्यादिना श्रुतेऽपि भारते पुनः संशयावशेषः कथ्यते । एवमेवाग्रे तत्र चतुर्थ्याध्यायेऽपि स्फुटम् ।

किञ्च, भारते शान्तिपर्वणि मोक्षार्थं पञ्चरात्रमतीव प्रशंसितम् । तत्र, वृतीयरात्रे आदिकनिरूपणे (अ० १ श्लो० १७)—

“लातो निर्मलस्मशुद्धवसनो धौताङ्घ्रिपाण्याननः,

स्वाचान्तः सपवित्रमुद्रितकरः शुद्धोर्ध्वपुण्ड्रोऽञ्जलः” ॥

इत्यादिपूर्वपुण्ड्रं निरूपितमेवेति तस्य भारताभिमतत्वमायात्येव ।

यत्तु, कथिदाधुनिकः पञ्चरात्रस्याप्रामाणिकत्वमिदानीमित्याह; तत्तु, पराशरस्मृत्यैव खण्डितमतः किं तेन ? ।

एवं महाभारते तत्तत्स्मृतिकारणामपि प्रशंसादर्शनाच्चतत्कृतस्मृतिषु चोर्ध्वपुण्ड्र-
विधेरुपलभ्यमानत्वात्तस्य भारतादुत्तमायात्येव । एतत्सर्वमप्युपेत्यवादेन ब्रूमः ।

वस्तुतस्तु, सर्वसाधारणेषु स्मृतिप्रकाशाचारप्रकाशादिषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषूर्ध्व-
पुण्ड्रविधौ—

“द्वारावत्युद्भवाद्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने” ॥

इत्यादीनां स्पष्टतयोर्ध्वपुण्ड्रविधायकानां महाभारतवचनानां महाभारतस्थत्वलिखनपूर्व-
कमुदाहृतत्वान्महाभारतेऽपि प्रत्यक्षस्तदुपलम्भोऽस्त्येव ।

नीलकण्ठाद्विक्रमभृतिषु बहुष्वेव ग्रन्थेषूर्ध्वपुण्ड्रविधौ भारते—

“जाह्नवीतीरसम्भूतां मृतं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्” ॥

इति वचनमुक्तम् ।

कमलाकरभट्टरघुनाथभट्टभट्टोजिदीक्षिताद्विक्रमग्रन्थेषु तूर्ध्वपुण्ड्रविधिप्रक्रमे महा-
भारते—

“द्वारावतीमहाक्षेत्रे गोपीवापीसमुद्भवाम् ।
मृदमङ्गेन वहते न यमं पश्यन्ते कदा ॥

कदाचिदपीत्यर्थः ।

पुनरपि,

जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं भाले विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्” ॥

इति श्लोकद्वयमप्युपन्यस्तम् । एवं सर्वसाधारणेषु ग्रन्थान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

(बृहदारण्यकसंहितादिग्रन्थादिष्वूर्ध्वपुण्ड्रविधिः, सूतस्थोर्ध्वपुण्ड्रमुद्रातुलसीकाष्ठमालादिवैशिष्ट्यं
तादृशाख्यं वैष्णवस्वम्, ब्राह्मणा स्वतो वैष्णवा, तिलकेऽङ्गुलिसेदेन फलभेदः, आदर्शं
जले वा दृष्ट्वा कार्यम्, सदभेदहेतुन न कार्यम्)

अथ प्रश्ने भारतादीत्यादिशब्देन पुराणानि ब्राह्मणि । तुल्यकोटिकत्वात् । तेषु
चोपलभ्यत एव प्रत्यक्षतयोर्ध्वपुण्ड्रविधिरित्युक्तः प्रश्नः । उपलब्धिस्तु दिङ्मात्रेण,
यथा बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये विशेषध्याये (श्लो० ११)—

“ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय परं ब्रह्म विचिन्तयेत्”

इत्यादिना आद्विककथनप्रक्रमोच्यते (श्लो० २९)—

“आचम्य तिलकं कुर्याद्गोपीचन्दनमृत्स्नया ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रमुक्षु सौम्यं दण्डाकारं प्रकल्पयेत् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ।
 निमसत्पुर्णपुण्ड्रे तु श्रिया सह हरिः स्वयम् ॥
 त्रिपुण्ड्रे धूर्जटिः साक्षरदुमया सह सर्वदा ।
 विना छिद्रं तु तत्पुण्ड्रं शुनः पादसमं विदुः” ॥ इत्यादि ।

नचेदं तन्मासत्रताङ्गमिति शङ्क्यम्; वचनान्तरैर्नित्यत्वावगमात् । तत्राद्विकप्रसङ्गा-
 दवयम्यमानं तन्मासत्रताङ्गत्वं तु नित्यस्यापि सिध्येत् । नित्यस्याप्युपवीतस्य तैत्तिरीय-
 संहितायामुपन्ययत इति श्रावितदर्शाङ्गत्ववत् । अन्यथा तत्रोक्तानां सन्ध्यावन्दनादीनां
 मपि प्रसङ्गाच्चन्मासत्रताङ्गत्वावगमेन नित्यत्वं भज्येतेत्यलम् ।

किञ्च, तत्रैव प्रथमाध्याये (श्लो० १९-२०)—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रधर श्रीमन्नाममुद्राविराजितम् ।
 शङ्खचक्रधर दिव्यं गोपीचन्दनमृत्स्रया ॥
 लसच्छ्रीतुलसीमालं जटामुकुटमण्डितम् ।
 जपन्तं परमं मन्त्रं हरेः शरणमद्भुतम्” ॥

इति, स्रुतवर्णनेन ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणादेः स्पष्टमेव प्राचीनाचारत्वं बोध्यते ।

अपि च ब्रह्माण्डपुराणे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं भृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भक्षना सदा”

इत्यादिना निरूपितम् ।

तत्परिमाणं च आदित्यपुराणे—

“अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाङ्गुली भवेत् ।
 अनामिकाञ्चदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥
 एतैरङ्गुलिभेदैश्च कारयेन् नखं स्पृशेत्” ॥

इति ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणे प्रकारविशेषादिकमपि भगवता प्रतिपादितम् ।

आचारमाधवे प्रथमाध्याये ब्रह्मपुराणे—

“पूजाशाले जपे होमे सायम्प्रातः समाहितः ।
 नामान्युचार्य विधिना धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

भागवततत्त्वभास्करे पात्रे—

“तुलसीकर्णमध्यस्था शङ्खचक्रं शृङ्गद्वये ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा भाले नामसङ्कीर्तनं मुखे ॥
 रागद्वेषपरित्यागी सर्वत्र समदर्शनः ।
 विष्ण्वर्षिताखिलाचारः स वै वैष्णव उच्यते ॥

स सर्वभूतदययाऽतिविराजमानो
 ज्ञानप्रधानधिपणः प्रतिलब्धकाष्ठः ।
 अन्तर्विरागसुभगोऽजितरागलोभः
 पूज्यो गुरुर्गुरुत्तरो गिरिजे ममैषः ॥
 सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टा वैष्णवत्वेन नोदिताः ।
 इतरे च त्रयो वर्णाः स्थितिर्बाह्या च वैष्णवी” ॥ इति ।

तत्रैव गारुडे नारदः—

गोपीचन्दनसम्भवं सुरुचिरं पुण्ड्रं ललाटे द्विजो
 नित्यं धारयते यदि प्रतिदिनं रात्रौ दिवा सर्वदा ।
 यत्पुण्यं कुरुजाङ्गले रविग्रहे माध्यां प्रयागे तथा
 तत्प्राप्नोति खगेन्द्र विष्णुसदने सन्तिष्ठते देववत् ॥

पाप्मे—

“मत्प्रियार्थं शुभार्थं च रक्षार्थं चतुरानन ।
 मत्पूजाहोमकाले च सायम्प्रातः समाहितः ॥
 मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं भवापहम्” ॥ इति ।

स्कान्देऽपीदमेव वचनम् ।

आचारार्के तिलकप्रकरणे ब्रह्मपुराणे—

“गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।
 विभर्ति रूपं सौर्ज्यस्य तमोनाशाय केवलम्” ॥ इति ।

पुनस्तत्त्वभास्करे ब्रह्माण्डपुराणे—

“सीदन्मार्गदर्शने जले क्षिप्ते त्रिदशस्य त्रिदशस्य ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभाग स याति परमां गतिम्” ॥ इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपीदं वाक्यम् ।

परमानन्दमन्दारे स्कान्दे—

“गोमतीतीरसमुद्भूतां गोपीवापीसमुद्भवाम् ।
 मृदं मूर्ध्ना बहेद्यस्तु सर्वपापात्प्रमुच्यते” ॥ इति ।

अवतारवादावल्यां स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये—

“मन्त्रेणैवाभिमन्त्र्याथ ललाटादिषु वैष्णवः ।
 धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्राणि यथासह्यमतन्द्रितः ॥

ब्रह्मन् द्वादशपुण्ड्राणि ब्राह्मणः सतर्त धरेत्” ॥ इत्यादि ।

• तिलककरणे विशेषस्तु पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

“सदर्भेण तु हस्तेन यः कुर्यात्तिलकं बुधः ।

आचम्य स विशुद्धयेत दर्भत्यागेन चैव हि” ॥ इति ।

एवमनेकेषु पुराणेष्विदं विस्तरेण निरूपितमस्ति । तत्तत्पुराणवचनानि प्रायः सर्वेरापि शिष्टविद्वद्भिः सर्वसाधारणमहानिग्रन्थकारैरुदाहृतान्येवेति । इदं निःशेषाशङ्कातूलजालस्य कालनाय महाज्वालानलकल्पम् ।

(बृहत्पराशरादिस्मृतिकारैर्ध्वजपुण्ड्रमतीव सुखम्, तत्र मनुसम्मतं, स्मृतिषु सत्येति कर्तव्यता च)

अथ, यदुक्तं मन्वादिषु ग्रन्थेषु तद्विधानं नेति किमिति, तत्र ब्रूमः ।

“बहुस्मृतिभिरुक्तं तद्वहुग्रन्थेषु वर्णितम् ।

प्रशंसितं च मनुना सर्वाचारप्रशंसनात्” ॥

तथा हि—मन्वादीत्यादिशब्देन स्मृतय एव ग्राह्याः । तुल्यत्वात् । (याज्ञ० अ० १ श्लो० ४) मन्वात्रिविण्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति ।

पराशरे (अ० १ श्लो० १४)—

“श्रुता मे मानसा धर्मा गार्गीया गौतमास्तथा”

इत्यादियाज्ञवल्क्यपराशरादिस्मृतिवचोभिस्तथानिश्चयात् । अस्ति च बहुस्मृतिपूर्व-पुण्ड्रविधानम् । यथा, निर्णयसिन्धौ (परि० ३) दृष्टपराशरः—

“ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यादैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्” इति ।

इदं च पृथ्वीचन्द्रोऽप्युदाजहार ।

माधवीये सत्यव्रतः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।

स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः” ॥ इति ।

इदं मदनपारिजातधर्मप्रवृत्तिपरमानन्दमन्दारकमलाकराहिकादिष्वपि सङ्गृहीतम् ।

आचारार्के व्यासः—

“वामहस्ते जलं कृत्वा सावित्र्या चाभिमाञ्चितम् ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मर्दयेन्मृत्तिकां ततः ॥

अतो देवेति मृत्केन तिलकं धारयेत्सदा” ॥ इत्याह ।

परमानन्दमन्दारे गौतमः—

अम्बरीषे महाधस्य क्षयार्थं कुरु वीक्षणम् ।

ललाटे यैः कृतं नित्यं गोपीचन्दनपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

तत्रैव व्यासः—

“आदाय पाणिना भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदम् ।

समर्चयति गात्राणि तस्य धर्मो न ह्रीयते” ॥ इति ।

एवं सन्ति तत्र तत्रोदाहृतानि सुबहून्पूर्वपुण्ड्रविधायकानि स्मृतिवचनानि ।

किञ्च, मनुनापि प्रथमाध्याये (श्लो० १०८)—

“आचारः प्रथमो धर्मः स्मृत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः” ॥

इत्यादिना श्रुतिप्रसिद्धस्य च सर्वस्याप्याचारस्यात्यावश्यकत्वकथनात् । श्रुतिस्मृत्यु-
भयप्रसिद्धस्योर्ध्वपुण्ड्रकरणस्यावश्यकत्वं तस्याप्यभिप्रेतमेव । अस्याप्यावश्यकत्वाच्चाचारत्वं तु
तैत्तिरीयैः सुप्रसिद्धैर्माधवादिशिष्टैराचारमाधवाचारचिन्तामण्याचारप्रकाशाचारार्काचारमयूरा-
धर्मप्रवृत्त्याचारप्रकरणाचारप्रवीपादिषु तत्र तत्र ग्रन्थेषु प्रसिद्धेषु तत्तद्वचनोपन्यासेन
प्रपञ्चितमेवेति किम्बहूकेन ।

ननु तथापि मनुना स्पष्टं कण्ठरवेणोर्ध्वपुण्ड्रस्यानिरूपितत्वाच्चक्ष्माप्रामाणिकत्वमिति
चैत्र, तर्हि, भस्मधारणत्रिपुण्ड्रकरणरुद्राक्षभरणशिवाद्यर्चनादीनामप्यप्रामाणिकत्वं प्रस-
क्ष्येत । तद्वन्धस्यापि मनुस्मृतावदर्शनात् । यदि तु तेषां प्रमाणान्तरे स्पष्टतयोक्तत्वा-
न्नाप्रामाणिकत्वमित्युच्यते, तर्ह्योर्ध्वपुण्ड्रेऽपि बहुश्रुत्यादिसम्मतत्वाद्बहुग्रन्थप्रसिद्धत्वाच्च
तुल्यमित्यलम् ।

(भाचारमाधवादिषु बहुतरेष्वेवातिप्रामाणिकसर्वसाधारणग्रन्थेष्वोर्ध्वपुण्ड्रविधिः,
प्रातर्मुखादिशालनं, हरिस्मरणं च)

यत्तूक्तमाचारदर्शनाद्विधौ ग्रन्थेषु तिलरुविधानं नेति किमिति, तत्तु, एकग्रन्थमात्र-
प्रदर्शनप्रयुक्ताद्ग्रन्थान्तरेष्वपि तदनिरूपणप्रमादेव ।

“यत्र यत्राद्विकं प्रोक्तं पुराणादिषु विस्तरात् ।

शिष्टानां च निग्रन्थेषु तत्र तत्रेदमीरितम्” ॥

तथाहि, पुराणेषु पाञ्चरुहन्नारदीयादिषु आद्विकप्रस्तावेपूर्वपुण्ड्रमत्यावश्यकत्वेन
निरूपितमेव । तत्तद्वचनानि तु कानिचिदुक्तान्यधस्तात् । अथ पौरुषेयैष्यपि सर्वदेश-
प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु तत्प्रपञ्चनमुदाहरामः । तत्र, माधवरुतायां लघुपाराशरस्मृतिव्या-
ख्यायाम्—

“चतुर्णामपि वर्णानां किञ्चित्साधारणं वद”

“मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स ज्ञं मामकी तनुः”

इत्यन्तेन ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणं विधाय, ततो मुद्राधारणं च विधाय, तदुत्तरमेव सन्ध्या-
चन्दनादिकं निरूपितम् ।

आचारार्कं च आह्निकप्रस्तावे, अथ तिलकम्—

“ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत्”

इत्यारम्भः,

“अतो देवेति सूक्तेन तिलकं धारयेत्सदा”

इत्याह । एवं यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादित्यन्तं तद्विस्तरेणोक्तम् ।

धर्मान्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे आह्निकनिरूपणै, अथ तिलकविधिः—

“प्रातः पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्”

इत्यारम्भः,

“मृदा तिलकी विधेयः”

इत्यन्तेन तदेव विधाय, सन्ध्याचन्दनाद्युक्तम् ।

स्मृतिसङ्ग्रहे, “ज्ञात्वे मुहूर्ते स्वगुरुं विवृणुं नत्वाऽथ सञ्चित्य गृहस्यकृत्यमि”
त्यादिनाऽऽह्निककथनं प्रकृत्य ह्यनान्तमुक्त्वा,

“क्षारावतीपर्वतसिन्धुतीर्थ-

तीरात्समादाय मृदं तुलसाः ।

अनामिकाद्यङ्गुलिभिर्विहाय

कनिष्ठिकां द्वादशनामभिश्च ॥

अयोर्ध्वपुण्ड्रं विभृयाल्ललाटे

ततश्च नामौ हृदये च कण्ठे ।

याधे च कर्णैर्यार्थनाहु-

मूले श्रुतौ षष्ठगलोत्तमाङ्गे ॥

ततो रजन्यां दिवसे च सन्धौ

सन्ध्यामुपासीत दिवा न रात्रौ”—

इति तदेवामिहितम् ।

एवमेव हेसाम्यचारचिन्तामणिपृथ्वीचन्द्रोदयनिर्णयसिन्धुभागवततन्त्रभास्कराचार-
मयूखप्रयोगपारिनातचतुर्विंशतिमत्तन्त्र्याख्यानीलकण्ठआह्निकवैतुषाह्निकरघुनाथभट्टाहि-
कस्मृतिदर्पणगोविन्दार्णवकृष्णभट्टपद्मतिमदनरत्नपरमानन्दमन्दारकमलाकराह्निकप्रभृ-
तिभिः सर्वसाधारणैर्बहुशिष्टसम्मतैरखिलग्रन्थदुन्दुभिसन्दोहरमन्दमुद्गुटोऽयमूर्ध्वपुण्ड्रवि-
धिरिति ग्रन्थानामनन्तत्वादिरम्यते लेखनप्रयासात् ।

(गङ्गाहर्षादौ तद्वर्णनम्, आचारादर्शे तद्विधाने हेतु, आचारमाधवादाङ्गपूर्वपुण्ड्रमात्रविधि)

किञ्च, ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणस्य शिष्टाचारोऽप्यनादिसिद्धः, सर्वदेशप्रसिद्ध एव, अत एव प्राञ्चो महाकवयोऽपीदमवर्णयन् । यथा, “जाह्नवीतीरसम्भूताम्” इत्यस्यार्थ उपनिबद्धः पण्डितराजजगन्नाथेन गङ्गाहर्षाम्—

“ललाटे या लोकैरिह खलु सलीलं तिलकिता

तमो हन्तुं घृते तरुणतरमार्तण्डतुलनाम् ।

विलम्पन्ती सद्योविधिलिखितदुर्वर्णसरणिं

तदीया सन्मृत्ता मम हरतु कृत्स्नामपि शुचम्” ॥ इति ।

यद्यमितरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

ननु तथापि,

“दीक्षितो णयज्ञेषु विबुधानन्ददायिषु ।

हरिरब्धिसुतावक्रसोमपीति पुनातु वः” ॥

इत्यादिसकवनेन दर्शितविश्वेकभक्तिरप्याचारादर्शकारः कथमुर्ध्वपुण्ड्रं न निरूपितवान् ? यतश्च स तत्र निरूपितग्रन्थतोऽप्रामाणिकमेव तदिति चेत्, मैवम्; नह्येकग्रन्थानिरूपितत्वेन बहुधृत्यादिमूलरूप्य सर्वग्रन्थसम्मतस्य तस्याप्रामाणिकत्वं वक्तुं शक्यम् । यदि च तावता तच्छक्यं तर्हि त्रिपुण्ड्रादीनामपि तत्स्यात् । तत्रानिरूपितत्वात् ।

किञ्च, प्रसिद्धसर्ववैदशाराध्याख्यात्रा सर्वशास्त्रनिपुणेन श्रौतस्मार्तोभयमीमांसादिपारीणेन सर्वजनीनमहापाण्डित्यप्रभावेण माधवेन पराशरस्मृतिव्याख्यायामाह्निकनिरूपणे विस्तरेणोर्ध्वपुण्ड्रस्यान्यकत्वनिरूपणात् त्रिपुण्ड्रस्य च नास्त्रोऽप्यल्लिखनात् कमलाकरभट्टकृतननुचाह्निकादिष्वपि ग्रन्थविशेषेपूर्वमात्रस्य विहितत्वात् त्रिपुण्ड्रकरणगन्धस्याप्यभावाच्च, प्रत्युत, तस्यैवाप्रामाणिकत्वं सर्वथा वक्तुं शक्येत । वस्तुतस्तु, ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य सर्वसाधारणत्वादाचारादर्शस्य च वाजसनेयिशाखीयानामेव प्रत्यहधर्मप्रपञ्चनार्थं प्रवृत्तत्वाच्च तदनिरूपणेऽपि न क्षतिः । अतिज्ञातं च तेनैवारम्भे—

“अहोरात्राश्रितो धर्म इह वाजसनेयिनाम् ।

निश्च्यते निवद्धो यो धर्मशास्त्रनिबन्धिभिः” इति ।

नैतावता तदनावश्यकत्वं शङ्क्यम् । नागदेवकृताचारप्रदीपादिषु तच्छाखीयानामेवाह्निकनिरूपकग्रन्थान्तरेषु तस्यात्यानश्यकत्वप्रतिपादनात् ।

अतश्च जनाः—

चित्तं तिलकनैर्मूल्याशङ्कापङ्ककलङ्कितम् ।

धालयन्त्वार्यवाग्रूपैः शीतलैर्विमलैर्जलैः ॥ १ ॥

अथ षष्ठोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ६ ॥

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः, तदाशयः, उत्तरकारिकाः, तुलसी-
काष्ठमालोर्ध्वपुण्ड्रादेर्नित्यता, ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना सर्वकर्मवै-
फल्यम्, शैववैष्णवयोस्तद्धारणम्, नमोन्तैर्ना-
मभिस्तद्धार्यम्)

अत एव तिलकावश्यकतायाश्च किम्प्रयोजनम् ? ॥ ४६ ॥

अयमाशयः, अत्र अत एवेत्यनेन पूर्वोक्तं भारतादिग्रन्थानुक्तत्वम्, तसिलन्तसर्व-
नाम्ना हेतुत्वेन परामृश्यते । तथा च यदूर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकं स्यात्तर्ह्युक्तग्रन्थेषु विहितं
स्यात्, न त्वेवम्, अतौ नैतदावश्यकमिति ।

उत्तरम्—

दत्तोत्तरस्तव प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण मे ।
ग्रन्थेष्वविहितत्वं हि प्रश्नयीजमिहेक्ष्यते ॥ १ ॥
सर्वग्रन्थेषु तु मया विहितत्वं विवेचितम् ।
हेत्वभावादतः प्रश्नोऽवतरीतुं न सोऽर्हति ॥ २ ॥
तथाप्युत्तरदानस्यौत्सुक्याद्वक्ष्यामि किञ्चन ।
पृच्छकाभावतोऽतोपो वैष्णवानां यतो महान् ॥ ३ ॥
सर्वाह्निकेषु सन्ध्यादिवभित्यत्वनिरूपणात् ।
तद्राहित्ये च वैफल्यश्रावणात्सर्वकर्मणाम् ॥ ४ ॥
अग्निहोत्रेण तौल्यातिदेशादोपादधारणे ।
सर्वेषामूर्ध्वपुण्ड्रं तदत्यावश्यकमिष्यते ॥ ५ ॥

तत्र, सर्वत्राह्निकग्रन्थेषु निरूपितत्वेन नित्यत्वं प्रागेवानुपदं प्रपञ्चितम् ।

अथोपवीतादिराहित्यवदूर्ध्वपुण्ड्रराहित्येऽपि कृतानां नित्यानामपि सन्ध्यावन्दनादि-
सर्वकर्मणां नैष्फल्यकथनात्तस्यावश्यकत्वं निर्विचिकित्सं सिध्यति ।

तथाहि, स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्थाध्याये ब्रह्माणं प्रति भगवान् (श्लो० १३)—

“तस्माद्धार्या ग्रयत्नेन माला तुलसिसम्भवा ।
पद्माक्षनिर्मिता भक्त्या फलैर्घात्र्याः सुपुण्यदा ॥
तदूर्ध्वपुण्ड्रं शङ्खाद्यैर्युक्तस्तुलसिभूषणैः ।
सन्धयोपास्त्यादिकं कुर्यात्कुशपाणिर्हि मां स्मरन् ॥
कृतसन्ध्यादिको भक्तस्ततः सम्पूजयेन्न माम् ॥” इति ।

आचारमाधवे प्रथमाध्याये ब्रह्माण्डे—

“पूजाकाले जपे होमे सायम्प्रातः समाहितः ।
नामान्युचार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

नीलरुष्ठाह्निकादिषु चेदमुदाहृतम् ।

आचारार्कं च प्रयोगपारिजाते—

“ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
अकृत्वा भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम्” ॥ इति ।

कमलाकराह्निकस्मृतिदर्पणादिषु चेदमुपन्यस्तम् ।

तत्रैव बृहन्नारदीये—

“स्नानं दानं जपो होमः सन्ध्या स्वाध्यायकर्म च ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनेन तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

कमलाकराह्निके तु, “स्नानं दानमिति बृहन्नारदीयवचनमुक्त्वा—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु द्विजः सन्ध्यादिकं चरेत् ।
तत्सर्वं राक्षसैर्नीतं नरकं चाधिगच्छति” ॥

इति तत्रत्यमेव वचनान्तरमुदाहृतम् । गोविन्दार्णवे कृष्णभट्टपद्धतौ च । इह प्रथम-
श्लोकोत्तरार्धे कृतमिति शेषः । क्वचिद्विहीनस्येति पाठः ।

परमानन्दमन्दारे मदनपारिजाते कमलाकरकृतबह्वृचाह्निके हेमाद्रौ च ब्रह्मपुराणे—

“योगो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृवर्षणम् ।
भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

इदमेव वाक्यं स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपि दृश्यते ।

हेमाद्रौ—

“जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ—

“जपो होमस्तथा दानं स्वाध्यायः पितृवर्षणम् ।
व्यर्थं भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥
ललाटे तिलकं घृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।
वर्षणं चापि यच्छ्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

“अथोर्ध्वपुण्ड्रं विभृयाल्ललाटे ततश्च नामौ हृदये च कण्ठे ।
पार्श्वे च कर्णोत्तरपार्श्वबाहुमूले श्रुतौ पृष्ठगलोत्तमाङ्गे ॥
ततो रजन्यां दिवसे च सन्धौ सन्ध्यामुपासीत दिवा न रात्रौ ।
माध्याह्निकी चेदिवसस्य मध्ये त्वध्वर्षयामादपराहृतः प्राक्” ॥ इति ।

अत्रापि तत इति तच्छब्देनानुपदविहितस्योर्ध्वपुण्ड्रधारणस्यैव परामर्शाच्चद्वारणान्तरमेव त्रैकालिकसन्ध्यात्रयं कर्तव्यमिति निश्चीयते ।

धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसारसमुच्चये—

“स्वाध्यायजपहोमादि सन्ध्यादानादिकं च यत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

आचारप्रकाशे मुद्राप्रकरणे ब्रह्माण्डे—

“तदूर्ध्वपुण्ड्रशङ्खाद्यैर्युतस्तुलसिभूषणैः ।
सन्ध्योपास्त्यादिकं कुर्यात्कुशपाणिर्हरिं सरेत्” ॥

निर्णयसिन्धौ बृहन्नारदीये—

“यज्ञो दावं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
बुधा भवति विप्रेन्द्रा ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

आचारमयूखे च शौनके—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः ॥
स्थानेष्वेव द्विजः स्नात्वा नमोन्तैः प्रणवेन च” ॥ इति ।

भट्टोजिदीक्षितकमलाकराद्याह्निकग्रन्थेषु चेदं सङ्गृहीतमस्ति । अतः शैवानां वैष्णवानां च सर्वेषामपि क्रियमाणनित्यनैमित्तिकादिनिःशेषकर्मसाफल्यार्थमुपवीतादिवदूर्ध्वपुण्ड्रधारणमपि सर्वथा आवश्यकमेव ।

(ऊर्ध्वपुण्ड्रस्याग्निहोत्रादितोष्य आद्ये कर्तुर्भोक्तृयोर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकं क्वचित्त्रयं चतुर्लत्रिपुण्ड्र-
योर्निषेधः, अवैष्णवानां काश्यपाद्ये ऊर्ध्वपुण्ड्रस्यापि विषददानात्पूर्वोत्तरकालयोः पुण्ड्रे
विशेषः, अलङ्करणे गन्धचन्दनादिनापि चतुर्लत्रिपुण्ड्रयोर्निषेधः)

तत्रापि त्रैवर्णिकानां तु अग्निहोत्रादिवन्नित्यश्रौतकर्मरूपत्वान्नित्यादिसर्वकर्मसाफल्य-
करत्वाच्च तद्धारणमत्यन्ततरावश्यकमेव ।

तथाच, धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिन्धुप्रभृतिषु स्मृतिः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः” इति ।

आचारमाधवे प्रथमाध्याये ब्रह्माण्डे—

“पूजाकाले जपे होमे सायम्प्रातः समाहितः ।

नामान्युचार्य विधिना धारयेद्दर्घ्यपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

नीलरुष्ठाद्विकादिषु चेदमुदाहृतम् ।

आचाराकं च प्रयोगपारिजाते—

“ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

अकृत्वा भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम्” ॥ इति ।

कमलाकराद्विकस्मृतिदर्पणादिषु चेदमुपन्यस्तम् ।

तत्रैव बृहन्नारदीये—

“स्नानं दानं जपो होमः सन्ध्या स्वाध्यायकर्म च ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनेन तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

कमलाकराद्विके तु, “स्नानं दानमि”ति बृहन्नारदीयवचनमुक्त्वा—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु द्विजः सन्ध्यादिकं चरेत् ।

तत्सर्वं राक्षसैर्नीतं नरकं चाधिगच्छति” ॥

इति तत्रत्यमेव वचनान्तरमुदाहृतम् । गोविन्दार्णवे कृष्णभट्टपद्धतौ च । इह प्रथम-
श्लोकोत्तरार्धे कृतमिति शेषः । कचिद्विहीनस्येति पाठः ।

परमानन्दमन्दारे मदनपारिजाते कमलाकरकृतबहुचाद्विके हेमाद्रौ च ब्रह्मपुराणे—

“योगो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

इदमेव वाक्यं स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपि दृश्यते ।

हेमाद्रौ—

“जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ—

“जपो होमस्तथा दानं स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

अथै भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

ललाटे तिलकं धृत्वा कुर्युः शैवाय वैष्णवाः ।

तर्पणं चापि यच्छास्त्रमन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

“अथोर्ध्वपुण्ड्रं विभृयाल्ललाटे ततश्च नामौ हृदये च कण्ठे ।
पार्श्वे च कर्णोत्तरपार्श्वबाहुमूले श्रुतौ पृष्ठगलोत्तमाङ्गे ॥
ततो रजन्यां दिवसे च सन्धौ सन्ध्यामुपासीत दिवा न रात्रौ ।
माध्याह्निकी चेदिवसस्य मध्ये त्वर्ध्वयामादपराहृतः प्राक्” ॥ इति ।

अत्रापि तत इति तच्छब्देनानुपदविहितस्योर्ध्वपुण्ड्रधारणस्यैव परामर्शात्तद्वारणान्तरमेव
त्रैकालिकसन्ध्यात्रयं कर्तव्यमिति निश्चीयते ।

धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसारसमुच्चये—

“स्वाध्यायजपहोमादि सन्ध्यादानादिकं च यत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

आचारप्रकाशे मुद्राप्रकरणे ब्रह्माण्डे—

“तदूर्ध्वपुण्ड्रशङ्खाद्यैर्युतस्तुलसिभूषणैः ।
सन्ध्योपास्त्यादिकं कुर्यात्कुशपाणिर्हरिं स्मरेत्” ॥

निर्णयसिन्धौ घृहचारदीपे—

“यज्ञो दावं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
वृथा भवति विप्रेन्द्रा ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

आचारमयूखे च शैलिकः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः ॥
स्थानेष्वेव द्विजः स्नात्वा नमोन्तैः प्रणवेन च” ॥ इति ।

भट्टोजिदीक्षितकमलाकराद्याह्निकग्रन्थेषु चेदं सङ्गृहीतमस्ति । अतः शैवानां वैष्णवानां
च सर्वेषामपि क्रियमाणनित्यनैमित्तिकादिभिः शेषकर्मसाफल्यार्थमुपवीतादिचतुर्ध्वपुण्ड्र-
धारणमपि सर्वथा आवश्यकमेव ।

(ऊर्ध्वपुण्ड्रस्याग्निहोत्रादिवैश्वदेव्यादेः कर्तुं भोक्तुं श्रोतृध्वपुण्ड्रमावश्यकं कथितं च यत्तुल्यपुण्ड्र-
योनिर्देशः, भवैष्णवानां कामध्यादे ऊर्ध्वपुण्ड्रस्यापि पिण्डदानात्पूजोत्तरकाल्योः पुण्ड्रे
विशेषः, अलङ्करणे गन्धचन्दनादिनापि यत्तुल्यत्रिपुण्ड्रयोनिर्देशः)

तत्रापि त्रैवर्णिकानां तु अग्निहोत्रादिवन्नित्यश्रौतकर्मरूपत्वाच्चित्यादिसर्वकर्मसाफल्य-
करत्वाच्च तद्वारणमत्यन्ततरावश्यकमेव ।

तथाच, धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिन्धुप्रभृतिषु स्मृतिः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः” इति ।

ननु तथापि श्राद्धकाले नेदं धार्यम्; यथाह हेमाद्रौ देवलः—

“ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्” ॥ इति ।

सद्भवे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
श्राद्धकाले तु सम्प्राप्ते कर्ता भोक्ता च तस्यजेत् ॥
ग्रामहस्ते च दमोस्तु गृहे रज्ज्वलिं तथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः” ॥ इति ।

इत्थं निषेधदर्शनादिति, चेन्मैवम्; देवलवचने पुण्ड्रं अर्तुलमेवेत्यपरार्कमदनरत्नसिन्ध्वा-
दिभिरङ्गीकारात् । पृथ्वीचन्द्रस्तु पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ।

“ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्भै त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यादैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्” ॥

इति घृहस्पराशरोक्तेरित्याह । तस्मादूर्ध्वपुण्ड्रं तु कर्तुमोक्तृभ्यामवश्यं कार्यमेव ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्रं यः श्राद्धे भोजयिष्यति ।
आकल्पकोटिपितरस्तस्य तुष्टा न संशयः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो यस्तु श्राद्धं कुर्याच्छुभानने ।
कल्पकोटिसहस्राणि गयाश्राद्धफलं लभेत्” ॥ इति पाद्मात् ।

यत्तु, “कर्ता भोक्ता च तस्यजेदिति” त्युक्तम्, तदवैष्णवानां काम्यश्राद्धादिविषयम् ।
स्कान्दपाद्मयोः—

“मङ्गक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं भवापहम्”

इति वैष्णवस्य नित्यं तद्विधानात् । भवापहमित्यनेन मङ्गक्तातिरिक्तानां तस्य काम्या-
नुपयोगित्वबोधनाच्च । नित्येषु श्राद्धतर्पणादिपितृकर्मसु ऊर्ध्वपुण्ड्रावश्यकताया इह
पूर्वोपन्यस्ताद्यनेकवचनसमुदायैर्मुहुर्मुहुर्महुरम्यस्तत्वाच्च । आचारसूत्रमङ्गोजिकृतादिक-
प्रभृतिषु—

“मङ्गक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।
यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इति वैष्णवानां तु विशेषत एव विषये बाधोपलब्धेः । तस्मादिदं वैष्णवानां सर्वथा
श्राद्धादिकालेऽप्यत्याज्यमेव । अत एव निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे—ऊर्ध्वपुण्ड्रनिषेध-
माशङ्क्य, अत्राचाराद्यवस्येत्युक्तम् ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन”

इति बृहन्नारदीये “केचने”त्यनेन श्राद्धे तदधारणस्य स्वल्पैकदेशिमात्राचारत्वबोधनात् ।

“ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वैवे पित्र्ये च कर्मणि”

इति बृहत्पराशरादिभिस्तस्य सार्वत्रिकत्वोक्तेश्च ।

न चैतावता शैवानां सन्ध्यावन्दनार्दिषु वैफल्यवारणोर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वेऽपि श्राद्धकाले तु तेषां तदनावश्यकम् ; विधेर्वैष्णवपरत्वेन निषेधस्य च शैवपरत्वेनोपसंहारे व्यवस्थितिसामञ्जस्यादिति वाच्यम् ;

“ललाटे तिलकं धृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।

तर्पणं चापि यच्छ्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥

इति धर्मप्रवृत्तौ श्राद्धकालेऽपि शैवानां वैष्णवानां चोभयेषामपि कण्ठरवेणोद्दिष्टानां तदावश्यकत्वविधानात् । न चात्र तिलकशब्दस्य त्रिपुण्ड्रपरत्वेनापि निर्वाहः शङ्क्यः, अप्रसिद्धत्वात् । पृथ्वीचन्द्रोदयादिषु बृहत्पराशरादिभिर्देवपित्र्ययोस्तन्निषेधाच्च ।

आचारमयूखचतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।

मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः” ॥

इति शौनकेन सर्वकालेषूभयेषामपि स्पष्टतयोर्ध्वपुण्ड्रविधानाच्च ।

“ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः” इति सङ्ग्रहोक्तिस्तु पिण्डदानात्प्राक् चन्दनतिलकविषया । निर्णयसिन्धौ, “प्राक् पिण्डदानान्धन्वाद्यैर्नालङ्कुर्यात्स्वविग्रहमि”-त्याश्वलायनोक्तेः । अत एव धर्मसिन्धौ उत्तरार्धे, चन्दनतिलकस्तु पिण्डदानात्प्राकर्तुर्वर्ज्यः, भोक्तुस्तु भोजनकालात्प्राग्वर्ज्य इति श्राद्धप्रकरणे उक्तम् । अत एव च साम्प्रदायिकाः श्राद्धे चरणामृतमृत्तिकयोर्ध्वपुण्ड्रं कुर्वन्ति । “कर्ता भोक्ता च तस्य-जेदि”ति निषेधः पिण्डदानात्प्राकर्तुश्चैवपरो वा अस्तु ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।

श्राद्धकर्ता न कुर्वीत यावत्पिण्डान्न निर्वपेत्” ॥

इति निर्णयसिन्धौ विश्वप्रकाशे च वचनात् । पूर्वोक्तपात्रस्कन्दादिवचनचयैकवाक्य-तयाऽस्य शैवपरत्वेनैवोपसंहरणीयत्वाच्च ।

भोक्तुस्तु शैवश्राद्धेऽपि नोर्ध्वपुण्ड्रनिषेधः । अत एव धर्माब्धिसारे श्राद्धप्रकरणे कर्तुललाटे ऊर्ध्वपुण्ड्रादेर्विकल्पः । भोक्तुस्तु भवत्येवेत्युक्तम् । पिण्डदानात्प्राक् शैवस्य निषेधः, वैष्णवस्य तु तन्नित्यत्वात्सार्वदिकमेवेत्येवं व्यवस्थितो विकल्प इत्यर्थः । वचनानुगृहीतत्वात् । तथैव सार्वत्रिकशिष्टाचाराच्च । शैवभिन्नैस्तु श्राद्धोपक्रम एवोर्ध्वपुण्ड्रं कार्यम् । अत एव निर्णयश्राद्धोपक्रममुक्त्वा “ततः कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यादि”त्यारभ्य

सवित्तरं कर्तुरपि तदावश्यकत्वं निर्णीतम् । भोक्तुस्तु सर्वस्यापि सर्वत्रारम्भादेवोर्ध्व-
पुण्ड्रमावश्यकम् । निरतिशयपितृत्वादिफलकत्वात् । तद्रहितस्य मुखदर्शननिषेधाच्च ।
तदग्रे व्याख्यास्यामः । किन्तु, भोक्तृणां त्रिपुण्ड्रादिकमेव निषिद्धम् । अत एव
कमलाकरभट्टेन श्राद्धे ब्राह्मणपूजानिरूपणमुपक्रम्य गन्धदानान्तं निरूप्य गन्धेन
ब्राह्मणभाले किमूर्ध्वमेव कार्यं पुण्ड्रान्तरमपि वा विधेयमिति संशयवारणार्थं विप्राणां
गन्धेन वर्तुलं त्रिपुण्ड्रं वा न कार्यमित्यादिना त्रिपुण्ड्रादिनिषेधपूर्वकमूर्ध्वपुण्ड्रसैवा-
वश्यकत्वं व्याख्यातमिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तदधारणे प्रत्यवायं च पुरस्तात्पुनः
किञ्चित्प्रपञ्चयिष्यामः । न चैवमरूपेण प्रत्यवायजनकतया नित्यत्वे महापुण्यजनकत्व-
निरूपकवचनविरोधः शङ्क्यः । अकरणे प्रत्यवायोत्पादकत्वेन नित्यानामप्यभिहोत्रादीनां
स्वर्गादिफलकत्ववन्नित्यस्याप्यूर्ध्वपुण्ड्रधारणस्य फलान्तरसमर्पकत्वसम्भवेन नित्यत्व-
वाधायोगात् । वचनविरोधाभावात् ।

सर्वसाधारणग्रन्थेष्वेवमावश्यकं मतम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु शैवानां वैष्णवानां च सर्वदा ॥ १ ॥

समुदाहृतमद्राक्ष्यसमुदायादिदं बुधाः ।

समुदारेण मनसा समुदारं विबुध्वताम् ॥ २ ॥

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

विजातीयतिलकनिन्दायां च किं प्रमाणम् ? ॥ ४७ ॥

उत्तरम् ।

अरविन्दाक्षरणारविन्दमकरन्दयाः ।

न निन्दामो विजातीयं वर्यं तु तिलकादिकम् ॥ १ ॥

न निन्द्यमपि निन्दन्ति शिष्टा अद्वैतवादिनः ।

किमु शास्त्रोदितं तर्हि गर्हणीयं भवेद्वि तैः ॥ २ ॥

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

इति न्यायेन नाचार्यैः किञ्चिदप्यस्ति निन्दितम् ॥ ३ ॥

न भजामो विजातीयमन्यधर्मतया वयम् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयाऽऽहः ॥ ४ ॥

अधारणात्कृता निन्देति चेन्मेवं स्वशास्त्रया ।

विहितस्य कृता नाऽन्यशास्त्रानिन्दा प्रसज्यते ॥ ५ ॥

तथाऽपि किञ्चिद्वक्ष्यामो भवत्प्रश्नानुसारतः ।

गुरुरूपं वा गुरुरूपं वा नादृक् दृश्येत दर्शने ॥ ६ ॥

ब्राह्मणैस्तु सर्वे रावश्यकत्वाद् ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यं, तस्यैव विष्णुचिह्नत्वात्, न तु देवता-
न्तरचिह्नानि त्रिपुण्ड्रादीनि; तेषां विष्णुचिह्नमात्रधारणविधानात् । त्रिपुण्ड्रादिधारणे
बहुलनिषेधोपलब्धेऽथ । तथाहि, आचारमाधवे द्वितीयाध्याये बौधायनः—

“ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः” ॥ इति ।

तत्रैव स्मृत्यन्तरे—

“मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयतः” ॥ इति ।

न चोर्ध्वपुण्ड्रस्य कथं विष्णुचिह्नत्वमिति शङ्कनीयम् । तत्र विष्णुचिह्नत्वस्य तत्त्वरण-
तुल्याकारत्वविधानादिवहुहेतुपुरःसरस्य सर्वजनीनत्वात् ।

किञ्च ब्रह्मरात्रे ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिसुप्रकम्य “यो न धारयते मर्त्यो मामकं चिह्न-
मीदृशम्” इत्यधारणे प्रत्यवायं वदता भगवता कण्ठरवेणैव तस्य स्वाचिह्नत्वं निरूपित-
मेव मन्यत्राऽपि द्रष्टव्यम् । अतो ब्राह्मणैस्तु तदेव धार्यं न तु त्रिपुण्ड्रादिकम् । तस्य
वर्णान्तरपरत्वात् । अत एव मदनपारिजाते भागवततत्त्वभास्करे च ब्रह्मपुराणे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।

“अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिष्विति ।

सारसं ब्रह्मे च ब्रह्मरात्रे—

“ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं च क्षत्रियस्यार्धचन्द्रकम्” ।

“वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुण्ड्रकम्” इति ।

पाप्मे—

“विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं स्वात्तिलकं तु महीभृतः ।

पट्टाकारं तु वैश्यानां शूद्राणां तु त्रिपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

एवमादिषु घचनेषु स्पष्टमेवोर्ध्वपुण्ड्रं निर्दिश्य ब्राह्मणस्य तु तदेव नियमितम् ।

नन्वेवं सति क्षत्रियादीनां तु त्रिपुण्ड्रादिकमेव सिध्यति, न तु कदाचिदप्यूर्ध्व-
पुण्ड्रम्, माधवीये—

“राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः” ॥ इति,

“बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयतः” ॥

इति क्षत्रियवैश्ययोर्विष्णुलिङ्गधारणनिषेधात्; अतः कथं भवत्साम्प्रदायिकैः क्षत्रिया-
दिभिरपि ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यत इति चेत्, मैवम्; ब्राह्मणानां तु सर्वेषामयमेव जात्या
सिद्धो धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणमिति नियमार्थत्वाद्वाक्यस्य । तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तु
नायं जात्या सिद्धो धर्म इत्यर्थः । क्षत्रियत्वादिजातिमात्रेणैव शस्त्रधारणपशुपालनादिवन्न
विधीयत इति यावत् ।

किञ्च, क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रमेव नियतमिति न वक्तुं शक्यम् । वचनान्तरोक्तार्ध-
चन्द्रादिना विकल्पात् । एवं वैश्यस्यापि वर्तुलार्धचन्द्रपट्टाकाराणां विकल्पो द्रष्टव्यः ।
एतदप्यवैष्णवपरम् । वैष्णवास्तु क्षत्रियादयस्त्रयोऽप्यूर्ध्वपुण्ड्रमेव धारयेयुः । यथोक्तं
पात्रे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ।

धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये” ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रेऽपि,

“धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि विष्णुभक्तो भवेद्यदि” ॥

इति भिन्नोत्तरार्धपाठमिदमेव वाक्यं दृश्यते । तथा च, वैष्णवानां तु क्षत्रियादीनाम-
प्यूर्ध्वपुण्ड्रमेव । अन्येषां तु वैकल्पिकं त्रिपुण्ड्रादिकमिति फलति । वस्तुतस्तन्निहोत्र-
संन्यासवन्दनादिकर्मसु त्रयाणामपि वर्णानामधिकृतत्वादवैष्णवयोरपि क्षत्रियवैश्ययोः
कर्तुं शक्तेः तु तद्वैकल्यवारणायोर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकमेव, सर्वेष्वपि त्रैवर्णिकसाधारणग्रन्थेषु
तदावश्यकतायाः सुप्रपञ्चितत्वात् । क्षत्रियादयस्तु त्रिपुण्ड्रकमित्यादिवाक्यानां
कर्मातिरिक्तकाले लब्धावकाशतया तैरस्य बाधायोगाच्च ।

पृथ्वीचन्द्रोदये, निर्णयसिन्धौ च—

“ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यादैवे पित्र्ये च कर्मणि” ॥

इति वृद्धपराशरेण कर्मकाले त्रिपुण्ड्रकनिषेधपूर्वमूर्ध्वपुण्ड्रकरणस्यैव विहितत्वाच्च ।
अत एव,

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः”

इति निर्णयसिन्ध्याद्युदाहृतस्मृतौ त्रैवर्णिकवाचकं द्विजातिपदमुक्तम् ।

संन्यासविधौ (अ० ३ श्लो० ६)—

“भयं च हत्वा भूतानाममृतीभवति द्विजः ।”

इत्यादियाज्ञवल्क्यादिवचनेऽपिवात्रापि द्विजपदस्य माधवेन त्रैवर्णिकपरत्वमुक्तम् ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्मृतम् ।

नासादिकेशपर्यन्तं त्रयस्तादृशयेद्विजः” ॥

इत्यादिषु भट्टोजिकृताद्विक्रमलाकराद्विकाचारभण्डुखनीलकण्ठाद्विकप्रभृतिधृतवचना-
न्तरेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अथ पूर्वोदाहृतनैषाद्यनस्मृत्यन्तरवचोभ्यां क्षत्रियवैश्ययोर्विष्णुलिङ्गधृतिनिषेधस्तु
संन्यासविषयक एवेति माधवादयो बहवः । तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निषेधाभावादग्नि-

“होत्रतौल्यमथ तन्नित्यमेव । न चैवं सति ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रमेवेति नियमो-न सिध्ये-
दिति शङ्क्यम् । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यादि”त्यादिभिरेव तत्सिद्धेः ।

अपि च, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रादिधारणे निषेधमपि बहुलमुपलभामहे ।

यथा, तच्चभास्करादिषु पाञ्चोत्तरखण्डे ऊर्ध्वपुण्ड्राध्याये—

“विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।

भारयणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न हि ॥

ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।

वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टघटं यथा ॥

त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशयः” ॥ इति ।

सारसङ्ग्रहकारप्रभृतयस्तु त्रिपुण्ड्रनिषेधे वाक्यान्तराण्यपि उदाजहुः । तानि यथा,
ब्रह्मरात्रे—

“न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्धार्यं षट्पाकारं तथैव च ।

न चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाचन ॥

त्रिपुण्ड्रस्य धरं विप्रं षट्पाकारधृतं तथा ।

श्वपाकमिव पश्येत् न सम्भाषेत् कर्हिचित् ॥

त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वान् लीलयाऽपि न धारयेत् ॥

त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतत्येव न संशयः ।

तिर्यक्पुण्ड्रधरं विप्रं चण्डालमिव सन्त्यजेत् ॥

सोऽनर्हः सर्वकृतेषु सर्वलोकेषु गर्हितः ।

त्रिपुण्ड्रधारिणो नित्यं भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥

भविष्यन्ति त्रयीबाह्या यथा ज्ञानमलापिनः ।

ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं च क्षत्रियस्यार्धचन्द्रकम् ॥

वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुण्ड्रकम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ॥

धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि विष्णुभक्तो भवेद्यदि ।

रुद्राक्षधारिणं विप्रं सदा भस्मानुलेपनम् ॥

सकुलं तं त्यजेन्नित्यं सर्वकर्मवहिष्कृतम् ।

तिर्यक्पुण्ड्रधरो विप्रः पङ्क्तिमध्ये स्थितो यदि ॥

सा पङ्क्तिर्ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः ।

तिर्यक्पुण्ड्रधरो विप्रो यत्र तिष्ठति दुर्मतिः ॥

स देशः पापसम्भृतः स्मृशानसदृशो भवेत् ।
सम्यक्कृत्वा ललाटे तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं पुनः स्वयम् ॥
यच्छिनत्ति त्रिपुण्ड्रेण स पापी श्वपचाधमः” ॥

विष्वक्सेनसंहितायाम्—

“न धारयेज्जटामारं भस्म चैव न धारयेत् ।
बाह्यालिङ्गानि चिह्नानि सन्त्यजेद्यावदायुषम् ॥
जटिला मुण्डिताश्चैव तिर्यक्पुण्ड्रधरास्तथा ।
भविष्यन्ति त्रयीबाह्या मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥
कपालकेशभस्मास्थिशक्तिपापाणधारणम् ।
त्रिपुण्ड्रधारिणं विप्रं चाण्डालमिव सन्त्यजेत् ॥
स्वच्छन्दप्रेतवेपाश्च मिथ्यालिङ्गधरास्तथा ।
ब्रह्मकोपाग्निनिर्दग्धा रुद्रभक्ता जटाधराः ॥
अग्निदं गरदं चैव लिङ्गपापाणधारिणम् ।
त्रिपुण्ड्रधारिणं विप्रं चाण्डालमिव सन्त्यजेत्” ॥ इति,

बाराहेऽपि,

“कुलीनो ब्राह्मणो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
वर्जयेच्चादृशं देवि मघोच्छिष्टघटं यथा” ॥ इति ।

पाशेऽप्येतत्सदृशमेव वाक्यमित्युक्तमधस्तात् । कचिच्चैवं हारीतनचनमप्युदाहरन्ति—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
सत्सर्वं राक्षसर्नीतं नरकं स च गच्छति ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्रुतिनोदितम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य सर्वं तस्मिन्फलं भवेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
स जीवनेऽशुद्रत्वं नरकं चाधिगच्छति ॥
रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रस्य धारणं यत्र दृश्यते ।
शूद्राणां च विधिः श्रोक्तो न द्विजानां कदाचन ॥
तिर्यक्पुण्ड्रधरं विप्रं पट्टाकारधृतं तथा ।
श्वपारुमिव पश्येत न सम्भाषेत कदाचन” इति ।

तस्माद्ब्राह्मणानामूर्ध्वपुण्ड्रमेवोचितम् ।

ननूक्तनचनैः शूद्राणां वर्तुलं त्रिपुण्ड्रं वा सिध्यति, न तूर्ध्वपुण्ड्रमिति वैष्णवस्यापि
शूद्रस्य तु न तद्युक्तमिति चेत्, मैवम्; पाशे—

“वर्तुलं तिर्यगाच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं तनुं ततम् ।
वक्रं विरूपं वद्धाग्रं छिन्नमूलं पदच्युतम्” ॥

इत्याद्युक्त्वा,

“.....पुण्ड्रमाहुरनर्थकम्” २

इति वर्तुलत्रिपुण्ड्रयोरानर्थक्यकथनात् । अयं च निन्दाबोधितो वर्तुलनिषेधः शूद्रेष्वेव पर्यवस्यति । प्राप्तत्वात् । न चास्य शूद्रविषयकत्वे “वर्तुलं शूद्रजातिष्वि”त्यस्यानवकाश-
त्वापत्त्या विधिः शूद्रविषयो निषेधश्च ब्राह्मणादिविषय इति समञ्जसमिति वाच्यम्,
निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेन ब्राह्मणादिपुं च तदप्राप्त्या निषेधायोगात् । न च
“भूमावग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि” इत्यादिषु अप्राप्तस्यापि स्वर्गान्तरिक्षाधिकरण-
कामिचयनादेर्निषेधदर्शनाभायं नियम इति शङ्क्यम् । वादरायणाचार्येण समन्वया-
ध्यायतृतीयपादे “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इत्यादिना देवतानामपि कर्माधि-
कारस्य मीमांसितत्वेन तासां च स्वर्गान्तरिक्षयोरपि चयनस्य प्राप्तत्वेन तत्रापि प्राप्त-
स्यैव निषेधात् ।

ननु निर्यासस्य “नाश्यं ब्रह्महत्या ये ह्येव वर्ण” इति “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिषु
रागतः प्राप्तस्यापि ग्रन्थनोत्पलोलहितनिर्यासकलञ्जभक्षणादेर्निषेधवद्ब्राह्मणानां रागतः
प्राप्तवर्तुलनिषेधसम्भवेन “माऽसौ शूद्रेषु प्रसज्यताम्” इति चेन्नैवं वक्तुं युक्तम् ।
भक्षणवद्बर्तुलदेरागतः प्राप्त्यसम्भवात् । अथ सम्भवेऽपि सामान्यतो मांसभक्षणे रागतः
प्राप्तेऽपि “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या” इति परिसङ्ख्यया पञ्चनखेतरङ्गक्षणे निषेधवत्सामान्यतः
प्राप्तेऽपि नानाविधपुण्ड्रधारणे “ब्राह्मणस्योर्ध्वं पुण्ड्रं चे”त्यादिनैव तदितरनिषेधस-
म्भवात् । अथ पञ्चनखेतरभक्षणे प्रायश्चित्तविधानवदत्रापि प्रायश्चित्तबोधनार्थं वचन-
प्रवृत्तिरिति चेत्, न; वचने प्रायश्चित्तानुल्लेखात् । प्रत्युतानर्थक्यमात्रकथनेन चैत्यव-
न्दनादिवत्प्रायश्चित्ताभावद्योतनात् । अयं च प्रायश्चित्ताभावः शूद्रेष्वेव सङ्गच्छते, न तु
ब्राह्मणादिषु । उक्तवचनसमुदायव्याकोपात् । तस्मादयं निषेधो ब्राह्मणादिविषयः, विधिश्च
शूद्रविषय इति न युक्तम्, किन्तु भावपि शूद्रविषयावेवेति । नन्वेवं सत्येकविषयकत्वा-
द्विधनिषेधयोः कथं व्यवस्येति चेत्, इत्थम्; शूद्रेषु वर्तुलत्रिपुण्ड्रयोर्विधानं वैष्णवेतर-
विषयम्, निषेधस्तु वैष्णवविषय इति । न चैवमपि शूद्रस्योर्ध्वपुण्ड्राप्राप्त्या तदयुक्त-
मिति शङ्क्यम्;

“धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये”

इत्यादिपाद्मादिवचोभिस्तस्यापि तत्प्राप्तेः । अत्र बहुवचनान्ताद्यशब्देन वैश्यशूद्रयोरपि
सङ्गहात् । प्रत्युत, “विष्णुभक्ता भवन्ति ये” इत्यनेन विशेषोल्लेखेन सामान्ययोर्वर्तुल-
त्रिपुण्ड्रयोरवैष्णवविषयत्वं बोध्यत इति सर्वं समञ्जसम् ।

इदमेवाभिप्रेत्य वासुदेवोपनिषदि “मद्भक्तैर्ब्राह्मणादिभिर्धृतमि”त्याम्नायते । अत्राप्यादिशब्देन शिष्टास्त्रयोऽपि वर्णा गृह्यन्ते । सङ्कोचे मानाभावात् । पाद्माद्युपबृंहण-
सिद्धत्वाच्च । अत एव पुराणेषु प्रतिलोमजानामपि स्रुतादीनां वैष्णवत्वादूर्ध्वपुण्ड्र-
धारणं वर्ण्यते ।

(पूर्वपक्षे ध्ववस्था, भस्मोद्गलनत्रिपुण्ड्रसंज्ञा च उपोः क्षत्रियपरत्वम्, यस्तुतः दौवपरत्वम्,
पोदनास्थानानि, तदेवता, धारणमध्याः, ध्यानम्, वाग्यत्वम्, जायालोचनक्रियाकर्तुरन्ते
शिवास्ति तत्रैव शिवस्याक्षररूपता च)

नन्येतावता इदं सिध्यति, वैष्णवानां तु सर्वेषामपि ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव । क्षत्रियादीनां
च स्वस्वयोग्याद्यष्टार्थशास्त्रीयकर्मकाले ऊर्ध्वपुण्ड्रं कालान्तरे त्वेच्छिरुस्तत्तजातिविहित-
त्रिपुण्ड्रार्धचन्द्रादेर्विकल्प इति । नैतद्युक्तम् ; भूतिधारणस्य सर्वेषामावश्यकत्वाच्चद्रहि-
तस्य कर्मवैफल्यस्मरणाच्चेति चेत्, तर्हि ; भस्मत्रिपुण्ड्रादिसाधकवाक्यान्यप्युदाहृत्य
तद्यवस्थादिकमपि विचारयिष्यामः । यतो हि वयं शास्त्रीये विषये न दुराग्रहं रोच-
यामहे ।

तत्र कस्मिंश्चिदाधुनिकेन केनचिद्भवदीयेन कृते शैवसुधाकराख्ये ग्रन्थे,

“विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनः ।

भयन्ति पञ्च नामानि पञ्चभिर्हेतुभिर्भृशम् ॥

ऐश्वर्यकरणाद्भूतिर्भस्म सर्वाद्यभक्षणात् ।

भासनाद्भसितं प्रोक्तं क्षारणात्क्षारमापदम् ॥

रक्षा रक्षोगणेभ्यश्च रक्षणात्परिकीर्तितम् ॥”

देवीभागवते—

“कीकटेष्वपि देशेषु यत्र भूतिविभूषणः ।

मानवस्तु वसेन्नित्यं काशीश्चैत्रसमं हि तत् ॥”

न चात्र ब्राह्मणपदाभावे पूर्वोक्तवचनरीत्या शूद्रपरत्वं शङ्क्यम् ;

“नास्य ज्ञानं परीक्षेत न कुलं न व्रतं तथा ।

त्रिपुण्ड्राङ्कितमालेन पूज्य एव हि नारद” ॥

तथा,

“छन्ननापि चरेद्यो हि भूतिशासनमैश्वरम् ।

सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां यद्भयतैरपि ॥

ये घोराशक्त्याः प्रेता ये चान्ये क्षुद्रजन्तवः ।

त्रिपुण्ड्रधारिणं दृष्ट्वा पलायन्ते न संशयः” ॥

अत्र यद्भयकरणादिरूपवैवर्णिकलिङ्गदर्शनात् ।

किञ्च, आचाराकं सङ्गहे—

“अग्निहोत्राग्निजं भस्म विरजाहोमजं तथा ।
औपासनसमुत्पन्नं समिदग्निसमुद्भवम् ॥
समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा ।
शूद्राणां श्रोत्रियाभारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥
अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं दावानलोद्भवम्” ॥ इति ।

एवमादिषु चतुर्णां वर्णानामन्त्यजानां च तद्धारणमुच्यते ।

किञ्च, तद्रहितस्य कर्मवैफल्यमपि स्मर्यते । तथा च बृहज्जाबाले—

“यि भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः ।
तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराजन्मकोटिभिः” ॥ इति ।

तत्रेदमुच्यते, एतत्सर्वं क्षत्रियपरमेव कुतो न भवति ? बृहज्जाबालोपनिषदि चतुर्थ-
ब्राह्मणे भस्मस्नानतद्दुलने उपक्रम्य,

“सर्वाङ्गोद्दूलनं कार्यं राजन्यस्य यथाविधि”
इति कथनात् । इतः पूर्वं वर्णान्तरस्य नाम्नोऽप्यनुधारणाच्च ।
अथ तत्रैवाग्रे—

“उद्दूलयेन्मुखं विप्रः क्षत्रियस्तच्छिरोधिकम्” इति ।

तथा पञ्चमब्राह्मणारम्भे,

“त्रियायुषाणि कुरुते ललाटे च भुजद्वये ।
नानौ शिरसि हृत्पार्श्वे ब्राह्मणः क्षत्रियः सदा ॥
त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम्” ॥

इत्यादिना सर्वेषामपि भस्मधारणमुक्तम् । अतो न क्षत्रियपरमिति चेत्सत्यम्, तथापि
मुख्यतयेदं शैवचातुर्वर्णिकपरमेवेति ब्रम्भः । तथाहि कालाग्रिद्रोपनिषदि—

“अथ कालाग्रिद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः यप्रच्छाधीहि भगवंत्त्रिपुण्ड्रविधिं संतत्त्वं
किं द्रव्यं कतिप्रमाणमि”त्यादिना प्रश्नं निरूप्य “तत्स्थोवाच भगवन् यद्रव्यं तदाग्नेयं
भस्मे”त्यादिना साङ्गं त्रिपुण्ड्रविधिं व्याख्यायान्ते “तिर्यक् तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत व्रत-
मेतच्छास्त्रमवमि”त्युपसंहारेण तस्य शैवपरत्वं निश्चितम् ।

किञ्च, बृहज्जाबालेऽपि चतुर्थब्राह्मणे त्रिपुण्ड्रस्य षोडशस्थानानि निरूप्योच्यते—

“.....जये तत्राग्निदेवताः ।

शिवं शक्तिं च सादाख्यमीशं रुद्राख्यमेव च ॥
वागादिनवशक्तीश्च एताः षोडशदेवताः” ॥ इति ।

एवमग्रेऽपि, “ललाटे ब्रह्मणे नमः” इत्यारम्य “सर्वाङ्गे सदाशिवाय नमः” इत्यन्तेन तस्य शिवदेवताकृत्यमेव दृढीकृतम् । अग्रे च ध्यानम्—

“भूतिभूतिकरी पवित्रजननी पापौघविध्वंसिनी
सर्वानन्दकरी, सदाशिवकरी सर्वार्थसम्पत्करी ।
रक्षोभूतपिशाचराक्षसमहाक्षोभैकसन्त्रासिणी
तेजोराज्यविशेषमोक्षकरणी भूतिः सदा धार्यताम्”

इति काम्यत्वमपि दर्शितम् । उपरिष्टात्,

“एतानि तानि शिवमन्त्रपवित्रितानि
भस्मानि कामदहनाङ्गविलेपनानि ।
त्रैपुण्ड्रकाणि रचितानि ललाटपङ्के :
लुम्पन्ति दैवलितानि दुरक्षराणि ॥
श्रीकरं च पवित्रं च शोकरोगनिवारणम् ।
लोकवन्द्यकरं पुण्यं भस्म त्रैलोक्यपावनम् ॥
त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं विशुम् ।
स्मरन्मः शिवायेति ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकम् ॥
ईशानाम्यां नमेत्यु(?)क्त्वा पार्श्वयोश्च त्रिपुण्ड्रकम्” ॥

इत्यादिना,

“नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मने नमः”

इत्यन्तेन भस्ममेदानुक्त्वा शिवालयस्थं तल्लिङ्गलिप्तं मन्त्रसंस्कारदग्धं वेति सर्वाधिकारकं भस्मोदितम् । ततः श्लोकेषु च—

“त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।

धारयन्ति तु ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते” ॥

इत्यादिना,

“रुद्राग्रेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम्”

इत्यन्तेन तस्य शिवस्वरूपत्वं शिववीर्यत्वं चोक्तम् । एवं षड्ब्राह्मणात्मिकायास्तस्या उपनिषदः समासावपि “रुद्रजापञ्चतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्समं बृहज्जाबालोपनिषदध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परं धाम बृहज्जाबालोपनिषजपशीलस्य यत्र न क्षर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि सन्ति सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं साम्यं सदाशिवं कामेश्वरं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः तदेतद्वचाम्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्मरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् । ॐ सत्यम् ॐ सत्यम् । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॐ सत्यम्" इति फलं श्रान्यते ।

एवं शिवदैवत्वत्वात्, शिवमत्रैकसाध्यत्वात्, शिवस्वरूपत्वात्तन्मन्त्रदीक्षावतां तदेक-
भक्तानां शैवानामेवेदमावश्यकमिति स्पष्टमेव सिद्ध्यति । तत्रत्योपक्रमोपसंहारपरि-
चिन्तनेन च शिवसाहायस्यातिशयदर्शनादिना इदं स्पष्टतयैवावगम्यते ।

अपि च फलश्रुतावपि "एकेन तत्क्रियाचरणेनेत्यादिना तस्यामुपनिषदि उक्ता या
क्रिया भस्मधारणादिरूपा जम्बीराघ्राणवृत्तान्तानुसारेण शिवनैवेद्यादिवर्जनरूपा च
तदाचरणकर्तुः पुरुषस्य ज्ञान्तं शाश्वतं साम्भ्यं सदाशिवं कामेश्वरं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं
परं पदमित्यादिना सर्वदा त्रिगुणात्मकशक्तिसहितस्य काम्यवस्तुजातमात्रदानसमर्थस्य
परशिवस्य प्राप्तिः फलत्वेनोक्ता । परशिवस्य च श्रीमत्पुरुषोत्तमधामभूताक्षरब्रह्मस्वरूपत्वं
कण्ठरवेणैव वर्णितम् ।

(वैष्णवानां तद्व्याख्यानम्, मन्त्रेणैव त्रिपुण्ड्रादिकार्यम्, पुनस्तस्य शैवमतत्वम्)

अतः क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपनिर्गुणफलप्रेप्सूनामात्मनो निर्गुणभावाकाङ्क्षिणां
तद्भक्तानां नात्रोक्तत्रिपुण्ड्रादिष्वधिकारः; किन्तु, रुद्रपदाद्यवान्तरसगुणफलप्रेप्सूनामेव
तत्राधिकार इति निर्विवादं सिद्धम् ।

परशिवस्यापि सर्वदा सगुणत्वं शश्वच्छक्तिसहितं त्रिलिङ्गत्वं भगवद्भामाक्षर-
ब्रह्मात्मकत्वं चेति तु पण्डितकरमिन्दिपालाधनेकग्रन्थेषु महता प्रयत्नेन प्रपञ्चितमेव
पुरुषोत्तमचरणादिभिरिति किमिह तद्विचाररूपेणाकाण्डयाण्डित्येन ?

अन्यच्च,

शैवत्वं वैष्णवत्वं चेत्यादि हि शास्त्रोक्तविधानात्तत्तन्मन्त्रग्रहणादेव भवतीति सुप्र-
सिद्धं तत्तत्सम्प्रदायाङ्गीकर्तुंस्तद्विन्नसम्प्रदायस्यमन्त्रादेर्नोपयोग इति बहुशास्त्रसम्मतम् ।
एवं च सति प्रकृते भवतां सुधासिन्धुप्रभृतिग्रन्थेषूपन्यस्तैः,

"त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यान्मन्त्रपूतेन भस्मना ।

मन्त्रहीनं तु यः कुर्यात्पापभागी भवेन्नरः" ॥

इत्यादिवचनैस्त्रिपुण्ड्रादीनि शिवमन्त्रैरेव कार्याणि न तु तन्विनेति 'तेषां शिवमन्त्रैरुवि-
धेयत्वसिद्धेः । रुद्रजाचालादिषु "एतानि तानि शिवमन्त्रविनिर्गतानि" इत्यादिभिस्तथैव
निधत्वात् । मन्त्ररहिततत्कारणे प्रत्युत दोषकथनाच्च । पारम्परिकतन्मन्त्रग्रहणवतां शैवा-
नामेवात्राधिकारो न तु तदग्रहणवतामन्येषामिति निर्विचिकित्सं सिद्ध्यति । तस्मादेत-
च्छैवपरमेव ।

अत एवान्यत्राप्यथर्वशिरसि "अग्निरि"त्यादिना भस्म गृहीत्वा विमज्ज्याङ्गानि संस्प-

शेदित्यादिनोक्तप्रकारस्य भस्मोद्धूलनादेः व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षायेति स्पष्टमेव
शैवव्रतत्वं श्राव्यते । पशुपतिः शिवस्तत्सम्बन्धित्वात्पाशुपतमिति । अत एव भूतिशा-
सनमैश्वरमिति शैवसुधाकरोदाहृतग्रन्थेऽपि तस्य शिवव्रतत्वमुच्यते । ईश्वरः शर्व ईशान
इति कोशोदाहृतरूढ्याऽश्वेश्वरशब्दस्य शिवपरत्वप्रतीतिः । उक्तादिश्रुतिषु तस्य स्फुटतया
शैवव्रतत्वकथनाच्च । तस्माच्चदेकभक्तानामेवावश्यकम् ।

केचित्तु, त्रिपुण्ड्रादिषु शिवव्रतत्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात्,

“भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।

पाण्डिणस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः” ॥

इति, तदधारणे भृगुशापेन पाण्डित्वसच्छास्त्रद्वेषित्वयोरवश्यं प्राप्या तद्वारणाय नेद-
मिदानीं धार्यम् । आग्रयणकतानिरूपकतद्विधिस्तु शापप्राकालिकविषय इत्यप्याहुः ।

अपि च सर्वदा शिवपूजनं शैवानामेव नित्यमित्याग्रिमप्रश्नोत्तरेषु प्रपञ्चयिष्यते ।
अतस्तदङ्गत्वाद्भस्मरुद्राक्षधारणमपि तेषामेव नित्यम् ।

भस्मरुद्राक्षरहितस्य शिवपूजाधेयध्यात् । यथोक्तं तिथितत्त्वे लैङ्गे—

“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।

पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः” ॥ इति ।

एवमाधुनिके भवदीयशैवसुधाकरग्रन्थेऽपि,

“विभूतिधारणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणम् ।

मा मां पूजय विश्वेश शिवलिङ्गस्वरूपिणम्” ॥

सनत्कुमारसंहितायामपि,

“यथैव चाण्डालोच्छिष्टं श्राद्धार्थं नोपयुज्यते ।

पूतिपर्युपितं यच्च निर्मसैवं शिवार्चनम् ॥

दायादहीनो न पुनर्मृतः पिण्डमवाप्स्यति ।

तथा भस्मविहीनोऽपि शिवार्चनफलं परम् ॥

यथा कृशानुरहितो ह्यध्वरो नैव शोभते ।

अशेषसाधनोपेतं भस्महीनं शिवार्चनम्” ॥ इति ।

तस्मान्नित्यं शिवार्चननियमवतां शैवानामेव तद्वैयर्थ्यवारणाय तदावश्यकम् । तादृश-
मेवास्य फलमाहाचारप्रकाशे पुलस्त्यः—

“करोति शिवमन्त्रेण यत्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ।

अन्यस्यः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते” ॥ इति ।

एवं सिद्धेयं शैवपरत्वे;

यत्त्वाचारार्के कात्यायनः—

“श्राद्धे यज्ञे जपो होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।

मृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युञ्जयति मानवः” ॥ इति,

क्रियासारे—

“वामहस्ततले भस्म क्षिप्त्वाऽऽच्छाद्य पाणिना ।

अग्निरित्यादिमन्त्रेण स्पृशन् भस्माभिमन्त्र्य च” ॥ इति ।

स्मृतिसङ्ग्रहे—

“मध्याङ्गुलित्रयेणैव सदक्षिणकरस्य च ।

त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान् सर्वकर्मसु सर्वदा” ॥ इति ।

यत्त्वाचारप्रकाशे भविष्ये—

“सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थं देवादिपूजनम् ।

तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत्” ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं त्रिपुण्ड्राहित्येन कर्मवैफल्यमिति शैवानामेवेत्यवसीयते । त्रिपुण्ड्रादेः शैव-
मात्राधिकारकत्वस्य पूर्वमेव व्युत्पादितत्वात् ।

अपि च, कात्यायनभविष्यवचनयोः सुरार्चनदेवपूजनशब्देन शिवपूजैव विवक्षितेति
ज्ञायते । उक्तलैङ्गादिवचनैकवाक्यतया तथैवोपसंहाराध्यवसायात् । सर्वदेवसाधा-
रणत्वाश्रयेण—

“ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वै पित्र्ये च कर्मणि” ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयनिर्णयसिन्ध्वाद्युदाहृतवृद्धपराशरवचनानां निरवकाशप्रसङ्गात् ।
कात्यायनभविष्ययोरुपसंहारकलैङ्गादिवचनवदस्योपसंहारकवचनान्तरालाभात् । उक्त-
पात्रादिवचनविरोधाच्च । तस्मादेतत्त्रिपुण्ड्राहित्येन कृतकर्मवैयर्थ्यं रुद्रपदमोक्षाकाङ्क्षि-
शैवपरमेव । अत एव कात्यायनवचने “मृत्युं जयति मानवः” इति मृत्युञ्जयवत्
शिववदाचरति शिवसारूप्यं गच्छतीत्यर्थः । “व्यशः झूलधरः सौम्यः शिवलोके
महीयते” इत्युदाहृतपुलस्त्यवचनेन तथैव निश्चयात् ।

एवमेवाचारार्के कमलाकरादिके च भविष्ये—

“सितेन भस्मना कुर्यान्निसन्ध्यं च त्रिपुण्ड्रकम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते” ॥

इत्युक्त्वाऽनुपदं “सत्यं शौचं जपो होमः” इत्युच्यते । अत्रापि पूर्ववचने शिवसाधु-
ज्यरूपनियतफलकथनात्, द्वितीयवचनोक्तं तद्राहित्येन कृतकर्मवैयर्थ्यमपि रुद्रपदा-

काङ्क्षिणः शैवस्यैव नान्यस्येति स्पष्टमेव सिध्यति । अनेनैव शैवसुधाकरोदाहृतानि,
 “सन्ध्याशिवार्चनादीनि कर्माण्येतानि वस्तुतः ।
 वैदिकानि ततस्तेषु कर्तव्यं भस्मधारणम्” ॥

तथा,

“न सम्बिभ्रान्ति पापानि भस्मनिष्ठे ततः सदा ।
 कर्तव्यमतिथत्वेन ब्राह्मणैर्मसधारणम् ॥
 यत्कृतं भस्मनिष्ठेन महादेवस्य पूजनम् ।
 तत्सर्वमीष्टदं तस्मात्कर्तव्यं भस्मधारणम् ॥
 उद्भूलनत्रिपुण्ड्राभ्यामलङ्कृततनुः शिवम् ।
 योऽर्चयिष्यति तत्तुल्यो भुवि को वा भविष्यति” ॥

इत्यादीनि शिवरहस्यवचनान्यपि समाहितानि वेदितव्यानि । शिवार्चनादिसाहचर्येण
 स्फुटमेव तदर्चननियमवच्छेदपरत्वनिश्चयात् । पौर्वापर्यपरिचिन्तनेन च प्रायः सर्वेषां
 अपि शिवरहस्योक्तानां धर्माणां शैवमात्रपरत्वनिश्चयात् ; सर्वैरपि विद्वद्भिस्तथैव स्वीकृत-
 त्वाच्च । तत्रोक्तं

इति,

इत्यादिपद्मपुराणाद्युक्तातिदेशानां वैष्णवपरत्वेनोपसंहारवत् ।

(सर्वेषां त्रिपुण्ड्राधारणम्, त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रयोर्युगपद्धारणनिषेधः,
 शिवविष्णुब्रह्मभक्तानां पृथक् पुण्ड्राणि)

नन्वेवं त्रिपुण्ड्रादित्येन कर्मवैयर्थ्यं शैवपरमेवेति ॥ सम्यगुपपादितम् । तथाप्येतस्य
 सर्वपरत्वाश्रयणे का वा क्षतिरिति चेदुच्यते । एतस्य सर्वसाधारणत्वे “ब्राह्मणः कुलजो
 विद्वान्” इत्यादिनिषेधो निरवकाशः स्यात् । किञ्चोर्ध्वपुण्ड्रस्य सर्वेभ्यपि कर्मस्वावश्यक-
 त्वमनेकेषु सर्वसाधारणेष्वाहिकादिधर्मशास्त्रग्रन्थेषु बहुवचनोपन्यासपुरःसरं सुप्रपञ्चि-
 तमेव । तद्यदि त्रिपुण्ड्रं सर्वसाधारणं स्यात्तर्हि तन्निरवकाशं स्यात् । न चास्य वैष्णवमात्रे
 सावकाशत्वमिति वाच्यम् ; बहुग्रन्थविरोधात् । सर्वदेशिकस्मार्तादिशिष्टाचारविरोधात् ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः”

इत्यादिमयूखाद्युद्धृतग्रन्थेषु शैववैष्णवयोरुभयोरपि तदावश्यकत्वस्य विरोधाच्च ।

नन्वेवं सत्युभयोरप्यावश्यकत्वात्सन्ध्यामन्दनादिकाले उभयोरपि धारणमस्तिवति
 चेत्, मैवम् ; शिवकेशवचिह्नभूतयोरन्योर्युगपद्धारणस्यायोग्यत्वात् ।

“शिवकेशवयोश्चिह्नं चक्रशूलादिकं द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान् वैदिके यत्नमिति स्थितः” ॥

इत्यादिभिराश्वलायनपञ्चाध्यायवचनैस्तन्निषेधात् । ईदृशवचनानां युगपद्धारणानिषेधपर-
त्वस्य बहुनिबन्धसम्मतत्वात् ।

स्कान्दे त्रयोविंशाध्याये—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं यः कुरुते तु नराधमः ।

भङ्गत्वा विष्णुगृहं पुण्यं स याति नरकं ध्रुवम् ॥

त्रिपुण्ड्रे यस्य विप्रस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं प्रदृश्यते ।

तं दृष्ट्वाप्यधवा स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत्” ॥

इति स्पष्टमेव तयोर्युगपद्धारणस्य प्रतिषिद्धत्वाच्च । तस्माद्वार्यं त्वन्यतरदेव । तथा च-
सति उभयोरावश्यकवचनं बाध्येतैवेति व्यवस्था सामञ्जस्याभावात् । उक्तयुक्त्या-
त्रिपुण्ड्रादिकं शैवपरमेव, तेषामेव च तद्राहित्येन कर्मवैफल्यमपीति सर्वं सुस्पष्टम् ।

अत एव कौमे, सर्वेषामपि शैवानां तदेव मुख्यत्वेनोच्यते,

“सर्वेषामेव भक्तानां शम्भोर्लिङ्गमनुत्तमम् ।

सितेन भस्मना कार्यं ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

सर्वेषामेव चतुर्णामपि वर्णानां शम्भोर्भक्तानां अर्थाच्छैवानां शम्भोर्लिङ्गं भस्मत्रिपुण्ड्र-
मेवानुत्तमं मुख्यमित्यर्थः । शम्भोरिति देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वेति । न चान्न
सर्वेषामेव देवानां भक्तानां शम्भोर्लिङ्गमेव धार्यमित्येवार्थोऽस्त्विति शङ्क्यम् । अग्रिम-
वाक्यचयविरोधात् । तथा च तत्रैव,

“यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम् ।

धारयेत्सर्वदा पुण्ड्रं ललाटे गन्धवारिभिः ॥

प्रपन्ना ये जगद्बीजं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

तेषां ललाटे तिलकं धारणीयं तु सर्वदा” ॥

इह शूलमिति काचित्कपाठस्तु सगुणोपासकपरत्वेन व्यवस्थापित एवावतारवादाव-
स्थाम् । तस्मात्रिपुण्ड्रं शैवानामेवेति सिद्धम् ।

(तैत्तिरीयशिक्षाश्रुतेरर्थः, तत्र ध्यातकविययाः, विवाहपुत्रपौत्रोत्पत्तिरनुपपन्नव्यवहारधनो-
पार्जनावश्यकत्वादयः, गार्हस्थ्यस्याद्यमत्रयपेक्षीव्यता, श्रुतेर्भस्मार्थकत्वात्पण्डनम्)

यत्तूक्तमधुना केनचिच्छैवसुधाकाराख्ये स्वग्रन्थे, नित्यत्वाच्च भस्म सदा धार्यम् ।
तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः—“भूतै न प्रमदितव्यमि”ति । रावणभाष्ये, भूतिशब्दार्थो
भसेति स्पष्टमुक्तम् ।

सूतसंहितायां च तदेवोपबृंहितम् ; तद्यथा—

“सत्याद्धर्मादपि कुलाद्भस्मनोद्धूलनादपि ।

त्रिपुण्ड्रधारणाच्चैव सदा न प्रच्युतो भवेत्” ॥ इति ।

तन्न, भूतिशब्दस्यात्र समृद्ध्यर्थकत्वात् । शिष्यस्य ब्रह्मचारिणो विवाहाद्यनेकमाङ्ग-
लिककार्योपजीव्यत्वेन तद्विषये प्रमादाभावस्यावश्यविधेयत्वात् । पौर्वापर्यपर्यालोचने-
नापि तथैव निश्चयात् । शङ्कराचार्यैरपि तथैव व्याख्यातत्वाच्च । तथाहि—“वेदम-
नूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ती”त्युपक्रम्येदं पठ्यते । तत्राधीतवेदस्य स्नातुमिच्छोः
शिष्यस्य प्रथमं गुरुदक्षिणादानपूर्वकोद्वाहार्थं तदनु पुत्रपौत्रोत्पत्त्याद्यर्थं मनुष्यसम्बन्ध-
वहारार्थं द्रव्यसाध्यविश्वरूपकुटुम्बभरणपञ्चमहायज्ञादिनिर्वाहार्थं गृहस्थाश्रमोपजीव्य-
केतराश्रमत्रयस्य यथाशक्ति सत्कारार्थं च द्रव्यसम्पत्तिरवश्यमपेक्षितैव । तद्यथा
याज्ञवल्क्यः (अ० १) विवाहप्रकरणे—

ॐ “गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
षेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥
अविभुतन्नह्यचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्” ॥ इति ।

तृतीयाध्याये मनुरपि (श्लो० ४)—

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणां विताम्” ॥

इति विवाहस्यावश्यकतामाह । अत एव प्रकृतानुवाकेनापि, आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य,
प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरित्यनुशिष्यते । व्याख्यातं चात्र शङ्कराचार्यैः—आचार्या-
याचार्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्यानीय दत्त्वा विद्यानिष्क्रियार्थमाचार्येण चानुज्ञातोऽनु-
रूपान् दारानाहृत्य प्रजातन्तुं सन्तानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासन्ततेर्विच्छित्तिर्न कर्त-
व्येति । एतदर्थमपि भूतिरपेक्षितैव । किञ्च, तदनु पुत्रपौत्राद्यर्थो यत्तः कार्यः,
मनुष्यसम्बन्धवहारश्च पाल्यः । इतः पूर्वं नवमानुवाके “प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च
प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने चे”ति वाक्यत्रयेण प्रजो-
त्पादनस्य श्रतौ भार्यागमनस्य पुत्रविवाहं कृत्वा तद्वारा पौत्रोत्पादनस्य चावश्यकत्व-
श्रावणात् “मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने चेति” अनेन लौकिकसम्बन्धवहारस्यापि तथा-
त्वश्रावणाच्च । अत एव तदर्थमपि समृद्धिरपेक्षितैव ।

अपिच,

“दृष्टौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।
अप्यकार्यशतं त्यक्त्वा (कृत्वा) भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥”
“अतिथिं वैश्वदेवं च यद् कर्माणि दिने दिने”

इत्यादि मनुपराशरादिवचनेभ्यो गृहस्थस्य तत्सर्वमावश्यकमेव ।

अत एव नवमानुवाके “अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने चे”त्याद्युच्यते । प्रकृतानुवा-

केऽपि “मातृपित्राचार्यातिथिषु देवर्त्तबुद्धिना भवितव्यमिति विधीयते । अतस्तदर्थमपि समृद्धिरपेक्षितैव ।

अन्यच्च, तृतीयाध्याये मनुः (श्लो० ७७)—

“यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥” इत्यादि ।

दक्षः—

“देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ।

गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥

त्रयाणामाश्रमाणां च गृहस्थो योनिरुच्यते ॥” इत्यादि ।

एवमाद्यनेकश्रुतिवचनैर्यथाशक्त्याऽऽश्रमत्रयसत्कार आवश्यक एव । अत एव प्रकृतानुवाकेऽपि “श्रद्धया देयम्” इत्यादि श्रूयते । अतस्तदर्थमपि समृद्धिरपेक्षितैव । तस्मादत्रैवोक्तानेककार्यसिद्ध्यर्थं तदुपजीव्यायाः समृद्धेः सम्पादनेऽपि त्वया प्रमादो न फल्य इत्येव गुरुणाऽनुशिष्यते । अत एव प्रथमाध्याये आह्निकं वदन् याज्ञवल्क्यः—

“उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये” इति ।

अन्यथा, भवन्मते भस्मरुद्राक्षयोरुभयोरपि तुल्यत्वात् रुद्राक्षधारणात् प्रमदितव्यमित्यप्यत्र श्रूयते, तदश्रवणाच्च रुद्राक्षधारणस्यानित्यत्वमपि प्रसज्येत । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य शङ्कराचार्यैरपि अनेकमाङ्गलिककर्मोपयोगिनी समृद्धिरेवान्न भूतिशब्देन व्याख्याता ।

यच्चूक्तं श्रावणमाष्ये तथाऽर्थः स्फुट इति, तद्यदि तद्भाष्ये तथा भवेत्तदापि अप्रसिद्धस्य भगवद्विमुखविविधाधर्मविधायिसर्वदेवोपद्रवकारिशैवमतैरुदुराग्रहिराक्षसविशेषकृतव्याख्यानस्याहत्य तत्प्रतः प्रामाण्यं सर्वथा वक्तुमयुक्तम् । यदि च तस्यैव तत्प्रतः प्रामाण्यं स्यात्तर्हि पुनर्वेदव्याख्यानाय सायनमाधवादयो न प्रवर्तेरन् । बहुस्यलेपु तद्विरुद्धं च न व्याकुर्वीरन् । तस्माद्भवतां तु स्वाचार्यशङ्करविद्यारण्यादिविरोधेन श्रावणमाष्यं नादर्तमुचितम् । यच्चूचं हणवाक्यमुक्तम्, तत्समूलं चेत्तदापि नेदमस्याः श्रुतेरुपचृंहणं भवितुमर्हति । तदुक्तार्थाननुवादकत्वे सति तदनुक्तार्थाभिधायकत्वात् । अत्र हि सत्याद्रमादिपि कुलादिति कुलशब्देन तदुपलक्षितकुलाचारादग्रच्युतिर्विधीयते । स च प्रकृतश्रुत्यनुक्तः । श्रुतौ च “कुशलाब्ध प्रमदितव्यमिति”त्यनेनोक्त आत्मरक्षणे प्रमादामावो मध्ये पतितत्वादवश्यमनुदितव्योऽपि न तद्वाक्येनानूयते । न च श्रुतौ कुशलशब्देन कुलाचार एव विरक्षितोऽतो न दोष इति वाच्यम्, शङ्कराचार्यैरप्यत्र कुशलशब्देन आत्मरक्षणस्यैव व्याख्यातत्वात् ।

किञ्च, श्रुतौ “भूत्यै न प्रमदितव्यमि”त्येकमेव वाक्यम् । इह तु भस्मनोद्धूलनादपि त्रिपुण्ड्रधारणाच्चैवेति वाक्यद्वयमुच्यते । अतो यद्यत्र त्रिपुण्ड्रान्न प्रमदितव्यमित्यपि वाक्यान्तरं श्रूयेत तदेदं तदुपबृंहणत्वेन शक्येत वक्तुम् । तदेव तु नास्तीति न तथा । न च भूत्यै न प्रमदितव्यमित्यस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽप्यमिति मन्तव्यम् । सत्यादीनां प्रपञ्चस्याकृतत्वेन प्रक्रमविरोधापत्तेः । एतन्मात्रप्रपञ्चने व्यासस्याग्रहातिशये बीजाभावेन तथा वक्तुमशक्तत्वाच्च । प्रत्युत, एतन्मात्रप्रपञ्चनदर्शनेनान्यथाशङ्कोदयाच्च । तस्मान्नास्य तदुपबृंहणत्रज्ञापकं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । नन्वस्ति सत्याद्वर्मादिति पदद्वयोच्चारणमिति चेन्नैव दोषः । बृहन्नारायणादिपूजनेकत्र सत्यधर्मयोः साहचर्येण निरूपणदर्शनात् प्रकृतानुगाकोक्तयोरेव तथोरिहानुवाद इति प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । अतः प्रकृतश्रुत्युक्तार्थाननुवादकत्वाच्चदनुक्तार्थाभिधायकत्वाच्च नेदं तदुपबृंहणत्वेन शक्यं संसितुमिति न तद्वलादत्रत्यभूतिशब्दस्य भस्मार्थकत्वं कल्प्यम् । किन्तु, वाचा वक्तव्यत्वेन कायेनानुप्रेषत्वेन च भिन्नयोरदृष्टार्थयोः सत्यधर्मयोः प्रथमं प्रमादाभावोऽनुशिष्यते । एवमेवान्तरङ्गबहिरङ्गत्वभेदभिन्नयोः सत्यादिनिर्वाहकयोर्दृष्टार्थयोरात्मरक्षणसमृद्धयोरपि प्रमादाभावः कुशलाच्च प्रमदितव्यम्, भूत्यै न प्रमदितव्यमिति वाक्यद्वयेनानुशिष्यते । तदनु द्रव्यसमृद्धस्य दृष्ट्यर्थे प्रवचनानुयोगात् । तथा सति च तादृक्स्वाध्यायोपस्थितेरप्ययोगात्तयोरुच्छेदः स्यात्, तद्वारणाय नयमानुवाकौ श्रुतसत्यादिसर्वसाहचर्येणाभ्यस्तस्य स्वाध्यायप्रवचनावश्यकत्वस्य पुनः स्मरणाय तत्र प्रमादामारब्धोद्यते स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमिति । एवं स्मारयित्वा, समृद्धिविषये अप्रमादो न स्वत एव पुरुषार्थभूतः, किन्तु, आमुष्मिकाणां देवादीनामैहिकानां मातापित्रादीनां च द्रव्यजन्यसत्कारद्वारैवेति ज्ञापनाय देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्, मातृदेवो भव, पितृदेवो भवेत्यादि विधीयते । तस्मादिहोपक्रमोपसंहारादिपरिचिन्तनेन याज्ञवल्क्यादिस्मृत्यनुसारेण च भूतिशब्दः समृद्ध्यर्थक एवेति निश्चीयते । किञ्च, इह भस्मार्थकत्वे सत्याद्वर्मादिति यत् भूतेर्न प्रमदितव्यमित्येव वदेत् । धर्मशब्दलक्षिताच्चदनुष्ठानादिव भूतिशब्दलक्षिताच्चद्वारणात्प्रमादाभावाभ्यनुज्ञासम्भवात् । वदति तु “भूत्यै” इति । तेन पञ्चमी प्रायपाठपठिता चतुर्थीश्रुतिभूतेरर्थपुरुषार्थत्वेन भेदबोधनायैवेति ज्ञायते । श्रुतेर्लिङ्गाक्यप्रकरणादिसर्वापेक्षया बलिष्ठत्वस्य पारदैर्बल्यसूत्रे जैमिनिनाऽङ्गीकारात् । तथाच फलेभ्यो यातीति यत् “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इत्यनुशासनात्सत्यधर्माद्यविरोधेन समृद्धिं सम्पादयितुं न प्रमदितव्यमित्येवार्थः समञ्जसः प्रतीयते । शङ्कराचार्यादिभिस्तथैव व्याख्यात इति न भस्मार्थः सः । विशेषश्च मत्कृतोपनिषद्भाष्यात्सेत्सत्येवेति सर्वं सुखम् ।

यत्तु, क्वचित्सकलब्रह्मविद्याज्ञत्वं भस्मोद्धूलनस्य केनचित्प्राचोद्भूयम् । यच्च, कैश्चित्

शिरोव्रतत्वादिकमस्य दर्शितम्; तच्च, प्रागेव पुरुषोत्तमचरणैः सम्यक् निराकृतमिति किं तथाऽत्र चिन्तया ?

(शुद्धचित्तानामेव भस्मतः पावित्र्यम्, सर्वेषां पुण्ड्रव्यवस्था, शुरुकृष्णापक्षयोस्त्रिलकेषु नामभेदः, हरिपूजने त्रिपुण्ड्रवृत्तिसंराधः, तिलकेऽपि सम्प्रदायकुलाचारयोर्विधायकता, आत्मतुष्टेः)

यच्च, बृहज्जाचालादिषु पापनाशकत्वमस्योक्तम्, तदपि शुद्धान्तःकरणशैवविषयम्; न तु तस्य चित्तशोधकत्वमिति भाति ।

“अन्तःकरणशुद्धा ये ताञ् विभूतिः पवित्रयेत् ।

पावनाः किं प्रकीर्त्यन्ते रासभा भस्मधूसराः” ॥

इति कार्शीखण्डवाक्येऽस्य चित्तशुद्धयुत्तरकाल एव पापनाशकत्वनिश्चयात् । अलमनेन विचारेण । तथा चैयं व्यवस्था प्रतिभाति—

वैष्णवानां तु चतुर्णामपि वर्णानां सर्वदोर्ध्वपुण्ड्रमेव । पाद्मादिषु पुण्ड्रान्तरनिषेधात् । आधारणे प्रत्यवायाच्च । शैवानां तु त्रिपुण्ड्रमेवमिति शिवार्चनादिषु, तदेव कर्तव्यम् । श्राद्धादिकर्मकाले तु तेषामूर्ध्वपुण्ड्रस्यापि विकल्पः “कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः” इत्यादि-वाक्येभ्यः । शैववैष्णवव्यतिरिक्तानां त्वेवं निर्णयः—तत्र त्रैवर्णिकानामूर्ध्वपुण्ड्रं नित्य-मभिहोत्रादितौल्यातिदेशात् । ब्राह्मणस्य तु जातिप्रयुक्तत्वादपि नित्यम् । अतः प्रातः स्नात्वा तद्वार्यमेव ।

‘कमलाकरभट्टाह्निकादिषु—

धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्राणि स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि ।

सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले वै केशवादिभिः ॥

इत्यादिशौनकादिवचनेभ्यः ।

शिवार्चनकाले च त्रिपुण्ड्रमेव धार्यम् । अन्यथा तद्वैकल्यस्मरणात् ।

एवं शैवमन्त्रजपेऽपि ।

भगवत्पूजने चोर्ध्वपुण्ड्रमेव निधेयम् । कमलकराह्निकभांगवततत्त्वभास्करादिषु वाराहे द्वात्रिंशदपराधकथने—

“त्रिर्यक्पुण्ड्रधरो भूत्वा यः कुर्यान्मम पूजनम्”

इति पूजाकाले त्रिपुण्ड्रधारणस्य ग्रथमापराधत्वनिरूपणात् ।

अथ होमादिसर्वश्रौतस्मार्तकर्मसु बह्विधैर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वं तद्राहित्येन कर्मवैफल्यं च प्रतिपाद्यते । तथा क्वचित्त्रिपुण्ड्रस्यावश्यकत्वं दृश्यते । तयोर्युगपद्वारणं च निषिद्धम् । अतस्तत्र स्वस्वकुलाचारानुसारादन्यतरद्वारणीयम् ।

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः”

इत्यादिमितासराद्युदाहृतमन्वादिवचनेभ्यः ।

अत एवाचारप्रकाशे ऊर्ध्वपुण्ड्रविधि व्याख्यायोच्यते । एवमुक्तयोस्तिलक-
भस्मधारणयोर्यथास्वकुलसम्प्रदायमृद्वाच्यवस्था श्रूयते । श्रोणामेक उदके० । उपावतु-
रिति । अत्र प्रथमः पादो गोपीचन्दनादेस्तिलकं, द्वितीयो गोरोचनायास्तृतीयो भस्म-
धारणं, चतुर्थः स्वकुलसम्प्रदायानुरोधं चैषां धारणे प्रतिपादयतीति दिगिति । येषां च
न तादृशो नियतः कुलाचारस्तस्तु शास्त्राविरोधेन स्वमनोऽनुरोधेनैव तद्विधेयम् । मनु-
याज्ञवल्क्यादिभिः श्रुतिस्मृतिसदाचारानवसरे आत्मतुष्टेरपि धर्मप्रमाणत्वस्मरणात् ।
अतो वैष्णवसाम्प्रदायिकैस्तु स्वसम्प्रदायानुसारि ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव कार्यम्, न त्वन्यत् ।
आचारार्कादिपूज्यपुण्ड्रविधिव्याख्यानान्ते यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादित्युक्तेः ।
कमलाकराद्विकेऽपि ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा यथासम्प्रदायं कुर्यादित्युक्तेश्च । इतर-
धारणेऽत्यन्ततरदुरितभरप्रसरस्मरणाच्चेत्यलं बहुलेखेन ।

अतो न वयं विजातीयं पुण्ड्रं निन्दाम इति नास्मास्वयं प्रश्नोऽप्युत्तरति । न चाधार-
णादेव तन्निन्दितमिति वाच्यम्, शास्त्रानुसारादधारणे प्राप्ते तावत्तैव निन्दा कृतेति
वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथेतरशास्त्रीयकर्मपरित्यागपूर्वकं स्वशास्त्रीयकर्माचरतोऽपि वेद-
निन्दादोषः प्रसज्येत । शास्त्रामात्रस्यापि वेदत्वाविशेषात् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

निन्दाकृतिं न विन्दामो विजातीयेऽपि यद्वयम् ।

अतो निन्दाप्रमाणस्यान्वेषणे किम्प्रयोजनम् ॥ १ ॥

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना नित्य-
नैमित्तिककाम्यानां वैफल्यम्, तद्धर्तुः शुचिता, मान-
सिकपापनाशः, अधर्तुर्निन्दा, विहितत्यागे दोषः)

अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ८ ॥

तदनङ्गीकारे दोषस्य च किम्प्रमाणम् ॥ ४८ ॥

उत्तरम्—

तिलकावश्यकत्वे किम्प्रयोजनमिति त्वया ।

पृष्टं तस्योत्तरे सम्यक् तदावश्यकतोदिता ॥ १ ॥

तेनैवायं गतार्थोऽपि प्रश्नो यस्मात् पुनः कृतः ।

अकस्मादुत्तरं तस्मादस्माभिः पुनरुच्यते ॥ २ ॥

विहितस्यावश्यकस्याधारणं दोषकारणम् ।

प्रापश्चित्तं रवेर्दृष्टिस्तद्दीनाननलोरुने ॥ ३ ॥

अत्यन्तं द्योत्यते दोषस्तेनैतद्रहितस्य तु ।

तद्दीनं च त्यजेत्कृष्णो वक्तव्यं किमतः परम् ॥ ४ ॥

तथाहि—

गौतममुनिना कृते आचारसूत्रे प्रथमप्रश्ने, अथाचारान् प्रवक्ष्यामीत्याचारकथनं चतुःपुरुषार्थसाधकत्वेनावश्यकत्वनिरूपणपुरःसरं प्रतिज्ञाय, तत्र प्रथमं प्रत्यहकर्तव्यत्वेन नित्यत्वात्, “उत्थाय पश्चिमे याम” इत्यादिना आह्निकं निरूपयन् स्नानपर्यन्तं निरूप्य जपादिसर्वनित्यकर्मनैष्कल्याभावाय नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रमाह (खं० ८)—

जपो, होमो, दानं, यागः, स्वाध्यायः, पितृकर्म, चोर्ध्वपुण्ड्रं विना तत्सर्वं भस्मीभवति, अनाचारोऽशुचिर्वा पापं मनसा चरन् ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितः शुचिरेव भवेत्” इत्यादि ।

सारसङ्ग्रहे मात्स्ये—

“यो विना चोर्ध्वपुण्ड्रेण यत्कुर्यात्कर्म वैदिकम् ।

निष्फलं तस्य तत्कर्म भस्मन्येवाहुतिर्यथा ॥

तत्रैव हारीते—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

तत्सर्वं राक्षसैर्नीतं नरकं स च गच्छति ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्रुतिनोदितम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

एवमादिवचनसहस्रैस्तस्यावश्यकत्वं त्वस्त्येव । किञ्चास्तीदं ब्राह्मणानां सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यम् ।

यथोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

“शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादि धारणेद्ब्राह्मणः सदा ।

श्राद्धादिसर्वकर्माहं इत्युक्तं किमतः परम्” ॥ इति ।

अग्निहोत्रातिदेशस्मृतौ च त्रैवर्णिकानामेतन्नित्यमिति दर्शितम् । एवम्विधैर्विविधमहानिबन्धघृतवचनव्यूहैर्नित्यत्वेन विहितस्यात्यावश्यकस्याऽस्याऽनङ्गीकारे महत्तर एव दोषो भवेदेवेति किमत्र कण्ठशोषणकारिणा बहुभाषणेन ?

अत एव दशमाध्याये प्रायश्चित्तानि निरूपयन् मनुः (श्लो० ४४)—

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः” ॥ इति ।

केचिचेदं पराशरस्मृतिवचनमप्याहुः—

इदं दूषणोद्वारेऽपि सङ्गृहीतम्

पुनः सारसङ्ग्रहे नारदपञ्चरात्रे—

“तुलसीमालिका चैव राज्ञां चामरछत्रवत् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं सदा धार्यं शिखायज्ञोपवीतवत् ॥” इति ।

एवमनेकनिबन्धेषु परःशतश्रुतिस्मृतिपुराणवचनोपन्यासपुरःसरं सविस्तरं तत्र तयो-
र्ध्वपुण्ड्रानङ्गीकारिणो विशेषतोऽप्येवमप्युपप्रेषणानि प्रपञ्चितान्येवेति तदनवलोकन-
मूलकाय नमोऽस्तु प्रश्रयाय ।

अथैवं निर्विचिकित्सनित्यत्वमप्यूर्ध्वपुण्ड्रं निरवधिविविधजनिपरम्पराजनितकर्मधोर-
णीपरतन्त्रतया चिराद्वरणिचरैरितैरङ्गीक्रियतां मा वा । अस्माभिस्तु सर्वैरपि वैष्णवै-
राप्राकृतमापण्डितमाचालमावृद्धं च स्वस्वामिचरणसरोजमुदाश्रितेन हृदा सर्वदा तदा-
वश्यकतया धार्यमेव ।

(वैष्णवैस्तदेव धार्यम् भग्नकर्मणि, सर्वकर्मसाफल्यसोक्षादयादय उत्कर्षाः)

अत एव सारसङ्ग्रहे हारीतः—

“अविद्यो वा सविद्यो वा शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रवृक्ष ।

नृणां हन्ति समस्ताद्यं तमः सूर्योदये यथा” इति ।

परमानन्दमन्दारे गारुडे—

“यो मृत्तिकां द्वारावतीसमुद्भवां

करे समादाय ललाटदेशे ।

करोति नित्यं त्वथ चोर्ध्वपुण्ड्रं

क्रियाफलं कोटिगुणं तदा भवेत् ॥

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रहीनं

श्रद्धाविहीनं यदि कालवर्जितम् ।

कुर्याल्ललाटे यदि गोपीचन्दनं

प्राप्नोति तत्कर्मफलं तदाक्षयम् ॥”

दूषणोद्वारे च नारदपञ्चरात्रे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम् ।

मध्ये छिद्रं वैष्णवस्तु नमोन्तैः केशवादिभिः ॥

सान्तरालमृजु सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ।

यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स ममातीव प्रियो भवेत् ॥

विपुलान्यूर्ध्वपुण्ड्राणि सान्तरालानि यो नरः ।

करोति विपुलं तत्र मन्दिरं मे करोति सः ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशालेऽतिमनोहरे ।

लक्ष्म्या सार्धं समासीनो रमेऽहं तत्र निवृतः ॥” इति ।

तथा सारसद्वहे पात्रे

“तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं महाछिद्रं शुभान्वितम् ।

धारयेद्ब्राह्मणो नित्यं हरिसालोक्यसिद्धये ॥

मध्यच्छिद्रेण संयुक्तं तद्धि वै हरिमन्दिरम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं सुपाश्वं सुमनोहरम् ॥

एकान्वितनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।

सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम् ॥

तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं दण्डाकारं सुशोभनम् ॥”

नीलरूपाहाहिके भट्टोजिदीक्षिताहिके च स्मृतिसारसमुच्चये ब्रह्माण्डे—

“अशुचिर्नाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः” ॥ इति ।

बहुचाहिकाचारमाधवादिषु—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।

स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः” ॥ इति ।

एवमूर्ध्वपुण्ड्रावश्यकताख्यफलजनकाः सन्त्यनन्ता एव श्रुत्यादिवचनसन्ताना इति किं तैरुदाहृतैः । एकोऽपि चक्षुष्मान् पश्यतीति न्यायेन निर्मत्सराणां सतामल्पैरपि समूल-
वचनैः संशयोच्छेदसम्भवात् । अथ द्वेषविषविशेषरुदुषितरोपकृपायकपणविपण्णाशयानां
तु परः सहस्रश्रुतिवचनैरपि नान्तःकरणसन्तोषः सम्भवति । शतमप्यन्धा न पश्य-
न्तीति न्यायात् । तदलं बहु लेखनेन ।

इत्थं च—

सङ्गतस्योर्ध्वपुण्ड्रांशे त्वङ्गप्रश्नैः सहाष्टभिः ।

भङ्गः प्रश्नस्य रचितो मङ्गलं ददतोचरम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमः प्रधानः प्रश्नः ॥ ७ ॥

(सप्तमः प्रधानः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, अक्षरस्यैव सत्त्वा-
द्युपाधिभेदेन विष्णुब्रह्मशिवरूपता, तेषामाविर्भाव-
तिरोभावौ, शरीरविचारः, जगल्लयः तेषा-
मन्योन्यं प्रणामादि च)

सर्वशास्त्रसम्मतः शिवविष्णवोरभेदो भवत्सम्मतो न वा ? ॥ ७ ॥

उत्तरम् ।

क्षयधराभ्यां परमो भगवान् पुरुषोत्तमः ।

स निर्गुणोऽनन्तगुणोऽत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमान् ॥ १ ॥

नित्यानन्तनिजाभिन्नाचिन्त्यधर्माश्रयो महान् ।

स एव सच्चिद्विगितानन्दमात्रोऽक्षरः स्मृतः ॥ २ ॥

गुण्डके बृहदारण्ये कठवह्यां स्फुटं श्रुतः ।

अक्षरं तृपदधते सत्त्वाद्याः प्राकृता गुणाः ॥ ३ ॥

स्यात्सत्त्वोपहितो विष्णु रजसोपहितो विधिः ।

तमसोपहितः शम्भुर्ब्रह्मैवैकमभून्निधा ॥ ४ ॥

उपाधिभेदान्निजास्ते त्वभिन्ना ब्रह्मभावतः ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ५ ॥

भक्त्येकलभ्यो भगवान्निर्गुणः सर्वकारणम् ।

दास्यवद्विरूपास्यः सोऽस्माभिः ग्रास्य वृथाश्रमम् ॥ ६ ॥

तथाहि—यदिह चोदितमभेदः सम्मतो न वेति । तत्र तु सम्मत एवेति श्रुतः ।
उभयोरपि गुणावतारत्वेन तत्र तत्रोपहितस्य ब्रह्मचैतन्यस्यैकत्वात् । एवमेव यथा-
सनेऽपि बोद्धव्यम् । एतेषां गुणावतारत्वं तत्कं श्रीभागवते प्रथमस्कन्धद्वितीया-
ध्याये (श्लो० ३३) —

“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा-

स्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य घृते ।

स्थित्यादयो हरिविरिञ्चिहरोति सञ्जाः

श्रेयांसि तत्र खलु सत्तमनोर्नृणां स्युः ॥” इति ।

एवं नारायणोपनिषद्यपि—

“सहस्रशीर्षं देवं विद्वाधं विद्मशम्भुम् । विद्मं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम्”

इत्युपक्रम्य “स ब्रह्म स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्” इति पुरुषोत्तमसैवाक्षरात्मकस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरभाव उक्तः । अत एवैषामुत्पत्तिप्रलयौ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु वर्ण्येते ।

यथाह लघुपराशरः (श्लो० २०)—

“कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः” इति ।

एतद्व्याख्यायां माधवः—तदेवं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एतस्मिन्महाकल्पावसरे क्षीयन्ते, पुनस्तत्र महाकल्पादावुत्पद्यन्ते इति सिद्धम् । अक्षरार्थस्तु क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपलक्षिता भवन्तीति, व्याचख्यौ । तत्रैव पुराणे—

“त्रिशतैः पष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।

वर्षाणां यच्छतं तस्य तत्परार्धमिदोच्यते ॥

ब्रह्मणोन्ते मुनिश्रेष्ठ मायायां लीयते जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।

मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥

माया च प्रलये काले परस्मिन्परमेश्वरे ।

सत्यबोधसुखानन्तब्रह्मरुद्रादिसञ्ज्ञितः” ॥ इति ।

तथा कौर्मै ब्रह्मविष्ण्वादिलयानन्तरं पञ्चभूतादिलयः पठ्यते—

संसितेष्वेव देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।

गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥

सवारितत्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।

तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति सङ्क्षयम् ॥

आकाशे सगुणे वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।

भूतादौ च तथाकाशो लीयते गुणसंयुतः ॥

इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तेजसे यान्ति सङ्क्षयम् ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्रुति सचमाः ॥

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।

महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्जायते द्विजाः” ॥ इति ।

एवं विष्णुपुराणादिषु प्राकृतलयो द्रष्टव्यः ।

तथा उत्पत्तिप्रकरणेऽपि “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इति तैत्तिरीयश्रुतिमुदाहृत्योच्यते माधवेन । अज्ञात्पुरुष इति । तत्र पुरुषशब्देन शिरःपाण्याद्याः कृतियुक्तो देहोऽभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिस्त्वान्तो बहुप्रकारः । तत्र ब्रह्मदेहस्य

निरतिशयपुण्यपुञ्जफलरूपत्वादितरसकलदेहकारणत्वेनानादित्वम् । तथा च “हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्” इति श्रुतिः । “ब्रह्मा देवानां प्रथमः
सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता” इति च । “स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष
उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत” इति । एतेन विष्णुमहेश्वरदेहयो-
रप्यादित्वं व्याख्यातम् । एकेनैव चैतन्येन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् ।
तथा च मैत्रेयाखायां श्रूयते—“तस्य श्रोक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ
यो ह खलु वाचास्य राजसंशोसौ स योयं ब्रह्मा, अथो ह खलु वाचास्य तामसंशोसौ
स योयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वाचास्य सात्त्विकंशोसौ स योयं विष्णुः । स वा एष
एकस्त्रिधा भुवः” इति । तथोचरतापिनीये मायां प्रकृत्य श्रूयते—सैषा, चित्रा सुदृढा
बहुङ्गुना स्वयं गुणाऽभिन्नाङ्गुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिचैतन्यदीप्ता
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र” इति । अथ ईश्वर्यधिकरणे विहानेन्द्रमिश्रभाष्ये
मत्स्यपुराणे—

“गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्तपो देवाः(?)वज्रिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्” । इति ।

ब्रह्माख्यंसमष्टिमहत्त्वं हि त्रिगुणात्मकरज्जुवत्रिगुणात्मकमेकमेव । सत्त्वाद्यंशमेदेन
त्रयाणां देवानां च शरीरं भवतीत्येका मूर्तिरित्युच्यते हरिहरात्मकदेहयदिति । अत
एव चैतस्त्रैलोक्यशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरीरमेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्व-
मुपपद्यते । त्रयश्च देवाश्चेतनरूपाभिन्ना एव । अत एव त्रयाणामेकपिण्डतया वात-
पितृकफवत् परस्परसापेक्षत्वात् ।

“अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमनुजीविनः ।

अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः” ॥

इति मात्स्यादिवाक्यमप्युपपन्नम् । एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदि-
तव्यौ । न तु तेषां कार्योपाधिकत्वेऽपि

“त्रिधाकृत्वात्मनो देहं सोन्तर्यामीधरः स्थितः”

इति स्मृत्यैौगिकमप्युपपन्नम् । इत्येवमस्तीलावतारत्वमेवास्तु, किमर्थं विष्णुशरीराणां चेतनान्तरत्वं
कल्प्यत इति चेत्, न; कर्म—

“प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।

क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥

प्रधानात्क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।

आदुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ॥”

इत्यनेन, तथा विष्णुपुराणादिषु च पुराणान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वर-
स्तदुभयात्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं सृजतीत्यवगमात् ।

“ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः ।

श्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः” ॥.

इति मात्स्यादिभ्यस्तेषामुत्पत्तिलयसिद्धेश्च ।

(तेषां सादारम्यरूपोन्वोन्वयमभेदः, भेददशने दोषः)

अतः,

“त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्”

इत्यादिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यमित्युक्तम् ।

यत्तु, भिक्षोः तेषां लीलावताररूपत्वादिकमसम्मतम्, तत्तु युक्तं न वेत्यन्यदेतत् ।
भाण्यप्रकाशे श्रुतत्वाच्चेति सूत्रे भैक्षवमतखण्डनप्रस्तावे पराशरपुराणे,

“वैष्णवाणि पुराणानि समस्तानि महामुने ।

त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदम् ॥.

प्रयदन्ति.....”

इति साम्यस्मरणम् । अतो गुणावतारयोर्हरिहरयोस्तत्तद्गुणोपहितब्रह्मचैतन्यसैकत्वात्ता-
दात्म्यरूपोऽभेदोऽस्माकं सम्मत एव ।

“शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे ।

शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ॥

यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः ।

यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषि” ॥

इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । स्कान्दे च फाशीखण्डे पूर्वभागे सप्तविंशाध्याये (श्लो०
१८१)—

“विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयाद्यः श्रीगौर्यन्तरं तथा ।

तद्भ्रान्तिकस्य मूर्खस्य वाक्यं शास्त्रविगर्हितम्” ॥ इति ।

एवं श्रीभागवतादिवचनान्यपि ।

“त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ।

न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्यपि चक्षते” ॥

इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ।

(पुरयोत्तमस्य महोत्कर्षः, तत्समाधिकयोरभावः, ब्रह्मशिवदीनां लक्षणानां च)

सर्वकारणभूतस्य श्रीपुरयोत्तमस्य तु न केनापि साम्यं कर्तुं शक्यम् । यथाह दश-
मस्कन्धे विधिः—

“क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते
स्वाम्यं तु तत्र कुधियः (योऽ) पर ईश कुर्युः” । इति ।

पात्रोत्तरखण्डे पाखण्डोत्पत्तिकथनाध्याये पार्वतीं प्रति शिवः—

“यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ।
समत्वेनैव वीक्षेत स पाखण्डी भवेत्सदा” ॥ इति ।

तैत्तिरीये श्रूयते—

“नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः” इति ।

एवं “एको ह वै नारायण आस” इत्याद्या आथर्वणादिश्रुतयोऽप्यनुसन्धेयाः ।

नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रतृतीयाध्याये शिवः—

“गुणान्तरं तीर्थकीर्तिः को वा वक्तुं धर्मो मुने ।
नाहं ब्रह्मा च शेषश्च धर्मः सूर्यस्तथैव च ॥
नारायणर्षिर्भगवान् नरर्षिः कपिलस्तथा ।
सनत्कुमारो वेदाश्चाप्यन्यः को वा न भारती ॥
परमात्मा यथा दृष्टः सीमा च न भसस्तथा ।
यथा दृष्टं मनश्चापि बुद्धिर्ज्ञानं विवेचनम् ॥
तथा गुणश्च कृष्णस्य सर्वाज्ञास्तश्च नारद ।
तथापि वक्ति तज्ज्ञानं पण्डितश्च यथागमम् ॥
कलाः कलांशास्तस्यापि ये ये सन्तश्च योगिनः ।
ते महान्तश्च पूज्याश्चाप्यंशं वक्तुं च कः क्षमः ॥
नैव कृष्णात्परो देवो नैव कृष्णात्परः पुमान् ।
नैव कृष्णात्परो ज्ञानी न योगी च ततः परः ॥
नैव कृष्णात्परः सिद्धस्तत्परोऽपि न हीधरः ।
न तत्परश्च जनको विश्वेषां परिपालकः ॥
न तत्परश्च बलवान् बुद्धिमान् कीर्तिमांस्तथा ।
न तत्परः सत्यवादी दयावान् भक्तवत्सलः ॥
न तत्परश्च गुणवान् सुशीलश्च जितेन्द्रियः ।
शुद्धाशयश्च शुद्धश्च न तस्माद्वक्तवत्सलः ॥
न हि तस्मात्परो धर्मी प्रदाता सर्वसम्पदाम् ।
न हि तस्मात्परः शान्तो लक्ष्मीकान्तात्परश्च कः ॥
अनन्तकोटिब्रह्माण्डा मोहिता मायया यया ।
सा चातिमीता पुरतो यमेव स्तोतुमक्षमा ॥

सरस्वती जडीभूता यमेव स्तोतुमक्षमा ।
 महालक्ष्मीश्वातिमीता पादपद्मं निषेवते ॥
 प्रत्येकं प्रतिविशेषु महाविष्णोश्च लोमसु ।
 कोटिशः कोटिशः सन्ति देवा ब्रह्मादयो मुने ॥
 यथा रेणुरसद्वर्यश्च तथा विश्वानि नारद ।
 एतेषामीश्वरश्चैको राघेशः प्रकृतेः परः ॥” इति ।
 “अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥”
 “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः”

“मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय”

एवमादिषु पुरुषोत्तमस्य तु सर्वावधिकोत्कर्षवर्यं स्फुटमेव । अतो रुद्रादीनां तर्द-
 शभूतानां न तत्साम्यम् । “न तत्तममश्वाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति श्वेताश्वतरश्रुतेः ।

“निरस्तसाम्यातिशयेन राघसा”

इति पुराणाश्च ।

विस्तरस्तु भक्तृतेषूपनिषद्भाष्यानेष्ववगन्तव्यः । शिवादीनां भगवत्कलार्यं तु वर्ण्यते
 श्रीभागवतादिषु । यथाह सप्तमस्कन्धे (अ० १० श्लो० ३१)—

“ततः सम्पूज्य शिरसा घवन्दे परमेष्ठिनम् ।

भवं प्रजापतीन् देवान् ब्रह्मादो भगवत्कलाः ॥”

तत्रैव (श्लो० ४८)—

“यस्य साक्षाद्भवपञ्चजादिमी रूपं धियावस्तुतयोपवर्णितमि”ति

पुरुषोत्तमस्य सर्वोत्तमत्वम् । दशमस्कन्धे च साम्बविवाहप्रकरणे बलभद्रः—

“ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः”

इति सर्वेषां फलात्वमाह ।

एतत्सर्वं महता प्रपञ्चेन श्रीपुरुषोत्तमचरणादिभिः ग्रहस्तवादपण्डितरुभिन्दिपाल-
 भाष्यप्रकाशप्रभृतिषु महत्तरग्रन्थेषु सम्यग्व्यवस्थापितमेवेत्यलं बहुना ।

वेदादिवर्णितौ भेदाभेदावित्युतौ तयोः ।

छेदाय भक्तदुःखानां पृथगुक्तः परः पुमान्” ॥

अथैतत्सप्तमप्रधानप्रश्नावलम्बिनोऽष्टौ प्रश्नाः

तत्रायः ॥ १ ॥

(एकोनपञ्चाशत्तमः प्रश्नः, उत्तरे तदाशयादिशिवस्याः

पूजने अनन्यत्वभङ्गादयो हेतवः)

तत्राभेदः सम्मतश्चेत्तदुपदेशः कुतो न क्रियते प्रत्युत

शिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते तत्कथम् ? ॥ ४९ ॥

उत्तरम्—

किमत्रोपदेशशब्देनाभेदोपदेश एव विवक्षितः आहोस्वित्त्तन्मत्रोपदेशः ? तत्राद्यथे-
दुक्तरीतिकस्तयोरभेदोऽस्मदाचार्यादिभिर्भाष्यसुबोधिनीप्रभृतिषु निर्णीत एव । तत्तद्व-
न्याध्यापनावसरे स्वशिष्येभ्योऽपि स उपदिश्यत एवेति व्यर्थोऽयं तदभावे हेतुप्रश्नः ।
द्वितीयश्चेत्तुर्ग्रधानप्रश्नाचान्तरपञ्चमादिप्रश्नत्रयोचरेणैव सर्वमुत्तरितमिति श्रीः ।

यत्तुक्तं शिवपूजादेः कथं प्रतिषेधः क्रियत इति; सत्यम्, क्रियते, परं त्वस्य प्रश्न-
स्यायमाशयो भवेत्, यदि शिवविष्णोरभेद एव स्वीक्रियते तर्हि विष्णुरूपाणां राम-
कृष्णादीनामिव शिवस्याप्युपासनं भवद्भिः कार्यमेव, विष्णुरूपत्वाविशेषादिति । उत्तरं
तु तादात्म्यरूपोऽभेदो हि गुणावतारयोरेव तयोरुपपादितः । तद्यदि वयं गुणावतार-
विष्णूपासका एवाभविष्यामस्तर्हि तदभिन्नत्वाच्छिवस्याप्युपासनं कर्तव्यत्वेनास्मान-
प्राप्यत्, नत्वेवं, अतो नैव, अस्माकं तु सर्वकारणभूतस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
सेवनेनैव गतार्था सर्वदेवोपासना । उक्तं च श्रीभागवते—

“यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धशुजोयशाखाः ।

प्राणोपहाराद्वलिरिन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या” ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव (स्कं० ८ अ० ५ श्लो० ४९)—

“यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलानसेचनम् ।

एवमारार्धनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि” ॥ इति ।

अन्यत्रापि,

“आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।

तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ॥

वासनाद्वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम् ।

सर्वभूतनिवासीनां वासुदेव नमोस्तु ते ॥” इति ।

दक्षस्मृतौ च समाप्तिदशायाम्—

“विद्या वा यदि वाऽविद्या शरणं तु जनार्दनः” इति ।

दशमस्कन्धे च—

“त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम्” इत्यादि ।

बहुधाधामनन्ति—

“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥” इति ।

अतः पुरुषोत्तमसेवनेनैवास्माकं गतार्था सर्वदैव सर्वदैवतोपासना ।

किञ्च, देवतान्तरोपासने, “यो वै स्वां देवतामति यजते” इति तैत्तिरीयसंहिता-
श्रावितः सदेवतातिक्रमदोषः प्रसज्येत । “अनन्याश्रित्यन्यन्तो माम्” इत्याद्युक्तमन-
न्यत्वं च भज्येत । भगवता च, “येष्यन्यदेवताभक्ता” इति देवतान्तरोपासनस्वावैध-
त्वस्मरणात् । अवैधापेक्षया वैधालुपानमेव श्रेयः ।

अपिच,

“कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः”

इति ज्ञानशून्यानां सकामानामेव देवतान्तरप्रतिपत्तिः ।

“देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि”

इति तदुपासनया तत्सायुज्यादिकमेव फलं न तु भगवत्प्राप्त्यादिकमिति फलतार-
तम्यं च दर्शितं भगवतेति । निष्कामानां ज्ञानाग्रहवतां देवतान्तरसायुज्याद्यनाकाङ्क्षिणां
भगवच्चरणैकप्रेम्णानां नैव रुद्रादिदेवतान्तरोपासना युक्ता ।

सारसङ्ग्रहादिषु,

“ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याधान्या देवताः स्मृताः ।”

“सुमुखो घोररूपान्”

इत्यादिभागवतादिवचनेभ्यः ।

किन्त्वनन्यतया श्रीपुरुषोत्तमसेवनेनैव तेषां सकलेष्टसम्पादिका कल्पलतिकेत्येतदुप-
पादितं प्राक् पञ्चदैवतपूजाप्रश्नोचरे ।

(सारिकानां शिवादिपूजानिवेधः)

अन्यच्च, अस्ति शिवपूजायाः प्रतिषेधः । यथा, श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे द्वितीया-
ध्याये (श्लो० २८)—

“भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।
 पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥
 नष्टशौचा मूढाधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ।
 विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥
 ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव यद्ययं परिनिन्द्य ।
 सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखण्डमाश्रिताः ॥
 एष एव हि लोकानां शिवः पन्था सनातनः ।
 यं पूर्वं चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥
 तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ।
 विगर्ह्य यात पाखण्डं दैवं वो यत्र भूतराट्” ॥ इति ।

तथा, प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २७)—

“सुमुक्ष्वो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
 नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥
 रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
 पितृभूतप्रजेशादीन् धियैश्वर्यप्रजेष्ववः” ॥ इति ।

सारसद्वहे पद्मपुराणे—

“योऽसौ सर्वगतः श्रीमान् वासुदेवः परात्परः ।
 अनादिनिधनो विष्णुः स एव परमेश्वरः ॥
 शुद्धसत्त्वमयो योऽसौ कल्याणगुणवान् प्रभुः ।
 पुण्डरीकैक्षणः श्रीमान् श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
 विप्राणां वेदविदुषामेक एवार्चितः प्रभुः ।
 विप्राणां नेतरे पूज्या रजस्तमो विमोहिताः” ॥ इति ।

वसिष्ठस्मृतौ—

“नारायणं परं ब्रह्म ब्राह्मणानां हि दैवतम् ।
 सोमसूर्यादयो देवाः क्षत्रियाणां विशामपि ॥
 शूद्रादीनां तु रुद्राद्या अर्चनीयाः प्रयत्नतः” ॥ इति ।

पात्रे भृगुवचनानि—

“शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः कल्याणगुणसागरः ।
 नारायणः परं ब्रह्म विप्राणां दैवतं हरिः ॥
 स एव पूज्यो विप्राणां नेतरः पुरुषर्षभ ।
 मोहाद्यः पूजयेदन्यं स पाखण्डी भविष्यति ॥

अशुद्धा ब्रह्मरुद्राद्या रजस्तमोविमिश्रिताः ।
 नान्यः कश्चिन्नराणां वै पूजनीयः कदाचन ॥
 नान्यं देवं निरीक्षेत नान्यं देवं च पूजयेत् ।
 न चान्यं ग्रणमेद्विप्रो नान्यदायतनं विशेत् ॥” इति ।

चाराहे—

“यत्सत्त्वं स हरिर्देवो हरिस्तत्परमं पदम् ।
 सत्त्वं रजस्तमथेति तृतीयं चैतदुच्यते ॥”

लिङ्गपुराणे—

“हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करः स्वयम् ।
 सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः सर्वात्मा सदसन्मयः ॥
 सार्विकैः सेव्यते विष्णुस्तामसैरेव शङ्करः ।
 राजसैः सेव्यते ब्रह्मा सङ्कीर्णैश्च सरस्वती ॥
 बौद्धो रुद्रस्तथा वायुर्दुर्गागणपभैरवाः ।
 यमस्कन्दौ नैर्ऋतश्च तामसा देवताः स्मृताः ॥” *

भागवतेऽपि—

“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्ते-
 र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
 स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञाः
 श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥”

राजसतामसानामेव शिवाद्यर्चनम् । सार्विकानां मुमुक्षूणां तु रामकृष्णादिभगवदवतार-
 चर्चनमेव विधीयते । तथा सारसद्वहे ब्रह्मरात्रे—

“न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्घार्यं पट्टाकारं तथैव च ।
 न चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाचन” इति ॥
 (भस्मरुद्राक्षयति विना शिवार्चनं ध्यर्थं, वैष्णवानां रुद्रारणनिषेधः)

किञ्च, तिथितत्त्वे लैङ्गे—

“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥” इति ।

शैवसुधाकरे तु न तस्य फलदो भवेदिति पाठः । तत्रैव सूतसंहितायां कञ्चिद्वाक्यं
 प्रति विष्णुवचनम्—

“विभूतिधारणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणम् ।
 मा मां पूजय विश्वेशं शिवं लिङ्गस्वरूपिणम् ॥”

सनत्कुमारसंहितायामपि,

“यथैव चाण्डालोच्छिष्टं श्राद्धार्थं नोपयुज्यते ।
पूतिपर्युषितं यच्च निर्भस्मैवं शिवार्चनम् ॥
दायादहीनो न पुनर्मृतः पिण्डमवाप्स्यति ।
तथा भस्मविहीनोऽपि शिवार्चनपुरं फलम् ॥
यथा कृशानुरहितो ह्यध्वरो नैव शोभते ।
अशेषसाधनोपेतं भस्महीनं शिवार्चनम् ॥”

इति भस्मरुद्राक्षरहितस्य शिवपूजनं निषिद्धम् । तद्वारणं तु वैष्णवानां निषिद्धम् ।

नारायणसारे—

“रुद्राक्षधारिणं विप्रं सदा भस्माञ्जुलेपनम् ।
सकुलं तं त्यजेन्नित्यं सर्वकर्मवहिष्कृतम् ॥” इति ।

तत्रैव विष्वक्सेनसंहितायाम्—

“स्वच्छन्दप्रेतवेपाश्च मिथ्यालिङ्गधरास्तथा ।
ब्रह्मकोषाग्निनिर्दग्धा रुद्रभक्ता जटाधराः ॥
अभिदं गरदं चैव लिङ्गपापाणधारिणम् ।
त्रिपुण्ड्रधारिणं विप्रं चण्डालमिव सन्त्यजेत् ॥”

तत्रैव हारीतः—

“रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रस्य धारणं यत्र दृश्यते ।
शूद्राणां च विधिः प्रोक्तो न द्विजानां कदाचन ॥” इति ।

पाप्मोत्तरखण्डे ऊर्ध्वपुण्ड्राध्याये—

“विप्राणां नैव धार्यं स्थातिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।
नारायणात् परब्रह्माद(?)न्येषामर्चनं न हि ॥” इति ।

अयं च सर्वोऽपि निषेधो मुख्यतया वैष्णवपर एवेत्यवगम्यते । सर्वपरत्वे तद्विधायकशास्त्रनैरवकाश्यापत्तेः । अतो वैष्णवानां शिवपूजादिप्रतिषेधो युक्त एव । विधीनां शिवलोककामुकपरत्वेनोपसंहाराच्च ।

(रुद्रार्चनाद् भस्मरुद्राक्षधारणदानादिभ्यश्च रुद्रलोकास्ति, तयोः शैवमग्नैकसाध्यता च)

तदर्चनादेः शिवलोकफलत्वं तु यथा तिथितत्त्वे भविष्ये—

“धत्तूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः ।
स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥” इति ।

आचारमयूखादिषु चेदमुदाहृतम् । चतुर्विंशतिमतव्याख्यामयूखादिषु महाभारते—

सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुङ्गव ।

लिङ्गे वा स्थण्डिले वाऽपि शङ्करं विधिपूर्वकम् ॥

युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥”

आचारमयूखे पार्थिवादिलिङ्गपूजां प्रक्रम्य भविष्ये—

“सहस्रमर्चयेद्विङ्गं निरयं स न गच्छति ।

रुद्रलोकमयामोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥”

तत्रैव शिवपञ्चाक्षरं प्रक्रम्य नन्दिपुराणे—

“तन्मन्त्रजापी तत्कर्म रसस्तद्गतमानसः ।

निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्रुते ॥”

तत्रैव शिवधर्मे—

“लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः ।

वर्षकोटीशतं दिव्यं शिरलोके महीयते ॥”

पुनर्भविष्ये—

“वित्त्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्सकृत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिरलोके महीयते ॥

स्कान्दे—

“एकपत्रं फलं पक्वं यः शम्भोरिनिवेदयेत् ।

वर्षाणामयुतशम्भोर्गः शिवलोके महीयते ॥

एकं मोक्षाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।

सर्वमच्छम्भमाभोर्गः शिरलोके महीयते ॥”

एवं प्रयान्तरेष्वपि विविधानि वचनानि द्रष्टव्यानि तथा भस्मत्रिपुण्ड्रविषये
पुलस्त्यः—

“करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ।

अथवाः शूलधरः सौम्यः शिरलोके महीयते ॥” इति ।

रुद्राधपारण्येऽपि निर्णयसिन्धो तृतीयपरिच्छेदपूर्वाद्धे—

“विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्रार्घ्यं भुवि मानवः ।

न याति नरकान् घोरान् पावदिन्द्राथतुदय ॥

पञ्चामृतं पञ्चगव्यं ग्लानराले प्रयोजयेत् ।

रुद्राधस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाधरं तथा ॥” इति ।

प्रजापतिः—

“यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्रार्घ्यं भुवि सन्मुखम् ।
तस्य प्रीतो भवेद्भुद्रः सं पदञ्च प्रयच्छति ॥” इति ।

स्कान्दे—

“रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुङ्कुरो त्रिपते यदि ।
सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवो गृह ॥” इति ।

अत्र रुद्राक्षस्य शिवलोकप्राप्तिहेतुत्वं स्पष्टमेवेति तत्कामानामेव तद्धारणं तदर्चनं चोचितम् ।

किञ्च, शैवमन्त्रमन्तरा धारणे दोषोऽपि दर्शितः, त्रिपुण्ड्रविषयेऽपि सुधासिन्धौ—

“त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यान्मन्त्रपूतेन भस्मना ।
मन्त्रहीनं तु यः कुर्यात्पापभागी भवेन्नरः ॥” इति ।

अतोऽपि वैष्णवानां नैतद्युक्तम् । तन्मन्त्रोपासनेऽवश्यभाविना शैवत्वेन साङ्कर्या-
पत्तेः । तज्जपादिवशादवश्यभाविन्या रुद्रपदप्राप्तेर्निर्गुणमोक्षेच्छनामत्यन्ताऽनभि-
रूपितत्वाच्च ।

(शिवरूपेण पञ्चदेवरूपेण च भगवानेवाच्यन्ते, शैववैष्णवयोर्भेदमिदं ।)

अपरञ्च, शिवस्याऽपि भगवदंशत्वात्, वस्तुतस्तु शिवार्चनमपि तद्रूपस्य विष्णोरे-
वार्चनमिति सिद्ध्यति—दशमस्कन्धे (अ० ४ श्लो० ५)—

“स्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ।
ब्रह्माचार्यविभेदेन भगवन्समुपासते ।
सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम्” ॥

इत्यादि भगवन्तम्प्रति अक्रूरावाक्येभ्यः ।

शैवसुधाकरे सूतसंहितायां कश्चिद्ब्राह्मणम्प्रति—

“विभूतिधारणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणम् ।
मा माम्पूजय विश्वेशं शिवं लिङ्गस्वरूपिणम्” ॥

इति विष्णुवाक्यात् ।

पात्रे कार्तिकमाहात्म्यप्रथमाध्याये—

“सौराः शैवार्घ्यं गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।
भामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षाभ्यः सागरं यथा” ॥

इति सत्यभामाम्प्रति भगवद्वाक्याच्च ।

अतः सर्वांशिभूतस्य सर्वदेवदेवस्य साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमस्याऽनन्यतयाऽर्चनतत्पराणा-
मस्मत्साम्प्रदायिकानां तु भगवत्सेवयैव शिवार्चनादेर्गतार्थत्वम्भवत्येव । “यथा तरो-
र्मूलनिपेचनेने”ति न्यायात् ।

अपि च निर्णयसिन्धौ उच्यते—

“शिवभक्तो विष्णुभक्तो भार्यायामृतकालगः ।

गुरुभक्तो ज्ञाननिष्ठः सोमयजी च सत्यवाक् ॥

सुशीलस्वातक्यतिब्रह्मचारिण उच्यते” इति ।

अत्र शिवविष्णुभक्तयोः पृथगुपदेशः । एवमन्यत्रापि दृश्यम् । यदि तु शैवविष्णु-
मन्त्रग्रहणतद्धिधारणादिपूर्वकं विष्णुपूजा, अनन्यवैष्णवैश्च शैवमन्त्रग्रहणतद्धिधादि-
धारणपूर्वकं शिवार्चा विधीयते तर्हि शास्त्रसिद्धः शैववैष्णवसम्प्रदायभेद एव न स्यात् ।
अपरञ्च, मोक्षार्थिनां विष्ण्वर्चनमेव युक्तम् । तस्यैव मोक्षदातृत्वस्य प्रागुपपादितत्वात् ।
अत एव गौतमसूत्र आह्निकनिरूपके प्रथमप्रश्ने देवार्चनं प्रक्रम्योच्यते (खं० १२)—

“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्वनमिच्छेद्भुताशनात् ।

ऐश्वर्यमीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्” ॥ इति ।

तस्माद्वैष्णवैर्भगवदर्थनमेव कार्यं न तु रुद्रादिदेवतान्तरार्चनरूपः परधर्मः समाश्रय-
णीयः । यथाह दशमाध्याये मनुः (श्लो० ९७)—

“वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः” ॥ इति ।

(परधर्माश्रयनिन्दा अधर्मेस पञ्चशाखाश्च कुलाचारतन्त्रोपाभ्यां स्वैवस्था च)

भगवानप्याह—

“श्रियान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” ॥ इति ।

आचारमाधवे च तृतीयाध्याये श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेषु यमः—

“सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।

इति गणयित्वाग्रे उपसंहरति—

“चतुराश्रमवाद्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ।

इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान् नियोजयेत्” ॥ इति ।

श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे पञ्चदशाध्याये (श्लो० १२)—

“विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमाच्छलः ।

अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवच्यजेत् ॥

धर्मयाधो विधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ।
उपधर्मस्तु पाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः ॥
यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ।
स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये” ॥ इति ।

दक्षस्मृतौ (श्लो० १८)—

“स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत्” ॥

अत्रिस्मृतौ—

“तानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः” ॥

तत्रैव—

“येऽप्यपेताः स्वधर्माद्ये परधर्मे व्यवस्थिताः ।
तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥
आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।
परधर्मे भवेत्याज्यः स स्वयं परदारवत्” ॥ इति ।

नारदपञ्चरात्रे (रा० २ अ० ७ श्लो० ४०)—

“स्वधर्माचरणं शुद्धं विधर्माच्च निवर्तनम् ।
वेदोक्ताचरणं विप्र परं निर्वाणकारणम्” ॥ इति ।

किञ्च, सकुलाचारात्मसन्तोषयोरभावोऽपि रुद्रादिदेवतान्तरपूजाप्रतिबन्धकावस्माकं
वेदितव्यौ ।

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
येन यायात्सतां मार्गस्तेन गच्छन्न दुष्यति” ॥

इति मनुवचनात् (अ० २ श्लो० ६)—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” ॥ इति ।

तथा (अ० १ श्लो० ७)—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः”

इति मनुयाज्ञवल्क्याभ्यामात्मसन्तोषस्यापि धर्मप्रमाणत्वस्माणात् । अत एव याज्ञ-
वल्क्यस्मृतौ (अ० १) श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ४०) मृतेऽहनि तु कर्तव्यमित्यस्य
मिताक्षरायामन्ते, क्षयाहे एकोद्दिष्टपार्वणयोः वंशसमाचारादेव, तदभावे आत्मतुष्टैव

च व्यवस्था कृता इति ध्येयम् । पराशरमाधवीये च द्वितीयाध्याये बहुविधान् गृहस्य-
धर्मान्निरूप्य माधवेन सामान्येन च धर्मं सङ्क्षिप्याह मनुरित्युक्त्वा “येनास्य पितर”
इति “यत्कर्म कुर्वतोऽप्यस्ये”ति श्लोकद्वयं लिखितम् । इत्थं वैष्णवैः क्रियमाणे
शिवपूजायाः प्रतिषेधे विशेषतः प्रमाणजिज्ञासा चेत् सा ग्रहस्तपण्डितकरभिन्दिपाल-
प्रभृतिमहत्तरप्राचीनग्रन्थावलोकनादेव पूरयितुं शक्यत इत्युपरम्यते ।

पूज्यो नः सरलो देवो देवदेवः श्रियः प्रियः ।

न तु प्रयोजनाभावाद्ग्रामदेवादयः परे ॥ १ ॥

देवतान्तरविद्वेषस्त्वस्माकं नैव विद्यते ।

कुर्मः स्वधर्ममात्रं तु शारदाधिकरणोक्तवत् ॥ २ ॥

शिवेन गुरुणाऽस्माकं देवदेवेन केवलम् ।

अदर्शि यः सम्प्रदायस्तमेवानुसृता वयम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ २ ॥

(पञ्चाशत्तमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, सर्वत्राद्वैते वेदचतुष्कश्रुति-
स्मृतिन्यायपुराणानि, भगवति देवान्तरसाम्यबुद्धौ दोषः)

भेदश्चेच्छास्त्रोक्तदोषभागिनः स्युः ॥ ५० ॥

उत्तरम्—

ये ऋषुरनयोर्भेदं सन्तु ते दोषभागिनः ।

तादात्म्यलक्षणाम्माभिस्त्वभिदा वर्णिता तयोः ॥ १ ॥

अथवा न्यूनमेवोक्तं तयोरेवाभिदेति यत् ।

ये सर्वं राक्षिदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥ २ ॥

एतदात्म्यभिदं सर्वमित्यादिश्रुतिदर्शिनः ।

एवमन्ति शुद्धमद्वैतं दोषः सज्जेत तेषु कः ॥ ३ ॥

तथाहि, बहुचानामन्तरेयोपनिषदि—

“पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्” ।

मृहन्नारायणोपनिषदि—

“अहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति” ।

कठोपनिषदि—

“नेह नानास्मि किञ्चन” ।

काण्वसाध्यन्दिनानां मैत्रेयीब्राह्मणे—

“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं यज्यति”

इत्यादिना द्वैतज्ञानफलमुक्त्वा,

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इति ।

छन्दोगानां शाण्डिल्यविधायाम्—

“एतदात्म्यमिदं सर्वम्”

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इति ।

श्वेतकेतुविधायाम्—

“एतदात्म्यमिदं सर्वम्” ।

आथर्वणानां कैवल्योपनिषदि—

“तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्” इति ।

मुण्डकोपनिषदि—

“ययोर्णनाभिः सृजते शृङ्गते च यथा पृथिन्या ओषधयः सम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽध्वरात्सम्भवतीह विश्वम्” इति ।

स्मृतिषु—

“अहं सर्वस्य प्रभवो मच्चः सर्वं प्रवर्तते” इति ।

“वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” ॥ इति ।

चतुर्लक्षण्याम् (अ० ४ पा० १ सू० ३)—

“आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च”

दशमस्कन्धे (अ० १० श्लो० २९)—

“व्यक्तान्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः” इति ।

विष्णुपुराणे—

“भूतानि विष्णुर्धनानि विष्णुः” इति ।

एवमादिभिः,

श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणपुञ्जैः पश्यन्त्यमेदं प्रतिपादितं ये ।

सर्वत्र तेषां कं शिवे च विष्णौ सम्बन्धगन्धोऽपि भवेद्भिदायाः ॥ १ ॥

शोषाय पङ्कप्रकरस्य येषामेषां हरे रश्मिततिः सपोषा ।

तोषात्प्रमोक्षेषु कुतो नु दोषा रोषादिकानां हृदये प्रमोदात् ॥ २ ॥

अतो ज्ञे-तु ब्रह्मादिविदैवतैरपि वन्दनीयममन्दश्रुतिसीमन्तिनीशिरःसीमन्तभूषणं श्रीपुरु-
षोत्तममेव पशुपतिप्रभृतिदेवतान्तरसाम्येन दूषयन्ति त एव शास्त्रोक्तदोषमागिनः स्युः ।

“साम्यं तु तत्र कुधियः पर ईश कुर्युः”

“यस्तु नारायणं देवं, ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः ।

समत्वेनैव वीक्षेत स पाखण्डी भवेद्बुधम्” ॥

इत्यादिश्रीभागवतपादोत्तरखण्डवचनेभ्यः न तु सर्वत्रामेदवादिष्वस्मात् दोषगन्धोऽपीति शुभं नः ॥

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ३ ॥

(एकपञ्चाशत्तमः प्रश्नः, उत्तरे इतरासां भारतादिटीकानां
प्रामाण्याप्रामाण्यविचारः)

किञ्च, पूर्वाचार्यैर्भारतादिटीकाकारैर्यथा विरोधपरिहारः

कृतस्तत्प्रमाणमप्रमाणं वा ॥ ५१ ॥

उत्तरम्—

प्रथमतो भारतादिटीकाकाराणामाचार्यपदवीमनधिरूढानां श्रीधरचतुर्थरप्रभृतीनां पूर्वाचार्यत्वमेव स्वरूपतोऽसिद्धम् । पूर्वोपन्यस्तेन आचार्यलक्षणेन अनाक्रान्तत्वात् । न हि पूर्वत्वमात्रेण पूर्वाचार्यत्वं शक्यं यक्तुम् । विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य दुष्परिहरत्वात् । यदि तु पूर्वाचार्यैः शङ्करादिभिश्च टीकाकारैः श्रीधरादिभिश्च प्रणीतविरोधपरिहारनिष्ठप्रामाण्याप्रामाण्ययोः कतरत् सम्मतमित्येव जिज्ञासितं तर्हि प्रश्नवाक्ये मेदावगाहनाय समुदायकचकारलेखोऽपेक्षितः । आस्तामेतत् । उत्तरं तु भूमः—

पूर्वमेव भेदेषु भवत्सम्मतितर्कित्यस्य उत्तरे अस्माभिरसदाचार्याभिमतस्य वेदादिमुख्यप्रमाणचतुष्टयस्य अनुकूलमितरोक्तमपि प्रमाणं तत्प्रतिहृतं चाप्रमाणमिति पुरवोपपादितम् । अतो, भारतमागवतादिटीकास्यविरोधपरिहारस्य श्रुत्यादिविरोधाविरोधाभ्यामप्रामाण्यस्य प्रामाण्यस्य चाभ्युपगम आम्नाफीनोऽवगन्तव्यः । अस्मत्सम्प्रदाये श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलाचार्यश्रीपुरुषोत्तमश्रीगिरिधरादिभिः सुबोधिनीटिप्पणीप्रकाशनालबोधिनीप्रभृतयः श्रीभागवतादिव्याख्याः कृताः । साम्प्रदायिकशिष्यैश्च गोपालभट्टबालकृष्णभट्टवज्रनाथभट्टादिमिस्रदुनुरोधीनि विवरणान्तराणि प्रणीतानि । तेषु श्रुत्याद्यनुरोधेन विरोधपरिहारः कृत एव सोऽस्माकं प्रमाणमेव । यदि तु सर्वेषामपि नाकृत्येन भागवतादियानुद्गीक्षाप्रामाण्यस्यावश्यमभ्युपगमे तद्गीकात्वमेव हेतुस्तर्हि अस्मत्साम्प्रदायिकीनामपि श्रीभागवतादिव्याख्यानां नाकृत्येन प्रामाण्यं भवद्भिः कुतो नाङ्गीक्रियते । टीकास्त्राविज्ञेयात् । यदि च भिन्नसाम्प्रदायिकत्वादेन तन्नाङ्गीक्रियत इत्युच्यते तर्ह्यस्माभिरपि कथमस्मत्साम्प्रदायविरुद्धानां “तत्र पुरुषं यदन्त्यखिलशक्ति-

घृतोऽयमिति"त्यादौ अंश इवांशः कृत इव इत्यादिरूपाणां, "आसुरं पार्थ मे शृणु"
इत्युपक्रम्य, "असत्यमप्रतिघ्नन्ते जगदाहुरनीधरमिति"त्यादिषु स्पष्टतया जगदसत्यत्ववाद-
प्रतिषेधपर्यवसायिषु वचनेषु, असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन्
तादृशं जगदाहुरित्यादिरूपाणां विचित्राणां व्याख्यानानां कथं प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् ।
अतोऽस्माकमस्मादाचार्यादिभिः कृतः श्रुत्याद्यनुसारी विरोधपरिहार एव सर्वांशतः
प्रमाणम् । इतरैर्व्याख्याकारैः कृतस्तु श्रुत्यादिसम्मतस्मत्प्रतितत्त्वार्थाविरुद्ध एव
प्रमाणमिति निखिलं निरवयम् ।

अथ चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

प्रमाणं चेत्तदा भवदीयरचितग्रन्थेषु कुतोऽविरुद्धतया
वर्णनम् ॥ ५२ ॥

उत्तरम्—

"प्रामाण्यमेव साफल्यान्नास्माभिः स्वीकृतं यतः ।

तत्स्वीकारेऽवतीर्णोऽयं प्रश्नो नोत्तरमर्हति ॥

अनाविरस्यत्सिद्धान्तः श्रुतिस्मृत्यादिसम्मतः ।

कैश्चिद्वेदपुराणादिव्याख्यातं तद्विरोधतः ॥

अतस्तदुपमर्देन सत्सिद्धान्तप्रवृत्तये ।

अवतीर्यसदाचार्यैस्तादृग्भगवदाज्ञया ॥

प्रमाणयुक्तिद्वतो दग्ध्वा दुर्वादकाननम् ।

ग्रन्थेषु सर्वं निर्णीतं श्रुतिस्मृत्यनुरोधतः ॥

नन्वेवं भवत्सिद्धान्तो वेदादिसम्मतोऽनादिसिद्ध एव चेत्तर्हि कथमितरेग्रन्थकारैस्त-
द्विरुद्धतया कचित्कचिद्वर्णितं वेदादिकं च कथमन्यथा व्याख्यातमिति चेत् प्रकृतिवै-
चित्र्यादेवेति वदामः । यथा एकादशस्कन्धे चतुर्दशध्याये (श्लो० १)—

"वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।

तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुच्यता" ॥

इत्युद्धवप्रश्ने श्रीभगवानुवाच (श्लोक ३)—

"कालेन नष्टा प्रलये वाणीर्यं वेदसञ्ज्ञिता ।

भयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥

तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।

ततो भृग्वादयोऽगृह्णन् सप्त-ब्रह्ममहर्षयः ॥

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।
 मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥
 किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षः किंपुरुषादयः ।
 बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥
 याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।
 यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥
 एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् ।
 पारम्पर्येण केषांचित् पापण्डमतयोऽपरे ॥
 मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ।
 श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि” ॥ इति ।

अत्र पारम्पर्येण केषांचिदिति सम्प्रदायशब्दवाच्येन परम्परागतसदुपदेशेनेति भग-
 वता स्वाभिमतं निर्दिष्टम् । अतो विचित्रप्रकृतिकानां वेदादेरन्यथार्थप्रतीतेरन्यथैव
 तैर्व्याख्यातम् । सम्प्रदायानुसारिणी भक्तिश्च कलिवलान्मध्ये शिथिलाऽभूदिति इदानीं
 सदाचार्यकृतग्रन्थेषु पुनस्तत्प्रवर्तकेषु सर्वथा वेदाद्यनुरोधिषु अर्वाचीनजनमोहनार्थमव-
 तीर्णानां रुद्रादिदैवतानां ग्रन्थेभ्यो विरुद्धतया वर्णनं युज्यत एव । इदानीं रुद्रादिदैव-
 तानां एतदर्थमवतार इति तु पुरैव सप्रमाणं दिव्यात्रेणोपपादितं कस्य प्रयोजनायेत्य-
 स्योत्तरे । कलिवलान्मध्ये वैष्णवसम्प्रदायैकसाध्यभगवद्भक्तिशैथिल्यं पुनर्नारदादिस-
 दाचार्यश्रमेण सर्वत्र बहुलं तत्प्रचरणं चेति तु पात्रे श्रीभागवतमाहात्म्ये स्फुटम् ।

तथाहि (अ० १ श्लो० ६५) —

“यदा मुकुन्दो भगवान् क्ष्मां त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
 तद्दिनात्कलिं रायातः सर्वसाधनबाधकः ॥
 दृष्टो दिग्विजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
 न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारमुक् ॥
 यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
 तत्फलं लभते सम्यक् कलौ केशवकीर्तनात् ॥
 एकाऽऽकारं कलिं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरसम् ।
 विष्णुरातः स्थापितवान् कलिजानां सुखाय च ॥
 कुकर्माचरणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽघुना ।
 पदार्थाः संस्थिता भूमौ बीजहीनास्तुषा यथा ॥
 विप्रैर्मागवती वार्ता गेहे गेहे जने जने ।
 कारिता कणलोमेन कथासारस्ततो गतः ॥

अत्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवा जनाः ।
 तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥
 कामक्रोधमहालोमतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
 तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥
 पण्डितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ।
 पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥
 न हि वैष्णवता क्वापि सम्प्रदायपुरःसरा ।
 एवं प्रलयतां प्राप्तो वस्तुसारः स्थले स्थले ॥
 अयं तु युगधर्मो हि वर्तते कस्य दूषणम् ।
 अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सहते निकटे स्थितः ॥ इत्यादि ।

अग्रे च पुनस्तत्प्रवृत्तिप्रकारादिकं स्फुटमित्यलं बहुना ।
 प्राचां ग्रन्थेषु न श्रौतवाचांमेवानुसारिषु ।
 वाचां विरोधेऽप्यर्वाचां का चार्वाचारतः क्षतिः ॥

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अप्रमाणं चेत्तदा ते विज्ञा-अज्ञा वेति वक्तव्यम् ॥ ५३ ॥

उत्तरम्—

अर्थविशेषे विज्ञा एव तत्कृतटीकादिग्रन्थेषु स्वस्वमताभिप्रायेण वेदादिलापनचा-
 तुर्यस्य विरोधपरिहारार्थं विविधयुक्तिकरणस्य स्वस्वाम्यस्तविद्याविशेषविषयकपाण्डित्य-
 प्रदर्शनस्य च प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात् । न तु सर्वार्थज्ञाः । अर्थविशेषे तदपेक्षया
 विज्ञैरितरैः स्वग्रन्थेषु कृतानां तद्दूषणानामपि दृश्यमानत्वात् ।

षष्ठोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ६ ॥

विज्ञाश्चेत्तदा तल्लेखः प्रमाणरूप एव ॥ ५४ ॥

उत्तरम्—

ते विज्ञा एव नतु सर्वज्ञाः । अन्यथा तेषामेव परस्परविरोधो न स्यात् । अस्ति
 त्वेवं भवन्मतग्रन्थकाराणामपि रत्नग्रन्थामामतीनिबन्धकल्पतरुप्रसूतिषु माष्यव्याख्यासु
 परस्परतो विरोधस्य स्वस्वानुगुण्येन माष्ययोजनस्य च दर्शनात् । तथा कैश्चित्
 भाष्यैकैरेव स्वीकृतस्य प्रतिविम्बपक्षस्य अपरैर्यौष्माकीर्णैरेव अवच्छिन्नत्वपक्षावलम्बेन
 दूष्यमाणत्वात् । एवं न्यायव्याकरणयोरापि दृश्यते प्राचामर्वाचां च बहुतरो मतमेदः ।

तथा धर्मशास्त्रादिष्वप्युपलभ्यते माधवविज्ञानेश्वरादीनां राद्धान्तवैलक्षण्यम् । अतो यदि ते सर्वेऽपि सर्वज्ञा एव अभविष्यन् । कथं तर्हि परस्परतोऽतीतं व्यरोत्स्यन् । कथं च सर्वज्ञस्य एकतरस्य वचनमन्यतरेण दूषयितुं शक्येत । अतो विज्ञत्वेऽपि तेषां सर्वज्ञत्वाभावात् न तल्लेखस्य सर्वांशतः प्रामाण्यं केनापि वक्तुं शक्यम् । अत एव पराशरस्मृतिव्याख्यारम्भे वक्ति माधवः—

“कल्पिका मालुपी बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ।

अत एव निग्रन्धेषु दृश्यते नैकुराक्यता” । इति ॥

एतन्मूलैवेयं विदुषां किमदन्ती—

“सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन” । इति ।

न चान्यतमुस्यापि सर्वज्ञत्वं वक्तुं शक्यम् । अविशेषात् । किञ्चाऽऽग्रहात्सर्वज्ञत्वाङ्गीकारे ग्रन्थविशेषकर्तृणामस्मत्साम्प्रदायिकशिष्याणामपि तथात्वं किं न वक्तुं शक्यम् ।

यथोक्तं माधवेनैव—

“कपिलो यदि सर्वज्ञः काणादो नेति का प्रमा” ।

इति न्यायः प्रसज्येत । बुद्धिमात्रव्यवस्थिताविति ।

किञ्च, अस्माकीनानामपि वेदादिप्रमाणोपादानेन सर्वव्यवस्थापनपूर्वकं नवीनग्रन्थकरणे तु न क्षतिः । अन्यथा सर्वमूलभूतश्रुतिसत्त्वे स्मृतिकारा न प्रवर्तेरन् । स्मृतिसत्त्वे च तद्व्याख्यातारः व्याख्यासत्त्वे च निग्रन्धकाराः ।

अत एवाह स एव—

“विशेषादर्शनं यावत्तावत्सामान्यदर्शनम् ।

मानमेवान्यथा ते स्यात्सर्वज्ञत्वेऽधिकारिता ॥

गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शनमिष्यताम् ।

अदृष्टानुपसंहारे नाकिञ्चित्करताऽस्तिते ॥

यद्यावद्दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्य यावती ।

तावत्कार्यं न तूपेक्षा युक्ता वगुण्यशङ्कया ॥

प्रायश्चित्ते तथाचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम् ।

दृष्टवास्तान्युदाहृत्य संहारिष्ये गुणास्ततः ॥

विषयस्य व्यवस्थां वा मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये ।

प्रवक्ष्यामि यथा पूर्वं निबन्धनकृतस्तथा” ॥ इति ॥

अतः—

नाप्यज्ञा नापि सर्वज्ञा विज्ञा एव तु केवलम् ।

तल्लेखानां प्रमाणत्वं नास्ति सर्वांशतस्ततः ॥ १ ॥

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

अज्ञाश्चेत्तदा सर्वजगद्विरुद्धवादिनो यूयं के इति
विवेचनीयम् ॥ ५५ ॥

उत्तरम्—

न ह्यस्माभिः सर्वथाऽज्ञत्वं तेषूपपादितम् । नापि वयं सर्वजगद्विरुद्धवादिनः ।
अस्मदनुगुणानामपि बहूनामेव जगति सत्त्वात् । यदि तु केषांचिदनभिमतवादमात्रेणैव
सर्वजगद्विरुद्धवादित्वं शक्यं वक्तुं तर्हि अनादिसिद्धानि वैष्णवमतानि स्वग्रन्थेष्वनुवाद-
पूर्वकं दूषयित्वा प्रवृत्ते भयन्मत एव तत्प्रसरेत् ।-

किञ्च, जगतो रज्जुभुजङ्गवदसत्यत्वाप्रतिष्ठत्वानीश्वरत्वादिवदिनं एव सन्तु जग-
द्विरुद्धवादिनो न तु जगति भगवत्कार्यत्वताद्रूप्यादिस्वीकारिणो वयं भवेम । यत्त्वा-
क्षितं यूयं क इति विवेचनीयमिति ।

तत्र ब्रूमः । सर्ववेदशास्त्रप्रसिद्धसम्प्रदायभूमण्डलेऽपि यावति वेदविभागोऽस्ति
यावति च वर्णविभागः तावति वर्तमानैश्चातुर्वर्णिकैरनन्तैः क्षिप्यैः सम्पन्नाः शिष्यादि-
सर्ववृन्दारकवृन्दवन्दितपदारविन्दश्रीमन्नन्दनन्दनपन्नलिनमिलित्दाः श्रीवेदव्यासविष्णु-
स्वामिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणानुचराः तरुणया वेदादिप्रमाणचोपपक्षपातेन तन्मूलकस-
युक्तिचयचञ्चुता च विविधविषयमहितदुर्वादपृदाकुभोगविदलनेन सार्थकितद्विजराज-
भाषा इदानीन्तना अप्यस्मदाचार्यास्तत्परणरजोधनिनस्तदनुकम्पातो वादपुद्गाऽविकम्पा
वयं किं तनाऽविदिता एव वेनैवमनुपुङ्गे । अथवा युक्त एव हरिभक्तेषु कालानुकूल
एव आक्षेपः । यथोक्तं माधवीयाचारकाण्डे प्रथमाध्याये (श्लो० ३०), व्याख्याने
विष्णुपुराणे—

“यदा यदा सतां हानिवैदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्द्विद्विरनुमेया द्विजोचमैः ॥

न प्रीतिर्वेदवाक्येषु पात्रण्डेषु यदा रतिः ।

तदा तदा कलेर्द्विद्विरनुमेया द्विजोचमैः ॥” इति ।

आस्तामेतत् । तथाप्यस्माभिस्तु नैतादृशा अकल्याणवादा वक्तव्याः । नापि
वितण्डया शुष्कवैरं चोत्पादनीयम् । ज्ञातातपस्यतौ—

“मद्रं मद्रमिति द्रयाद्भद्रमित्येव वा पुनः ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह” ॥

इति तन्निषेधात् ।

। अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ८ ॥

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु समामनु ॥

त्वंदुपासो जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ॥

इत्यादिवाक्यानामर्थोऽपि कया रीत्या भवतीत्यपि
विवेचनीयम् ॥ ५६ ॥

उत्तरम्—

“तपोव्रतादिसहितभक्त्या तद्वशतां गतः ।

शिवादिभ्यः स्वपरमभक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥

प्रभुरीदृशवाक्यानि प्रवदेच्चित्रमत्र किम् ।

पार्थादीनां स्वभक्तानां विषयेऽपि तथा जगौ” ॥

तथा हि—

“विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्या पितामह”

इत्यादिवचनैर्भगवत्पार्थमेव जटाधारणादिप्रतान्याव्रतो “वैष्णवानां यथा
शम्भु” रित्यादिश्रीभागवतादिवचनैर्वैष्णवाग्रगण्यस्य “विश्वाधियो रुद्रो महर्षिः”
इत्यादिश्रुतिभिः,

“एकदा शङ्करो देवो गतो गोकुलमण्डलम्”

इत्याद्यार्पसंहितावचनैश्चास्माकीनवैष्णवसम्प्रदायाचार्यस्य “यच्छौचनिःसृतसरित्प्र-
चरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्” इत्यादिश्रीभागवतवचनैस्तत्पादो-
दकरूपां सुरसरितं निरन्तरं शिरसि धारयतस्तन्महाप्रसादैकजीवनस्य परमभक्तस्य
श्रीमहादेवस्य प्रीतये भगवान् यदा पाप्मे—

“त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा”

इति स्वभक्तस्य स्वयमाराधनमपि प्रतिज्ञातवान् । रामायवतारेषु तथा कृतार्थः ।
तदा तस्य

“यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु”

इति स्वभक्तं प्रति कथनं नैराश्रय्यकरम् । अत एवोद्योगपर्वणि एकनवतितमाध्याये
भोजनार्थं निमन्त्रयन्तं दुर्योधनं प्रति मग्नान् पाण्डवविषयेऽप्येवमेवाह (श्लो० २३)—

“एवमुक्तः प्रत्युवाच घातंराष्ट्रं जनार्दनः ।

अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥

नाहं कामान्न संस्मरन् द्वेषोच्चार्यकारणात् ।
 न हेतुवादाहोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥
 सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
 न च सम्प्रीयसे राजन्नचैवापद्रता वयम् ॥
 अकस्माद्द्वेष्टि वै राजन् जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
 प्रियानुवर्तिनो आवृन् सर्वैः समुदितान् गुणैः ॥
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
 धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥
 यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
 ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥”

तथा च पाण्डवादिवच्छिवस्यापि परममक्तत्वात् स्वसम्प्रदायाचार्यत्वेन सर्वतोऽधिक-
 त्वाच्च तं प्रति “यस्त्वां द्वेष्टि” इत्यादिवचनं भगवतः सङ्गच्छत एव । तथा चायमस्य
 वाक्यस्यार्थः । हे गोपते शिव, मया दत्तस्वसम्प्रदायाचार्यभावं मत्परममक्तं त्वां यो
 द्वेष्टि अयं पिशाचचर्चाशुक्तो निन्द्य इत्यादिरूपं द्वेषं करोति स ममैव द्वेष्टि ।

एकादशस्कन्धे—

“आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कंहिंचित् ।
 न मर्त्यघुक्ष्यास्येत”

इति मयैव कथितत्वात् । मद्भक्तप्रह्लादादिद्वेषिणां हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां मया
 स्वद्वेषित्वाङ्गीकाराच्चेति भावः । तथा यस्त्वामनु मया तुभ्यमुपदिष्टवैष्णवसम्प्रदाया-
 नुसारेण यस्त्वामनुसरति स मामनु तत्सम्प्रदायानुसारिणां मत्सेवनादिना ममेवा-
 नुसृतो भवति । तथा या त्वदुपासा शिवोऽस्माकं परमगुरुवैष्णवाग्रगण्यश्चेत्यादिचिन्तन-
 रूपा तवोपासना सा ममेवोपासनाऽस्तु । आशिषि लोढ ।* तथाचायं परः प्रदत्त
 इति ज्ञापते । एवं च सा मदुपासनावन्मनःसन्तोषकारिणी भविष्यतीति भावः ।

(भगवतः स्वार्चनापेक्षया स्वभक्तार्चनेऽतिप्रीतिः, तेषां योजनादेर्महाकल्याणि,
 वैष्णवार्चनस्य नित्यता च)

भगवतो हि स्वार्चनापेक्षया स्वभक्तार्चने निरतिशयप्रीत्युदयस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वा-
 धुक्मेतत् ।

तथाहि सारसङ्ग्रहे पाराशरस्मृतौ—

“तदीयाराधनं पुण्यं वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ।
 यदन्वेपणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नातः परतरं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 सर्वकामप्रदं पुंसामत्यन्तातिशयं हरेः ॥
 तस्मात्परतरं श्रेयो नास्ति सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 सकृत्सम्पूजनं तेषां मुक्तिदं पापिनामपि ॥
 सहस्रवार्यिकी पूजा विष्णोर्भगवतो हरेः ।
 सकृद्भागवतार्चायाः कलां नार्हति षोडशीम् ॥
 सकृत्सम्पूजिते पुण्ये महाभागवते गृहे ।
 आकल्पकोटिपितरः परितृप्ता न संशयः ॥
 यथा तुप्यति देवेशो महाभागवतार्चनात् ।
 तथा न तुप्यति हरिर्विधिवत्स्वार्चनादपि ॥
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्णोरासाराधने फलम् ।
 सकृद्वैष्णवपूजायां लभते नात्र संशयः ॥
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं यज्ञैर्विधिवत्कृतैः ।
 सर्वं सम्प्राप्यते पुंसां विष्णुभक्ताभिपूजनात् ॥
 आराध्यैव जगन्नाथं यथेष्टानपरानपि ।
 त्यक्तभक्तार्चनाद्यर्था आचारा ऊपराम्बुवत् ॥
 वैष्णवो यद्गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।
 हरिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते जगन्नयम् ॥
 तोषयन्ति च तद्भक्तान् पञ्चकालपरायणान् ।
 सकामास्तत्फलं यान्ति निष्कामाः परमं पदम् ॥
 यथा भागवतानां तु पादाम्मोरुहसेवनात् ।
 तथा साराधने चापि न प्रीतो भगवान् हरिः ॥”

भगवद्वचनम्—

“मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् ।
 तस्मान्मद्भक्तभक्तश्च पूजनीयो विशेषतः ॥
 अथथान्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासितम् ।
 यो न पूजयते भक्त्या तमाहुर्वैष्णवातकम् ॥
 मद्भन्दनाच्छतगुणं मद्भक्तस्य तु वन्दनम् ।
 मद्भोजनाच्छतगुणं मद्भक्तस्य तु भोजनम् ॥”

गृहचारदीये—

“यो विष्णुभक्ताभिष्कामान्मोजयेच्छ्रद्धयान्वितः ।
 त्रिः सप्तकुलमुद्धृत्य स याति हरमन्दिरम् ॥

विष्णोः प्रसादमाकाङ्क्षन् वैष्णवान्परितोषयेत् ।
 अन्यथाऽवाप्तकामोऽसौ नैव केनाऽपि तुष्यति ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैष्णवानर्चयेत्सदा ।
 सर्वं तरति दुःखौघं महाभागवतार्चनात् ॥
 पूजनाद्विष्णुभक्तानां पुरुषार्थोऽस्ति नेतरः ।
 तेषु तद्वेपथः किञ्चिन्नास्ति नाशनमात्मनः ॥
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
 स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥
 घल्लालङ्कारभूषाद्यैर्यो भागवतमर्चयेत् ।
 भूष्यते तस्य वंशोऽपि श्रीवृद्धिः पुत्रपौत्रकैः ॥
 अङ्गसिंहासनाद्यैश्च ताम्बूलैर्वर्ज्यजनैस्तथा ।
 तोषयेद्भगवद्भक्तं तुष्यते च जनार्दनः ॥
 यः प्रतिष्ठापयेद्विष्णुं वैष्णवं वा गुणान्वितम् ।
 न तुल्यमिति मे बुद्धिर्भक्तपूजा शताधिका ॥”

पुनः पद्मपुराणे शिवः—

“तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैष्णवान्पूजयेत्सदा ।
 सर्वं नश्यति दुःखौघं महाभागवतार्चनात् ॥
 महाभागवताग्नेष्टान् पूजयेद्ब्रह्मभगवान् ।
 मधुपर्कविधानेन यथाशक्ति द्विजोत्तमान् ॥
 शूद्रे पात्रान्तरे रम्ये पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
 अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैराभरणादिभिः ॥
 ताम्बूलेन फलेर्वापि यथाशक्ति समर्चयेत् ।
 पुनः प्रणम्य भक्त्या च शनैस्तत्र निवर्तते ॥
 उपचारं शृशं कुर्याद्यथाविधिसमन्वितः ।
 वैष्णवान्भोजयेद्विग्रान् भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 एवमभ्यर्चयेन्नित्यं यावज्जीवमतन्द्रितः ।
 कुलकोटिं समुद्धृत्य वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
 आराधनानां सर्वेषां विष्णोराराधनं परम् ।
 तस्मात्परतरं देवि तदीयानां च पूजनम् ॥
 अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नार्चयेत्तु यः ।
 न त्वा भागवतो ज्ञेयः केवलं दाम्भिकः स्मृतः” ॥

भागवते—

“अर्चयामेव हरये पूजां याः श्रद्धयेहते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः” ॥

नवमे भगवद्वचनम्—

“अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।

साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्मक्तजनप्रियः” ॥

महाभारते—

“तुलसीदलमात्रेण जलस्य जुलकेन च ।

विक्रीणीते स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः” ॥

अतो भगवतो भक्तवश्यत्वात्सोपासनापेक्षयापि स्वभक्तोपासनायां निरतिशयप्री-
तिमत्त्वाच्च स्वपरमभक्तं शिवं प्रति युक्तमेवोक्तम् ।

“त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपत” इति ॥

(शिवस्य भगवद्भक्ता एव प्रियाः, इत्यस्याभिलाषश्च, यद्ये
भगवन्मूलवरदानादिकञ्च)

अत एव शिवोऽपि भगवद्भक्तसङ्गे स्वसातिप्रीतिं स्वस्य भगवद्भक्तत्वादिकं च तत्र
तत्र वदति ।

यथा श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे चतुर्निशाध्याये—

“यः परं रहसः साक्षान्निगुणाज्जीवसञ्ज्ञितात् ।

भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥

स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चितामेति ततः परं हि माम् ।

अन्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाऽहं विबुधाः कलात्यये ॥

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्व भगवान् यथा ।

न मे भागवतानां च प्रेयो नान्योऽस्ति कर्हिचित् ॥”

तत्रैव (श्लो० ५७)—

“क्षणार्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्मवम् ।

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुवाशिषः ॥

अयाऽनघाद्वेस्तव कीर्तितीर्थयोरन्तर्गहिःस्नानविधूतपाप्मनाम् ।

भूतेष्वनुक्रोशसुसत्तशीलिनां स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एव नस्तत्र ॥

न यस्य चिचं बहिरर्थविभ्रमं तस्यो गुहायां च विशुद्धमाविशत् ।

यद्भक्तियोगानुगृहीतमञ्जसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते मतिम्” ॥

तत्रैव (श्लो०-६७)—

“कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो यस्तेष्वमानं व्ययमानकैतनः ।

विशङ्कयास्मद्गुरुरर्चति स यद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश” ॥

अष्टमस्कन्धे द्वादशाध्याये भगवन्तं प्रति शिव एव (श्लो० १०)—

“नाहं परायुर्ऋषयो मरीचिमुख्या जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ।

यन्मायया मुपितचेतस ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रघृताः” ॥

तत्रैव शिवं प्रति भगवानाह (श्लो० ३९)—

“को नु मेऽतितरेन्मायां विपक्तस्त्वद्वते पुमान् ।

तांस्तान् विमृजती भावान् दुस्तरामकृतात्मभिः ॥

सेयं गुणमयी माया न त्वामभिभविष्यति ।

मया समेता कालेन कालरूपेण भागशः” ॥ इति वरः प्रदत्तः ।

तत्रैव (श्लो० ४२)—

“आत्मांशभृतां तां मायां भवानीं भगवान् भवः ।

शंसितामृषिमुख्यानां प्रीत्याऽऽचष्टाथ भारत ॥

अपि व्यपश्यस्त्वमजस्र मायां परस्व पुंसः परदेवतायाः ।

अहं कलानामृषमो विमुक्षे यया वशोऽन्ये किमुताऽस्वतन्त्राः ॥

यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात्समासहस्रान्त उपारतं वै ॥

स एष साक्षात्पुरुषः पुराणो न यत्र कालो विशते न वेदः ॥” इति ।

एवंविधानि शिवस्य भगवद्भक्तत्वे तद्वचनप्रदानेनात्युत्कर्षे भगवदाज्ञया वैष्णव-
सम्प्रदायविशेषाचार्यत्वप्राप्त्यादौ च प्रमाणभूतानि वचनानि श्रुत्यादिषु शतशः सहस्र-
शब्दोपलभ्यन्ते एवेति विस्तरमिमांसा न लिख्यन्ते । अतो “यस्त्वां द्वेष्टी”त्यादिवचनानां
दर्शितदिशैवार्थो बहुप्रमाणातुरोधाद्विधेयः । स एव निर्मत्सरानां सतां मनोरम इति
शुभम् । इत्थम् ।

सप्तसप्तहृदित्यस्य कृपया सप्तमं मया ।

सद्य उत्तरितं चोद्यमङ्गैः सङ्गतमष्टभिः ।

(अष्टमः प्रधानप्रश्नः, उत्तरकारिकाः, स्वाह्निकस्वरूपम्, सर्वान्नोपसंहारादिक्रावपि
यथाशक्ति नित्यान्यवश्यमनुष्ठेयानि, काम्यानि तु सर्वान्नोपसंहारेणैव)

अथाष्टमः प्रधानः प्रश्नः ॥ ८ ॥

भवतामाह्निकं कीदृशम् ॥ ८ ॥

उत्तरम्—

‘विदेषु स्मृतिषु प्रोक्तं यथावश्यकमाह्निकम् ।
यद्यवस्थापितं सूत्रैः शास्त्राभेदान्महर्षिभिः ॥
यथोदितं च व्यासाद्यैः पुराणेषु पुरातनैः ।
महानिरन्धकारैश्च सम्प्रदायविभेदतः ॥
वैष्णवानां तु कर्तव्यं निर्णीतं विस्तरेण यत् ।
सदाचार्यैः सदा कार्यं यत्प्रमाणैः प्रपञ्चितम् ॥
तत्तथैवाह्निकं सर्वं स्वस्थशक्त्यनुसारतः ।
यथादेशं यथाकालं यथावर्णं यथाश्रमम् ॥
यथास्वसम्प्रदायं च यथाशास्त्रं यथामति ।
अनुतिष्ठन्ति नः शिष्टा विशिष्टाः श्रद्धया सदा ॥
उत्थानकालमारभ्य यावच्छयनमत्र तत् ।
सर्वं न शक्यते वक्तुं महाविस्तरभीतितः ॥

अतो विस्तरतो जिज्ञासायां तन्निरूपकान् वेदभागान् स्मृतिविभागान् कल्पसूत्रादि-
खण्डान् पुराणेतिहासदेशांश्च निरीक्ष्यावबुद्ध्यताम् । ततोऽप्यनिर्णये मदनपारिजाता-
चारमाधवहेमाद्याचारचिन्तामणिधर्मप्रवृत्त्याचारार्ककमलाकराह्निकाचारप्रकाशधर्मान्धि-
सारप्रभृतयः साधारणग्रन्थाः स्वमार्गाह्निकप्रभृतयो विशेषग्रन्थाश्च निरीक्षितमात्रा एव
निराकरिष्यन्ति सुरसरित्पूराधिरोपाचं दुरितभरमिव सकलसंशयप्रसरमस्मदाह्निक-
विषयकमित्यलम् ।

नन्वेवमपि नहुक्तसर्वग्रन्थोक्ताः सर्वेऽपि धर्मा भावत्कैः सर्वैरपि प्रत्यहमनुष्ठीयन्ते ।
न च यथाधिकारं सर्वैरपि स्वशक्त्यनुसारेण यथाकथंचित्सर्वान्यपि नित्यान्यनुष्ठीयन्त
एवेत्यदोष इति वाच्यम् । स्वशक्त्यनुसारेण यथाकथंचिदनुष्ठितानामप्यङ्गवैकल्येन
फलाजनकृत्वप्रयुक्तवैयर्थ्यानपायात् । तथा च तत्तद्ग्रन्थोक्तयावदङ्गासमवधानेन कथं
भवदाह्निकस्य उक्तसर्वग्रन्थानुसारित्वं निश्चयमिति चेत् । अत्र वदामः ।

नित्यान्यपि यथाशक्ति शाल्यधर्जे समाचरेत् ।

कालादेश्चरतम्याचाशक्यत्यागेऽप्यदोषतः ॥

तथा हि पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये (श्लो० २२) व्याख्याने—

युगानां स्वरूपमनुष्ठात्पुरुषंशक्तितारतम्योपेतं तदनुसारेणानुष्ठानवैषम्यं सम्भवति यथा शक्रुयात्तथा कुर्यादिति नित्यकर्मसु निर्णीतत्वादित्युक्तं माधवेन । नित्यकर्मस्वेवं निर्णयस्तु पूर्वतन्त्रे पष्ठस्य तृतीयपादे—“सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथा भूतोपदेशात्” इति पूर्वपक्षसूत्रेण सर्वाङ्गोपसंहारेणैव नित्यानामनुष्ठेयत्वमाशङ्क्य “अपिवाप्येकदेशे स्यात्प्रधानेह्यर्थनिवृत्तिर्गणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि”त्यादिना जैमिनिना स्फुटमुक्तः । सङ्क्षिप्तः सूत्रार्थस्तु बहुचब्राह्मणे श्रूयते—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दश-पूर्णमासाभ्यां यजेत” इति । नित्यमग्निहोत्रं नित्यौ च दर्शपूर्णमासौ । तत्र संशयः । किं सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाग्निहोत्रप्रयोगः कर्तव्यः ? आहोस्वित् यावन्ति शक्येरंस्तावदुपसंहारेणेति । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वाङ्गशक्तौ सत्यामेव प्रवृत्तिरुपपद्यत इति । कुतः ? तथाभूतोपदेशात् । यथाभूतं हि तत्कामसंयुक्तं श्रुतं तथाभूतमेव नित्यमप्युपदिश्यते । तस्मात् अङ्गवैकल्ये प्रधानस्य कामितस्वर्गादिकलनिष्पादितत्वादिति निष्कर्ष इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—अपिबेति पञ्चव्यावृत्तिः । अप्येकदेशेज्ञानां स्यादेव प्रयोगः । यतः साङ्गसाप्यनङ्गस्यापि प्रयुज्यमानस्य प्रधानादेवायमर्थो निष्पद्यते इतरदङ्गजातं तु गुणमात्रम् तदर्थत्वात् प्रधानोपकारकत्वादिति । किंचाशक्यत्यागाभिया नित्याकरणे प्रत्यवायः स्यात् । तस्य यावज्जीवाधिकारकत्वात् । अतोऽप्यशक्यत्यागे न क्षतिः । इममेवार्थं तत्राग्रिमं सूत्रं बोधयति । तदकर्मणि च दोषस्तस्मात्ततो विशेषः स्यात्प्रधानेनाभिसम्बन्धात् । विस्तरस्तु आवरभाष्यादेरवधेयः । अस्याधिकरणस्य सङ्क्षेपस्त्वधिकरणमालायास्—

“नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाऽऽद्यः फलित्वतः ।

शक्त्या त्यागासम्भवेन निमित्ते जीवने स्थिते” ॥ इति ॥

तस्माद्यथाशक्त्येव नित्यान्यनुष्ठीयन्ते । अत एव बौधायनोऽपि स्मरति—

“यथाकथंचिन्नित्यानि शक्यवस्त्वनुरूपतः ।

येनकेनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेद्” ॥ इति ।

* आचारमाधवे चोक्तस्थले उक्ताधिकरणं लेखेन बोधयित्वोच्यते । पुरुषशक्तितारतम्यकृतमत्रानुष्ठानवैषम्यमिति । न चाशक्त्याङ्गत्यागे फलानिष्पत्तिः शङ्क्या । परिहृतत्वात् । शास्त्रबलादेव तत्सिद्धेः । अत एव जैमिनीयन्यायमालाव्याख्यायां पष्ठाध्याय-तृतीयपादे काम्यकर्माङ्गशक्त्यशक्तिविचारके द्वितीयाधिकरणे तस्मात्काम्यं कृत्स्नाङ्गोपेतं यदा कर्तुं शक्रुयात्तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्रुयात्तथा कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतं तदेव यादृक्तादृग्बोतव्यमितीत्युक्तम् । अलमनेन विचारेण । तस्माद्यथाशक्ति

श्रुतिस्मृतिकल्पसूत्रसंदाचारादिप्राप्तं नित्यं कर्म स्वशास्त्रीयं प्रत्यहं क्रियते नैवान्य-
शास्त्रीयमप्याचरणीयं भवति । धर्मसिन्धुतृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे—

“बहुलं वा खगृह्योक्तं यस्य यत्कर्म चोदितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” इति स्मृतेः ।

विशेषस्त्वनुपदमग्रिमग्रश्चोत्तर एव स्फुटीभविष्यति । अथ त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारणा-
दीनां वैकल्पिकानां तु मध्ये द्वितीयप्रयाजे तनूनपान्नोपराशंसवच्छास्त्रव्यवस्थातः स्वस्य
प्राप्तमेवानुष्ठीयते । “राजन्यवसिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयप्रयाजस्तनूनपादन्येषामि”ति-
वदाचारार्कादिषु त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रादिनिर्णयानन्तर यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादित्यादि-
त्यादिलेखदर्शनादिति दिक् । अलं बहुना ।

सन्देहेन्धनसन्दोहस्त्वह्नामस्माकमाह्निके ।

निर्निहवं शास्त्ररहिज्वालाजालात्समाप्यताम् ॥

(सप्तपञ्चासत्तमः प्रश्नः, उत्तरे स्वशास्त्रीयमेव कर्म कार्यम्, तावदेव पौष्टिकं,
अन्यशास्त्रीयस्य निषेधः, अथर्ववेदेऽपि पूर्वं स्वशास्त्रात् ततोऽन्येषाम्)

अथैतत्प्रश्नानुरोधिनाऽष्टौ प्रश्नास्तत्रायः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रातः कृत्यादिसन्ध्यावन्दनान्तं कर्म कया श्रुत्या स्मृत्या
वा क्रियते ॥ ५७ ॥

उत्तरम्—

एतादृशेष्वसङ्गततरेषु प्रश्नेषु विचारचतुरेण किमुत्तरणीयम् । तथा हि । इमे हि
प्रश्ना वैष्णवसम्प्रदायिकान् सर्वान्प्रति प्रवृत्ताः । सन्ति च वैष्णवसम्प्रदायेषु सर्वशास्त्रीया
ब्राह्मणादयः । अतो यदि बहुचा एव वैष्णवाः स्युस्तर्हि ऋक्शाखाश्रुत्या आश्वलाय-
नादिसूत्ररूपया स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरं स्यात् । यदि वा यजुःशास्त्रीया एव
भवेयुस्तर्हि तैत्तिरीयमाध्यन्दिनशाखाश्रुत्या आपस्तम्बसत्यापाढकात्यायनादिसूत्ररूपया
स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरितं भवेत् । नत्वेवमेकशास्त्रीया एव वैष्णवाः सन्ति । अतः
कया श्रुत्या स्मृत्येति जिज्ञासितो नित्यकर्मसाधकतमो नियतः श्रुतिविशेषः स्मृति-
विशेषो वा न वक्तुं शक्यः । इदं तु वदामः । अन्यसम्प्रदायस्ववदसत्सम्प्रदायिकैरपि
स्वस्वशाखाश्रुत्यनुसारेण स्वस्वगृहसूत्रादिरूपस्मृत्यनुसारेण च सर्वमपि नित्यं नैमित्तिकं
च विधीयत इति । स्वशाखास्वस्वयोनुरोधेनैव श्रौतस्मार्तकर्मकरणस्य तदुच्छिद्धेन दोषा-
तिशयस्य च शास्त्रसिद्धत्वात् । तथाहि । स्मृतिप्रकाशस्याचारप्रकाशे वैजवापायनः—

“बहुल्यं वा स्वशाखोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥” इति ।

तौगाक्षिरपि—

“ऊनो आप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ।
तेन सन्तनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकम् ॥

तथा पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३७) व्याख्यायां वसिष्ठः—

“पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।
तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छास्त्राध्ययनं तथा ॥” इति ।

स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—

“यः स्वशाखां परित्यज्य पारम्पर्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥
स्त्रीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः” ॥ इति ।

स्वशाखाध्ययनपूर्वकमन्यशाखाध्ययनं तेनैवाङ्गीकृतम्—

“अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां पठेद्द्विजः” ॥ इति ।

(बहुचस्यान्वशाखया कर्म निषिद्धं, अन्यशाखीवेत्यु स्वशाखाभावे
जन्तुशाखयाऽभिहोत्रादि आशयम्)

धर्मप्रवृत्तौ वसिष्ठः (श्लो ५१)—

“स्वशाखाविधिमुत्सृज्य त्वन्यस्य विधिमाचरेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा त्वन्धे तमसि मज्जति ॥
अन्यशाखी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ।
प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥
यजुःशाखाविधानेन यदि बहुचकर्म च ।
कृतं चापि हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥
यत्र नास्ति स्वशाखा चेदकशाखोक्तं समाचरेत् ।
पुनर्नर्हति संस्कारमन्ययार्हति चेत्युनः ॥
अकशाखाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशाखिनाम् ।
न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदां मतम् ॥” इति ।

न चेवं सति अप्रिहोत्रादिकर्मणां शाखाभेदेन भिन्नभिन्नविधित्वाचोदकवाक्येऽग्नि-
होत्रादिपदेरेकतरशाखीयाभिहोत्रग्रहणमिति स्वीकारे शास्त्रान्तरीयाणां तेषामवैधत्वप्र-

सङ्गः । सर्वशाखीयानां तेषां ग्रहणमितिस्वीकारे तु आवृत्त्यादिदोषप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् । सर्वशाखीयेऽग्निहोत्रेऽग्निहोत्रत्वस्याविशिष्टत्वेन चोदकवाक्य आवृत्तिमन्तरापि अग्निहोत्रपदेन सर्वशाखीयस्य तस्य ग्रहणसम्भवात् । यथा “न ब्राह्मणं हन्यात्” इति वाक्यं गुर्जरगौडान्ध्रादिसर्वब्राह्मणसामान्यस्य वध्यत्वनियेधं बोधयति । एवं विधिवाक्यमप्यग्निहोत्रादिकं सामान्यतो विदधत् स्वशाखीयस्यैव तस्य कर्तव्यतां बोधयति । अत एवाहुः स्मृतिप्रकाशे आचार्याः—

“सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्सञ्चारूपगुणादिभिः ।

एककर्मत्यविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति” ॥ इति ।

(जपोपस्थानहोमधादादिनित्यनैमित्तिकानि स्वशाखयैव, स्वशाखाध्ययनमेव प्रहस्यज्ञः)

अत एव स्वशाखानुसारेणैव तेषां तेषां नित्यानां नैमित्तिकानां चानुष्ठेयत्वं तत्र तत्रोच्यते यथा द्वितीयाध्याये स्नानप्रकरणे बृहत्पराशरः (श्लो० १३७)—

“छन्दोमुन्यपरैर्युक्तं स्वशाखास्वरसंयुतम् ।

आवर्त्य प्रणयं स्नायाच्छतशोऽर्द्धशतं दश” ॥ इति ।

तथा आचारमाधवे प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे (श्लो० ३९) व्याख्याने— उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमत्रैः कार्यम् ।

“उपस्थानं स्वकर्मत्रैरादित्यस्य तु कारयेत्” ॥ इति वसिष्ठस्मरणात् ।

तत्रैव लिङ्गपुराणे—

“स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः” ॥ इति ।

तत्रैव होमप्रकारः खगृहोक्तविधिना द्रष्टव्यः ।

तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

“खगृहोक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि” ॥ इति ।

तत्रैव तर्पणं प्रक्रम्य अत्राञ्जलिसह्या यशाश्राप्तं व्यवतिष्ठते । यत्र शरायां न सह्यानि यमः श्रुतस्तद्विषये कर्मपुराणे—

“देवानृषीन् पिद्वैश्वं तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पिबन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः खस्रजोक्तविधानतः” ॥ इति ।

तत्रैव वैश्वदेवमुपक्रम्य यथा स्वशाखं व्यवस्थेत्युक्तम् ।

अत्रैवाग्रे कात्यायनः—

“उद्धृत्य हविषासिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्” ॥ इति ।

तत्रैव तृतीयाध्याये श्राद्धप्रकरणे—“आचमनात्प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं

वा पिण्डनिर्वापणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता इत्युच्यत इति दिक् । एवमन्य-
त्राप्यनेकत्र प्रामाणिकमहानिबन्धेषु प्रसिद्धतरेऽस्मिन् विषये कृतं बहुलेखनेन । तस्मात्
स्वशाखास्वसूत्रयोरनुरोधेनैव श्रौतं स्मार्तं च प्रातःकृत्यादिकं निखिलमप्यनुष्ठेयम् ।

(सामयानामग्निहोत्रमिवावश्यकमविरोधि शाखान्तरादपि ग्राह्यम्) ।

यत्त्वाविश्यकं कर्म स्वशाखायां नैवोपलभ्येत यथा सामशाखीयानामग्निहोत्रं
तद्यथाशाखमन्यशाखमप्यवश्यमनुष्ठेयम् ।

अत एवाचारप्रकाशे काष्ण्णजिनिः—

“आत्मतन्त्रे तु यन्मोक्तं तत्कुर्यात्पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः” ॥

यत्तु वैजवापायनवचस्तदसमर्थस्यानुकूल्यप्रतिपादनार्थम् । यच्च लौगाक्षिवचनं
तत्स्वशाखोक्तविरुद्धार्थनिषेधपरम् । एतेन परशाखाविहितं स्वशाखाविहितेन बाध्यत
इति श्रुतिलिङ्गाधिकरणगतवार्तिकग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । स्वशाखाविहितविरुद्धवैकल्पि-
कानुष्ठानेनापि सादृश्यसम्भवे परशाखाविहितस्थानपेक्षणात् । अष्टमेवार्थमभिप्रेत्योक्तं
भविष्यपुराणे—

“यस्मान्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथा” ॥ इति ।

तथा च सर्वोपसंहारेणैव धर्मानुष्ठानमिति स्थितमिति । विस्तरस्तु “एकं वा संयोग-
रूपचोदनाख्याविशेषात्” इति शाखान्तराधिकरणभाष्यादाववधेयः । अतो यथास्म-
त्साम्प्रदायिकभिन्नैरपि द्विजातिभिः स्वस्वशाखानुसारेण स्वस्वसूत्रानुसारेण च श्रौत-
स्मार्तानि सर्वकर्माणि अनुष्ठीयन्ते तथैवास्त्साम्प्रदायिकैरपि तैस्तानि यथादेशकालं
यथाशक्ति यथामति चानुष्ठीयन्ते इति सर्वं सुखम् ।

(अष्टमशाखतमः प्रश्नः, कर्मविधानग्रन्थसिद्धेस्तादि)

अथैतत्प्रश्नानुबन्धी द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

विधानग्रन्थश्च कीदृशः ॥ ५८ ॥

उत्तरम्—

अयमपि प्रश्नः पूर्वप्रश्नवदसङ्गततर एव । शाखाभेदेन विधानग्रन्थानां वैविध्यात् ।
तत्तच्छाखीयैर्वैष्णवैरपि स्वस्वशाखीयविधानग्रन्थानामेवादतन्त्यत्वेनाऽमुक एव विधान-
ग्रन्थ इति वक्तुमशक्यत्वात् । अत्र प्रश्नवाक्ये विधानग्रन्थश्च क इति वक्तव्येऽपि
कीदृश इति प्रकारप्रश्नस्तु चातुर्यातिशयात् । यदि तु प्रकार एव जिज्ञासितस्तर्हि

असद्ग्रन्थाः समीचीनप्रकारका इत्येवोचरम् । अतो भीमांसानिवर्तितसर्वसन्देहास्ताः
 श्रुतयः स्मृतयः स्वस्वशास्त्रीयगृह्यसूत्राणि चानुष्ठानक्रमनियामकाः कात्यायनकल्पसूत्र-
 तद्भाष्यादयश्च तदनुरोधेन बहुचर्तैचिरीयादीनां संस्कारकस्तुभविश्वप्रकाशबोष्पणभट्टी-
 प्रभृतयश्च श्रौतस्मार्तादिकर्मणां विधानग्रन्थास्तथाचारप्रकाशाचारादर्शकमलाकराहिक-
 नागदेवकृताहिकप्रभृतय आहिकग्रन्थाश्च सन्ति बहुतरा जागरूका जगत्याम् । तथा
 श्रीविठ्ठलाचार्यादिकृतपुष्टिमार्गाहिकप्रभृतय आस्माकीनाश्च विजयन्त एवाऽनन्ता इत्य-
 लमज्ञबालकर्तव्येनेदमप्रश्नेन ।

(एकोनपष्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, उपपातकमहापातकादिनाशाय गायत्र्या जपे नानासङ्ख्याविशेषाः,
 नियमविशेषाश्च, तस्या अतिपुण्यत्वम्, ततो मुक्तिः, सर्वापत्तारणम्, व्याहृतिहोमादि)

अथ प्रक्रान्तप्रश्नानुवन्धी तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

गायत्रीजपस्यावश्यकताऽनावश्यकता वा ॥ ५९ ॥

उत्तरम्—

पुरुषोत्तमदेवस्य गूढतत्त्वनिरूपिणी ।
 सर्वापसङ्घसङ्घातकृत्साक्षान्मोक्षदायिनी ॥
 जननी सर्वपदानां परब्रह्ममयी स्वयम् ।
 अजापे ब्राह्मता हेतुर्बीजं ब्राह्मण्यसत्तरोः ॥
 अगण्यपुण्या गायत्री सर्वत्र विदितैव या ।
 तज्जपावश्यकत्वं को न ब्रूयाद्विजवीर्यजः ॥

तथा हि आचारमाधवे प्रथमाध्याये गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

“दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहायश्च कृतं लघु ।
 तत्पापं प्रशुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
 शतजप्ता तु सा देवी उपपातकनाशिनी ।
 लक्षजापेन च तथा महापातकनाशिनी ॥
 कोटिजापेन राजेन्द्र यदिच्छति तदामुपात्त” ॥ इति ।

यमोजपि—

“गायत्र्या न परं ज्ञाप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
 गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम्” ॥ इति ।

मनुरपि—

“योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
 स ब्रह्म परमप्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्” ॥ इति ।

गौतमोऽपि—

“अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात्त्रयस्ततः ।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति” ॥ इति ।

दशस्मृतौ आह्निकमुपक्रम्य—

“मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामस्ततः स्मृतः ।
उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्रीजप उच्यते ॥
सविता देवता यस्या मुखमग्निरुदाहृतः ।
विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते” ॥

तत्रैव—

“अस्नात्वाक्षी मलं भुङ्क्ते त्वजापी पूयशोणितम् ।
अहुत्वा च कूर्मीन्भुङ्क्ते ह्यदत्त्वाऽमेध्यमेव च ॥

अग्निस्मृतौ (अ० २)—

“सहस्रपरमां देवीं शतमर्घ्यां दशावराम् ।
गायत्रीं यो जपेद्दिशो न स पापेन लिप्यते ॥
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यश्शूद्रो तु जपहोमैर्दिजोत्तमः” ॥ इति ।

तत्रैव (अ० ३)—

“गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा सिते रवौ ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न ब्रह्महा भवेत्” ॥

लघ्वग्निः (अ० ८)—

“सर्वपापेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।
दशसहस्रमभ्यस्ता गायत्रीशोधनं परम्” ॥

तत्रैव (अ० ८)—

“यानि पूर्वप्रणीतानि पवित्राणि महर्षिभिः ।
तेषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते कल्मषावृताः” ॥ इति ।

सम्बर्तस्मृतौ (श्लो० १९४)—

सप्तन्याहतिभिर्होमो द्विजैः कार्यो महात्मभिः ।
उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसङ्ख्याया ॥
महापातकसंयुक्तो लघ्वहोमं सदा द्विजः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्या चैवमाचरन् ॥

अभ्यसेच्च महापुण्यां गायत्रीं वेदमातरम् ।
 गत्वारण्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥
 स्नात्वा च विधिवत्तत्र प्राणात्मानं तु पावयेत् ।
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो गायत्रीं तु जपेद्विजः ॥
 अक्लिन्नवासाः स्थलगः शुचौ देशे समाहितः ।
 पवित्रपाणिराचान्तो गायत्र्या जपभारभेत् ॥
 ऐहिकामुष्मिकं लोकं पापं सर्वं विशेषतः ।
 पञ्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ॥
 गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
 महाव्याहृतिसंयुक्तां प्राणायामेन संयुताम् ॥
 ब्रह्मचारी मिताहारः सर्वभूतहिते रतः ।
 गायत्र्या लक्षजाप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अयाज्ययाजनं कृत्वा भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।
 गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वा विमुच्यते ॥
 अहन्यहनि योऽर्घ्यते गायत्रीं वै द्विजोत्तमः ।
 मासेन मुच्यते पापादुरगः कञ्चुकाद्यथा ॥
 गायत्रीं यः सदा विप्रो जपेत् नियतः शुचिः ।
 स याति परमं स्थानं धायुभूतः खमूर्तिमान् ॥

(प्राणायामलक्षणम्, प्रायश्चित्तेषु जप्यानि, महासातकेषु रहस्यप्रकाशभेदेन
 गायत्रीजपे रक्षादिसङ्ख्याविज्ञेयाः जप्यान्तराणि)

ग्रन्थेन च संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः ।
 गायत्रीं शिरसा सार्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ॥
 निगृह्य चात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव समाहितः ॥
 मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम् ।
 तत्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृते ॥ इति ।

प्रायश्चित्ताध्याये रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणे स्वयं याज्ञवल्क्यः (श्लो० ४)—

“शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।
 सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥
 यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
 तत्र तत्र तिलहोमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धयेद्ब्रह्मवधादते” ॥ इति ।

अत्रैव मिताक्षरायां शङ्खः—

“शतं जप्त्वा तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी ।
सहस्रं जप्त्वा च तथा पातकेभ्यः प्रमोचनी ॥
दशसाहस्रजापेन सर्वकल्मषनाशिनी ।
सुवर्णस्तेपकृद्भिर्गो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
सुरापश्च विशुद्ध्यन्ति लक्षजाप्यान्नः संशयः” ॥ इति ।

इदं रहस्यपापप्रायश्चित्तविषयम् । प्रकाशप्रायश्चित्तविषये गायत्रीजपसङ्ख्या तु
चतुर्विंशतिमते—

“गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥
पुनरिति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः ।
गायत्र्या लक्षपञ्चा तु मुच्यते गुरुतल्पगः” ॥ इति ।

तथा कृच्छ्रादिलक्षणप्रकरणे (श्लो० १४)—“कुर्यान्निषवणस्त्रायी” इत्यस्य मिता-
क्षरायां पदत्रिंशन्मते—

“जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् ।
सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन वा” ॥ इति ।

जपसङ्ख्यायां च विशेषो वैशंपायनेनैव दर्शितः—

“ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाधमर्षणम् ।
गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥
शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् ।
उपांशुं मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥
मनुष्याश्चैव भूतानि प्रणम्य शिरसा ततः” ॥ इति ।

एवमनेकत्रैव नानाप्रकारैर्गायत्र्याः सर्वपापनाशकत्वं श्रूयते स्मर्यते च तथापि
विस्तरमयान्न लिख्यते ।

(गायत्रीं विना ब्राह्मण्यभावात्, तस्याः पारलौकिकनिरूपकत्वम्, स्थितिषु तदर्थः, स्वामेदधियोपासनादि)

अतो गायत्रीजपस्तु द्विजातीनामावश्यक एव । तमन्तरा ब्राह्मण्यस्यैवासम्भवात् ।

यथाह द्वितीयाध्याये गायत्रीनिरूपणप्रकरणे बृहत्पराशरः (श्लो० १२)—

“गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः ।
नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रः शूद्र एव सः ॥

किं वेदैः पठितैः सैः सेतिहासपुराणैः ।
 साङ्गैः सावित्रीहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥
 गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते पुनः ।
 इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमगमयात् ॥
 गायत्री च तथा वेदा ब्रह्मणा तोलिताः पुरा ।
 वेदेभ्योऽपि षडङ्गेभ्यो गायत्र्यतिगरीयसी ॥
 यदक्षरेषु देवत्यं चतुर्विञ्चतिषूच्यते ।
 सन्त्यासं यद्विवोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमगमयात्” ॥ इति ।

परब्रह्मप्रतिपादकत्वं च स एवाह (श्लो० ३४) —

“हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
 तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥
 देवस्य सवितुर्भगो वरणीयं च धीमहि ।
 तदस्माकं धियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयात्” ॥ इति ।

एवं ब्रह्मभेदेनैव गायत्र्या उपास्यत्वमाह आचारमाधवग्रन्थमाध्याये (श्लो० ३९) —
 व्याख्याने व्यासः—

“न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
 साऽहमसीत्युपासीत विधिना येनकेनचित्” ॥ इति ।

इत्थं सृष्टिकर्तृत्वादिभिर्ब्रह्मधर्मैरेव गायत्र्या साक्षाद्ब्रह्मरूपत्वं निरूपितं बृहत्पराशरे
 द्वितीयाध्याये गायत्रीप्रकरणे (श्लो० ४) “गायत्री तु परं तत्त्वं” इत्यादिना ।

एवं छान्दोग्येऽपि (अ० ५ खंड १२) —

“गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” इत्यादौ स्फुटम् ।

तथा गायत्र्याः पुरुषोत्तमैकप्रतिपादकत्वं तु व्यासेन “जन्माद्यस्य यतोऽनयात्”
 इत्यादौ निर्णीतम् । तथैव श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यैर्गायत्रीभाष्ये श्रीविद्ब्रह्मचार्यैस्तत्कारिकासु
 शङ्कराचार्यविद्यारण्यादिभिश्च स्वकृतभाष्यादौ परब्रह्मत्वेन गायत्री व्याख्यायत इति
 सर्वं सुस्थम् ।

ब्राह्मण्यद्भुतग्रीजं स्वराहित्ये ब्राह्मताकरी ।
 परब्रह्ममयी साक्षात् पुरुषोत्तमवर्णिनी ॥
 तत्र चेनोऽर्पणे हेतुर्वेदमाताऽखिलैर्द्विजैः ।
 अवश्यमेव जप्या सा वैष्णवैः सुतरां पुनः ॥

(पठितमः प्रश्नः, उत्तरकारिका, त्रिपुण्ड्रनियेधादि)

अथैतदनुबन्धी चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आवश्यकता चेत्तत्र भस्मधारणस्य, रुद्राक्षमालया
जपस्यावश्यकता नावश्यकता वा ॥ ६० ॥

उत्तरम्—

नैवावश्यकता भस्मधारणस्य कथंचन ।

नापि रुद्राक्षमालया गायत्र्यास्तु जपे कश्चित् ॥

तथाहि ब्राह्मणादीनां भस्मधारणस्यात्यन्तनिषेधकानि—

“विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।

नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न हि ॥

ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।

वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टं घटं यथा ॥

त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधीयते ।

त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशयः” ॥

इत्यादिपञ्चोत्तरखण्डीयोर्ध्वपुण्ड्राध्यायादिवचनानि तेषां वैष्णवपरत्वेनोपसंहारः ।
तद्विधीनां व्यवस्थापूर्वकं शैवपरत्वं शैववैष्णवोभयदीक्षाशून्यानां स्मार्तानां कर्मभेदेनो-
भयविधपुण्ड्रधारणव्यवस्था चेत्यादिकमवान्तरप्रश्नाष्टकसहितपट्टप्रधानप्रश्नोत्तरे दिव्या-
श्रेण दर्शितमेव । विस्तरश्च ग्रन्थान्तरे निर्णीतमेवेति नेह पुनः प्रपञ्चनीयम् ।

“ (भस्मरहितस्य सन्ध्यादिसर्वकर्मानधिकारः, गायत्रीजपे तदावश्यकता)

यत्तु शैवसुधाकरे शिवरहस्ये—

“सर्वकर्मबहिर्भूतो भस्मधारणवर्जितः ।

भस्मना रहितं कर्म कृत्वा भवति सर्वथा ॥

विभूतिधारणं त्यक्त्वा कुर्वन् हैमतुलामपि ।

तत्फलं न समाप्नोति पतितोऽपि भविष्यति ॥

सन्ध्याशिवाचर्चनादीनि कर्माण्येतानि वस्तुतः ।

वैदिकानि ततस्तेषु कर्तव्या भस्मधारणम् ॥

यथोपवीतरहितैः सन्ध्या न क्रियते द्विजैः ।

तथा सन्ध्या न कर्तव्या विभूतिरहितैरपि ॥

विभूतिधारणं त्यक्त्वा यदि सन्ध्यां करोति सः ।

प्रत्यवैत्येव वै नामौ नाधिकारी तदा द्विजः ॥

यथाधीत्यान्त्यजो वेदान् प्रत्यवैति तथा द्विजः ।
 प्रत्यवैति न सन्देहः सन्ध्याकृद्भस्मार्जितः ॥
 न सन्विशन्ति पापानि भस्मनिष्ठे ततः सदा ।
 कर्तव्यमतिपत्नेन ब्राह्मणैर्मसधारणम् ॥
 यत्कृतं भस्मनिष्ठेन महादेवस्य पूजनम् ।
 तत्सर्वाभीष्टदं तस्मात्कर्तव्यं भस्मधारणम् ॥
 उद्धूलनत्रिपुण्ड्राम्यामलकृततनुः शिवम् ।
 योऽर्चयिष्यति तत्तुल्यो भुवि को वा भविष्यति” ॥ इति ।

शिवगीताटीकायां वसिष्ठाः—

“न तद्ध्यानं न तज्ज्ञानं न तद्दानं तपो न सः ।
 त्रिपुण्ड्रेण विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम् ॥

देवीभागवते—

“न गायत्र्युपदेशोऽस्ति भस्मनो धारणं विना ।
 ततो धृतैव भस्माङ्गे गायत्रीजपमाचरेत् ॥
 गायत्रीमूलमेवाहुर्ब्राह्मणं मुनिपुङ्गवाः ।
 सा भस्मधारणाभावे न केनाप्युपदिश्यते” ॥ इत्याद्युक्तम् ।

(षट्चत्वारिंशद्वर्ण्यम्, शैवपरम्परम्, रुद्रगायत्रीपरम्परम् च)

तत्र शिवरहस्ये शैवधर्माणामेव बहुतरं निरूपितत्वात् सन्ध्याशिवार्चनादीनीति
 शैवस्यावश्यकर्तव्यशिवार्चनसाहचर्यात् अग्रे भस्मसाहित्येन कृतशिवार्चनस्यात्युत्कर्ष-
 व्यवस्थापनेन वचनोपसंहाराच्च तद्वचनानि शिवदीक्षावतामेव सन्ध्यावन्दनादिषु भस्मा-
 वश्यकताबोधकानि न तु सर्वेषां सर्वथा । एतेन वसिष्ठवचनमपि व्याख्यातम् ।
 अन्यथा तन्निषेधस्य निरवकाशत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु शिवरहस्यं नहि वेदः । नापि
 पुराणेतिहासस्मृतिष्वन्यतमम् । अतो न तत्प्रामाण्यं त्वया स्वीकार्यम् । “यच्चास्ति
 वेदे न च यत्पुराण” इति स्वप्रतिज्ञाविरोधात् । बहुभिर्दुराग्रहिर्देवैरेव शिवरहस्यमति-
 विस्तीर्णं कृतम् । स्रुतसंहितायां चात्यन्तं प्रक्षेपः कृत इति विद्वत्किम्यदन्तीश्वरणात्तद्व-
 चसामार्पत्वेऽपि सुतरां सन्देहः । सति समूलत्वे तुक्तैव व्यवस्था । यच्च देवीपुराण-
 वचनं गायत्रीजपे तदावश्यकताबोधकं सङ्गृहीतं तच्च’ उपसंहारबलीयस्त्वात् उभयब-
 लीयस्त्वाद्वा प्रक्षिप्तमिव भाति । गायत्रीजपप्रकरणे हेमाद्रिमाधवविज्ञानेश्वरप्रभृतिभिः
 प्रामाणिकर्महानिग्रन्थकौसररनुदाहृतत्वात् । जपे भस्मधारणावश्यकताया अपि तैरनुल्लेखाच्च ।

किञ्च, वचने यतो भस्मधारणं विना गायत्र्युपदेशो न केनापि क्रियते अत-
 स्तद्वारणमन्तरा तज्जपो न कार्य इत्युच्यते । अतोऽपि कल्पितमेवेति भाति । गाय-

श्रुपदेशकाले उपनीयस्य उपनेतुश्च भस्मधारणशिष्टाचारस्य क्वाप्यनुपलब्धेः । अथ समूलत्वेऽप्यस्तु रुद्रगायत्रीपरम् । एकदैवत्यत्वात् । बृहज्जाबालोपनिषदि समाप्ति-
दशायां चतुर्थखण्डे—“सद्योजाताय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नोऽघोरः प्रचो-
दयात्” । इति भस्मगायत्रीति श्रुतेश्च । एतेन “गायत्र्या वापि देवर्ष” इति त्रिपुण्ड्रकरणे
मन्त्रविधायकं पुलस्त्यवचनं लिखित्वा गायत्र्यापि प्रसिद्धैवेति वदन् शैवसुधाकरो
निरस्तो वेदितव्यः ।

न चेह “गायत्रीमूलमेवाहुर्ब्राह्मण्यमि”ति मुख्यगायत्रीलिङ्गविरोधः शङ्क्यः ।
प्रशंसापरत्वेनाप्युपपत्तेः । अस्तु वा पारम्परिकशैवपरम् ।

“भस्मनो धारणं श्रोतं नित्यं शैवागमेषु च ।

उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च धारणं द्विविधं मतम्” ॥ इति ।

शैवसुधाकरे एवोदाहृताल्लङ्गात् । अत्र शैवानामेव तद्वारणनित्यत्वसिद्ध्या इतरेषां
तदनित्यमिति फलति । वैष्णवानां तु तन्निषेध एवेत्युपपादितं पुरा न तु कथञ्चिदपि
तत्सर्वसाधारणं भवितुमर्हति । कथमन्यथा मनुयाञ्चवल्क्यपराशरादीनां महत्तराणां
स्मृतिकाराणां महर्षिणामन्यतमोऽपीदं गायत्रीजपनिरूपणावसरे तदङ्गत्वेन नावक्ष्यत् ।
अतो वस्तुतस्तु तदुक्तवचने समूलत्वनिश्चये तत्र गायत्रीशब्दो रुद्रगायत्रीपर एव ।
उक्तजाबालश्रुतौ स्पष्टं तस्या एव भस्मगायत्रीत्वकथनात् । श्रुतेश्च सर्वापेक्षया बलिष्ठ-
त्वात् । धृतभस्मकस्यैवोपदेशाधिकार इतिवचनोक्तनियमस्यापि तथासत्येव सामञ्जस्य-
सम्भवाच्च ।

किञ्चैवं अस्य सर्वसाधारण्ये सति जपादिषु अत्यावश्यकतया प्रतिपादितस्याप्यूर्ध्व-
पुण्ड्रस्य निरवकाशत्वं प्रसंज्येत ।

(ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना सर्वकर्मवैयर्थ्यम्)

तस्य तेष्वत्यावश्यकतायाः प्रतिपादनं तु आचारमाधवप्रथमाध्याये ब्रह्माण्डे—

“पूजाकाले जपे होमे सायम्प्रातः समाहितः ।

नामान्पुष्पार्घ्यं विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्” ॥ इति ।

मदनपारिजाते च तृतीयस्तके ब्राह्मे—

“यागो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

मसीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपीदमेव वाक्यम्—धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसारसमुच्चये—

“स्वाध्यायजपहोमादि सन्ध्यादानादिकं च यत् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं विनाकुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ॥

एवमादिवचनोपन्यासात्प्रागेव समर्थितम् । न च युगपदुभयधारणं विधीयतामिति-
शङ्केम् । युगपदुभयधारणस्यापि आश्वलायनस्मृत्याद्यवलम्बेन प्रागेव निराकृतत्वात् ।

(अन्योक्तमूर्ध्वपुण्ड्रस्याश्रौतत्वशुद्धपरत्वादित्थम्, श्रौतत्वसर्ववर्णावश्यकवक्ष्यापनेन
तत्परिहारश्च, वैदिकावैदिकशैवयोः पुण्ड्रमेदश्च)

एवमूर्ध्वपुण्ड्रस्य बहुश्रुतिस्मृत्यादिसिद्धत्वे प्रामाणिकसकलनिबन्धादतत्त्वे च सत्यपि
ग्रन्थिदानीं शैवसुधाकराख्ये स्वग्रन्थे वैष्णवधर्मविद्वेपादेव केनचिदुच्यते ।

ननु महाभारते—

“जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्धा विभर्ति यः ।

विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमो नाशाय केवलम्” ॥ इति ।

सत्यव्रतः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुद्धो ललाटे यस्य दृश्यते ।

स चण्डालोऽपि पूतात्मा पूज्य एव न संशयः” ॥

इत्यादिवचनैर्मृदोर्ध्वपुण्ड्रमपि विधीयते । तत्कर्तुं भस्मरुद्राक्षधारणमेव कर्तव्यतया
प्रतिपाद्यत इति चेदित्यम् । तत्र तावत्सति प्रक्षिप्तत्वाभावनिश्रये ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकं
शूद्रविषयम् ।

अश्रौतमूर्ध्वपुण्ड्रादि ललाटे शूद्रया तु ये ।

धारयिष्यन्ति मोहेन युगान्ते समुपस्थिते ॥ इति ।

इति वासिष्ठलैङ्गे नवमाध्याये अश्रौतमिति विशेषितत्वेन तस्याश्रौतत्वात् । तर्हि श्रुतिपु
विधानाभावादेकादशीव्रतस्यापि द्विजेतरविषयत्वमिति चेत्, न; प्रत्यक्षश्रुत्यभावेऽप्यनु-
मितश्रुतेस्तत्र सद्भावात् । तर्ह्यनुमितश्रुतिसद्भावं ऊर्ध्वपुण्ड्रेऽप्यस्तु इति चेत्, न; एका-
दशीव्रतस्य कुत्राप्यनिषिद्धत्वादनुमितश्रुतेः सम्भवात् । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य तु पुराणेषु बहुशो
निषेधादनुमितश्रुतिसद्भावं कल्पयितुमशक्यत्वात् ।

तथा हि पराशरे साङ्गनं पुण्ड्रान्तरं निराक्रियते—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिशूलं च वर्तुलं चतुरस्रकम् ।

अर्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

जन्मना लब्धजातिश्च वेदपन्थानमाश्रितः ।

पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत् ॥

तिर्यक्त्रिपुण्ड्रं सन्त्यज्य श्रौतं पुण्ड्रान्तरं भ्रमात् ।

ललाटे धारयन्मर्त्यः पतत्येव न संशयः ॥ इति ।

इदमङ्कितशैवसुधाकरपुस्तकेऽशुद्धमपि बुद्ध्या किञ्चिच्छोध्यित्वानूदितम् । अत्र
यत्सन्दिग्धतयोक्तं प्रक्षिप्तत्वाभावनिश्रय इति तत्प्रमादात् । अत्रैवोपन्यस्तस्य जान्हवीतीर
इतिवचनस्य हेमाद्रिवहुचाह्निकमदनपारिजातादिषु सत्यव्रतवचनस्य चाचारमाधवादिषु
सर्वशिष्टाद्वैतस्य सर्वसाधारणेषु प्रामाणिकनिबन्धेषु मूलनामलिखनपूर्वकं स्पष्टतयोदाहृत-

त्वेन प्रक्षिप्तत्वस्य केनाप्युन्मयेन वक्तुमशक्यत्वात् । ऊर्ध्वपुण्ड्रावश्यकताद्योषकानेक-
श्रुतिस्मृत्यादीनां हेमाद्रिमाधवनिर्णयसिन्धुमदनपारिजातधर्मसिन्ध्वाचारप्रकाशाचा-
रार्कपरमानन्दमन्दारप्रभृतिप्रामाणिकनिबन्धोदाहृतानां बहूनामिहैव मया प्रागुपन्यस्त-
त्वाच्च । यचास्याश्रौतत्वाच्छूद्रमात्रविषयकत्वमुक्तम् । तदप्याचारप्रकाशभागवततत्त्व-
भास्कराद्युदाहृतानाम्—

“धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतविष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

स्यरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यो महतो महान्तम्” ॥

वासुदेवोपनिषदि—

“ॐ नयस्कृत्य भगवन्तं नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ श्रीभगवत्सूय्यपुण्ड्रविधिं
ब्रह्ममन्त्रसंस्थानादिसहितं मे ब्रूहि” इत्यादिश्रुतीनामदर्शनादेव ।

अथ श्रुतिस्मृत्युक्ताया “इमं मे भञ्जे” इति जलमादायेत्यादिरूपाया वैदिकमन्त्रसा-
ध्याया ऊर्ध्वपुण्ड्रेतिकर्तव्यताया विस्मरणादेव च ।

तथा शूद्रमात्रविषयकत्वमप्युक्तं मदनपारिजाते ब्रह्माण्डपुराणे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्धचन्द्रं तु वैश्यानां वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥”

पाप्मे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ।

धारयेद्युः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये” इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये निर्णयसिन्धौ च बृहद्वपराश्वरः ।

“ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यादैव कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकम् ।

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यादैवैव पित्र्ये च कर्मणि ॥

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्” ॥

इत्यादिवचनोपन्यासपुरःसरं सर्वैरपि प्रामाणिकनिबन्धकारैः सर्ववर्णेषु तदावश्य-
कतायाः सम्मगुपपादितत्वात् ।

यस्य वासिष्ठलैङ्गवचनमुक्तं तच्च श्रौतमिति विशेषणात् युगान्ते ब्राह्मणादयोऽपि
श्रुत्युक्ततदितिकर्तव्यतामन्तरैव पापण्डमात्रेण धारयिष्यन्तीति भाविश्रुचान्तबोधकम् ।
अतः, “सविशेषे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्गमतः सति विशेष्ये वाधे”
इतिन्यायेन श्रुत्यधिकारिभिः श्रुत्युक्तविधिनैवैतद्व्याप्यं; न तु तं विनैति तात्पर्य-
विशिष्टमेतद्वचनं नोर्ध्वपुण्ड्रं प्रतिषेद्धं प्रभवति ।

यदि तु युगान्त एवोर्ध्वपुण्ड्रधारणादिरूपो धर्मः प्रादुर्भवविष्यतीति तात्पर्यविशिष्ट-

मेतदित्युच्यते तर्ह्यनादिसिद्धश्रुत्यादिवचनैस्तदावश्यकताप्रतिपादकानां बहूनां प्राचीन-
तरनिबन्धानां दृश्यमानत्वेन वदतो व्याघातः स्यात् । सर्वदा युगान्ताभावात् ।

यानि च पराशरवचनान्युक्तानि, तत्राद्यं, युगपद्धारणनिषेधकमस्तु । द्वितीये च
वेदपन्थानमित्यस्य शिवमार्गमित्यर्थः । “वेदः शिवः शिवो वेदः” इति वाक्यात् ।

अथवाऽस्तु वेदपदमात्रायपरमेव, तथापि धर्मप्रवृत्तौ श्रुतिसारसमुच्चये ऊर्ध्वपुण्ड्र-
विधिं प्रक्रम्य—

“ललाटे तिलकं कृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।

तर्पणं चापि वै श्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतन्याख्यायामाचारमयूखे च शौनरुः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा युधाः ।

मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः” ॥ इति ।

एवंमादिषु वैदिकवैदिकशैवानां प्राप्तमूर्ध्वपुण्ड्रं वैदिकशैवे निषिद्धावैदिकशैवपर-
त्वेन परिसङ्ख्यायते भगदुक्तवचनैः । “इमामगृम्णन्” इतिमन्त्रस्य रशनाग्रहणलिङ्गा-
दश्वगर्दभोभयपशनाग्रहणयोगे प्राप्ते “इमामगृम्णन्नशनामृतस्येत्यथाभिधानीमादत्त”
इति विशेषवाक्येन तस्याश्वरशनाग्रहणमात्रे विनियोगरदिति न कोऽपि दोषः । न तु
त्रिपुण्ड्रप्रशंसापराणि तानि वचनानि कथमपि ऊर्ध्वपुण्ड्रादिनिषेधं कर्तुं शक्तानि ।
उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति प्रकरणनिष्पन्नात्, “नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तते किन्तु
विधेयं स्तोतुं” इति न्यायात् । अस्य न्यायस्यामन्त्रकमस्मरुद्राक्षधारणनिषेधक-
वचनविचारे स्वयमप्यादृतत्वाच्च । तस्मान्न कथमप्यूर्ध्वपुण्ड्रं निषेधुं शक्यम् । नापि
गायत्रीजपादिषु सर्वेषां त्रिपुण्ड्रस्यैवावश्यकता शक्योपपादयितुम् । तदुपन्यस्तवा-
सिष्ठादिवचनानां बहुपन्थेष्वप्यदृश्यमानत्वेन निर्मूलत्वं समूलत्वं वेति तु चिन्त्यम् ।

(त्रिपुण्ड्रादिसैवस्यैव नित्यम्, नन्वन्येषां ब्रह्मशक्तिविष्णुसिद्धादिभक्तानाम्,

वर्तुलचतुरस्त्रादिपुण्ड्राणि, वैष्णवस्य भक्तोर्ध्वपुण्ड्रादिनिषेधः)

अपि च सिद्धान्तशेखरे श्लोकाः—

“एता नित्यं नमस्कृत्य त्रिपुण्ड्रं धारयेच्छुचिः ।

स्मरन्मः शिवायेति ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ॥

स्वच्छाम्यां नम इत्युत्तवा धारयेत्तत्रकोष्ठयोः ।

मीमायेति ततः श्रेष्ठे शिवाय जठरे तथा ॥

नीलकण्ठाय शिरसि शिपेत्सर्वात्मने नमः” ॥ इति ।

एवमादिवचनेषु स्पष्टमेव शिवदैवत्वत्वाच्छ्लोकप्रापकत्वाच्च शैवानामेवेदमावश्यकम्,

इतरेषां तु वैकल्पिकम् । अनन्यवैष्णवानां तु इतरदेवत्यस्य तस्य धारणे तैत्तिरीय-
संहितायां तृतीयपञ्चमाष्टकयोर्द्वितीयप्रश्ने अष्टकमेदेन नवमदशमयोरनुवाकयोः “यो
वै स्वां देवतामति यजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति”
इति श्रूयमाणः स्वदेवतात् प्रच्यावस्तस्या देवताया अप्राप्तिर्महत्तरो दोषश्च प्रसज्येत ।
अतो नैवैतैस्तद्वारणीयम् ।

यत्तु शैवसुधाकरे वायवीयसंहितायाम्—

“लिङ्गं दीपार्धचन्द्राभं चतुरस्रं च वर्तुलम् ।
त्रिपुण्ड्रं चेति कथितं पङ्क्तिं शिवशासनम् ॥
वर्तुलं ब्रह्मभक्तानां शाक्तानां चतुरस्रकम् ।
वैष्णवानां दीपसमं त्र्यर्धचन्द्राभमेव च ॥
सदाशिवस्य भक्तानां लिङ्गं तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम्” ॥

इति दीपाकारं भस्मोर्ध्वपुण्ड्रं वैष्णवानामुक्तम् । तत्तु इतरत्र कृतेन भस्मोर्ध्वपुण्ड्र-
कर्तव्याकर्तव्यत्वविचारेणैव दत्तोत्तरम् ।

किञ्च, ब्रह्मभक्तशिवभक्तमभ्यपातित्वाद्वैष्णवशब्देनात्र गुणावतारविष्णूपासका
एवामिमेता इति निश्चीयते । सहचरितासहचरितयोः सहचरितग्रहणस्यैव युक्तत्वात् ।

“सौराः शैवाश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।

मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षाभ्यः सागरं यथा” ॥

इत्यादिवत् न तु सर्वमूलभूतस्य पुरुषोत्तमस्योपासका अनन्यवैष्णवा इह ग्रहीतुं
शक्वाः अनन्यत्वमङ्गप्रसङ्गात् । सर्वतो बलवती च श्रुत्यादिविहितस्य गोपीचन्दनादि-
द्रव्यकोर्ध्वपुण्ड्रस्य निरवकाशत्वापत्तिः । अतो वायव्यसंहितावचनं, समूलत्वे सति
अर्धजरतीयानां सगुणविष्णूपासकानामेव इच्छया कादाचित्कभस्मधारणविधानार्थं
जीविकार्थं यजमानादिप्रतिनिधितया शिवाचने तदङ्गभूतभस्मधारणे तेषां प्रकारविशेष-
बोधकं वास्तु, न तु पङ्क्तिं शिवशासनमिति शिवशासनत्वेनोक्तं तद् अनन्य-
वैष्णवेषु कथमपि प्राप्तुं शक्नोति ।

किञ्च, स्वयं तूर्ध्वपुण्ड्रं शूद्रमात्रस्यैव व्यवस्थापितमिति इह भस्मद्रव्यकदीपाकारको-
र्ध्वपुण्ड्रं शूद्रवैष्णवानामेवेति त्वन्मते सिद्ध्यति । स्वोपन्यस्तपराशरवचने चतुरस्रदीनां
निषेधः । इह तु तद्विधिरिति परस्परविरोधोऽपि । अनन्यवैष्णवानां कथमपि भस्म-
धारणे पात्रवाराहादीपूपलम्पमानाः—

“ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।

वर्जयेत्तादृशं देवि भयोच्छिष्टं घटं यथा ॥”

इत्यादयोऽत्यन्तनिषेधाश्च यष्टप्रधानप्रभोचर एव दर्शिता इति कृत्वा पनितोपरि उक्ता-

प्रहारकल्पेन बहुला । तस्माद्गायत्रीजपे तदङ्गत्वाया मसधारणावश्यकत्वं सर्वेषां कथमपि न सिद्ध्यति ।

(सङ्ख्यारहितजपे निरर्थक, जपेष्वावश्यकता नियमविशेषाः, अक्षमालावश्यकता, विविधा एवाक्षमाला, उत्तरोत्तरोत्कृष्टा, रुद्राक्षधिकफलाश्च, अष्टोत्तरादिमणिसङ्ख्याश्च)

यद्योक्तं रुद्राक्षमालया जपस्यावश्यकताऽनावश्यकता वेति तत्रापि ब्रूमः । अस्ति च जपे सङ्ख्याया एवावश्यकत्वं न तु रुद्राक्षमालामणिभिरेव सङ्ख्याकरणस्यावश्यकत्वं काप्युपलभ्यते । तथा हि अङ्गिरस्मृतौ—

“विना दर्भेण यत्त्वानं यच्च दानं विनोदकम् ।

असङ्ख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे गायत्रीजपप्रस्तावे—

“नाधोऽस्तिर्नान्यमना न च च्यत्यस्तपत्करः ।

जपेन्न श्रौढपादश्च नावष्टन्धोऽल्लसोऽशुचिः ॥

न चाक्रमञ्ज जल्पंश्च न पार्श्वमवलोकयन् ।

नासङ्ख्यातमदर्भश्च नाऽशिक्षाकरबन्धनः” ॥ इति ।

नागदेवाह्निके च दक्षः—

“अहुत्यग्रे तु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलहने ।

असङ्ख्येन च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

आचारमाधवप्रथमाध्याये चतुर्विंशतिमतन्याख्याकमलाकराह्निकाचारमयूराचार-
प्रकाशादिषु च गौतमः—

“गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।

अशुचेर्वा विना सङ्ख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

सम्यक्तोऽपि—

“लोकगार्तादिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।

सङ्ख्यां विना च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

सङ्ख्यायै च सामान्यतोऽक्षमालाया एव ग्रहणं वक्ति शङ्खः—

“दुशचृक्षां समासीनः दुशोचरीयः दुशपवित्रपाणिः क्षर्पाभिमुखो वाऽक्षमाला-
मादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्” इति ।

न चैवमपि रुद्राक्षमालया जपे फलानन्त्यात्तदावश्यकत्वमिति वाच्यम् । आनन्त्य-
मात्रेणावश्यकताया वक्तुमयुक्तत्वात् । तथा जपादरण्ये प्रत्यगायाश्चरणात् । तत्तुल्य-
फलानां तदधिकफलानां च मालान्तराणां शास्त्रे निरूप्यमाणत्वेन निरतिशयफला-
भावाच्च ।

तत्र तुल्यफला यथा पराशरमाधवीये प्राह गौतमः—

“अङ्गुल्या जपसङ्ख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तं फलमुच्यते” ॥ इति ।

भट्टोजिकृताह्निककमलाकराह्निकमयूरादिषु चेदमुदाहृतम् । आचारप्रकाशे त्विदमेव शिवपुराणवचनत्वेनोपन्यस्तम् । अत्र रुद्राक्षवत्कुशग्रन्थिमालाया अपि फलानन्त्य-
कथनान्न रुद्राक्षमालाया एव निरतिशयमाधिक्यम् ।

तदधिकफला यथा । गायत्रीजपमेव प्रक्रम्य द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरेण
(श्लो० ४०)—

“अपां समीपे कुर्याद्वै ससहस्रं तद्भवेद्यथा ।
असङ्ख्यमासुरं यस्मात् तस्मात्तद्गणयेद्बुधम् ॥
स्फाटिकान्जाक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला प्रकर्तव्या अशस्ता चोत्तरोत्तरा” ॥ इति ।

रुद्राक्षापेक्षयापि गायत्रीजपविषये पुत्रजीवमालाया उत्कर्ष उक्ता । भवतादृते
आचारादर्शे तु इदमेव वचनं स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षेति पाठभेदेनोपन्यस्तम् ।

तथा, पराशरमाधवीये कमलाकराह्निकचतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारमयूरप्रभृतिषु
च विविधा एवाक्षमाला वक्ति हारीतः—

“शङ्खरूपमयी माला काञ्चनस्फाटिकोपलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः ॥
तुलसीन्द्राक्षकर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि” ॥ इति ।

अत्रापि रुद्राक्षख्यानन्यसाधारण्यं तदपेक्षया पुत्रजीवमय्या उत्कर्षाभिहितः ।
स्मृत्यर्थसारे—

“हस्तेनत्वर्तयेद्देवीमक्षसूत्रमथापि वा ।
सौवर्णं राजतैस्ताम्रं स्फाटिकं रत्नजम्बया ॥
अरिष्टैः पुत्रजीयोत्थैरिन्द्राक्षैः शङ्खसम्मर्गैः ।
रुद्राक्षैरपि पद्माक्षैः कुशग्रन्थिभिरेव च ॥

मणिभिस्त्वक्षसूत्रं स्यात्तदष्टशतसङ्ख्याया ।

चतुःपञ्चाशता वापि सप्तविंशतिभिस्तथा” ॥ इति ।

अत्रापि सर्वासां तौल्यं दृश्यते । त्रिविधा मालासम्बन्धिमणिसङ्ख्या तु मयूख-
चतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलारुद्राद्विकादिप्रपीत्यमेव वाक्यान्तरोपन्यासेन निर्णीते-
त्यन्यदेतत् ।

तथाचारादर्शे—“सूर्याभिमुखोऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् सुवर्ण-
मणिमुक्ताफलस्फाटिकज्ज्वाक्षेन्द्राक्षपुत्रजीनकानामन्यतमामक्षमालां कुर्वीत कुशग्रन्थि-
कृतां वा हस्तोपयामैर्वा गणयेदिति सर्वासामविशेष उक्तः ।

(मन्त्रविशेषेषु मालाविशेषा , रुद्राक्षमाला कामदा, तुलसीमाला मोक्षदा,
सत्या भण्डुलकपौऽक्षद्वयफलदत्त च, रुद्राक्षधारणाविचारश्च)

किञ्च, गौतमतन्त्रे चतुर्दशाध्याये जपाङ्गमालाविधिमुपक्रम्य (श्लो० ४२)—

“रुद्राक्षसम्भवा माला अनन्तफलदा भवेत् ।

पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ॥

पुत्रजीवभवा या तु पुत्रं वितनुतेऽचिरात् ।

कुचन्दनभवा माला राज्यभोगापवर्गदा ॥

प्रबालनिर्मिता या तु सर्वसत्त्ववशङ्करी ।

कुशग्रन्थिभवा माला धर्मवृद्धिकरी मता ॥

आमलकीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ।

तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितनुतेऽचिरात् ॥

अष्टोत्तरशतमणिनिर्मिता या तु मालिका ।

राज्यं वितनुते नृणां देहान्ते मोक्षदापिनी” ॥ इति ।

अत्र सर्वान्ते तुलसीकाष्ठमालाया एव मोक्षदत्त्वकथनात् रुद्राक्षस्योक्तमपि फला-
नन्त्यं काम्यविषयकमेवेति सिद्ध्यति ।

अत एव धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिः—

“स्फाटिकी मोक्षदा माला रुद्राक्षा सर्वकामदा ।

मुक्तिदा तुलसीमाला विद्रुमा धनवृद्धिदा” ॥ इति ।

एतेन रुद्राक्षमुपक्रम्य—

शतकोटिगुणं पुष्पं धारणालभते नरः । .

लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥

जपाच्च लभते नित्यं नात्र कार्या विचारणा ॥

इति बृहज्जालोपनिषदपि व्याख्याता वेदितव्या ।

यत्तु शैवसुधाकरे स्कान्दे—

“ज्ञाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।

प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे दीक्षाकाले विशेषतः ॥

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किञ्चित्कर्म वैदिकम् ।

कुर्याद्विप्रस्तु मोहेन न हवामोति तत्फलम्” ॥ इत्यादि ।

तत्समूलत्वे सति शिवदीक्षावतामेव तद्धारणावश्यकत्वाविधायकम्, न तु तन्मालया जपस्यावश्यकत्वं विधातुं शक्नोति । शिवदीक्षावतामेव तद्धारणावश्यकत्वं तु मया ग्रन्थान्तरे प्रपञ्चितम् । इहापि “दीक्षाकाले विशेषतः” इति शैवदीक्षाग्रहणकाले विशेषतस्तद्धारणाग्रहोऽप्येवमेव सङ्गच्छते । वैष्णवानां तद्धारणनिषेधस्तु प्राग्दर्शितः । किमनेनाप्रासङ्गिकेन । अतो गायत्रीजपे तु न कथमपि रुद्राक्षमालया जपस्यावश्यकत्वम् । तस्माद्वैष्णवानां तु अष्टोत्तरशतमणिघटिता तुलसीकाष्ठमालैन जपे मूल्या ।

रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

“तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका ।

सर्वकर्मणि सर्वपाप्मीप्सितार्थफलप्रदा” ॥ इति ।

तत्र धर्मप्रवृत्तौ च—

“तुलसीमणिमिश्रैव गणितं चाक्षयं भवेत्” ॥ इति ।

अगस्त्यसंहितायां पष्ठाध्याये—

यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालां सुरुपिणीम् ।

कर्णमालां प्रयत्नेन कृतं तस्याक्षयं भवेत्” ॥

कमलाकराद्विके—

“तुलसीकाष्ठसम्भृतैर्दशकोटिरुदाहृता” ।

आचारप्रकाशे स्कान्दे—

“प्रवालमुक्तास्फटिकैर्जप्तं कोटिफलप्रदम् ।

तुलसीमणिना येन गणितं चाक्षयं भवेत्” ॥

तत्रैवागस्त्यसंहितायां—

“तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका ।

सर्वकर्मणि सर्वपाप्मीप्सितार्थफलप्रदा ।

पद्मकोटुम्बरश्चैव वित्त्वश्चैव शुश्रूस्तथा ॥

पलाशो जपमालाया अभावे समुदाहृतः” ।

इत्येवमादिवाक्येभ्यः ।

(शैवानां तुलसीमालाद्वेषमात्रमिति सिन्धवादयः, कण्ठेऽपि सैव धार्या सद्धारणादिनिन्दायामतिदोषः)

यत्त्वेवं शास्त्रसिद्धामपि तुलसीकाष्ठमालां कैचन शैवादयो निन्दन्ति तत्तु विद्वेषा-
देव । यथोक्तं धर्मसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदे कार्तिकमासनिर्णये तुलसीकाष्ठमालाधारणस्य
अत्यावश्यकतां निर्णाय रामार्चनचन्द्रिकादौ तुलसीकाष्ठमालया जपविधिवाक्यानि
तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिकेत्यादीनि स्पष्टानि । एवं ग्रन्थान्तरेषु बहूनि वाक्या-
न्युपलभ्यन्ते सर्वदेशीयवैष्णवेषु तुलसीकाष्ठमालाधारणजपाचारश्चोपलभ्यते । भस्मादि-
धारणद्वेषिवैष्णवस्पर्धया शैवाग्रमाग्रहिभिः केवलं द्विष्यत इत्यलं बहुनेति दिगिति ।
एवं कण्ठेऽपि तुलसीकाष्ठमालैव वैष्णवैः सर्वदा धार्या ।

सारसङ्ग्रहे भारद्वाजसंहितायाम्—

“पूजाकाले हरिष्याने सन्ध्यादिवन्दने तथा ।
तुलसी धार्यते कण्ठे ते भक्ता हरिवल्लभाः ॥
श्रवणे कीर्तने चैव मन्त्रजापे च वैष्णवैः ।
धार्यते तुलसीकण्ठे महाभागवतोत्तमैः ॥
सदा स धारयेद्यस्तु तुलसीमणिमालिकाम् ।
भूतभ्रेतपिशाचास्तु वर्तन्ते न समीपतः ॥
न धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
विष्णुकोपाग्निना दग्धाले यान्ति यममन्दिरम्” ॥ इति ।

वादावल्यां स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये भगवद्वाक्यानि—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि तुलसीमालिकाफलम् ।
अन्यासामपि माहात्म्यं शृणु ब्रह्मन् सुशोभनम् ॥
तुलसीकाष्ठजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥
धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः ॥

तथा—

“तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छाम्यहं तस्य प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितृणां देवतानां च पुण्यं कोटिगुणं कलौ ॥
धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना यम” ॥ इति ।

ये च तुलसीकाष्ठमालाधारिणं तन्मालया जपकारिणं वा निन्दन्ति तेषां स्वरूपं गारुडाज्ज्ञेयम् ।

“कृष्णायुधाङ्कितं विभ्रं तुलसीकाष्ठभूषितम् ।
दृष्ट्वा निन्दापरो यस्तु स बौद्धो न तु वैष्णवः” ॥ इति ।

तथा—

“धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकाच्च निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥
तुलसीकाष्ठमालोक्य कण्ठे वा मस्तके करे ।
निन्दां कुर्वन्ति ये मूढा भ्लेच्छजास्ते न संशयः ॥
अत्रातिशयमालोक्य तुलसीं दूषयन्ति ये ।
यहुनोक्तेन किं पार्थ सर्वे ते हान्यवीर्यजाः ॥
तुलसीकाष्ठवृक्षविग्रान् वैष्णवान्दूषयन्ति ये ।
सर्वे ते रौरवं यान्ति संशयो नास्ति नारद” ॥ इति ।

आस्तामेतत् ।

(अङ्गुलिपर्वभिरेव गायत्रीजपो न मालाभिः गजनप्रकारः, जाग्रमादित्येदेन सङ्ख्यानेदः,
कचिन्मालानामभावे पाणिना जपः, वस्तुतो विकल्पः)

प्रकृतमनुसरामः ।

अथ गायत्रीजपविषये कचिन्मालान्तरनिषेधपूर्वकमङ्गुलिपर्वभिरेव जपकरणं विधी-
यते । यथाह धर्मप्रवृत्तौ शौनकाः—

“प्रातस्तिष्ठजपेदेवीं सायं चैवोपविश्य च ।
उपविश्य तु मध्याह्ने जपकर्म समाचरेत् ॥
अङ्गुष्ठानामिकामूलप्रदक्षिणमवन्द्रितः ।
मध्यमामूलपर्यन्तं गायत्रीजप ईरिता” ॥ इति ।

तत्रैव—

“गायत्र्या वेदमूलत्वाद्देवः पर्वसु गीयते ।
पर्वमिस्तु जपेदेवीं न मालाभिः कदाचन” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैवाष्टाधिकं तु सहस्रकम् ॥
यद्यापस्तु जपेदेवीमष्टाविंशतिरष्ट वा ।

सदर्भपाणिराहोमात् दर्भस्यस्तूक्तसङ्ख्याया ॥
हस्तेनावर्तयेद्देवीमक्षसूत्रमथापि वा” ॥ इति ।

अत्राद्यापि वेत्यनेनाक्षसूत्रस्य गौणत्वमुच्यते । बृहत्पराशरस्तु अक्षमालाया अभावे
पाणिना जपं विधत्ते । यथाह द्वितीयाध्याये गायत्रीजपप्रकरणे (श्लो० ४२)—

“अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ।
यथाकथञ्चिद्रणयेत्ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा” ॥ इति ।

आचारप्रदीपे च योगीश्वरः—

“अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ।
जप एव तु कर्तव्यः एकाग्रमनसा सदा ॥
कृत्योत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ करौ ।
मध्ये तिर्यकरौ प्रोक्ता जपन्यास उदाहृतः” ॥ इति ।

तदेवाह आचारप्रकाशे च कल्पचिन्तामणौ नारसिंहेऽप्यायश्लोकोऽस्ति । अतो
यथासम्प्रदायं यथाकुलीचारं च अक्षमालया अङ्गुलिपूर्वभिर्वा गायत्रीजपः कार्यः । धर्म-
सिन्धादिषु तथा विकल्पादरणात् । वैष्णवादिसर्वशिष्टेषूभयविधस्याचारस्य दर्शनाच्च ।
अथ वर्ज्यावर्ज्यमालास्तु—

(वर्यावर्ज्या माला , जपार्थं गोमुखकारवस्त्रविधि , पुनरङ्गुलिपूर्वभिर्जपविधिसत्प्रकारश्च)

“अक्षुद्राः समरन्धाश्च परिपूर्णा इदा नवाः ।
निश्चला ग्रथिताश्चैव अन्योऽन्यं घृष्टिर्वर्जिताः ॥
सशब्दा चञ्चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तथा ।
छिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाखण्डाख्या पुरातना ॥
माला दुःस्वप्नदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुषु ।
तस्मात्तु तादृशा माला वर्जनीयाः प्रयत्नतः” ॥

एवमादिवचनोपन्यासेन नागदेवाद्विकप्रभृतिषु निरूपिता एव । अधाचाराकार्काचार-
मयूखयोर्द्वयमनुः—

“वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य स्यात्सफलं जाप्यं तद्दीनमफलं स्मृतम्” ॥ इति ।

अत एव शिष्टा गोमुखकारे वस्त्रे करं प्रवेश्य जपन्ति । उक्तं चैतद्वचनादग्रेऽनु-
पदमेवाचाराकं । अत एव तिर्यक् सञ्चिका कल्पिता केनचिदुद्धिमता वृद्धेन जपशीलेन
जपार्थं सा च गोमुखीति व्यवहियते लोकैरिति । आस्तामेतत् ।

अथ जपविषयेऽस्माकं तु गायत्रीजपोऽङ्गुलिपूर्वभिर्वैष्णवमञ्जजपश्च तुलसीकाष्ठमाल-

येत्येव मुख्यः शिष्टाचारः । आचारार्कं जपमालानिर्णयानन्तरम् एतच्च गायत्रीजपाति-
रिक्तजपे ज्ञेयम् । उक्तं च मालाकरणं ब्रह्मयामले गायत्रीकल्पे च—

“पर्वभिस्तु जपेद्देवीं माला चान्यजये स्मृता ।
गायत्र्या वेदमूलत्वाद्देदः पर्वसु गीयते ॥
आरभ्यानामिकामध्यं पर्वाण्युक्तान्यनुक्रमात् ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले तु यत्पर्वद्वितयं भवेत् ॥
तं वै मेरुं विजानीयाजपे तन्नातिलङ्घयेत् ॥
आरभ्यानामिकामूलात्प्रादक्षिण्येन वै क्रमात् ।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु ॥

इत्यादिवचनानुगृहीतत्वात् । अतः कथमपि न रुद्राक्षमालाया एव गायत्रीजपे
सर्वेषामावश्यकत्वं सिद्ध्यतीति व्यर्थोऽयं प्रश्नः ।

अतः—

न मसधारणं नापि जपो रुद्राक्षमालया ।
आवश्यकस्तु सर्वेषां वैष्णवानां कुतस्तस्मात् ॥ १ ॥

(एकपष्ठितमः प्रश्न , उत्तरकारिका , सौवर्णरानतताम्रमृगमधवालासादिपात्राणि पूर्वपूर्वोक्तानि,
पित्तकादिपात्राणि, निभवाविभवविचार , ताग्रवाजोऽर्च्यः, क्षत्रस्य तदुदकमुल्लङ्घयेत् सर्व-
प्रावश्यकता, स्नानभूषदीपराजभोगज्ञयनभोगादिनैवेद्यदुग्धनिषेधनादिषु पात्राणां
निषेधनीयद्रव्यादीनां च विचार , छाने घण्टादिवाद्ये भूषदीपयोश्च
वामहस्तेन, रजतकास्यमृगमयादीनां विधिविधेययोर्व्यवस्थादि,
आयसादिनिषेध , प्रवीर्णका पात्रनिर्णयाश्च)

अथैतत्प्रधानप्रश्नानुबन्धी पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥ .

भगवत्पूजनसमये कानि पात्राणि शस्तानि ॥ ६१ ॥

उत्तरम्—

पुराणे पञ्चरात्रादौ पूजायाः प्रक्रमे प्रभोः ।
प्रोक्तानि यानि पात्राणि पवित्राणि पुरातनैः ॥
स्वसम्प्रदायप्राप्तानि रचितान्युचितानि तु ।
सुवर्णताम्रदुर्वर्णसंस्थाप्यैः शुद्धपातुभिः ॥
यथाकालं यथाकर्म यथाशक्ति यथाधमम् ।
प्रशस्तानि समस्तानि शाराचाराविरोधतः ॥

अथ पात्रनिर्णयस्य 'नारदपञ्चरात्रादिग्रन्थेषु विस्तीर्णत्वेऽपि भवत्सन्तोषार्थं किञ्चिदुच्यते—

तत्र स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्यनवमाध्याये स्वनैवेद्यनिर्णयमुपक्रम्य ब्रह्माणं प्रति भगवान् (श्लो० ३)—

“आदौ हिरण्मयं पात्रं तदभावे च राजतम् ।
तदभावे च पालाशं विस्तीर्णं बहुसुन्दरम् ॥
कचोलाः शतशः कार्याः पात्रे वै परितोऽनघ ।
तन्मध्ये व्यञ्जना देया नाना फलमयाः शुभाः” ॥

तथा (श्लो० ६)—

“नाना व्यञ्जनसंरुद्धं त्रिभिः पङ्क्तिभिरेव च ।
निम्धूरसेन चोद्रेण फलमूलयुतेन च” ॥

तथा (श्लो० ९)—

“ग्रहेलनास्तथा कार्या कचोलशतसङ्कुलाः” ॥

तथा (श्लो० ११)—

“कचोले सुप्रभे वत्स स्थितं काञ्चनसुप्रभम् ।
घृतं सुवासितं प्रीत्या देहि त्वं मम भोजने” ॥ इत्यादि ।

नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रे नवमाध्याये श्रीमहादेवः (श्लो० १)—

“परिभाषामथो वक्ष्ये उपचारविधौ हरेः ।
द्रव्याणां यावती सङ्ख्या पात्राणां द्रव्यसङ्गतिः” ॥ इत्युपक्रम्य—
“हाटकं राजतं ताम्रमारकूटं मृदादिना ।
उपचारविधावेतद्रव्यमाहुर्मनीषिणः” ॥ इति ।

आरकूटं पिचलम् । “रीतिः स्त्रियामारकूटः” इत्यमरोक्तेः ।

तथा तत्रैव (श्लो० ५)—

श्रोक्तमाचमनं कांक्षे । इदमशक्तविषयम् ।

तत्रैव—

“स्वर्णाद्याभरणान्येव ह्युक्ताद्याभरणानि च ।
चन्दनागरकर्पूरपद्मगन्धपलावधि ॥
नानाविधानि पुष्पाणि पञ्चाशदधिकानि च ।
कांस्यादिनिर्मिते पात्रे धूपगुग्गुलुकर्मभाक्” ॥ इति ।

सम्प्रदाये तु चन्दनधूप एव प्रसिद्धः । बहुवचनप्रशस्तत्वादित्यन्यदेतत् ।

तथा—

“कार्या ताम्रादिपात्रे तत्प्रीतये हरिमेघसः” ॥ इति ।

अयं सर्वोऽपि पात्रनियमो विभवविषयकः । यथोक्तं तत्रैवोपसंहारे (श्लो० १४)—

“तत्त्वतोऽयं विधिः प्रोक्तो विभवे सति सर्वदा ।

एषामभावे सर्वेषां यथाशक्त्याभिपूजयेत् ॥

सर्वभोगान्वितो भूत्वा व्रजेदन्ते हरेः पुरम्” ॥ इति ।

एवं सर्वो गौतमतच्चेऽपि तत्र तत्र भगवत्पूजोपयोगिपात्रनिर्णयोऽस्ति ।

यथा नवमाध्याये (श्लो० ५९)—

“तदक्षिणे तु शङ्खं वा ताम्रं चाप्यथ मार्तिकम् ।

पात्रमेकं निधायाथ तथा जलेन पूरयेत् ॥

ताम्रपात्रं च चित्रपे विष्णोरतिप्रियं मतम् ।

तत्रैव सर्वपात्राणां मुख्यं शङ्खं प्रकीर्तितम् ॥

मृत्पात्रं च द्विधा प्रोक्तं सौवर्णं राजतं तथा ।

पञ्चपात्रं हरेः शुद्धं नान्यत्तत्र नियोजयत्” ॥ इति ।

तथा तत्रैव दशमाध्याये (श्लो० ११७)—

“एवं वा पूजयेत्कृष्णं यथाविज्ञानुसारतः ।

इह भुक्त्वा वरान् भोगानन्ते तु हरितां व्रजेत्” ॥

(श्लो० ११८)—

अगुरुशीरगुग्गुलसितामधुसुचन्दनैः ।

“साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्नासाधौ धूपमर्पयेत् ।

वनस्पतिरसोत्पन्नो गन्धाट्यो गन्ध उत्तमः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

वर्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ॥

संस्थाप्य स्वर्णपात्रादौ मुदीप्य शिरया ततः ।

अर्घोदकेन संस्कृत्य नन्दजाय निवेदयेत् ॥

उत्तार्य दृष्टिर्पर्वन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ।

यादयन्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥

मुप्रकाशो महातेजाः सर्वत्र तिमिरापहः ।

सराहाम्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

स्यर्गे वा ताम्रपात्रे वा रौप्ये वा पाङ्कजे दले ।

सितोपदंशशाल्यघ्नं सगुदं मधुना युतम् ॥

‘दधिदुग्धघृतोपेतं कदल्यादिफलान्वितम् ।
आनीय देवपुरतोऽर्घतोयं च विनिक्षिपेत्’ ॥ इति ।

सारसब्रहे हारीतः—

“यो नित्यमर्चयेद्देवं यावज्जीवमतन्द्रितः ।
गण्डकीगोमतीचक्रं तुलसीताम्रभाजनम् ॥
घण्टानादं शङ्खतोयमष्टमं चानुलेपनम् ।
सर्वेषामप्यलाभे तु शङ्खमेकं विशिष्यते ॥
शङ्खोदकं सदा पृतमतिप्रियतरं हरेः” ॥ इति ।

कमलाकरभट्टाद्विके—

“शङ्खतीर्थं क्षिपेन्मूर्ध्नि विष्णुपादोदकं पिवेत्” ।

पादोदकप्रकारः—

“उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम् ।
घण्टा पुरुषवृत्तं च ताम्रपात्रमथाष्टमम् ॥
शालग्रामशिला मुख्या नवभिस्तीर्थमुत्तमम्” ॥ इति ।

तत्रैव स्मृतिः—

“शङ्खोदकेन स्नानं तदति प्रियमतं हरेः ।
शङ्खोदकेन सम्प्रोक्ष्य पूजोपकारणानि वै ॥
दक्षिणे घृतदीपं च धामे तैलस्य दीपकम्” ॥ इति ।

तत्रैव वसिष्ठः—

“धूपे दीपे च नैवेद्ये स्नाने चैव विशेषतः ।
घण्टानादं प्रकुर्वीत नानावादित्रकं तथा” ॥ इति ।

पुनर्गातमतत्रे षोडशाध्याये (श्लो० ४६)—

“सितोपदंशमङ्गं च स्वर्णपात्रे निवेदयेत् ।
अथवा रौप्यपात्रे च ताम्रपात्रेऽथवा पुनः ॥
अमात्रात् पत्रपात्रे वा अन्यथा नरकं व्रजेत् ।
सुवर्णचपके वाऽथ रौप्ये वा विधिना ततः ॥
सशर्करं पक्कदुग्धमृच्छं व्यञ्जनपायसम् ।
नानाविधोपहाराणि गोविन्दाय निवेदयेत्” ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव षोडशाध्याये (श्लो० ७०)—

“रजसा रचिते पात्रे शण्डदुग्धं निवेदयेत्” ॥ इति ।

तत्रैव (श्लो० ९०)—

“एवमभ्यर्च्य विधिना कांसे वा राजतान्विते ।

पात्रे दुग्धं निवेद्याथ मिथुनेभ्यस्तथार्पयेत्” ॥ इति ।

मिथुनेभ्यः राधिकाद्यैकपत्नीसाहित्येन प्रक्रान्तेभ्यो भगवद्युग्मेभ्यः ।

पराशरमाधवीये तृतीयाध्याये श्राद्धप्रकरणे—

“राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते न दैवे” ।

तदाह मत्स्यो राजतं पात्रमधिकृत्य—

“शिवनेत्रोज्ज्वलं यस्मादतस्तत्पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्” ॥ इति ।

इति देवकार्ये रजतनिषेधः, स तु मत्स्यपुराणे श्राद्धं प्रक्रम्योक्तः । माघवेनापि श्राद्धप्रकरण एवोदाहृत इति विश्वदेवकार्यविषयक एव । भगवत्पूजायां तत्र तत्र स्मृति-पुराणेषु रजतपात्राणामपि विधीयमानत्वात् ।

आचारादर्शे देवपूजानिरूपणात्प्राक् योगियाहवल्क्यः—

“सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितम् ।

तदभावे स्मृतं पात्रं सचते यन्न धारितम्” ॥ इति ।

आचारप्रकाशे धूपदीपान्तां पूजां निरूप्य,

अथ नैवेद्यपात्रं स्कान्दे—

“हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च ।

पालाशं पद्मपात्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम्” ॥

वाराहे—

“सौवर्णं राजतं कांस्यं येन दीयेत प्राणयम् ।

तानि सर्वाणि सन्त्यज्य ताम्रं तु मम रोचते” ॥ इत्युक्तम् ।

तत्र जलार्पणे द्विमुखमेव रजतादिपात्रं शृङ्गारशब्दवाच्यं प्रसिद्धम् । यज्ञपात्रत्वात् । पूजाक्रमेऽपि प्रशंसितत्वाच्च । देवतास्नापनं तु सुवर्णरूप्यताम्रान्यतमपात्रैरेव कार्यं न तु कांस्यपात्रेण ।

प्रजापतिस्मृतौ—

“कांस्यपात्रन्युतं वारि स्नाने च देवतार्चने ।

स्नानमूत्रसमं तोयं पुनः स्नानेन शुज्यति” ॥ इति तन्निषेधात् ।

लोहपात्रे तु नाभं निवेदनीयम् । तत्र मौजने दाने च निषेधात् ।

यथाह स्वस्मृतौ वृद्धात्रिः (श्लो० ४३)—

“आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।

श्चानविष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्” ॥ इति ।

न चैवं कांस्यपात्रस्यापि भोजने निषिद्धत्वान्नैवेद्यादिषु तन्निषेधप्रसङ्गः । तत्र भोजननिषेधस्य यतिविषयकत्वात् ।

यथाह स एव—

“न च कांस्येषु भुञ्जीयादापद्यपि कदाचन ।

मलाक्षाः सर्व एवैते यतयः कांस्यभोजनाः ॥

कांस्यकस्य च यत्पात्रं गृहस्यस्य तथैव च ।

कांस्यभोजी यतिश्चैव प्रामुयात्किल्बिषं परम्” ॥ इति ।

आचारार्के पूजाप्रकरणे पात्रे—

“नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवाय महात्मने ।

हैरण्यं राजतं कांस्यं तात्रं मृन्मयमेव च ॥

पालाशं पद्मपात्रं वा पात्रं विष्णोरतिश्रियम् ।

हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ॥

नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायकं तथा ।

नैवेद्यवस्त्वलामे तु फलानि विनिवेदयेत् ॥

फलानामप्यलामे तु तोयान्यपि निवेदयेत्” ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ पूजाप्रक्रमे—

“मृन्मये भिन्नपात्रे च पाषाणे लोहकाष्ठजे ।

पल्लवे करभूमौ च नैवेद्यं न च दापयेत् ॥

सौवर्णं राजतं तात्रं कांस्यं पालाशमेव च ।

नैवेद्यायतपत्रं च पात्रं विष्णोरतिश्रियम्” ॥ इति ।

कमलाकरमहाह्निके वराहपुराणे भगवतोक्तेषु द्वाविंशदपरस्थेषु—

“मृन्मये भिन्नपात्रे वा पालाशे लोहकाष्ठजे ।

पल्लवे करभूम्योर्वा नैवेद्यं मम चापयेत्” ॥

इति तथा निवेदनमपराधत्वेनोक्तम् । इह मृन्मयनिषेधः शक्तविषयः । शाल्यादिमुख्यान्नानां नित्यं निवेदनविषयो वेत्यन्यत्र विस्तरः ।

कमलाकरमहाह्निके भगवत्पूजाक्रमे स्मृतिः—

“अर्घ्यं पुष्पफलैश्चैव चन्दनेन समन्वितम् ।

ताम्रपात्रस्थितं तोयं हरये तन्निवेदयेत्” ॥

तथा तत्रैव नैवेद्यपात्रमुक्तं स्कान्दे—

“हिरण्यं राजतं कांस्यं ताग्रं पालाशपत्रकम् ।

नैवेद्यार्थं प्रशंसन्ति पूर्वाभावे परं परम्” ॥ इति ।

एवं दिङ्मात्रेणेह दर्शितम् । विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरेषु पात्रनिर्णये कृत एव । मयापि
स्वतन्त्रतयाऽन्यत्र कर्तव्य एवेति नेह तन्यते । एवं—

पूजोपयोग्यपात्राणि पञ्चरात्रादिषु स्फुटम् ।

प्रोक्तानि सम्प्रदाये स्वे यानि सम्मानितानि च ॥

तैर्यथाहं हिरण्यादिशुद्धधातुजभाजनैः ।

सभाजनं भगवतो निर्णीतं नः सभाजनैः ॥

(द्विपष्ठितमः प्रश्नः, तदाशये गङ्गाया हरिपादाङ्गुला शिवादिधार्यत्वं च)

अथ प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नानुवन्धी षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

गङ्गाजलेन भगवतः स्नानं समीचीनं न वा ॥ ६२ ॥

अस्यायमाशयो भवेत् । पाद्मगोदामाहात्म्यादिषु विवाहसमये पार्षतीदर्शनात्
स्कन्धरेतसो वेधसः पापापनोदाय शिवेन सर्वतीर्थजलपूर्णः कमण्डलुस्तस्मै दत्तः ।
तेनैव जलेन ब्रह्मणा त्रिविक्रमावतारे भगवत्तथरणः क्षालित इति प्रसिद्धम् । श्रीभाग-
वते च तदा भगवन्नखेन ब्रह्माण्डमेदे बाह्वजलधाराऽपि प्रासेत्युच्यते । अत एव
विष्णुपुराणादिषु द्वितीयांशद्वितीयाध्याये (श्लो० ३१)—

“विष्णुपादविनिष्क्रान्ता श्रावयित्वेन्दुमण्डलम् ।

समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिव” ॥ इत्यादिषु सर्वत्रैव

भगवच्चरणोदकरूपत्वं तस्या निरूपितमिति तद्भक्तानां शिवादीनामेव स्वमूर्ध्नि विष्णुपा-
त्तस्या धारणत्वमुचितम् ।

उक्तं च श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे—

“यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन क्षिप्तः शिवोऽभूत्” ॥ इति ।

न तु भगवतः स्वचरणोदकेन स्नानादिकं योग्यमिति ।

(उत्तरे गङ्गाया हरिष्णानापुरयोगिनिषे मुक्तकः)

उत्तरं ब्रूमः—

भगवतो ह्यवयवविभागप्रदर्शनमेच्छिक्रमेव । वस्तुतस्तस्य भवतः पाणिपादान्तत्वात् ।

तैत्तिरीये—

“विश्वतश्शुक्ल विश्वतो गुरुो विश्वतो पादुक्ल विश्वतस्पाद्” ॥ इति ।

“सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमैल्लोके सर्वमावृत्त्य तिष्ठति” ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

श्वेताश्वतरे तु—“सर्वतः पाणिपादं तत्” इति पाठः । अतः सर्वत्रैव सच्चिदानन्द-
पूर्णत्वाविशेषात् अवयवविभागप्रदर्शनस्यैच्छिकत्वाद्वास्तुतः सर्वतः पाणिदान्तत्वाच्च
भगवदवयवेषु नित्यसिद्धसच्चिदानन्दरूपेष्वनौपाधिकेषु न प्राकृतमनुप्याधवयववदुत्त-
माधमभावो वक्तुं शक्य इति चरणवत्तदुदकस्याधिदैविकरूपत्वात्तेन तदर्चनादौ न
कोऽपि दोषः । एवमेव च सति वटपत्रपुटशायिना भगवता स्वमुखे निक्षिप्य स्वचर-
णाङ्गुष्ठशूष्यत इति पुराणप्रसिद्धिः सङ्गच्छते । कथमन्यथा अत्युत्तमावयवे मुखे प्राकृ-
तदृष्ट्या अधमावयवस्य चरणनिक्षेपो योग्यः स्यात् । किञ्चास्ति गङ्गायामाधिदैविका-
दिभेदेन ग्रैरूप्यम् । चरणोदकस्य सल्पत्वावाङ्मुल्यार्थं चर्मण्यत्यादिनघन्तरोदकवर्षो-
दकादिप्रवेशश्च । तत्राधिदैविक्या देवतारूपायाः सम्बन्धात् पवित्रतमेन सर्वतीर्थोत्त-
मेनाध्यात्मिकजलेन भौतिकजलेन च भगवत्पूजादिकरणे न कोऽपि शङ्कावकाशः ।
शास्त्रेषु ब्रह्मद्रवत्वकथनाच्च । अत एव पुराणादिषु भगवत्पूजायां तज्जलस्योत्कर्षो
निरूप्यते ।

(पर्युपितजलपुष्पादेः पूजायां निषेधः, तुलस्यगस्त्यवित्त्वान्नोदकानां प्रतिप्रसवः, तुलसीदल्यगा-
जलपोरतिप्रशंसा, साधारणजलेऽपि गङ्गायाङ्गानात्पूजोपयोगिता, स्पष्टस्वप्नानादिविधिश्च)

यथा निर्णयसिन्धौ वृत्तीयपरिच्छेदपूर्वार्धे बृहन्नारदीये—

“वर्ज्यं पर्युपितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युपितं जलम् ।

न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम्” ॥ इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षाष्टमाध्यायेऽपि भगवत्त्वानाचमनाद्युपयोगिजलपत्रपुष्पादिनिर्णये
इदमेव वाक्यं दृश्यते । आचारप्रकाशे च पारिजाते—

“जलं पर्युपितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगस्त्यवित्त्वानि गाङ्गं वारि न दुष्यति” ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ चेदं विष्णुपूजापामुदाहृतम् । आचारार्कं पूजाप्रकरणे स्कान्दे—

“गङ्गाजलं त्र्यहाद्राहं पूजने भक्तिसंयुतैः” ॥

सारसङ्ग्रहे स्कान्दे—

“न विप्रसदृशं पात्रं न दानं सुरभीसमम् ।

न च गङ्गासमं तीर्थं न पत्रं तुलसीसमम्” ॥

नारदपञ्चरात्रे च प्रथमरात्रययोदशाध्याये (श्लो० १७)—

“पूतश्च पावनो वह्निर्जलं च तुलसीदलम् ।

पूतान्येव हि तीर्थानि गङ्गादीनि च गायक” ॥ इति ।

तत्रैव द्वितीयरात्रतृतीयाध्याये (श्लो० ८९)—

“पवित्राणि च तीर्थानि तुलसी चापि जाह्नवी” ॥ इति ।

कमलाकरभट्टाह्निके भगवत्पूजानिरूपणे—

“आसनं कल्पयेद्भूमं नानारत्नविभूषितम् ।

पाद्यं देवाय दातव्यं गङ्गातोयं सचन्दनम्” ॥ इति ।

तत्र चाचारप्रदीपे—

“जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगस्त्यवित्वादिगङ्गावारि न दुष्यति” ॥ इति ।

एवं तत्र तत्र भगवत्पूजाप्रक्रमे प्रशंसितस्य गङ्गाजलस्य तत्त्वानाद्यर्थमेवोपयोगो-
ऽभिप्रेत इति निर्धीयते । किञ्च साधारणजलेष्वपि गङ्गायमुनाद्यावेशेनैव भगवत्पूजो-
पयोगित्वं भवतीति ज्ञायते । तत्र तत्र ग्रन्थेषु पूजोपयोगिजले भवैस्तदाह्वानस्य
विधानात् । यथा कृष्णाराधनपद्धतौ शङ्खतोये “गङ्गे च यमुने चैव” इत्याह्वानं
‘कलशे किञ्चिजलनिक्षेपश्च निरूपितः । देवपूजाग्रन्थे तु कलश एव तदावाहनमुक्तम् ।
इदं सर्वत्र प्रसिद्धमेवेति किं बहुना । अपि च तत्रैव पञ्चामृतस्नानोत्तरम्—

“श्रीखण्डं चन्दनोपेतं कस्तूर्यादिसमन्वितम् ।

गङ्गाजलविमिश्रं च गन्धस्नानं समर्पयेत्” ॥

इति वचनोपन्यासपूर्वकं स्पष्टमेव गङ्गाजलेनाभ्यङ्गसमर्पणमुक्तम् । एवं कण्ठरवेण
स्नानादौ गङ्गाजलोपयोगविधायकानि वचनान्तराण्यपि तत्र तत्र प्रसिद्धान्येव ।

(तस्या हरिस्नानादिपूषयोगे युक्त्यतरं स्वग्रन्थसम्मतश्च)

अन्यच्च यदि सर्वथा चरणोदकत्वेन भगवदनुपयोगित्वमेव तस्य स्वीक्रियेत तर्हि तैत्रेय-
तत्तर्पणमयुक्तं स्यात् । विधीयते च तद्गतमतश्च चतुर्विंशाध्याये (श्लो० १००)—

“मत्स्यण्डी कदली दुग्धं गुडपायसतच्छिष्या ।

तर्पयेदयुतं मञ्जी गाङ्गेयेन जलेन वै” ॥

अत्रैव पञ्चविंशाध्याये (श्लो० १०)—

“पलाशैः कुसुमैर्हृत्वा दिव्यज्ञानमवामुयात् ।

पूर्ववत्तर्पणं कुर्यात्सर्वामीष्टानि साधयेत्” इति ।

पूर्ववद्गङ्गाजलेन । अपि च ग्रहिलतया भगवच्चरणसम्बन्धित्वाच्चदनुपयोगित्वमेवास्व-
यमुच्येत तर्हि “पञ्चां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्” “भूलोकः कल्पितः पञ्चां धौः शीर्षमाद्या-
श्रुतिरङ्गिर्वात्यादिश्रुतिपुराणादिवचनेभ्यो भूमिलोकस्य भगवत्पादोत्पन्नत्वाच्चद्रूपत्वा-
द्यात्रोत्पन्नानां सर्वपदार्थानां भगवत्पूजांनुपयोगितयाऽसिंहलोके भगवत्पूजादिसन्मार्गा

एवोच्छिद्येन् । तथा च सति न कस्यापि मोक्षादिकमपि स्यादिति नैतत्सारम् । अत आधिदैविकरूपत्वाद्गङ्गाजलेन भगवत्सेवनादां न कोऽपि दोषलेशोऽपीति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु “विष्णोर्नुकं वीर्याणि” “चस्कम्भयः स्वरहसा” “या वै लसच्छ्रीतुलसी-विमिश्रा” इत्यादीनां व्याख्यानात् ग्रहस्तारादादेशावगन्तव्यः ।

अत एवैतत्सर्वं हृदिकृत्याहुः पञ्चमस्कन्धनिनन्द्ये श्रीमदाचार्याः (श्लो० ७८)—

“जलेनाप्युत्तमा सेयमिति गङ्गावतारणम् ।

सर्वत्र तस्याः सम्प्रन्ध इति भेदा निरूपिताः ॥

ऊर्ध्वपादाढिनिष्क्रान्ता जघने पतति स्फुटम् ।

चरणस्याधिदैवत्वाच्च दूषणमिहाप्यपि ।

गङ्गाजलेन पूजादि सर्वं कार्यमिति स्थितिः” ॥ इति ।

अतः संमग्रमव्ययं नङ्गलं नः ।

उत्तमाधमभाजस्याभावात्प्राकृतद्वयौ ।

पुराणादां प्रभोः पूजाप्रक्रमेषु प्रशंसनात् ॥

आधिदैवादिभेदेन त्रैविष्याआद्यरीभवम् ।

मुरारिस्नापने यारि पुण्यकारि विचारितम् ॥

(त्रिविष्टपः प्रभः, उत्तरकाशिकाः, भगवतो रहसि छादित एव एव कार्यः)

अथैतत्प्रश्नानुबन्धी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

भगवत्सम्प्रदायरहितविद्वत्तादिगुणयुक्तब्राह्मणेन

दृष्टमद्यं भोज्यं न वा ॥ ६३ ॥

उत्तरम्—

आहारस्य रहस्यविधानाच्छादिने म्यले ।

कर्तव्यताविधानाच्च तत्तात्पर्यवत्तया ॥

तथैवाम्बुन्तुलाचागाहोर्मादुन्दोपरूपणान् ।

तथैव चात्मनन्तोषान् पोरुदेवाचंनादिषु ॥

दृष्टान्तरान्चैतानां निबन्धनविधानतः ।

येनापि नः सम्प्रदाये विविनाप्यस्थितेन वा ॥

विदुषाऽविदुषा योपि दृष्टमद्यं न भुज्यते ।

पूरुषं तु यदृष्टं तदृष्टं यत्तु भुज्यते ॥

तथा हि पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे हारीतः—

“आहारं रहः कुर्याद्विहारं चैव सर्वदा ।

शुभाम्यां लक्ष्मीयुक्तः स्यात्प्रकाशे हीयते श्रिया” ॥ इति ।

मदनपारिजाते तु भोजनविधौ देवलो हारीतश्च—

“शुभाम्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्राकाशे हीयते श्रिया” ॥ इति । पूर्वार्द्धे तदेव ।

आचारार्के स्मृतिचन्द्रिकायामाचारप्रदीपे कमलाकरादिकादिषु चेदमुपन्यस्तम् ।
आचारमाधवेऽपि भोजनविधौ बौधायनः—“सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-
पादोऽप आचम्य शुचौ सम्यूते देशे प्राशुख उपविश्येत्यादि प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्”
इत्यन्तम् । अत्र अग्ने दृष्टिपातवारणाय सम्यूते देशे इति वस्त्रभिष्याद्यन्यमाच्छादितत्वं
देशविशेषणम् ।

अत्रैवाग्रे उशनाः—

“नादत्त्वा नृष्टमश्रीयाद्ब्रह्मनां चैव पश्यताम् ।

अश्रीयुर्बहवश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः” इति ।

तत्रैव तृतीयाध्याये श्राद्धप्रकरणे याज्ञवल्क्यः—

“परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा” ॥ इति ।

परिश्रिते परितः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते इति माधवो व्याचख्यौ ।
अत्र परिश्रित इति दृष्टिदोषनिवारणार्थम् ।

(तथैव व्रतं कुलचक्रश्च, श्राद्धादिप्राधाराद्वचस्या च)

किञ्च, केनापि दृष्टमन्नं नास्माभिर्भोज्यमित्यस्माकं व्रतम् । नहि तद्दोषो योग्यः ।
उपपातकरूपत्वात् ।

यथाह तृतीयाध्याये उपपातकगणनायां याज्ञवल्क्यः (श्लो० ३२)—

“कौटिल्यं व्रतलोपनम्” इति । “अत्र व्रतशब्दस्य ईदृशवैष्णवादिधृतनियमपर-
त्त्वम्” इति मिताक्षरायां स्पष्टम् । अपि च अस्माकं कुलपरम्पराप्राप्तोऽयमितरदृष्टा-
श्राभोजनरूपो धर्मः सोऽप्यवश्यं पालनीयः । यथोक्तमाचारमाधवप्रथमाध्याये महा-
भारते आनुशासनिके पर्वणि उमामहेश्वरसम्वादे—

“धर्माश्चतुर्विधा लोके श्रुतिमेदमुखोद्भवाः ।

देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥

जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।

शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥

एतद्धर्मस्य मान्यत्वं क्रियते लोकागतिभिः” ॥

अत एव श्राद्धादिपि वंशधर्मादिसारः स्मर्यते ।

यथाह निर्णयसिन्धौ पृथ्वीचन्द्रोदये च वृद्धपराशरः—

“मातापित्रोः पृथकार्यमेकोदिष्टं मृतेऽहनि” ।

इत्युक्त्वाह—

“देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथा परे ।

सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयाह्वयपि” ॥ इति ।

एवमितरदृष्टान्नभोजनरूपोऽपि वंशधर्मोऽनुल्लङ्घनीयः । अत एव मनुरप्याहचतुर्थाध्याये (श्लो० १७८)—

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिप्यते” ॥ इति ।

मिताक्षरायां तु न दुष्यतीति पाठः । अतो राज्ञापि नैतद्विषये बलात्कारः कार्यः । शास्त्रविरोधाभावात् । यथाह आचाराध्याये राजधर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० १५)—

“यस्मिन्देसे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदावशमुपागतः” ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव (श्लो० ५२)—

“कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्यथि” ॥ इति ।

विनीय यथापराधं दण्डयित्वा । तथा च येषां यः कुलधर्मस्तत्रैव ते राज्ञा प्रवर्तनीयाः ।

(लोकसङ्ग्रहोऽपि प्रमाणम्)

किञ्च । अस्माकं तदभोजनमेव पारम्परिकलोकसङ्ग्रहादपि धर्मत्वेन प्राप्यते । उक्तं च पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये आनुशासनिके पर्वणि—

“धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसङ्ग्रहः” ॥ इति ।

अतो लोकविद्वेषादपि सर्वलोकदृष्टान्नं नास्माभिः स्वीकर्तव्यम् । लोकविद्विष्टस्य धर्मस्याप्यननुष्ठेयत्वात् । उक्तं च मनुना—

“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु” ॥ इति ।

एतदेवाश्रित्य मिताक्षरायां प्रथमाध्याये गृह्यप्रकरणे (श्लो० १३)—

“महोक्षं वा महाजं वा” इत्यत्र मधुपर्के पशुवधस्य तथा तृतीयाध्याये “त्रिरात्रं

दशरात्रं वा” इत्यत्र “चतुर्थे दशरात्रं स्यात्” इत्यत्र च विमानं स्वीकरोति विज्ञानेश्वरः । अत एव च शिष्टयाज्ञिका आनुवन्ध्याख्यमैत्रावरुणपशोः स्थाने मैत्रावरुणीमामिषामेव कुर्वन्ति । पुनश्चतुर्थाध्याये मनुः (श्लो० १७६)—

“परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविक्रष्टमेव च” ॥ इति ।

पराशरमाधवीये च प्रथमाध्याये प्राताःप्रवीधकालविचारे विष्णुपुराणे—

“परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप ।

धर्ममप्यसुखोदकं लोकविक्रष्टमेव च” ॥ इति ।

अपि च—

बहुभिरनुग्रीयमानसोऽन्यमानस्य वा धर्मशास्त्राप्रसिद्धस्याप्याचारस्यास्ति प्रामाणिकत्वं किं पुनस्तत्प्रसिद्धस्य ।

उक्तं च स्वस्मृतावगतिना (श्लो० ३०२)—

“हास्येऽपि बहवो यत्र विना धर्मं वदन्ति हि ।

विनापि धर्मशास्त्रेण स धर्मः पावनः स्मृतः” ॥

(लोकविक्रष्टोऽसुखोदकश्च धर्मोऽपि नानुदेयः हास्यतोऽपि बहुभिरलोको धर्मः सन्निर्विन्दितो न स्यात्, काम्यमगर्हितं कार्यम्)

अन्यथैतद्भोजनेऽस्मदीयैः सद्भिरपि निन्दा क्रियते । पराशरमाधवीये तृतीयाध्याये श्राद्धपर्जन्याद्व्राणेषु मनुः—

“आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।

कृपिणीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दित एव च” ॥ इति ।

अत्रैव यसः—

“सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वरूपपरिवर्जकः” ॥ इति गणपित्वाग्रे

उपसंहरति—

“चतुराश्रमवाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ।

इत्येतैर्लक्षणैर्धुक्तास्तां द्विजान् न नियोजयेत्” ॥ इति ।

अतः क्वापि सित्वा नार्यं स्वाचारोऽस्माभिर्लक्षनीयः (अ० १ श्लो० ४७)—

“उपित्वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत्” ॥ इति घृह्यत्पराशरोक्तेः ।

दशोऽप्याद्विकमुपक्रम्याह (श्लो० १७)—

“उदयास्तमनं यावत् विप्रः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्धुक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः” ॥ इति ।

अगर्हिताचाराश्च प्रकृतसदृशाः ।

(पतितोदनयाक्रान्तासंख्यवैष्णवादिदृष्टस्पृष्टपादस्पृष्टमालदुष्टभावदुष्टादेरश्वस्य भोजननिषेधः)

अपरं चास्मिन्दुस्तरसरेऽवसरे नहि सर्वजनानां रहस्यानि प्रकाशानि च सुकृतदुष्कृतानि ज्ञातुं शक्यन्त इति नहि सर्वैः सह दृष्टः स्पृष्टान्नभोजनादिरूपो व्यवहार इदानीं योग्यः । तादृशपातकिदृष्टान्नभोजने निषेधं त्वाह सम्बर्तः—

“अन्नं पर्युपितं भुत्वा केशकीटैरुपद्रुतम् ।

पतितैः प्रेक्षितं वापि पञ्चगव्यं द्विजः पिबेत्” ॥ इति ।

मसुरपि चतुर्थाध्याये (श्लो० १०७)—

“मत्तकुद्वातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

भ्रूणप्लावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया” इत्यादि ।

कमलाकराहिकादिषु च याज्ञवल्क्यः—

“भुक्तं पर्युपितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।

उदक्या स्पृष्टसंदृष्टं पर्यायान्नं विवर्जयेत्” ॥ इति ।

सारसङ्ग्रहे तु अवैष्णवादिभिरपि दृष्टान्नस्य निषेध उक्तः । यथा हारीतः—

“यच्छास्त्रेषु निषिद्धं तु तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

भावदृष्टं कालदृष्टं क्रियादुष्टं तथैव च ।

संसर्गदुष्टमपि च वर्जयेद्यज्ञकर्मणि” ॥

इत्युपक्रम्य कालदुष्टादिसवरूपं कथयन्नाह—

“शैवपाशण्डपतितैर्विकर्मस्यैर्निरीश्वरैः ।

अवैष्णवैर्द्विजैः शूद्रैर्हरिवासरभोक्तृभिः ॥

श्वकाकसूकरोम्राद्यैरुदक्या स्रुतिकादिभिः ।

पुंश्चलीभिश्च नारीभिर्वृषलीपतिभिस्तथा ॥

दृष्टं स्पृष्टं च दत्तं च भुक्तशेषं तथैव च ।

अभक्ष्येण च संयुक्तं सांसर्गं दुष्टमुच्यते” ॥ इति ।

संसर्गदुष्टस्य च निषेधो धर्मप्रवृत्तावपि प्रायश्चित्तप्रकरणे दर्शितः ।

“संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टमकामतः ।

भुत्वा स्वभावदुष्टं च तप्तं कृच्छ्रं समाचरेत्” ॥ इति ।

एवमितरत्राप्यनेकत्र संसर्गदुष्टनिषेधः स्पष्ट एव ।

नारपञ्चरात्रे च द्वितीयरात्रे द्वितीयाध्याये वैष्णवैर्दृष्टस्पृष्टान्नभोजनादिसंसर्गं वैष्णवानां निषेधति महादेवः—

“हरिमक्तिप्रदं ज्ञानं ज्ञानं पञ्चविधेषु च ।

विदुषां वाञ्छिता भुक्तिः सततं परमा सताम् ॥

सा च श्रीकृष्णभक्तेश्च कलां नार्हति षोडशीम् ।
 श्रीकृष्णभक्तसङ्गेन भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥
 अनिमित्ता च सुखदा हरिहास्यप्रदा शुभा ।
 यथा वृक्षलतानां च नवीनः कोमलाङ्कुरः ॥
 वर्द्धते मेघवर्षेण शुष्कः सूर्यकरेण च ।
 तथैव भक्तालापेन भक्तिवृक्षनवाङ्कुरः ।
 वर्धते शुष्कतां याति शुष्कः सूर्यकरेण च ॥
 तस्माद्भक्तैः सदालापं कुरुते पण्डितः सदा ।
 यात्येवाभक्तसंसर्गादुष्टात्सर्पाद्यथा नरः ॥
 आलापाद्वात्रसंस्पर्शाच्छयनात्सहभोजनात् ।
 सञ्चरन्ति च पापानि तैलविन्दुरिवाम्बसि ॥
 संसर्गजा गुणा दोषा भवन्त्येव हि जीविनाम् ।
 तस्मात्सतां हि संसर्गं सन्तो वाञ्छन्ति सन्ततम् ॥
 मुने संसर्गजो दोषो वस्तूनां प्रभवेदिह ।
 हीनधातुप्रसङ्गेन स्वर्णे दोषः प्रजायते ॥
 तस्माच्च हीनसंसर्गं न वाञ्छन्ति मनीषिणः ।
 तस्माद्वैष्णवसंसर्गं कुर्वते वैष्णवाः सदा ॥
 कुर्वन्ति वैष्णवाः शश्वत् पङ्क्तिर्धं भजनं हरेः ।
 स्मरणं कीर्तनं चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
 पूजनं सततं भक्त्या परं स्वात्मनिवेदनम् ॥ इत्यादि ।

एवं रहस्यादिपापसञ्चरणभयादेव सर्वेषामेकपङ्क्तिभोजनमपि नाद्रियन्ते शिष्टाः ।
 उक्तं च चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारमयूखाचारप्रकाशाचारादर्शादिषु कात्यायनेन—

“अप्येकपङ्क्तां नाश्रीयाद्वाङ्मयैः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥

अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।

द्वारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिर्मेदो बुधैः स्पृष्टः” ॥ इति । आस्तामेतत् ।

(भक्तप्रभक्त्यवस्थायां भक्तेर्दुष्टिनाशो आलापस्पर्शसहभोजनादिवः परस्परपापसंश्रयः
 भय एवैकपङ्क्तौ भुक्तिनिषेधः भस्माद्यन्तस्तावेण पङ्क्तिर्मेदः)

अपरं च (अ० २ स्तो० ६)—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्पृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारयैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” ॥

(अ० १ श्लो० ७) —

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥

इत्यादिमनुयाज्ञवल्क्यवचनेऽप्यात्मसन्तोषस्याप्यस्ति धर्मे प्रामाण्यम् ।

तथा आचाराध्याये आद्वयप्रकरणे (श्लो० ३७।३८)

“गन्धोदकतिलैः” इति “ये समाना” इति च श्लोकयोर्मिताक्षरायाम्—

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

येन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति” ॥

इति र्गणपरम्परायातसमाचारेण व्यवस्था । एवम्विधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारस्तत्र “आत्मनस्तुष्टिरेव च” इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका । यथा—“गर्भाष्टमेऽष्टमे धान्दे” इति विज्ञानेश्वरः । इतरदृष्टान्नभोजने च नास्माकमात्मा तुष्यतीति नैतद्भोज्यम् ।

अत एव चतुर्थाध्याये मनुः, अभक्ष्यान्नेषु (श्लो० २०९)—

“गणान्नं गणिकान्नं च विदुषां च जुगुप्सितम्” ॥ इति ।

विद्वद्भिर्निन्द्यमानस्येतरदृष्टादेरप्यभक्ष्यत्वमुक्त्वा अतुष्टिरस्य पृथगभक्ष्यतामाह (श्लो० २१७)—

“अनिर्दिष्टं च प्रेतान्नमतुष्टिकमेव च” ॥ इति ।

पुनः स एव एकादशाध्याये (श्लो० ५६)—

“ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्रघः ।

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि पद” ॥ इति ।

अत्र न भोक्ष्यत इति सङ्कल्प्य न भुज्यते तदेवाद्यमिति मेधातिथिः—

पुनस्तत्रैव (श्लो० १६०)—

“अभोज्यमन्नं नात्तव्यं नात्मनः शुद्धिमिच्छता ।

अज्ञानभुक्तं तूत्तार्य शोभ्यं वाप्याशु शोधनैः ॥

एषोऽनाद्यादनसोक्तो व्रतानां विविधो विधिः” ॥ इति ।

अत्राभोज्यस्य विवेचनाभावात् पूर्वोक्तान्येवातुष्टिकरान्तानि ग्राह्याणि ।

याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० २०३)—

“निषिद्धमक्षणं जैह्वमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् ।

रजस्रलाघुरास्वादः सुरापानसमानि तु” ॥

निषिद्धं लघुनादिकं तस्य मतिपूर्वं मक्षणमिति मिताक्षरा । नन्वेवं सत्यतुष्टिकस्य

कदाचिदमत्या भक्षणे सुरापानप्रायश्चित्तमुचितम् । न चैतत्कदाचिदपि व्यवहारे दृष्टश्रुत-
चरमिति चेत् सत्यम् । सुरापानपापातिदेशेऽपि प्रायश्चित्तलाघवस्य—

“अमृत्यैतानि पङ्कजगन्धा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषे तूपवसेदहः” ॥

इति मनुवचनेन विहितत्वात् । वचनबलान्महतोऽपि पापस्य क्षयसम्भवाच्च प्रकृता-
न्नभोजने उपवास एवैकः शिष्टाचारसम्मतः । अत एवोपपातकप्रायश्चित्तानि सर्वाणि
व्याख्याय पश्चात्तानि महता विस्तरेण व्यवस्थापयन् अमृत्यप्रायश्चित्तव्यवस्थायां ग्राह
विज्ञानेश्वरः । एवमादौ च यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र “शेषेऽपूपव-
सेदहः” इति साधारणप्रायश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यमिति । अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिस्तेन
पूर्वमेवोक्ता अतो न कोऽपि शङ्कावकाशः ।

(भास्मनुष्टिः प्रमाणम् अतुष्टिकरं नाऽशनीयम् अमोक्तव्यतया सङ्कल्पितमनायम्, तज्जसणे प्रायश्चित्तम्)

किञ्च वैष्णवसम्प्रदायेषु पाककरणं भगवत्सेवनं तन्निवेदनादिकं ततः प्रसादभोज-
नादिकं च भिच्यावृतस्थले तद्भावे च - सर्वतथैलावरणवेष्टिततया अन्यदृष्टिपाता-
योग्यस्थल एव कार्यमिति शास्त्रसिद्धा रीतिः । अतस्तन्मूलभूतवचनान्यप्यनेकत्र
ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते । यथा सारसङ्ग्रहे पाराशरे—

“श्चानवायसचण्डालदृष्टिदोषं परित्यजेत् ।

प्रपन्नः परमैकान्तो भोजने पाककर्मसु ॥

चाण्डालाः शाक्तकाः शैवास्तथा भैरवपूजकाः ।

येऽप्यन्यदेवताभक्तांस्तेषां दृष्टिं विवर्जयेत् ॥

अत्युष्णमतिरूक्षं च भुक्तं पर्युषितं तथा ।

आघ्रातमितरैर्दृष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

विष्णोर्नैवेद्यकालेषु चैलावरणमाचरेत् ।

त्यक्त्वा वृत्तिं पचेदन्नं स मूढो नरकं व्रजेत् ॥

आवृत्तिं यः परित्यज्य नैवेद्यं दुरुते यदि ।

स चाण्डालो महापापी रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

जैनबौद्धादिकैः सम्यक् श्वानमार्जारवायसैः ।

देवतान्तरभक्तैश्च दृष्टं दोषात्परित्यजेत् ॥

नैवेद्यपाककाले च भोजने च विशेषतः ।

असदृष्टं परिहरेदच्युतस्य निवेदने ॥

काकं दृष्ट्वा प्रपन्नश्च नाश्रीपाछोमतोऽपि वा ।

अवैष्णवानां दृष्टं च भोजनं वैष्णवस्त्यजेत्” ॥

पुनः पाराशरे—

“एकशय्यासने पङ्क्तिभाण्डपक्वानमिश्रितम् ।
यजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
नयथा सङ्करः प्रोक्तो न कुर्याच्चाधमैः सह ।
वर्जयेद्विधवापाकमनर्चकृतं तथा ॥
अधमान्नं तथा सम्यग्वर्जयेत्सर्वकर्मसु ।
पञ्चसंस्काररहितः शिखाकौपीनवर्जितः ॥
वैष्णवाचाररहितो ह्यनर्चक इति स्मृतः” ॥

मोक्षधर्मे—

“न नागामीक्षते नारीं न नग्नान् पुरुषानपि ।
मैथुनं शयनं गुप्तामाहारं च समाचरेत् ॥
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
पाखण्डपतिताशुद्रविकर्मस्थानवेक्षितम्” ॥

हारीते—

“वैशाचिकानां यक्षाणां शाक्तानां लिङ्गधारणम् ।
द्वादशीविमुक्तानां च दृष्टिदुष्टं विवर्जयेत् ॥
अवैष्णवानां दृष्टिः स्यात् पाकपात्रे तथा जले ।
तत्पात्रं तु परित्यज्य पात्रशुद्धिं च कारयेत्” ॥

सुदर्शनसंहितायाम्—

नीलाद्रौ चित्रकूटे च ब्रजे शेषे हिमाचले ।
अन्तर्वेद्यां तथा राजन् दृष्टिदोषो न विद्यते ॥

बृद्धवासिष्ठे—

“पूजानैवेद्यकालेषु यागद्रव्याण्यशेषतः ।
तिरोधाय च वस्त्रेण अलक्ष्यं प्राकृतैर्यथा” ॥

जयसंहितायाम्—

“पिदधीत तथा क्षेत्रमायागात्पाकभूमिकाः ।
वस्त्रपर्णकुशाद्यैर्वा यथालक्ष्यमवैष्णवी” ॥

बृद्धपाराशरे—

“विष्णोरिज्यां सदा कुर्याद्योऽवनिं वसनादिभिः ।
पूज्यते हरिरव्यक्तस्तत्र लक्ष्म्या स मोदते ॥

विप्रो वा वैष्णवो वा स्वादनुपाकादिकर्मसु ।
तिरस्कुर्याद्विधानेन नान्यथा हरिरिज्यते ॥
यागभूमौ च यागाक्षपाकयोगादिकर्मसु ।
तिरस्कुर्याद्भुवं तेषां नान्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
अनाच्छाद्यं तथा क्षेत्रं यागादौ यः करोति सः ।
सिद्धिं नैव समाप्नोति प्रत्युत प्रच्युतो भवेत् ॥ इति ।

वसनादिभिराच्छादयेदिति शेषः । तिरस्कुर्यात्तिरस्करणिकाभिराच्छादयेदित्यर्थः ।
एवं वचनान्तराण्यपि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि ।

(सात्त्विकादिकर्मलक्षणम्, अनुदितं च तामसे, सन्तोषो ह्यनुदितश्च सात्त्विकः)

तस्माच्छास्त्रव्याक्रोपात्सम्प्रदायविरोधाच्च एतादृशभोजनेऽस्माकं लज्जाम्बुदेति ।
नाप्यात्मा परितुष्यतीति । नह्यन्येन केनापि दृष्टमन्नमस्माभिर्भोज्यम् । तादृशभोजन-
स्यासात्त्विकत्वात् ।

उक्तं च द्वादशाध्याये मनुना (श्लो० ३७)—

“त्रयाणामपि चैतेषां गुणिनां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥
यत्कर्म कृत्वा कुर्मश्च करिष्येधैव लज्जति ।
तज्ज्ञेयं विदुषां सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥
येनासिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छन्ति पुष्कलाम् ।
नच श्लोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥
यत्सर्वेणैच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति आत्मास्य तत्सर्वगुणलक्षणम्” ॥ इति ।

अग्रे च सर्वतः सच्चगुणोत्कर्षमुक्त्वा त्रिविधकर्माचरणे श्रयस्फलकथनं प्रति-
पाद्याह—

“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
तिर्यक्तत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः” ॥ इति ।

तस्मान्नितादृशं सर्वथा अशनीयम् । इत्थं च—

आहारस्य रहस्यत्वाच्छास्त्रमन्तरायता ।
तादृशं पुलाचारो दृष्टिदोषमन्यात्मनः ॥
असन्तोषः प्रावरणविधिः पात्रादिवर्जितः ।
दृष्टाभाभोजने त्वेने होत्रोऽत्र नमर्षिताः ॥
अन्येऽपि बहवोऽनेनान्याकारण्यविदारिभिः ।

स्वतः सुधीकैसरिभिरुपलप्स्यन्त एव ते ॥
 तस्मादस्माभिरुचितं स्वाचाररुचितधिरात् ।
 स्थले भिक्ष्यादिनाच्छन्ने प्रावृतद्वारि वाससा ॥
 प्रवासे पटवासेषु सेवापाकादिचाशनम् ।
 विधीयते किं बहुलादलं लेखात्फलं परम् ॥

(त्रतुःपट्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, शूद्रादिदृष्टान्नमुक्तिनिषेधः,
 वैष्णवब्राह्मणदृष्टस्याप्यनशनम्, मनसोऽन्नपरिणामत्वम्,
 आचारात्तदृष्टाशनम्)

अथैतत्प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नानुबन्धी अष्टमः प्रश्नः ॥ ८ ॥
 भवत्सम्प्रदायस्यसर्ववर्णदृष्टमन्नं भुज्यते न वा ॥ ६४ ॥

उत्तरम्—

“अयं दत्तोत्तरः प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
 केनापि द्रष्टं नास्माभिर्भोज्यमित्थं समर्थितम् ॥
 तथापि कथ्यते किञ्चित्त्थं पथ्यं तदुत्तरम् ।
 वैष्णवत्वेऽपि शूद्रादिजातिभेदो न नश्यति ॥
 तस्मान्भोज्यं न तद्द्रष्टं शूद्रदृष्टान्नसेवनात् ।
 कुलाचाराद्यथाभावाच्चाज्ञेयत्वादूर्तचेतसाम्” ॥

तथाहि । अस्ति शूद्रादिदृष्टानामन्नानामपाविष्यम् । अत एव निर्णयसिन्धौ तृतीय-
 परिच्छेदे श्राद्धप्रकरणे पराशरः—

“तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नतः ।
 प्रोक्षयेदन्नजातं तु शूद्रदृष्टादिशुद्धये” ॥ इति ।

एवमादिषु तदोपपारणाय प्रोक्षणादिकमुच्यते ।

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे—

“शूद्रान्नं शूद्रदत्तब्राह्मणान्नं रात्रिपर्युषितं रजस्रलाचाण्डालपतितादिदृष्टं काकादि-
 पक्ष्युच्छिष्टमभोज्यम्” इति । आदिशब्देन शूद्रादिसङ्ग्रहः । अतस्तदृष्टमभोज्यमेव ।
 एवं “कलौ वर्णद्वयं मतम्” इत्यादिवाक्येभ्य इदानीन्तनयोः क्षत्रियवैश्ययोरपि
 शूद्रप्रापत्वाच्चन्निरीक्षितमपि नाचन्यम् । तथा स्वसम्प्रदायवर्तिब्राह्मणेष्वापि बाह्यचिह्न-
 धारणमात्रेण कलिकालवर्तिनां धूर्तानामन्तःकरणस्य तत्त्वतो ज्ञातुमशक्यत्वाच्च
 सर्वेषामेकान्ततो वैष्णवत्वं निश्चेतुं शक्यते । अत एवोक्तं केनचिद्—

“अन्तः शाक्ता घृहिः शैवाः समामध्ये च वैष्णवाः ।
विचरन्ति महाधूर्ता नानारूपधराः कलौ” ॥ इति ।

अतः सर्वांशेन याथाार्थ्यादान्तरवैष्णवपरीक्षायाः कर्तुमशक्यत्वात्तन्निहि सर्वैः स्वसाम्प्र-
दायिकवैष्णवब्राह्मणैरपि दृष्टं स्पष्टमन्त्रमशनीयम् । तथा सति मनसो बाहिर्मुख्यापत्त्या
कदाचित्तादृगनन्यवैष्णवत्वभङ्गप्रसङ्गात् । मनसोऽन्नपरिणामत्वेन तदनुरूपतायास्तन्ना-
वश्यभावितात् ।

यथा छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठके श्रूयते (खं० ५)—

“अन्नमशितं त्रेधा भवति तस्य यः स्यविष्टो धातुस्तत्पुरीषं भवति,
यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन” इति ।

तथा (खं० ६)—

“द्वयः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदिपति तत्सर्पिर्मवति
एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्चमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदिपति तन्मनो भवति”
इत्यादिना हेतुसमर्थनपूर्वकं पुनराज्ञायते “अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः
प्राणः तेजोमयी वाक्” ॥ इति । तस्मात्पूर्वाचार्याः शुद्धब्राह्मणज्ञातया प्रायः साकल्ये-
नास्तत्सम्प्रदायनिष्ठाः स्वगृहे भगवत्सेवाधिकारितया परिगृहीताः, एकादशस्थान्धाद्यु-
क्तीत्या विविधमहोत्सवविस्तारस्य भगवत्सेवाप्रकारस्यैकेन स्वयं निर्वोदुमशक्यत्वात्,
तज्ज्ञातीयेष्वपि येऽस्मद्गृहेषु भगवत्सेवां नियमेन स्थित्वा कुर्वन्ति तैरेव भगवत्सेवाय-
यसरे निरीक्षितोऽपि भगवत्प्रसादो भुज्यते । श्रीमद्भगवान्धपुरीद्वारावतीप्रभृतिषु चैत-
निरीक्षितोऽपि तत्रत्यः प्रसादो यथासम्प्रदायं भुज्यते ।

(सदाचारस्य प्रामाण्ये धृतिस्मृतिपुराणानि पूर्वमीमांसा च)

अत्र प्रमाणं तु साधुसदाचार एव । तस्मापि धर्मे प्रमाणत्वात् । यथा शिषोप-
निषदि—“वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति” इत्युपक्रम्य श्रूयते—“अथ यदि
ते कर्मविचिकित्सा वा स्यात् । ये ते ब्राह्मणाः सम्मार्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । यथा
ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः” ॥ इति ।

मनुरप्याह द्वितीयाध्याये (श्लो० ६)—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” ॥ इति ।

तथा (श्लो० १२)—

“वेदः स्मृतिः सदाचारः सत्यं च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साध्यादर्भस्य लक्षणम्” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि प्रथमाध्याये (श्लो० ७)—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥ इति ।

आचारमाधवप्रथमाध्याये (श्लो० ३५) व्याख्याने आपस्तम्बः—

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च” ॥ इति ।

मिताक्षरादिवहुनिबन्धेषु ब्रह्माण्डपुराणे—

“साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेत्” इति ।

महाभारते चाजगरपर्वणि युधिष्ठिरः—

“तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः” इति ।

जैमिनिनापि पूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायतृतीयपादे शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणे (सू० ९)—

“शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्” इति सूत्रे शिष्टाचारस्य वस्तुनिर्णायकत्वं स्वीकृतम् । अत्रैव शावरमाप्ये—“कः पुनरत्र निश्चयः ? यः शास्त्रस्यानां स शब्दार्थः । के शास्त्रस्याः ? । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे” इत्यादिना तदेव प्रकाशितम् । इतः पूर्वाधिकरणे च शिष्टाचारस्य प्रामाण्यं विचारितम् ।

उक्तं च जैमिनीयाधिकरणमालायाम्—

“सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता” ॥ इति ।

इतरदृष्टान्तस्याभोज्यत्वविषये विस्तरश्चानुपदमतीतस्य प्रश्नोत्तरे दर्शित एवेत्यलम् । अतो यथासम्प्रदायमेवैतैर्दृष्टमदृष्टं वा श्रीमद्राधावदनारविन्दाधरामृतमकरन्दास्वादादमन्दमामोदनिवेदकं सदन्नं सदास्माभिर्भोक्तव्यमिति सरुलं भङ्गलं नः ।

शूद्रादिदृष्टसेधाचावोध्यत्वाच्छन्ननः कलौ ।

सम्प्रदायविरोधाच्च दृष्टमन्नं न भुज्यते ॥

इत्थम्—

अष्टमं सहितमष्टभिरङ्गैश्चोद्यतं यदिह चोद्यमह्वयम् ।

तस्य वैदिकसुयुक्तिरङ्गैरुत्तरं बहुतर न्यतरं ते ॥

(अन्ते प्रवृत्तप्रमाणपरिगणनश्लोकः, तदुत्तरश्लोके, ब्रह्ममीमांसादेरपरिगणनं दोषः,
चावारी वेदोपाङ्गानि)

अथैतत्प्रश्नान्ते लिखितमस्ति

एतेषामुत्तरं सप्रमाणं देयं प्रमाणं च,

श्लोकः—

॥

यन्नास्ति वेदे न च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे वा ।

मन्वादिशास्त्रेषु च यच्च वोक्तं तन्नास्ति नास्तीति न तेन कार्यम् ।

उत्तरम्—

पदस्ति वेदेऽस्ति च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे यत् ।

मन्वादिशास्त्रेषु च यद्वह्मकं तदेव सर्वं विमलं व्यलेखि ॥

यत्त्रैसिन्धवच्छ्लोके सर्वशास्त्रमूर्धन्यानामपि ब्रह्ममीमांसादीनामपरिगणनम्, तत्तु तदनभ्यासात् । कथमन्यथा एतावत्सु ग्रन्थेषु वेदान्ताचार्यान् अत्येव प्रवृत्तेषु एकोऽपि वेदान्तगर्भितः ग्रन्थो न स्यात् । यच्च स्वपरिगणितशास्त्रातिरिक्तोक्तं नास्त्येव प्रामाणिकमित्यवादि । तदपि प्रमादात् । तदतिरिक्तस्यापि ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादितस्यार्थस्य केनापि सदास्तिकेन प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । न च वेदोक्तार्थ एव व्याप्तेन निर्णीत इति वेदसङ्ग्रहादेव सङ्गृहीता सेयमिति वाच्यम् । तथा सति श्रौतानेवार्थान् स्मरतां मन्वादीनां शास्त्राणि स्त्रीशूद्रार्थं वेदार्थमेवानुवदन् महाभारतं च तेनैव सङ्गृहीतमिति पृथगुल्लेखस्य पुनरुक्तिरुत्पापतेः ।

किञ्च, वेदपदेन साङ्गस्य तस्य ग्रहणमभिप्रेतं साङ्गोपाङ्गस्य वा ? आद्ये, पूर्वोत्तर-मीमांसयोरसङ्ग्रहः । तयोरुपाङ्गत्वात् । द्वितीये, पुराणोक्तिसपरिगणनं पुनरुक्तिर-स्यात् । उपाङ्गत्वाविशेषात् । चरणव्यूहे अङ्गानि गणयित्वा अनुपदं छन्दो माया घर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानीत्युक्तेः । न च मन्वादीत्यादिपदेन तत्सङ्ग्रहः । मन्व-त्रिविष्णुहारीतपात्रवल्क्योशनोऽङ्गिरादिस्मृतिप्रसिद्धानां स्मृत्यन्तरकाराणामेव तौल्येन सङ्ग्रहसम्भवात् । तादृशस्य प्रधानस्य शास्त्रस्य सर्वथा पृथङ्निर्देष्टुमौचित्याच्च । आस्तामेतत् ।

नहि भवद्विरस्मात्सिद्धान्ते प्रमाणविषये सन्देग्धव्यं किञ्चिदपि ।

वेदेषु सर्वेषु तथा स्मृतिष्वपि पुरा पुराणेषु च यन्महर्षिभिः ।

श्रुतं स्मृतं वीक्षितमस्ति नोऽसितं तदेव जागर्ति मते समुज्ज्वलम् ॥

(युग्मं.)

दुष्टप्रपञ्चप्रलयप्रसङ्गादत्युन्मदानएविनष्टदृष्टीन् ।
 सदन्तदैर्घ्यान् गिरिवैर्यमावभ्रान्त्युद्भवान् प्रभगजांस्तदित्थम् ॥
 सद्युक्तिशूलेन निविध्य ग्रन्थामिधो नृत्यतु शङ्करोऽप्यम् ।
 परंप्रमाणारूपतृतीयनेत्रज्जालावलीवेगवैलीढमोहः ॥

“इत्यष्टमूर्तिमतवर्तिकृताष्टचोद्यध्वान्तप्रशान्तय उदैदयमुष्णारश्मिः ।
 उल्लास हृद्य नलिनानि सतां सैतावद्यांमांस्तमोदहरितां हरतां प्रतापी ॥

अपि च—

श्रीमद्ब्रह्ममविद्वलेशचरणच्छायाश्रयाचिर्मया
 वेदारण्यविचारिणोऽर्धं नैस्वरैर्वादैः प्रमाणोऽवलैः ।
 दुर्वादोद्धतहस्तिमस्तदलने शार्दूलविक्रीडितं
 सन्तः सन्ततमाचरन्तु सुधियोऽनन्ता अनन्तालये ॥

(समाप्तिमहत्त्वानि स्वप्रवर्तकस्य स्वपिनादीनां स्वस्य च नामनिर्देशः, अस्मत्कृतपरिभाषा च)

इदानीं च—

श्रीमद्ब्रह्मभवंशमौक्तिकमणिर्यः स्वरिक्तप्रणीः
 प्रोद्यत्स्वप्रभंया च दुर्मततमैः पुञ्जप्रणाशप्रणीः ।
 सत्त्वं प्रवणः सतां हृदि मुदं तन्वचनध्वथिया
 हेतुर्जीवर्नसम्पदां विजयतां श्रीजीवनेशः प्रभुः ॥
 शारीरनयनहेन्यं नाभूदैन्यस्य साधनं किल मे ।
 यद्यया शास्त्रदशो निजजनकं तं भजे घनश्यामम् ॥
 कृष्णयजुस्तत्कशाखामुमनःश्लाघ्यास्ति तैत्तिरीयारूपा ।
 तां सेवते मधुरवागापस्तम्बद्विजातिकुलम् ॥
 तत्रोद्भूतो मतिमान् बाधूलसगोजवारिधेयन्द्रः ।
 तैलज्जवेष्ठनाटीज्ञातिर्विद्वत्सभारत्नम् ॥
 यः पञ्चनद्युपाह्वयगोपीनाथाङ्गजो घनश्यामः ।
 गोवर्धनाभिधोऽहं तत्सन्तुष्टन्मुखसाधिगतविद्यः ॥

१ विनष्टं ज्ञानं येभ्यः । पक्षे मदेनान्धप्रायान् । २ सन्तो ये अन्ताः स्वशेषभूतान्यष्टाष्टवाक्यानि तदैर्घ्यं येषां तान् । “अन्तं स्वरूपे नास्ते ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिपु” इति मेदिनी । पक्षे दन्तदैर्घ्यसहितान् । ३ गिरिवाप्ति विषये प्रष्टव्यमावभ्रान्तिकरान् । पक्षे प्रोक्षपर्वतअमदान् । ४ वेदादि । ५ “वष्टिमापुष्टिरश्लेषमवाप्नोत्यसर्गायोः” इत्यकारलोपः । ६ मंथः । ७ लघौ । ८ परिचितक्य विशेषणवारिण्य । ९ अङ्गठिनैः नखैश्च । १० कुलं वेणुश्च । ११ ज्ञातिप्रेषा मणयश्च । १२ कुञ्जा धान्या च । १३ अज्ञानं अन्धकारश्च । १४ प्रभुः सत्तादित्यस्य तन्तुमेतं च । १५ चित्ते वशोदेवोच । १६ जीविक्य जलं च ।

ग्रन्थोऽयं रचितो मया श्रीजीवनेशाज्ञया
 श्रीमत्पञ्चनदान्ववायजनुपा गोवर्द्धनाख्यानुपा ।
 श्रीमद्ब्रह्मभनाममात्रविदुषात्रोक्तं भवेद्यन्मृषा
 तच्छोभ्यं कृपया भवद्भिरितरैराक्षिप्यतां मा रुपा ॥
 वेदात्मा जडभावशोषणकरो दोषान्ध्यपोषान् हरन्
 दुष्टोलूककुलान्ध्यकृद्विमलयन्मार्गाननैन्ताथयः ।
 आराध्यश्च सदाग्रहैः प्रतिदिनं सोऽयं प्रभातोदयो
 मार्तण्डः कृतनीरजस्फुटैरुचिश्चण्डः समुद्रीक्ष्यताम् ॥
 श्रुतिऽहङ्क२नन्द९शशि१मितेऽद्य वैक्रमे वै क्रमेण वषेऽसिन् ।
 रविवासरान्वितायां तपस्यैमास्यमलसप्तम्याम् ॥
 श्रीचालकृष्णमन्दिर आस्थाने जीवनेशविभोः ।
 हरिगुरुचरणसरोजनि सपर्यया पर्यपर्यत निबन्धः ॥

इति श्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमत्पुण्डरीकमण्डलमण्डनमार्तण्डश्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणारजचशरीरचित्तैः
 भोक्तृगुरुगोस्वामिश्रीमजब्रह्मभचरणानुचरेण तैलङ्गसातीयविद्वरजपञ्चनपुपनामकपनरयामभट्टा-
 समजेन वेदान्तचिन्तामण्यायनेकतालप्रन्यनिर्मायिणा रुक्मिणीचम्पवारिविविधकव्य-
 प्रबन्धविधायिना गोवर्धनाऽऽशुक्विना विरचितः सत्सिद्धान्तमार्तण्डः सम्पूर्णः ॥

धीमान् साहित्यवेदान्तधर्मशास्त्रादिमर्मवित् ।
 मन्दरः पाणिनीयाब्धेः नारायणतनूमवः ॥
 नासिकक्षेत्रवास्तव्यः स्तव्यसारव्यभाजनम् ।
 आत्मारामामिधो विद्वान् ग्रन्थमेतमशोधयत् ॥

- १ भक्तदयैः । २ वेदमूलकं प्रणीतनुव । ३ मौल्यं शैलं च इत्योरेकयाजते वा । ४ कर्मा किरणम् ।
 ५ पापानि रात्रिषु । ६ भक्त्यादिमार्गान् सख्यौघ । ७ उपवनं आश्रय । ८ अङ्गुष्ठपट्टेः पदार्थपेटेय ।
 ९ प्रकर्षेन शीताम्बुदयः प्रातःकालोदयः । १० निर्गन्तव्यमार्गं सङ्गरेचरिषिपर्वतोः पक्षे कमलजम् ।
 ११ प्रीतिः शोभा च । १२ विक्रमशङ्कमण्डपिनि । १३ कान्धुनद्रुममन्दारम् ।

॥ श्रीः ॥

सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्य परिभाषेयम् ।

श्रीः० ॥ अथासिद्धस्मद्गुरुकृते ग्रन्थे उपन्यस्तार्पवचनानां नैर्मूल्यशङ्कापङ्कखालनमय
तत्तन्मूलग्रन्थाध्यायश्लोकाद्यङ्का इह * (अ० श्लो०) - इत्येवमाद्याक्षरनिर्देशपूर्वकं मया
स्वबुद्धयेऽथ तत्तद्वन्धानवलोक्य-प्रायेण सर्वत्र कृताः-। यानि तु प्रामाणिकनिबन्धेभ्यो
वचांसि गृहीतानि तत्र नाङ्काः सन्ति । यत्र तु आचारमाधवे मदनपारिजाते इत्येवं
निबन्धनाम निर्दिश्य अनुपदं मनुः, याज्ञवल्क्यः, विष्णुः इत्येवं पद्मिशो यानि वचांसि
लिल्यन्ते तत्र तानि सर्वाण्यपि तन्निबन्धस्थानि ज्ञेयानि । यत्र च तस्यामेव वचनपङ्क्तौ
स्वयं स्मृत्यादिपुष्पलब्धं वचनं लिल्यते, तत्र अमुकसङ्ख्याकाध्याये अमुकः श्लोः,
स्वस्मृतावमुकर्षिः इत्येवं भेदकं दर्श्यते । एवं विविधा एवास्मद्गुरोर्लेखनिबन्धाश्चातु-
र्यस्यापकाः सन्ति, ते स्रष्टुममतिभिः सुकृतिभिः स्वयमेवावगम्यन्त इति किं बहुलवि-
लेखेन । स्वयमेव मया त्वरावशात् कृतेऽप्यप्यश्लोकाद्यङ्केषु कचित्प्रमादभेत्स-
क्षन्तव्यो शुणैकग्राहिभिरिति शिवम् ॥.

“श्रीगोर्धनशिष्येण महाराष्ट्रद्विजन्मना ।

मया मयूरभट्टेन परिभाषा व्यलेख्यते” ॥

सतिसिद्धान्तमार्तण्डेऽसमुद्धृतानां वाक्यानां

सूचीपत्रम् ।

अ		अणोरणीयान्	१२५
वकारं चाप्युकारं च	२०६	"	१६३
अकुर्वन् विहितं कर्म	३६५	"	१६३
अक्षुद्राः सनरप्राश्च	४२२	अतः प्रव प्राणः	२२९
अकामः सत्यकामो वा	१९३	अतः परं गृहस्थस्य	७८
	२४४	अतः परं प्रवक्ष्यामि	१५८
अक्षोभ्यतीर्थः	११	"	४२०
अखिलमनुषु भस्त्राः	१८८	अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च	३६०
अगापादभित्तिष्क्रान्तः	२५	अतिथिं वैश्वदेवं च पदं कर्माणि	
अगुरुक्षीरगुग्गुल	४२५	दिने दिने	३६०
अग्निः	३५५	अतिपापसमाचाराः	२३८
अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः	२५२	अतो वेवेति सूक्तेन	३३९
अग्निहोत्राग्निजं भस्त्रं	३५३	अतोऽन्यतममास्याय	१७
अग्निहोत्रादिहोमार्थ	२६८	अतोऽसि लोके वेदे च	११३
अग्नीनात्मनि चैतानान्	२०३	"	१४७
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य	२४	"	३७४
अग्नौ गुरावात्मनि	७२	अतस्त्वं छेष्टि	३२३
	७३	अनाप्यात्मरतिर्भगवद्भक्तः	१४४
"	७२	अथ कलौ निपिज्ञानि	१७२
अद्यर्काचार्यगोविप्र-	३०२	अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं	३५३
अग्राह्यं शिवनिर्मास्यं	३०१	अथ शोपीचन्दनपापम्	३१७
अग्राह्यं शिवनैवेद्यं	११२	अथ चैन्मन्त्रवियुक्तः	२१
अग्नयः सर्वेषु वेदेषु	११६	अथ देशान्प्रवक्ष्यामि	१३२
"	१५८	अथ द्वादशधा शुद्धिः	२७६
अद्यं स केवलं भुङ्के	२८९	अथ पर परित्राजकलिङ्गं	९२
	२८९	अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते	१८
अहुत्यग्ने जु यजतं	४१६	अथ भुशुण्डः कालाग्निरुद्रं	३२६
अहुत्या जपसहृषान्	४१७	अथ मृन्मयलिङ्गे शिवपूजाधिकीपायां	
अहुष्टः पुष्टिदः प्रोक्तः	३३८	तद्विधिः	२६८
अहो भवति वै पालः	१६७	अथर्षं सोऽध्येता	८३
अज्जनं च सताम्बूलं	३१९	अथवाऽध्यापनात् सिद्धेः	३१
		अथवा याज्ञसम्भूतेः	३२३

अथवा वेदाविरुद्ध—	२२५
अथ सोऽभयं गतो भवति	८१
अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः प्रपच्छ	
कति देवा याज्ञवल्क्येति	२२७
अथाक्षरेण स्वात्मानं	२११
अथातः श्रूयतां विप्राः	१२३
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि	७७
"	२५९
अथातिथ्यं प्रवक्ष्यामि	२१०
अथातो हिमशैलाग्र	१७३
अथाऽनघाद्वेत्तव कीर्तितीर्थयोः	३९६
अथापरं मन्त्रयरं	१०३
अथेनामाज्यमवेक्षयति	२०२
अथाज्ञायः सम्प्रदायः	७
"	११७
"	१४३
अथो यजु य एय लोहितः	२८१
अथो मिजः समामृत्तः	७७
अथोऽप्येषुषु विधृयात्	३४३
अदीक्षितस्य यामोर	३८
अद्वैतं च तथा द्वैतं	१५८
अधर्मो धर्म इति च	१११
अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि	
हि देवेभ्यो यत्नं धारयति	२६६
अधार्मिकनरो यो हि	२९
अधिपक्षं ब्रह्म जपेत्	४२
"	१५६
अधीत्य चतुरो वेदान्	१५२
अधीत्य शाखाभारमीयां	४०१
अध्यात्मयोगाधिगमे	८१
अध्यात्मरतिरामीनः	८४
अध्यापिता ये गुह्यं नाद्रियन्ते	१६८
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं	
दीक्षयति	२३
"	९१
अनर्चकद्विजातीनां	३०७
अनर्चसोऽल्पकण्ठश्च	३२
अनर्पयित्वा गोविन्दे	२८६
"	२९२
अनर्पयित्वा यो भुजे	२८८

अनुद्धं मम नैवेद्यम्	२९७
"	३०१
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां	१९३
"	२४५
"	२६२
"	३०५
"	३७६
"	२१६
अनागतां तु ये	३६
अनायासप्रदायीनि	९८
अनादिसिद्धवेदोक्ताः	२१५
अनार्चश्चोत्पृजेत्	२०२
अनाधर्मोऽप्याधर्मी स्यात्	३३२
अनाधित्येदमार्पणं	१७८
अनिन्द्योन्यधिक्रियते	४३८
अनिर्देशं च प्रेताशं	२६७
अनियत्यमहायजाम्	२८८
अनिषेदितमश्नाति	२६२
अनिषेधं तु भुञ्जीत	२१०
अनृतं मद्यगन्धं च	७४
अनेकानि सहस्राणि	२०४
"	६७
अनेन ध्यानयोगेन	७४
अनेन विधिना वेदं	४०५
अनेन विधिना नित्यं	१०२
अनेनाराधितः कृष्णः	३६३
अन्तःकरणशुद्धा ये	४४३
अन्तः शाक्ता घटिः शैवाः	२८४
अन्त्यजाय तु यो हृष्टात्	१६
अन्यादपि परं धर्मम्	१२
अन्येनैव नीयमाना यथार्थाः	२७१
अन्नपानादिकं विष्णोः	३०६
अन्नमयं हि सोम्य	३०६
अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयते	४४३
"	२९१
अन्नं चतुर्विधं स्वादु	२८५
अन्नं न निन्यात्	२८५
अन्नं परिचक्षीत	४३६
अन्नं पशुपितं भुक्त्वा	८
अन्यदेवेषु या भक्तिः	२००
"	

अन्यनिर्मात्ये त्वनापद्येयम्	२९५
अन्येषां देवतानां	२९७
अन्योन्यमनुरक्तास्ते	३७१
अपि च	२४५
अपि चेत् सुदुराचारः	१५०
"	२४५
अपमानात्तपोवृद्धिः	४२
अपात्रेषु तु यद्वत्	२०
अपां समीपे कुर्याद्दे	४१७
अपि दीपावलीकं मे	२८२
"	२८३
अप्रयत्नः सुखायैषु	८०
अप्ससौ हृदये सूर्य	२३३
"	२३४
अभावे स्वक्षमालायाः	४२२
"	४२२
अभियोगात्तथाऽभ्यासात्	१५८
अभिवाद्य नमस्कृत्य	२४०
अभिसन्धाय यो हिंसाम्	१०
अभोज्यमन्नं नात्तव्यं	४३८
अभ्यङ्गे सूतके	३२४
अभ्यङ्गोत्सवफालेऽपि	३२४
अभ्यासे त्रिगुणम्	२९५
अमत्यंतानि पद्मजम्बा	४३९
अमन्त्रमर्चनं कुर्यात्	१४०
अमन्त्रिका तु फार्येयं	३१७
अमानित्यमदम्भित्वं	२८१
अमृतं ब्राह्मणस्वार्थं	४१
"	१८०
अम्यरीषे महाप्रस्य	३३७
अममस्य पार-	२०९
अयाज्ययाजनेः	३७
अद्यया पित्राक्ष्यैकदायन्या गवा	१४
सोमं ग्रीणाति	४२८
अभ्यं पुष्पफलैश्चैव	४१
अर्चकस्य तपोयोगात्	२३९
अर्चनं धन्दनं दास्यं	२३३
अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि	२३४
"	६६
अर्चयेन्मनसा एष्टुं	

अर्चायामेव हरये	३८६
अर्थी समर्थो विद्वान् जातपुत्रः	२०७
अर्घचन्द्रं तु वैश्यस्य	३४७
अर्घरात्रे यदा न स्यात्	२२६
अवश्यं वैष्णवीं	३८
अविद्यायामन्तरेवर्त्तमानाः	१२
अविद्यायां बहुधा वर्त्तमानाः	१२
अविद्यो वा सविद्यो वा	३६७
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च	२१८
अविलुप्तब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमा-	
विशेत्	२०१
अवैशेत् गतिर्नृणाम्	८५
अवैष्णवेन विप्रेण	१४०
अवैष्णवानां पक्षात्	२८७
अवैष्णवोपदिष्टं	३९
"	१३९
"	३९
अमताश्चानधीयानाः	२२
अशुचिर्वाप्यनाचारः	३६८
अश्रोत्रियः पिता यस्य	१३०
अश्वत्थपत्रसङ्काशः	३२८
अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमप्या-	
पयीत	३१
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः	१००
असङ्कल्पाजयेत्कामम्-	७५
असत्काराधिनमनं	२८
असत्प्रलापमनृतं	१२०
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदादुरनीभ्यरम्	३८७
असम्भाष्यां हि सम्भाष्य	१७६
अस्माद्विकदते चिद्रेः	१०७
अस्मात्वा नाचरेत्कर्म	२०८
अस्मात्वाऽशी मलं भुजे	४०५
अस्मिन् कली च विदुषा	११६
अस्मर्ग्यं लोकविद्विष्टं	४३४
अहमसि ब्रह्माहमसीति	३८४
अहमेव परं ब्रह्म	२०७
अहमेव स्वयमिदं	१९५
अहरहः क्षानं देवार्थवितृप्तपणं, ब्रह्म-	
यमो, विधिपदिष्टदेवतापूजनं,	

आवाहनादिकं कर्म	२३२
आशासाना सौमनसम्प्रज्ञासौभाग्ये	२०२
आश्रमत्रयमुत्सृज्य	८६
आश्रमादाश्रमं गच्छेत्	१०८
आसने कल्पयेद्भैरवं	४३१
आसां महर्षिचर्याणां	८१
	२०४
आसीनमुख्यां भगवन्तमाद्यं	४३
आसुरं पार्थ मे शृणु	३८७
आहारं रहः कुर्यात्	४३३
आहारार्थं समीहेत	८५
आहोस्त्रिदशगवसम्प्रदायप्रवर्तकाः	१२८
इ	
इत्याचारदयार्हिता	१५७
ईतः ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्	७३
इतिहासांस्ततो विद्याः	७२
इत्याह नास्ति कथं निराकरिण्युः	१२०
इदानीं कथय ब्रह्मन्	४०
इन्द्रं सिद्धं चरुणमग्निमाहुः	२२८
	२४५
	३७६
इन्द्रियाणां निरोधेन	८५
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन	११४
इन्द्रियाण्येषु सर्वेषु	११५
इमं मे गच्छे यमुने	१३२
	४१३
इमामगृष्णाग्रशतानामृतस्येत्यग्ना०	३०८
	३०८
	४१४
	४१४
	६
इष्टा क्रतुशतं राजा	१६४
ईशानः सप्रेविद्यानां	
उ	
उमादुर्गादयो देवाः	२४२
उष्णवचेषु भूतेषु	९५
उच्छिष्टभोजनं दास्यं	२७५
उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेत्	२७०
उत्तमः पुरुषस्तन्यः	११३
	३७४

उत्तरेषां चैव तथा	८२
उत्थाय पश्चिमे यामे	३३८
	३६५
उत्पत्तिप्रलयौ चैव	२०
उत्पत्तिरेव विप्रस्य	१२८
उत्पन्नमेतत्तु यतः	२०८
उत्पादकब्रह्मदात्रोः	१६७
	१६८
उदकं चन्दनं चक्रं	४२६
उदयादिलयान्तं च	१५८
उदयास्तमनं यावत्	४३५
उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्	२०९
उद्बलयेन्मुखं विप्रः	३५३
उद्बल्य हविषासिच्य	४०३
उपतिष्ठन्ति ये	२१५
उपनीय त्रु यः शिष्यम्	५
	३१
	१०७
उपवाससम्रतानां च	२८३
उपवाससम्रतानां च	२८५
उपविष्टं दर्भमध्यां	१२५
उपवीतादिष्वार्याः	३५८
उपस्थानं स्वकर्मन्त्रैः	४०२
उपाध्यायाद्दशाचार्यः	१६८
उपासीत न चेत्सग्न्यां	२२०
उपेक्षकोऽसङ्गुतुकः	८४
उपेयादीश्वरं चैव	३६१
उपोष्ये द्वे तिथी तत्र	१६१
उपः काले समुत्थाय	३३८
उपित्वा यत्र तत्रापि	२२९
	३०६
	४३५
उपित्वेन घने सम्यक्	८५
उपित्वेन गृहे विप्रः	८२

ज

ऊनोऽथाप्यतिरिक्तो धा	४०१
ऊर्ध्वगमनं विष्टजेत्	९२
ऊर्ध्वपुण्ड्रपरं विप्र	३४४

एतद्विविधनिर्मात्यं	२९६
एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या	७५
एतत्सर्वं भूः स्वाहा	९१
"	९१
एतौ नित्यं नमस्कृत्य	४१४
एतानि तानि शिवमन्त्रपवित्रितानि	३५४
"	३५५
एतानेके महायज्ञान्	७६
"	२६४
"	२६६
एताश्चान्याश्च	८०
"	२०३
एतास्मिन्नेव देवतानां	१९१
एते गृहस्थप्रभयाः	१५६
एते चांशकलाः पुंसः	१८५
एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरी-	
यसी	१६८
एतेपामीश्वरश्चैकः	३७४
एते समफलाः सर्वे	५६
एवमभ्यर्च्य जगतां	५६
एवमभ्यर्च्य विधिना	४२७
एवमाचरतो ह्यष्टौ	४९
एवंमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ	६
एवमुक्तः प्रत्युधाच	३९२
एवमेव खलु सोम्य	३०६
एवमेव प्रजाजिनो लोकं	९१
एवं गृहाश्रमे स्थित्वा	८०
एवं चरति यो विप्रः	७४
एवं च वदताऽऽपव्रतस्य	१९३
एवं चीर्णेन तपसा	८०
एवं ते कथितो विप्र	१०१
एवं धर्मेर्मुमुक्षुषाणाम्	४
"	८२
"	१४२
"	१४८
"	७१
एवं गृहव्रतधरः	२४७
एवं भृत्यस्य रक्षार्थं	७६
एवं यः सर्वभूतानि	४२५
एवं वा पूजयेत्कृष्णं	२३
एवं वैतमात्मानं	

एष धर्मः सनातनः	१०१
एष धर्मः समाख्यातः	७२
एष धर्मोऽनुशिष्टो वा	१५६
ऐ	
ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्	३८५
ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्	३८५
ओ	
ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तम्	४
ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म अग्निर्देयता ब्रह्म	१४७
ॐ इत्येतमात्मानं युज्यते	९१
ॐ कारपूर्विकास्तिष्ठः	२०६
ॐ कारश्चतयाविधः	१७३
ॐ नमस्कृत्य भगवन्तं	३१२
"	४१३
ओमित्येतदक्षरमिदं	४७
क	
कबोले सुप्रमे वरस	४२४
कति मेदाः	९
कदाचिन्नारदो योगी	१३१
कपिलाक्षीरपानेन	६३
कपिलो यदि सर्वज्ञः	३९०
करोति शिवमन्त्रेण	३५६
"	३८०
कर्ता भोक्ता च तत्पजेत्	३४४
"	३४५
कर्म दुष्टाश्च निन्दिताः	१८
"	११९
कलिकल्मषमत्युग्रं	२५४
कलिं सभाजयन्त्यार्याः	११
"	२३१
कली कलिमलध्वंसं	२३२
कलौ गुरुणां भजनं	१६९
कलौ दानं महाद्येष्टं	२३०
कलौ पालेभ्यो देवः	२३२
कली भक्तिमवाप्नुयात्	२४०
कलौ वर्णद्वयं मतम्	४४२
कलौ सद्यः फलं	२५६
कलौ हरिहरयोः पूजां	२२९

कल्पकोटिसहस्राणि,	२५१
"	२५१
कल्पयित्वात्मना याचत्	७२
कल्पिका मानुषी बुद्धिः	३९०
कल्पे कल्पे क्षयस्योत्था	१००
कस्तं चराचरगुहं	१२५
कस्तूरीतिलकं	३१४
कस्तुर्यदाब्जं विजहाति पण्डितः	३९७
कसान्मानुपतां प्राप्तः	३३२
कस्यै प्रयोजनाय	१२
कः पुनरत्र निश्चयः	४४४
काण्डद्वयार्थसिद्ध्यर्थे	३१
कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः	२३२
"	२३९
कामैस्तेस्तेहृतज्ञानाः	२४३
"	३७६
कार्या ताम्रादिपात्रे तत्	४२५
कालेन नष्टा मलये	४६
"	३८७
कालोऽग्निः कर्म मृदायुः	३०७
कालोद्भवफलादीनां	२८८
काश्मीरचन्दनेनाथ	१६२
काष्ठपण्डो धृतो येन	२४
काष्ठपण्डो धृतो येन	९५
कांस्यपात्रच्युतं वारि	४२७
किङ्करा दण्डपाशौ वा	२५४
किंयर्णनिष्ठ-	१३७
फीफटेऽपि देशेषु	३५२
कुटीचरा नाम पुत्रादिभिः	८८
कुटीचरो नाम स्वगृहे	८८
कुटुम्बेषु न सञ्जेत	७५
कुर्यान्निषयणस्त्रायी	४०७
कुर्यादध्ययनं नित्यं	८२
कुर्यात्पोऽहरहः	७७
कुर्युः शैषाश्च वैष्णवाः	३६३
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च	२९
कुलानि जातिः क्षेणीश्च	४३४
कुलीनो ग्राहणो विद्वान्	३५०
कुर्यात् देयतापूर्जां	४०
कृशलात्त प्रमदितव्यम्	३६१

कुशवृक्षां समासीनः	४१६
कुच्छ्रसान्तपनाद्यैश्च	९०
कुनदारो न वै तिष्ठेत्	१५१
कृतस्याप्यरिकीर्तनं	२८३
कृतादिषु प्रजा राजन्	१३१
कृते तु मानवा धर्माः	२५९
कृते पापेऽनुतापः	२५४
कृते त्वस्त्रिगताः प्राणाः	२७
कृत्वा गार्होणि	७७
कृत्वा धैवोपवासं	२७५
कृत्वा पापं हि	३०
कृपिर्भूवाचकः शब्दः	१८९
कृष्णनामाक्षरैः	३३०
कृष्णमन्त्रेषु विप्रपं	१०१
कृष्णमन्त्रोपासकानां	३६
"	१८७
कृष्णसङ्कीर्तनं तूर्णं	१३३
कृष्णानुग्रहतो विद्वान्	२४७
"	२८७
कृष्णायुर्चाङ्कितं	४२१
"	३३०
कृष्णेतिद्व्यक्षरो मन्त्रः	१८८
कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं	१८८
केवलाद्यो भवति केवलादी	२८९
"	२९२
केशवार्चा गृहे यस्य	२३७
कोटिधान्द्रायणैश्च	२७९
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं	
पातकं भवेत्	४३७
कोऽहं मोक्षः कथं तेन	२७
कोटिस्यं प्रतलोपनं	३०५
"	४३३
कौपीनाच्छादनं	९५
क्रियाथोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः	३६२
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य	२९
क्रीडार्थमाश्रयन इदं	३७३
क्रोधं मोहं धृतं निद्रां	१७६
हेतोऽधिकतर	१४२
कचिन्मृयते	१६८

क्षत्रियोऽपि रुपि कृत्वा	६१
क्षत्रियस्यापि कथिता	६१
क्षणाद्येनापि तुल्ये	३९६
क्षिपाम्यजस्रमशुभान्	१४४
क्षौमजं वाध कार्पासम्	६

ख

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिः	१९२
खट्वाङ्गो हि देवपक्षे	१९२
खादिरं वीर्यकामस्य धूपं कुर्वीत	२५२
खादिरो धूपो भवति	२५२

ग

गङ्गाजलं त्र्यम्बाद्वाहं	४३०
गङ्गातीरसमुद्भूतां	३२१
"	३३५
गङ्गाप्रयागगयापुष्करनैमिषाणि	२५५
गच्छतस्तिष्ठतो वापि	२१२

गणान् गणिकान् च	४३८
गणेशं भैरवं दुर्गा	२४३
गन्धालङ्कारताम्बूल-	३१९
गन्धोदकतिलैः	४३८
गन्धोदकतिलैर्युक्तं	३०५
गर्भास्तु द्वादशे विशः	६१
गर्हितानाद्ययोजनविधः	२९०
गायत्री तु परं तत्त्वं	४०८
गायत्रीमूलमेवादुर्ब्राह्मण्यम्	४११
गायत्री वा इदं सर्वं	१४८

"	४०८
गायत्रीसारमात्रोऽपि	२१८
गायत्री यः सदा विप्रः	२०६
गायत्री यो न जानाति	१४७

"	४०७
गायत्र्यष्टसहस्रं तु	४०५
गायत्र्या न परं जाप्यं	४०४
गायत्र्या वेदमूलत्वात्	४२१
गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं	४०७
गायत्र्योङ्कारन्यस्ताङ्गं	२३४
गीता गङ्गा तथा विष्णुः	२३०

५८ सू० मा०

गीता सुगीता कर्तव्या	१७४
गीती शीघ्री शिरः कम्पी	२९
गुणान्तरं तीर्थकीर्तनं	३७३
गुणेश्वरः शोभ्यमाणेश्वरः	३७१
गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः	४३३
गुरवे तु वरं दत्त्वा	३६०
गुरावतुष्टुतुष्टुः	१६८
गुरुणा च निषिद्धं च	१९०
गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा	३६०
गुरुपूजा घृणा शौचं	६३
गुरुमेवाभिगच्छेद्गच्छेदाचार्य-	

संसदम्

गुरुशुश्रूषया भक्त्या	११०
गुरोरशिष्टाचरणं	५८
गुरोर्मुखात्	१६९
गुरौ वसन् सञ्चिनुयात्	३७
गुरोर्चाप्यनृपेषु	१६
गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तः	१०७

"	५०
गृहस्थो ब्रह्मचारी	७९
गृहाण मम मन्त्रं च	५२
गृहार्थं सदृशीं भार्या	१८९
गृहाभसो जघनतः	७५
गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या	९७
गृहेष्ववस्थितो राजन्	२०९
गोपकन्यासहस्रैस्तु	७४
गोपीचन्दनसम्भवं	१२५
गोभूहिरण्यवस्त्रादि-	३३५
गोमतीतीरसम्भूतां	२६१

"	३२१
गोरोचनामालतिलकं	३१५
गोवैष्णवमहाशैव-	२३०
गौणश्चेत्तात्मशब्दात्	८१
ग्रन्थार्यो यो विजानाति	१८
ग्रहं सम्मार्ष्टि	१३

घ

घृतदुग्धादिभिः पक्वं	१८०
च	
चण्डालादीन् जपे होमे	१७६

चतुराश्रमवाद्याश्च	३०६	जन्मान्तरसहस्रेषु	१५०
"	३८२	"	२००
"	४३५	जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं	२०७
चतुर्णांमपि वर्णानां	५६	जपस्याय प्रवक्ष्यामि	४२
"	११८	जपहोमादि यत्किञ्चित्	४०७
"	१७५	जपे होमे तथा दाने	३४२
"	३३७	जपो होमस्तथा दानं	३४२
चतुर्थमायुषो भागं	२३	जप्यं देवार्चनं होमं	७८
चतुर्थे दशरात्रं स्यात्	४३५	जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि	४२
चतुर्भिरपि वैधैतैः	१०७	जप्ये तु त्रिपदा क्षेया	१४८
"	१५७	जम्बुद्वीपे महापुण्ये	२४१
चतुर्भुजभुजच्छाया	९	जलदेवं नमस्कृत्य	२३३
चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः	५७	"	२६९
चतुर्विधा भजन्ते मां	८३	जलमेकाहमाकाश	२६८
"	२४३	जलस्य धारणं मूर्ध्नि	२९९
"	२४९	जलं पर्युपितं त्याज्यं	४३०
चतुर्विधा भिक्षयस्तु	८८	"	४३१
चतुर्विंशति	४१४	जलेनाप्युत्तमासेयं	४३२
घत्पारः पाकयज्ञाः	२६४	जाह्नव्यादीनि तीर्थानि	१३३
घत्वारोऽथाश्रमाः	२१६	"	३२१
चन्दनं वापि गोपीनां	३२३	जाह्नवीतीरसम्भूतं	३२३
चन्दनेन समं लिम्पेज्जलानार्थी	३२७	"	३३३
घम्पारण्यकृतोदयः	१३१	"	३३३
चस्कम्भ यः	४३२	जिज्ञासितं सुसम्पन्नं	३२
चाण्डालम्लेच्छसम्भावे	१७५	जितेन्द्रियो धर्मेपरः	१४९
चाण्डालभ्यपचनां तु	१७७	जिह्वाचापस्यसंयुक्तः	३०४
चित्तिवृक्षधितिर्युपः	१७६	जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं	२३८
चित्रया यजेत	१३	ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि	१११
चिद्रूपं परमं ज्योतिः	२०८	ज्ञाननिष्ठाया देयानि	१११
घूडामणिमययो वक्ष्ये	१०३	ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्यः	२१३
घोवनालक्षणोऽर्थो धर्मः	१७८	ज्ञानमुत्पद्यते पुंसं	११५
छ		"	२६३
छान्नापि चरेद्यो हि	३५२	ज्ञानसङ्छिन्नसंशयः	१४६
छन्दोमुन्यपरैर्युक्तं	४०२	ज्ञानं तपोऽग्निराहारः	१७
ज		ज्ञानाग्निः सर्वैकमाणि	१७
जन्मना ब्राह्मणो क्षेयः	११७	ज्ञानामृतं ज्ञानसिन्धोः	१२६
जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात्	१४७	ज्ञानिनामपि चेतांसि	१९४
"	४०८	ज्ञानी त्याग्य मे मतम्	८३
जन्मानि धोरयमकिङ्कुरताडनानि	१५४	ज्ञाने प्रयासमुदपास्य	१४२
		ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि	११२

क्षेयश्च ३१
ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं २९८

त

ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः २५
तं त्वौपनिषदं ४७
तं भजन्निर्गुणो भवेत् ७८
तं यथा यथोपासते ३१४
तद्ब्रह्मोवाच भगवान् यद्ब्रह्म ३५३
तद्ब्रह्मोवाच भगवान् धासुदेवः वैकुण्ठ-
स्थानोद्भवं ३२३
ततः कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात् ३४५
ततः प्रभृति मन्त्रैः ४२
ततः सम्पूज्य शिरसा ३७४
ततः स्वयम्भूर्भगवान् ९८
ततो गृहार्चनं कुर्यात् २२४

"

ततो ध्येयस्थितो योऽसौ २०८
तत्पादोदकं च नैवेद्यं ३०७
तत्त्वतोऽयं विधिः प्रोक्तः ४२५
तत्संस्थस्यामृतयोपदेशात् १४५
तत्र बह्वृकानाम् ८९
तत्राद्ये, वैष्णवहैरण्यगर्भं ९

तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ता २३०
तत्राष्टाशीतिसाहस्राः ६९
तथा परमहंसानां ९३
तथा शूद्रं समासाद्य १७३
तथा स्मरन्ति ते धर्मं १७१
तथेह सर्वशास्त्राणां ३३२
तथैवोपवसेयुश्चेद्वैष्णवा हरियासरे १५९
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं १०६
तदा रजस्तमोभावाः १९३
तदीयाराधनं पुण्यं ३९३
तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ३५१
तदूर्ध्वपुण्ड्रशाङ्गाद्यैः ३४३
तदेव वहा परमं कवीनाम् २०७

"

तदक्षिणे ॥ शङ्खं वा ४२५
तदेतद्ब्रह्मा प्रजापतये ६

तद्ब्रह्मयस्तदात्मानः १४६
तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ३८५
तद्यज्ञिः पूजायामितरेषां नैवमिति २४३
तद्वतः प्रतिपत्ति १७४
तद्विज्ञानार्थम् ४

"

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ६९
तन्नोक्त ४४२
तन्मन्त्रजापी तत्कर्म ४३
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्य ३८०
तपस्तत्त्वाऽच्छजत् २७
तपः परं कृत्युगे १२८
तपः स्वधर्मवर्तित्वं २७
तपः स्वाध्यायनिरतं ३३२
तपो विद्या च विप्रस्य २७
तपोविशेषैर्विविधैः १६
तमेयः शपने सार्धं १६७
तमद्भुतं बालकमभ्युज्जेषां १६४
तमस एव तमः प्रविशति २०७
तमेतं वेदानुवचनेन ४७

"

तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति २०७
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति २५३
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ७७
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति १४५

"

तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति २७
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ७७
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति १४५

"

तथा सह महीपालः २४८
तथोरैक्यं परं ब्रह्म ११३
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं २०७
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं २७
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं ५२
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं ४४४
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं ३३८
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृत्तौ-
ऽशम् ३८६
तस्मात् सत्सम्प्रदायस्य मिदाः ११
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ३९५

तस्मादहर्निशं विष्णुम्	२५४	तेषां शानी नित्ययुक्तः	२४९
तस्मादुसमानादेव पुरुषादत्ता	२६५	तेषामहं समुद्धतां	२४३
तस्मादहं प्रपद्येत	१२	तेषां सततयुक्तानां	४४
तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं	३६८	तौ जातौ तु परक्षेत्रे	१४४
तस्माच्छूद्रं समासाद्य	१७३	स्वदुपासा जगन्नाथ	७८
तस्माद्धायां प्रयत्नेन	३४१	त्वयोपमुक्तसगन्ध	३९६
तस्माद्ब्रह्मणाः प्रशान्तमनसो निर्मा-		त्वं च रुद्रमहाबाहो	२८२
त्यमेव भक्षयन्ति	२९८	त्वं पर्यटनर्कश्च त्रिलोकीम्	३५
तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य	२३१	त्वामाराध्य तथा शम्भो	३११
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः	३७०	त्वामाराध्य तथा शम्भो	३५
तस्मिन् महायोगमयो	१२५	त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन	३९२
तस्य तेजोमया लोकाः	२५	त्रयाणामपि चैतेषां	३७६
तस्य प्रोक्ता अष्टपास्तनयो प्रह्ला	३७१	त्रयाणामेकमायानां	३८१
तस्य भोगं च मोक्षं च	२५०	त्रय्यां चैव नराधिपः	४४१
तस्याश्चैव तु भोक्तारः	८७	त्रिकालमर्चयेद्विष्णुम्	३७२
तानि कर्माणि कुर्वाणाः	५०	त्रिया कृत्यात्मनो वैदं	३७२
तानेव वैदिकान्मन्त्रान्	३८३	त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यात्	६०
ताम्रोपसीदत	१७४	त्रिपुण्ड्रं वै विनिन्दन्ति	२३४
तावदार्तिस्तु सा वाञ्छा	४४	त्रियायुषाणि कुरुते	३७१
तावद्वक्षति शस्त्रभं	१३९	त्रिरात्रं दशरात्रं वा	३५५
तावद्वक्षति शस्त्रभं	१८०	त्रिविद्येभ्यस्त्रयीं	३८१
तिलकं तु द्विजः कुर्यात्	३२४	त्रिसन्ध्यं स्नानमातिष्ठेत्	३५४
तिलकं स्वर्णनिर्मितं	३१४	त्रिसमावस्थितो देवः	४३४
तिलतण्डुलसम्पृक्तः	३१४	त्रिशत् कोट्यस्तु	६०
तिर्यक् तिष्ठो देवाः प्रकुर्वीत	२९०	त्रीण्याहुरतिदानानि	८२
तिर्यक् पुण्ड्रधरो भूत्वा	३५३		८७
तीर्थयज्ञाधिकफलं	३६३		२०८
तीर्थस्नानफलं वाप्ति	२८०		२१४
तीर्थैः पवित्रितो वापि	१४०		७
तुलसीकाष्ठघटितैः	२८७		२०३
तुलसीकाष्ठसम्भूतैः	४१९		४२०
	४१९		१८१
तुलसीदलमात्रेण	४२०		३५७
तुलसीमालिका चैव	३९६		१२५
तुलसीमृत्तिकापुण्ड्रं	३६७		१६३
तुलसीमृत्तिकापुण्ड्रं	३२१		
तृतीयमृषिसर्गं च	१२६		
तृतीये पुरुषे सङ्गच्छाद्यहै	२६६		
ते वैश्वसिद्धपरिणीतपवित्रगाथाः	१५४		
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले	८७		

द

दक्षकणै वदेन्मन्त्रं	११३
दण्डाकारं ललाटे स्यात्	३२९
दत्ते वाऽप्यथवा दत्ते	२६८
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्	३०३
दधिस्यं धृतसंयुक्तं	२५१
दध्यह्नार्थेणोऽभिव्यामुवाच	४३
दन्तधावनपुष्पादि	३१९
दर्भाः कृष्णाजिनं	५६
दर्शनीयतिलकः	३१४
दशकृत्वः प्रजप्ता सा	४०४
दशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसम्प्र-	
दायधंशजाः पङ्क्तिपाचनाः	१५८
दशमीवेद्ययुक्तस्तु	१६०
दशमीशेषसंयुक्तः	१६१
दानं च विधिना	५
दानधर्मं निवेद्येत	१०६
दानमध्ययनं यज्ञः	६१
दानव्रततपोहोम	१५०
"	२००
दानाध्ययनदेवार्चाः	२७३
दान्तस्त्रिपञ्चनक्षायी	८०
दासनापितगोपाल	१८२
वासोऽहं कोसलेन्द्रस्य	१०४
दास्येनारमनिवेदनम्	२८३
दिनद्वयेऽपि घटते	२२६
दिवसस्य च रात्रेश्च	२१४
दिव्यमालास्वरधरं	३१६
दीक्षायां चाधिकारित्वं	१४३
दीक्षायुक्तैस्तथाशुद्धैः	६४
"	१८३
दीक्षिताय विशेषेण	३८
"	५६
"	१४९
दीक्षितो रणयष्टेषु	३४०
दीयमानस्य मन्त्रस्य	४०
"	१६२
दुःखोदकेषु कामेषु	८५
दुर्लभं सहस्ररूपां तु	१४९

देवकार्यं ततः कृत्वा.

देवगुर्वच्युते

देवतानामभेदेन

देवतान्तरभोक्ता वा

देवत्वं सात्त्विका यान्ति

देवर्षिभूतास्तनूणां

"

देवान्निगुरुविप्राणां

देवानभ्यर्च्य गन्धेन

"

देवानुग्रान्तमभ्यर्च्य

देवानृपीन् पितृंश्चैव

"

देवान्देवयजो यान्ति

"

"

देवानन्यांश्च भजते

देवार्चनं प्रकर्त्तव्यं

देवास्तुमनुष्येषु

देवैश्चैव मनुष्यैश्च

देवोऽस्तुरो मनुष्यो वा

देहि मे कृष्णमन्त्रश्च

देव्या ययातुतमिदं

देवतं देवतानां च

देवी होषा गुणमयी

"

द्रव्यमन्नं फलं तोयं

द्वारकौशलसम्भूतं

द्वापरे पारदं श्रेष्ठम्

द्वारयत्युद्भवगोपी

द्वारयत्युद्भवात्

द्वारावतीमहाक्षेत्रे

द्वारावतीपर्वतसिन्धुतीर्थं

द्वारावत्युद्भवात्

द्रावेवाश्रमिणौ भोज्यौ

द्रावेवाश्रमिणौ

द्विजानां गोपशूद्रादौ

द्वितीयादौ भयं भवति

दे विद्ये वेदितव्ये इति ॥ स यद्रक्ष-

विदो वदन्ति परा चैवापरा च

२२६

६२

८९

२९४

४४१

१३९

२६४

३२६

३२२

३२२

२४२

२६७

४०२

२५०

३०६

३७६

२४९

२२३

१९२

३६१

१७५

१२७

१९५

२४१

४४

१३९

३०४

२३५

२५९

३२३

३३३

३३९

३२२

१८०

१९७

१७९

८१

१८

ध			न क्रोधो न च मात्सर्यं	१४९
धत्तृकैस्तु यो लिङ्गं	२६०		न कलञ्जं भक्षयेत्	३५१
"	३७९		न कल्माषोभकपिलः	१११
धन्यानामपि धन्यास्ते	२५६		न गायत्र्युपदेशोऽस्ति	४१०
धन्योऽहं भवतः पुत्राव्	१०४		न च कांक्षेपु भुञ्जीयात्	४२८
धराहिरण्यगोरत्न	३००		न चलति निजवर्णधर्मतः	२१३
धर्मक्षसमयः प्रमाणं	११८		न च वेदादते किञ्चित्	३४
"	४४४		"	४७
धर्मप्रधानं पुरुषं	२६		न चास्थोपदिशेद्धर्मम्	१७३
धर्मं जिज्ञासमानानां	४३४		न चास्य व्रतमादिशेत्	१७३
धर्मानुष्ठानसमये	१७७		न धेदमदृष्टचरं	१६४
धर्माश्चतुर्विधा लोके	१०		न चोपजीवेद्देवेशं	२८२
"	४३३		न चोर्ध्वं धारयेद्भृतिं	३२५
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं	२३१		न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रः	...
धर्मार्थकाममोक्षाणां	३७		न ज्ञातु मन्त्रदा नारी	१३०
धर्मार्थकामैः किं तस्य	१४४		"	३९
धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन	३२		न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते	३७४
धर्मेऽस्तयस्तु धर्मज्ञाः	१८२		न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते	३१३
धात्यन्ति न ये मालां	४२१		न तद्वपनं न तज्ज्ञानं	४१०
धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि	३४८		न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्धार्यं	२४७
धारयेद्बुधैर्युष्माणि	३६३		"	३४९
धारयेयुः क्षत्रियाद्याः	३५१		"	३७८
धिग्जन्मनस्त्रिवृद्धिर्धा	१५०		न तैः समयमभ्यिच्छेत्	१७७
धीर्ययात्मादिविज्ञानं	१७		न धारयेज्जडाभारं	३५०
धूपे दीपे च नैवेद्ये	४२६		न नमामीक्षते नारीं	४४०
धृतोभ्येपुण्ड्रः कृतचक्रधारी	३१२		न निन्देद्योगिनः सिद्धान्	१७१
"	३१२		न पचेदक्षमातरने	२९०
"	३३१		"	२९०
"	४१३		न पचेदक्षमातरार्थं	२९०
ध्यानयोगेन सम्पद्येत्	२०८		न ग्राहणं हन्यात्	४०२
ध्यानेन सदृशं नास्ति	२१२		न भिक्षां प्रतिपद्येत्	२०९
ध्यानेनानीध्वरान् गुणान्	८५		"	४०८
स्यायन् कृते यजन्	२३१		न म्लेच्छाऽनुज्यधार्मिकैः सह सम्भा-	
"	२३२		येत्	१७५
ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं	८७		नमस्तृता गुरुन् पश्ये	९९
"	२०९		न ये पार्यास्ति कर्त्तव्यं	३१४
न			नमोगङ्गापमुनयोः	१३२
न पदाचिन्मृदा	३२५		नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदाय-	
"	३२५		कर्तुंभ्योयंरूपविभ्यो नमो गुरुभ्यः ९९	

नमोऽस्तु गुरवे तस्यै	१४३	नारण्यसेवनाद्योगः	१५८
न यद्वचश्चित्रपदं	९३	नारायणस्य कलाः	३०६
न यमं यममित्याहुः	२६	नारायणस्य नैवेद्यं	२७१
न यस्य चित्तं बहिरर्थविध्वंसम्	३९६	नारायणस्य नैवेद्यमभुक्त्वा पतितः	२९२
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा	२५६	क्षणात्	२९२
नरकादुद्धरन्त्येते	७	नारायणपरा विप्राः	१११
नरके पच्यमानस्तु	४४	नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं	१२३
	२३८	नारायणं परित्यज्य	२४९
न रोधयति मां योगः	१७२		२०९
न विप्रसदृशं पात्रं	४३०	नारायणः परं ब्रह्म	२४९
न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं	२३०		३७३
"	२३३		३७७
"	२३७	नारायणपरो ध्याता	२५
न विष्ण्वाराधनादन्यत्	२३३		२१३
न वेदवाद्ये पुरुषे	३४	नारायणात्परो देवः	२४०
"	१४७	नारायणाद्धि निष्पन्नं	३२
न वै कन्यां न युवतिं	२६६	नावेष्णवाय दातव्यं	२५६
न द्वात्रे पातकं किञ्चित्	१८२	नाश्यं ब्रह्महत्या ये ह्येष वर्णः	३५१
न स्त्री दुष्यति जारेण	२२	नाश्रमः कारणं धर्मं	६८
न सम्बिशन्ति पापानि	३५८	नासादिकेशपर्यन्तं	३२९
नहि वेदेष्वधिकारः	१७४	नासामूलं समारभ्य	३२८
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित्	२०७	नास्तिक्यञ्चोपपातकम्	२८
नहि पूतस्त्रिभुवने	३०७		१२०
नाथ योनिस्तद्वस्त्रेषु	२५३	नास्तिक्यादथवाऽऽलस्यात्	२११
नादत्वा मृष्टमस्त्रीयात्	४३३	नास्ति दानात्परं	२०
नाधार्मिकैर्दुते प्राप्ते	१३०	नास्ति स्त्रीणां क्रियामन्त्रैः	३१८
नाधोऽरक्षिर्नान्यमनाः	४१६	नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः	३१८
नाध्येतव्यं न कर्त्तव्यं	९४		३१८
नानाव्यञ्जनसंदर्भं	१९१	नाथ्यं शान्तं इरीक्षते	३५४
	४२४	नाहं परायुः	३९७
नान्यं देयं नमस्क्रूर्यात्	२४७	नाहं वेदैर्न तपसा	१४५
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय	७१	निगृहीतेन्द्रियग्रामः	१८
	१४५	निटिलेवाहुवच्चैव	३२८
नान्यो विमुक्तये पन्थाः	७१	नित्यमाधूर्णिता पूर्णाः	३१५
नाऽपृष्टः कञ्चन ब्रूयात्	१५	नित्यं ते भुङ्गते सन्तः	२९२
	३३०	नित्यं भक्तसमायुक्तैः	१६१
नामरूपे व्याकरवाणि	१८४	नित्यं योगपरा	२६
नाम्नां मुख्यतरं नाम	१८८	नित्यं सदा यावदायुः	२५२
नारकाः कृष्ण कृष्णेति	२५४		
नारवेन च सिद्धेन	१०२		

नित्यं ज्ञात्वा शुचिः	४१
नित्ये स्याद्द्वसंहारः	७२
निरस्तसाम्यातिशयेन राघसा	३९९
निर्वाजा ये च मन्त्रा ये	३७४
निर्मलत्याद्य निर्माल्यं	१८८
निर्माल्यलहने दोषः	३०१
निर्माल्यं च निवेद्यं च	३०४
निर्माल्यं नैव सम्भक्षेत्	२८०
निर्माल्यं धारयेद्भुक्त्या	३०३
निर्माल्यं भक्षयित्वैव	२९९
निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या	२८१
निर्माह्यं पङ्क्तिं भोज्यं	३०३
निर्माह्यं पङ्क्तिं भोज्यं	२९६
निवेदितं तु यद्भुज्यं	३००
निवेदिभिः समर्प्यैव	२८०
निशायां वा दिवा	२९३
निषिद्धमक्षयं जेह्वं	२१०
निष्णातः सर्वविद्यासु	४३८
निष्पीड्य ज्ञानयत्नं	११२
नीलकण्ठाय शिरसि	४१
नीलाद्रौ चित्रकूटे च	२५४
नृसिंहपरिचर्यायां	४४०
नेष्टुगतिं सेवया पूर्णाः	२३५
नेष्टु नानास्ति किञ्चन	२५६
नैवेद्यपार्श्वं दद्यामि	३८४
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं	४२८
नैवेद्यसकरं कर्म विप्रस्येद् निबोधत	२८६
नोपतिष्ठति ये	६७
नो दद्यात् मतिं दद्यात्	२१५
न्यास इति ब्रह्मा	६३
न्यासे वाप्यर्चने	२७२
न्यूनातिरिक्ततासिद्धी	९१
प	३९
पञ्च चक्रोवासुदेवः	२११
पञ्च पञ्चनपा भक्त्याः	२३९
	३०८
	३५१

पञ्चयज्ञविधानं च	२६८
पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहात्	२६८
पञ्चयज्ञं	२६७
पञ्चरात्रविधानेन	३३२
पञ्चरात्रशब्दः	२३९
पञ्चात्मिकायां दीक्षायां	३४
पठेदध्यापयेद्देवान्	२२५
पतितानां चान्त्यज्ञानां	३५
पथयवक्षते मिथुनत्वाय प्रजात्यै यज्ञै	१७६
पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तत्	
अधोपलिया एवैव यज्ञस्यान्वार-	
भोऽनवच्छिड्यै	२०२
पत्युर्मन्त्रं पितुर्मन्त्रम्	१२७
पत्रं पुष्पं फलं तोयं	१५०
"	२८६
"	२८९
"	२९२
पत्रं पुष्पं फलं चान्नं	३९३
पदवीं महतामियात्	७४
पद्मां भूमिर्विशः	४३१
परमापदमापन्नः	१६०
परां कृत्वैव सर्वेषां	१४६
परिपूर्णं तदस्तु मे	२११
परित्यजेदर्थकामौ	४३५
परिपक्वमलान्येतान्	१२२
परिभाषामथो धक्ष्ये	४२४
परिधिते शुचौ देशे	४३३
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो	
निवेदमायात्	१४
परेण च स्वमात्मानं	६७
परम्परादेशयोर्मन्त्रमहणं	१४०
"	१९५
परं श्रीकृष्णमजनं	२७९
परं परमहंसस्तु	८३
	९४
पर्वताग्रे नदीतीरे	३२१
"	३३८
पर्वमिस्तु जपेद्देवीं	४२३
पलाशैः कुसुमैर्हुत्वा	४३१

पवित्रं विष्णुनैवेद्यं	२७६
पवित्राणि	२९४
पवित्राणि च तीर्थानि	४३१
पशुना यजेत	४३१
पश्चाच्छेषं मया दत्तं	१४
पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं	२८०
पाखण्डं पतितं ग्राह्यं	२११
पाखण्डान् पतितान् ग्राह्यान्	१९८
पाषाण्तरगतं ग्राह्यं	१९५
पादाभ्यङ्गाम्बुपानैस्तु	१८०
पादात्मनो यद्विद्वांसन्	२१०
पादोदकं च निर्मास्यं	९७
पादोदकं पिबेद्यो वै	२९९
पादोदकस्य महात्म्यं	२७७
पाद्वेन	२७७
पापे कष्टे हरत्वाता	२३६
पापे गुरुणि गुरुणि	१६९
पादस्पर्शयोगो वैपां	२५३
पादस्पर्शगतं वैश्वे	५२
पादस्पर्शागतं वैश्वे	४०१
पादस्पर्शात्	२२६
पादस्पर्शात्	१७८
पितरः सर्वमनुष्या विष्णुनाऽसित-	
मश्नन्ति	२७४
पितासि लोकस्य चराचरस्य	२४१
पितृदेवमनुष्याणां	३४
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्	६८
पितृयज्ञात्यये चैव	२६९
पितृयज्ञे तथा क्षेत्रं	४४०
पिशुनः कूटसाक्षी च	६८
पीडयित्वाभ्यर्च्य चोरु	३२३
पुण्ड्रमाहुरनर्थकम्	३५१
पुत्रे जाते पितुः ज्ञानं	२६९
पुनश्च कथयिष्यामि	१४२
पुनश्च कथयिष्यामि	१४८
पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते	२५
पुराणन्यायमीमांसा	४६
पुरुष एवेदं सर्वं	३८४
पुरुषः स परः पार्यः	११३
पुरुषः स परः पार्यः	१४५

पुष्टिप्रागादि	१६३
पुष्पं फलं सुगन्धं च	२९७
पुष्पालङ्कारवस्त्राणि	३१९
पुस्तकप्रत्ययाधीतं	२९
पूजाकाले जपे होमे	३४२
पूजाकाले हरिध्याने	४११
पूजानैवेद्यकालेषु	४२०
पूजां कुर्यान्निसन्धं	४४०
पूतश्च पावनो बहिः	३०३
पृथक् पिण्डं पृथक् श्राद्धं	४३०
पैशाचिकानां यज्ञाणां	२६५
पोषणं तदनुग्रहः	४४०
पौराणिकानि चान्यानि	१६३
पौर्वापर्यानुसारतः	४२
प्रकृतिश्च भूतिश्चादृष्टान्तानुपरोधात्	८
प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजनश्च	१७०
स्वाध्यायप्रवचने च प्रजातिश्च	
स्वाध्यायप्रवचने च	३६०
प्रजानां रक्षणं दानं	६०
प्रणवाभ्यां पुष्टं कृत्वा	१७
प्रणवेन च संयुक्ता	४०६
प्रणवेनैव मन्त्रेण	३६६
प्रणवोच्चारणाद्यैव	२३६
प्रणवो हि परं तत्त्वम्	२०८
प्रतिकल्पं जगत्सृष्टौ	९८
प्रदक्षिणाभिवादनं	१६८
प्रदोषध्यापिनी ग्राह्या	२२६
प्रधानं पुरुषं चैव	३७१
प्रपञ्चप्रादुर्भावसरमारभ्य	१२२
प्रभुरहमन्यनुणां न वैष्णवानां	१५४
प्रमादात्कुर्यातां कर्म	२११
प्रवालमुक्तास्फटिकैः	४१९
प्रवृत्तिं वचनात्कुर्यात्	७८
प्रवृत्तयामयं गृहात्	२५
प्रशान्तमनसः	२९८
प्रसादमन्यदेवस्य	२९८
प्रसादाग्रहणं विष्णोः	२९२
प्रदेष्टुनास्तथा कार्याः	४२४
प्राक् पिण्डदानाग्रन्थाद्यैः	३४५

मजापत्यां निरूप्येष्टि	२४
प्राणस्तथानुगमात्	२२९
प्राणित्वात् विभूतिषु	२४८
प्रातर्मध्यन्दिने सायं	२३२
"	२३७
प्रातः पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्	३३९
प्रातस्तिष्ठप्रपेदेर्वा	४२१
प्राप हाचार्यकुलं	१५
प्राते कर्मणि नानेकः	१४
प्राते हरिदिने सम्यक्	१६१
प्रायश्चित्ताभ्युपेयाणि	१८९
प्रायोचं भक्तियोगस्य	१०
प्रीयतेऽमलया भक्त्या	४
प्रियेषु स्वेषु सुकृतं	२११
प्रोपाच ता तस्यतो ब्रह्मविद्याम्	१५

क

फलश्रुतेर्यान्त्रया च	२९१
-----------------------	-----

घ

घलिकर्मस्वधाहोमे	२६६
बहुभक्तो दीनमुखः	२२६
यदुत्सृतिभिरुक्तं	३३६
यद्वक्ताः स विज्ञेयः	८९
यद्वक्ता संन्यस्य	८९
यद्वत्ता जन्मनामन्ते	१५०
यद्वत्सं वा स्वश्लोकं	४००
यद्वत्सं वा स्वशालोकम्	४०१
याणलिङ्गे च लौहे च	२९९
याणलिङ्गे न चण्डाश-	२९९
याणलिङ्गे स्वयम्भूते	२९९
"	२९९
बाहुजातोऽयजातानां	३४७
वित्त्वपत्रैरखण्डैश्च	३८०
बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति	१७
"	८०
बुद्धिबुद्धिकपाणि	११५
बौद्धान् याशुपतान् जैनान्	१९७
ब्रह्मकर्मरताः	११२
ब्रह्मभो पाथ गोमः	३२२
ब्रह्मचतुर्लक्षण्यादिकं	१६५

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च	२१२
"	४२१
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा	७३
ब्रह्मज्ञानश्रवणतः	१२
ब्रह्मज्ञानात् समृद्धानि	१८
ब्रह्मणः पदमाप्नोति	१४८
ब्रह्मणो मुखम्	२०६
ब्रह्मदो ब्रह्मसाधिताम्	१०६
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१४५
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं	२०७
ब्रह्मरुद्रादयो देवाः	९८
ब्रह्मयर्चसकामस्तु	२४४
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	२७
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि कोऽनु	
त्वाबुशशासेत्यन्त्ये मनुष्येभ्य इति	
ह प्रतिजज्ञे भगवाः स्ववेधमेका मे	
ब्रूयात् । धृतः होय मे भगवद्गृह्येभ्य	
आचार्यादेव विद्या विदिता साधिष्ठं	
प्रापयति	१५
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति	१४५
ब्रह्महा पाथ गोमः	३२२
ब्रह्माह्लासं विमेष्यः	२८२
"	२८५
ब्रह्माणं रुद्रमिन्द्रं च	१०४
ब्रह्माणं पिण्णुमीशं वा	२२४
ब्रह्माणं शङ्करं च	२२४
"	२३०
ब्रह्माणं शितिकण्डं च	२४९
"	३७६
ब्रह्माण्डं च विसर्जयेत्	९२
ब्रह्मादयः सुराः सर्वे	२४१
ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाल	१२६
ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु	३७२
ब्रह्मा देवानां प्रथमः	९९
"	३७१
ब्रह्मानं ह्यत्रभुजो महात्मा	२१४
ब्रह्मा भयोऽहमपि यस्य कलाः	
कलायाः	३७४
ब्रह्मायर्तादेरेव	१२९
महोज्जता वेदनिन्दा	४३५

ब्रह्मोद्याः परमात्मनिरूपणपद्याः	१७२
ब्राह्मणः	२५
ब्राह्मणः कुलजो विद्वान्	३५८
"	४१५
ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां	२३६
ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं	२३९
ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं च	३४७
"	३५१
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	५६
"	५७
"	२३७
ब्राह्मणानामयं धर्मः	३४७
ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च	२८८
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान्	५६
ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनिगोत्र-	
मन्त्रान्ते वास्य सन्वन्धान्	११२
ब्राह्मणान्वैष्णवांश्चान्यान्	१५४
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा	१७५
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्	२८६
ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु	२३८
ब्राह्मणो जायमानो हि	२१९
ब्राह्मणो नितरां गुहः	१३६
ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्ता	१६७
ब्राह्मे मुहूर्तं	३३३
"	१२६
ब्राह्मे मुहूर्ते सगुरुं विबुधं तस्याऽथ	
सञ्चिन्त्य शृङ्खलकृतम्	३३९
भ	
भक्तियोगो बहुविधः	१०
"	५३
भक्तिरूपयते पुंसाम्	४
भक्तिर्न स्यात्कृतं तस्य	१६९
भक्तिः सुताभ्यां सहस्रक्षिता सा	१५४
भक्त्या जानातीति चेज्जामिदस्यासा-	
दास्यात्	१४६
भक्त्या तु पूजयेद्देवं	४१
भक्त्या ते प्राणिपत्या च	१०२
भक्त्या त्वनन्यया	४
"	१४५

भक्त्या पूजयते योऽर्कं	२५१
भक्त्या मामभिजानाति	१४२
"	१४६
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया	४
भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा	२८४
"	२८५
"	२८६
भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे	१४४
भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति	४
"	१४४
भगवन्भारताख्यानं	३३१
भज इत्येव वै धातुः	७९
"	१४२
"	२५६
भजन्ति कैचिच्छुद्धान्तं	२४९
भजन्त्यनन्यमनसः	१४५
"	३०५
"	२६२
भजेम भवदन्तिकं	१९९
भयं च हत्वा भूतानां	३४८
भवद्यतधरा ये च	१९७
"	३५६
"	३७७
भक्तनो धारणं प्रोक्तं	४११
भक्त्यघन्दनादीनां	३२६
भसाङ्गेभ्यश्च शान्मयम्	३०९
भारतव्यपदेशेन	६३
"	३३१
भारतेऽस्मिन्महापर्ये	२४१
भार्यायै पूर्वमारिण्यै	२०४
भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा	७०
भोमान् मनोरथान्कामान्	२४४
"	२५१
भुक्तं पर्युपितोच्छिष्टं	४३६
भुक्तोपविष्ये विभ्रान्तः	३६
भुक्षीयाद्य खयं नरः	२९२
भूतात्मनस्तपोविधे	१५७
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः	५८
"	१२५

भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः

८३

"

३८५

भूताभयप्रदानेन

५

भूतिभूतिकरीपवित्रजननी

३५४

भूत्यै न प्रमदितव्यम्

३५९

३६२

"

भूमावग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि

३५१

भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः

२१८

भूयो घेणुं वदनस्यं

३१५

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्याम्

४३१

भूपितोऽपि चरेद्धर्मम्

६८

म

मङ्गलाचारयुक्तः

३२४

मच्चित्ता मद्रतप्राणाः

१४६

मत्तकुब्जातुपाणां च

४३६

मत्तः परतरं नास्ति

३७४

"

२०७

मत्प्रियार्थं शुभार्थं च

२२८

मस्याभ्यासे सान्त्वनम्

३३५

मत्स्येत्यनुदितादित्ये

२९५

मत्स्यण्डीकवली सुरधं

२१४

मदभस्पाजिनं मूर्धं

४३१

२८७

२९२

"

मदादित्या अधि सर्वे तपन्ति

२८९

महणश्रुतिमात्रेण

१०

मद्भक्तैर्यात्राणादिभिर्भूतम्

३५२

मद्भक्तो धारयेन्नित्यं

३४४

मद्भक्तो धारयेन्नित्यं

३४४

मघभक्षादियामादि

१९८

मध्यमानामिकामध्ये

३०१

मध्याह्नलित्रयेणैव

३५७

मनसा वा ईपिता वाग्वदति

३०७

मनः सत्येन शुद्ध्यति

८०

मनोरथानामहेशं

४०

मन्त्रकुण्डलिदेवानां

११३

मन्त्रपूतं हि नैवेद्यं

२८४

मन्त्रमष्टाक्षरं

३३०

मन्त्राणां कृष्णमन्त्रश्च

१८७

मन्त्राणां परमो मन्त्रः

४३

मन्त्रार्थज्ञो जपशुद्धिन्

१४७

मन्त्रेणैवामिमन्त्रयाथ

३३५

मन्त्रैर्वैष्णवरौद्रैस्तु

२२४

मन्त्रोपदेशमात्रेण

३८

१४२

मन्त्रिमित्तं कृतं कर्म

२१२

मन्त्रिमित्तं कृतं कर्म

२१७

मन्त्रमन्त्रोपासकश्चैव

१८८

मम मद्भक्तमकेषु

३९४

ममाद्यं निक्षिपेद्यस्तु

२९२

ममाद्यतारचिह्नानि

३३०

मया प्रदत्तमन्त्रश्च

१०३

मया श्रीकृष्णमन्त्रश्च

१०३

१३४

मयि भक्तिर्हि भूतानां

७८

मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः

१४५

मलिनो हि यथाऽऽदर्शः

३३९

महात्मानस्तु मां पार्थ

११५

महात्मे विभुर्मात्मानं

२४५

महापातकयुक्तोऽपि

८१

महाप्रस्थानिकं

२५४

महायज्ञविधानं तु

८२

महेश्वरस्तत्र शुद्धः

२६८

महोक्षं वा महाजं वा

१२७

महोत्साहः स्थूललक्षः

४३४

महाभक्तं प्रयत्नेन

६०

माह्वयेषु च सर्वेषु

२९६

माह्वयेषु च सर्वेषु

३१९

माह्वयेषु च सर्वेषु

३६१

माह्वयेषु च सर्वेषु

११६

माह्वयेषु च सर्वेषु

२७४

माह्वयेषु च सर्वेषु

३६०

माह्वयेषु च सर्वेषु

७९

माह्वयेषु च सर्वेषु

२०८

माह्वयेषु च सर्वेषु

२८९

माह्वयेषु च सर्वेषु

३५

मार्जनं जलमध्ये तु	४०५
माऽसौ शब्देषु प्रसज्यताम्	३५१
मां च योऽव्यभिचारेण	१४४
मां विधत्तेऽभिधत्तेमाम्	४७
मां हि पार्थ व्याधित्य	५५
"	१३८
"	१७२
मुखजानामयं धर्मः	३४७
मुनिमैकैः यत्प्रोक्तः	४८
मुमुक्षवो धोररूपान्	१९९
"	२४२
"	३७७
मूर्तात्मनस्तपोविधे	१०८
मूर्त्तिपूजनयादादिषु	२४९
मूर्त्याभिमतयात्मनः	२२५
मृगमये भिक्षपात्रे वा	४२८
मृत्तिका चन्दनं चैव	३२५
"	३२५
मृत्युं जयति	३५७
मृदा च रम्यरत्नेन	२४२
मृदा तिलको विज्ञेयः	३३९
मृद्वसुचन्दनं प्रोक्तं	३२२
मृगमये भिक्षपात्रे च	४२८
मैत्रं प्रसाधनं आनं	७८
मैत्राद्यपादे सपितीह विष्णुः	२७४
य	
य आवृणोत्यनितधम्	५
"	१६६
य एवमेतं विन्दन्ति	६९
यः कण्टकैर्वितुदति	८१
यक्षरक्षः पिशाचार्क्ष	२९५
यक्षराक्षसभूताद्याः	२५०
यच्छास्त्रेषु निपिसं तु	४३६
यच्छौचनिःसृतसरित्प्रयरोदकेन	४२९
यश्चादिस्रस्वाचारमाचरद्भिरपि कलिषु	
सङ्कीर्तननिष्ठैर्भाव्यमित्याशयः	२३१
यशानां तपसां चैव	४६
यक्षेन लोका विमलाः	२१०
यशोदानं जपो होमः	३४३

यतो वेदाः	६९
यत्करोपि यदश्नासि	२९२
यत्फलं सोमपानेन	२६७
यत्र गङ्गा च यमुना च	१३२
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं	
पश्येत्	३८५
यत्र यत्राहिकं	३३७
यत्र हि द्वैतमिव भवति	३८५
यत्सत्यं स हरिर्देवः	२५०
"	३७८
यथाकथञ्चित्त्रित्यानि	३९९
यथाकारी यथाचारी तथा भवति	४९
यथा कालोपपन्ने तु	२७९
यथागदं वीर्यतमं	१९५
यथातरोर्मूलनियेचनेन	२४६
"	३७५
यथाऽस्तिप्रबलः	२२
यथा ते निश्चलं चेतः	२४४
यथा प्राणं यथा ज्ञानं	२९३
यथा यथा निपेयन्ते	६७
यथावरुन्धे सप्तज्ञः	१७७
यथा धातुं समाधित्य	३६१
यथा बुद्धस्य सम्पुष्पितस्य बुराहन्धो	
यात्येवं पुण्यस्य कर्मणो बुराहन्धो	
याति	१६३
यथा शुक्ला तथा कृष्णा	१६१
यथाऽश्वा रथहीनास्तु	२८
यथा सिन्धुसमुद्भूताः	२४६
यथा सोम्य पुरुषं यन्धारेभ्योऽभिन-	
द्वाक्षमानीयं तं ततोऽतिजने	
विस्मजेत्	१५
यथाहि स्कन्धशाखानां	३७५
यथैव चाण्डालोच्छिष्टं	३५६
"	३७९
यथोर्ध्वनाभिः सृजते	३८५
यदक्षरं परम्प्रज्ञ	९२
यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शङ्कते	
अनग्नाविव शुष्कैथो न तडवलति	
कर्हिचित्	३२
यदर्थतज्जो न विद्वन्ति विक्रमम्	१८४

यदहरेव विरजेत्	२५
"	२०१
"	१०८
यदह्ना कुर्वते पापं	२१०
यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमायास्यायां च	
पूर्णामास्यां चाच्युतो भवति	१४
यदा भावेन भवति	२४
यदा मुकुन्दो भगवान्	३८८
यदा यदा सतां हानिः	३९१
यदि स्वात्मितकं वासं	७३
यदि वाग्यमलोपः स्यात्	२१२
यदि धैर्याया ब्रह्मचर्यादेव प्रमज्जेद्ब्रह्म-	
ह्ना यन्नाह्ना	७३
यदिह्यस्ति तदन्यत्र	३३२
यदुक्तं भवता ब्रह्मन्	२९३
"	३०८
यदच्छया धृतं यापि	४३
यदेव विद्यया करोति	६
"	१८
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा	
या तदेवास्व धीर्यवत्तरं भवति	१११
"	२०७
यज्यान् मनसा	२०८
यद्धि वेदोक्तेन प्रकारेण	२७
यन्नामकीर्तनं भक्त्या	२५३
यन्नास्ति वेदे न च यत्पुराणे	४१०
यन्नाज्ञातं स्वशाखायां	४०३
यमन्तः समुद्रे कथयो वयन्ति	२०९
यमविद्राजुपनयते यश्चायिद्वानिति	२०७
प्रमायाः क्रियमाणं तु	११०
यद्यदिष्टतमं लोके	२८३
"	२९१
यद्यदुक्तं ध्वया ब्रह्मन्	१४३
यद्यद्विद्या त उदगाय विभावयन्ति	३१४
यद्यद्वोचेत	११२
यद्यसौ छन्दसां लोकं	७३
यश्च यादृमनःकायकर्मभिः	१८३
यश्चात्ममिथुनो नित्यं	१५८
यश्चैतर्लक्षणैर्युक्तः	७७

यस्तु नापयणं देवं	३२२
"	३५९
"	३७३
"	१५
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यक्	१४४
यस्त्यक्त्वा प्राकृतं कर्म	९४
यस्त्यात्मरतिरेव स्यात्	१५८
यस्त्यात्मव्यतिरेकेण	७५
यस्त्यासक्तमतिर्गहे	३९२
यस्त्वा द्वेष्टि स मां द्वेष्टि	८०
यस्त्वेतत्कृच्छृतधीर्ण	३२१
यस्मिन्कस्मिन्महाभागाः	२६२
यस्मिन् देशे य आचारः	४३४
"	१६२
यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी	११८
यस्य देवे परा भक्तिः	१५१
यस्य पिता पितामहो वा	१६
यस्य याज्ञनसी शुद्धे	१५६
यस्य सर्वे समारम्भाः	१६९
यस्य साक्षाद्गयति	३७४
यस्य साक्षाद्गवपभजादिभिः	१५१
यस्याग्निहोत्रमदर्शनमपौर्णमासं	८१
यः कण्टकैर्वितुदहि	२४७
यः कर्म कुर्वते विप्रः	४१९
यः कुर्यात्पुलसीकाष्ठैः	३९६
यः परं रंहसः साक्षात्	१०७
यः पूरयत्यवितथं	२७३
यः श्राद्धकाले हविर्भुक्तशेषं	२७४
"	२२०
यः सन्ध्यां चैव नोपास्ते	५२
यः स्वशापां परित्यज्य	४०१
"	४११
यागो दानं तपो होमः	१९४
यादेवी सर्वभूतेषु	७
यानं वृक्षं प्रियं शय्याम्	४०५
यानि पूर्वप्रणीतानि	२४३
यान्ति देवमृता देवान्	२५६
"	३०६
"	३७
यावतो व्रतते	

यावज्जीवं जुहोतीति	२५२
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति	२५२
यावद्भक्षं भवेत्पुंसः	२७८
"	२२२
यावद्ब्रह्मणो भाषते न तावत्प्रा-	
णितुं शक्नोति	२६४
या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिथाः	४३२
या वै साधनसम्पत्तिः	२३१
युगरूपाः युगानुरूपाः	२१८
युगे युगे तु दीक्षास्याहुपदेशः कलौ	
युगे	३८
युगे युगेषु ये धर्माः	१७१
"	२१८
"	३१२
ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमालाः	१६२
ये तु धर्मानृतमिदं	१४४
ये त्वर्चयन्ति देवेशं	२४७
येनास्य पितरो याताः	२६२
"	३०५
"	३६३
"	३८३
"	४३४
"	४३८
येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाभयाः	१७७
ये पाकयज्ञाश्चत्वारः	२६४
येऽप्यन्यदेवता भक्ताः	२४८
येऽप्यपेता स्वधर्मात्	५०
येऽप्यपेताः स्वधर्माद्ये	३८३
ये भस्मधारणं त्यक्त्या	३५३
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	३१४
येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं	७
"	२३४
येषामध्ययनं नास्ति	१५१
येषां न विषये विप्राः	१५२
ये समानाः	४३८
ये सोमपा विरजसः	११२
ये स्तेनपतितक्रीयाः	२१
योगमभ्यसमानस्य	२४४
योगाभ्यासेन वा	८०

योगाल्त्रयो मया प्रोक्ताः	१२४
योऽगृहीत्वा विवाहार्तिं	२६९
योगो दानं तपो होमः	३४२
योऽतिथिं पूजयेत्	२१०
योऽदण्यान् दण्डयेत्	२५९
यो ददाति द्विजेभ्यश्च	३८१
यो देवानां प्रथमं	१२५
"	१६४
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां	४०४
यो ध्याता यच्च	२१२
यो न दद्यादरेर्मुक्तं	२७२
यो न धारयते मर्त्यो मामकं चिह्नमी-	
दशम्	३४७
यो नित्यमर्चयेद्देवं	४२६
योऽन्यत्र कुर्वते	२१५
यो ब्रह्माणं विदधाति	४४
"	१३८
"	१३८
"	२४४
योऽभार्यः सन् बलं चैतः	२०२
यो मासेवमसम्भूदो जानाति	१४५
यो मृत्तिकां द्वापयतीसमुद्भवां	३६७
"	४०
"	२२६
यो यच्छ्रद्धः स एव सः	८३
यो यो यां यां तनुं भक्तः	१९४
"	२४५
योऽर्चयेत् केशवं	२३४
यो चकि न्यायरहितं	३९
यो विना चोर्ध्वपुण्ड्रेण	३६५
यो विष्णुमकान्निष्कामान्	३९४
यो वै स्वां देवतां	१९६
"	२६१
"	३०५
"	३७६
"	४१५
योऽसौ सर्वगतः श्रीमान्	३७७
यो हि भागवतो भूत्वा	३१५

२

रक्तपद्मायुतं हुत्वा	५५
रजता रचिते पात्रे	४२६
रजस्तमः प्रकृतयः	३०६
रजस्वलां च चाण्डालीं	१७६
रजस्वलां सृष्टिकां च	२४२
रत्नासिंहसनासीनं	३१६
रमा ब्रह्मादयो देवाः	२७९
रङ्गाणैतत्तपसा	४१
राजतं पात्रं पिब्ये	४२७
राजन्यवैद्ययोर्नेति	३४७
रचीनां वैचित्र्यात्	५३
रुद्रजापकशतमेकमेकैनाथपेशिरा-	
शिक्षाध्यापकेन	३५४
रुद्रमुक्तं मुञ्जीत	२९८
रुद्रसम्प्रदायस्य	१६३
रुद्रस्य हेतिः परिचारो घृणक्तु	१६३
रुद्रं समाश्रिता देवाः	२४०
रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि	१९९
"	३८१
रुद्राक्षधारिणं विप्रं	३०९
रुद्राक्षसम्भया माला	४१८
रुद्राग्रेयत्परं धीर्यं	३५४
रुद्राङ्गलममसौ च	२८१
"	३०९
रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रस्य	३७९
रुद्रेण भुक्ते निर्माल्यं	३०४
रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः	२०
रोचनातिलकं भान्ते	३१५
ल	
लघ्यमानेफले दृष्टे	३०
ललाटे ज्योतिषाकारं	३२८
ललाटतटविन्यस्तः	३१४
ललाटे तिलकं कुर्यात्	३३८
ललाटे तिलकं कृत्वा	३३९
"	३४२
"	४१४
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा	३४५
ललाटे तिलकं धृत्वा	३४५

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा	३२०
"	३४४
ललाटे ब्रह्मणे नमः	३५४
ललाटे या लोकैरिह	३४०
लवणेन च सोभाग्यं	२६०
लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सप्त-	
वित्रकम्	८३
लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सप्त-	
वित्रकम्	९६
लिङ्गानुलेपनं कार्यं	३८०
लोकवार्तादिकं	४१६
लोभाच्च धारयेत्	३०४
लोलालकस्फुरित	३१५
लोहितान् घृतनिर्गन्धान्	२८१
लौकिकं वैदिकं चाऽपि	१६६
व	
वणिग्धर्मममुञ्चन् वै	६१
वत्से चतुर्षु	७८
"	२५५
यदग्निं कृष्णभेयांसि	३८७
यनं विविधुः पुत्रेषु	७९
यनेषु च विहृत्स्येवं	८४
यनं प्राणपरित्यागः	२६०
यनं धृणीध्वमद्रं ते	१७२
यनं स्वधर्मो विगुणः	१९६
"	३८२
यन्ये पर्युपितं पुष्पं	४३०
यन्यधर्मान्प्रवक्ष्यामि	६०
यन्यानां प्रासनां मुखा	१३६
यन्याश्चमविमेदेन	१७७
यतुलं तिर्यगच्छिद्रं	३५१
यतुलं शूद्रजातिषु	३५१
यन्यासु भुवशीलोऽसौ	८६
यस्यन्ते यस्यन्ते ज्योतिषा यजेत	२१६
यस्युकामो यस्य रुद्रान्	१९३
यस्तेनाच्छाद्य तु करं	४२२
यादृण्डोऽथ मनोदण्डः	९६
"	९६
याचं देवा उपजीवन्ति	२९

वामहस्ततले भस्म	३५७
वामहस्ते जले	३३६
घातुभक्ष	८२
वारिदस्तुतिमाप्नोति	५
"	१०६
घालुकानि च लिङ्गानि	२६१
घातुदेवं परित्यज्य	२४४
"	२५०
घातुदेवेऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वात्	२४९
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो	
भवेत्	२०७
विद्याकर्मवयोपन्धु	६२
"	१८३
विद्याकामस्तु निरिदं	१९३
विद्यागुरुत्वेतदेव	१६७
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा	१७
"	८०
विद्यातपोयोगपथमास्थितं	१२५
विद्याऽऽत्मनि भिदा वाचः	१८
विद्यादानं ततोऽधिकम्	२०३
विद्यायुक्तः धर्मशीलः	१९
विद्यार्थमाधमार्थं च	२५३
विद्यार्थं लिङ्गसाहस्रम्	२६०
विद्या वा यदि वाऽविद्या	३७६
विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः	११०
विद्वानशेषमाद्यात्	१११
विद्वेषादपि गोविन्दं	४४
"	२१३
विधर्मः परधर्मश्च	३८२
विधाय देवतापूजां	२५५
विधिद्वयं तु यत्कर्म	२४८
विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये	२६४
विधूमे सद्यमुसले	९४
विना धर्मेण यत्कृतम्	४१६
विना धर्मेण यत्कृतम्	२६१
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण	३५६
"	३७८
"	३८०
विना मन्त्रेण यो धत्ते	४
विना धीवैष्णवं धर्मम्	३४७
विप्राणामूर्ध्वगुणं स्यात्	

विप्राणां नैव धार्यं स्यात्	३४९
"	३७९
"	४०२
विप्राद्विपद्गुणयुतात्	१४३
"	१७८
विप्रो दशाहमासीत्	२६८
विभाषशीलसम्पन्नः	५०
"	७९
विभागं चेत्पिता कुर्यात्	१०६
विभूतिधारणं सप्तत्वा	३५६
"	३७८
"	३८१
"	३५२
विभूतिर्मसितं भस्म	२३७
विमोहादथवाऽऽलस्यात्	१५४
विरक्तो वैष्णवो विप्रः	३०५
विरुद्धं वर्जयेत्कर्म	२५
विरोधे त्वनपेक्षं	३२७
"	३९०
विशेषादर्शनं पापत्	४२९
विश्वतश्चक्षुरव	२४५
विश्वं नारायणं देवं	३९२
विश्वाधियः रुद्रो महर्षिः	२७१
विष्णुदेवपरमृष्टं	३२१
विष्णुपादजलेः सह	४२९
विष्णुपादयि निष्कास्ता	२७८
विष्णुपादोदकोच्छिष्टं	३५१
विष्णुभक्ता भवन्ति ये	५८
विष्णुभक्तिसमायुक्तः	२३३
विष्णुमीशं विधातारं	२७६
विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं	२८९
विष्णुरत्ना तथैवान्न	३७२
विष्णुरन्तर्गतं मृषात्	२३३
विष्णुर्गन्ता च रुद्रश्च	२३०
विष्णुं शिष्यं वा	२३०
विष्णुं शिष्यं वा भजताम्	२३०
विष्णुच्छिष्टं न दातव्यं	२८४
विष्णोराराधनार्थं मे	३९२
विष्णोरिज्यां सदा कुर्यात्	४४०
विष्णोर्निवेदितं निर्यं	२९१
विष्णोर्निवेदितानां तु	२८२

विष्णोर्निवेदिताग्रं यत्	२९३	वेदाभ्यासेन सततं	७६
विष्णोर्निवेदिताभेन	२६९	वेदार्थवित् प्रवक्ता च	११५
"	२७४	वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं	१४५
"	२८३	वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः	४७
विष्णोर्लोकं	४३२	"	९८
विष्णोर्निवेद्यकं शुद्धं	२७१	"	२२८
"	२९४	वेदोऽखिलो धर्ममूलं	४६
विष्णोर्निवेद्यदोषेण	२७२	"	११०
विष्वक्सेनाय वै वचात्	३१०	"	३८३
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदाः	३०५	"	४३७
विसृज्य ध्यानयोगेन	९५	"	४४३
वीक्ष्यादर्शं जले यापि	३३५	वेदोदितं स्वकं कर्म	५०
वृषाह्रस्वरसंयाय	२९०	"	२६३
"	२९१	वैखानसपञ्चरात्रादि	१६०
वृद्धो यूना	२९३	वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षा	१६०
वृद्धौ च मातापितरौ	३६०	वैष्णवा ये स्मृता दण्डाः	९६
वृष्णीनां वासुदेवोऽसि	२४९	वैदिकर्मन्त्ररहितं	३२६
वेदप्रणिहितो धर्मः	४६	वैद्यह्याम्	६३
वेदमनुज्याचार्योऽन्तेयासिनमनु-		वैद्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः	१७७
द्यास्ति	२०७	वैश्वदेवादयो होमाः	२६७
"	३६०	वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते	२६५
"	४४३	वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते	२६७
वेवधादरतो न स्यात्	५१	वैश्वदेवेन ये भीताः	२६७
वेदविधामतस्त्राताः	५०	वैश्वदेवेन ये हीनाः	२६७
वेदशब्देभ्य एषादी	९७	वैष्णवत्वं गृहे तिष्ठ	८२
"	९९	वैष्णवत्यादिधर्माणां	३६
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः	६५	वैष्णवं सात्त्वतेभ्यः	२८५
"	११६	वैष्णवानां यथा शम्भुः	२५६
वेदः शिवः शियो वेदः	४१४	"	३९२
वेदसंन्यासिकानां तु	१५६	वैष्णवानां हरेरर्चा	७८
वेदः स्मृतिः सदाचारः	४९	"	२५५
"	११८	वैष्णवानि पुराणानि	३७२
"	४४३	वैष्णवोवाऽथशैवो वा	१६०
वेदाङ्गानि धर्मः	२२	"	१६१
वेदाचाररता विप्राः	११८	व्यक्ताव्यकमिदं विभ्यम्	३८५
वेदाययंपुरुषाणानि	७६	व्यासवाक्यजलोपेन	३३१
वेदानुयचनं	६९	श	
वेदान्तशूद्रेवविदेय चाहम्	९७	शक्तौ गौणोपचारश्च	२८४
वेदान्तविज्ञानसु निश्चिन्तायाः	२३	"	२८८
वेदान्तविदेदविदेय चाहं	१२४	शक्त्यवगदापाणे	३१७
वेदाभ्यासरतः	७७	शक्त्यवगदापरं देयं	२३४
वेदाभ्यासस्तपोभानं	११५		

शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादि	३०९	शिवं शक्तिं च सादाख्यं	३५३
"	३६६	शिवः शक्तियुतः	१९२
शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिः	३६५	शिवगमयचन	२६०
शङ्खतीर्थ क्षिपन्मूर्ति	३६६	शिवमे शिवनिर्माह्यं	२९७
शङ्खरूप	४२६	शिवानुभूतमखिलं	२९५
शङ्खोदकं हरेर्भुक्तं	४१७	"	३०४
शङ्खोदकेन ज्ञानं तत्	२७५	शिवाय विष्णुरुपाय	३७२
शतकोटिगुणं पुण्यं	४२६	शिवोपभुक्तसङ्गन्ध	२९६
शतं जप्त्वा तु सा देवी	१८	शिष्टाः खलु विगतमत्सराः	११९
शतायुर्वेदार्थवित्री	४०७	शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यः	३१०
शनी दमस्तपः शौचं	२९	शुक्तिपारण्यकजपः	४०६
"	५९	शुगल्य तदनादरक्षयणात्	६३
शम्भुप्यायी भीक्षपादाञ्जलेयी	६०	शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः	२४९
शम्भोर्निर्माह्यकं शुद्धं	१६२	"	३७७
शम्भ्यासनाटनस्थान	२९७	शुद्धवेदमनि विप्रेण	१८०
शरदि वैद्यम्	२८०	शुद्धश्चतुर्थो वर्णस्तु	१७४
शालग्रामं न स्पृशेत्	६१	शुद्धः सुखमवाप्नुयात्	६२
शालग्रामशिलातोये	५७	"	१७१
"	२७५	शुद्राज्जातस्तु चाण्डालः	१७५
शालग्रामशिला यत्र	२७५	शुद्रार्थं शुद्धदत्तब्राह्मणार्थं	४४२
शालग्रामशिलालङ्घनं	२३५	शुद्धेषु दासगोपाल	१८३
शालग्रामशिलालिङ्गे	३२३	शुद्धोऽधिकारहीनोऽपि	१७३
शालग्रामशिलां यापि	३०२	शुद्धो वाऽनुपनीतो वा	५७
शालग्रामसम्बन्धितो यावच्चक्राङ्कशि-	२३६	"	२३६
लातो यस्या अपि पानविधाना-		शुद्धब्रह्मण्यनञ्जान	१८८
स्ताऽपि शालग्रामसन्निधौ पूज्या	२३५	शुद्धं गव्यं च देय्यं	२९०
शालग्रामेण सह पूजायां	३०२	शैवपात्रण्डपतितैः	४३६
शालग्रामे मणौ	२३५	शैवसौरनिर्माह्यनिवेद्यमक्षणे	
शालग्रामे शिवाचायां	३०२	चान्द्रम्	२९५
शाघो करो नो कुतः	२५६	शैवं पालुषतं	२२५
शास्त्रयोनित्वात्	१२०	शैवान् पाशुपतान्	१९७
शास्त्रस्या चा तन्मिसिचर्यात्	४४४	शौचमाचमनं ज्ञानं	७०
शास्त्रे खाद्या नमस्कारो	२६३	शौवं तु द्विविधं प्रोक्तं	११७
शिखां यज्ञोपवीतञ्च	८९	शौचे यज्ञाः सदा कार्याः	११७
शिलोन्मृष्ट्या परिनुष्टुप्तिः	७५	श्रद्धधानः शुभां विद्यां	१६
शिवकेशवयोक्षिह	३५८	श्रद्धया देयम्	३६१
शिवदीक्षावतां	४१९	श्रद्धा भक्तिप्यानयोगात्	२१३
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्	४२७	श्रद्धामृतकपायां सै	१४२
शिवभक्तो विष्णुभक्तः	१६२	शरणद्रावशी सा	२२६
"	३८२	"	१५९

श्रवणेनैव पूतास्ते	१५४
थादं कृत्वा तु यो विप्रः	१५९
थाद्वाहि तु समभ्यर्च्य	२७४
थादे यज्ञे जपे होमे	३५७
थादेषु विनियोज्यास्ते	२६
थाययेद्यतुरो वर्णान्	६२
श्रीरुष्णदेवमन्त्राणाम्	१३८
श्रीरुष्णनिष्पन्दविचर्चिताङ्गः	३१६
श्रीरुष्णं चन्दनोपेतं	४३१
श्रीरुष्णं चन्दनसंनतं	१६३
श्रीमहाविष्णुमन्त्रेण	२४१
श्रीरुष्णे व्यङ्ग्यादौ	३२१
श्रुतत्वाच्च	१२०
श्रुता मानवा धर्माः	३३६
श्रुतिः	२५

"	२५
श्रुतिश्च	४९
श्रुतिस्मृतिपुराणानां	३२७
श्रुतिस्मृतिभ्यः	३१४
"	३१४
श्रुतिः स्मृतिश्च विप्रानां	३०
श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः	४३८
"	४४४
"	४९
श्रुतेश्च शब्दमूलत्वात्	१२०
श्रुत्या श्रीबालरुष्णस्य	२३२
श्रेयः श्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो	१४२
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	३८२
श्रोतव्यमन्तव्यश्रुतिविरोधात्	२५
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च	२३७
श्रोत्रियाय कुलीनाय	२०
श्रौतस्मार्तं तु यत्किञ्चित्	७७
श्लोकाः सुवाण्यनुव्याख्यानानि	१८
श्वानवायसचण्डलाः	४३९

प

पट्टकर्माभिरतो नित्यं	२२४
"	२२७
"	२५९
पङ्क्तिर्मांसोपवासेस्तु	२८३

स

सकृत् सधर्ममाणां	२१२
सङ्क्षेपविस्तराभ्यां हि	११९
सङ्गच्छत्यङ्गसा विप्रः	७४
स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा	३३५
सचन्दनं सकपूरं	३१५
सच्चित्रित्यनिजाचिन्त्य	१६४
सजज्ञे शूद्रयोनीं च	२७८
सत्यधर्मार्थवृत्तेषु	२९
"	१०६
सत्यमस्तेयमक्रोधः	६५
सत्यं दया तपः शौचं	७०
सत्यं विधाता भगवान्	१३५
सत्यं शौचं जपो होमः	३५७
"	३५७
सत्याद्धर्मोऽपि कुलात्	३५९
सत्यासत्यान्ययास्तोत्रैः	१८१
सत्यं रजस्तम इति	३६९
सत्यं रजस्तमः	३७८
सत्सङ्गेन हि दैतेयाः	५९
"	१७२
सदभेण तु हस्तेन	३३९
सदाचारोऽग्रमा मा वा	४४४
सदा तं यजते यस्तु	२५१
"	३५०
स दीक्षावधि संन्यास	१०१
"	१५९
सद्योपवीतिना भाव्यं	३१८
सद्भिश्च निन्दिताचारः	३०६
"	३८२
"	४३५
सद्योजाताय विश्वे	४११
सनत्कुमारसिद्धान्ते	८७
स नैव व्यभवत्	१००
सन्त्यज्यविष्णुनैवेद्यं	२८७
"	२९२
सन्ध्याकाले च सम्प्राप्ते	२१७
"	२१७
सन्ध्याग्निकार्यलोपे	२२०

सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं	१८
सन्ध्यादीनां नित्यत्वं	२१६
सन्ध्यामिष्टिं च	२१६
सन्ध्यामुपासते ये तु	२१५
"	२१७
सन्ध्या येन न विज्ञाता	२१५
सन्ध्याशिवाचनादीनि	३५८
सन्ध्यास्नानं	२०९
सन्ध्यास्नानं जपो होमः	३२०
"	२२४
"	३३८
सन्ध्यां स्नानं जपश्चैव	२२९
सन्ध्याहीनोऽनुचिः	२१५
सन्ध्योपास्तिं करिष्यन्ति	२०९
सन्ध्योपासनदानौ तु	२१९
सन्ध्योपास्तिं करिष्यन्ति	२१७
सन्निहृद्येन्द्रियग्रामं	२३
"	११५
सप्तव्याहृतिभिर्होमः	४०५
सप्ताहव्रतिनां पुंसां	१५४
स ब्रह्म स शिवः स हरिः	२४५
"	३७०
समस्यर्च्यं पिबेद्देवं	२५५
सममब्राह्मणे दानं	२०
समयश्चापि साधूनां	११८
समस्तब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्त्तका-	
चार्यैश्चो नमः	९९
समाने वृक्षे पुरुषः	८१
समोऽहं सर्वभूतेषु	१७९
सम्प्रदायप्रणेता तु	९८
सम्प्रदायविहीना ये	८
"	१०
"	३९
"	९०
"	१६०
"	१८०
सम्प्रोक्षयित्वा गृहीयात्	२३८
सम्मानयद्गुमानं	२८२
"	
सम्माननोत्सङ्गनाधार्यकरणज्ञानमृति-	
विगणनव्ययेषु नियः	३१

सम्यक् प्रकृष्टं दानं	८
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः	१५५
"	१०५
स यथाऽत्र प्राज्ञा उदङ्गाऽधराङ्गा	१५
सरस्वतीहपद्मयोः	१२९
सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टाः	३३५
सर्पासर्पभद्रं ते	२२२
सर्वकर्मवहिर्भूतः	४०९
सर्वकालमुपस्थानं	२१६
सर्वतस्त्यं जगत्सामी	२४०
सर्वतः पाणिपादं तत्	४३०
"	४३०
सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्	४०२
सर्वधर्ममयं ब्रह्म	५
"	७
"	१५६
"	२०३
"	४४
सर्वधर्मान् परित्यज्य	१३९
"	२८३
सर्वलाभोपहरणम्	५७
सर्ववर्षैस्तु सम्पूज्याः	२३६
"	४७
सर्ववेदान्तप्रत्ययं	५
सर्ववेदाश्च यज्ञाश्च	२४७
सर्वशास्त्रमयी गीता	१२८
सर्वस्य प्रभवो विप्राः	३९०
सर्वेः सर्वे न जानाति	३५४
सर्वाङ्गे सदाशियाय नमः	३५३
सर्वाङ्गोद्भूतं कार्यं	१८४
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः	७०
सर्वाधर्मप्रयुक्तोऽयं	२५४
सर्वाधर्माभिगमनं	७१
सर्वाधर्मेषु	५८
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र	२२५
सर्वे येदा यत्पदमामनन्ति	५८
सर्वेषामपि भूतानां	१८९
सर्वेषामप्यप्यवतां	२०३
सर्वेषामेव दानानां	४०५
सर्वेषामेव पापानां	३५९
सर्वेषामेव भक्तानां	

इतोऽपि निवेद्यतां चक्षुः

परमपुरुषार्थस्य निगमकल्पतरोः फलं श्रीभागवतस्य सरसरसास्वादचतुरैः कथमास्वाद्यते ?

प्रकारत्रयेणेति—

तत्र

(१) परमपुरुषार्थप्रतिपादिका—

वृत्रासुरचतुःश्लोकी—

स्ता हि पण्डितपुत्रन्दराणां गोस्वामिग्रीपुरयोत्तमानां प्रकाशेन समलङ्कृता

देवर्षिग्रीवमानाथनाखिकृतमजभाषया च समुपलब्धिता

चतुर्भिरेवाणकैर्लभ्यते ।

(२) भगवता कपिलेन मात्रे देवहूत्या उपदिष्टः साक्ष्ययोगात्मकस्तृतीयस्कन्धः—

तदर्थश्च श्रीमदाचार्यचरणप्रोक्तेन नियन्त्रेण विना दुर्बोध एव, अतः—

तृतीयस्कन्धार्थः—

भागवतार्थनिबन्धान्तर्गतं, आचार्यचरणानां प्रकाशेन कल्याणरायाणां टिप्पण्या च समेतः ।

अयं हि अष्टमिरेवाणकैः प्राप्यते ।

(३) श्रीमद्भागवतस्य प्रत्यध्यायतात्पर्यं, तस्य हि शास्त्रार्थाद्यर्थसत्केन च समन्वयः कुत्र प्रदर्शितः ?

गोकुलरायभट्टकृते,

निबन्धान्तर्गते—भागवताध्यायार्थ एव ।

योऽपि नवमिरेवाणकैः केय ।

एतेषां प्राप्तिस्थानं ज्ञायते तु भवता ?

“शेठ नारायणदास तथा जेठानन्द आसनमल्ल चेरिटि ट्रस्ट ऑफिस,

२३६ मालवादेवीरोड, मुंबई २.”